مەملىكەتلىك ئالمى مائارىپ بويىچە ئوقۇتۇشنىڭ ئۆلگىلىك

ئوچۇق دەرسلىك

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەملىكەتلىك ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلىكسىز
ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچى: غەيرەتجان ئوسمان
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ئادىل ئىزىز

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

维吾尔古典文学概论/海热提江·乌斯曼编著. —乌
鲁木齐：新疆人民出版社，2001.6
ISBN 7—228—06435—6

Ⅰ.维… Ⅱ. 海… Ⅲ.维吾尔族—古典文学—文
学研究—中国—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ.1207.9

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2001）第 031004 号

责任编辑：热依拉·热目赞
责任校对：阿依古丽·沙比提
封面设计：阿迪里江·阿依提

维吾尔古典文学概论 （维吾尔文）

编著 海热提江·乌斯曼
审订：阿迪里·艾则孜

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码：830001）
新 疆 新 华 书 店 发 行
乌 鲁 木 齐 市 印 刷 厂 印 刷
787×1092 毫米 16 开本 28.5 印张
2001 年 6 月第 1 版 2001 年 6 月第 1 次印刷
印数：1—3,000

ISBN7—228—06435—6/I·2389 定价：38.00 元

مۇندەرىجە

سۆز بېشى 1
مۇقەددىمە 1
I باب. تىل ۋە يېزىق 1
§ 1. تىل 1
§ 2 يېزىق 7
II باب. قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى 13
§ 1. قەدىمكى قوشاقلار 13
§ 2. ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر 23
§ 3 ئېپوسلار 32
III باب. تارىم-تۇرپان بوستانلىقىنىڭ بۇددا مۇھىتىدىكى ئەدەبىيات-سەنئىتى ... 43
§ 1. تارىم - تۇرپان رايونىدىكى قەدىمكى بۇددا ئەدەبىياتى 43
§ 2. نوم-سۇترا ئېلىپ كېلىشكە دائىر ھېكايىلەردىكى بۇددا ھېكايىلىرى..... 44
§ 3. تارىم - تۇرپان بوستانلىقىدىكى بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر ھېكايىلەر 45
§ 4. بۇددىزم مىكىۋي تام رەسىملىرىنىڭ ئەدەبي قىممىتى 45
§ 5. يېزىق ۋەسىقىلىرى ۋە ئەدەبي ئەسەرلەر 50
§ 6. تەرجىمانلار ۋە شەرھىۋىناسلار 51
IV باب. ئورقۇن دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 53
§ 1. ئومۇمي ئوبزور 53
§ 2. «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى» ، «خۇئاستۇئانفت» ، «ئىرق بىتىگ» 56
§ 3. مەڭگۈ تاش ئەدەبي يادنكارلىقلىرى 61
V باب. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت 75
§ 1. ئومۇمي ئوبزور 75
§ 2. شېئىرىيەت 76
§ 3. نەسرىي ئەسەرلەر 90
§ 4. دراماتۇرگىيە 94
VI باب. قىسقان - لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 99
§ 1. ئومۇمي ئوبزور 99
§ 2. شياۋگۇەنيىن، شياۋسېسي 103
VII باب قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 105
§ 1. ئومۇمي ئوبزور 105
§ 2. ئەبۇ ناسىر فارابى..... 111
§ 3. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 120

§ 4 . مەھمۇد كاشغەرى 141
§ 5 . ئەھمەد يۈكنەكى، ئەھمەد يەسەۋى 150
VIII باب موڭغۇل - يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 155
§ 1 . ئومۇمىي ئوبزور 155
§ 2 . خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازغان ئەدىبلەر 157
§ 3 . ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يازغانلار 166
IX باب چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 172
§ 1 . ئومۇمىي ئوبزور 172
§ 2 . ناسىرىددىن رابغۇزى 177
X باب. تۆمۇرلەر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 189
§ 1 . ئومۇمىي ئوبزور 189
§ 2 . ئەبەيدۇللا لۇتفى، ئەتائى، سەككاكى 193
§ 3 . ئەلىشىر نەۋائى 204
XI باب يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 254
§ 1 . ئومۇمىي ئوبزور 254
§ 2 . مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر 257
XII باب خوجىلار زامانىسىدىكى ئەدەبىيات 266
§ 1 . سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى 266
§ 2 . مۇھەممەد ئىمىن ھىرقەتى 275
§ 3 . مۇھەممەد سىدىق زەلىلى 284
§ 4 . مۇھەممەد خاراباتى 300
§ 5 . نەۋبەتى 306
§ 6 . ئەدەبىي تەرجىمىچىلىك نامايەندىلىرى 313
XIII باب چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات 315
§ 1 . سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال 315
§ 2 . مۇھەممەد سادىق كاشغەرى 330
§ 3 . قەلەندەر، ئەھمەدشاھ قاراقاشى 335
§ 4 . نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى ئاخۇن غەربى 346
§ 5 . ئابدۇرېھىم نىزارى 362
§ 6 . موللا شاكىر 381
§ 7 . موللا بىلال نازىمى 391
§ 8 . موللا مۇسا سايرامى، سابىر ئاخۇن ناقىس، ئابدۇقادىر دامۇللام 411
§ 9 . ھۇسەينخان تەجەللى 422
پايدىلىنىلغان ئاساسلىق ماتېرىياللار 430

سۆز بېشى

«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ناملىق بۇ كىتاب ش ئۇ ئا ر ئالىي مائارىپ ۋە كەسپىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەنلەردىن ئىمتىھان ئېلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى ئىشخانىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى غەيرەتجان ئوسمان تۇزۇپ، 1996 ـ يىلى سىناق شەكلىدە بېسىلىپ ش ئۇ ئا ر مائارىپ كومىتېتى دەرسلىك ماتېرىياللار باشقارمىسى تەرىپىدىن تەستىقلانغان نۇسخىسى ئاساسىدا نەشر قىلىندى.

بۇ كىتابنى ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن باشقا ئالىي مەكتەپلەر، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە چوڭلار مائارىپ ئىنىستىتۇتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پەن كەسپىدىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىنىمۇ بولىدۇ.

مۇقەددىمە

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە كېلىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىز نېمە ئۈچۈن بۇ ھەقتە توختىلىپ ئۆتىمىز دېگەندە ئۇنىڭ بەلگىلىك سەۋەبى بار. مۇئەللىپلەر «ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تارىختىن قالغان ئېغىز ئەدەبىياتى بار، لېكىن ئۆز ئالدىغا سىستېما ھاسىل قىلالايدىغان نۇرغۇن ئەدەبىي مىراسى بار مىللەت پەقەت ئۇيغۇر مىللىتى»[1] دەپ ھېسابلايدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىش، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس سىستېما يارىتقانلىقىنى ئالدىنقى شەرت قىلغانلىقتىدا. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىش بىرقەدەر مۇرەككەپ خىزمەت. شۇنداق بولسىمۇ بىز دەسلەپكى قەدەمدە ماتېرىياللار ئاساسىدا، مۇنداق بىرقانچە ئالاھىدىلىكنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى يېراق دەۋردىن باشلانغان، ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانى ئىزچىللىققا ئىگە.

ئەجدادلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىن باشلاپ، گۈزەل، يارقىن. بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىشقا باشلىغان. بۇ خىل گۈزەل ئەدەبىيات ئەسەرلىرى بىر تەرەپتىن ئېغىز ئەدەبىيات شەكلى بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن قىيا تاش سىزمىلىرى (سۈرەتلىرى) شەكلى بىلەن تارقالغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئەمگەكچى ئىدى. ئۇ چاغدا تېخى يېزىق بارلىققا كەلمىگەن. لېكىن، تىل ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئاللىقاچان بارلىققا كەلگەنىدى. «ياۋايىلىقنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىلا ئىنسانلارنىڭ ئېسىل خۇسۇسىيىتى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى... تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلار تەرەققىياتىنى شۇنچە دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان ئىقتىدارنىڭ رولى بىلەن چۆچەك، لەتىپە، رىۋايەت قاتارلىق خاتىرىلەنمىگەن ئەدەبىيات شۇ چاغدىن باشلاپ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. شۇنىڭدەك ئۇ ئىنسانىيەتكە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن»[2]. بۇ ئىپتىدائىي ئەدەبىيات پۈتۈنلەي ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇنى جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزاسى يارىتقان، ئۇ ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىگە ئىگە. كېيىنكى يازغۇچىلارنىڭ يېزىق ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق مەنبەسى، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى جەمئىيەتنىڭ بىردىنبىر ئەدەبىياتى ئىدى. ئىپتىدائىي ئەدەبىيات يالغۇز ئاغزاكىلىق جەھەتتىلا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ئەنئەنىسىنى بەرپا قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ بولۇش. تەك بۇ تۈپ خاراكتېر جەھەتتىمۇ سىنىپىي جەمئىيەتتىكى خەلق ئەدەبىياتى بىلەن بىردەك

---

① مىلك چىڭبى، لۇلۇلۇ «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 11 ـ سان، ئۇرۇمچى.

② ك. ماركس «مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» دېگەن كىتابىدىن ئۇزۇندىلەر»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1978 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 54 ـ 55 ـ بەتلەر.

بولۇپ، ئۇ ئەڭ دەسلەپكى خەلق ئەدەبىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قىيا تاش سىزمىلىرى يېرىم يازما ئەدەبىيات خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، قۇرۇم ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرى، ئورقۇن - يېنىسەي (ئېنەساي) دەريا ۋادىلىرى ۋە چوغاي (يىڭشەن) تاغلىرى قىيالىرىغا، جىلغىلىرىغا ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەنزىرىلىرى، يەنى ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، جەڭگى - جېدەللەر، ھەربىكەت - قىلىقلار، كىيىنىش ئادەتلىرى، تېۋىنىش (چوقۇنۇش) ئادەت - يوسۇنلىرى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن سۇرەتلەر تۇركۈم - تۇركۈملەپ سىزىلدى، ئويۇلدى، ياسالدى. مانا بۇلار ئەڭ دەسلەپ بارلىققا كەلگەن سۇرەتلىك ئەسەرلەر ياكى قىيا تاش ئەسەرلىرى ئىدى. بۇ قىيا تاش سۇرەت كۆرۈنۈشلىرىدىكى بىرمۇنچە ئادەتلەر، مەسىلەن ھايۋان ئېتىقادچىلىقى، ئاسمان جىسىملىرى (ئاساسلىقى قۇياش) ئېتىقادچىلىقى، جىنسىي ئەزالارغا چوقۇنۇش قاتارلىقلار ئاغزاكى ئەدەبىيات ۋە يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدە مۇئەييەن سەۋىيىدە تەسىرىنى ساقلاپ كەلدى. «ئوغۇزنامە»، «توڭا ئالپ ئەر»، «بۆرە تۇتىمى ئەپسانىلىرى»، «دەرەخ تۇتىمى ئەپسانىلىرى»، «ئاسمان جىسىملىرى ئەپسانىلىرى»، «ئوماي ئەپسانىسى»، «قۇل-باق ئەپسانىسى» قاتارلىقلار كېيىنرەك قەلەمگە ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بارلىققا كەلگەن دەۋرى بەكمۇ قەدىمكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئاغزاكى ئەدەبىيات ۋە قىياتاش سۇرەتلىرى ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى يازما ئەدەبىياتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شەكىللىنىشىنى سۇرۇشتە قىلىشتا، ئۇنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى، خاسلىقى قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆگىنىشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بولالايدۇ.

قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن ئەپسانىلەرنىڭ مۇئەييەن ئالاقىسىنىڭ بارلىقىنى ئىنسانشۇناسلار خېلى ئىلگىرىلا بايقىغان ۋە ئىلمىي كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، مۇشۇنداق قاراشقا ئاساسلانغاندا: «قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ خىيالى، تەرتىپسىز، قالايمىقان ھالىتى ئارقىسىدا ئەپسانىۋى تۇيغۇ بىلەن تويۇنغان تەرتىپ بار... ئەپسانە بىلەن قىيا تاش رەسىملىرى ئوخشىمىغان شەكىل ۋە ئوخشىمىغان نۇقتىلاردا ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىپادىلىگەن... گەرچە ھەر بىر رەسىم بىلەن ھەربىر ئەپسانە ھېكايىسى ئوتتۇرىسىدا قېلىپلىق «گرامماتىكا» مەۋجۇت بولمىسىمۇ، قايسى رەسىمنىڭ قايسى ئەپسانە ھېكايىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش مۇمكىن بولمىسىمۇ، قىياتاش رەسىملىرىنى ئەپسانە ھېكايىلىرىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشى دەپ بىلىمىز» دەپ يازىدۇ فرانسىيە-لىك ئىنسانشۇناس لېۋى ستراۋس.①

شىنجاڭدىكى، جۇملىدىن تۇرپان ۋە تارىم ئويمانلىقى ۋادىسىدىكى مىڭئۆي تام سىزمىلىرىدا ئىپادە قىلىنغان ھايات كۆرۈنۈشلىرى ئومۇمىي (ماكرو) جەھەتتە بۇددىزم ئىدىيىسى تەرغىباتى ئۈچۈن سىزىلغان، بۇددا ئىجادچىلىرىنىڭ ھەربىكەت پائالىيەتلىرىنى ئىپادە قىلغان دېيىلسىمۇ، لېكىن بىرمۇنچە ئالىملار، بۇ تاش غار تام رەسىملىرىدە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قىيا تاش سىزمىچىلىقىدىكى كۆرۈنۈش ئالامەتلىرى، مىللىي مەھەللىي تۇرمۇش مەنزىرىسى، ھەربىكەت ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكى ھەمىشە ئۆز ئەكسىنى تېپىپ تۇرغان دەپ قاراشماقتا. بۇنىڭغا قاراپ، شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ياشىغان قەدىمكى تارىملىقلار ۋە قوچۇلۇقلار، ئۆزلىرىنىڭ ساپ بولغان ئىپتىدائىي قىيا تاش سىزمە-چىلىقىنى، سىنېپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، تەدرىجىي يوسۇندا يېڭىلاپ بارغان

---

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 - يىللىق 4 - سان 23 - بەتكە ئېلىنغان نەقىل.

هەم قوشنا خەلقلەر مەدەنىيىتى ۋە ھەر خىل دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، مەزمۇنىنى زور دەرىجىدە تولۇقلىغان. مىڭلىغان تام رەسىملىرىدە شىنجاڭلىقلارنىڭ مىللىي، يەرلىك تۇرمۇش كۆرۈنۈشىنىڭمۇ ئىپادە قىلىنىپ تۇرغانلىقى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەنبەسىنى ئازغاشتۇرۇۋەتمەسلىكىمىزگە، شۇنداقلا ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشكە پايدىسى بار. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىپتىدائىي قىيا تاش سىزمىلىرى، ئەپسانە ـ رىۋايەت، ئېپوسلار ۋە مىڭلىغان تام رەسىملىرى كۆرۈنۈشلىرىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچى تارىم ۋادىسىدا يېزىقنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە يازما ھۆججەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. تارىم ۋادىسىدا يېزىق تەخمىنەن 2000 يىللىق تارىخقا ئىگە. بۇ يەردە قارۇشتى يېزىقى، كۇسەن ـ ئاگنى يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى قاتارلىق نەچچە خىل يېزىق ئىشلىتىلگەن. بۇلارنى شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر، ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىگە مۇھىم مەنبە ئاساسى بولغان قوۋملەر ئىشلەتكەن. تارىملىقلار ئىشلەتكەن يېزىقلارنىڭ كۆپى ئاساسەن قوشنا رايونلاردىن كەلتۈرۈلگەن، بۇ يېزىقلاردا يارىتىلغان يېزىق ۋەسىقلىرىمۇ قوشنا خەلقلەرنىڭ دىنىي دەستۇرلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىسى بولغانلىقىنىڭ سىرتىدا يەرلىك خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىغا دائىر مەزمۇنلارمۇ بار. تەرجىمە ئەسەرلەر شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان.

مىلادى V ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر تەرەققىيات جەريانىدا، تارىملىقلار ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بەلگىلىك گۈللىنىش دەۋرىگە كىردى، ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن، ئاگنى، قوچۇ قاتارلىق جايلاردىن بۇددا سىڭا، كۇماراجىۋا، ۋىيسا كۇيچى، سىكسانادا، خۇيلىن قاتارلىق داڭلىق بۇددا تەرجىمانلىرى، شەرھىۋىناسلىرى ۋە ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار ئۆز شۆھرىتىنى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ رايونىدا تېخىمۇ كەڭ يايغاندى. ئۇدۇن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋىساسىلا، ئۇدۇن مەلىكىسى سىمىرا قىزى قاتارلىقلار شېئىرىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. يۇقىرىقىلارنىڭ ئىجادىيىتى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تەرجىمە ئەدەبىيات كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ، مىللىي يازما ئەدەبىياتنىڭ دولقۇنلۇق باشلانما قاينىمىنى ھاسىل قىلغان.

مانى دىنى مۇھىتىدا يارىتىلغان داستان «خۇئاستۇئانفت» (توۋا دۇئانامەسى) مىلادى V — VII ئەسىر ئارىلىقىدا بوتۇرمىش تارقان تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. ئورقۇن تۇركىي ـ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە يېزىلغان بۇ داستان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى يازما شەكلىنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى.

ئورقۇن ۋادىسىدىكى شىمالىي قۇملۇق (غوبى ـ گوبى) ئويغۇر قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن تا IX ئەسىرگىچە بولغان بىرقانچە ئەسىر جەريانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ قېتىملىق ھوسۇلىنى يىغقاندىن باشقا، مىلادى VI ئەسىرگە كەلگەندە يېزىق بەلگىلىرىنى تۇرمۇشقا تەدرىجىي تەتبىقلاپ ھۆججەتلەر، جۇملىدىن بەدىئىي ئەسەرلەرنى خاتىرىگە چۈشۈرۈشكە كىرىشتى. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى ئۇيغۇر تىلىنى ۋاستە قىلغان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تەرەققىيات سەھىپىسىنى ئاچتى. تونيۇقۇق، كۆل تېگىن، بىلگە قاغان، بايانچور مەڭگۈ تاشلىرى، يازما ھالەتتە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن قەھرىمانلىق داستانلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇر قەبىلە-لىرى يارانقان ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان يازما ئەدەبىيات بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى يەرلىك قوۋملەر يارانقان غەيرىي ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما ئەدەبىيات تەبىئىي يوسۇندا بىر پۈتۈن مىللىي ئەدەبىياتقا ئايلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ «ئالتۇن دەۋرى»نى بارلىققا كەلتۈردى. ئاپىرىنچور تېگىن، سىگىقۇ سېلى تۇتۇق، پىرتانراكشىت قاتارلىقلار تۇرپان ۋە جىمىسارنى مەدەنىيەت چەمبىرىكى قىلغان ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغە-رى، ئەھمەد يۈكنەكى قاتارلىقلار قاراخانىيلار دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارلىرى سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلدى. مىلادى IX ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان بۇ 1000 يىللىق ئۇزۇن تارىخ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىزچىل تەرەققىياتىنى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلاندۇرۇشنىڭ يىلنامىلىق ئارقا كۆرۈنۈشى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار بىرلىككە كەلسۇن ياكى پارچىلانسۇن، شىنجاڭغىلا مەركەزلەشسۇن ياكى قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن قوشنا رايونلار، يەنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك—خەنزۇ رايونى، يەتتە سۇ، پەرغانە، ماۋارەئۇننەھر، خۇراسان رايونلىرىدا پائالە-يىەت بىلەن شۇغۇللانسۇن، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇدۇملۇق ئادەتنى تاشلاپ قويغان ئەمەس. جانىبەگ، سەيدۇللا، گۈمن يۈنۈشى، رابغۇزى، مەۋلانە لۇتفى، مەۋلانە سەككاكى، نەۋائى، قېدىرى، ئايازى، ھىرقەتى، نەۋبەتى، زەلىلى، مۇھەممەد سادىق، نىزارى، موللا بىلال، موللا نىياز، ناقىس، تەجەللى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەر 1000 يىللىق سەلتەنەتلىك ئەدەبىياتنىڭ ئۇزۇلمەس دولقۇنلىرىدا مەردانىلىك بىلەن ئۇزۇپ نەتىجە يارانقان ئەزىمەتلەر ئىدى. ئۇلار ھەربىر ئەسىردە ئۆزىگە خاس سالاپەت بىلەن ئەدەبىيات سەھنىسىدە جەۋلان قىلغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي دىت يېقىدىن بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، راۋاجلىنىپ كەلگەن، ئۆز جەمئىيىتىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يالغۇز ئەرلەرنىڭلا قەلبىنى ئىزھار قىلغۇچى مەنىۋى ۋاستە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئاياللارنىڭمۇ نازۇك ۋە ئەۋرىشىم ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن، سىلىغ تېگىن، شياۋ گۈمنيسن، شياۋسېسې، ئامانىسا، زىلەيخا بېگىم، زۇلفىيە كاشغەرى، مۇتربان كاشغەرى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ نەپىس ۋە جىلۋىدار شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى بېيىتقان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئاپتورلار قوشۇنى ھەر ساھە، ھەر تەبىقە ئادەملىرىدىن تەركىب تاپقان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە خاقان، ۋەزىر، شاھزادە، قوماندان، بەگ، قازىلار، پۇقرالار، يەنە مۇئەللىملەر، دېھقانلار، ئوۋچىلار، تېۋىپلار، تۆۋەن تەبىقە كىشىلەر، ئەما، ئاجىز بىقورۇلار، كاسىپلار ۋە باشقىلار بار.

ئىككىنچى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئۆرنەك، خام ماتېرىيال قىلىش ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى ئۇزۇن يىل ساقلانغان.

قىيا تاش سىزمىلىرى، ئىپتىدائىي ئاغزاكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، مىڭئۆي تام سىزمىلە-رىدىكى ئوبراز ۋە پېرسوناژلار خەلق ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يادلىنىپ، تەسىرىنى ساقلاپ، كېيىنكى يازما ئەدەبىياتقا كىرىپ، يېڭى قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرگىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن، ئوماي ئىلاھى ئوبرازى دەسلەپ ئاغزاكى ئەدەبىياتتىكى ئوبراز ئىدى. ئۇ ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ۋە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»تىمۇ تىلغا ئېلىنغان. ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ

خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردە خىسلەتلىك ۋە ئاق كۆڭۈل ئوماي ئانىغا دائىر تەسۋىرلەر ئۇچرايدۇ. توغا ئالپ ئەر قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرلىك ئوبراز، ئۇ «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» لەردە كۆرۈنەرلىك ئورۇندا سۆزلىنىپلا قالماستىن، بەلكى «تارىخىي رەشىدى» ۋە نىزارى داستانلىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. يەنە بىر داڭلىق ئوبراز ئوغۇزخان بولسا تېخىمۇ كۆپ ئەسەرلەردە، مەسىلەن «ئوغۇزنامە»، «جامىئۇتتە ۋارىخ»، «تارىخىي شەجەرەئى تۈرك»، «چىڭگىزنامە»، ھەتتا «تارىخىي ھەمدى» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ ئىزچىل تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن. نۇر (يارۇق) ئەپسانىسىنى سۆزلەيدىغان بولساق، بۇ تېخىمۇ قىزىق، نۇردىن پەرزەنت تۇغۇلىدىغانلىق توغرىسىدىكى ئەپسانە ئەسلى «ئوغۇزنامە» ۋە «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى» دە ئەدەبىيات شەكلى سۈپىتىدە تارقىلىشقا باشلىغان، ئۇ كېيىن «تەزكىرەئى بۇغراخان» دىن تارتىپ، «تارىخىي ھەمدى» گىچە بولغان ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىزچىل يوسۇندا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىرمۇنچە ئوبرازلارنى سۆزلەشكە بولىدۇ. ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ ئىچىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ ئەدەبىي ئەسەرلىرىمۇ يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۇزۇن يىللىق خام ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ كېلىندى.

ئۇچىنچى، كۆپ خىل تىل - يېزىقتا ئىپادىلەنگەن.

بۇگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتى ھەر خىل ئۇرۇق، قەبىلە، قوۋملەرنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان. بۇ مىللىي گەۋدىگە قاتناشقان قوۋملەر ئوخشىمىغان تىل - يېزىقلارنى ئىشلەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان قوۋملەرمۇ باشقا مىللەت تىل - يېزىقىنى ئىشلەتكەن. بەزىلەر شىنجاڭدا تۇرۇپ، قوش تىللىق ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، بەزىلەر، باشقا رايونلارغا بېرىپ، باشقا تىلدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. مەسىلەن، ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن «بۇغۇت مەڭگۈ تېشى» سوغدى تىل - يېزىقىدا يېزىلغان، «توققۇز ئۇيغۇر خانى مەڭگۈ تېشى» ئۇيغۇر تىلى، سوغدى تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان. كۇماراجىۋا، سەيدۇللا، گۇمىلىۋ يۇنشى قاتارلىقلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ، خەنزۇ تىلىدا ئىجادىيەت قىلغان، فارابى، مەھمۇد كاشغەرى ئەرەب ئەللىرىگە بېرىپ، ئەرەب تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. نەۋائى، لۇتفى، مىرزا ھەيدەر، سەئىدى، ئەرشى قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلى ھەم پارس تىلى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان؛ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن كېيىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئاپتورلىرى ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدا ئەسەر يېزىشنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭا ئېيتىمىزكى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نوقۇل ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان ئەدەبىيات ئەمەس، ئۇ ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ باشقا تىللاردىكى ئىجادىي، بەدىئىي ئەسەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆتىنچى، كۆپ خىل ئىجادىيەت مېتودى قوللىنىلغان، ئەدەبىي ئېقىملار ھەر خىل بولغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى ئەسەرلەرنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئۇلار رېئالىزم، رومانتىزم، تەنقىدىي رېئالىزم، سىمۋولىزم قاتارلىق ئىجادىيەت مېتودلىرى بويىچە يېزىلغانلىقىنى بايقىيالايمىز. يەنە ئاپتورلار كلاسسىكىزم، گۇمانىزم، مەرىپەتچىلىك قاتارلىق ئېقىملار تەرەپدارى بولۇپ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلىقىغا دىققەت قىلماي ئۆتەلمەيمىز. بەزى ئەسەرلەر نوقۇل بىر، ئىجادىيەت مېتودىنى قوللىنىپ يېزىلغان، ئەمما ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى كۆپچىلىك ئەسەرلەردە رېئالىزم ۋە رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودلىرى ئارىلاش قوللىنىلغان، شۇنداقلا يەنە بەزى ئەسەرلەردە بۇ ئىككى مېتودقا سىمۋولىزملىق

مېتودىمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن. ۋەھالەنكى، بىر خىل ئىجادىيەت مېتودى ھامان يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان. لېكىن، رېئالىزم باشتىن - ئاخىر ئاساسىي ئىجادىيەت مېتودى بولۇش رولىنى ساقلاپ كەلگەن.

بەشىنچى، ئەنئەنىۋى مىللىي ئۇسلۇب، ئەدەبىيات سىستېمىسى يولىنى بويلاپ راۋاجلىنىشنىڭ ئاساس قىلغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دەسلەپ شېئىرىيەت ۋە نەسرىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن، كېيىن دراماتورگىيە قوشۇلۇپ، ئەدەبىياتنىڭ بۇ ئۈچ تۈرى بىرلىكتە تەرەققىي قىلىپ، ئورتاق گۈللەنگەن.

ئەسەرلەردىكى ئوبرازلار، جۈملىدىن پېرسوناژلاردا مىللىي خاراكتېر، مىللىي سالاپەت ۋە ئالاھىدىلىكنى كۆرسىتىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان، شۇڭا ئوغۇزخان، توڭا ئالپ ئەر، تونيۇقۇق، مويۇنچۇر، قاراخان، ئۆگدۈلمىش، نەۋرۇز، پەرھاد، رابىيە، نۇزۇگۇم قاتارلىق ئوبرازلار تا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ يۇقىرى بەدىئىي قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. بۇلاردىن باشقا ھەر خىل ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنىدىغان ئوۋچىلار، چوپانلار، دېھقانلار، كاسىپلار، سودىگەرلەر، دانىشمەنلەر، ئەقىللىق يېتىملەر، ئادىل شاھلار، پاراسەتلىك قىزلار، سادىق دوستلار ئوبرازىمۇ روشەن مىللىي خاراكتېرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تىپىك مۇھىت تەسۋىرى ئارقىلىق پېرسوناژلارنىڭ مول، مۇرەككەپ ئىچكى دۇنياسى ۋە ئىجتىمائىي ھېسسىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى يورۇتۇپ بېرىشكە ماھىر ئىدى. ئۇلار پېرسوناژلارنىڭ مۇئەييەن مۇھىتتىكى ھېسسىيات ئۆزگىرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئالەمشۇمۇل، غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەپ بېرىش ئارقىلىق پېرسوناژلار ئوبرازىنى مۇكەممەل ھەم ئۆزگىرىشچان قىلىپ سۇرەتلەپ بېرەتتى. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ قارا ئۇغۇ تەرىپىنى ئېچىپ بېرىپلا قالماي، باش قەھرىمانىنى خۇددى زۇلمەت كېچىدە بىر نۇرلۇق مەشئەلنى كۆتەرگەندەك، تېڭىرقاش ئىچىدە ئۈمىدنى كۆرەلەيدىغان، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا ئىشەنچىنى ئاشۇرالايدىغان قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، تۇرمۇشنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى يورۇق تەرەپلەرنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئادەملەر ئوبرازىدىن باشقا تەبىئەتتىكى تۇرلۇك ئوبرازلارنى يارىتىش ۋە مەھەللىيلىككە مۇئەييەن دەرىجىدە ئېتىبار قىلىنغان. مەسىلەن، ئاسمان جىسىملىرىدىن كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە نۇر؛ ئۇرۇش قوراللىرىدىن ئوقيا، قىلىچ، نەيزە؛ زېمىندىكى شەيئىلەردىن تاغ، دەريا، سۇ، يايلاق، بۇلاق، كۆل، تاش، ئورمان، گۈل - گىياھ، چېچەك، ئالما، پىستە؛ ھايۋانلار، يەنى كېيىك، بۆرە، ئات، تۈلكە، شۇڭقار، قوي، بۇلبۇل (سۇندۇلاچ)؛ خىسلەتلىك سانلار، يەنى 3، 7، 9، 18، 40 (ياكى 41)، 360 قاتارلىقلار، ئادەملەرنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى ئەزالىرىدىن يۈرەك، جىگەر، كۆز، قاش، كىرپىك، چاچ، خال ياكى قامىتى ۋە پۇل - ئاقچىلاردىن، ئالتۇن، كۈمۈش، تىللا، سەدەپ، ئۇنچە، مەرۋايىت قاتارلىقلارمۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ دەۋرىيلىك، دائىملىق ئوبرازلىرى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى كۆپ سانلىق ئەسەرلەردە ئۇنىۋېرسال تۇرمۇش مەنزىرىسى كۆز-ستىلىدۇ. يەنى چوپانلىق تۇرمۇش، ئېكىنچىلىك تۇرمۇش ۋە شەھەر تۇرمۇشى قاتارلىقلار. شۇڭا، بىر پارچە ئەسەرنى مەيلى چارۋىچىلار مەيلى دېھقانلار مەيلى كاسىپلار ياكى ئۆلىمالار، بەگ - قازىلار ئوقۇسۇن، ھەممىسى ئۆزىگە خاس مەنىۋى لەززەتكە ئېرىشەلەيدۇ. بۇنىڭغا «ئوغۇزنامە»، «قۇتادغۇبىلىك»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «رابىيە ۋە سەئىدىن» قاتارلىقلارنى

مسال قىلىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىپادىلەش ئۇسۇلى، تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى جەھەتتە بىر قاتار ئەنئەنىلەرنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، داستان، قىسسىلەرنىڭ باشلىنىشى، راۋاجى ۋە ئاياغلىشىشىدا بىر خىل ئۇدۇملۇق ئادەت بار. ۋەقەلىك يۆنىلىشى كۆپ لىنىيىلىك تەرتىپ بويىچە قانات يايىدۇ. كۆپ چاغلاردا ۋەقەلىك دولقۇنسىمان راۋاجلىنىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى تۇرمۇشى بىلەن تاشقى قىياپىتى ماسلاشتۇرۇپ تەسۋىرلىنىدۇ.

ئالتىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باشتىن - ئاخىر ئىلغار (ئاكتىۋىئال) ئىدىيىنى ئىپادە- لەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان.

ئۇنىڭدا خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك خاھىشىنى ئۆزەك (يادرو) قىلغان ھالدا نۇرغۇن قىممەتلىك ئىدىيىلەر ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بارلىق ئىلغار ئامىللار تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا خەلق، ۋەتەننى سۆيۈشكە، ئۇنىڭ ئۈچۈن پىداكار بولۇشقا ئۈندەپ كەلگەن. خەلقچىللىق ئىدىيىسىنىڭ روشەنلىكى خەلقنىڭ ھۆرلۈكنى تەلەپ قىلىش، ئادالەتكە ئىنتىلىش، يورۇقلۇق ئىزدەش قاتارلىقلارنى ئوبرازلىق ئىپادىلەشتە كۆرۈلىدۇ. بىرمۇنچە ئەسەرلەردە زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى، جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەتلەر پاش قىلىنغان. ئەمگەكچى خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئىدىيىسى مەدھىيىلەن- گەن. ھەقانىيەتنىڭ رەزىللىك ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ئىپادىلەنگەن. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر چوڭقۇر پاش قىلىنىپ، خەلق قارا كۈچلەرگە قارشى كۈرەشكە رىغبەتلەندۈرۈلگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىدا «ئەدەبىيات بىلەن ئەزگۈ- لۈكنى ئىزھار قىلىش» تەكتلىنەتتى. سىياسىيغا ۋە ئەخلاق ئىستىلىغا ئەھمىيەت بېرىلەتـ- تى. «قۇتادغۇبىلىك» تە شېئىر ئارقىلىق ئارزۇ - ئارمان بايان قىلىنغان. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن كېيىنكى شېئىرلارنىڭ كۆپىنچىسى قائىدە سۆزلەش، ئەخلاقنى تەرغىب قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان. شۇنداقلا ئەدەبىيات بىلەن ئەزگۈلۈكنى بىرلەشتۈرۈش ۋە ئەزگۈلۈكنى ئاساس قىلىش ئىدىيىسى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىلىرى ئەل - يۇرتنىڭ تەقدىرىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قىلدىن نازۇك تەپەككۇر يولى، قىلىچتىن ئىتتىك تىل بىلەن سۆزلەر دېگىزغا كىرىپ، نەپىس ۋە تېرەن سۆز ئۇنچە - گۆھەرلىرىنى قېزىپ يېزىلغان ئەسەر جاھانغا تاراپ، مەڭگۈلۈك يادىكار بولۇپ قالىدۇ» («قۇتادغۇبىلىك» 909 - 61 - بەتلەر) دېگەن ئىجادىيەت پرىنسىپى مۇشۇ خىل ئىدىيىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسىدۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرى قەھرىمانلىق، تەرەققىيپەرۋەرلىك، ئەل - يۇرت سۆيەرلىك، ئادالەت، چىن مۇھەببەت، ئەمگەك، ۋاپادارلىق، ياخشىلىق، راستچىللىق، مەردلىك قاتارلىق ئىدىيىلەرنى تەرغىب قىلىش، ئۇنىڭ قارشىسىدىكى قىلىقلارنى مەسخىرە قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى، كېيىن يەنە مەرىپەتچىلىك، ھەققانىيەت، گۇمانىزم، خەلقچىللىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك، تىنچلىقپەرۋەر- لىك، ھۆرلۈك ئىدىيىلىرى قوشۇلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ رومانتىك مەزمۇنلىرى ئىچىدە غايىۋى ئادىل پادىشاھ توغرىسىدىكى تېما ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. مۇنداق غايىۋى جەمئىيەت ۋە غايىۋى پادىشاھ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىزچىل تەسۋىرلەنگەندىن تاشقىرى قوچۇ ئۇيغۇر شېئىر - قوشاقلىرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋائى، ھىرقەتى، ئاياز شىكەستە، زەلىلى، مۇھەممەد سادىق، مۇھەممەد خەراباتى قاتارلىقلارنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىدىمۇ نۇقتىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

يەتتىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەت ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلگەن، يەنى پۈتكۈل ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئومۇمەن شېئىرىيەتنى ئاساس قىلغان.

شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىكى مۇڭ-پىغەمىيەتنى ئاساسلىق ئەدەبىيات مۇڭ-پىغەمىيتى قىلغان. شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىكى ئىزچىللىق ئەنئەنە سۈپىتىدە زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەندى. شۇڭا، شېئىرىيەت بەزىدە بىردىنبىر ئەدەبىي شەكىل بولۇپمۇ كەلگەندى؛ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ئاساسەن شېئىرىيەت تارىخى، شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە تاكامۇللۇقنى ئىزدەش ۋە شېئىرغا كوللېكتىپ ئىشتىياق باغلاش تارىخى بولغان. بۇ ھال شېئىرىيەتنىڭ نەسرىي ئەسەرلەرگە قارىغاندا ئىلگىرى كەتكەنلىكىنى، نەسرىي ئەسەرلەردە ئاساسەن گۈزەللىك ھالەت ساقلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارنىڭ شائىر مىللەت (ياكى شېئىرىيەت مىللىتى) سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات مۇنبىرىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شېئىرىيەت ئۇيغۇر مەنىۋى تەپەككۇرى ۋە ئىجتىمائىي كوللېكتىپى ئارىسىغا ناھايىتى چوڭقۇر سىڭگەن. كەڭ ئەدەبىياتچىلار ۋە كىتابخانلار شېئىرىيەتكە چوڭقۇر ئىخلاس قويغان. كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىنىڭ، سەنئەتلىك تۇرمۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان، مەكتەپ، مەدرىسلەردە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلغان. مەرىكە - سورۇنلاردا دېكلاماتسىيە قىلىنغان. توم - توم دىۋان، باياز، كۇللىياتلار چىداملىق خەتتاتلار تەرىپىدىن ھۆسۈن خەت بىلەن كۆچۈرۈلۈپ، قىممەتلىك مىراس سۈپىتىدە ساقلانغان؛ شېئىرلار «12 مۇقام» ئاھاڭلىرىغا سېلىنىپ ئوقۇلغان، خەلق ئاممىسى شائىر ۋە شېئىرلارنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قەدىرلىگەن.

شېئىرىيەت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ھەم گەۋدىلىك نامايەندىسى بولغاچقا، ئۇنىڭدا بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەنگەن، يەنى دىۋان - كۇللىيات تۈزۈش ئېنىق مەقسەت قىلىنغان. لىرىك غەزەل ئارقىلىق ئاپتورلارنىڭ زامانغا بولغان قارىشى ئوبرازلىق ھالدا ئىپادىلەنگەن. داستانچىلىق بەدىئىي ماھارەتنىڭ يۇقىرىلىقىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگە دەپ قارالغان. ماۋزۇ تاللاشقا دىققەت قىلىنىپ، ئۆزگىچە ماۋزۇ قويۇشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان، يەنى ئاساسەن ئەرەب، پارس تىللىرى بويىچە ماۋزۇ قويۇلغان. شېئىرلارنىڭ تېمىسى ئومۇمەن ئەخلاقنى تەرغىب قىلىشقا مەركەزلەشتۈرۈلگەن؛ غايىۋى پادىشاھ، غايىۋى جەمئىيەت، غايىۋى يار ئوبرازىنى يارىتىش ئىدىيىۋى سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن.

شېئىرىي تارىخ يارىتىش، ئەدەبىي تەخەللۇس ئىشلىتىشكە خۇشتار بولۇش، ئاپتورلار قىسقىچە تەرجىمىھالىنى شېئىرىي مىسرالىرىدا قىستۇرۇپ ئۆتۈش ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن شېئىرىيىتى دولقۇنلۇق ئۆركىشىنى كۆزەجىتىپ ئۆتكەن 1000 يىللىق ئۇزۇن بىر جەريانىدا، ئەدىبلەر ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلغان يىللىرىنى ئىزچىل يوسۇندا شېئىرىي تارىخ شەكىلدە، يەنى ئەجەت ھېسابى بويىچە يېزىپ قويغان، يەنى يىلنامە ئەسەرنىڭ بېشى ياكى ئاخىرى ۋە ياكى ئوتتۇرىلىرىدىكى شېئىرىي مىسرالارنىڭ بىر يېرىدە تېپىشماقتەك يوشۇرۇن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان ئادەت ئىدى.

ئاپتورلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەدەبىي تەخەللۇس ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ تەخەللۇسى ھەرخىل ھادىسە، ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا بارلىققا كەلگەن. ئۇلارنىڭ سەۋەبلىرى ھەرخىل. بۇلارنىڭ ئىچىدە كىنداك قېنى تۆكۈلگەن سۆيۈملۈك يۇرتى، تەۋەررۈك ئانا

شەھىرىنىڭ ئىسمىنى تەخەللۇس قىلغانلار ئەڭ كۆپ. بۇلاردىن باشقا، نۇر ـ يورۇقلۇققا تەلپۈنۈپ، شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش؛ ئەدىبىنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى، ئارزۇ ـ غايىسى، خاراكتېرى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش؛ ئەدىبىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، تۇرمۇش قىسمەتلىرى، بولۇپمۇ غېرىب ـ بىچارىلىك، ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك، ئىشق ـ ھىجران، مۇھەببەت پاجىئەلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش بۇلاردىن باشقا، ئاددىي ـ ساددىلىق، كەمتەرلىكنى، ئېسىل خىسلەت، بەلەن خۇلق ـ مىجەزنى، كۆي ـ ئاھاڭلارنى، ھەتتا ئۆز ئىسىملىرىنى تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت. ئومۇمەن، بىز تەخەللۇسلار ئارقىلىق كلاسسىك ئەدەبىلەرنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولالايمىز.

ھەرپى ئوبراز يارىتىش، سۆز ئويۇنى كۆرسىتىش ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى بىر ماھارەت، ئاپتورلار ھەرپلەرنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى، رەت تەرتىپى، ئوقۇلۇش تەلەپپۇزى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، شېئىرلاردا ھەرپى ئوبراز يارىتىشتەك بىر خىل ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ھەرپلەر ئارقىلىق سۆز ئويۇنى كۆرسىتىش، مۇئەمما يەنى تېپىشماق شەكلىگە ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇ خىل ئادەت يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن تارتىپ، تا تەجەللىگىچە داۋاملاشقان. ھەرپى ئوبراز يارىتقاندا بىرى بىرەر ھەرپنىڭ يەككە ھالدىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يەنە بىرى ئېلىپبە سىستېمىسىدىكى ھەرپلەرنىڭ تەرتىپلىك ئورنىغا ئاساسەن ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى شېئىر يېزىشتىكى بىر ماھارەت ئىدى.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە بەدىئىيلىككە ناھايىتى يۇقىرى تەلەپ قويۇلغان، ئۇنىڭ شەرتلىرى كۆپ جەھەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. شائىرلار قاراتمىلىقى بولغان، ئىلغار ئىدىيە، ئۆى خاھىشىنى كامالەتكە يەتكەن بەدىئىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەشكە تىرىشقان.

پىكىردىكى مەنە چوڭقۇرلۇقى، ۋەقەلىكتىكى ئاكتىۋاللىق، لىرىك ۋە ئېپىك ئوبرازلار-دىكى خاسلىق ۋە تېپىكلىك، يېشىمدىكى مەقسەتدارلىق قاتارلىق جەھەتلەردە مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ئاساسىدا ئىجابىي ۋە يۇرەكلىك پىكىر بايان قىلغان. مىللىي سالاپەت ۋە قىياپەتكە ئىگە جۇشقۇن خاراكتېرلەر يارىتىلىپ ئوقۇرمەنلەرنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد ئىنسانىي گۈزەل ئەخلاق ۋە كىشىلىك قارشى ئاساسىدا تەربىيىلەشكە بىر ئۇلۇش ھەسسىسى قوشۇلغان.

ئاپتورلار ئەسەرلەرنىڭ تىلىغا بەك ئەھمىيەت بەرگەن. جۇملە تۇزۇلۇشى، ئەسەرنىڭ شەكىل قۇرۇلمىسى، ۋەزىن، تۇراق، رېتىم، قاپىيە، ئىنتىزام، شەكىللىرىگە كەڭ ئومۇملاشقان ۋە ئەدىبلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئەدەبىي پرىنسىپ تۇراقلىق يوسۇندا ئىجابىي تەتبىقلانغان.

تەسۋىرى ۋاستىلەر كۆپ خىل ۋە رەڭگارەڭ بولغان. قويۇق مىللىي ئۇسلۇبتىكى تىل، مەزمۇن ۋە شەكىلدىن باشقا تەسۋىرى ۋاستىلەردە روشەن ھالدا ئۆز ئەكسىنى تاپقان. تەسۋىرى ۋاستىلەرنىڭ رەڭدارلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى بەدىئىي يوسۇندا چۇشەندۈرۈپ، بىزنى باي ھايات كارتىسى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ.

سەككىزىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇنىۋېرسال پەنلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇچۇن خىز-مەت قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئاپتور، مۇئەللىپلەرنىڭ كۆپى دېگۈدەك ئېنسىكلوپېدىستىك شائىر، يازغۇچىلار ئىدى. مۇئەللىپلەر ئەينى شارائىتتىدا دەۋرنىڭ تەرەققىيات يۇزلىنىشىنى سەزگۈرلۈك بىلەن كۆزەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن بىلىمى نىسبەتەن مول، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، ئۆز ئەسەرلىرىدە جەمئىيەتنىڭ نۇرغۇن مەسىلىلىرىنى ئەكس

ئەتتۇرگەن. تەبىئي ۋە ئىجتىمائىي پەن تارماقلىرى، ئاسترونومىيە ۋە دىنىي، پەلسەپىۋى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مول مەزمۇنغا ئىگە. ئۇ ئۇيغۇر مەنىۋى ھاياتىنىڭ ھەممە تارماقلىرىغا تۇتاشقان، ماھىيەتتە ئىجتىمائىي ئىدىيە (ياكى پەلسەپە) تارىخ، ئاسترونومىيە، تېببابەتچىلىك، فولكلور قاتارلىق پەنلەر بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى باشقا ساھەلەرگە قارىغاندا ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىلىق جەمئىيەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولغاچقا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ خىل ئىجتىمائىي تۇرمۇش قاتلام بويىچە ئەكس ئېتىپ ماڭغان. مەسىلەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا دائىر تارىخىي مەنزىرىلەر نامايان قىلىنغان ھەمدە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ساددا قاراشلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇمۇمەن، ئۇيغۇر ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. مەڭگۈ تاش ئەدەبىياتىدا بولسا پەقەت خاقانلارنىڭ تۆھپىلىرىلا خاتىرىلەنگەن بولماستىن، بەلكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىغا دائىر بايانلار كونكرېت ھەم ئوبرازلىق بايان قىلىنغان. «تارىخىي كاشغەر»، «تەزكىرەئى بۇغراخان»، «تارىخىي رەشىدى»، «تەزكىرە-ئى ئەزىزان» «تارىخىي ھەمىدى» قاتارلىقلار فېئودالىزم جەمئىيىتى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ھۆججەتلەردۇر.① دېمەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ھەرقايسى ئىجتىمائىي باسقۇچلاردىكى رېئال تۇرمۇش ئۇلارنىڭ ئۆز تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن كۆرۈنۈشىنى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان رايونلاردا ياشاپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولغان ئىپتىدائىي دىن، شامان دىنى، مانى دىنى، نىستۇرىيان دىنى، زورۇئاستىر دىنى، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى، قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلارنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتمەي قالمىغان، ھەتتا بەزى ئەسەرلەر قويۇق دىنىي مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، بۇلارنى «دىنىي ئەدەبىيات» دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەن ئەھۋاللارمۇ بولدى. شۇ نەرسە تولىمۇ روشەنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى بارلىققا كېلىپ، شەكىللىنىشكە باشلىغاندىن كېيىنلا، ئۆرپ ـ ئادەت مەدەنىيىتى بىلەن دىنىي مەدەنىيەتنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى توختىغان ئەمەس. ئۇلار بىرلىكتە ئىلگىرىلەپ، مەۋجۇدلۇقنىڭ ساقلىنىشى ئۈچۈن دىنىي مەزمۇنغا ئىگە ئەسەر دەپ قارالغانلار-دىن خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، ئەخلاق ـ ئادەتلىرى، ئىجتىمائىي ئوي ـ پىكىرلىرىنى بىلىپ يەتكىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەپەككۇر تارىخىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قاراشلىرى-نى مەنبە، ئۆزەك قىلغان ھالدا، ئۆزلىرى ياشىغان جۇغراپىيىۋى ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت تەسىرى بىلەن قوشنا رايون خەلقلەر مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. مۇنداق-چە ئېيتقاندا، شىنجاڭ دۇنيانىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى تۆت چوڭ مەدەنىيەت رايونى جۇغراپىيەن ـ خەنزۇ مەدەنىيەت رايونى ۋە ھىندىستان مەدەنىيىتى، ئەرەب ـ پارس مەدەنىيىتى ۋە گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئۇچراشقان رايون. شۇڭا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەرخىل نىسبەتتىكى ئىزنالىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ سايامەت ئەدەبىياتى جەھەتتىكى ئەمگەكلىرى سۆزسىزكى قىممەت-

---

① بۇ يەردە ئۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىي قىممىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

لىكتۇر. يۇەن دەۋرىدە ئۇتكەن ئۇيغۇر دىپلومات راببان ساۋما يازغان «راببان ساۋما ساياھەت خاتىرىسى»[1] تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن بىر جۇڭگولۇقنىڭ غەرب دۇنياسى ھەققىدىكى تۇنجى ساياھەت خاتىرىسى دېگەن باھاغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭدىن باشقا زەلىلىنىڭ «سەپەرنامە» دېگەن ساياھەت خاتىرىسى داڭلىق ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر مۇنچە ئۇيغۇر شائىرلىرى ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەيلە - ساياھەت، يۇرت كېزىش بىلەن ئۆتكۈزۈپ، بۇ تۇرمۇشلىرىدىن ھاسىل قىلغان چۇشەنچىلىرىنى شېئىرىي مىسرالىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

توققۇزىنچى، تەرجىمە ئەدەبىيات، تەقلىدىي ئەدەبىيات ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىنى بېيىتىشتىكى ئايرىلماس ئىجادىيەت يولى بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تەرجىمە ئەدەبىياتىغا ۋە تەقلىدىي ئەدەبىياتقا قەدىمدىن بېرى زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مىلادى V - VII ئەسىرلەردە «خۇئاستۇئانفت» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا رويابقا چىققان. ھىندىستان ئېپوسى «رامايانا» قەدىمكى ئۇدۇن تىلى، ئاگنى (قارا شەھەر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «ئېزوپ مەسەللىرى»، «ئىنجىل»[2]، «مايىترى سىمىت»، «شۇەنزىنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىقلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «زەپەرنامە»، «قۇرئان»، «مىڭ بىر كېچە»، «شاھنامە»، «كەلىلە ۋە دىمنە»، «قابۇسنامە» قاتارلىقلارنى مەۋلانە لۇتفى، موللا خامۇش ئاخۇن، ئابدۇللا مەخدۇم، موللا مۇھەممەد تۇمۇر قاتارلىقلار خېلى بۇرۇنلا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانىدى. («قۇرئان»نىڭ تەرجىمانى ئېنىق ئەمەس) بۇلارنىڭ ئىچىدە «ئېزوپ مەسەللىرى»، «مايىترى سىمىت»، «قۇرئان»، «قابۇسنامە»، «مىڭ بىر كېچە»، «كەلىلە ۋە دىمنە»، «شاھنامە» قاتارلىقلارنىڭ قەدىمكى زامانلاردىلا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى، يالغۇز ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جۇڭگو تەرجىمە ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئاجايىپ چوڭ ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۇنكى بۇ ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان زامانلاردا تېخى جۇڭگودا ئۇلارنىڭ ھېچقانداق تىلدىكى تەرجىمىسى ئىشلەنمىگەنىدى. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى ئېلىمىزنىڭ تەرجىمە ئەدەبىيات تارىخىنى زور دەرىجىدە بېيىتقانلىقى بىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ چەت ئەل تىل سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرىلىقى، ئۆز دەۋرىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «تەقلىدىي ئەدەبىيات» يارىتىشتەك بىر خىل ئېقىم شەكىللەنگەن. بۇ دېگەنلىك، باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى تېمىلارنى خام ماتېرىيال قىلىپ تاللىۋېلىپ، ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئېلىپ كىرىش دېگەنلىك. بۇنىڭغا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى ۋە باشقا ئاپتورلارنىڭ بەزى مۇھەببەت داستانلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇنداق داستانلاردىكى ئوبرازلار باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى يوق، دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. مەيلى تەرجىمە ئەدەبىيات بولسۇن، مەيلى تەقلىدىي ئەدەبىيات بولسۇن، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئۇلار ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىنى بېيىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان.

ئوننىنچى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى شەرق - غەرب ئەللىرى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى مەنىۋى تەرەپتىن كۆزىتىدىغان مۇھىم كۆزنەك.

---

① بۇ ئەسەر پارسچە يېزىلغانىكەن.
② بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ تەرجىمە پارچىلىرى تېپىلدى.

ئۇنىڭدا شەرق ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ قىممەتلىك ئىدىيىسى مۇجەسسەملەنگەن، يەنى ئۇنىڭدىن شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ بەزى مەشھۇر ئۇلگىلىرىنى تەپپىشقا بولىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شىرىن»، «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق ئىككى داستانى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. چىن خاقانىنىڭ ئوغلى شاھزادە پەرھاد ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ شەرققە يۈرۈشىدە چىن شاھىغا بەرگەن «جاھانناما»سى ئارقىلىق ئەرمەن مەلىكىسى شىرىننىڭ جامالىنى كۆرۈپ ئاشىق بولىدۇ. شەرقتىن غەربكە ۋەسال سەپىرى باشلىغان پەرھاد چىن خەلقىنىڭ ھۈنەر ـ ماھارىتى ۋە گرېك مۇتەپەككۇرى سوقراتنىڭ ئۆگەتكەن ھېكمىتى بىلەن قوراللىنىپ، شىرىننىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولىدۇ. نەۋائى «سەددى ئىسكەندەر»دە گرېك شاھزادىسى ئىسكەندەرنىڭ غەربتىن شەرققە يۈرۈش قىلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئارىستوتېل پەلسەپىسى ۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ داراغا قارشى كۈرەشتە ئۇنىڭغا ياردەم قىلغانلىقىغا تايىنىپ، شەرقتە ئادالەت ئورناتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. نەۋائى گرېك پەلسەپەسىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى تۇپەيلى تارىختىكى ئىسكەندەردىن تۇپتىن پەرقلىق بولغان غايىۋى پادىشاھ ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ھاكىم مۇتلەقلىقىنى مەسخىرە قىلىدۇ. چاغاتاي ئەدەبىياتىدىكى «راھەتۇل قۇلۇب» (قەلب ھۇزۇرى) دا چىن مەلىكىسى بىلەن غەرب شاھزادىسى ئوبرازى يارىتىلغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى بىرمۇنچە داستانلار ئىنتېرناتسىئونالىزملىق ئىدىيىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر ئەينەك دېسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، بىر داستاندا چىنلىق پادىشاھ، شاھزادە، مەلىكە ئوبرازى، ھىندى پادىشاھى، شاھزادىسى، مەلىكىسى، ئىران، ئەرمەن، ئەدەن، باغدادلىق ھەر خىل ھەر نۇسخىدىكى ئوبرازلار ئۇچرايدۇ. بۇلارنى، تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرساق، بۇ ئەسەرلەردە چىن خاقانى، خوتەن رەستىسى، خارەزم چۆللۈكى، ھىندى راھىبى، ئىران دەرۋىشى، ئەرمەن گۈزىلى، ئەرەب ھەكىمى، ئېفىئوپىيە زەنگىسى، يۇنان سەركەردىسى، ساك قەھرىمانى، تۇران مەرگەنلىرى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، دۇنيادا مۇنداق قىياپەتلىك ئىككىنچى تەسۋىرىي تەپەككۇر مۆجىزاتىنى يەنە تېپىش تەس.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خېلى قەدىمكى زامانلاردىلا ئېچىۋېتىلگەن بىر ئەدەبىيات بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنياغا يۈزلەنگەن.

ئۇ ئەك قەدىمكى چاغلاردىلا ھىندىستانىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى، ئوتتۇرا قەدىمكى زامان ئەرەب ـ پارس ئەدەبىياتى بىلەن ئۇچراشقان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتى بىلەن تۇركىي تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتى ئارىسىدا قويۇق ئالاقىسىنى ساقلاپ كەلگەن. جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرى، قوشنا ئەللەر ۋە مىللەتلەر بىلەن بولغان ئەدەبىيات مۇناسىۋىتى جەھەتتە، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تېپىك ۋەكىللىككە ئىگە ئەدەبىيات. ئەدەبىياتنىڭ تېما، ماتېرىيال، ئىدىيە ۋە باشقا شەكىل ئامىللىرى جەھەتتە «ھەم مېنىڭ، ھەم سېنىڭ» بولۇشتەك ھالەت بارلىققا كەلگەن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يەرلىك، مەھەللە ياكى مىللىي ئالاھىدىلىك جۇلالىنىپلا قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە خاس ئىدىيىلەرمۇ ئەكس ئەتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مول ۋە يۈكسەك بىر ئەدەبىيات خەزىنىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەتلەر تولۇق. مەيلى ئ مۇئىلىك جەھەتتىن، مەيلى بەدئىيلىك جەھەتتىن بولسۇن بىر ئۇلگىلىك ئەدەبىيات بولۇشقا مۇناسىپ. شۇڭا، ئۇنى ئۆگىنىشكە، تەتقىق قىلىشقا، ئىلغار ئىدىيىۋى خاھىشىنى

هەم شەكىللىرىنى بەدىئىي ئىجادىيەت ۋە تۇرمۇشقا تەتبىق قىلىشقا، ئۇلگە قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «ئۆتمۈشتىكىلەردىن ئۆگىنىپ، بۈگۈنكىگە تەتبىق قىلىش»، «كونىلىردىن يېڭىلىرىنى يارىتىش» پرىنسىپى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغىمۇ ماس كېلىدۇ.

شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىزم جەمئىيىتى باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭدا، كونا جەمئىيەتتە ياشىغان مېھنەتكەش خەلقنىڭ تۇرمۇش مەنىشەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش، ئۆز - ئۆزىنى رونىق تاپقۇزۇش، ھاياتقا، يورۇقلۇققا ئىنتىلىش، ئىجتىمائىي قارا كۈچلەر ۋە تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش، ھۆرلۈك ۋە ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈش، ئەقىل - پاراسەت توپلاش جەھەتلەردىكى پائالىيەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلۈش بىلەن بىرگە، مۇئەييەن نىسبەتتە ئەزگۈچى سىنىپنىڭ ئىرادىسى، كونا ۋە فېئودالىلىق ئاساسەتنىڭ تەسىرى، چۈشكۈنلۈك خاھىشلىرى ئەكس ئېتىپ قالغان. بۇلار مەدەنىيەت مېغىزىنىڭ شاكاللىرى بولۇپ، ئەينى چاغدىكى تۇرمۇش تەپسىلاتلىرىنى ئۆگىنىشتە بىۋاستە ئەمەس، بەلكى ۋاستىلىك يوسۇندىكى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنى نۆۋەتتى كەلگەندە تاشلىۋېتىشكە ياكى ئەھمىيەتسىز نەرسە دەپ قاراشقا ھەم سەلبىي دەرسلىك قىلىشقا بولىدۇ.

I باب. تىل ۋە يېزىق

§1. تىل

1 ـ ئۇيغۇر تىلى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەۋەلىكى ۋە تەرەققىيات باسقۇچلىرى

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىلى، ئۇ ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ.

بۇ تۈۋەندىكىدەك تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن.

بىرىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

بۇ دەۋر ئۆز ئىچىدە «ئەڭ قەدىمكى دەۋر» (مىلادى V ئەسىرگىچە) ۋە «قەدىمكى دەۋر» (V—XIII ئەسىرلەر) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. بۇ دەۋر ئۆز ئىچىدە «ئاۋۋالقى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى» (XIII—XIV ئەسىرلەر) ۋە كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچى (XV—XVI ياكى XVII ئەسىرلەر) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

ئۈچىنچى، يېڭى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

بۇ دەۋر ئۆز ئىچىدە يەنە «كېيىنكى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچى» (XVIII—XIX ئەسىرلەر) ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچى (XX ئەسىر) دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ[1].

2 ـ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۈرك خانلىقى، ئۇيغۇر خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا قوللىنىلغان تىلدىن ئىبارەت. ئۇ قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ بىۋاستە داۋامى ۋە راۋاجى. بۇ ئىككى تىلدىكى بىرقانچە تاۋۇشنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ تىللار ئاساسەن ئوخشاش. ئۆز زامانىسىدىكى تىلشۇناسلار بۇ ئىككى خىل تىل، جۈملىدىن تۈرك تىلىنىڭ ۋارىسى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى ئاتاشتا ماھىيەتكە دىققەت قىلغان. مەسىلەن، تەخمىنەن IX ـ X ئەسىرلەردە توخرى تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان «مايىتىرى سىمىت» ناملىق ئەسەردە «تۈرك تىلى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان بولسا، تەخمىنەن يەنە شۇ يىللاردا ياشىغان تىلشۇناس سىگقۇ سېلى تۇتۇق (شىگقۇ شەلى تۇتۇق) «تۈرك ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىغان. تەخمىنەن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كىتاب بولۇپ چىقىپ تۇبۇت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئالتۇن يارۇق»، تولۇق نامى «ئالتۇن ئۆتكۈلۈگ يارۇق يالتىرىغىغ قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئېلىكى ئاتلىغ نوم» دا «ئۇيغۇر

---

① ئا. ت. قايداروۋ (قازاقىستان) «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى»، 1 ـ كىتاب، ئالماتا، 1969 ـ يىلى نەشرى.

تىلى» دېيىلگەن[1]. ناھايىتى روشەنكى بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئۇقۇمنى چۈشەندۈرىدۇ. ئورقۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى، «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «مايتىرى سىمىت»، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى مانا مۇشۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تارىختا تۇنجى قېتىم يېزىققا تەتبىقلاندى. نۇرغۇن يېزىق ۋەسىقىلىرى قالدۇرۇلدى. بۇددا، مانى دىنى مۇھىتىدا، سانسكرىت، توخرى (توخار)، سوغدى تىللىرىدىن ھەم خەنزۇ تىلىدىن بىرمۇنچە سۆز - ئاتالغۇلار، سۆز ياساش قوشۇمچىلىرى ۋە قىسمەن گراممىاتىكىلىق تەركىبلەر قوبۇل قىلىندى. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ بىۋاستە ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ قالغان.

3 - خاقانىيە تىلى

بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نامى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا ئىسلام دىنى مۇھىتىدا شەكىللەنگەن تىل. IX — XII ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەر تەرىپىدىن قوللىنىلغان. بۇ تىل قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي رايونى خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ تىلىنى ئاساس قىلغان. بۇ تىلنى مەھمۇد كاشغەرى كەڭ مەنىدە «تۈرك تىلى» دەپ، ئەدەبىي تىل نۇقتىسىدىن «خاقانىيە تۈركچىسى» دەپ ئاتىغان؛ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «تۈرك تىلى» (تۈركىي تىل) دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەندىن باشقا، «قۇتادغۇبىلىك» تە يەنە «بۇغراخان تىلى»، «خان تىلى» دېگەن ناملارمۇ ئۇچرايدۇ. «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تا بولسا «كاشغەر تىلى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان. ئادەتتە «خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىسا تولۇق ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ. خاقانىيە تىلى كېيىنكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن مۇشۇ تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن. بۇ تىلنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەردە كۆرۈلىدۇ.

4 - چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (قوچۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تۈركچىسى قاتارلىقلار) ئاساسىدا شەكىللەنگەن. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە كەڭ قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت.

XIII ئەسىردىن كېيىن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، شىمالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەر (تۆۋەندىمۇ شۇنداق) ئارىسىدا خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن يېڭى بىر خىل تىل شەكىللەنگەن. بۇ خىل تىل ئەڭ دەسلەپ چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى» دېيىلگەن. XV—XVI ئەسىرلەردىن كېيىن چىڭگىز-خاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي شىمال قىسمى، جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرى ۋە ئەمىر تۆمۈر (1370 - 1405 يىللىرى ئەمىر بولغان) نىڭ

---

① رىنىسىفبي، ياسىن ھوشۇر «ئۇيغۇر مىللىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1997 - يىلى نەشرى، 4 - بەت، خەنزۇچە.

ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئافغانىستان، ئىراننىڭ شەرقى ھەم شەرقىي شىمالىي قىسمى، ھىندىستان رايونلىرىدىكى تۈركىي تىلى ئائىلىسىگە تەۋە خەلقلەرمۇ چاغاتاي تىلىنى قوللانغان.①

2) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى

رۇس شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. بارتولد «ئەگەر موڭغۇللار بۇ يەرگە ئىستېلا قىلىپ كەلمىگەن بولسا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»②دەيدۇ چۈنكى، موڭغۇللار غەربىي يۇرت ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا قىلغان كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈشلىرى، بۇ رايونلاردىكى بىر مۇنچە مۇستەقىل تاجۇ تەختلەرنى، دۆلەت بايراقلىرىنى، دۆلەت چېگرا سەھرالىرىنى ۋە بىر مۇنچە مىللەت، قەبىلە ئايرىملىرىنى ناھايىتى تېز ئارىدىلا يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت، بولۇپمۇ تىل جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇ رايوندىكى خانلىقلار خېلى ئۇزۇن ۋاقىتتىمۇ ھەل قىلالمىغان زور تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىدى.

چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئىلكىدىكى رايونلاردا ئاساسەن تۈركىي تىل ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل شېۋىلىرىدە، پارس تىلى ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر ياشايتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىن، شەرقىي ياۋروپادىكى دونايي دەرياسىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان③ۋە ئەسلىدە تاجىك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خارەزىملەر ناھايىتى تېز تۈركلەشمەكتە ئىدى. ئەرەب تىلى بولسا، ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ئەرەب مۇھاجىرلىرى ھەم دىنىي تەبىقىدىكىلەرنىڭ بىر خىل ئالاقە قورالى بولۇپ قالغان. موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ جايغا يەنە موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر كېلىپ ئورۇنلاشتى. لېكىن بۇلارمۇ ناھايىتى تېز سۈرئەتتە تۈركلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا، ھۆكۈمران تائىپىلەر ھەممە قەبىلە ۋە مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل تىلنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. يەرلىك تۈركىي تىلىنى (ئاساسلىقى ئۇيغۇر تىلىنى) ئاساس قىلىپ، ئەرەب، پارس ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن نۇرغۇن تىل ئېلېمېنتلىرىنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بۇ خىل تىل تارىختا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالدى.④

كۆپچىلىك تۈركشۇناسلار ۋە چاغاتايشۇناسلار «چاغاتاي تىلى»نى ئەينى زاماندا تۈركىي تىلىنىڭ ئىچىدە تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان ئۇيغۇر تىلى دېئالېكتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن دەپ قارايدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، چوڭقۇر ئويلىنىش ۋە ئەتراپلىق تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشتۇر.

ئۇيغۇر تىلى نېمە ئۈچۈن چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي غولى بولغان. ئالدى بىلەن بۇ تىلنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ باقايلى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە قىيان سۈرەك كېلىشۋاتقان چاغدا، ئىمپېرىيىنىڭ پۈقرالىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى جەھەتتە ئۇيغۇرلاردىن ئېشىپ كېتىدىغانلار يوق ئىدى. شۇڭا، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە تەسىس

---

① «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ 1984 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 114 ـ بەت.

② بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، خەنزۇچە نەشرى، 152 ـ بەت.

③ بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، خەنزۇچە نەشرى، 143 ـ بەت.

④ ئە. بايتور، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 851 ـ بەت.

قىلىنغان ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ كاتىپلىقىغا ۋە ھېسابات ـ كىتاب خىزمەتلىرىگە كۆپىنچە ئۇيغۇرلار قويۇلغان. چىڭگىزخاننىڭ 13 ـ ئەۋلادى ئەبۇلغازى ئەرەبشاھ مۇھەممەد باھادۇرخان (1605 ـ 1664) بۇ توغرۇلۇق توختىلىپ، «چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى مۆكۈمرانلىق قىلغان ماۋارە ئۇننەھر، خۇراسان، ھەتتا ئىراق قاتارلىق جايلاردا مۇھۇردارلىق، بىتىكچىلىك ۋە ھېسابات ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىلا ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى»[1] دەپ يازغان. ئەگەر بىز بۇ ئورگانلارنىڭ مىليونلىغان يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقىدىغان بولساق، ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ شۇ مەزگىللەردە بۇ رايونلاردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا نەقەدەر كەڭ ئارىلاشقانلىقىنى ئاسانلا تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. ئەگەردە، بۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق تارىخىي ئۆتمۈشنى سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، بىز يەنە X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سامانىيلار سۇلالىسى (874 ـ 999) گۈمران بولغاندىن كېيىن قاراخانىيلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە قىلچە مۇرەسسەسىز ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىچە ئومۇملاشتۇرغانلىقىنى ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردە تاجىك تىلىنىڭ ئورنىنى باسقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تىللار دائىرىسىدە ئاساسەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھالەت ساقلاپ قېلىنغان. بۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە كەلگۈسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇرۇقى ئەمەلىيەتتە سېلىنىپ بولغان. ئۇيغۇر تىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قايتا ئومۇملاشقاندا، بۇ ئومۇمىي تىلنىڭ تەرەققىياتى يەنىمۇ تېزلىتىلدى.[2]

چاغاتاي تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. تۈركىيىنىڭ مەشھۇر ئالىمى شەمسىدىن سامى (1850 ـ 1904) «چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇيغۇر تىلى بارلىق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا ئايلانغان ھەم چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالمىغان مەشھۇر بولغان» يەنى «چاغاتاي خانىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ چاغاتاي تىلى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان»[3] دەپ يازغان. رۇس ئالىمى ۋ. ۋ. رادلوۋ «چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنلا پىشىپ يېتىلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر»[4] دەپ كۆرسىتىدۇ. رۇس ئالىمى بارتولد چاغاتاي دەۋرىدىكى جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنى سۆزلىگەندە «مەدەنىي خەلقلەر ئىچىدە، مۇسۇلمانلار (بولۇپمۇ تاجىكلار) ۋە ئۇيغۇرلار، پەقەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ئۇلۇسلارنىڭ ئۇلۇس باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ يەرلىك ۋالىق، گوۋىك، ئاقسۆڭەكلەرگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى»[5] دەيدۇ. چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەزائىنۇلمەئانى» غا يازغان «كىرىش سۆز» دىكى مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزىدىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىمىز. ئۇ چاغاتاي تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېرىك ۋەكىللىرى بولغان مەۋلانە سەككاكى بىلەن مەۋلانە لۇتفى توغرۇلۇق توختىلىپ

---

① «تارىخىي شەجەرەئى تۈرك»، 27 ـ بەت. چاغاتايچە نۇسخا.
② لېۋىزىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 600 ـ 601 ـ بەتلەر. 1986 ـ يىلى نەشرى
③ ش. سامى «قامۇسۇلئەلام»، 1889 ـ يىلى تۈركىيە نەشرى، 3 ـ توم، 1876 ـ بەت.
④ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، 3 ـ بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
⑤ بارتولد «يەتتە سۇ تارىخى ئوچېركلىرى»، 76 ـ بەت. 2000 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى

مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇر ئىبارەتنىڭ فۇسەھاسىدىن ۋە تۈركىي ئەلفازىنىڭ بۇلەغاسىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۈركىي سۆزلەرنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى). بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر ئىبارەتى» بىلەن «تۈركىي ئەلفازى» تەڭ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلى» ياكى «تۈركىي تىل» دېگەن مەنىنىلا ئىپادىلەيدۇ. «فۇسەھا» بىلەن «بۇلەغا» مۇ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى «تىل ماھىرى، تىلدا يېتىلگەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك بۇ تەرىپ-نىڭ مەنىسى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياكى تۈركىي تىلىنىڭ يېتىلگەن ماھىرلىرىدىن» دېگەندىنلا ئىبارەت. نەۋائىنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدە مۇنداق تەڭ مەنىلىك قۇرۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى سەككاكى بىلەن لۇتفىنىڭ تەرىپىدە ئۇلار قوللانغان چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ياكى تۈركىي تىل ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.[1] تارىخشۇناس لېۋجېرشاۋ ھەققانىي ھالدا «ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسىمۇ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ۋە رايونلار مۇشۇ تىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە تارىخىنى خاتىرىلىگەن ھەم تارقاتقان»[2] دەپ كۆرسەتىشى دەل جايىدا ئېيتىلغان باھادۇر.

چاغاتاي تىلى تۈپ ماھىيىتى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، يېقىندىن بېرى بەزى چاغاتاي تىلى تەتقىقاتچىلىرى بۇ تىلنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىسا مۇۋاپىق بولىدۇ، دېگەن ئىلمىي كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا[3] ھەم ئۇ قوللاشقا ئىگە بولماقتا.[4]

5 ـ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللار تەرەققىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى

ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار تەرەققىيات تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللارغا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تۈركىي تىللار مۇتەخەسسىسى باسكاكوۋنىڭ تۆۋەندىكى سۆزى مۇشۇ سوئالغا ئېنىق جاۋاب بولىدۇ:

«ئۇيغۇر تىلى (بۇ يەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى كۆزدە تۇتۇلغان ـ ئا) ۋە يېزىقى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ، يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى (X—XII ئەسىرلەر) تىلىنىڭ، ئاندىن ئوغۇز ـ قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ (XII—XIII ئەسىرلەر)، چاغاتاي تىلىنىڭ (XIII—XIV ئەسىرلەر)، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ (XIII—XIV ئەسىرلەر)، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ (XV—XIX ئەسىرلەر)، كونا تۈركمەن تىلىنىڭ (XVII—XIX ئەسىرلەر) ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن».[5]

دېمەك، ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار تارىخىدا ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان، سەۋەب ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىنى

---

① مەسئۇلتان ئوسمانوۋ، خەمىت تۆمۈر «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، 19 ـ بەت.

② لېۋجېرشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 612 ـ بەت.

③ ئا. بولات «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي مىقالىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئېچىلىش، 1993 ـ يىلى نەشرى، 7 ـ بەت.

④ غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1992 ـ يىلى، 3 ـ بەت.

⑤ ن. ئا. باسكاكوۋ «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى، 71 ـ بەت.

باشتىن كەچۈرگەن، يېزا ئىگىلىك قەدىمىي چاغلاردىلا ئاساسىي ئىگىلىككە ئايلانغان، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا گۈللەنگەن، شەھەرلىشىش ئىلگىرىلا باشلانغان. بۇ ھال يېزىقنىڭ يارىتىلىشىغا، ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشىغا، يازما ھۆججەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس ئالىملارنىڭ كۆز قارىشى ئاساسەن بىردەك، مەسىلەن ئەنگلىيىلىك ئالىم ستەيىن (A. Stein) «... ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي قەبىلىگە قارىغاندا مەدەنىي ھاياتقا قابىلىيەتلىك ۋە خېلى مايىل ئىدى»[1] دېسە، پروفېسسور ك. ئا. بوروكوۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي تۈرمۇش تارىخىدا ئۇيغۇرلار مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خەلق. ئۇيغۇرلار قەدىمكى زامانداىا يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان شەرق خەلقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»[2] دەيدۇ. پروفېسسور ئا. يۇ. ياكۇۋسكى مەسىلىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئۇلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ زور كۆپچىلىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق تۇراقلىق دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى، ئۇلار شامان دىنىنى باشقىلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق تاشلاپ، دەسلەپ مانى دىنىنى، كېيىن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى، ئۆز يېزىقنى باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق يارىتىپ، جۇڭگو بىلەن ماۋاره ئۇننەھر ئارىلىقىدا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن بىرى بولۇپ قالدى».[3] ئاكادېمىك بارتولد «X ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك ھېسابلانغان توققۇز ئوغۇزلار» ئىدى دېسە، فرانسىيىلىك ئالىم ر. گروست «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى» دېگەن كىتابىدا ئۇيغۇرلارغا باھا بېرىپ، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «مەدەنىيەت ئۇستازلىرى»[4] دىن بولغان، دەيدۇ.

دېمەك، تارىخشۇناس ئەھمەد زەكى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا قۇۋۋەتلىكرەك، مەدەنىيەتلىرىمۇ يۇقىرى بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تىللىرى باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان».[5] شەيخ شەمسىدىن سامىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىي تەرەققىياتتا ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى»[6] دېيىشىمۇ ئوبىيېكتىپ ئەمەلىيەتنى كۆزدە تۇتقانلىقىدا. قازاقىستان ئالىمى غ. سەئىدىۋاققاسوۋ مەسىلەنى ئەتراپلىق شەرھلەپ مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇرلار قانۇنىي رەۋىشتە ئۆز تىلى بىلەن پەخىرلىنەلەيدۇ، ماختىنالايدۇ. چۈنكى بۇ تىل داڭلىق تارىخقا ئىگە. قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئەدەبىي تىل بولۇپ شەكىللەنگەن. بىر قانچە خىل يېزىق ئۇلگىلىرىنى، شۇ قاتاردا ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى كەڭ قوللانغان ھەمدە ئەتراپتىكى باشقا كۆپلىگەن تۈركىي تىللارغا ئۆزىنىڭ ئىجابىي تەسىرىنى تەگكۈزگەن تىل. ئۇيغۇر تىلىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تۇڭمەس - پۈتمەس يازما مەنبەئلەر خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي مەنىۋى بايلىقىنى تەشكىل قىلىشتىن تاشقىرى قېرىنداش ۋە قوشنا خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى يورۇتۇشتىمۇ باي مەنبەدۇر.

---

① «كومۇنىزم تۇغى» گېزىتى، 1986 - يىلى 20 - ئۆكتەبىردىكى سانىغا قارالسۇن.
② «تىل - ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلىرى»، ئالماتا، 1948 - يىل نەشرى، 12 - بەت.
③ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 1 - قىسىم، 723 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
④ «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.
⑤ «تۈرك تاتار تارىخى»، قازان، 1914 - يىلى نەشرى، 86 - بەت.
⑥ شەمسىدىن سامى «قامۇسۇل ئەئلام»، ئۈچىنچى توم، 1640 - بەت. تۈركىيە 1889-يىلى نەشرى.

لارنى بېرىدۇ. بۇ مەنبەدىكى خەزىنە دۇنياۋى تۈركىلوگىيىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا زور ھۆرمەت ۋە ئابرۇي ئاتاق ئاتا قىلدى».[1]

2 §. يېزىق

1 ـ ئۇيغۇر يېزىقى، تۈرك يېزىقى ۋە خاقانىيە يېزىقى

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە قاتناشقان شىنجاڭدىكى بىر قىسىم قەۋم ۋە خەلقلەر تارىختا بىر مۇنچە يېزىقلارنى قوللانغان.

ئۇيغۇرلار بىۋاستە قوللانغان يېزىقلار ئۇيغۇر يېزىقى، تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى، مانى يېزىقى، براھمى يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، قەدىمكى تۇبۇت (تىبەت) يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.[2]

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئىككى مەنبەنىڭ ئاساسىي بىر مەنبەسى بولغان تارىم بوستانلىقىدىكى يەرلىك قەۋملەر[3]مۇ بىر مۇنچە يېزىقلارنى ئىشلەتكەن. بۇ خىل يېزىقنىڭ بەزىلىرى قاراڭغۇ يېزىقى، گرېك يېزىقى، مانى ـ پارابىل يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىقلار.

1. ئۇيغۇر يېزىقى

ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ۋە بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن ئۇيغۇر خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، موڭغۇللار دەۋرى ۋە چاغاتاي خانلىقى، تۆمۈر-لەر پادىشاھلىقى دەۋرى قاتارلىق دەۋرلەردە قوللىنىلغان بىر خىل يېزىق.

بۇ خىل يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر قانچە خىل قاراش بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي قاراش ئىككى خىل بولۇپ، بەزىلەر بۇ يېزىقنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئۆزلىرى ئىجاد قىلىپ، قوشنا خەلقلەرنىڭ يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن تاكا-مۇللاشتۇرغان دېسە،[4]يەنە بەزىلەر سوغدى يېزىقىدىن ئېلىنىپ، ئىسلاھ قىلىنغان دەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان ئورۇنلاردىكى قىيا تاش سۈرەتلىرىدە خېلى كۆپ ساندا يېزىق ياكى يېزىقسىمان بەلگىلەر بايقالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى شىنجاڭدا قوللىنىلغان ئايرىم يېزىقلاردىكى ھەرپ بەلگىلىرىگە خېلى دەرىجىدە ئوخشايدۇ. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بەزى ھەرپلەرنىڭ شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ يېزىقسىمان بەلگىلىرىدىن كەلگەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئاساسسىز دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇيغۇر يېزىقى چوشۇرۇلگەن ئەڭ دەسلەپكى ۋەسىقە مىلادى V ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، بۇ تۇرپاندىكى قەدىمگاھتىن تېپىلدى.[5]بۇ تۇرمۇش تارقان دېگەن كىشى «خۇئاستۇ-ئانفت» (مانى دىنى توۋا دۇئانامىسى) ناملىق ئەسەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا خاتىرىگە ئېلىپ، ئۇ يېزىقنى ئەدەبىي تىل ۋە يازما ھۆججەتلەر ئۈچۈن تەتبىقلاشنىڭ ئۇلگىسىنى

---

① غ. سەيدۇاقما سوۋ «سوۋېت ئۇيغۇرلىرى تىلىنىڭ بەزى مەسىلىلىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى، 3 ـ سان، ئۇرۇمچى.

② نىشۇرۇجى «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى ۋە ھۆججەتلىرىگە مۇقەددىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

③ خي جىخۇڭ «غەربىي يۇرت ھەققىدە مۇھاكىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 81 ـ بەت.

④ بۇ ھەقتە ئىسمىن تۇرسۇن، ئابدۇقېيۇم خوجا قاتارلىق ئالىملارنىڭ بۇ يېزىق ھەققىدىكى بايانلىرىغا قارالا.

⑤ ق. ۋەلى «تۇرپاندىن تېپىلغان مىلادى V ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (ۋېنشۇ) ژۇرنىلى، 1981 ـ يىلى، 1 ـ سان، بېيجىڭ، خەنزۇچە.

یاراتتی. رۇس تۈركىلوگى، پروفېسسور مالوۋ «خۇتاستۇتانفست» مىلادى V ، VI ئەسىرلەردە ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا مەيدانغا كەلگەن، دەپ كۆرسىتىدۇ.① قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا تاز دېگەندە 18، كۆپ بولغاندا 23 ھەرپ بولغان، ئۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ئىگىلەپ، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە ئاساسىي يېزىقتا ئايلانغان، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا XVIII ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن. بۇ يېزىق ئاساسىدا قىتتان، موڭغۇل، نايمان، مانجۇ يېزىقلىرى يارىتىلغان. ئۇنىڭدىن سىرت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالتۇن ئوردا، تۆمۇرلەر دۆلىتى ۋە موڭغۇللارنىڭ ئىران تەۋەلىرىدىكى دۆلەتلەر- دە XVII ئەسىرگىچە، تۈركىيىدە فاتىھ سۇلتان دەۋرىگىچە (1451 ـ 1481 ـ يىللىرى) «ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن نام بىلەن قوللىنىلغان.

2. قەدىمكى تۈرك يېزىقى

قەدىمكى تۈرك يېزىقى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ھەم ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكى دەۋرلەرگىچە قوللانغان يېزىق.

بۇ ئورقۇن ـ يېنسەن يېزىقى، تۈرك ـ رونىك يېزىقى، تۈركلەرنىڭ ئىسلامدىن بۇرۇنقى يېزىقى، سىبىرىيە يېزىقى ۋە دولبارچىن يېزىقى دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىق تۈرك خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر قاچاندىن باشلاپ قوللانغان، دېگەن مەسىلىگە ئېنىق ئىسپات يوق. بۇ توغرۇلۇق بىر قانچە كۆز قاراش بار.

1) قازاقىستاننىڭ ئىسىك دېگەن يېرىدىن بىر قەدىمكى جەسەت تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىدىن چىققان بىر كۈمۈش تاۋاققا خەت چېكىلگەن. ئارخېئولوگلار بۇ تېپىندىلەرنى مىلادىدىن بۇرۇنقى V — IV ئەسىرلەرگە تەئەللۇق، يېزىقنى قەدىمكى تۈرك يېزىقى، دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن يېزىلغان جۇملىنىڭ مەنىسىنى يېشەلمىگەن.

2) خوتەن رايونىدا، كېيىنكىلەر «ئاق سېپىل». دەپ ئاتىغان بىر خارابىيلىكتىكى سېپىلنىڭ كېسەكلىرىگە تۈرك يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ھەرپ بەلگىلىرى يېزىلغان بولۇپ، بۇلار ھىندىستاننىڭ ماۋۇرىيا خانلىقى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 322 ـ 185 ـ يىللار) دەۋرىدە قوللىنىلغان قارۇشتى يېزىقىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ، دېگەن قاراش. بەزى ئارخېئو- لوگلار «ئاق سېپىل» خارابىسىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قاراش- ماقتا.

3) كورلىنىڭ چەرچەندىكى مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ۋە ش ئۇ ئا ر تەۋەسىدىن تېپىلغان ھەرقايسى قىياتاش سۈرەتلىرى ئىچىدىكى بەلگىلەر (بۇنىڭدىن 3 ـ 5 مىڭ يىللار ئىلگىرى) نىڭ قەدىمكى تۈرك يېزىقىغا ئوخشايدىغان شەكىللىرى بار، دېگەن قاراش.②

ئومۇمەن، يىل دەۋرى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن قاراشلار بولمىسىمۇ، لېكىن بەزى ئۇمۇمەن، يىل دەۋرى توغرىسىدا بىرلىككە كەلگەن قاراشلار بولمىسىمۇ، لېكىن بەزى ئىلمىي خادىملار، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى كۆپچىلىك ھەرپلەرنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىلمىي خادىملار، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى كۆپچىلىك ھەرپلەرنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۆزلىرى ئىجاد قىلىپ چىققان، دەپ قاراشماقتا.③ بۇنىڭغا قوشنا خەلقلەر يېزىقىدىكى ئالاھە-

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالماتا «پەن» نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى، 8 ـ بەتكە قىلىنغان نەقىل.

② ئا. خوجا «قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى، 1 ـ سان.

③ نىئۇرۇجى «تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يېڭى قاراش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى، 4 ـ سان، خەنزۇچە نەشرى.

دىلىكلەرنىڭ مەلۇم نىسبەتتە قوشقان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن كۆز قاراشنىڭ قوشۇمچە قىلىشقا بولىدۇ. 38 ـ 40 بەلگىدىن تەركىب تاپقان تۈرك يېزىقى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىگىچىمۇ قوللىنىلغانلىقى ئېيتىلماقتا. بۇ يېزىقنى ئەڭ دەسلەپ دانىيەلنىڭ تومىسېن بىلەن روسىيىلىك رادلوۋلار يېشىپ ئوقۇپ چىققان.

3. خاقانىيە يېزىقى

بۇ ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا قاراخانىيلار دەۋرىدە قوللىنىلغان يېزىق. XIII ئەسىردىن كېيىن چاغاتاي يېزىقى دەپ ئاتالغان. بۇ يېزىق ھەققىدە تۆۋەندە ئايرىم توختىلىمىز.

2 ـ ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى يېزىقلار

بىرىنچى براھمى يېزىقى. بۇ يېزىقنى شىنجاڭدا ياشىغان توخارلار (توخرىلار)، ساكلار ۋە باشقا يەرلىك خەلقلەر قوللانغان.

1) توخار يېزىقى. بۇ ھىندىستاننىڭ قەدىمكى يېزىقى براھمى يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن يېزىق. بۇ يېزىقتا يېزىلغان ھۆججەتلەر (تىلى توخارچە) كۈسەن، ئاگنى (قارا شەھەر)، قوچۇ، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. براھمى يېزىقىدا يېزىلغان توخار تىلى ئىككى خىل دىئالېكتىغا ئايرىلغان. ① كۈسەن (كۈچا) تەرەپلەردە قوللىنىلغان تىل، يەنى «غەربىي قىسىم توخار تىلى»، «كۈسەن تىلى» ياكى «توخار تىلى B دىئالېكتى» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ② ئاگنى، قوچۇ رايونىدا قوللىنىلغان تىل، بۇ «شەرقىي توخار تىلى»، «ئاگنى تىلى» ياكى «توخار تىلى A دىئالېكتى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئاگنىدا ياشىغان ياۋچىلار توخارلارنىڭ بىر قەبىلىسى، ئۇلارنىڭ تىلى توخار تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى.

2) ساك يېزىقى. بۇ ھىندىستاننىڭ قەدىمكى يېزىقى براھمى يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن يېزىق. بۇ يېزىقتا يېزىلغان ھۆججەتلەر (تىلى ساكچە) بارچۇق، خوتەن، كېرىيەدىكى قەدىمكى ئىزلار ۋە دۇڭخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەردىن تېپىلغان. ساك يېزىقىدا ئىپادە قىلىنغان ساك تىلى ئۇدۇن تىلى، سۇلى (كاشغەر) تىلى ۋە ئۇزۇنتان '(汗弥)' تىلىدىن ئىبارەت ئۇچ دىئالېكتىغا ئايرىلغان. سۇلى تىلىنى ئىلگىرى بەزى ئالىملار تۇمشۇق تىلى ياكى بارچۇق تىلى دەپمۇ ئاتىغان. توخار تىلى ۋە ساك تىلى ئارىيان تىلىنىڭ ئىككى دىئالېكتى، ساك يېزىقىدا سانسكرىت تىلىدىكى بۇددا نوم سۇترالىرىنمۇ خاتىرىلەنگەن.

ئىككىنچى، سوغدى يېزىقى. بۇ مىلادى II ئەسىردىن باشلاپ قوللىنىلغان. بۇنى سوغدىلار ۋە يىپەك يولىدىكى باشقا خەلقلەر ئىشلەتكەن. تۇرپان، خوتەن، كىرورەن قاتارلىق جايلاردىن بۇ يېزىقتىكى ۋەسىقىلەر تېپىلدى. سوغدى تىلى ھىندى ـ ياۋروپا تىلىنىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىلى شەرقىي قىسىم دىئالېكتىغا تەۋە. سوغدى يېزىقى بولسا قەدىمكى پارس ئارشاكىلار سۇلالىسىنىڭ (م. ب 247 ـ، مىلادى 229 ـ يىللار) ھۆكۈمەت تەرەپ يېزىقى ئارامى (ئەرەم) يېزىقىنىڭ تېز يېزىق شەكلى ئاساسىدا سوغدى تىلىنىڭ تەلەپپۇز ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان.

ئۇچىنچى، قارۇشتى يېزىقى. بۇ يېزىق قەدىمكى پارس ئەھمەنىلەر سۇلالىسىنىڭ (م. ب. 330 ـ 550 ـ يىللار) ھۆكۈمەت تەرەپ يېزىقى ئارامى يېزىقىنىڭ تېز يېزىق شەكلى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە ھىندىستاندا قوللىنىلغان. كېيىنچە شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەن. تەخمىنەن مىلادى II ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا، بۇ يېزىق بىلەن ئىپادىلەنگەن قەدىمقى تىلى پامىرنىڭ شەرقىگە تارقىلىپ، سۇلى، ئۇدۇن، كىرورەن، كۈسەن ئەللىرىدە قوللىنىلغان، ھەتتا بۇ خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ تىلى قىلىنغان.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن قاتارلىق ئەللەر براھمى يېزىقى ئاساسىدا ئۆز تىلىنى خاتىرىلەشكە ئۆتۈپ كەتكەن. پەقەت كىسرەلىكلەر قارۇشتى يېزىقىدىكى قەندىھار تىلىنى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە قوللانغان. بۇ يېزىق بىلەن يەنە سانسكرىت تىلىدىكى بۇددا نوم - سۆتراللىرىمۇ يېزىلغان.

تۆتىنچى، گرېك يېزىقى. بۇ قەدىمكى گرېكلار ئىشلەتكەن يېزىق ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، تېز يېزىق شەكلىگە ئىگە. بۇ دەسلەپ باكتېرىيە تەۋەسىدە قوللىنىلغان ھەم مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرگە تەۋە باكتېرىيە تىلىدا ئويۇلغان مەڭگۈ تاشلار ساقلىنىپ كېلىنگەن. باكتېرىيە تىلى بولسا ئوتتۇرا قەدىمكى ئىرانىي تىلىنىڭ شەرقىي قىسىم دىئالېكتى- غا مەنسۇپ. كىسرەلىكلەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن بۇددا، مانى دىنىغا دائىر ۋەسىقىلەر تېپىلغان بولۇپ، بۇ تېز شەكىللىك گرېك يېزىقىدا يېزىلغان، تىلى باكتېرىيە تىلى. تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەرنىڭ ۋاقتى بولسا مىلادى VII - IX ئەسىرلەرگە مەنسۇپ.

بەشىنچى، سۇرىيە يېزىقى. بۇ يېزىق دەسلەپ سۇرىيەنىڭ پارمىلا رايونىدا تارقالغان ئارامى يېزىقىنىڭ تېز يازما شەكلى ئاساسىدا ئىشلەنگەن. كېيىنچە تەرەققىي قىلىپ، ئېستىرونگېلو (Estrongelo) يېگى يېزىقى دەپ ئاتالغان. كېيىنكى ئەسىرلەردە سۇرىيە يېزىقى دېيىلگەن. مىلادى II ئەسىردە، سۇرىيە تىلى ئەدىسا شەھىرىنى مەركەز قىلغان خرىستىئان دىنىنىڭ شەرقىي مەزھىپىنىڭ مۇقەددەس تىلى قىلىنغان. سۇرىيە تىلى سام - ھام تىللىرى سىستېمىسىنىڭ سام (سىمىت) تىللىرى ئائىلىسىگە تەۋە، قوچۇ، ئېلى قاتارلىق جايلاردىن گرېك يېزىقىدا يېزىلغان پۈتۈك - ۋەسىقىلەر تېپىلدى. تۇرپاندىن تېپىلغىنى مىلادى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى خرىستىئان دىنى دۇئانامىلىرىدىن ئىبارەت.

ئالتىنچى، پارابىل يېزىقى. (بۇ يېزىق ئىلگىرى مانى يېزىقى دەپ ئاتالغان) بۇ يېزىق دەسلەپ مانى (مىلادى 216 - 276 - يىللىرى ياشىغان) نىڭ «سابۇغراغان» (سابۇر دەۋرىدىكى مۇقەددەس كىتاب)نى يېزىشتا ئىشلىتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ كىتابنىڭ تىلى پارابىل تىلى دەپ ئاتالغان. پارابىل تىلى پەھلىۋى تىلى، ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ پارس تىلىنىڭ جەنۇبىي قىسىم دىئالېكتى بولۇپ، شىمالىي قىسىم دىئالېكتى پارفىيە تىلى دېيىلگەن. پارابىل يېزىقى مانى دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ، جۇملىدىن جۇڭگو رايونىغا كىرىپ كەلگەن. تۇرپاندىن زور بىر تۇركۇم پارفىيە تىلى ۋە پارابىل تىلىدا يېزىلغان مانى دىنى ھۆججەتلىرى، «سابۇغراغان» پراگمېنتلىرى تېپىلدى. بۇلار ئون مىڭ پارچىدىن ئارتۇق.

يەتتىنچى، ئەرەب يېزىقى. تەخمىنەن مىلادى V ئەسىردە ئەرەبلەر ئارامى يېزىقىنىڭ بىر تارمىقى بولغان نابات يېزىقى بىلەن ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەن. مىلادى VII ئەسىرنىڭ دەسلىپىگىچە ئەرەب تىلى ئەرەب يېزىم ئارىلى دائىرىسىدە ئىشلىتىلگەن. ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، تېز سۇرئەتتە سىرتقا كېڭەيگەن. ئەرەب يېزىقى ئىسلاملاشقاندىن كېيىن كۇفىي ۋە نەسىخ دېگەن ئىككى خىل يېزىق شەكلىگە ئايرىلغان، تاشپۈتۈك ۋە «قۇرئان» كۇفىي يېزىق شەكلىدە، مەكتۇپ ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر نەسىخ يېزىق شەكلىدە يېزىلغان. «تارىخ تەبەرى» دىكى بايانلارغا قارىغاندا، ئىسلام دىنى ئەمىر قۇتەيبە پەرغانە ئويمانلىقىغا يۈرۈش قىلغان چېغىدا، مىلادى 713 - 714 - يىللىرى كاشغەر تەۋەسىگىمۇ دىن تارقاتقۇچىلارنى ئەۋەتكەن چاغدا، شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان. ئەمما كەڭ يېيىلالمە- غان. سۇتۇق بۇغراخان مىلادى 932 - يىلى ئىسلام دىنىنى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا كۆتۈردى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئەرەب يېزىقىمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە ھۆكۈمەت ۋە ئاۋام يېزىقىغا ئايلانغان. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقىنى ئىشلەتكەندىن باشقا ئايرىم ئۆلىما - زىيالىيلار ۋە بەزى ئەمەلدارلار ئەرەب تىلىنىمۇ ئىشلەتكەن. ئەرەب تىلى بولسا سام - ھام تىللىرى سىستېمىسى سىمىت تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ تىل. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن ئەرەب يېزىقىنى «خاقانىيە يېزىقى» دەپ ئاتاش قائىدىسىمۇ بار.

سەككىزىنچى، چاغاتاي يېزىقى. قاراخانىيلار 1212 - 1213 - يىللىرى مۇنقەرز بولدى. 1324 - يىلى ئۇيغۇرلار يېرى چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە بولدى. خاقانىيە يېزىقى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى بىلەن يوقىلىپ كەتمەستىن، بەلكى XIV ئەسىردىن كېيىن ئۆزگىرىپ چاغاتاي يېزىقى نامى بىلەن ئىشلىتىلگەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى ئۆز تىلىنىڭ تەلەپپۇزىغا ماسلاشتۇرغان ئاساستا، ئۆزگەرتىپ، 1950 - يىللارغىچە ئىشلەتكەن. چاغاتاي يېزىقىدا 32 ھەرپ بولغان.

توققۇزىنچى، تۇبۇت يېزىقى. بۇ يېزىق سانسكرىت يېزىقى (براھمى يېزىقى؟) ئاساسىدا مىلادى VII ئەسىردە ئىجاد قىلىنغان. تۇبۇتلەر بىلەن ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئالاقىلەرنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تۇبۇت يېزىقىنىمۇ ئىشلەتكەن.

3 - خەنزۇ يېزىقى

شىنجاڭدا خەنزۇ يېزىقىنىڭ قوللىنىش تارىخى 2000 يىلغا بارىدۇ. بۇ يېزىقنى خەنزۇلار قوللىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرمۇ قوللانغان.

شىنجاڭدىكى بەزى خەلقلەر خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىشى ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. بىرى، خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئۆز تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى بويىچە قوللىنىش؛ يەنە بىرى، خەنزۇ تىلىنى پەقەت تاۋۇش بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۇنى ئۆز تىلىدىكى مەنىنى بىۋاستە ئىپادىلىگەن. بۇنى خەنزۇ تىلى بويىچە ئوقۇشقا بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇ تىلىدا مەنىسى چىقمىغان.

ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە قۇرۇلغان شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى شىمالىي جۇۋ خانلىقى (مىلادى 557 - 581 - يىللار) نىڭ يىلنامىسى بولغان ۋە لىڭخۇ دىنىت يازغان «جۇۋ تارىخى. 50 جىلد. قوچۇ تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر خاتىرە بار. «ئۇلارنىڭ يەنى خۇ (胡人) لارنىڭ ...يېزىقى خۇاشيا (خەنزۇ) لارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە خۇ يېزىقىنىمۇ ئىشلىتىدۇ. «ماۋشى» (ماۋنەزمىلىرى)، «لۇن يۈي» («مۇھاكىمە ۋە بايان»)، كۈڭزى ئەسىرى) «شياۋجىڭ» («ۋاپانامە»)، ئاتا - ئانىلارغا ھۆرمەت كىتابى) ناملىق كلاسسىك ئەسەرلىرى مەخسۇس خانلىق مەكتەپلەردە ئوقۇتۇلىدۇ. ئەمما ئۇلار خەتنى خەنزۇچە يازسىمۇ ئۆز تىلىدا ئوقۇيدۇ».

مەھمۇد كاشغەرى «...ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار.» دېگەن. (كىلياشتورنىي بۇنى ئورقۇن - يېنسەي يېزىقىغا قارىتىلغان بولسا كېرەك) دەيدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئۇيغۇرلار ئۆز دەۋرىدە خەنزۇچە خەتنى بىر خىل يېزىق قىلىپ قوبۇل قىلىپ، ئۆز تىلى بويىچە ئوقۇغان. تۇرپان ئاستانىدىن تېپىلغان خەنزۇچە خەت - چەكلەرنىڭ بىر مۇنچىسىنى ھازىر خەنزۇ تىلى قائىدىسى بويىچە ئوقۇش تەسكە چۈشۈۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى بۇ خەت - چەكلەرنىڭ يېزىقى خەنزۇچە بولسىمۇ، جۈملە

تۇزۇلۇشى ئۇيغۇرچە ياكى خۇچە بولغانلىقىدىن شۇنداق بولغان.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردىكى بۇ پاكىتلار بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر خىل يېزىقى ھەققىدىكى بايانلىرى مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. بىرلا پەرقى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە خۇلار (بۇ يەردە ئۇيغۇرلار دېگەن مەنىدە .دەپ چۈشەنسە بولىدۇ) خەنزۇ يېزىقىنى ئاساس، ئۆز يېزىقىنى قوشۇمچە قىلىدۇ، دېسە مەھمۇد كاشغەرى ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر يېزىقىنى ئاساس، چىنچە يېزىقنى قوشۇمچە قىلىدۇ، دېگەن.

شۇڭا، مەھمۇد كاشغەرى ئېيتقان مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدىغان بۇ يېزىق قەدىمكى تۈرك يېزىقى بولماي خەنزۇ يېزىقى بولۇشى مۇمكىن.①

---

① ئى. مۇتىشى «مەھمۇد كاشغەرى، رومانىنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن» («ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سانى).

II باب قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

1 §. قەدىمكى قوشاقلار

قوشاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا نۇرغۇن گۈزەل ۋە مەزمۇنلۇق قوشاقلار يارىتىلغان. بۇنداق قوشاقلار ئىچىدە XI ئەسىردە ئۆتكەن تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەنلىرىنىڭ سانى خېلى بار.

تەگرە ئالىپ ئەگرەلىم،
ئاتتىن تۈشۈپ يۈگرەلىم.
ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
كۈچى ئانىن كەۋىلسۈن.
[چۆرىدەپ ئېلىپ قورشايلى،
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگرەيلى.
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
شۇنىڭ بىلەن كۈچى ئاجىزلاشسۇن.]

دۈشمەننى چۆرىدەپ قورشايلى، ئاتتىن چۈشۈپ ئارسلاندەك ھۆركىرىگەنچە يۈگۈرەيلى، شۇنداق قىلىپ، دۈشمەن زەئىپلەشسۇن.①

يۈگۈردى كەۋەل ئات،
چاقىلدى قىزىل ئوت.
كۆيۈردى ئارۇت ئوت،
ساچراپ ئانىن ئۆرتەنۈر.
[يورغا ئات يۈگۈردى،
قىزىل ئوت چېقىلدى.
قۇرۇق ئوتنى كۆيدۈردى،
چاچراپ ئۇنىڭ بىلەن ئۆرتىنەر]

ئاتنىڭ يۈگۈرۈشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يورغا ئات چاپقاندا ئۇنىڭ تۇياقلىرى-

---

① م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ئىككىنچى تom، 16 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984ـ يىلى نەشرى، ئۈرۈمچى.

دن ئوت چاقناپ، قۇرۇق ئوت - چۆپلەر كۆيۈپ كەتتى[1].

بۇ ئىككى كۆپلەت قوشاقتا قەدىمكى زاماندىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتى تەسۋىرلەنگەن. بىز بۇلاردىن ئەينى زاماندىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

1 - ئەمگەك قوشاقلىرى

ئەمگەك قوشاقلىرى — ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە ئەمگەك كۆزقارىشىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان قوشاقلاردۇر. ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى يىغىم - تېرىم، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ئېكىنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق شەكىللەرنى باشتىن كەچۈرگەن. مۇشۇ ئىشلەپ-چىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە، شۇ خىل ئەمگەك جەريانىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى بولغان قوشاقلار بىرگە ئىجاد قىلىنىپ، كەڭ تارقىلىپ، تۇرغان. بۇ خىلدىكى قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى، ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا يوقىلىپ كەتكەن. زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.

ئوۋچىلىق قوشاقلىرى

يىگىتلەرگ ئىشلەتۇ،
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ،
قۇلان كەيىك ئاۋلاتۇ،
بەزرەم قىلىپ ئاۋلالىم.

[يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قۇلان - كەيىك ئوۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ ئويناىلى]

سەيلى - تاماشانى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋا ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى[2].

ئېتىم تۇتۇپ قوزى چالدى،
ئانىڭ تۇسىن قىرا يۇلدى.
باشىن ئالىپ قۇزى سالدى،
بوغۇز ئالىپ تۇگەل بوغدى.
[ئېتىم تۇتۇپ تۆۋەن چالدى،
ئۇنىڭ تۇكلىرىنى راسا يۇلدى.

---

① م. كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، ئىككىنچى تom، 187 - بەت. ئۇرۇمچى نەشرى.
② م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، بىرىنچى تom، 31 - 32 - بەت. ئۇرۇمچى نەشرى.

بەشىدىن ئېلىپ تۆۋەنگە قايرىدى،
بوغۇزىدىن ئېلىپ تازا بوغدى]

مېنىڭ ئېتىم (بۆرىنى) تۆتۈپ يەرگە باستى، تۆكلىرىنى يۈلدى، بەشىنى ئارقىغا قايرىپ، بوغۇزىدىن ئېلىپ راسا بوغدى①.

بۇ قوشاقلاردا ئوۋچىلىق پائالىيىتى، يەنى ئادەملەرنىڭ باتۇرلۇقى، ۋەھشىي ھايۋانلارنى ئوۋلاشتىكى چېۋەرلىكى، پەم - پاراسىتى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە يارىتىلغان نۇرغۇن ئەمگەك، تۇرمۇش، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر تەسۋىرلەنگەن قوشاقلار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىسى «دىۋانۇلۇغەتتت تۈرك» قاتارلىقلاردا، بەزىلىرى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە، يەنە بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىش شەكلىدە ساقلىنىپ كېلىنگەن.

2 - مۇھەببەت قوشاقلىرى

مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، مەزمۇن تەرەپتىن ئېيتقاندا، يىگىت - قىزلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆيگۈ - مۇھەببەت توغرىسىدا، ئاتا - ئانا، يۇرت - ۋەتەن، خەلق، ئىلىم - پەن، ئەمگەك، ھۈنەر، دوست - بۇرادەرلەر قاتارلىقلارغا بولغان سەمىمىي مۇھەببەت توغرىسىدا قوشاقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشقىي مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن مىسال ئالىمىز:

ئىشقى مۇھەببەت قوشاقلىرى

ئۈدىك مەنى قومىتتى،
ساقىنچ ماڭا يۈمىتتى.
كۆڭلۈم ئاڭار ئەمىتتى،
يۈزۈم مەنىڭ سارغارۇر.

يارغا بولغان ئىشقىي مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ - ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا②.

ئاۋلاپ مەنى قويماڭىز،
ئايىق ئايىپ قايماڭىز.
ئاقار كۆزۈم ئۇش تەڭىز،
تەگرە يۆرە قۇش ئۇچار.

سۆيگۈنىگە قارىتا شۇنداق دەيدۇ: مېنى ئوۋلىۋالغاندىن كېيىن تاشلىۋەتمەڭ، قىلغان ۋەدىڭىزدە تۇرۇڭ، كۆز يېشىم دېڭىز سۇيىدەك ئاقماقتا (ياش تۇزلۇقلۇقتا دېڭىز سۇيىگە

---

① م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتتت تۈرك»، بىرىنچى توم، 31 - 32 - بەت. ئۇرۇمچى نەشرى.
② م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتتت تۈرك»، بىرىنچى توم، 194 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى.

ئوخشتىلىدۇ) ، ئۇنىڭ چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچۇپ يۈرۈشىدۇ[1].

يۇقىرىقى قوشاقلاردا يېگىت بىلەن قىزنىڭ مۇھەببەتلىشىش جەريانىدىكى خۇشاللىق - ئۈسال شادلىقى ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە سۆيگۈ جەريانىدىكى تەشۋىش، ئىزتىراپ، تەقەززالىق ھېسسىيات ساغلام ۋە چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

3 - جەڭ قوشاقلىرى

قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىدە جەڭ پائالىيەتلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى ناھايىتى ئېغىر بولۇپ، ئۇ قەۋملەرنىڭ ھاياتىنى ساقلاش، تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ مۇھىم ئامىللىرىدىن بىرى ئىدى. شۇڭا بۇ ھەقتىمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە تەسىرلىك قوشاقلار كەڭ تارقالغان تۇرغان.

ئەرەن ئالپى ئوقىشتىلار،
قىڭىر كۆزۈن باقىشتىلار.
قامۇغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنىغا كۈچۈن سىغدى.

يېگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قاراپ ھومىيىشىتى، ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى، قىلىچلىرى قاڭقىلىڭ كۆپ ئۈيۈپ كەتكەنلىكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى[2].

ئۆپكەم كەلپ ئوغرادىم،
ئارسىلانلايۇ كۆكرەدىم.
ئالىپلار باشىن توغرادىم،
ئەمدى مەنى كىم تۇتار.

غەزىپىم كېلىپ دۈشمەن ئۈستىگە ئېتىلدىم، ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، ئاندىن كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ «قېنى— ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋارقىرىدىم[3].

تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، ئەجدادلار ئارىسىدا ئۇرۇش، جەڭلەردە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلەر توغرىسىدىمۇ قوشاقلارنى توقۇش ئادەتتى بولغان. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر تارىخىي ئۇچۇر بار. ۋېيشۇ يازغان «ۋېينامە» 103 - جىلد «ئېگىز قاڭقىلار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى «بەگ قۇلى باتۇرلۇقتا باشقىلارنى بېسىپ چۈشىدۇ، ئۇرۇش سېپىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، باشقىلارغا باشلامچى بولىدۇ. شىمالىلقلار (غوبى يايلىقىدىكىلەر كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك— نەقىلچىدىن) يىغلاۋاتقان بوۋاقنى «بەگ قۇلى كەلدى» دەپ توختىتىدۇ. توي قىلمىغان

---

① م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ، ئىككىنچى تۇم، 60 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى.
② م. كاشغەردى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ، بىرىنچى تۇم، 247 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى.
③ م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ، بىرىنچى تۇم، 169 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى.

قىزلار: «يىگىتىم بەگ قۇلىدەك بولسا ئىدى، دەپ قوشاق ئېيتىدۇ». بۇ خاتىرە مىلادى IV - V ئەسىرلەردىكى ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كېيىنكى زامانلارغىچە خەلق ئارىسىدا تارقالغان قوشاقلار ۋە داستانلاردا ئۇرۇش - جەڭلەر تەسۋىرلەنگەنلىرىدىن خېلى بار.

4 - مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى

مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قاراشلىرى، ھېس - تۇيغۇسى، خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرى، ئادەت - يوسۇنلىرى، تارىخىي مۇساپىلىرى ۋە باشقىلارنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم بىر بەدىئىي خاتىرە. «ئوغۇزنامە» دە مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەتكە دائىر مۇنداق تەسۋىرلەر بار:

...ئوغۇز قاغان ئۈلۈغ قۇرۇلتاي چاقىردى،
نۆكەرلەرنى، ئەلگۈنلەرنى چارلىپ چاقىردى.
كەلمەك كەڭىشىپ ئولتۇردى (ل) ار
ئوغۇزقاغان بەدۈك ئوردۇ (دا)...
(ئوك ياغىدا)

(قىرىق غۇلاچ يىغاچنى تىكتۇردى.
ئانۇك) بېشىدا بىر ئالتۇن (تاغۇق قويدى
ئاداغى) دا بىر ئاق قويۇن باغلادى.
(چو) ك ياغىدا قىرىق غۇلاچ ي (ـ) غاچنى تىكتۇردى.
باشىدا بىر كۈمۈش تاغۇق قويدى،

ئاداغىدا بىر قارا قويۇننى باغلادى.
(ئوك) ياقتا بۇزۇقلار ئولتۇردى،
چوك ياقتا ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
قىرىق كۈن قىرىق كەچە ئاش (ا) دىلار ئى (چ) تىلەر،
سەۋىنچ تاپتىلار،

ئاندىن سوك قاغان ئوغۇللىرىغا يۇرتىن ئۇلە (ش)
تۇرۇپ بەردى.

(356 - 371 - قۇرلار)

...[شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان قۇرۇلتاي چاقىرىپ، نۆكەرلىرىنى، ئەل - جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ بار مەسلىھەت ئولتۇرۇشتى، ئوغۇزخاقان چوك چېدىردا ..... (ئوك تەرىپىگە)،
قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى، ئۇنىك ئۈچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى. ئۇنىك تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى. ئۇنىك ئۈچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى، تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.

ئوك تەرەپتە بۇز ئوقلار ئولتۇردى،
سول تەرەپتە ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى.
قىرىق كېچە - كۈندۈز توي بولدى.
ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى[①] ...

مانا بۇلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىگە دائىر ئەھۋاللىرىنىڭ ئېپوس-لاردىكى تەسۋىرى كۆرۈنۈشى.

خەنزۇچە مۆجىجەتلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم - ئادەتلەردە ناخشا - قوشاق ئوقۇيدە-غانلىقى توغرۇلۇق خاتىرىلەر بار. مەسىلەن: «ۋېينامە. ئېگىز قانقىلار تەزكىرىسى» (魏书·高车传) دە ئويغۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان قاڭقىلار «نۇرغۇنلىغان چارۋا ماللارنى ئۆلتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى يېغىپ، ئوت يالقۇنىنى ئاتلىق تاكى يۇز نەچچە قېتىمغا يەتكۈچە ئايلىنىپ»، «... جور بولۇشۇپ ناخشا ئېيتاتتى» دېيىلگەن. بۇلار مىلادى IV - VI ئەسىرلەردىكى ئەھۋاللاردىن ئىبارەت.

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تىمۇ ئۆرپ - ئادەت، مۇراسىمغا دائىر بىرقانچە كۈپلېت قوشاق نەقىل ئېلىنغان. مەسىلەن:

ئىۋرىق باشى قازلايۇ،
ساغراق تولو كۆزلەيۇ
ساقىنچ كۈزى كىزلەيۇ،
تۈن كۈن بىلە سەۋنەلىم.

ئىۋرىقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغرىلەر خۇددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى، قايغۇ - ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە - كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى[②].

ئوتۇز ئېچىپ قىقرالىم،
يۇقار قوپۇپ سەكرەلىم.
ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
قاچتى ساقىنچ سەۋنەلىم.

ئۇچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى[③].

شىنجاڭدىكى مىڭئۆي تام رەسىملەردە ھەر خىل مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ تەسۋىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار توغرىسىدىكى قوشاقلارغا ئائىت ئۇچۇرلار ھازىرغىچە ئېنىقلانمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا ئاشۇنداق مۇراسىملارنىڭ ئومۇمىي

---

① گىلاۋ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى.
② م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، بىرىنچى توم، 135 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى.
③ م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، بىرىنچى توم، 193 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى.

كەيپىياتقا ئايلىنىپ، جارى بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى، بۇ خىل پائالىيەتلەردە ھەم ناخشا - قوشاق ۋە مۇزىكىلارنىڭ جور بولىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە تارقىلىپ كېلىۋاتقان ھەر خىل مەشرەپلەردىمۇ ناخشا - قوشاقلارنىڭ ئوقۇلماي قالمايدىغانلىقى، بۇ خىل ئادەتنىڭ تارىخىي ۋارىسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.①

5 - تەبىئەت تەسۋىرىگە دائىر قوشاقلار

تەبىئەت ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىش ئاساسى. شۇڭا، قەدىمكى كىشىلەر ئەقىل ۋە تەسەۋۋۇردا مۇئەييەن سەۋىيىگە يەتكەندىن باشلاپلا تەبىئەت توغرىسىدا خىلمۇ خىل چۈشەنچىگە كەلگەن، ئۇنىڭ سىرلىرى توغرىسىدا ئىزدەنگەن. تەبىئەتنىڭ چەكسىز ئىلتىپاتىغا بولغان رەھمەت - تەشەككۈرىنى ئوخشىمىغان شەكىل ۋە يول بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قوشاقلىرى ئىچىدە تەبىئەتكە سۆيۈنۈش، ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن مەپتۇن بولۇش، تەبىئەتنىڭ ئىلتىپاتىغا تەشەككۈرىنى ئىزھار قىلىش، سېخىيلىقىغا مەدھىيە ئوقۇش؛ شۇنداقلا تەبىئەت بىلەن ئېلىشىش، تەبىئەتتىكى سىرلىق نەرسە ۋە كۈچلەر، جۈملىدىن تەبىئەتنىڭ بىنورمال ھەرىكەتلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىش قاتارلىق ھېسسىياتلىرى، ئىش - پائالىيەتلىرى ئوبرازلىق، تەسىرلىك ۋە يارقىن ھالدا ئىپادىلەنگەن قوشاقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى «تېلى قوشىقى» ئەڭ داڭلىق. «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تىمۇ بۇ خىل قوشاقلاردىن بىرقانچە كۈپلېت نەقىل ئېلىنغان. مەسىلەن:

تۈرلۈگ چەچەك يازىلدى،
بارچىم يازىم كەرىلدى.
ئۈچماق يەرى كۆرۈلدى،
تۈملۈغ يەنە كەلگۈسۈز.

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۈرلۈك گۈللەر ئېچىلدى، (يەر يۈزى) گويا يىپەك گىلەملەر سېلىنغاندەك بولدى؛ گويا جەننەت يېرى كۆرۈلدى، ھاۋا ئىسسىدى، سوغۇق بارسا كەلمەسكە كەتتى②.

ئاي قاپۇپ ئەۋلەنۈپ،
ئاق بۇلت ئۆرلەنۈپ،
بىر بىر ئۈزە ئۈكلۈنۈپ،
ساچىلىپ سۈۋى ئاڭراشور.

ئاي چىقىپ قوتانلىنىش بىلەن ئاق بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈپ، بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىدۇ - دە، شارقىراپ سۈيىنى تۆكىدۇ. ئاي قوتانلانغانىنى تۈركلەر «يامغۇر ياغدۇ»

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (ئا. راخمان باش مۇھەررىرلىكىدە، تۈزۈلگەن) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى. 1998 - يىل، نەزۇچە نەشرى، 34 - بەت.
② م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، بىرىنچى توم، 161 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى.

دېگەنگە جۇر ۋىدۇ①.

خەلق ئارىسىدا مازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن بەزى قوشاقلاردىمۇ تەبىئەت تەسۋىرىگە دائىر نادىر نەمۇنىلەر بار. مەسىلەن:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز،
ئايغىر بۇلاقنىڭ تاغلىرى.
ئۇستىدە قارلار يېتىپتۇ،
ئاستىدا گۈل - باغلىرى.

تەبىئەت تەسۋىرىگە دائىر قوشاقلارنىڭ قاراتمىلىقىنى يەنە بىر جەھەتتىن تەھلىل قىلساق، بۇنداق قوشاقلاردا ئەجدادلارنىڭ يۇرتسۆيەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ كەڭ مەنىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس. چۈنكى، ۋەتەن تەبىئەتتىن ئورۇن ئالغان. مەلۇم بىر مىللەت، تەبىئەتنىڭ مۇئەييەن بىر دائىرىسىدە ماكانلىشىپ، تىرىكچىلىك قىلىدۇ. شۇڭا، تەبىئەت تەسۋىرىدىكى قوشاقلار ئۆز نۆۋىتىدە ۋەتەن ھەققىدىكى قوشاق بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە.

قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر قوشاقلار، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ قوشاقلار تەركىبىدىكى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسەردە خېلى كۆپ دەرىجىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن، ئۇلارنى ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىمىز.

6 - تېلې قوشىقى

تېلې قوشىقى - شىمالىي ۋېي خانلىقى (386 - 534) دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن چىلې (敕勒 يەنى تېلې) لەرنىڭ خەلق قوشىقى بولۇپ، مىلادى V - VI ئەسىرلەردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا تارقالغان، ھازىرغىچە 1400 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بولدى. چىلېلار (تېلېلار) ئۇزۇن تەرەققىيات جەريانىدا ئاساسەن شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان ھازىرقى ئۇيغۇرلارغا ئايلانغان، شۇڭا بۇ بىر كۆپلەپ قوشاق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قوشىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تېلې قوشىقى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «چىلېگې 敕勒歌»، يەنى چىلې قوشىقى دەپ يېزىلغان. چىلې - «تېلې» (铁勒) دېگەن سۆزنىڭ ئوخشىمىغان رايوندا ئوخشىمىغان تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىدى. مەسىلەن، لى يەنشۇنىڭ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 - جىلد «ئېگىز قاڭقىلار تەزكىرىسى» دە «ئېگىز قاڭقىلار قەدىمكى قىزىل دى (狄) لارنىڭ نەسلىدىن. ئۇلار دەسلەپ دىلې (勒狄) لار دېيىلەتتى، شىمالدىكىلەر چىلېلار دەپ ئاتايدۇ. شىيا قوۋمىدىكىلەر (خەنزۇلار) ئېگىز قاڭقى دىگلىگلىرى دەيدۇ» دەپ يېزىلغان. دېمەك، بۇ يەردە ئېيتىلغان چىلې (تېلې) ئۇيغۇرلار بولۇپ، غەربكە يۆتكىلىپ شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان، بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بىر تارمىقى.

«تېلې قوشىقى» قەدىمكى تېلېلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قوشاقلارنىڭ بىرى.

تېلېلەر دەسلەپ دىگلىگ، كېيىن ئېگىز قاڭقى دىگلىگلىرى، كېيىنچە تېلېلەر دەپ ئاتالغان. دەسلەپ بايقال كۆلى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - مىلادى 220 - يىللار) نىڭ ئاخىرقى

① م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، بىرىنچى توم، 341 - بەت، ئۇرۇمچى نەشرى،

مەزگىللىرىنگە كەلگەندە ئۇلار شىمالىي قۇملۇق (گوبى چۆللۈكى) نىڭ جەنۇبىغا سۈرۈلىدۇ ۋە سىيانپىلارغا يېقىن جايدا تۇرۇپ قالىدۇ. بۇ جەريان‌دا، تېلېلەرنىڭ كۆپ قىسمى سىيانپىلار بىلەن ئېلىشىپ تۇرىدۇ. پەقەت قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ۋەزىيىتى تۇراقلىق بولىدۇ. شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى داۋۇتى زامانىغا كەلگەندە، (مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى) قوغۇرسۇ قەبىلىسى قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى بەگ قۇلى باشچىلىقىدا سىيانپىلارغا بەيئەت قىلىدۇ ۋە يېڭىشەن (چوغاي) تېغى ئېتىكىدىكى شۇجۇ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بەگ قۇلى باتۇر، پاراسەتلىك كىشى بولغاچقا، 20 ـ 30 يىل ئىچىدە قوغۇرسۇ قەبىلىسى قۇدرەت تېپىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن ھەم چارۋىچىلىق، ھەم دېھقانچىلىق بولغان تۇراقلىق تۇرمۇشقا قەدەم قويىدۇ. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن سەل كېيىنرەك تېلېلەر ھەر جەھەتتىن خېلى تەرەققىي قىلىدۇ. بۇنى ۋېيشۇ يازغان «ۋېي خانلىقى تارىخى» دىكى مەلۇماتلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدا «گاۋزۇڭ پادىشاھ زامانىدا، ئېگىز قاڭقىلارنىڭ بەش قوۋمى جەم بولۇپ، تەڭرىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىدۇ. بۇ چوڭ يىغىلىشتا ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ، قۇربانلىققا ماللار سويۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ، ناخشا ياڭرىتىپ، شاد ـ خۇرام بولۇشىدۇ. ئېيتىشلارچە، ئۇلارنىڭ بۇنداق مۇراسىمى ھېچقاچان بۇ قەدەر تەنتەنىلىك ئۆتمىگەنىدى» دېيىلىدۇ.

روشەنكى، ئېگىز قاڭقىلار تېلېلەرنىڭ يەنە بىر خىل نامى. دېمەك، بۇ تەنتەنىلىك يىغىلىشنى قىلغانلار تېلېلەر ئىدى. يېڭىشەن تېغى ئېتىكىدە ئۆتكۈزۈلگەن بۇ تەنتەنىلىك يىغىلىشقا قوغۇرسۇ قەبىلىسىمۇ قاتناشقان بولۇشى كېرەك.

پادىشاھ شاۋۇبەندى دەۋرىگە كەلگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى گۈللەنگەن دەۋرگە كىرىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىمۇ قۇدرەت تاپىدۇ. بۇ چاغدا قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ دادىسى شىمالىي ۋېي خانلىقىدا «گۇاڭ لۇ دافۇ» دەرىجىلىك ئەمەلگە تەيىنلىنىدۇ. قەبىلىنى باشقۇرۇشتا تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شىمالىي ۋېي خانى ئۇنى رەسمىي تۇردە بىرىنچى ئەل باشلىغۇچى قەبىلە ئاق ساقىلى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ، شۇنداقلا بۇ چاغدا بۇ قەبىلىنىڭ يېڭىشەن تېغى ئېتىكىدە ماكانلاشقىنىغا بىر ئەسىر بولىدۇ. بۇ جاي، يەنى «تېلېلەر تۇزلەڭلىكى» دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەم چارۋىچىلىقمۇ بولغان تۇرمۇشقا ئۆتىدۇ. «تېلې قوشقى» دا ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش مەنزىرىسى بىلەن كۆتۈرەڭگۈ كەيپىيات، ئۆز يۇرتىغا بولغان پەخىرلىنىش تۇيغۇسى دەل مۇشۇ دەۋرنىڭ ئەھۋالىغا ماس كېلىدۇ. شۇڭا بۇ قوشاقنى دەل مۇشۇ مەزگىلنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ چاغ مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بولۇپ، قوغۇرسۇ ئالتۇن بۇ چاغدا تېخى بالا ئىدى.[①] «تېلې قوشقى» نىڭ بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى مۇنداق:

چىلې (تېلې) ۋادىسى، چوغاي ئېتىكى،
چۇمكىگەن ئۇنى ئاسمان چېدىرى.
ئاسمان سۇپسۇزۇك چەكسىز تاغ ـ دالا،
گۈزەل يايلاققا تولغان قوي، كالا.

---

① م. نىزامى «تېلېلەر قوشقى، بىر پارچە قەدىمكى زامان ئۇيغۇر خەلق قوشقى». («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 1 ـ سان.

بۇ قوشاقتا قەدىمكى تېلېلەرنىڭ مۇئەييەن تارىخىي مۇھىتى، سۆيۈملۈك ماكانى، تۇر-مۇش شارائىتى، ئىگىلىكى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى ئىخچام، يەنى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا تېلېلەرنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلاد ياشىغان سۆيۈملۈك ماكانىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسى جانلىق، ئوبرازلىق سۈرەتلەنگەن. بۇ ئارقىلىق تېلېلەرنىڭ ئاساسىشلىقتا ياشاۋاتقان گۈللەنگەن تۇرمۇشى مەدھىيىلىنىدۇ. بۇنداق گۈللەنگەن يۇرتىغا بولغان سەمىمىي تۇيغۇسى، چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلىنىش ھېسسىياتى ئىپادىلىنىدۇ.

قوشاقنىڭ ھەجمى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا كەڭ تۇرمۇش مەنزىرىسى گەۋدىلەن-گەن. ئۇ قويۇق ھېسسىيات بىلەن سۇغۇرۇلغان. كۆتۈرەڭگۈ كەيپىيات ۋە مەردانە خىسلەت بىلەن تولغان. ئۇ ئەينى چاغدىكى گۈللىنىۋاتقان تېلې قوۋمنىڭ ھېس تۇيغۇسىنى، شادلىقى ۋە ئىپتىخارىنى ئىپادىلىگەن.

7 ـ كىچىك خۇلاسە

خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن بەزى تارىخىي قوشاقلار مول ۋە قىممەتلىك ئەسەرلەر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «خامان ناخشىسى»، «ئورما ئورۇش ناخشىسى»، «ھارۋىكەش ناخشىسى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى»، «چاقچىلار ناخشىسى» قاتارلىقلارنىڭ تارىخى خېلى ئۇزۇن.①

يۇقىرىدا بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك يوسۇندا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن قوشاقلارنى ئەمگەك قوشاقلىرى، لىرىك (سۆيگۈ) قوشاقلىرى، جەڭ قوشاقلىرى، مۇراسىم ۋە ئۆرپ ـ ئادەت قوشاقلىرى، تەبىئەت مەنزىرىلىرى قوشاقلىرى دېگەن تۇرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار قوشاققا ناھايىتى باي خەلق. ئۇلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە رەڭگا رەڭ ۋە مول قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، تۇرمۇشنى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەپسۇسكى، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نۇرغۇن تارىخىي قوشاقلار دەۋرىمىز-گە يېتىپ كېلەلمىگەن. يازما ھۆججەتلەردە ساقلىنىپ قالغانلىرى خەلق ئارىسىدا تارقالغانلە-رىنىڭ ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. ھازىرقى زامانغا كەلگەندە خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىيتىشى بىلەن يېتىپ كېلىپ خاتىرىگە ئېلىنغانلىرى ئىچىدە قەدىمكى زامان دەۋر پۈرىقىنى ساقلىغان-لىرىمۇ بار. ئەمما بۇلاردا كېيىنكى زامان تىل ۋە قوشاق ئۇسلۇبى خېلى قويۇق ساقلانغان. شۇنداق بولسىمۇ، زامانىمىزغىچە ئېيتىلىپ، قەلەمگە ئېلىنغان بەزى قوشاقلارنى، قەدىمكى ساقلىنىپ قالغان قوشاقلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى نامايان قىلىش مۇھىم بىر ئىلمىي خىزمەت. زامانىمىز قوشاقلىرى ۋە قەدىمكى قوشاقلارنىڭ ئۆرنەكلىرىدىن، ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىنىڭ ھەرخىل، ئۇسلۇبىنىڭ رەڭدار، شەكـ-لىنىڭ ئۆزگىچە تۇزۇلۇشىنىڭ رەڭگارەڭ ئىكەنلىكىنى، تۇرمۇشنى ئوبرازلىق، ھەققانىي

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (ئا. راخمان باش مۇھەررىرلىكىدە تۇزۇلگەن)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 29 ـ بەتلەر.

ۋە ساغلام ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى، خەلق تىلىنى ساقلاش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا چوڭ روللارنى ئويناۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتەلەيمىز.

2 §. ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر

1 ـ ئەپسانىلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئايرىش تەس. شۇنداق بولسىمۇ، قىسمەن ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلىپ، نىسپىي شەكىلدە پەرقلەندۈ- رۈپ تۈردۇق. ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى قەدىمكى زامان يازما ھۆججەتلىرىدە ساقلىنىپ قالغان ئەپسانىلەر بىلەن خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن ئەپسانىلەر قوشۇلۇپ، بىر پۈتۈن ئەپسانىلەر خەزىنىسىنى ھاسىل قىلغان. بۇلار ھايۋان ۋە دەل ـ دەرەخلەر ھەققىدىكى ئەپسانىلەر، مومـا ـ بوۋىلار ئىلاھى تۇغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ۋە تەبىئەت (تەڭرىسى) ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر، مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر دېگەن تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1. ھايۋانلار ۋە دەل ـ دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

1) ھايۋانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر.

بۇلار ئاساسەن تۆتىپ قىلىنغان ۋە تېۋىنغان (چوقۇنۇلغان) ھايۋانلار توغرىسىدىكى ھېكايىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەلۇمكى، ھايۋانات ئىنسانىيەت ئەڭ بۇرۇن چوقۇنغان ئوبيېكت. ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قەدىمكى زامانلاردا قويۇق بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ گۆدەكلەرچە چۈشەنچىسىدە بەزى ھايۋانلار ئىقتىدار جەھەت- تە ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان. شۇڭا، دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلار بەزى ھايۋانلارغا چوقۇنغان، يەنە بەزىبىر ھايۋانلارنى تۆتىم قىلغان.

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدە بۆرە، ئىت، ئېيىق، يىلان، ئۆكۈز، ئات، قۇش قاتارلىقلار ئوبراز قىلىنغان ئەپسانىلەر خېلى بار. ھەتتا بۇنىڭ بەزىلىرىنى تۆتىم قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىۋاستە ئاشۇ ھايۋانغا باغلاپ چۈشەندۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەبىلىلىرىدىن بىرى بۆرىنى تۆتىم قىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان. بۇ ھەقتە ناھايىتى كۆپ خاتىرە ۋە ئەپسانىلەر قالغان. ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە. ئېگىز قاڭقىلار تەزكىرىسى» دە ئېگىز قاڭقىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق سۆزلىنىپ «بەزىلەر ئۇلارنىڭ (ئېگىز قاڭقىلارنىڭ — نەقىلچىدىن) ئەجدادى ھونلارنىڭ جىيەنى، ئۇنىڭدىن دىلار، ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرى پەيدا بولدى... دەيدۇ، ئاۋام ئىچىدە بەزىلەر ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئىككى قىزى بار ئىدى ... (كىچىك قىزى) بۆرىدىن بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆردى. ئۇ كۆپىيىپ دۆلەت بولدى دېگەن گەپلەر بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇيغۇرلار خانلىق قۇرغاندىن كېيىنمۇ، بۆرىگە چوقۇنۇشتەك ئىپتىدائىي ئېتىقاد ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، مىلادى 763 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يانداش ئەمىر لەشكىرى گۇزىيى ئۇيغۇر خاقانلىرى بىلەن كۆرۈشىدىغان چاغدا، «خاقان ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئەسكەرلەرنى سەپكە تۇرغۇزغان، گۇزىيى بۆرە تۇغىغا تەزىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن ئىدى» (ئوۋياڭشۇ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»). ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل بۆرە ئېتىقاد-

چىلىقى كۆز قارىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەپسانە ـ چۆچەكلەردىن «ئېگىز قاتقا ـ ھارۇلىقلا-رنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، «ئاشىنا ئۇرۇقى (قەبىلىسى) نىڭ كېلىپ چىقىشى» (لىكخۇدىفىن يازغان «جۇنامە» گە كىرگۈزۈلگەن) ، «بۆبۈش ھەققىدە» (خەلق ئارىسىدا تارقالغان) ، «كۆك يايىلىق بۆرە» ، «ئوغۇزنامە» ، «بۆرە قىز» قاتارلىقلار بار.

ئىت ئېتىقادچىلىقى بۆرە ئېتىقادچىلىقى بىلەن يىلتىزداش. زوئولوگلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىت بۆرىدىن ئۆزگەرگەن ۋە ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ كۆندۈرگەن ھايۋان ئىت بولغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىم شۇجىن «سۆزلەر ئىزاھى» (说文) نامىلىق كىتابىدا «شىمالدىكى دىلار ئىتتىن چوقۇنىدۇ» ، «قىزىل دىلار ئىت نەسىللىك» دەپ يازغان. «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەت تومى. ئۇيغۇر» (1986 ـ يىلى نەشرى) ماددىسىدىكى قاراش بويىچە دىلا ر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى؛ قىزىل دىلار بولسا دىلارنىڭ چوڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىت ئېتىقادچىلىقى «قىزىل گوشۇ ۋە قارا گوشۇ» ، «سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئىت يولى» ، «بۇۋى خېنىم ۋە ئىت يولى» ، «ئەسھا بۇلكە ھف» ، «ئالتۇن سېكىلەكلىك يالماۋۇز» ، «تايغان بىلەن بۇركۇت» قاتارلىق ئەپسانە ـ چۆچەكلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

ئېيىق ئېتىقادچىلىقىغا دائىر قەدىمكى زامانغا مەنسۇپ يازما ھۆججەتلەر يوق دېيەرلىك، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلار مىلادىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى بايقال كۆلى ساھىلى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدا ياشىغان بولۇپ، ئۇلار ئېيىقلار بىلەن كۆپ ئۇچرىشىپ تۇرغان. مەسىلەن، خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن «قەدىمنامە. تەزكىرىلەر» (尚书·大传) دە «شىمالدا دىڭلىڭلار بار، ئۇلارنىڭ شىمالى قېلىن قار بىلەن قاپلانغان دەشتى بايائان» دېيىلگەن بولسا، «تاغ ـ دېڭىزلار تەزكىرىسى» (山海经) 18 ـ جىلد «دېڭىزنىڭ ئىچى» بابىدا «شىمالىي دېڭىز (بايقال كۆلى) نىڭ ئەتراپىدا تاغلار بار... دىڭلىڭلار دۆلىتى شۇ يەردە... ئات مىنىپ سەپەر قىلىشقا ماھىر» دېيىلگەن. چىن شۇنىڭ «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» (三国志) دىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلار بار. بۇلاردىن ئېيىقلار ماكانى بولغان بايقال كۆلى ساھىلىدىكى تۇرمۇش دىڭلىڭلارنىڭ ئېيىق بىلەن قويۇق ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك قىياپىتىدىن تەسىر ئېلىشقا قۇلايلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىلغانلىقىدا گۇمان يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيىق ئېتىقادچىلىقى چۈشەنچىسى قەدىمكى زامانداىا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى زامانداىن باشلاپ يېقىنقى زامانغىچە ئاغزاكى ساقلىنىپ كېلىنگەن چۆچەكلەردە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن، «چىن تۆمۈر باتۇر» ، «ئېيىق باتۇر» ، «باتۇر ئېلى سۇلتان» ، «ئېيىق بەگ» ، «ئېيىق ئىسلام باتۇر» ، «ئېيىق سۇلتان» ، «باتۇر ئېلى قۇربان» ، «ئېيىق قۇۋان باتۇر» ، «ۋاش شەھىرى» قاتارلىقلاردا ئېيىق بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئالاقىسى سۆزلەنگەن. «باتۇر ئېلى قۇربان» نامىلىق چۆچەكتە ئېلى قۇربانىنىڭ دادىسىنىڭ ئېيىق، ئانىسىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكى، ۋاپادار، ئاق كۆڭۈل، باتۇر بولۇپ چوڭ بولغانلىقى، يۇرتداشلىرىغا قاتتىق زۇلۇم سالغان دۇشمەن كۈچلەر بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، خاتىرجەملىك ۋە بەختلىك تۇرمۇش بەرپا قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئادىل ۋە قابىللىقى بىلەن ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەل گۈللەپ ياشنىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

يىلان ئېتىقادچىلىقى. بۇ خىل ئېتىقاد دىڭلىڭلار قارا سۆڭ مەدەنىيىتى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى XII ـ VII ئەسىرلەر ئارىلىقى) دە قويۇق ئىجتىمائىي قىممەت يارىتقان. «ئەجدىھا يىگىت» ، «خاسىيەتلىك رەسىم» قاتارلىق چۆچەكلەردە يىلان ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەسىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۆكۈز (كالا)، ئات ۋە قوش (ئاساسەن شۇڭقار، بۇركۈت) توغرۇلۇق، بولۇپمۇ بۇلارنىڭ ئادەملەرگە ياخشىلىق قىلغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئادەملەر ۋە كىشىلىك تۇرمۇشقا تەسىر كۆرسەتەلەيدىغانلىقى توغرۇلۇق ھېكايە - چۆچەكلەردە بايانلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە «يەر نېمىشقا تەۋرەيدۇ»، «قېرىماس ياشلىق»، «ۋاپادار ئات»، «ئوتۇنچى بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى»، «ئەقىللىق بۇركۈت»، «تايغان بىلەن بۇركۈت» ناملىق ئەپسانە ۋە چۆچەكلەردىكى بايانلار ئۇزاق تارىخنى ئەسلىتىدۇ. دېمىسىمۇ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى زامان تۇرمۇشىدا ئۆكۈز، ئات ۋە شۇڭقار ئېتىقادچىلىقى بولغان، ھەتتا شۇڭقار تۇتېم قىلىنغان.

2) دەل - دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر.

دەل - دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ تۇتېم ئېتىقادى چۈشەنچىسىنى مەنبە قىلغان. مەلۇمكى، دەل - دەرەخلەر ۋە ئۆسۈملۈكلەر ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت سورۇنى ۋە ئوزۇقلۇق مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆسۈملۈكلەرگە چوقۇنۇش تۇتېمغا چوقۇنۇشنىڭ بىر قانىتى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. بۇنداق بولۇشتا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئوزۇن يىل ئۆسۈپ تۇرۇشى، تەكرار ئۆسۈشى ۋە ئىنسانلار ھېچقانداق قارشىلىقسىز مۇقىم مېۋە - ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرۇشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر دەل - دەرەخلەرگە بىر قەۋەت ئىجتىمائىي قىممەت چۈشەنچىسىنى قوشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى دەل -دەرەخلەرنى چوقۇنۇش ئوبيېكتى قىلغىنىدا، ھەتتا ئۇلاردىن ئۆزلىرى تۇغۇلۇپ ئاپىرىدە بولغان دەپ ئەپسانىلەر توقۇپ قالدۇرۇشقان. مەسىلەن، يۇمەن دەۋرىدە ئۆتكەن خەنزۇ ئەدىب يۇجى «داۋيۇەن شۆگۈلۈ» ناملىق ئەسىرىدە ۋە ئىرانلىق تارىخچى جۇۋەينى «تارىخىي جاھان گۈشاھ»، فرانسىيىلىك تارىخچى دوسسانىنىڭ «موڭغۇل تارىخى» ناملىق ئەسىرى ۋە باشقا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق بىر ئەپسانىۋى ھېكايە بولۇپ، ئۇلاردا ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا قارا قۇرۇم دېگەن بىر تاغ بولۇپ، بۇ تاغدىن توغلا ۋە سېلىنگا دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىپ، كۈنلەردىن بىر كۈنى ئاشۇ ئىككى دەريا ئارىسىدىكى بىر تۈپ دەرەخكە شولا چۈشۈپ، دەرەخ ھامىلدار بولۇپ، بەش ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەقىللىق ۋە چىرايلىق كەنجى ئوغۇلنى تاللاپ ئۆزلىرىگە خان قىلىپ تىكلىشىپتۇ. بۇ خىل ئەپسانىلەرنىڭ ۋارىيانتلىرى قەدىمكى زاماندا كۆپ تارقالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يېقىنقى دەۋردە ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن ئەپسانىلەر- دىن «ئىلاھى دەرەخ ئانا» قاتارلىقلاردا دەرەخنىڭ ئادەملەرگە شاپائەت كۆرسەتكەنلىكى تەسۋىرلەنگەنلىكى بىلەن مەزمۇنداش بولغان.

2. موما - بوۋىلار ئىلاھى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئەجدادلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلار تۇتېم ئېتىقادى دەۋرىدىن كېيىن ئەجدادلارغا چوقۇنغان. بۇ خىل ئېتىقاد كاتېگورىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىئولوگىيە تەرەققىيات تارىخىدىكى چوڭ بىر ئىلگىرىلەش. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقال - ئاتامانلىرىنىڭ پىداكارانە ئىش - ئىزلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قايىللىقىنى بىلدۈرگەن. دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىرقانچە ئەۋلاد ئاتامانلارنىڭ ئوبرازى ئۆزئارا بىرىكىپ، بىرقانچە ئۆلمەس ۋە تىپىك بولغان ئۇلۇغ موما - بوۋىلار ئوبرازى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئوماي، قۇرتقا، ئۆلگىن، ئونغىن، تۇمارس، ئوغۇزخان، ئالپ ئەرتوڭا، بۆگۈخان، قاراخان، بۇغراخان قاتارلىقلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان ئەپسانە ۋە ئەپسانىلىك رىۋايەتلەردە ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي بۇرۇلۇش، ئىجتىمائىي مەدەنىي

ئۆزگىرىشلەر، كەشپىياتلار ۋە باشقا ئۇچۇرلار ئاشكارىلاپ بېرىلگەن ھەمدە ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي كۆچلەر ۋە تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن باتۇرانە كۈرەش قىلىش روھى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. بۇ ئەپسانىلەردىكى پېرسوناژلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاللىبۇرۇن تارىخقا ئايلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، ئۇلار كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىدە ئۆز مىللىتىنىڭ سۆيۈملۈك ئاتا - بوۋىسى ياكى ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت قەھرىمانلىرى سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان. خەلقنىڭ جاپالىق ھالدا ئىگىلىك تىكلەش ئەنئەنىۋى يولىنى ئاچقانلار سۈپىتىدە مەدھىيىلەنگەن. شۇنىڭا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. بەزى ئەپسانىۋى قەھرىمانلارنىڭ مۇتلەق يىراق دەۋرلەر بىلەن تۇتاشسىمۇ، ئەمما فېئودالىلىق جەمئىيىتتە ياشىغان تەزكىرىچى، تارىخچىلار، شائىر ۋە ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇش، ئىلىم - پەن ۋە تۈرلۈك - تۈمەن ھادىسىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى شەرھلەش ئۈچۈن ئۆز ئەسەرلىرىدە دائىم دېگۈدەك بۇ خىل ئەپسانىۋى قەھرىمانلاردىن پايدىلانغان ياكى بۇ خىل قەدىمكى ئەپسانىلەرنى ئۆزگەرتىپ تۈزگەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بۇ خىل ئەپسانىلەرنىڭ تەسىرىنى غەرەزسىز ھالدا كېڭەيتىش رولىنى ئويناغان. بۇ ھال ئەپسانىۋى شەخسلەر خاراكتېرىدە مۇرەككەپ ۋە تارىخىي قاتلاملىق ئېلېمېنتلىرىنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا ئىمكانىيەتلەر يارىتىپ بەرگەن.

3. تەبىئەت (تەڭرىسى) ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى ئەپسانىلىرى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىغا يېتىپ كەلگەن ئىنسانلار تۇتىم ۋە ئەجداد ئىلاھلىرىنىڭ سىرىنى چۈشىنىپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىي خاراكتېرىدە ئىلاھىيەتلىك ئامىللارنىڭ يوق ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلغاندىن كېيىن سىرلىق كۈچلەرنى بىپايان تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىزدەشكە باشلىغان. ئەتىجدە، ئاسمان - زېمىن، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، چاقماق، بوران، قار - يامغۇر، تاغ، دېڭىز، دەريا، بۇلاق، كۆل، ئۆكۈر، قىر - دالىلار توغرۇلۇق ئاجايىپ ئەپسانىلەرنى توقۇپ، ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى، سىرلىقلىقى، ئادەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىقلار توغرۇلۇق ئۆز قاراشلىرىنى يۇرەكلىك ئوتتۇرىغا قويۇشقان. بىر ئەپسانىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«بۇرۇنقى زاماندا ئاسماندا بىر تەڭرى، يەردە بىر تەڭرى بار ئىكەن. ئاسمان تەڭرىسىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئۇ گۈزەللىك تەختىنىڭ سۈلتانى ئىكەن. يەر تەڭرىسىنىڭ تۇپراق ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، باتۇرلۇقتا ۋە مەردلىكتە تەڭدىشى يوق ئىكەن. بىر كۈنى ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى ساياھەت قىلىپ، يەر يۈزىگە چۈشۈپتۇ ۋە تۇپراقنىڭ باتۇرلۇقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن مۇھەببەتلىشىپتۇ. يەر يۈزى ئاسماندىن چىرايلىق ئىكەن، ئاسماندا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ، رەڭمۇرەڭ گۈللەر، بەس - بەستە سايراۋاتقان قۇشلار ۋە كۆپكۆك يايلاقتا توپ - توپى بىلەن يايلاۋاتقان ھايۋانلاردىن دېرەكمۇ يوق ئىكەن. شۇنىڭا بۇ قىز يەر يۈزىدە ياشاپ قاپتۇ. بۇ ئەھۋالنى ئۇققان ئاسمان ئىلاھى تۇپراق بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى يېڭەلمەي، دەرغەزەپ بولۇپ، بالىسىنى تەۋرىتىپ ئولتۇرغان قىزىنى تاشقا ئايلاندۇرۇۋەتىپتۇ»، يەنە بىر ئەپسانىدە، ئاسمان تەڭرىسىنىڭ ئىنسانلار ئۈچۈن دەريا ياساپ، سۇ باشلاپ كەلگەن يەر تەڭرىسى بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى ئۆلتۇرۇۋەتكەنلىكى، يەر تەڭرىسىنىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدا ئوغلى تۇپراقنى بۇركۇتكە ئايلاندۇرۇپ، قاچۇرۇۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئاي ۋە چولپان ھەققىدىكى ئەپسانىلەردە، بۇلارنىڭ ئەسلى زېمىندىكى گۈزەل قىزلار بولۇپ، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاي ۋە چولپان بولۇپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ، ھەتتا ئاي يۈزىدىكى داغنىڭ ئادەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن

كېلىپ چىققان دەپ بايان قىلىنغان. كىشىلەر يەرنىڭ تەۋرىنىشىنى چۈشەندۈرگەندە، ئۇنى بىر چوڭ قارا ئۆكۈزنىڭ ئىككى مۈڭگۈزى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرىدىغانلىقى، بىرى تالسا يەنە بىرىگە يۆتكەش جەريانىدا يەر تەۋرەيدىغانلىقىنى ئەپسانە شەكىلدە بايان قىلىپ كەلگەن. تاغ، ئۆڭكۈرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ئېيتىلىپ يۈرگەن ئەپسانىلەردە تەبىئەت ھەققىدە. كى قاراشلار ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي قاراشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «بۈغدا تېغىنىڭ پەيدا بولۇشى» ناملىق ئەپسانە بۈغدا تېغىنىڭ ئەسلى بىر مېھرىبان ئانا ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ جاپاكەش ۋە ئىشچان ئوغلىغا سۈ يەتكۈزۈپ بېرىش ۋە ئەبەدىي ھامىيلىق قىلىش مەقسىتىدە تاغقا ئايلىنىپ كەتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. شەھەرلەرنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئىچىدە «ئۈرۈمچىنىڭ بىنا بولۇشى»[1]، «كاشغەر شەھىرىنىڭ بىنا بولۇشى» («ئافراسىياپ ۋە كاشغەر») قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ رىۋايەتلىك خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولسىمۇ، لېكىن ئەسلىي مەنبەسىدە ئەپسانىلىك مۇتلەق پېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىگەن.

4. مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر.

بۇ خىل ئەپسانىلەرنىڭ قىممىتىدىن كۆرە، تارىختىن بېرى ئۇ كىشىلەرگە قىزىقارلىق ۋە ئېستېتىك زوق بېرىپ كەلگەنلىكى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ «جەسەتنى كۆمۈشنىڭ كېلىپ چىقىشى» توغرىسىدىكى ئەپساننى ئېلىپ ئېيتساق، ئىنسانلار دەسلەپ جەسەتنى كۆمىگەن، قابىل قاتىللىق قىلىپ قويۇپ، نېمە قىلارنى بىلمەي تۇرغىنىدا، بىر قارغىنىڭ بىر قوناقنى كۆمۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، جەسەتنى يەرگە كۆمۈشنى ئۆگەنگەن. دېمەك، ئەپسانىلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن نەرسە، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ رېئال دۇنياغا بولغان تونۇشلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، مۇنداق تونۇشلارنى ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە بەلگىلىگەن ئادەت ۋە قائىدىلەر ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەسلىككە ئامالىمىز يوق.

ئىنسانلارنىڭ گۈدەكلىك دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئەپسانىلەر يەنە باشقىدىن ئىجاد قىلىنىپ چىقىمغان بولسىمۇ، ئەمما تارىخ ئەپسانىۋى رىۋايەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆچمەس جەلپ قىلىش كۈچىگە ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شىنجاڭ «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى». بۇ ھال ئەپسانىلەردىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەلۇمكى، ناخشا ـ ئۇسسۇل چالغۇ ـ ئەسۋابلىرى بولمىسا ۋايىغا يەتكۈزۈلۈپ ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتەلمەيدۇ. قەدىمكى كىشىلەرنىڭ مۇسىقا (مۇزىكا)، ساتار، داپ، ناغرا، راۋاب، نەي ۋە باشقا چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا خىلمۇ خىل ئەپسانىلەرنى توقۇپ قالدۇرۇشى ئۆزلىرىگە سەنئەت لەززىتى بەرگەن بۇ جانسىز نەرسىلەرگە سېھرىي كۈچ ۋە ھاياتىي زوق ئاتا قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەنئەت تىلسىز بولغىنى بىلەن ئىنسانىنى زۇۋانغا ۋە ھەرىكەتكە، شۇنداقلا تەپەككۇرغا كىرگۈزەلەيدۇ. بۇنىڭدا ناخشا ـ ئۇسسۇل، چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ رولى سەركەردىلىك ئورۇندا دېيىشكە ئىمكانىيەتلەر

---

① «ئۈرۈمچى تېنىشان رايونى خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
② «ئۈرۈمچى تېنىشان رايونى خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

يېتەرلىك .

2 ـ رىۋايەتلەر

رىۋايەتلەر ئەمگەكچى خەلق ئىجاد قىلغان تارىخىي شەخسلەر ، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە يەرلىك قەدىمكى يادىكارلىقلار ، تەبىئەت مەنزىرىلىرى ، ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە ئالاقىدار ۋەقەلەردىن ئىبارەت . خەلق رىۋايەتلەر ئارقىلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ھادىسىلەر ، ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرنى شەرھلەپ بېرىپ ، ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىنى ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ . بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، رىۋايەتلەرنى « ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاغزاكى تارىخى » دېيىشكە بولىدۇ .

1 . ئادەملەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر .

رىۋايەتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئىشلار ۋە شەخسلەر كۆپ ھاللاردا تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ ، مەلۇم دەرىجىدە ۋە مەلۇم تەرەپتىن دەۋرنىڭ تەلىپىنى نامايان قىلىپ ، ئاممىنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ . مەسىلەن ، « تۇمارىس رىۋايىتى » ، « شىراق رىۋايىتى » ، « ئىپارخان رىۋايىتى » قاتارلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار پائالىيەتلىرى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپىگە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقىدا . « ئافراسىياپ » ، « ئاتاساغۇن » ، « رۇستەم » قاتارلىقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەبمۇ ، بۇرۇن ئۇلارنىڭ ئەل ـ يۇرت ، ئۇلۇس ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلغانلىقى ، خىلمۇخىل تەرەپلەردىن خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇسىنى ئىپادىلەگەنلىكىدىن بولغان .

رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئۇزلۇكسىز تۇرەپ پىششىقلاپ ئىشلىنىپ بارىدۇ . رىۋايەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى قانچىكى زور بولسا ، بەدىئىيلىكى قانچىكى يۇقىرى بولسا ، ھاياتىي كۈچى شۇنچە قۇدرەتلىك بولىدۇ . « ئافراسىياپ » ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا كۆپ ئەسرلەر بولغان . ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى (940 ـ 1020) نىڭ « شاھنامە » ئەسىرىدە ئافراسىياپنىڭ پەيغەمبەر زەردۈشتنىن ئىلگىرى ئۆتكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ تۇران ئېلىنىڭ پادىشاھى ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەن . بۇ يەردىكى زەردۈش دىنى (زورۇ ئاستېر دىنى) نىڭ پەيغەمبىرى زورۇ ئاستېر بولۇپ ، تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى X ئەسىردىن VII ئەسىرلەر ئارلىقىدا ياشىغان . مەھمۇد كاشغەرى « دىۋانۇلۇغەتتت تۈرك » ناملىق ئەسىرىدە ئافراسىياپنىڭ « ئالپ ئەرتوڭا » دېگەن ئۇيغۇرچە نامىنىڭ بارلىقىنى (بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبلىك » داستانىدىمۇ ئۇچۇر بار) ۋە كاشغەرنى ئوردۇكەنت (پايتەخت) قىلىپ دەۋران سۈرگەنلىكىنى ئېيتقان . ئۇ قەھرىمان ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، ئىجادكار ۋە ئەل ـ يۇرت سۆيەر بىر خاقان بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ توغرۇلۇق رىۋايەتلەر نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى بېسىپ ئۆتكەن . جۇڭگو خەلقىنىڭ « تارىخىي جاھان گۈشاھ » تا ئېيتىلىشىچە ، ئۇيغۇر خانلىقىدا خان بولغان بۆگۈخاننى كىشىلەر ئافراسىياپ دەپ ئاتاشقان . سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىنى ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادى دەپ ھېسابلىغان . مۇشۇ چاغقىچە تارقىلىپ كەلگەن رىۋايەتلەردە ئافراسىياپ ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ جاسارىتى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتى مەدھىيىلەنگەن . كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن رىۋايەتلەردە ، ئافراسىياپنىڭ بىر ئىجادكار ئوبرازى ۋە ئۇنىڭ كەشپىياتلىرى ۋە خەلقنىڭ گۈزەل تۇرمۇش كەچۈرۈش ئارزۇلىرى ئىپادىلەنگەن ، شۇڭا بۇلار ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن . رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىش جەريانى ئۇلارنىڭ ئۇزلۇكسىز پىش ـ

شقلاپ ئشلىنىش جەريانى بولىدۇ. پىششقلاپ ئىشلەشنىڭ بىر خىلى، ئەملىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، شەخسەن ئۆز تەسىراتى بويىچە بۇرۇنقى رىۋايەتلەردىكى پېكىرلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شاللاپ، ۋەقەلىكلەرنى كۆچەيتىشتىن ئىبارەت. قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئۆز مىللىتىنىڭ تېگى - تەكتىنى مۇشۇ رىۋايەتتىكى قەھرىمان شەخسكە باغلاپ، ئۆزلىرىنى ئەنە شۇ ئالپ ئەرتوڭانىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغان. ئۇلار ئۆز نەزىرىدە كۆڭلىگە ياقىدىغان بارلىق شەھەرلەرنى ئافراسىياپ بىنا قىلغان دېيىشكەن. خەلق ئارىسىدىكى بىر قاتار كەشپىياتلار، مەسىلەن گىلەم توقۇش، توقۇمىچىلىق، تېرە ئەيلەش، قوغۇن تېرىش، بۇغداي تېرىش، قوي سويۇش، باغۋەنچىلىك، كارىز كولاش، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، ئۆي سېلىش، كاۋاپچىلىق قاتارلىقلارنى ئافراسىياپ كەشپ قىلغان دېيىلىدۇ. دېمەك، ئافراسىياپ ئەقىل - پاراسەتتە كامالەتكە يېتىشنىڭ تېپى بولغاچقا، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر تارقىلىش جەريانىدا ئۆزلۈكسىز بېيىپ - كېڭىيىپ بارغان ۋە ئېپوسقا تەرەققي قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا دەقىيانۇس، ئوغۇزخان، قۇرتقا (قوتقا) قاتارلىق رىۋايەتلىك ئوبرازلارنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئۆزىنى بېغىشلاش ئالاھىدىلىكى كۈچلۈك[1]. بۇلار كۆپلىگەن كەسىپلەرنى ئىگىلىگەن ماھىر ئۇستىلارغا ئايلىنىپ نامايەندە بولۇپ كەتكەن.

2. تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.

بۇنداق رىۋايەت تارىخىي ئەملىيەتنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرمەستىن، بەلكى تارىخنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن رىۋايەتلەر تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، شۇنداقلا مەۋجۇت شەيئىلەر بىلەن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئىشەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. بولۇپمۇ مۇنداق رىۋايەتلەر يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن چاغلاردا كىشىلەر ئۇنى ھامان راست بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەدەك بايان قىلىدۇ ھەم تارقىتىدۇ. ئەلۋەتتە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۇنىڭغا ئىشىنىدىغان كىشىلەر بارغانسېرى ئازلاپ بارىدۇ. ۋەھالەنكى، بايان قىلىش ئۇسۇلى تارىخنى بايان قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن، تەبىئىي ۋە راستتەك بىلىنىدۇ. بۇ خىل ھەقىقىي ئىشىنىش تۇيغۇسى رىۋايەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدەبىي سېھرىي كۈچىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرى بىلەن تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن، شۇنداقلا ئەجدادلار ۋە ئىلاھلاشقان قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئارىسىدىمۇ پرىنسىپال پەرق ئاز. بۇنداق بولۇشى مەيلى ئەپسانە بولسۇن، مەيلى رىۋايەت بولسۇن ئۇلار ئوخشاشلا سەنئەت ئەسىرى، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولغانلىقتىن ئۇلارغا فانتازىيە ۋە بەدىئىي توقۇلما ئارىلىشىپ كەتكەن. «كۈسەن خانى ئالىپچورنىڭ ئەجدىھانى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈشى» (دۇەن چىڭشىنىڭ «يۇياڭ خاتىرىلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن) يۈكسەك فانتازىيە بىلەن يۇغۇرۇلغان رىۋايەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالىپچورنىڭ بەھەيۋەت قىياپەت بىلەن خەلقە زۇلۇم سېلىۋاتقان ئەجدىھانىڭ شىللىسىگە مىنگىنىدە، ئەجدىھانىڭ بىردىنلا شىرغا ئايلىنىپ كۆككە چىقىپ تۇرۇۋېمۇ بۇ قەھرىمان يىگىتنىڭ جاسارىتىدىن قورقۇپ، شۇمشىيىپ كەتكەنلىكى، خەلق قەلبىدە ياۋۇز، مۇشتۇمزور كىشىلەر ھەرقانچە كۆزەكلىگىنى بىلەن، ھەقىقەت كۈچلە-

---

① «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (1، 2، 3 - قىسىم، ئو. سائىل، غ. ئوسمان، ي. ئىسھاقلار تۈزگەن)، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى

ری ئالدىدا ھامان يېڭىلىدىغانلىقىدەك تارىخ لوگىكىسىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن.

3. يەر - جايلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.

مۇتەپەككۇر كۆڭزى «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلور» دېگەن. بۇنىڭ مەنىسى شەيئىلەر ئەسلى ئىگىسىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا ياشاش جەريانىدا ئۇنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى قويغان. بۇلار ھەرقايسى يۇرت - شەھەرلەرنىڭ، تاغ - دەريالارنىڭ ۋە مەشھۇر قۇرۇلۇشلارنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ نامىنىڭ قانداق قويۇلغانلىقىنى ھېكايە قىلىدۇ. «ئۇرۇمچە-نىڭ بىنا قىلىنىشى» توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئۇنى دەسلەپ تىجارەتچىلەر بىنا قىلغانلىقىنى، تىجارەتچىلەرنى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا «ئۆرۈمچى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، ئەڭ دەسلەپ ئۇرۇمچى شەھىرىگە كەلگەن «ئۆرۈمچىبەگ» دېگەن ئادەمنىڭ نامى بىلەن بۇ شەھەر «ئۆرۈمچى»، كېيىنچە «ئۇرۇمچى» دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن[1]. «ئافراسىياپ ۋە كاشغەر» دېگەن رىۋايەت قارىماققا ئەقلگە ناھايىتى سىغارلىق ۋەقەلىككە ئىگە. ئۇنىڭدا ئېيتىلغان ئىشلار تارىختا بولۇپ ئۆتكەندەكلا، يەنى كاشغەرنىڭ بىنا بولۇشى ئافراسىياپنىڭ دەريادىن بىر يوغان قاش تېشى تېپىۋېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. بۇ ھال رىۋايەتلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا مۇئەييەن تارىخ ئارقا كۆرۈنۈشى بولمىغانلىقىنى، شۇنداقلا تارىختقا ياكى ئەملىي بار نەرسىلەرگە بېقىنامدۇ - قانداق، دېگەن سوئالنى قويمىدۇ. ھەرقايسى جايلاردىكى تاغ-دەريالار ھەققىدىمۇ ئەھمىيەتلىك رىۋايەتلەر تارقالغان. «ئالتۇن قان» («دىۋانۇلۇغەتتىت تۈرك» كە قارالسۇن) رىۋايىتىدە ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن زۇلقەرنەين ئەسكەر-لىرى كېچىدە تاغ باغرىدا قاتتىق ئېلىشقان، ئاخىرى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى غەلىبە قىلىپ، رەقىبلىرىنى قوغلىۋەتكەن. ئەتىسى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئولجا يىغىش ئۈچۈن ئۇرۇش مەيدانىغا بارغاندا ئالتۇنلارنىڭ قىپقىزىل قانىنىڭ ئارىسىدا تۇرغانلىقىنى كۆرگەن. ئەسلىدە رەقىبلەرگە قىلىچ ئۇرۇلغاندا قىلىچ ئۇنىڭ ھەمىانىغا تېگىپ كېتىپ، ئۇنىڭدىكى ئالتۇن يەرگە چۈشۈپ كەتكەنىكەن. ئەسكەرلەر بۇنى كۆرۈپ «ئالتۇن قان، ئالتۇن قان» دەپ چۈقۇرۇشۇپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايىنىڭ ئىسمى «ئالتۇن قان» دەپ ئاتالغان. «زەرەپشان» (ئالتۇن ئاقار) دەرياسى نامىنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئەنە شۇ كاشغەرلىكلەرنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان، دېگەن رىۋايەتلەر بار. «تەكلىماكان» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرمۇ بۇ چەكسىز، قەدىمىي ماكاننىڭ سىرلىقلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ.

4. ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر.

بۇ خىل رىۋايەتلەر ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەر تۇتىمىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ ساقىنداللىرىمۇ ياكى ئەپسانىلەر دەۋرى ئاخىرلىشىپ، رىۋايەتلەر دەۋرى ۋە ياكى فېئودالىزىم جەمئىيىتى گۈللەنگەن دەۋرنىڭ مەۋسۇسى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەنمۇ، بۇنى ئايرىماق تەس. نېمىدېمىگەن بىلەن تۇتىم قىلىنغان ئۆسۈملۈك، ھايۋاننىڭ تەسىرى رىۋايەتلەردە پۈتۈنلەي يوق دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، مەيلى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بولسۇن، مەيلى فېئودالىزىم جەمئىيەتتە بولسۇن ھايۋان، ئۆسۈملۈكلەر بىلەن ئىنسانلار قويۇق ئالاقىدە بولغان. ئادەملەر بۇلارغا تايانماي تۇرمۇش كەچۈرەلمىگەن. ھايۋانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە ئۇلارنىڭ خاراكتېرى،

---

① «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (1، 2، 3-قىسىم، ئۇ. ئىسمائىل، غ. ئوسمان، ي. ئىسھاقلار تۈزگەن)، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى.

شەكىل ئالاھىدىلىكى، ئۆزئارا ئادەملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى تولىمۇ قىزغىنلىق بەدىئىي توقۇلمىلار ياردىمى بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىلىدۇ. «قارلىغاچ» رىۋايىتىدە قارلىغاچ- نىڭ نېمە ئۈچۈن قۇيرۇقى ئاچماق بولىدىغانلىقى ۋە پاشىنىڭ نېمىشقا غىڭشىيدىغانلىقى ئەپسانىلەردىكى نوھ ئەلەيھىسسالامغا باغلانغان ھالدا چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا بايان قىلىنىشىچە، ئالەمنى توپان بالاسى باسقان ۋاقىتتا نوھ پۈتۈن جان - جانىۋارلارنى بىر جۈپتىن كېمىگە ئېلىپ چىقىپ قۇتقۇزۇپ قالغان. ئەمما، چاشقان ئۇنتۇلۇپ قالغانكەن. ئۇنىڭ ئاچچىقى كېلىپ كېمىنى تېشىۋېتىپتۇ. كېمىگە سۇ چىقىپ كېتىپ غەرق بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ، شۇ ۋاقىتتا يىلان نوھقا تاتلىق گۆش بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، تۆشۈكنى ئېتىپ ھەممەيلەننى قۇتقۇزۇپ قاپتۇ. كېيىن نوھ ئەلەيھىسسالام پاشىنى نېمىنىڭ گۆشى تاتلىقلىقىنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. پاشا دۇنيادا ھەممىدىن ئادەمنىڭ گۆشىنىڭ تاتلىقلىقىنى ئېنىقلىۋېلىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا قارلىغاچ ئۇنىڭ تىلىنى چوقۇپ ئۈزۈۋېتىپ، سۆزلىيەلمەس قىلىپ قويۇپتۇ، پاشا نوھنىڭ يېنىغا كېلىپ غىڭىلدىغانكەن، نوھ: «بۇ نېمە دەيدۇ؟» دەپ ئەتراپتىكىلەردىن سوراپتۇ. شۇ ۋاقىتتا قارلىغاچ دەرھال: «پاشا ھەممىدىن پاقىنىڭ گۆشى تاتلىقكەن، دەيدۇ» دېگەنكەن، بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن يىلان قارلىغاچقا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى ئۈزۈۋېتىپتۇ، قارلىغاچ بولسا ئۇچۇپ كېتىپ ئامان قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پاشا غىڭشىيدىغان، قارلىغاچنىڭ بولسا قۇيرۇقى ئاچماق بولۇپ قاپتۇ. بۇ رىۋايەتتە بىرلا قارلىغاچ ئەمەس، يەنە يىلان، پاشا، چاشقان قاتارلىق ھايۋانلارمۇ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بىر پۈتۈن ھايۋانلار كوللېكتىپىنىڭ ھەربىر تۈزۈلۈشلىرى ۋە خاراكتېرى ئىخچام بايان قىلىپ بېرىلگەن.

ئۆسۈملۈكلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولغان ئۈزۈم، قوغۇن، ئەنجۈر، بادام ۋە بىھى، جۈجەم (ئۈجمە)، تاۋۇز قاتارلىقلارنىڭ ئادەملەر تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈشى رىۋايەتلەرگە خاس يول بىلەن، يەنى تاسادىپىي ھادىسە ۋە ۋەقەلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ بىزگە رىۋايەتتىكى ھېكايە ۋەقەلىكىنىڭ ئەقلگە مۇۋاپىق بولۇشى بىلەن كۈتمىگەن يەردىن چىقىشى، چىنلىق سېزىلىپ تۇرۇشى بىلەن بىللە ئەگرى - توقاي، ئاجايىپ - غارايىپ بولۇشى ئارقىسىدا ھەممە ئادەمنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدىغان ئۇنۇمگە ئىگە بولۇشىنى كۆزدە تۇتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

5. قول ھۈنەرۋەنچىلىك توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر. ئۇلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ جىنسىيەت پەرقىگىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىنغان. گىلەم ۋە چىمەن دوپپا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، تارىختىن بېرى بۇ ئىككىلا ھۈنەرنى ئاياللار قىلىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ رىۋايەتلەردە چىمەن دوپپىنى كاشغەر پادىشاھىنىڭ چىمەنگۈل ئىسىملىك قىزى، گىلەمنى خوتەن پادىشاھىنىڭ «گۈلەم» ئاتلىق مەلىكىسىنىڭ ئىجاد قىلغانلىقى ھەم بۇ مەھسۇلاتلار شۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى ھېكايە قىلىنغان.

6. ئۆرپ - ئادەتلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.

بۇلارنىڭ ئىچىدە. «مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى» («دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» كە قاراڭ) توغرىسىدىكى رىۋايەت كۆچلۈك تارىخلىققا ئىگە. بۇ ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللاردىن بېرى قوللىنىپ كېلىۋاتقان مۆچەل يىلنامىسىنىڭ تارىخىي خاسلىقىنى بىلىش- تە پايدىلىق ئىمكانىيەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. «قىرىق تال چاچ ئۆرۈش» بۇ خىل رىۋايەتنىڭ بىر قانچە خىل ۋارىيانتى بار. گەپ ئۇنىڭ ھەرخىل بولۇشىدىلا ئەمەس. بەلكى، تۈرمۇشتا ئاياللارنىڭ كۆپ تاللىق چاچ ئۆرۈشى ۋە بۇ خىل ئادەتنىڭ رىۋايەت شەكلىدە ساقلىنىپ

كېلىپ، تۇرمۇشقا ماسلىشىپ كېلىشى. ئارخېئولوگلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ۋە يازما ھۆججەت-لەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، شىنجاڭدا ئۆرۈمە چاچ ئىككى، ئۈچ مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە، بۇ ھال بىزگە رېۋايەتلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا مۇئەييەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بولىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا رېۋايەتلەر ھەم رېۋايەتلەردىكى شەخسلەر ئاساسەن تۇرمۇشنىڭ ئۆز ھالىتىنىڭ مۇڭاپىق كېلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئاممىلار ۋە رېئال ئاممىلارغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول. زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئۇ ئەمگەكچى خەلقىنى بېقىپ، رونaق تاپقۇزۇپ كەلدى، شۇنداقلا نۇرغۇن ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى خەلققە ھەمراھ قىلغۇزدى. ئەپسانە ۋە رېۋايەتلەردە خەلق ئاممىسىنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بىلەن بولغان ھەرخىل مۇناسىۋەتلىرى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا تارىخ-نىڭ مۇرەككەپ، ئەگرى ـ توقاي ۋە سىرلىق جەريانلىرى بەدىئىي توقۇلما ۋە فانتازىيە ياردىمى بىلەن ئىپادىلەنگەن. خەلقنىڭ مەنىۋى بايلىقىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئەپسانە ـ رېۋايەتلەر قەبىلە ـ ئايماقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، خانلىق ـ بەگلىكلەرنىڭ شەكىللىنىشى، ئەل ـ يۇرتقا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلار، سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش، ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ تۆھپىلىرى، شۇنىڭغا ئوخشاش ئائىلە، ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇش، ئۇرۇپ ـ ئادەتكە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى ئەپسانە ـ رېۋايەت شەكلىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىپ مەيدانغا چىققان.

3 §. ئېپوسلار

ئۇيغۇرلارغا، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىغا ناھايىتى كۆپ ئېپوسلار سىڭگەن. بۇ ئېپوسلار ئەجدادلارنىڭ قەھرىمانلىق روھىنى ئوبراز سۈپىتىدە مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ، ئۇلۇغ كۈرەشلەرنى ئەدەبىي يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكتىن، ئەجدادلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا ھەمراھ بولۇپ ۋە بېيىتىپ، ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. ئېپوسلاردىن «ئوغۇزنامە»، «تۇڭا ئالپ ئەر»، «دەدە قۇرقۇت»، «گۆر ئوغلى»، «ئالپامىش» قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئالاھىدىلىكى بىلەن قىممەتلىك يادىكارلىقلار ھېسابلىنىدۇ.

1 ـ «ئوغۇزنامە»

1. «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

ئۇ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارالغان ۋە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان ئېپوس. ئۇ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى، يەنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارالغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى ئەپسانە ـ رېۋايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەر.

ئېپوسنىڭ بىر قانچە خىل نۇسخىسى بولۇپ، بۇلار خىلمۇ خىل شەكىلدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە نەسرىي ئۇسلۇبتا، بەزىدە قەدىمكى نەزمىي مىسرالار ئارىلىشىپ كەلگەن، قەدىمكى ئۇيغۇر مۇھىتى ۋە تىلىدا يېزىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا

كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ئەڭ قەدىمكى، شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم نۇسخا. چۈنكى بۇنىڭدىن باشقا نۇسخىلىرى قويۇق ئىسلام دىنى تۇسىنى ئالغان، ئوغۇزخانمۇ مىللىي قەھرىمانلىرىدىن ئىسلام دىنى قەھرىمانلىرىنى ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ نۇسخىنىڭ 106 - قۇرىدا ئوغۇزخانىنىڭ «مەن ئۇيغۇرنىڭ خاقانىمەن» دېگەن جاكارسى بار. شۇنىسى ئېنىقكى بۇ مۇھىم يېپ ئۇچى ۋە قەدىمكى نۇسخا (قوشۇمچە بىرىنچى نۇسخا) ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس، مىللىي ۋە ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئەنئەنىسى، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئۇرۇشلار، ئوردا مۇراسىم قائىدىلىرى، خانلىقنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمىدىن تارتىپ كىشىلىك پەزىلەت - ئىقتىدارىغىچە مول مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەنلىكتىن بۇ نۇسخا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇسخا ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتابخانىسى» (Biblioheque Nationale) دا ساقلانماقتا. (نو- مۇرى supul tus,1001). باشقا تۈركىي تىلدىكى نۇسخىلىرى، پارسچە، تاجىكچە كىتابلارد- كى نۇسخىلىرىمۇ بار. بىز بۇ يەردە نۇقتىلىق قەدىمكى نۇسخا ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدىغانلىقىمىز ئۈچۈن باشقا نۇسخىلاردا توختالمىدۇق.

قىسقىسى، «ئوغۇزنامە» دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈش تارىخى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە- سى ئوبرازلىق ۋە قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

2. «ئوغۇزنامە»نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

ئالدى بىلەن «ئوغۇزنامە» نىڭ قىسقىچە مەزمۇنى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتىمىز. ئېپوسنىڭ مەزمۇنىنى ئۈچ قىسىمغا ئايرىپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. «ئوغۇزنامە» نىڭ مەزمۇنى بىر قەدەر مۇرەككەپ، ئارىلاش بايان قىلىنغاچقا ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى باش، ئوتتۇرا ۋە ئاخىر دەپ بۆلگىلى بولمايدۇ. ئەمما، مەزمۇن خاراكتېر ۋە نېمىلەر ئىپادىلەنگەنلىكىگە قاراپ ئۈچ قىسىمغا بۆلدۇق.

بىرىنچى قىسمى، ئوغۇزنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ خاقان بولغانغا قەدەر ۋەقەلىكلەر. بۇ قىسىمدا ئوغۇزنىڭ ئايخاندىن تۇغۇلۇپلا، قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ ئادەم بولغانلىقى، ئۇنىڭ تۇرمۇشى، ئۇنىڭ چىراي - شەكلى قىياپىتى تەسۋىرلىنىدۇ. باتۇرلۇقى پاكىت ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ گۈزەللەر بىلەن تويى ۋە بالىلىرىنىڭ تۇغۇلغانلىقى ھەم ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خانلىقنىڭ خانلىق يارلىقى، يەنى ئوغۇزنىڭ خاقان، تامغىنىڭ خانلىق سىمۋولى، كۆك بۆرىنىڭ جەڭگىۋار شوئار، يا بىلەن قالقانىنى، تۆمۈر نەيزىلەرنى قورال، قۇياشنى تۇغ قىلىپ، ئاسماننى قورغان دەپ بىلىش كېرەكلىكى توغرۇلۇق چىقىرىلغان يارلىق مەزمۇنى بار.

ئىككىنچى قىسىم، ئوغۇزخاننىڭ بويسۇندۇرۇش پائالىيىتى جەريانىدىكى ۋەقەلىكلەر. ئالدى بىلەن بۇ قىسىمدا ئوغۇزخان باشقا ئەللەرگە خانلىق مەكتۇپى يوللاپ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر خانى ئىكەنلىكى ۋە ئۆزىگە بويسۇنۇش كېرەكلىكىنى قەيت قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا شەرق تەرەپتىكى ئالتۇنخان بويسۇنىدۇ. غەرب تەرەپتىكى ئۇرۇم پادىشاھى قارشىلىق قىلىدۇ. ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ باتۇر خەلقى دەھشەتلىك جەڭلەرنى قىلىپ نۇرغۇن ئەللەرنى، ئۆرۇم پادىشاھىنى، جورجىتنى، سىندۇ، تاڭغۇت، سۇرىيە ۋە بارقانىنى بويسۇندۇرىدۇ. جازا يۈرۈ- شى جەريانىدا كۆك بۆرىنىڭ چوڭ قوشۇنغا يول باشلىغانلىقى ۋە بىر قىسىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋەقەلىككە باغلىنىپ سۆزلىنىدۇ.

ئۈچىنچى قىسىمدا، ئوغۇزخاننىڭ خانلىق زېمىنىنى ئوغۇللىرىنىڭ بۆلۈپ ئىدارە قىلى- شىغا تاپشۇرغانلىقى توغرىسىدىكى ۋەقەلىكلەر. بۇ قىسىمدا ئوغۇزخاننىڭ خانلىق مەسلىھەت-

چىسىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، خانلىقنىڭ رەسمىي مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ ئوغۇللىرىغا يۇرتىنى ئۆلەشتۇرۇپ بەرگەنلىكى يېزىلغان.

ئومۇمەن، «ئوغۇزنامە» نى مەزمۇنىغا قاراپ يۇقىرىقىدەك ئۈچ قىسىمغا بۆلسەكمۇ، لېكىن «ئېپوس پۈتۈنلۈككە، ھەربىرىت بىرلىكىگە، قىسىملىرىدا مۇناسىپلىققا (مۇڭاپىق، تەڭ، باراۋەر) ئىگە بولۇشى كېرەك»[1] لىكى ئۆلچىمى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى مەركىزىي ئىدىيىسىنى يورۇتۇش جەھەتتە يۈكسەك دەرىجىدە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە. «ئوغۇزنامە» دە يەنە ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى قاراشلار، ئەنئەنىۋى قاراشلار ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول ئىدىيىۋى مەزمۇنمۇ بار. «ئوغۇزنامە» دىكى ئىدىيىۋى مەزمۇننى تۈرلۈك قاتلام، تەركىبلىرىگە ئايرىپ تەھلىل قىلىش مۇمكىن.

ئىجتىمائىي قاراشلارنىڭ ئەسىردىكى ئىپادىلىرى.

«ئوغۇزنامە» دە ئەجدادلارنىڭ تۇتېم ئېتىقادى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان ياكى كۆچەپ تەسۋىرلەنگەن، يەنى دەرەخ كاۋىكىدىكى ساھىبجامال، كۆك نۇر ئىچىدىكى گۈزەل، چوڭ قوشۇنغا يول باشلىغۇچى كۆك بۆرە قاتارلىق مەسىلىلەردە تۇتېم ئېتىقادى ئەكس ئېتىلگەن. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن كۆك بۆرە گەپ قىلالايدۇ، ئۇ چوڭ قوشۇن ئالدىدا ماڭىدۇ، ئۇ توختىسا قوشۇن توختايدۇ، ئىلگىرىلىسە ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇرۇشتا ئوغۇزخاقان ئۇنىڭ كۆر-سەتمىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ دائىم غەلىبە قىلىدۇ. بۇنىڭدىن بىز كۆك بۆرىنىڭ ئەجدادلار-نىڭ ئارىسىدا مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تۇتېم بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

«ئوغۇزنامە» دە مۇقەددەس سانلار چۇشەنچىسىمۇ ئىپادىلەنگەن. «قىرىق» سۆزى يەتتە يەردە ئۇچرايدۇ. ئوغۇز قىرىق كۈندىن كېيىن ئادەتتىكى ئادەملەر قاتارىغا ئۆتىدۇ. زىياپەتتە قىرىق شىرە ۋە ئورۇندۇق تەييارلانغان. لەشكەرلەر قىرىق كۈن مېڭىپ ئاندىن توختىغان. قىرىق غۇلاچ خادا قاتارلىقلار «قىرىق» سانى بىلەن باغلاپ ئىپادە قىلىنىپ، ئەجدادلارنىڭ سانىغا بولغان مۇقەددەس چۇشەنچىسىنى شەكىل قىلغان. ئۇندىن باشقا «ئۇچ» لۈك چۇشەنچە-سى بىلەن دۇنيانىڭ ياراتىلىشىغا شەرھ بەرگەن، يەنى كۆك نۇر ئىچىدىن چىققان خوتۇنىدىن بولغان ئۇچ ئوغلىغا كائىناتتىكى ئاساسلىق ئۇچ دانە جىسىمنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويغان. دەرەخ كاۋىكىدىن چىققان خوتۇنىدىن بولغان ئۇچ ئوغلىغا يەر يۈزىدىكى ئۇچ خىل شەيئىنىڭ ئىسمىنى قويغان. دېمەك بۇ خىل سان چۇشەنچىسى ئەسەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

«ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز يېرىم ئىلاھلاشقان، يېرىم ئادەملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئوغۇز ئۆيلەنگەن قىزلار ئىلاھىي قىزلاردۇر. ئۇلار كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلىدۇ بۇ خىل چوقۇنۇش (ئەجدادلارغا چوقۇنۇش) ئەسەردە يەنە بىر ئىدىيىۋى قاتلام قىلىنغان.

«ئوغۇزنامە» دە يەنە تەبىئەتكە چوقۇنۇش ۋە شامانىزم تەسىرلىرىنى ئۇچرىتىمىز. تەبە-ئەتكە چوقۇنۇش مەسىلىسىدە ئالدى بىلەن ئەسەردە ئىپادىلەنگەن «كۆك تەڭرىسى» ۋە «كۆك» رېڭى ئۇستىدە توختالماي بولمايدۇ. ئاسمان تەڭرىسى (كۆك) ئەجدادلارنىڭ ئالاھىدە چوقۇ-نۇش ئوبيېكتى، بۇ خىل چوقۇنۇش «كۆك» رەڭنى ئۇلۇغلاش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ كېيىنكى تۇتېملارغىچە سىڭىشىپ كەتكەن، يەنى بۆرىنىڭ «كۆك» رەڭدە سۈپەتلە-نىشى، «ئوغۇز»نىڭ «كۆك» سۆزى بىلەن ئاتىلىشى، يەنە «قۇياش تۇغ بولسۇن» دېيىشى قۇياش ئىلاھىنى غەلىبىنىڭ سىمۋولى قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولغان. كۈننىڭ يورۇقىغا

---

① «بىلىنسىكىي ئاللانىڭ ئەسەرلىرى»، 230 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

چوقۇنۇش ئادەتتىمۇ بولغان.

«ئوغۇزنامە» دە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان تەنتەنىلىك مۇراسىم شامانىزم تەسىرىنىڭ قويۇق ھىدىغا تولغان، يەنى ئىككى خادا تىكلەپ، خادىغا ئاق ۋە قارا قويلارنىڭ باغلىنىشى شامانلارنىڭ دىنىي مۇراسىمىدا ئېلىپ بارىدىغان پائالىيىتى بولۇپ بۇ پائالىيەت ئەسەردە خېلى تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

«ئوغۇزنامە» دە ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى قاراشلاردىن سىرت ئۇرۇپ ـ ئادەت مەسىلىلەرنى ۋە ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز، ھەتتا بىر قىسىم پەلسەپىۋى مەسىلىلەر، ئەخلاق تېمىسى، شۇنداقلا خانلىق تەشكىلىنىڭ مەزمۇنى قاتارلىقلار ئىپادە قىلىنغانلىقىنى بايقايمىز. ئالايلۇق ئوغۇز قىياتنى ئۆلتۈردى، قىياتنى شۇڭقار يېدى. شۇڭقارنى ئوقيا بىلەن ئاتتى دېيىلىپ ھەم شۇ توغرىدا سۆز قىلىپ جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىياتىدا غالىبلارنىڭ تاللىنىپ، ناچارلىرىنىڭ شاللىنىدىغانلىقىنى، ئادەمنىڭ ھەممە جانلىقلاردىن باتۇر، غالىب ئىكەنلىكىدە روشەن پىكرىنى سىڭدۈرگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. يا ئوقنى توغرىلايدۇ، سىلەر ياغا بويسۇنۇڭلار، دېيىش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن مىللەت ئىچىدە چوڭنى ھۆرمەتلەڭلار دەپ ئەخلاقىي تەربىيە قىلىدۇ. ئوغۇزخان خاقان بولغاندا ئېنىق يارلىق چىقىرىپ ئۆزىنىڭ خاقان بولغانلىقىنى، تامغىنىڭ بەخت، كۆك بۆرىنىڭ بەلگە، قۇياشنى تۇغ قىلغانلىقىنى، يا بىلەن قالقان، تۆمۈر نەيزە قورال بولىدىغانلىقىنى بېكىتىپ خانلىقنىڭ ھوقۇقىنى بىرلىككە كەل-تۈرگەن.

«ئوغۇزنامە» يۇقىرىقىدەك ۋە باشقا مول ئىدىيىۋىلىككە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى بەدىئىي شەكىل ۋە تىل جەھەتتىمۇ بەزى ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئېپوسنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نەسرىي شەكىلدە بايان قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەزى جايلىرىغا شېئىرىي مىسرالارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى قاپىيىلەشكەن:

سەنلەرگە بولدۇم قاغان،
ئالالىك ياتاقى قالقان.
تامغا بىزگە بولسۇن بۇيان،
كۆك بۆرى بولسۇق ئۇران.
تەمۇر يىدالار بول ئورمان،

ئاۋ يەردە يۇرۇسۇن قۇلان.
تاقى تالۇي تاقى مۇرەن،
كۇن تۇغ بولغىل كۆك قۇرىقان.
(96 ـ 102 ـ قۇر)

[مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،

ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كۆك بۆرى بولسۇن ھەم ئۇران.
تۆمۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،

ئووڭلۇقتا يۈرۈشسۈن مال - ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقسۇن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.]

يەنە مىسالغا ئالساق، ۋەزىر ئۇلۇغ تۇركىنىڭ تۇۋۈندىكى بىر ئابزاس سۆزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۈملىسىگە كىرىدۇ:

ئاي قاغانۇم سەنگە ياشاغۇ بولسۇنغىل ئۇزۇن،
ئاي قاغانۇم سەنگە تۇرۇلۇك بولسۇنغىل تۇزۇن؛
بەنگە كۆك تەڭرى بەردى تۇشۇمدە كەلتۈرسۇن،
تالاي تۇرۇر يەرنى ئورغۇڭغا بەردۇرسۇن.
(323 - 337 - قۇر)
[ئەي قاغانىم، ساڭا ئۇزۇن ئۆمۈر يار بولسۇن،
ئەي قاغانىم، سېنىڭ ئەل نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كۆك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇقىغا بۆلۈپ بەرسۇن دەپ.]

ئۇنىڭدىن باشقا ئەسەردە بىر قانچە قەبىلە - قوۋملەرنىڭ نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ماھىيەتلىك ۋەقەلەر بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن.

ئەسەردە مۇبالىغە قىلىش ئارقىلىق ئوغۇزنى ئىلاھلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتكەن. ئەسەردە جايىدا قوللىنىلغان ئوخشىتىش ئارقىلىق ئوغۇزنىڭ باتۇر ۋە مەردانىلىكى ئېچىپ بېرىلگەن. سۈپەتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ گۈزەللىكى، نازاكەتلىكى تەسۋىرلەنگەن. دېمەك بۇ ئېپوسقا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش، كۆرەشلىرىلا كىرگۈزۈلگەن بولماستىن، ئۇلارنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى، پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي قاراشلىرى، دىنىي ئېتىقادى، خانلىق سىستېمىسى، بەخت چۈشەنچىلىرى، ئەڭ مۇھىمى شۇ زامانداكى خەلقنىڭ ئېڭىدىكى ئېستېتىك چۈشەنچىسى ئەدەبىي يوللار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان. بىز بۇ ئەسەردىن بىر تەرەپتىن دۇنيا ۋە مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، خانلىق مۇراسىمى، ئۇرۇش ۋە مىللەت ئېتنولوگىيىسىنى بىلەلىسەك، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، ئۇنىڭ خېلى مۇكەممەل شەكىللىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز.

3. «ئوغۇزنامە» دە يارىتىلغان ئوغۇزخان ئوبرازى

ئوغۇز ئوبرازى خېلى مۇكەممەللىك بىر قاتار جەريانلار ئارقىلىق تاۋلانغان. ئوغۇزخانىنىڭ شەخس خاراكتېرى كەڭ ئىجتىمائىي مۇھىت شارائىتىدا تەدرىجىي ئومۇمىي خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. ئوغۇزنىڭ پائالىيىتى بۇ خىل ھالەتنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئەينى چاغدىكى باتۇر، قەھرىمان كىشىلەرنىڭ تامغىسى بېسىلغان. ئۇ ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ۋە ئىلغار كۈچلەرنىڭ ئالغا يېتەكلىگۈچىسى بولۇپلا قالماي، ئەجدادلارنىڭ خاراكتېرى ۋە تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنى مۇجەسسەملىگەنلىكتىن ئەجدادلارنىڭ شان - شەرىپى ۋە ئەۋلادلار قىزغىنلىقىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىغا ئايلانغان.

ئوغۇزخان يېرىم ئىلاھلاشقان، يېرىم ئادەملەشكەن ئوبراز. خەلق قەلبىدە ئۇنىڭ تۆرىلىشى ۋە سۈپەتى ئىلاھلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ناھايىتى ئۇستا مەرگەنلىكى، قىلىچۋاز، نەيزىۋاز ۋە مەشھۇر قوماندان، شۇنداقلا ئادىل خاقان ئىكەنلىكى، يەنى ئۇنىڭ باتۇرلۇقى ئادىمىيلىك خاراكتېرىدىن ئايرىلمىغان، ھەتتا ياشانغاندا ئۆلۈمدىن سۆز ئاچمىغان بولسىمۇ، كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرغان رېئاللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرماي، بالىلىرىغا يەر - زېمىنىنى ئادىل تەقسىم قىلىدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ ئىلاھلىق ھالەتكە ئۆتۈپ، مەڭگۈ ياشاش ئىستىكىنى قىلمىغان.

ئەجدادلارنىڭ مىللىي روھى، غايىسى، ئەقىل - پاراسىتى كۈچ - قۇدرىتى ۋە ئېسىل پەزىلەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ئوغۇزخاننى شائىر دېيىش ياكى شائىرلىققا مايىل كىشى دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. چۈنكى، بىر خانلىق يارلىقىنىڭ نەزمە شەكلىدە چىقىرىلىشى، ئوغۇزخانىنىڭ ھېچبولمىغاندا شېئىر يەنى قوشاقنى بىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ:

بۇغۇ يەدى، ئادۇق يەدى، يىدام ئۆلتۈردى،
تەمۈر بولسا، قىسئاتنى (؟) شۇڭقار يەدى.
يا ئوقۇم ئۆلتۈردى،
يەز بولسا دەپ دەدى، كەتتى.
(45 - 46 - 47 - قۇر)

[قىسئات بۇغا يېدى، ئېيىق يېدى.
ئۇ گەرچە تۆمۈردەك قاتتىق بولسىمۇ،
نەيزەم ئاخىرى ئۇنى ئۆلتۈردى.
شۇڭقار قىسئات يېدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
ئوقيايىم ئاخىرى ئۇنى ئۆلتۈردى.]

ئوغۇز ئاغزىدىن بېرىلگەن بۇ پارچىنى ئوقۇپ بىز شېئىرىي سېزىمنى، ھېچبولمىغاندا ئازراق بولسىمۇ شېئىرىي پۇراقنى ھېس قىلىمىز.

ئوغۇزنىڭ خەلقنىڭ بالايىئاپىتى بولغان قىسئاتنى يوقىتىشى ئۇنىڭ خەلقپەرۋەرلىكىنى ئېچىپ بەرسە، قاتتىق جەڭدە غالىبلارچە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىشى ئۇنىڭ قەھرىمان، باتۇرلۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بەزى كىشىلەرگە نام ئاتا قىلىشى ئۇنىڭ ئەقىللىقلىقىنى، خانلىق مەسلىھەتچىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش كۆرۈشى ئۇنىڭ دانا، يىراقنى كۆرەرلىكىنى بىلدۈرگەن.

دېمەك، ئوغۇزخان «ئوغۇزنامە» دە يارىتىلغان ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشنى ئاساس سىيۇژىت لىنىيىسى قىلغان شەخس بولۇپ، ئۇ دەۋر ۋە ماكان چەكلىمىسىدىن ھالقىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا باتۇر، مەردانە، ئاقىل خەلق قەھرىمانىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەيلى ئۇ تارىخىي شەخس ۋە ئىلاھىي ئوبراز بولسۇن، ۋۇجۇدىدا خەلق روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى، خەلقچىللىق روھ ۋە غايىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولالىغانلىقى ئۈچۈن بىزنىڭ بۇ خىل خاھىشنى قەدىرلىشىمىزگە، ساقلىشىمىزغا ھەم مەڭگۈ ئەتىۋارلاپ مۆرمەتلەشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

4. «ئوغۇزنامە» نىڭ تارىخىي دەۋرى

«ئوغۇزنامە» قاچان مەيدانغا كەلگەن، بۇ ھەقتە ئوخشىمىغان قاراشلار بار. ھەر تەرەپلە-

مه ئەمۇالغا ئاساسەن، بىز بۇ ئەسەرنى ئېپوس دەپ ھېسابلايمىز. ئەدەبىيات تارىخى كلاسسىك-لىرى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرى توغرۇلۇق توختالغىنىدا، ئېپوس «خەلقنىڭ پەقەت گۈزەل دەۋرلىرىدە، ئۇنىڭ ھاياتى تېخى ئىككى قارىمۇقارشى تەرەپكە، يەنى پوئېزىيە ۋە پروزىغا ئاجرىتىلمىغان چاغدا، خەلقنىڭ تارىخى پەقەت ئەپسانە بولغان زاماندا، دۇنيا ھەققىدە، ئۇنىڭ چۈشەنچىلىرى پەقەت دىنىي تەسەۋۋۇرلاردىن ئىبارەت بولغاندا، ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە ساغلام پائالىيىتى پەقەت قەھرىمانلىق غەلىبىلىرىدە كۆرۈنگەن زامانلاردىلا پەيدا بولۇشى مۇمكىن»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ بايانلار «ئوغۇزنامە» نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرىنى بىلىشتە مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئېپوستا ھەم پوئېزىيە ئامىللىرى، ھەم پروزا ئېلېمېنتلىرىنىڭ بولۇشى ئەجدادلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئەدەبىياتنىڭ ئۇندۇرمىلىرى بىخلىنىشقا باشلىغان زامانلارنى ئەسلىتىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ رېئال تارىخىي ئەپسانىلىك تۇس ئىچىگە يوشۇرۇنغان، دىنىي ئىدېئولوگىيە بېسىم ئورۇندا تۇرغان. باتۇرلۇق - قەھرىمانلىق كۆرسىتىش قەبىلە - قوۋۇم ئەزالىرىنىڭ ئادىمىيلىك خاراكتېرىنى نامايان قىلىشتا تۈپ مەقسەت قىلىنغان. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئوغۇزنامە» دە روشەن ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن، تېخىمۇ ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتساق، «ئوغۇزنامە» نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرىنى بىلىشتە:

بىرىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى؛

ئىككىنچىدىن، ئىجتىمائىي ئىدىيە (ئاساسەن دىنىي ئېتىقاد) تەرەققىيات تارىخىدىن ئىبارەت ئىككى نۇقتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

مانا مۇشۇلارغا ئاساسەن، مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، بۇ ئېپوس ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ياشاپ تۇرغان زامانلاردا بارلىققا كېلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئەمدىلە-تىن ئويغانغان ئېڭىنىڭ پوئېزىيە ساھەسىدە بىرىنچى پىشقان مېۋىسى»[2] بولۇپ قالغان.

2 - توڭا ئالپ ئەر

1. رىۋايەتلىك ۋە تارىخىي دېرەكلەر

توڭا ئالپ ئەر - ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئېپوسى ۋە ئېپوستىكى باش قەھرىمان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي قىسىم قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىۋاستە ھالدا ئۇنىڭغا باغلاپ چۈشەندۈرگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تە تاجىكلارنىڭ ئۇنى ئافراسىياپ دەپ ئاتايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

ئافراسىياپ ئەڭ دەسلەپتە «ئاۋېستا» (مىلادىدىن بۇرۇنقى X ئەسىر بىلەن تۇتىشىدۇ) دا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ ئۇنى تۇران ئېلىنىڭ خاقانى، ئىرانلىقلارنىڭ رەقىبى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.[3][4] يۇقىرىقى كىتابتىن تەخمىنەن 2000 يىللار كېيىن يېزىلغان «شاھنامە» دە بۇ خىل كۆز قاراش تېخىمۇ ئېنىق، تەپسىلىي بايان قىلىنغان. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توڭا ئالپ ئەرگىچە سۈرۈشتۈرۈلگەن. بۇ كىتابتا مۇنداق

---

① «بىلىنىسكىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 220 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

② «بىلىنىسكىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 220 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

③ يۈەن ژېنچى «ئاۋېستا. ياشت، ئىلاھلار قەسىدىسى ھەققىدە» «چەت ئەل ئەدەبىياتى تەتقىقات مەجمۇئەسى» 11 - توپلام، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى 325 - بەت.

④ بەزى مەنبەلەردە ئافراسىياپ «ئاۋېستا» دا «خەرمە سۈيان» دېيىلىدۇ دېيىلگەن.

دېيىلىدۇ: «تۈرك ، ئۇيغۇر، لارنىڭ ئۇلۇغ قاغانى (خاقانى) ئافراسياپ (توڭا ئالپ ئەر) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ، قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم، دېمەكتۇر» ، «كاشغەر ، ئوردۇكەند، دېيىلىدۇ. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئافراسياپ شۇ يەردە تۇرغان» .[1] «تەزكىرەئى ساتۇق بۇغراخان » دە ئافراسياپ قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرىدىكى «بەگلەر تەبەقەسى» نىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. «تارىخي رەشىدى» دە قاراخانىيلار خاقانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادىنى ئافراسياپقا باغلايدىغانلىقىدىن ئىبارەت نۇقتىنەزەر بايان قىلىنغان. بۇ ھەقتە موللا موسا سايرامىمۇ ئالاھىدە توختالغان. ئۇ «تارىخي ھەمىدى» نىڭ 119 ـ بېتىدە «بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بۇغراخانلارنىڭ قولىدا ئىكەن. تا چىڭگىزخان زامانىغىچە بۇغراخانلارنى ئافراسياپ ئەۋلادىدىن ئىدى، دېگەن رىۋايەتلەر بار» دېسە، 640 ـ بېتىدە «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى... بولۇپ، ئۇنى ئافراسياپنىڭ ئەۋلادى دەپ زىكرى قىلىنىدۇ» ، «تارىخي ئەمىنىيە» دە تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى بولۇپ، ئافراسياپنىڭ ئەۋلادى» دەپ يازىدۇ.

توڭا ئالپ ئەرنىڭ ياشىغان زامانى ھەققىدە خىلمۇ خىل رىۋايەتلەر بار. ھەر خىل قەدىمكى كىتابتىكى بايانلار ئۇنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى X ئەسىردىن مىلادى VIII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارىخي شەخسلەر ھەم ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە باشقا كىتابلاردىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئافراسياپ ئەسلىدە ئەفرىدوننىڭ[2] تۇر ناملىق ئوغلىنىڭ نەۋرىسى ھۇشەڭنىڭ ئوغلى ئىكەن. ئۇ ئۆز دادىسى مەنۇچەھرەنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن جەڭگە چىققان ئىران شاھى نۇدەر بىلەن قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، نۇدەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئاقتۇەت ئىران تەختىگە چىققان ۋە بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان.[3]

ئومۇمەن، ئافراسياپنىڭ ياشىغان جايلىرى ۋە زامانى ھەم ئۆمۈر كۆرگەن يىلى بەكمۇ سىرلىقلاشتۇرۇلغان، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيالىق تارىخشۇناس نارشاخى (959 ـ ؟) «بۇخارا تارىخى» كىتابىدا «پارسلارنىڭ كىتابىدا ئېيتىلىشىچە، ئافراسياپ ئىككى مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرگەنمىش، بۇ جادۇگەر نوھ پادىشاھنىڭ بالىلىرىدىن ئىدى» دەپ يازغان.[4]

توڭا ئالپ ئەر ئەجدادلار نەزىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخسنىڭ سىمۋولى. قەدىمكى دەۋردە خەلق ئۇنى ئىنتايىن ھۆرمەتلىگەن. بۇ ھەقتە نۇرغۇن رىۋايەت ۋە ئېپوسلار تارقالغان («قۇتادغۇبىلىك» ، «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» دە بۇنىڭغا ئائىت مەلۇمات بار.) قەدىمكى ئۇيغۇر لارنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ تېگى ـ تەكتىنى مۇشۇ رىۋايەتتىكى شەخسكە باغلاپ، ئۆزلىرىنى ئەنە شۇ توڭا ئالپ ئەرنىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغان.[5] ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆڭلىگە ياقىدىغان شەھەرلەرنى ئافراسياپ بىنا قىلغان دېيىشكەن.[6] خەلق ئارىسىدىكى گىلەم توقۇش، توقۇمىچىلىق، تېرە ئەيلەش، قوغۇن تېرىش، بۇغداي تېرىش، قوي سويۇش،

---

① م. كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئۇچىنچى توم 502 ـ بەت، بىرىنچى توم 447 ـ بەت.
② فەرىدون ـ ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى، ئەفرىدون دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
③ «ئۇزبېك ئەدەبىيات تارىخى» ، تاشكەنت، 1978 ـ يىلى نەشرى، بىرىنچى توم.
④ «بۇخارا تارىخى» ، 1966 ـ يىلى تاشكەنت نەشرى.
⑤ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن) ، 62 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.
⑥ م. كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» كە قارالسۇن.

باغۇ،نچىلىك، كارىز كولاش، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، ئوت يېقىش، ئۆي سېلىش، كاۋاپچىلىق قاتارلىق ئىشلارنى ئافراسياپ باشلاپ بەرگەنمىش.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئافراسياپ دانىشمەنلەرنىڭ ئوبرازى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئۇ بىلىملىك، ئەقىللىق، زېرەك، نامى مەشھۇر، پەزىلەتلىك شەخس قىلىنغان. پۈتۈن تۈركى خەلقلەر بەگ (خان) لىرىنىڭ (نەمۇنىلىك) بېگى قاتاردا سانالغان. ئۇنىڭ سۆزلىرى ئىبرەتنامە ھېسابلانغان.

«شاھنامە»، «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» دە ۋە خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە بولسا ئافراسىياپ باتۇر - قەھرىمانلىقتا ۋە جىسمانىي كۈچ - قۇدرەتتە يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلۇپ مەدھىيىلەنگەن. ئۇنىڭ نامى خەلق ئىچىگە مەشھۇر، قۇدرىتىنى ھەممە ئەللەر بىلىدۇ. ئۇ پەم - پاراسەتلىك، چارە - تەدبىرگە باي، دۈشمىنىگە رەھىمسىز، خەلقىنىڭ ئەمىنلىكىنى ئويلايدىغان پىداكارانە روھقا ئىگە شاھ. شۇنداق بولغانلىقتىن خەلق ئۇنىڭ ۋاپاتىغا چەكسىز قايغۇرۇپ ۋە ئېچىنىپ، مەلۇم بىر كۈننى مەخسۇس تەزىيە كۈنى قىلغان ۋە مەرسىيىلەرنى توقۇشقان. بۇ توغرىدا «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» دە بىر قانچە كۈپلېت پارچە خاتىرىلەنگەن.

2. توڭا ئالپ ئەر ئوبرازى.

توڭا ئالپ ئەر - ئافراسياپ قەھرىمان خاقانلارنىڭ بىرى. ئۇز خەلقىنىڭ تىنچلىقى، بەخت - سائادىتى، ئۇز ئېلىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان. بارلىق زېھنىنى ئەل ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. تەرەققىيپەرۋەر يول تۈتۈپ ئەجدادلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقتىن، ئۇنى ئەل ھىمايە قىلغان. ئۇنىڭدىكى ئەقىل، باتۇرلۇق، تەرەققىيپەرۋەرلىك تىنچلىقسۆيەرلىك قاتارلىق خاراكتېرلەر ئۇنى مىللىي قىزغىنلىقنىڭ نىشانىغا ئايلاندۇرغان. ئۇنىڭ شانلىق تۆھپىسى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىش جەريانىدا تېخىمۇ مۇبالىغىلەشتۇرۇلۇپ، جەزىبدارلىشىپ، تاللار-دا داستانغا ئايلانغان ۋە قەھرىمانلىق ئېپوسىدا جانلىق تىپىك، ھەيۋەتلىك ئوبراز سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن. ئافراسياپ زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تارىخىي شەخس كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي شەخسلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ زامان ۋە ماكان چەكلىمىسىدىن ئىرغىپ ئۆتۈپ، بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى مۇكەممەل تىپ بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇڭا ئالپ ئەرتوڭا ئافراسياپنىڭ تارىخىي ئورنىنى باھالىماقچى بولىدىكەنمىز ئۇنىڭ ئېپوستىكى بىر بەدىئىي تىپ ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك.

3. ماتېرىياللاردىن ئۆرنەكلەر

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تىكى توڭا ئالپ ئەرگە دائىر ئېپوستىن ئۆرنەكلەر:

تېكىستى:

ئالپ ئەر توڭا ئۆلدىمۇ،
ئەسىز دۇنيا قالدىمۇ.
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلور.

ئۇلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ.
سىقىرىپ ئۇنى يۇنلايۇ،

سىغتاپ كۆزى ئۇرتۇلۇر.

كۆڭلۈم ئىچىدىن ئۇرتەدى،
پىتمىش باشىغ قارتادى،
كەچمىش ئۈدۈك ئىرتەدى،
تۇن كۈن كەچۈپ ئىرتەلۇر.

هازىرقى تىلدىكىسى:

باتۇر ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ.
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

ئەرلەر بۆرىدەك هۇۋلىشىپ،
يىرتىپ ياقا ئاھ ئۇرۇشۇپ.
چىرقىراپ ئۇنى داتلىشىپ،
ئۆسۈپ كۆزى ئۇرتىلۇر.

كۆڭلۈم ئىچىنى ئۇرتىدى،
پۈتكەن يارىنى تاتلىدى.
كەچكەن (ئۆتكەن) ئۈدۈك (ئىشق) نى ئەسلەتتى.①
تۇن - كۈن كېچىپ ئىزدىنۇر.

«قۇتادغۇبلىك» تىكى توڭا ئالپ ئەرگە ئائىت بېيىتلەر:

277. بۇ تۇرك بەگلەرىندە ئاتى بەلگۈلۈگ،
توڭا ئالپ ئەر ئەردى قۇتى بەلگۈلۈگ.
278. بەدۈك بىلكى بىرلە ئۆكۈش ئەردەمى،
بىلگىلىك، ئوقۇشلۇغ بۆدۈن كۆردۈمى.
279. نە ئۆدرۈم، نە كۆردۈم، نە ئەرسىگ ئەرەن،
ئاڑۇندا تەتىك ئەر يەدى بۇ جەهان.
280. تەڑىكلەر ئايۇر ئانى ئافراسياپ
بۇ ئافراسياپ تۇتتى ئەللەر تالا.
بۇگۈنكى تىلدىكى يەشمىسى:
278. بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگىلىك.
توڭا ئالپ ئەر ئىدى بەختى بەلگىلىك،
278. ئېلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىلىلىك دىلى،

---

① ئىشق - سېغىنىشنى كۆرسىتىدۇ.

بىلىملىك، ئەقىللىق خەلقنىڭ خىلى.
279. ئىدى ئۇ سەرە خىل، زېھرەك ئەر ئوغلان.
دۇنياغا زېھرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.
280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئافراسياپ،
بۇ ئافراسياپ تۇتتى ئەللەر تالاپ.
بۇگۈنكى زامانغىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئافراسياپقا دائىر رىۋايەتلەر تارقىلىپ كەلگەن.

Ⅲ باب. تارىم - تۇرپان بوستانلىقىنىڭ بۇددا مۇھىتىدىكى ئەدەبىيات - سەنئىتى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى Ⅲ ئەسىردىن مىلادى Ⅸ ئەسىرگىچە)

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي كىتابلىرىدا شىنجاڭ قەدىمكى دەۋردە «شىيۈ» (غەربىي يۇرت)، يەنى «قۇرىغار» دەپ ئاتالغان. بەنگۇنىڭ «خەننامە» دېگەن كىتابىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ دەسلىپىدە غەربىي يۇرتتا 36 قەلئەلىك شەھەر خانلىقلىرى بار بولۇپ، كېيىنچە 50 نەچچىگە پارچىلىنىپ كەتكەن. بەزىدە نەچچە ئونغا يېغىنچاقلىنىپ قالغان. بۇ خانلىقلارنىڭ كۆپى دېگۈدەك تەكرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغا جايلاشقان.

شىنجاڭنىڭ قەلئەلىك شەھەر خانلىقلىرى ئىچىدە كەش بالىق[①] (كاشغەر، سۇلى)، ئۇدۇن، كۇسەن، ئاگنى (قارا شەھەر) ئالدى، ئارقا قۇس (قۇز) بەگلىكلىرىنىڭ تارىختا ئوينىغان رولى چوڭ، تەسىرى چوڭقۇر، مەۋجۇت بولغان ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن. ئادەتتە بۇ بەگلىكلەرنىڭ سەلتەنەت دەۋرى مىلادىدىن بۇرۇنقى I - Ⅲ ئەسىرلەردىن مىلادى Ⅸ ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىق دەپ قارىلىدۇ.

بەشبالىقلار، ئۇدۇنلۇقلار، كۇسەنلىكلەر، ئاگنىلىقلار، ئالدى ئارقا قۇس خانلىقلىرىدا كىلەر ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى غەربىي يۇرتتىكى ئاساسلىق قوۋملەر ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ خانلىقلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دائىرىسىدە ئىزاھلىنىدۇ. شىنجاڭ قەلئەلىك خانلىقلار تارىختا مەدەنىيىتى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ، شانلىق غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى بولۇپ قالغان.

§1. تارىم - تۇرپان رايونىدىكى قەدىمكى بۇددا ئەدەبىياتى

1 - تارىم - تۇرپان رايونىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

مىلادىدىن بۇرۇنقى Ⅲ ئەسىردىن مىلادى Ⅸ ئەسىرگىچە تارىم - تۇرپان رايونىنىڭ مەدەنىيىتىدە روشەن ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلگەن، يەنى بۇ يەرگە ھەر خىل ئىرق، تىل، دىن،

---

① سىڭگۇ سېلى تۇتۇلۇق «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»نى خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا «佉沙国» (چۇشاگۇ—كاشغەر) نى «كەش - كاش بالىق» دەپ ئالغان. (ئى. مۇتىئى «تەكلىماكان ئېتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر» «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 - يىلى 9 - ئاينىلاق 2 - كۈنى).

ئەدەبىيات جەم بولۇپ، ئەنئەنىۋى يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىنى تېزلەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان.

2 ـ بۇددا دىنىنىڭ يېيىلىشى ۋە بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشى

بۇددا دىنى ئېلىمىز بويىچە ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭغا تارقالغان. تارىخىي كىتابلاردا بۇددا دىنى شىنجاڭغا زادى قايسى يىلى تارقالغان دېگەن مەسىلىدە ئوخشىمىغان خاتىرىلەر ساقلانغان. بۇنىڭدا مىلادى I ئەسىردە تارىمنىڭ جەنۇبىغا كىرگەن دېگەن قاراشنىڭ ئاساسى كۈچلۈكرەك. شۇنىڭدىن باشلاپ IX ئەسىرگىچە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى خانلىقلاردا بۇددا مەدەنىيىتى، يەنى بۇددا دىنى ئەقىدىسى، ھېناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، مۇزىكا (مۇسىقا)، ئۇسسۇل، رەسساملىق، دىنىي ھېكايىلەر گۈللىنىش بىلەن بىرگە ئۇلارغا قويۇق بۇددىزم تەسىرى سىڭگەن.

3 ـ بۇددا مەدەنىيىتى مۇھتىدىكى بۇددا ئەدەبىياتى

شىنجاڭدا بۇددا دىنى يېيىلغاندىن كېيىن بۇددىزم ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلغان. ئۆز زامانىسىدا شىنجاڭدا بۇددا نوم ـ سۇترىلىرىنى پىششىق بىلىدىغان بىرمۇنچە تەرجىمانلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار تەرجىمە قىلغان بۇددا ھېكايىلىرى، ساكيامۇنىغا دائىر رىۋايەتلەر ۋە مىڭئۆيلەردىكى چاتما رەسىملەر ھېكايىلىرى تۈپ جەھەتتىن بۇددا ھېكايىلىرى بولۇپ، بۇلار كەڭ تارقىلىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى تەلىپىنى قاندۇرغان. بۇددىست تەرجىمانلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بۇددا سىڭا، كۇماراجىۋا، خۇيلىن قاتارلىقلار بار. بۇددا تەرجىمانلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىخلاسمەن دىن تارقاتقۇچىلاردۇر. ئۇلار شىنجاڭدىن مەركىزى جۇڭگو رايونىغا بېرىپ دىن تارقىتىش جەريانىدا ئاجايىپ قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى قالدۇرغان بولۇپ، ئۇلار ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. شىنجاڭدىكى قەلئەلىك شەھەر خانلىقلىرىدا بۇددا دىنى تارقىلىش جەريانىدا بۇ يەردە يەنە بەزى ھېكايىلەر بارلىققا كەلگەن. مەركىزىي جۇڭگو رايونىدىن نوم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئەنەتكەك (ھىندىستان) گە سەپەر قىلغان مۇخلىس ـ راھىبلار بۇنداق رىۋايەت ـ ھېكايىلەرنى ئاڭلاپ، ئۆزلىرىنىڭ سەپەر خاتىرىلىرىگە خاتىرىلەپ قويغان.

§ 2. نوم ـ سۇترا ئېلىپ كېلىشكە دائىر ھېكايىلەردىكى بۇددا ھېكايىلىرى

بۇ خىل ھېكايىلەر تۈرىگە «ئۆزىنى قۇربان قىلىپ، يولۇاسنى قۇتۇلدۇرۇش»، «ئۆز بېشىدىن ۋاز كېچىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش»، «كۆزىنى ئېلىپ باشقىلارغا بېرىش»، «ئۆز بەدىنىدىن گۆش كېسىپ، كەپتەرگە بېرىش» قاتارلىقلار كىرىدۇ.

«ئۆزىنى قۇربان قىلىپ يولۇاسنى قۇتۇلدۇرۇش» بۇ ئەسلى «ئوچ ئاغىلىق نوم بىتىگەلەر» (大藏经) دىكى ھېكايە. «ئالتۇن يارۇق»، (سۇۋارنا پراپاسا سۇترا) تىكى «ئۆز تېنىنى سەدىقە قىلىش» (舍身品) تىمۇ مۇشۇ ھېكايە سۆزلىنىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا يەنە «ماھاساتۋېنىڭ يولۇاسقا يەم بولۇشى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. «ئۆز بېشىدىن

ۋاز كېچىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش» بۇ «فاشۇەن تەزكىرىسى» ۋە «بۇددا نەزىرىدىكى ئاينۇرى فۇسانومى» (佛说月光菩萨经)غا خاتىرىلەنگەن. «كۆزىنى ئېلىپ باشقىلارغا بېرىش» (人施眼挑) «سوڭيۈن ساياھەت خاتىرىلىرى» (宋云行记)گە كىرگۈزۈل-گەن. «ئۆز بەدىنىدىن گۆش كېسىپ كەپتەرگە بېرىش» بۇ «فاشۇەن تەزكىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن.

§ 3 . تارىم - تۇرپان بوستانلىقىدىكى بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر ھېكايىلەر

بۇ خىلدىكى ھېكايىلەرگە «ئۇچۇقانقان بۇددا رىۋايىتى» («لوياڭدىكى ساڭرامىلار ھەققىدە خاتىرە» گە كىرگۈزۈلگەن.) «ۋايرۇكانانىڭ ئۇدۇن خانىغا نەسىھەت قىلىشى» (毗卢旅点化于田王)، «زەھەرلىك ئەجدىھا كۆلى رىۋايىتى» (بۇلار «سوڭيۈن ساياھەت خاتىرىسى»گە كىرگۈزۈلگەن) قاتارلىقلار كىرىدۇ.

§ 4 . بۇددىزم مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ ئەدەبىي قىممىتى

شىنجاڭدىكى بۇددىزم مىڭئۆي تام رەسىملىرىنى ئەدەبىياتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىپ، ئەدەبىيات تارىخى دەرسلىكىدە سۆزلەشتىن مەقسەت، مىڭئۆيلەردىكى رەسىملەرنىڭ ھەممىسى بۇددىزم كىتابلىرىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن سىزىپ چىقىلغان. بۇددىزم رەسىم-لىرى ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئالغانلىقىمىزدا، يەنى ئۇنى «رەسىملەشتۇرۇلگەن كىتاب» دەپ قارىغانلىقىمىزدا.

1 - بۇددىزم مىڭئۆي رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنى

شىنجاڭدىكى بۇددىزم مىڭ ئۆي رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنى خېلىلا كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى دېگۈدەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە «يارالمىش قىسسىلىرى» رەسىملىرى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. «يارالمىش قىسسىلىرى» ئومۇمەن ئادەم ياكى ھايۋانلارنىڭ يارلىشى ھەققىدىكى ھېكايە ياكى قىسسىلەردىن ئىبارەت.

2 - «بۇددىلارنىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى قىسسىلەر»نىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى

مىڭ ئۆيدىكى بۇددانىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى رەسىملىك قىسسىلەر ئەينى زاماندا جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ھەقىقىي بولۇپ ئۆتكەن بەزى ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتكە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان كىشىلىك تۇر-مۇش پەلسەپىسىنى تەشۋىق قىلغان.

3 ـ كۇسەن مىكئۆۋي سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەن خەلق روھىيىتى

كۇسەن مىكئۆۋي سەنئىتى بىر خىل دىنىي كارتىنا، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى كۇسەننىڭ ئىجتىمائىي تۇزۇمى بىلەن تۇرمۇشىنىڭ بۇ خىل تۇزۇم ئاستىدىكى خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، بولۇپمۇ كۇسەن خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى ئېھتىياجىدىن ئايرىلالمايدۇ. تۆۋەندە ماركسىزملىق نەزەريىسىگە ئاساسەن، بۇددا مەدەنىيىتىدىكى كۇسەن مىكئۆۋي سەنئىتىنىڭ خەلقنىڭ روھىيەت ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ھەققىدە تونۇشىمىز.

1) كۇسەن خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتور تۇزۇم ئۇستىدىن شىكايەت قىلغانلىقى ۋە ئەيىبلەگەنلىكى ئەكس ئەتكەن.

بۇددا دىنى ھىندىستاندىن كۇسەنگە كىرگەن چاغدا، كۇسەن جەمئىيىتى قۇللۇق تۇزۇمىدىن ئىبارەت ئىدى. سىماچىئەن «تارىخىي خاتىرىلەر». ھونلار تەزكىرىسى» دە ھون ئاقسۆڭەكلىرى ئۆلسە، «ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى، توقىلى بىللە كۆمۈلەتتى. مۇنداق بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا بىرنەچچە ئون ياكى 100 كىشىگە يېتەتتى.دۇشمەنلىكىدىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر ئاپقۇر شاراب ئىنئام قىلىناتتى. ئېرىشكەن غەنىيمەت ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان ئادىمىنى ئۆزى قۇل قىلاتتى. دېمەك ھونلار جەڭ قىلىدىكەن ھەممە ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى» دېگەن.بۇ ئەينى چاغدىكى ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇزۇمىنىڭ قۇللۇق تۇزۇم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدا يەر ئاستىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان تارشا پۈتۈكلەردە «قۇل» دېگەن سۆز دائىم ئۇچرايدۇ. بىر تارشا پۈتۈكتە يېزىلىشىچە، بىر راھىب يەنە بىر راھىبنىڭكىدىن بىر راھىبنى كىرورەنگە ئېلىپ كەتكەن، بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قۇلىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن مەزكۇر راھىبقا بەرگەن. كېيىن بۇ قۇل ئۆزىنىڭ ئەسلى خوجايىنىنىڭ ئۆيىدىن يەنە بىر قۇلنى يېڭى خوجايىنىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەن. كېيىن ئۇ يېڭى خوجايىنىنىڭ ئۆيىدىكى باشقا بىر قۇل بىلەن قېچىپ كەتكەن. بۇ راھىبلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئارىسىدا قۇل ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىر تارشا

---

① چاكارلار كاھىبگى (僧仆都尉) ھون ئېلى باتسىقانىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغۇچى بېگى، ھونلار غەربىي يۇرتنىكى خەلقلەرگە قۇل نەزەرىدە قارىغاچقا مۇشۇنداق نام قويۇلغان بولسا كېرەك.

② بەنگو «خەننامە»، 849 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

پۇتۇكتە «قۇللار» ، «بارلىق قۇللار» دېگەن سۆزلەرمۇ يېزىلغان. بۇ پاكىت شۇ چاغدىكى جەمئىيەتتە قۇللار سانىنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ چاغدا قۇللارنى ئېلىپ - سېتىش ئىشلىرى مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قانۇنىنىڭ ھىمايىسىگىمۇ ئىگە بولغان. بىر ئايال قۇل سودىسى ھەققىدىكى توختام خەتتە يېزىلىشىچە، بۇ ئايال قۇلنىڭ باھاسى بىر قىممەت تۆگە ۋە بىر ئەرزان تۆگە، 11 گەز ۋە 12 گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى گىلەم قىممىتىگە، ئېنىق بولمىغان بىر نەرسىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر بولغان؛ توختامدا يەنە «سېتىۋالغۇچى كىشى بىر ئايال قۇلغا تولۇق ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە، ئۇنى ئۇرۇشقا، كۆزىنى كور قىلىۋېتىشكە، ئالماشتۇرۇشقا، رەھنگە قويۇشقا، خالىغىنىنى قىلىشقا ھەقلىق» دەپ يېزىلغان. بۇ توختام خېتى ئەمەلدارلارنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يېزىلغان. ئۇنىڭ كۆچكە ئىگە بولۇش ۋاقتى «ئادەمنىڭ ئۆمرىدەك، يۈز يىل بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردىن، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى خانلىقلاردا قۇللۇق تۈزۈمنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى چۈشەندۈرۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى بۇ يەردىكى بۇددا راھىبلىرىنىڭمۇ قۇللۇق تۈزۈم ئىچىگە كىرىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە «قۇللار» ، «بارلىق قۇللار» دېگەن خاتىرىلەرنىڭ كۆرۈلۈشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان ۋەسىقىلەر ۋە خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى يىللىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن بىرگە، بۇ تۈزۈمنىڭ چۈشكۈنلىشىش ۋە ئاجىزلىشىش باسقۇچىغا ئۆتكەنلىكىنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

قۇللۇق تۈزۈمنىڭ يىمىرىلىش جەريانى — فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانى بولىدىغانلىقى مۇقەررەر. قارۇشتى يېزىقى تارشا پۈتۈكلىرىدە فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانىغا دائىر ئەھۋاللارمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يەر سودىسىغا دائىر بىر توختامدا، سېتىلىپ بولغان يەردىكى ھوسۇللارمۇ ئالغۇچىنىڭ بولىدۇ، ساتقۇچى كىشى بۇ يەر ئەسلىدە مېنىڭ ئىدى دەپ، ئالغۇچىدىن «يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە دان ئالالمايدۇ» ، يەر ئالغۇچىمۇ يەر ساتقۇچىدىن يەر باھاسى بەدىلىگە ھاراق ۋە ئات ئالالمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. باشقىلارنىڭ يېرىنى تېرىغانلىقى ئۈچۈن يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە «دان» تاپشۇرۇش ھادىسىلىرى ئۇ جايلاردا ئەينى زاماندا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ئىشلار جۈملىسىدىن بولغانلىقىدا گەپ يوق. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ توختام خەتتە ئەنە شۇنداق بايان قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بىر پارچە شەخسىي خەتتە، خەت يازغۇچى كىشىنىڭ باشقا جايدا بىرقانچە پارچە تېرىلغۇ يېرى بار بولۇپ، ئۇنى ھازىر مەلۇم كىشىنىڭ تېرىۋاتقانلىقى، ئەمدى بۇ تېرىغۇچى كىشى يەر ئىجارىسىنى مۇشۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا يەر ئىگىسىگە تاپشۇرۇشى لازىملىقى ئېيتىلغان. خۇددى ئوتاقچىلىق توختىمىغا ئوخشايدىغان بىر قالدۇق تارشىدا، يەرنى تېرىغۇچى كىشى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە مەلۇم مىقداردا سېرىقياغ تاپشۇرۇشى لازىملىقى ئېنىق يېزىلغان. بىر بەگلىكنىڭ خانى تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇيرۇقتا: مەلۇم ئوتاقچىلارنىڭ ئۆزلىرى تېرىپ تۇرغان يەرنى ئەمدى شۇلارنىڭ ئۆز يېرى دەپ ئېتىراپ قىلىشى تەلەپ قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان. يەنە بىر بۇيرۇقتا: مەلۇم جىنايەتچى تۇرمىدە قامىلىپ ياتقان بولسىمۇ، ئۆز ئوتاقچىسىنىڭ گۆش ۋە ھاراقلىرىدىن ھۇزۇرلىنىۋاتقانلىقى ئېيتىلغان. «ئوتاقچى» دېگەن سۆز باشقا ئورۇندا باشقىچە مەنە ۋە ئۇقۇمنى ئاڭلاتسىمۇ، لېكىن يۇقىرىدىكى مىسالنى بىرلەشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇنىڭ مەنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئوتاقچى

تېرىغان يەر باشقىلارنىڭ مۇلكى، شۇڭا ئۇ يەرنىڭ ئىگىسىگە مۇئەييەن نەرسىلەرنى تاپشۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر نۇقتىغا يىغقاندا، ئۇ جايلاردا ئىجارىگە بېرىش مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ئۇ چاغلاردا ئاللىقاچان مەيدانغا كېلىپ بولغان دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ.

تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار ۋە بۇ بوستانلىقنى بىرلىككە قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن خانلىقلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئىجتىمائىي ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ھەم ئۆزگىرىشىدىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. كۇسەن خەلقى قۇللۇق تۈزۈم ۋە فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ ئىغىر بېسىمى ئاستىدىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتىكى خىلمۇخىل نامۇۋاپىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەيىبلىگەن. دېمەك، كۇسەن خەلقىنىڭ بۇ خىل ئىدىيىۋى ھېسسىياتى كۇسەن مىڭئۆي سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەن، شۇنداقلا كۇسەن مىڭئۆي سەنئىتىدە كۇسەن خەلقىنىڭ بۇ خىل مەنىۋى تەلىپى ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

تۆۋەندە «ۋاپادار مايمۇننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى» دېگەن چۆچەكنى كۆرۈپ ئۆتىمىز. بۇ «پرامىتا سۇترا» ناملىق ئازاب دېگىزىدىن قىرغاقتا چىقىش ھەققىدە سۆزلىنىدىغان بۇددا كىتابىدىكى بىر چۆچەك. ئۇ مىلادى 252 ـ يىلى توخرى دۆلىتىدىن كەلگەن دېيىلگەن بىر بۇددىست تەرىپىدىن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان. بۇ قىزىل مىڭئۆيىنىڭ 114 ـ غارىغا سىزىلغان. بۇنىڭ ھېكايىسى مۇنداق: «بىر ۋاپادار مايمۇن بار ئىدى. ئۇ جانلىقلارغا رەھىمدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. بىر كۈنى ئۇ بىر جىلغىغا مېۋە ئۈزگىلى بارغاندا، بىر ئادەمنىڭ تاغدىن سېيرىلىپ چۈشۈپ، جىرادا ھالسىزلىنىپ ياتقانلىقىنى كۆردى ۋە دەرھال ئۇ يەرگە بېرىپ ھوشسىز ياتقان ئادەمنى يۆدۈپ ئوتلاققا ئېلىپ كەلدى. ھېلىقى ئادەم ھوشىغا كەلدى. مايمۇن ئۇنىڭغا يول كۆرسەتتى ۋە سەپىرىدە ئامانلىق تىلىدى. مايمۇن چارچاپ كەتكەنىدى. ئۇ بىر دەم ھاردۇق چىقارماقچى بولدى. بۇ چاغدا ئادەمنىڭ نىيىتى بۇزۇلدى. ئۇ «مەن ئاچ ـ توق. يۈرگىلى بىرنەچچە كۈن بولۇپ قالدى. يەنە مۇشۇنداق بولىۋەرسە ئۆلۈپ كېتىشىم مۇمكىن. ھاياتىمنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ مايمۇنىنى كاۋاپ قىلىشىم كېرەك» دەپ ئويلىدى ـ دە، دەرھال قولىغا تاش ئېلىپ، ئۈخلاپ ياتقان مايمۇننىڭ بېشىغا ئۇردى. مايمۇن ئۆلدى. ئۇنىڭ تېرىسىنى سويۇپ تاشلاپ، گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يېدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئادەم ۋاپادار مايمۇننىڭ ئۇۋالىغا قېلىپ 18 قەۋەت دوزاخقا تاشلاندى.

بۇ ھېكايىدە ئېكسپىلاتاتور سىنىپقا ۋەكىل بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان مايمۇن ئوبرازىدا تۆۋەن قاتلام خەلق ھەرقانچە ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئىپلاس نەپسى ئالدىدا ھەرقانداق ئىپلاسلىقلارنى قىلىشتىن يانمايدىغانلىقى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈل-گەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ئەزگۈچى سىنىپ ئوبرازىنىڭ ئاخىرى دوزاختا تاشلانغانلىقى تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق، ئەمگەكچى خەلقنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمنى ئاخىرى يوق قىلىۋېتەلەي-دىغان ئومىدۋارلىق روھى ئىپادىلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە بىرمۇنچە ھېكايىلەردە زوراۋان كۈچلەرنىڭ ئاجىزلارنى بوزەك قىلغانلىقى، ھەر خىل ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي كۈچلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەرگەنلىكى تەسىرلىك ۋە جانلىق سۈرەتلەنگەن.

بۇنىڭدىن باشقا «ئوتۇنچىنىڭ ئېيىقنى ئوۋچىغا كۆرسىتىپ قويۇشى» دېگەن ھېكايىنى مىسال قىلساق، بۇنىڭدا ئېيىق سىمىمي، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىدىغان، ئاق كۆڭۈل ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، ئوۋچى پۈرسەتپەرەست، ئاچ كۆز قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

بۇ ھېكايىلەردە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ئاستىدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. پاجىئەلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ھەم رېئال تۇرمۇشتىكى ھەر خىل قەبىھ ھادىسىلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى قاتارلىقلار كۆسەن خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىلىك تۈزۈمى-گە نىسبەتەن شىكايەت قىلغانلىقى ۋە ئەيىبلىگەنلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان بىرقانچە رەسىملەرنىڭ ھەممىسى يارالمىش قىسسىلىرى رەسىملىرى بولۇپ، ساكيامۇنى بۇددا بولۇشتىن ئىلگىرى يورۇق دۇنيادا باشتىن كەچۈرگەن ئازاب - ئوقۇبەتلىك كەچۈرمىشلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت. ئەمما، كۆسەن رەسسام-لىرى مۇشۇنداق يارالمىش قىسسىلىرى ھېكايىلىرىنى تاللاپ، كۆسەن مىڭئۆي غارلىرىغا سىزغان ۋاقىتتا، مۇئەييەن سۈبيېكتىپ مەقسىتى بار دەپ قارايمىز. بۇ خىل سۈبيېكتىپ ئوي كەڭ كۆسەن خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت[1].

يۇقىرىقى ئاساسىي ئىدىيىدىن باشقا يەنە:

2) كۆسەن خەلقنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشلاردىن جاق تويغانلىقى ۋە خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىنتىلىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن.

3) كۆسەن خەلقنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببىتى ئەكس ئەتتۈرۈل-گەن.

4) كۆسەن خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن ئوڭۇشلۇق بەھرىمەن بولۇشتىكى كۆچلۈك ئىنتىلىش روھى ئىپادىلەنگەن.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، كۆسەن مىڭئۆي غارلىرى سەنئىتى بىر خىل دىنىي سەنئەت. ئەمما، دىنىي سەنئەتمۇ كىشىلەرنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان نەرسە ئەمەس، يەنى كىشىلىك تۇرمۇش بىلەن ئايرىلمايدىغان تەركىبىي قىسىم. شۇڭا، كۆسەن مىڭئۆي سەنئىتىدە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مەنىۋى ئەھمىيىتى ئىنكار قىلىنمايلا قالماستىن بەلكى ئۇلار كۆسەن مىڭئۆيلىرىدىكى پۈتكۈل بوشلۇققا تولۇپ كەتكەن بولۇپ، كۆسەن

---

① جۇيىڭرۇلار «كۆسەن تاش غارلىرى تەتقىقاتى»، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 16 - بەت. ئۇرۇمچى،

مىگىۋچي سەنئىتىدىكى بىر خىل بىرىكمە ئامىل بولۇپ كەتكەن، شۇنداقلا كۈسەن مىگىۋچي سەنئىتىنى جانلىق ھاياتىي كۈچكە ئېرىشتۈرگەن.

5§ . يېزىق ۋەسىقىلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر

1 ـ ئۇدۇن تىل ـ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر

1. قەدىمكى ئۇدۇن تىل ـ يېزىقىدا نۇرغۇن يېزىق ۋەسىقىلىرى قالدۇرۇلغان، بۇلار تارىخىي ئەسەرلەر (بەزىلىرىگە ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئارىلاشقان)، بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، تېببىي ھۆججەتلەر، لۇغەتلەر، خەت ـ چەك، مەكتۇپلار، ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇنغا ئائىت ھۆججەت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2. ئەدەبىي ئەسەرلەر ھەر خىل مەزمۇن ۋە ژانىرلىق بولۇپ، ئۇلار شېئىرىي ئەسەرلەر، ھېكايىلەر، چۆچەكلەر، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، بېيىت ـ قوشاقلار، خان ـ شاھزادىلەرگە ئوقۇلغان مەدھىيىلەر، لىرىكىلىق قەسىدىلەردىن ئىبارەت.

بۇلارنىڭ ئىچىدە داستانلار، ئۇدۇن شائىرلىرىنىڭ باھار ھەققىدىكى لىرىكىلىرى، ئۇدۇن مەلىكىسى سىمىرا قىزىنىڭ يۇرت سېغىنىش لىرىكىسى، لىرىك مۇھەببەت قوشاقلىرى بار. يەنە «زامباستا» ناملىق داستانمۇ بار.

«زامباستا» داستانى. بۇ نەزىم ۋە نەسىر ئارىلاش شەكىلدىكى چوڭ ھەجىملىك ئەسەر. ئۇدۇن ھۆكۈمدارى زامباستانىڭ يارلىقىغا بىنائەن يېزىلغان، مىلادى V ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ ئۇنىڭدا ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، جۇملىدىن زۇلۇم سالغۇچى سىرتقى كۈچلەرگە قارشى قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن.

3. تارىخىي ئەسەرلەر. «ئۇدۇن ئېلى تارىخى»، «ئۇدۇندىن تەلىم ئېلىش خاتىرىلىرى»، (ئۇدۇننىڭ نام ـ ئەمەل خاتىرىلىرى)، «ئۇدۇن دىنىنىڭ قائىدىلىرى تارىخى» (ئۇدۇن بۇددا دىنى تارىخى)، «ئۇدۇن ئېلىنىڭ ئېلان خاتىرىلىرى»، «كۇن نومى» قاتارلىقلار.

4. تەرجىمە ئەسەرلەر. بۇنىڭغا «بۇددا تورۇ» ۋە «رامايانا» كىرىدۇ. «بۇددا تورۇ» 200 مىسرالىق شېئىر بولۇپ، ئۇنى كۈسەن شائىرى ماترىگۇتا يازغان، ئۇدۇن شائىرى ۋىساسىلا سانسكرىت تىلى(؟)دىن ئۇدۇن تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ھىندىستان ئېپوسى «رامايانا»دىن پارچىلار ئۇدۇن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

2 ـ كۈسەن ئاگىنى تىل ـ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر

بۇلارنىڭ ئىچىدە دىنىي ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر بار.

1. دىنىي مەزمۇندىكى ھېكايىلەر ۋە خەلق رىۋايەتلىرىدىن «ياغاچچى بىلەن رەسسام»، «رەسسام ھېكايىسى»، «بېلىقچى ھېكايىسى»، «دھارما پادا سۇترىسى»، «بۇددا كارىتا كاۋىيا سۇترىسى» قاتارلىق ئەسەرلەر.

2. ئەدەبىي ئەسەرلەردىن «مايىتىرى سىمىت»، «ناندا ھەققىدىكى دراما» قاتارلىق

سەھنە ئەسەرلىرى؛ «شېئىرىي ھېكمەتلەر توپلىمى» قاتارلىقلار.

3. تىل، لۇغەتلەرگە ئائىت ئەسەرلەردىن «سانسكرىتچە ـ كۇسەنچە سۆزلۈك»، «كۇسەنچە ـ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك» قاتارلىقلار.

4. تەرجىمە ئەسەرلەردىن «رامايانا» دىكى راماغا ئائىت بىرقانچە ھېكايىنىڭ ئاگىنى تىلىدىكى نۇسخىسى قاتارلىقلار.

§ 6. تەرجىمانلار ۋە شەرھشۇناسلار

1 ـ تەرجىمانلارنىڭ تەرجىمە ماھارىتى ۋە تارىخىي ئورنى

قەدىمكى غەربىي يۇرت بۇددا دىنى تەرەققىي قىلغان ئورۇن ئىدى. بۇ خىل ئىجتىمائىي مۇھىتتا داڭلىق بۇددىستلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار شۇ زامان مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسى تۇپەيلىدىن، بۇددا نوم كالاملىرىنى پىششىق ئۆزلەشتۈرۈۋالغاندىن سىرت، يەنە ئەنەتكەك ـ سانسكرىت تىلى، قەدىمكى غەربىي يۇرت تىللىرى، خەنزۇ تىلىنى ئوبدان ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ساھەسىدە كۆپ مېھنەت سىڭدۈرۈپ، نەتىجە يارىتقان.

2 ـ ئارياچانتىرى

ئۇ قەدىمكى ئاگىنى بەگلىكىدە ئۆتكەن بۇددا ئۆلىماسى، تەرجىمان ۋە دراماتورگ، «مايتىرى سىمىت» دراممىسىنى ئەنەتكەك (ھىندى) تىلىدىكى نۇسخىسىغا تەقلىد قىلغان ھالدا توقرى (توخرى ـ توخار) تىلىدا ئىشلەپ چىققان. تەخمىنەن V ـ IX ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان

3 ـ لى يەن، خي تو

لى يەن (ۋاپاتى 798 ـ 795 ـ يىللار) كۇسەنلىك ئاتاقلىق مۇئەللىپ، ئۇنىڭ «سانسكرىتچە مۇرەككەپ ئاتالغۇلار» دېگەن خەنزۇچە كىتابى بولغان.

خي تو (VI ئەسىردە ياشىغان) ئۇدۇنلۇق، يېزىقچىلىق ۋە مۇزىكىغا ماھىر. ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئەمەلدار بولغان، شۇنداقلا خەنزۇ كلاسسىك دەستۇرلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ دەسلەپ خەنزۇشۇناسلىق ئىلمىنى راۋاج-لاندۇرغان شىنجاڭلىق ھېسابلىنىدۇ. خي تو شېئىرىي ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «قورولغا كىرىش»، «چاڭئەن كوچىسى» دېگەن شېئىرلىرى بار.

4 ـ بۇددا سىڭا

بۇددا سىڭا (232 ـ 348) كۇسەنلىك بولۇپ مەشھۇر بۇددا راھىبى. 79 يېشىدا ئوتتۇرا جۇڭگوغا بېرىپ، بۇددا دىنىنى تەرغىب قىلغان ۋە چوڭ شۆھرەتكە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ «تەيۇۋچىيەن قەسرىدىكى كۈي»، «ماروۋي راھىبقا جاۋاب» قاتارلىق شېئىرلىرى بار.

5 ـ كۈماراجىۋا

كۈماراجىۋا (344 ـ 413) كۈسەنلىك بولۇپ كۈسەن خان جەمەتىدىن، بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى. كۈسەن، كەشبالىق (كاشغەر)، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا بىر تەرەپتىن ئۇقۇپ، بىر تەرەپتىن ئىلىم تەھسىل قىلغان. 385 ـ يىلىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تەكلىپكە بىنائەن ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ مەركىزى چاڭئەنگە بېرىپ، بۇددا دىنىنى تارقىتىش، بۇددا نوم ـ سۈترىلىرىنى شەرھلەش، تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.

كۈماراجىۋا مىلادى 413 ـ يىلى چاڭئەندە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسەرلەر ئىلىمىزنىڭ بۇددا دىنى تارىخى ۋە غەربىي رايوننىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. ئالىم شېئىرلىرى ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئەپسۇسكى ئۇنىڭ پەقەت «ھېكمەتلىك (خىسلەتلىك) باخشىغا نەزىرە» بىلەن «ئون تەمسىل» دېگەن ئىككى پارچە شېئىرى ساقلىنىپ قالغان.

6 ـ ۋېيسا كۈيچى

ۋېيسا كۈيچى (598 ـ 682) ئۇدۇنلۇق. ئۇدۇن خان جەمەتىگە مەنسۇپ. داڭلىق بۇددا ئۆلىماسى، رەسسامى ۋە تەرجىمانى. ۋېيسا كۈيچىنىڭ خاس ئەسەرلىرىدىن «نوقۇل تونۇش نەزەرىيىسى ھەققىدىكى بايانلار»، «مۇرەككەپ توپلام نەزەرىيىسى ھەققىدە»، «سەۋەب ـ نەتىجە بىلەن ھەققەتنى تېپىش ھەققىدە»، «سىرلىق نېلۇپەر سۈترىسىغا مەدھىيە» قاتارلىقلار بار. ئۇ يەنە بۇددىست شۇەن زاڭ بىلەن بىرلىشىپ تەرجىمە قىلىپ، شەرھ يازغان ئەسەرلەر «بەس ـ مۇنازىرىنىڭ چېكى ھەققىدە»، «بەس ـ مۇنازىرىنىڭ چېكى نەزەرىيىسىگە مەدھىيە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

7 ـ سىكسانىاندا

سىكسانىاندا (652 ـ 710) ئۇدۇنلۇق، داڭلىق بۇددا ئۆلىماسى، تەرجىمان ۋە رەسسام. ئۇ تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئوتتۇرا جۇڭگوغا بېرىپ، 80 جىلدلىق «نېلۇپەر سۈترىسى» ۋە «لانكاراتانىڭ ماھايانىغا كىرىش سۈترىسى» قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان.

8 ـ خۇيلىن

خۇيلىن (737 ـ 820) قەدىمكى بەشبالىق (سۇلى، كاشغەر) بەگلىكىدە تۇغۇلغان. فېي خۇيلىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. باشبالىق خان جەمەتىگە مەنسۇپ. خۇيلىن مەلۇم سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ، چاڭئەندە تۇرغان ۋە 20 يىل تىرىشىپ، 100 جىلدلىق «بۇددا نوملىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى» دېگەن قامۇسنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب جۇڭگونىڭ بۇددا مەدەنىيەت تارىخىدىكى كاتتا ئەسەر بولۇپ قالغان.

Ⅳ باب. ئورقۇن دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

§1. ئومۇمىي ئوبزور

شىمالىي قۇملۇق (غوبى) ئۇيغۇرلىرى، يەنى توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇرلار V ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئورقۇن ـ سېلىنگا دەريالىرى ساھىلىنى ئاساسىي بازا قىلغان ھالدا ھازىرقى ئىچكى ـ تاشقى موڭغۇلىيە رايونلىرى، ئالتاي، تەڭرىتاغ رايونلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق تۇرمۇشىنى كۆچۈرۈپ كەلدى. ئۇلار قەبىلىداش قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ بىرمۇنچە يىرىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە سىياسىي گەۋدىلەرنى ھاسىل قىلدى. مىللەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تېخىمۇ پۈختىلەدى. دەسلەپ ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقىنى (高车国 ، 487 ـ 541) قۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن تۈرك خانلىقى (552 ـ 745) تەركىبىدە بولدى، كېيىن تۇغلا ئۇيغۇر خانلىقى (627 ـ 715 ـ يىللار) ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنى (745 ـ 840) قۇردى.

شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە ئومۇمىيۈزلۈك يېزىق ئىشلىتىلدى. بۇ يېزىق تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەيىلىدۇ. دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە دەسلەپ شامان دىنى، كېيىن مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. بۇ جەرياندا بۇددا دىنىمۇ تەسىرىنى كۆرسەتتى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە خانلىقى باشقا قوشنا خانلىقلار بىلەن بىرگە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدىكى مەركىزىي خاندانلىق تاڭ سۇلالىسى بىلەن قېرىنداشلارچە دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۇزۇن يىل ئىناق ئۆتتى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى ۋاستە قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلدى. مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى بارلىققا كەلدى. بۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتى ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ۋاستە قىلغان ھالدا بىر پۈتۈن مىللىي ئەدەبىياتقا ئايلىنىشىنىڭ جانلىق سىگنالى بولۇپ قالدى.

بۇ دەۋردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە تەرجىمە ئەدەبىيات (دىنىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش) مۇ تەرەققىي قىلدى. تەرجىمە ئىشلىرىدىن بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز. ئېنىقراق بولغىنىدىن مۇنداق بىر مىسال بار. تۈرك خانلىقىنىڭ تاسبار خانى (572 ـ 581) دەۋرىدە بۇددا دىنى تۈركىي قەبىلىلەرگە تەسىر قىلغان. ئەنە شۇ چاغدا شىمالىي چىگىلىكىدىن بولغان خۇيلىن (惠琳) تۈرك خانلىقىغا بېرىپ بۇددا دىنىنى تەرغىب قىلغان.[1] بۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردە ئىبادەتخانا (Samgharama) بىنا قىلىنغان. لىيۇشىچىڭ (刘世清) دېگەن كىشى يارلىققا ئاساسەن «نېرۋانا نومى» (涅磐经) نى تۈرك تىلىغا

---

① ۋېي جىلۇ «سۇيناما». 84 ـ جىلد. تۈركلەر تەزكىرىسى».

تەرجىمە قىلىپ تاسبار خاقانغا تەقدىم قىلغان.[1][2] لېكىن ئۇ كىتاب قايسى تىلدا ۋە قايسى يېزىقتا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ھەققىدە قاراشلار ئوخشاش ئەمەس. گىئگىشمىن ئەپەندى خەنزۇ تىلىدىن تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان دېسە،[3] گابائىن خانىم سوغدى تىل - يېزىقىغا تەرجىمە قىلىنغان دەيدۇ[4].

بەزى ئالىملار، تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھۆكۈمەت تەرەپ سوغدى يېزىقى ۋە تىلىنى قوللانغان دەپ ھېسابلاپ كېلىشمەكتە. بۇنىڭغا مىلادى 577 - 580 - يىللار ئارىلىقىدا تىكلەنگەن «بۇغۇت مەڭگۈ تېشى»نى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشىدۇ. چۈنكى بۇ ھۆججەت بىرقەدەر قەدىمىيرەك بولغان دەۋرگە تەئەللۇق بولسىمۇ، ئەمما تۈركلەرگە مەنسۇپ.

ئورقۇن دەۋرىدىكى (تەخمىنەن Ⅲ ئەسىردىن Ⅸ ئەسىرگىچە) ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتى ۋە «بۆگۈخان رىۋايىتى»نى يارىتاندىن باشقا يەنە داڭلىق «تېلى قوشىقى» نىمۇ ئاللىبۇرۇن مەيدانغا كەلتۈرگەنىدى. بۇ قوشاق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئورقۇن-سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىنى ئاساسىي بازا قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتىن سەل ئىلگىرى، يەنى ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يېگىشەن تېغى (چۇغاي تېغى) باغرىلىرىدا ياشاپ مىلادى Ⅴ - Ⅳ ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن.

شىمالىي قۇملۇق ۋادىسىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر (جۇملىدىن ئۇيغۇرلار) ئۇزۇن مۇددەت خەنزۇ قوۋملىرى بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش جەريانىدا خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ مۇئەييەن تەسىرىگە ئۇچرىغان، بۇنىڭ كونكرېت نىشانىسى شۇكى، خەنزۇ تىل - يېزىقى بەزى ئەمەلدارلار ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ قالغان. بۇ خىل ئەنئەنە خېلى بۇرۇن باشلانغان.

شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا بىر تارماق مەنبە بولغان قوۋملەرنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇنىڭغا مىسال قىلىپ سۆزلىسەك، قەدىمكى ھونلاردا ئەدەبىيات مۇئەييەن سەۋىيىگە يەتكەن بولۇپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگە مەلۇم ساندا يېتىپ كەلگەنلىرى بار. لېيۇ شۈي يازغان «كونا تاڭنامە». ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، ئوۋ ياڭشۇ يازغان «يېڭى تاڭنامە». ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، مادۋەن يازغان «ھۆججەتلەر تەتقىقاتى» (文献通考)، شۆجۇجېنىڭ يازغان «كونا بەش دەۋر تارىخى» (旧五代史)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىئەنلوڭ يىللىرىدا تۈزۈلگەن «ئومۇمىي تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» («续通志») قاتارلىق خەنزۇچە كلاسسىك تارىخنامىلەردىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھونلار» دېگەن خاتىرىلەرگە ۋە باشقا ئەھۋاللارغا ئاساسلىنىپ ئىلىم ساھەسىدە ھونلار ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر مەنبەلىك ئەجدادى دەپ ھېسابلىنىدۇ.[5] خەنزۇچە تارىخنامىلەرگە ئاشۇ ھونلارنىڭ بىرقانچە ئەپسانە - رىۋايەتلىرى، خەت - مەكتۇپلىرى ۋە قوشاقلىرى كىرگۈزۈلۈپ، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. ئەپسانە - رىۋايەت-

---

① لى بەيياۋ «شىمالىي چى خانلىقى تارىخى» 20 جىلد، «قوغۇرسۇ چياڭجۇ تەزكىرىسى» (斛律光羌举传).

② تۈرك خانى شىمالىي چى خانلىقىدىن ئالدۇرغان كىتابلار ئىچىدە يەنە «净名经» (چىڭمىڭ سۈترىسى) «华严经» (نىلۇپەر سۈترىسى) قاتارلىق سۈترالار ۋە «十诵律» (ئون بايانلىق قائىدە) دېگەنلەر بار.

③ گىئگ شىمىن «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ھۆججەتلىرىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 30 - بەت.

④ بۇ ھەقتە گابائىن خانىمنىڭ «سامانىيلار ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىرانلىقلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئۇچۇرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1987 - يىلى، 5 - سان، 14 - بەت.

⑤ فېڭ داجىن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۇچ كىتاب ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماقالىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 135 - بەت

لەردىن «ئېگىز قاتقى قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە»[1]ۋە «مۇددۇ تەكرىقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەت»[2]قاتارلىقلار قىممەتلىك ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ.

خەت ـ مەكتۇپ ئەدەبىياتىغا ھون خانلىرىنىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىغا يوللىغان مەكتۇپلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىمىز. ھۆججەتلەردە بۇ خەت ـ مەكتۇپلارنىڭ ھون تىلى ئارقىلىق يوللانغانلىقى توغرۇلۇق ئۇچۇر يوق. ئەمما، خەنزۇ تىل-يېزىقى بىلەن خاتىرىلەنگەنلىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنى ھون خانلىرى ياكى ئۇلارنىڭ خاس پۇتۇكچىلىرى تەرىپىدىن ھون تىلى بىلەن تەييارلانغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ خەت ـ مەكتۇپلار چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. ئۇلاردا ھون ئېلىنىڭ خانلىق ئەمرىمەرۇپلىرى، چارە ـ تەدبىرلىرى ۋە دىپلوماتىك كۆزقاراشلىرى جانلىق، تەسىرلىك ۋە روشەن ھالدا ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «ھون قوشىقى» دېگەن بىر كۆپلەت قوشاقمۇ ساقلىنىپ قالغان.

ھونلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىدىنمۇ تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك تەرەپلەر بار. بۇ يەردە تىلغا ئالماقچى بولغانلار بىرقانچە يازغۇچىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي شارائىتى تۈپەيلىدىن خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى ئىگىلەپ، خەنزۇچە ئەسەر يازغان. بۇلار:

لىيۇسوڭ (318 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئالدىنقى جاۋ بەگلىكى زېمىنىدە ياشىغان داڭلىق ھون يازغۇچىسى. ئۇنىڭ «دەر ـ گۈمانىنى ئىپادىلەش» (诗怀述) دېگەن شېئىرى 100 نەچچە پارچە، باشقا مەدھىيە (قەسىدە) لىرى 50 نەچچە پارچە ئىدى. ئەپسۇسكى ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى يوقىلىپ كەتكەن.

قۇتقۇ مۇكسۇن (مىلادى 368 ـ 433 ـ يىللىرى ياشىغان) ھون قوۋمىدىن. ئۇنىڭ ئەجدادى قۇتقۇ قەبىلىسىنىڭ ئاتامانلىرى ئىدى. ئۇ شىمالىي لياڭ بەگلىكىدە ياشىغان ھەم بىرمۇنچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان.

خې لىيەن بوبو يەنى قۇلان بوربور (مىلادى 425 ـ يىلى تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس) ھونلارنىڭ تۇغ خانى چۇبېينىڭ ئەۋلادى. مىلادى 407 ـ يىلى ئۆزىنى تەڭرىخان، ئۇلۇغ تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، خانلىقنى «داشيا» (بۇيۇك شيا) دېگەن. 13 يىل سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان. «جىن خانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئەسەرلىرى» (全晋文) ناملىق كىتابقا قىسقىراق تۆت پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.

لىيۇ يۇشى (772 ـ 842) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن، ھونلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان داڭلىق ئەدىب. ئۇنىڭ «لىيۇ بېنكى ماقالىلىرى» ناملىق ئەسىرى بار.

قۇلان جىنمىڭ (贺兰进明)، ھون قوۋمىدىن، مىلادى 728 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىدە تەشرىپدار بولغان. ئۇنىڭ «كونىچەمەنا»(古意)، «سەپەر مۇشكۇلاتلىرى»(行路难)دېگەن شېئىرلىرى ساقلىنىپ قالغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا تېلى ۋە تۇركىي قوۋملىرىدىن كېلىپ چىققان بەزى ئاپتورلارمۇ خەنزۇ تىلى بىلەن ئەسەر يازغان،مەسىلەن: قوغۇرسۇ شىئەن، قوغۇرسۇ فېڭيۈ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تېلى قوۋمىنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن. دادىسى قوغۇرسۇ ئالتۇن شىمالىي ۋې خانلىقى دەۋرىدە قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولغان. قوغۇرسۇ شىئەن شىمالىي چى خانلىقىنىڭ خانى گاۋخۇن ئالدىدا «ناخشا» دېگەن بىر كۆپلەت قوشاقنى ئېيتىپ بەرگەن. بۇ قوشاق «شىمالىي چى خانلىقى نەزمىلىرى» ناملىق

---

① ۋېيشۇ يازغان «ۋېينامە»گە قارالسۇن.

② سىماچىئەن «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى»گە قارالسۇن.

كىتابقا كىرگۈزۈلۈپ خەنزۇچە نۇسخىسى ساقلىنىپ قالغان.

شىدى لۇۋىن (厍狄履温)، ئېگىز قائىقى قوۋمىدىن، تالاس سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىدا ئەمەلدار بولغان، ئۇنىڭ بىر كۈپلىت شېئىرى ساقلىنىپ قالغان.

قوشۇخان، غەربىي تۈركلەرنىڭ قوشۇ قەبىلىسىدىن. ئانىسى ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ مەلىكىسى. تالاس سۇلالىسى دەۋرىدە قوشۇ قەبىلىسى شىنجاڭدا تۇرغان. قوشۇخان بولسا ئەنشى تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن تۈتۈق بېگى بولغان. «تالاس سۇلالىسى شائىرلىرىنىڭ ئومۇمىي توپلىمى» دا قوشۇخانىنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى مۇنداق بىر كۈپلېت شېئىرى ساقلىنىپ قالغان:

ئېگىز ساما قەھرىدە يەتتە تىكەن چاقنايتتى سۇتون،
قولىدا ئۆتكۈر قىلىچ، تۇن ئارا كېزەتتى قوشۇخان.
بېقىپ يىلقىلىرىنى قارا خۇلار[1] يىراقتىن بۇگۈن،
قىلالماس جۈرئەت ئۇلار قەدەم بېسىشقا لىنتاۋ[2] تامان.

دېمەك، ئورقۇن - يېنىسەي ۋادىلىرى، موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە شۇ ئەتراپتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئۇيغۇر تىلىنى ئىشلەتكەن، ئالاقە ئىشلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا بەزىدە خەنزۇ تىلى ۋە سوغدى تىللىرىنى ئىشلەتكەن. ئايرىم ھۆججەتلەرنى مۇشۇ تىللاردىمۇ خاتىرىگە ئالغان. مەسىلەن، داڭلىق «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى» سوغدى يېزىقى، تۈرك يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان.

بۇ دەۋردە بەزى دىنىي، تارىخىي (تەزكىرە خاراكتېرلىك) ۋە ئۆرپ - ئادەتكە دائىر ئەسەرلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە داڭلىقلىرىدىن مانى دىنىغا دائىر ھۆججەت «خۇئاستۇئانفت»، تەزكىرە خاراكتېرىدىكى ھۆججەت «تەڭرى خاقانىنىڭ دىنىغا كىرىشى»، ئۆرپ - ئادەتكە دائىر ئەسەر «ئىرق بىتىك» قاتارلىقلار بار.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئورقۇن دەۋرىدە ئەدەبىيات خېلىلا تەرەققىي قىلغان.

2 §. «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى»، «خۇئاستۇئانفت»، «ئىرق بىتىك»

1 - «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى»

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆگۈخان توغرۇلۇق رىۋايەتلەر تارقالغانىكەن. ئۇنىڭ تارقالغان ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن بولغان. ئىلمىي خادىملارنىڭ دەلىللىشىگە قارىغاندا تارقىلىش ۋاقتى 500 يىلغىچە سوزۇلغان.

بۆگۈخان رىۋايەتلىرى دەسلەپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلى بىلەن تارقالغان، كېيىن يەنى XII - XIII ئەسىرلەردە ئارقا - ئارقىدىن خاتىرىگە ئېلىنغان. ھازىرغىچە ئۇنىڭ ساقلىنىپ كەلگەن بىرقانچە تولۇق تۆت خىل نۇسخىسى (ۋارىيانتى) بار. يەنە بىر مۇنچە تارىخىي

① بۇ يەردە تۇبۇت قۇلدارلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
② لىنتاۋ- قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدە.

ھـۆججەتلەرگە كىرگـۈزۈلگەن ئېپىزوتلار ۋە ئېنىقلىمىلارنىمۇ ئۆچرىتىشقا بولىدۇ.①

بۆگۈخان رىۋايەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىي جەريا-نىنى بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئەكس ئەتتۈرۈش بۆگۈخان ئوبرازىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلغان. رىۋايەت قارىماققا بىر تارىخىي تەزكىرىدەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما ئۇ قويۇق ئەدەبىي تۇس ئالغان بىر بەدىئىي ئەسەر.②

بۆگۈخان رىۋايەتلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى. بۆگۈخان رىۋايىتى بەلگىلىك بەدىئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، رىۋايەتنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى تۈرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا ئىپادىلەنگەن. رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان بۆگۈخان ۋە ئۇنىڭ بەزى پائالىيەتلىرى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇ-شى، گۈللىنىشى، ئەتراپتىكى قوشنا قوۋملەر ۋە ئەللەر بىلەن، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقە، خانلىقنىڭ ئاجىزلىشىشى، ئاخىرى پارچىلانغانلىقىدەك كۆرۈنۈشلەر تارىخىي پاكىتلارغا خىلىلا يېقىن تۇرىدۇ. بۇ توغرۇلۇق «يېڭى تاڭنامە»، «كونا تاڭنامە» لەرنىڭ «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك كىتابلاردا تارىخىي بايانلار بار.

رىۋايەتتىكى بۆگۈخاننى كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا 759 ـ 779 ـ يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان ئىدىكىن (سەلتەنەت نامى تەڭرى خاقان، مەڭگۈ تاشلاردا «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئېل تۇتمىش قۇچ بىلگە كۈلۈك خاقان» دېيىلگەن) دېگەن خاقاننى شۇ كىشى بولسا كېرەك دەيدۇ.③ دېمىسىمۇ ئۇنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر ئېلىدە ئاجايىپ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەنىدى. بۇ ھەقتە خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە مول مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. خانلىق تېررىتورىيىسى بەكلا كېڭەيگەن، خەلق خاتىرجەملىككە ئېرىشكەن، مولچىلىق ـ پاراۋانلىق كىشىلەرنى رازى قىلغانىدى. خانلىق ئىقتىسادى يۇكسىلىپ، مەدەنىـ يەت ئۆز زامانىسىغا يارىشا تەرەققىي قىلغان، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن ياخشى دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىپلا قالماستىن، قوشنا ئەللەر قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ھەتتا دۆلەت تەختى ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشتەك ھايات ـ ماماتلىق پەيتلىرىدە ئۇلارغا ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن خالىسانە ۋە قېرىنداشلارچە ياردەملەرنى كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى دەۋر بۆلگۈچ تۇپ ئۆزگىرىشلەر رىۋايەتـ تىكى باش قەھرىمان بۆگۈخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىلا ئاللىبۇرۇن ئۆزلەشتۈرۈۋالغان يېزىقلارنى خانلىقنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ يېزىق بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مول مەزمۇنلۇق، گۈزەل شەكىللىك ئەدەبىياتىنىمۇ خاتىرىلەشكە باشلىغا-نىدى. بۆگۈخان رىۋايىتى مانا مۇشۇنداق ئاساسلىق دەۋرنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولغان يىرىك خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدۇر.

ئىككىنچى، رىۋايەتتە رېئالىزم بىلەن رومانتىزملىق ئىدىيە مېتودى ئارىلاش قوللىنىلـ-غان.

بۇ رىۋايەت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئالاھىدە بىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى بەزى ئوبراز ۋە ئايرىم ۋەقەلىكلەر رېئاللىقنى چىقىش قىلغان.

---

① «بۆگۈخان رىۋايەتلىرى» ھەر خىل كىتابلارغا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ مۇنداق ماۋزۇ قويۇلمىغان. رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، ئىلمىي خادىملار مۇشۇ نامنى قوللىنىشماقتا.

② «بۆگۈخان ھەققىدە رىۋايەتلەر» گە قارالا (غەيرەتجان ئوسمان تەرجىمىسى) «مىراس» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى، 3 ـ سان.

③ بۇ قاراشقا قوشۇلمايدىغانلارمۇ بار.

ئەمما ئۇلارغا كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان، ھەيرانلىق بېغىدا سەيلە قىلدۇرىدىغان، شۇنداقلا تېگىرقاش گىرۇپكىدىن سىلجىتىپ، ھاياتقا قارىتا ئىنتىلىش ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتىدىغان تەركىبلەرمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن.

قەدىمكى ئىنسانلار بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىق چۈشىنىپ كەلگەنىدى. بەزىلەرنىڭ مۇنداق قارىشى ئاڭسىزلىقتىن بولغان بولسا، بەزىلەر قەستەن مۇشۇنداق ئىدىيىلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرى بولۇشنى ئۈمرىدىكى بىردىنبىر ۋەزىپە قىلىۋالغان. بۆگۈخاننىڭ نۇر، دەرەخ، دۆڭلەردىن تۇغۇلۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، پەقەت بۇ يەردە نوپۇز، ئابرۇي مەسىلىسىلا مەۋجۇت. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر خەلق ئارىسىدا رەھبەر ۋە كاھىن (دىنىي رەھبەر) قەدىمدىن بېرى ھامان يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئۇلۇغۋار سىمالىق ئورۇنغا، كاتتا نوپۇزغا، مۇقەددەسلىك ۋە ئەيمەنمەسلىككە ئىگە بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ئىدىيىنى مۇتلەق كۆپچىلىك قوبۇل قىلاتتى. پەقەت ئاشۇ سىمانىڭ ھەقىقىي سىرىنى، جۇملىدىن ئۇلۇغۋارلىقىغا نۇقسان يۈتكۈزىدىغان زەررىلىرىنى بىلىپ قالغان كىشىلەرلا ئايرىم جايلاردا، مەلۇم ۋاقىتلاردا قوبۇل قىلمايتتى. ۋەھالەنكى، بۇنداقلارنىڭ ئىدىيىسىنىڭ غالىب كېلىشى ئازساندا يۈز بېرىپ قالمىسا، ئومۇمەن ئەمەلگە ئاشمايتتى. بۆگۈخاننى سىرلىقلاشتۇرۇش قۇدرەتلىك خانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، خەلقنىڭ ئەسىنلىكى ئۈچۈن تۈپ ئاساس ئىدى. بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان بولۇشى ئۈچۈن پەقەت دىن ۋە ئەدەبىياتلار چېقالايتتى. خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى جەريانلىرىدا ئۇزاق دەۋرلەرنى بېسىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنى ئەلۋەتتە قەدىمكى دەۋردە دىن ئۆز كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈۋالغان. شۇڭا، ئىنسان بالىلىرىنىڭ ھاياتى قانداق مۇرەكەپلىكلەرنى بېسىپ ئۆتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ دىنىمۇ شۇنداق غەلىتىلىكلەرگە سۇغۇرۇلۇپ بارغان. بۆگۈخان رىۋايىتىدە ئېيتىلغان دىنلاردىكى تۈتېمغا چوقۇنۇشنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان ئۆسۈملۈك، دەرەخلەرگە چوقۇنۇش، ئاسىيانىڭ شىمالىدىكى خەلقلەرگە خاس بولغان شامان دىنى ۋە بۆگۈخان ئۆزى 763 - يىلىدىن باشلاپ، خانلىق دىنى قىلىپ قوبۇل قىلغان مانى دىنى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقى ئاشۇ غەلىتىلىكنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

بۆگۈخان مۇبادا ئادەملەردەك، ئىنسانلاردىن تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان دەپ قارالسا، باشقىلار ئۆزى بىلەن ئوخشاش خۇسۇسىيەتلىك بۇ كىشىدىن ئۇنچىۋالا ھېيىقىپ كەتمىگەن بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ئىلاھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى بولمىسا، ھەرگىزمۇ ئەيمەنمەيدۇ. مۇشۇ ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن قانداق چارىلەرنىڭ قىلىنغانلىقى رىۋايەتنىڭ ئۆزىدە ئەپچىللىك بىلەن ئىپادىسىنى تاپقان. بۆگۈخاننىڭ دەرەختىن تۇغۇلۇشى، مانا مۇشۇ ئەپچىل چارىدۇر. بۆگۈخان تۇغۇلغان دەرەخ مۇقەددەس دەرەخ ئىدى. ئۆسۈملۈكلەر ئىنسانلارنىڭ مۇقەددەس شەيئىلىرىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى. تەبىئەتتىكى ئەڭ ئاددىي نەرسىلەرنىلا كۆزىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ چۈشەنچىسى تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئادەملەر ۋە ھايۋانلارنىڭ دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ تۈگەۋاتقانلىقى، بىراق بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بىر قانچە يۈز يىل، بىرقانچە مىڭ يىلغىچە كۆكىرىپ تۇرۇۋاتقانلىقىغا قارىتا ئاشۇ كىشىلەردە مۇئەييەن ھېسسىيات پەيدا بولغانىدى. ئۇلارغا ھەتتا بەزى ئۆسۈملۈكلەرنى كېسىۋەتسە، يىلتىز - غوللىرىنىڭ يەنىلا كۆكلەۋاتقانلىقى، مېۋىسىنىڭ ئۇزۇق، دورا بولۇۋاتقانلىقىمۇ تەسىر قىلغان. مانا مۇشۇنداق ئەھۋاللار ئۆسۈملۈكلەرنىڭ دەسلەپ مۇقەددەس بولۇشىغا سەۋەب بولغان ھەم بۇلار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان خەلقلەردە ئىپتىدائىي

ئي ئېتىقادچىلىقنىڭ ئايرىم تەركىبلىرىنىڭ ئۆزۈن مۇددەت ساقلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، داۋاملىق ئۆز رولىنى يوقاتمىغان. شۇنداقلا باشقا دىنلارنىڭ مەزمۇنلىرىغا قوشۇلۇپ، يېڭى شەكىللەرگە كىرگەن ۋە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغان.

بەدىئىي ئەدەبىيات مۇنداق ئاجايىپلىقنى ئۆز ھۇجەيرىلىرى بىلەن گىرەلەشتۇرۇپ، نەپىسلىك، جەزبىدارلىق ئاھاڭلىرىغا جور قىلىپ، كىشىنىڭ زوقىنى قوزغاتقۇچى ئامىلغا ئايلاندۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاۋامنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ، ھۆزۈر ئالغۇچى مەنبۇى ئوزۇق بولۇپ قالغان.

ئومۇمەن، رىۋايەتتىكى ئاجايىپ ـ غارايىپلىق، بۆگۈخان ئوبرازىدىكى سىرلىق تەپسىلاتلار ۋە دىنىي مەزمۇنلار رومانتىك دىتنىڭ مەھسۇلى. يۇقىرىقى ئەھۋالنى نەزەرگە ئالغان ھالدا، شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ ئەسەر رىۋايەت بولۇپ، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق، ئۇنىڭدا رېئالىزم بىلەن رومانتىزمدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىجادىيەت مېتودى تەڭ قوللىنىلغان. بۇ رىۋايەتنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرىنى كۆچەيتكەن.

ئۆچىنچى، بۆگۈخان ئوبرازى ئىندىۋىدۇئاللىقتا، تىپىك خاراكتېرگە ئىگە.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى جەمئىيىتىدە بىر ئاقساقالنىڭ بولمىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئىناقلىق، بىرلىكتىن سۆز ئېچىش تەس ئىكەنلىكى، كېڭىشىلەر ئارقىلىق ئاقساقال سايلانغاندىن كېيىن ئىشلارنىڭ يۈرۈشۈشكە باشلىغانلىقى، بولۇپمۇ بۆگۈخاننىڭ خان بولۇشى بىلەن پاراۋانلىق ئۈستىگە پاراۋانلىق قوشۇلغانلىقى قاتارلىق ئېپىزوتلارنىڭ بۆگۈخان رىۋايەتى ۋە باشقا تارىخىي، ئەدەبىي ئەسەرلەردە قەيت قىلىنغانلىقى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرى ۋە قەستەن قۇراشتۇرغان غايىبانە پەرىزىدىن باشقا نەرسە بولمىسا كېرەك.

ئىنسانلار ئومۇمەن ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغاندىن باشلاپ بىرەر يولباشچىنى ئۆزلىرىگە ھامىي قىلىپ كەلگەن. بۇ دۇنيادىكى ھەرقانداق خەلقلەرگە ئورتاق قانۇنىيەتلىك ئادەت. كىمىكى، بىرەر تەشكىل قوينىدا نەپسلىنىشنى خالىسا ئۇ ياشاپ قېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئۇنىڭدا باتۇرلۇق بىلەن دانىشمەنلىك خاراكتېر بىرلەشمىگەن. يات قوۋملەرگە قارشى ئۇرۇشقا بۆگۈخاننىڭ ئۆزىنىڭ قوشۇن قوماندانى بولۇپ سەپەرگە چىقىشى، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئاتامانىنىڭ ئوبرازىنى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كەلتۈرسە، يەنە باشقا يەردىكى بويسۇندۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىنى ئەۋەتىشى ۋە تارقاق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قۇدرەتلىك خانلىق تەختى ئارقىلىق باشقۇرۇش، سوۋغا قوبۇل قىلىش، نايىپ ئەمەلدار قويۇش

قاتارلىقلار قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەت خاقانلىرىنىڭ ئوبرازىنى كىشىلەر سەمىدىن ئۆتكۈزىدۇ.

رىۋايەتتە بۆگۈخان ئوبرازى قەدىم باسقۇچلۇق ھالدا تاكامۇللىشىپ بارىدۇ. بۇ ئوبراز ئالدى بىلەن تۇرمۇشنىڭ مەنتىقىلىق تەرتىپى بويىچە ھەربىر قىلىپ، تەدرىجىي مۇكەممەللىككە قاراپ ماڭىدۇ. رىۋايەتتىكى بۆگۈخان ئوبرازى تارىختىكى ئىدىكىنىنى پروتوتىپ قىلغان دەپ قارىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە پائالىيەت جەريانىغا دىققەت قىلىدۇ. غان بولسا، ئۇنىڭدا زور ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىنىڭ بارلىقىنى سېزىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ بىرقانچە دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە يىغقان. بۆگۈخان ئوبرازىدا غايىۋى لىك، قەھرىمانلىق، پاراسەتلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك، تىپىكلىك قاتارلىق ئامىللار ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بۆگۈخان ئوبرازى ئوغۇزخان، ئالپ ئەرتوڭا ئوبرازلىرىغا ئوخشاش ۋاقىت ۋە بوشلۇقتىن ھالقىپ كەتكەن، كەڭ خەلقنىڭ مىللىي قىزغىنلىقى، ئورتاق غايىگە تەلپۈنۈشىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىنى ھاسىل قىلغان، ھەممىنىڭ كۆڭۈل مايىللىقىنى ئۆزىگە تارتقان يۈكسەك ئوبراز.

تۆتىنچى، رىۋايەتنىڭ كومپوزىتسىيىسى خاسلىققا ئىگە. ۋەقەلىك تەپسىلاتى خرونولوگىيىلىك تەرتىپتە بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرخىل كۆرۈنۈشلىرى، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، بەزىسى غىل - پال، بەزىسى خېلىلا قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، يەنى تەرتىپلىك بايان شەكلى قوللىنىلغان. رىۋايەت ئېنىق باشلىنىش نۇقتىسىغا، كولمىناتسىيە ۋە ئۆتۈقلۇق يېشىمگە ئىگە. كىشىلەرگە روشەن ئېستېتىك گۈزەللىك زوقى ئاتا قىلالايدۇ. رىۋايەتنىڭ ئاخىرىدا قۇدرەتلىك ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پاجىئەلىك پارچىلىنىشى جانلىق تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل پاجىئەنىڭ ئاخىرىسىدا بېرىلگەن قىسقىچە يېشىم خاراكتېرلىك خاتىمە كىتابخانىغا كۈچلۈك ئىلھامبەخش تەسىراتىنى بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق كىتابخان بەلگىلىك تەربىيىگە ئىگە بولىدۇ، ئۈمىدگە تولىدۇ.

دېمەك، بۆگۈخان رىۋايىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن بىر تارىخي جەريانى، ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. رىۋايەت ئىپتىدائىي ئېپوسلۇق ئامىللىرىنى ھازىرلاپ، قەھرىمانلىق داستانلىرىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تارىخي رىۋايەت شەكلىدىلا توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما ئۇنىڭ بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ماتېرىيال، بەدىئىي ۋە ئېستېتىك قىممىتىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئۇ بۇ جەھەتتە بەزى تارىخي قەھرىمانلىق داستانلىرى بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدۇ.

2 ـ «خۇئاستۇئانفت»

«خۇئاستۇئانفت» (يوشۇرۇن تىلەك) نى بۇ تۇرمۇش تارقان دېگەن كىشى قەغەز يۈزىگە چۈشۈرگەن.

بۇ مانى دىنى مەزمۇنىدىكى بىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى، مانى يېزىقى بولۇپ بىرقانچە يازما نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. ئالىملار بۇلارنى مىلادى V ـ VII ئەسىرلەر (ياكى V ـ VI ئەسىرلەر) ئارىلىقىدا يېزىلغان دېگەن پىكىرنى ئېيتىشقان. بەزىلەر بولسا ئەسەردە ئورقۇن ئۇيغۇر تىلى ئالاھىدىلىكى ئىپادىلىنىشى بىلەن بىرگە قوچۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان دېگەن پىكىرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقان.

«خۇتاستۇتانفت» مانى دىنىنىڭ «تۆۋەنامە»سى بولسىمۇ، لېكىن ئەسەر مانى دىنى ئەنئەنىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېگىز قاتقى(گاۋچى - گاۋگۇي) دەپ ئاتالغان زامانلاردا روھەن(جوجان) ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىغا قارشى بەگ قۇلى رەھبەر-لىكىدە ئېلىپ بارغان جەڭلىرىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى دېگەن پىكىرلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇل-غان.①

3 - «ئىرق بىتىك»

بۇ ئەسەرنى ئۆز دەۋرىنىڭ مۇئەللىپلىرىدىن ئىسىك سانغۇن ۋە ئىتاچوك قاتارلىقلار خاتىرىگە چۈشۈرگەن.

«ئىرق بىتىك» مەزمۇنىغا قاراپ «تەبىرنامە»، «پالنامە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمما، ئەسەرنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇ بىر پارچە شېئىرىي ئەسەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

«ئىرق بىتىك»نىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئىلمىي خادىملار ئۇنى تەخمىنەن IX ئەسىرگە ئائىت، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە قەلەمگە ئېلىنغان، دەپ قاراشماقتا. «ئىرق بىتىك»نىڭ تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر قانچە نۇسخىسى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. تىلى بولسا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ.

ئەسەرنىڭ تۈرك يېزىقىدىكى نۇسخىسى تولۇقراق بولۇپ، ئۇ 65 بابتىن تۈزۈلگەن. ھەربىر باب «بۇ ئەزگۈ - ياخشى» ياكى «بۇ يامان» دېگەن خۇلاسە ھۆكۈم بىلەن ئاياغلاشقان. ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئالىملار مۇنداق تۆت قىسىمغا بۆلۈشكەن.

بىرىنچى، ئادەم ۋە ھايۋانلار تۈرمۈشىدىن ئېلىنغان مەزمۇنلار.

ئىككىنچى، ئەپسانىۋى سۈژېتلار ۋە تەڭرىلەر توغرىسىدىكى مەزمۇنلار.

ئۈچىنچى، تەبىئەت تەسۋىرى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار.

تۆتىنچى، دىداكتىكىلىق مەزمۇنلار.②

3 §. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى

1 - قىسقىچە چۈشەندۈرمە

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ئەدەبىياتىنى ھەر خىل شەكىلدىكى تاشلارغا ئويۇپ خاتىرىلەپ قويغان ھەم ئۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا «مەڭگۈ تاش»لار دەپ ئاتىغان. مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى دېگەندە مانا مۇشۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مەڭگۈ تاشلار سان جەھەتتە خېلى كۆپ بولسىمۇ، بىرقەدەر تولۇق ساقلىنىپ قالغانلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەر ھېسابلاشقا بولىدىغانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئاساسەن شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە ئاشۇ خانلىقلار تېررىتورىيىسىدە بارلىققا كەلگەن مەڭگۈ تاشلار سۆزلىنىدۇ. بۇلار «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆل تېگىن

---

① بۇ ھەقتە روس ئالىمى تىخونوۋنىڭ بايانلىرىغا قارالسۇن.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1983 - يىلى، ئالماتا، پەن نەشرىياتى.

مەڭگۈ تېشى» ، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» ، «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» ، «تەس مەڭگۈ تېشى» ، «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

شەرقىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆپ چاغلاردا باشقا تۈركىي قەبىلەر بىرلىكتە ياشىغان. ئورتاق ئەدەبىيات مەدەنىيىتى ياراتقان. شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا ۋە قەدىمكى تۈرك ھەم ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. ناھايىتى ئاز سۆزلەردىكى فونېما پەرقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پەرق يوق. ئۇيغۇر خانلىقى تۈرك خانلىقى مۇنەرز بولغاندىن كېيىن ئۇ خانلىقنىڭ زېمىنىغا ئىگىدارچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بىرمۇنچە تۈركىي قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، شۇنداقلا تۈرك خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن. شۇنداق بولغاچقا، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاشلارمۇ سۆزسىز ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە سۆزلىنىدۇ.

بۇ ھەقتە ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ كۆزقاراشلىرىدا ئىختىلاپ يوق. بىز بۇ ھەقتە ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تۈركىلوگى، پروفېسسور گېك شىمن ئەپەندىنىڭ مۇنۇ سۆزىنى نەقىل قىلىپ ئۆتىمىز: «‹تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى، نىڭ تەۋەلىكى (يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن) ئوۋ ياڭشۇەننىڭ ‹گۇاجەي توپلىمى. قوچۇلۇق شې جەمەتى تەزكىرىسى، دىكى تۇنيوقۇق شې جەمەتىنىڭ (سىلىنگالىق جەمەت) ئەجدادى، دېيىلگەن خاتىرىگە ئاساسەن تۈرك خانلىقىغا مەنسۇپ مەشھۇر ‹تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى، نى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى ‹كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى، ، ‹بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى، ‹ئۇنغۇن مەڭگۈ تېشى، ، ‹كۆلچور مەڭگۈ تېشى، قاتارلىقلار تىل جەھەتتە ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار بىلەن ھېچقانداق پەرق يوق»[1] دېمەك بۇ ئەھۋال پەقەت «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» غىلا خاس ئەمەس.

ھەر خىل ئەھۋاللارنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا يۇقىرىدىكى مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

مەڭگۈ تاشلار سان جەھەتتە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىر پۈتۈن قىياپىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان يازما ئەدەبىياتىنىڭ رەسمىي شەكىللىنىشىگە باشلىغانلىقىنى ئېنىق پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ.

2 ـ مەڭگۈ تاش ئاپتورلىرى

1. تۇنيوقۇق

تۇنيوقۇق (? 668 ـ ? 788) نىڭ پەخرى نامى بويلا باغا تارقان بولۇپ، ئۇ تۈرك خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىيئون، ھەربىي ئىستراتېگىيىچى، مۇتەپەككۇر ۋە ئەدىب. تۇنيوقۇق ئاشىد قەبىلىسىدىن بولۇپ، بۇ قەبىلە قەدىمكى دېڭىزچىلار بىلەن بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. ئاشىدلار تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئاشىنا قەبىلىسىدىن كېيىن تۇرىدىغان ئىككى يېتەكچى ئاق

---

① لىن گەن تۇزگەن «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» ، 658 ـ بەت. جۇڭخۇا ئەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

سۆڭەك قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

تۇنيوقۇق ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا خەنزۇ تىلىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىگىلىگەن. تۈركىي تىل ۋە يېزىقىدا يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە بولغان. ياش چاغلىرىدىن باشلاپ، ھەربىي تەلىم-تەربىيە، ئەل ـ ئۇلۇس باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى پىششىق ئىگىلەپ، ئۆز قوۋمى ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ، بىلكە تۇنيوقۇق (ئوقۇمۇشلۇق تۇنيوقۇق) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان. ئۇ تەخمىنەن مىلادى 683 ـ يىللىرىدىن باشلاپ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلارغا قاتناشقان. غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى ئىلتىرىش (? ـ 691) خاقانلىق قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، تۈرك خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ھەمدەم بولغان ۋە ئۇنىڭ سەلتەنىتى دەۋرى (683 ـ 691) دىن تارتىپ، قاپاغان خاقان (? ـ 716) نىڭ سەلتەنىتى دەۋرى (691 ـ 716)، بىلگە خاقان (684 ـ 734) نىڭ سەلتەنىتى دەۋرى (716 ـ 734) گىچە بولغان ئۇچ تۈرك خاقانىغا باش ۋەزىر بولغان. ئۇلاردىن كېيىنكى بىرقانچە خاقانلار دەۋرىدىمۇ ئوردىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلەپ تۇرغان. تۈرك خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىش ھېسابىغا ئۇيغۇر خانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن تۇنيوقۇق ئاۋۋالقىدەكلا ئۇيغۇر خانلىقىدا مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلەيدۇ. بەزى ماتېرىياللاردا باش ۋەزىر بولغان دېيىلىدۇ. «قوچۇلۇق شې جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى» دېگەن خەنزۇچە ھۆججەتتە «تۇنيوقۇقنىڭ ئوغۇل ۋە نەۋرىلىرى ئىزچىل يوسۇندا ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى بولۇپ كەلگەن» دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيەنباۋ يىللىرى (742 ـ 756) دا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار رايونىدا سىياسىي توپىلاڭ بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى ئېغىر خەۋپكە دۇچ كېلىدۇ. بۇ چاغدا تەكلىپكە بىنائەن ئۇيغۇر خانلىقى دەرھال سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، تۇنيوقۇق بىلەن ئۇيغۇر خانزادىسى (ئىدىكىن) نىڭ قوماندانلىقىدا ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ، توپىلاڭنى تىنچىتىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇنيوقۇقنىڭ شانلىق تۆھپىسىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئۇستاد ۋە ئەلەمگە سادىق بەگ» (大师忠武王) دېگەن شەرەپلىك نامنى تارتۇق قىلىپ «ئەمىر مىمار»[1] (司空) دېگەن ئەمەلنى بېرىدۇ. لېكىن، بەزى ماتېرىياللاردا تۇنيوقۇقنىڭ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگىچە ياشىغانلىقى ئېنىق ئېيتىلمىغان.

تۇنيوقۇق قەدىمكى زامانداا ئۆتكەن رېئالىزمچى يازغۇچى ئىدى. ئۇ «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى»نى ئۆزى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ شەخسىي كەچۈرمىشلىرى ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلغان ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنى نەسر ۋە نەزمە شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» (716 ـ يىلى) تۈركى تىلىدا، يازما ھالەتتە مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى رېئالىزملىق ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خاتىرە يەنى بىئوگرافىيە-لىك (تەرجىمىھال خاراكتېرلىك) ئەسەر. شۇنداقلا ھەربىي ئاخبارات، يەنى خەۋەر ئەدەبىيا-تىغا ئاساس سالغان يازما ھۆججەت. ئۇنىڭ ئاپتورى تۇنيوقۇق تۈركىي تىل ـ يېزىقتا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان تۇنجى ئەۋلاد يازغۇچىلارنىڭ پېشۋاسى. ئۇ يەنە ھەربىي يازغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەنمۇ داڭلىقتۇر. تۇنيوقۇق تارقاق، باشباشتاق، قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن تۈركىي قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن كېچىلىرى خاتىرجەم ئۇخلىماي، كۈندۈز-لىرى بىخارامان يۈرەلمەي، ھارماي ـ تالماي تىرىشىپ، ئىسسىق قانلىرىنى ئاقتۇرۇپ، تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلەشكە، مۇستەھكەملەشكە كۈچ چىقارغان. ئۇ يىراقنى كۆرەر، ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە شەخس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئادالەت ۋە تىنچلىقنى

---

① خانلىقنىڭ قۇرۇلۇش مەھكىمىسىنىڭ باش ئىش بېجىرگۈچىسى.

سۆيگۈچى ئەرباب ئىدى. ئۇ نۇرغۇن قوشنا قەبىلىلەر، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىشقا كۆپ كۈچ چىقارغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن كەلگەندە پىداكارلىق بىلەن كۆكرەك كېرىپ، توپىلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇشتەك قانلىق جەڭگە ئاتلانغان. تۇنيوقۇق ئۆز قوۋمداشلىرىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئارزۇسىغا تولۇق ۋەكىللىك قىلغۇچى مىللىي زات ئىدى. ئۇنىڭ تۇرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇشتا كۆرسەتكەن جاسارىتى بۇ نۇقتىنى روشەن ھالدا ئىسپاتلايدۇ. تۇنيوقۇق ئەۋلادلىرى ئۇيغۇر خانلىقىدىن تارتىپ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغىچە بولغان ئۇزۇن يىللار ئىچىدە باشتىن - ئاخىر خانلىقنىڭ پاش ۋەزىرلىك خىزمىتىنى جانپىدالىق بىلەن ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. ئۇلار كېيىن موڭغۇل — يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا جەلپ قىلىنىپ، ئېلىمىز جۇڭگونىڭ ئەينى چاغدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ھەربىي ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ ئىشلىرىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسىسىنى قوشقان. تۇنيوقۇق ئەۋلادلىرى ئاساسىي جەھەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا تۇنيوقۇق 120 ياش ياشاپ، ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. شۇنداق بولغاندا، ئۇ تەخمىنەن مىلادى 668 - يىلىدىن 788 - يىللىرىغىچە ياشىغان دەپ پەرەز قىلىنىز. بەزى ماتېرىياللاردا 80 ياش دېيىلگەن. بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

2. بىلگە خاقان

بىلگە خاقان (684 - 734)، ئەسلى ئىسمى بۆگۈ، تۈرك خانزادىسى، ئاشىنا قەبىلىسىدىن، دادىسى قۇتلۇق ئېلتىرىش خاقان. ئۇ مىلادى 716 - يىلى تۈرك خانلىقىنىڭ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان ۋە «بىلگە خاقان» دەپ ئاتالغان. ئۇ ئوردىدا ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلغان، ھەربىي ئىستراتېگىيە، خانلىق باشقۇرۇش ۋە تۈركىي تىل-ئەدەبىيات، مەدەنىيىتىنى پىششىق ئىگىلىگەن. بىلگە خاقاننىڭ پائالىيىتى كۆپرەك ھەربىي ھەرىكەت ۋە خانلىق باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ئىپادىلەنگەن. ئۇ تارقاق تۈركىي قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش، خانلىقنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن 18 يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئۇ سەلتەنەت دەۋرىدە تۈرك خانلىقى قۇدرەتلىك خانلىق سۈپىتىدە تونۇلدى. بىلگە خاقان ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە ئىدى. تىنچلىق ۋە ئادالەتنى ئىزدەيتتى، بىرلىكنى، تەرەققىياتنى كۆزلەپ، ئۆز قوۋمىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇ قوشنا ئەللەر بىلەن دوستلۇق ئالاقىسى ئورنىتىش ئۈچۈن ھارماي - تالماي تىرىشقان. 734 - يىلى بىلگە خاقان قازاغا ئۈچرىغاندا تۈرك خانلىقى داغدۇغىلىق تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى لى چۈەن دېگەن ئادەمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، تەزىيە مۇراسىمىغا قاتناشتۇردى. بىلگە خاقان ھايات چېغىدا ئاغزاكى ئېيتىپ قالدۇرغان ئۆمۈر بايانى خاتىرىگە ئويۇلۇپ، ھەيۋەتلىك «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ئورنىتىلغان.

3. يوللۇغ تېگىن

يوللۇغ تېگىن (652 - 744) تارىخشۇناس ۋە ئەدىب. ئاشىنا قەبىلىسىدىن، ئاشىنا يوللۇغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بىلگە خاقان ۋە كۆل تېگىنلەرنىڭ جىيەنى (يىگەنى)، تۈرك خانلىقى ئوردىسى تەرىپىدىن «تېگىن» ئۇنۋانى بېرىلگەن. بۇ تۈرك خانلىقىدا خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ۋە يابغۇ (باش ۋەزىر) بىلەن تەڭ ئۇنۋان ئىدى. يوللۇغ تېگىن تۈرك خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. بىرقانچە تۈرك خاقانلىرىغا يارەملىشىپ، خانلىق ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرىدۇ. ئۇ تارىخ، تىل - ئەدەبىيات ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئەرباب-

لارنىڭ بىرى ئىدى. «كۆل[1]تېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلار-
نى بىلگە خاقانىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن رەتلەپ، تاش ئۈستىگە چۈشۈرۈپ، يادنامە
قالدۇرىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاشلار ئۆزىنىڭ تارىخىي، تىل - ئەدەبىيات، جۈملىدىن شېئىرىيەت
جەھەتتىكى قىممىتى بىلەن ئۆز دەۋرى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى كېيىنكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن
قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلماقتا. يوللۇغ تېگىن ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇ-
لۇپ چوڭ بولغان، ئۇ مەنسۇپ بولغان قەبىلە تۈركى قوۋملەر ئىچىدە جەڭگىۋار، ئالدىن
يۇرەر قەبىلە ئىدى. ھەربىي تۈرمۇش ئۆز قەبىلىسىنىڭ دائىملىق پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلە-
ناتتى، لېكىن يوللۇغ تېگىن قەبىلداشلىرىنىڭ ئەلەم بىلەن شۇغۇللىنىشتەك ئەنئەنىسىنى
ئۆگىنىشتىن باشقا، قەلەم بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىغان ماھارەتنى يېتىلدۇرگەن.

4 مويۇنچۇر

مويۇنچۇر[2](? - 759)، قاراخاقان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر ياغلاقار قەبىلىسىدىن،
ئۇيغۇر خاقانى كۆل بىلگەنىڭ ئوغلى. 747 - 759 - يىلىغىچە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانلىق
تەختىدە ئولتۇرغان. مويۇنچۇر ھەربىي ئىشلار ۋە ئەل باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى پۈختا
ئىگىلىگەن. قەلەم ۋە ئەلەمگە ماھىر خانزادە ئىدى. ئۇ توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنى بىرلەش-
تۈرۈش، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن جاسارەت بىلەن ئىشلىگەن
پىداكار جەڭچى. 756 - 758 - يىللىرى تالاس سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن
4000 ئاتلىق قوشۇنغا ئوغلىنى قوماندان قىلىپ ئەنلۇسەن توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا ئۆچمەس
ھەسسە قوشقان. 758 - يىلى تالاس سۇلالىسى بىلەن قۇدا باجىلىق مۇناسىۋەت ئورناتقان.
تالاس سۇلالىسى ئۇنىڭغا «ھەيۋەتلىك دانىشمەن، باتۇر بىلگە كۆل خاقان» دېگەن پەخرىي نامنى
بەرگەن. مويۇنچۇر بالاساغۇن، بايبالىق (سىلىنگا دەرياسى ياقىسىدا) قاتارلىق شەھەرلەرنى
بىنا قىلدۇرۇپ، شىمالىي قۇملۇقتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كەڭرەك دائىرىدە شەھەرلە-
شىشكە ئىمكانىيەت ياراتقان. مويۇنچۇر تۈرك يېزىقى، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخىنى
پىششىق بىلەتتى. ئۇ ھايات چېغىدا ئۆزىنىڭ ئۆمۈر سەرگۈزەشتلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر
قەبىلىلىرىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش يولىدىكى پائالىيەتلىرىنى چىنلىق بىلەن ئەكس
ئەتتۈرىدىغان تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (759)نى تەييارلە-
غان. ئۇ قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. 49 قۇر خەت بار.
«مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىنىڭ بىرمۇنچە ئەھۋاللىرىدىن
گۇۋاھلىق بېرىدۇ، يەنى بۇ ئارقىلىق بىز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ دەسلەپتە تۈرك يېزىقىنى
ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىمىز. ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى (شېئىرىيىتى) نىڭ قەدىمكى ئالامەتلىرى-
دىن خەۋەر تاپىمىز. يەنە قەدىمكى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى تۈرك خانلىقى
مۇنەررز بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ يېزىقى، تىلى، مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يېڭى
ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يارىتقانلىقىدەك ئوبيېكتىپ پاكىتنى كۆرۈۋالالايمىز. مويۇنچۇر بۇ
تەرەپتىكى تۆھپىلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن مەدەنىيەت تارىخىدا يۈكسەك
ئورۇنغا ئىگە.

5. ئىدىكىن

ئىدىكىن (? - 779)، ئۇيغۇر ياغلاقار قەبىلىسىدىن، مەڭگۈ تاشلاردا «ئېگى ياغلاقار»

---

① بۇ يەرى ماتېرىياللاردا «كۆل» دەپ ئېلىنىدۇ.
② يەرى ماتېرىياللاردا «بايانچور» دەپمۇ ئېلىنىدۇ.

دېگەن ئىسىم بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. ئىدىكىن ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇرنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، 759 ـ يىلىدىن 779 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان ۋە تەڭرى خاقان دەپ ئاتالغان. ئىدىكىن جاسارەتلىك قوماندان، تەدبىرلىك خان، يىراقنى كۆرەر سىياسىيئون، يېتىلگەن ئەدىب ئىدى. ئىدىكىن ئۆز قەبىلىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، كۈچەيتىش، خانلىقنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە ئۇيغۇر خانلىقى مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي جەھەتتە ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە 763 ـ يىلى ئىپتىدائىي شامان دىنىنى تاشلاپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. ئىدىكىن تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىدە قوزغالغان ئەنلۇسەن ـ شىسىمىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە تاڭ سۇلالىسى مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن. ئىدىكىن قەدىمكى تۈرك يېزىقى، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى بويىچە يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. ئۇ تەخمىنەن 753 ـ يىللاردىن كېيىن دادىسى مويۇنچۇرنىڭ ئاغزاكى سۆزلەپ بەرگەن شەخسىي سەرگۈزەشتىلىرىنى تارىخىي مۇھىت بىلەن باغلاپ، خاتىرىگە ئېلىپ، مەڭگۈ تاشقا ئويغۇزغان. بەزى جايلىرىنى ئۆز نامىدىن بايان قىلغان.

بۇ ئىلىم ساھەسىدە «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (2) ياكى «تىرخېن مەڭگۈ تېشى» (2) دەپ ئاتىلىدۇ. مەڭگۈ تاشتا قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئويۇلغان، 31 قۇر خەت بار. بۇ مەڭگۈ تاش «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (1) نىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنى، يەنى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى، تارىخىنى، شۇ دەۋردىكى تىل، ئەدەبىيات، مەدەنىيەت ئەھۋالىنى ئۆگىنىشتە ياخشى ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاپتورى ئىدىكىن قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك يادىكارلىقى بىلەن ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق، ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆچمەس ئورۇنغا ئىگە تارىخىي شەخستۇر.

6. تۇڭۇق ئالپ شۇل

تۇڭۇق[1] ئالپ شۇل، قەدىمكى ئۇيغۇر ياغلاقار قەبىلىسىدىن. مويۇنچۇر ۋە ئىدىكىن بىلەن زامانداش ھەم ئۇلار جەمەتىدىن. تۇڭۇق ئالپ شۇل ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخشۇناس ۋە ئەدەب ئىدى. ئۇ «تەس مەڭگۈ تېشى» (? 761 ـ ? 762) نىڭ ئاپتورى. «تەس مەڭگۈ تېشى» قەدىمكى تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. ئۇنىڭدا مويۇنچۇر، ئىدىكىن قاتارلىق بىر قانچە ئەۋلاد ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان. بۇ بايانلار ئاپتور تىلىدىن بېرىلگەن. «تەس مەڭگۈ تېشى» نىڭ تارىخىي ماتېرىيالىلىق قىممىتى خېلى يۇقىرى. ئۇ «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (1) (2) نىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلاشتا قىممەتلىك ماتېرىيال. مەڭگۈ تاشتا تەڭرى خاقانىنىڭ ئالدىنقى ئەۋلادى (دادىسى مويۇنچۇر) يەنى ئەل ئىتمىش بىلگە خاقانغىچە بولغان ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ تارىخى يورۇتۇلغان. ئىلمىي خادىملارنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، «تەس مەڭگۈ تېشى» دا ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 ـ 840) دىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ 280 (380 يىل؟) يىل داۋام قىلغان ئىككى ئۇيغۇر خانلىقى ۋە 150 يىل جەريانىدىكى خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن ھەم يات قەبىلىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىككى دەۋر ھەققىدىكى خاتىرىلەر تىلغا ئېلىنغانىكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى «تەس مەڭگۈ تېشى» قەدىمكى زامان تەزكىرى ئەدەبىياتىنىڭ

---

① «تۇڭۇق» دەپمۇ تىلشۇناسلىقتا قىلغانلار بار.

ئۇلگىسى. ئۇنىڭ ئاپتورى تۆپەك ئالپ شۇل ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخى، خاقانلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى ئىگىلىگەن. قەدىمكى تۈرك يېزىقى، ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتىنى، پۈختا ئىگىلىگەن دائىلىق شەخس ئىدى.

7. ئەل ئۆگەسى، ئىنانچۇر موقان تارقان.

ئەل ئۆگەسى، ئىنانچۇر موقان تارقانلار VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە ياشىغان تارىخچى ۋە ئەدىبلەر. ئۇلار ئۇيغۇر خانلىقىدا مۇھىم ئەمەل تۇتقان، ئوردىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىنى ئۆگەنگەن، ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە سوغدى يېزىقلىرىنى ئىگىلىگەن. ئۇلارنىڭ گەۋدىلىك تۆھپىسى «توققۇز ئۇيغۇرخاقانى مەڭگۈ تېشى»نى[1] يېزىپ، خاتىرە قالدۇرغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاش ئۈچ خىل يېزىقتا، ئۈچ خىل تىلدا خاتىرىلەنگەن. بىر تەرىپى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان، يەنە بىر تەرىپى سوغدى تىلى ۋە يېزىقىدا يېزىلغان، يەنە بىر تەرىپى خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدا يېزىلغان، خەنزۇچە قىسمىنى ئىنانچۇر موقان تارقان ئويغان. مەڭگۈ تاشنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئەل ئۆگەسى تىكلىگەن. ئۇنىڭدا 22 قۇر خەت بار. 814 ـ يىلى تىكلەنگەن. مەڭگۈ تاش مىلادى 808 ـ 821 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر خاقانى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان»نىڭ دەۋرىدىكى ئىشلارنى مەركەز قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، مويۇنچۇر، ئىدىكىنلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ، ئەنلۇسەن، شى سىمىڭ توپلىڭىنى تىنچىتىش يولىدىكى تۆھپىسى سۆزلەنگەن. ئىدىكىنىنىڭ مانى دىنىنى ئۇيغۇرلارغا تارقىتىشى، 808 ـ يىلىدىن 821 ـ يىلىغىچە خان بولغان تەڭرى خاقان[2] (باۋيى خاقان — ئادالەتنى قوغدىغۇچى) غىچە بولغان ۋەقەلەر سۆزلەنگەن.

مەڭگۈ تاش قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى، يېزىقى، مەدەنىيىتى ئالاقە ئىشلىرىنى ئۆگىنىشتىكى ياخشى ماتېرىيال. ئەل ئۆگەسى، ئىنانچۇر موقان تارقانلار ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىدىكى مۇھىم بۇرۇلۇش دەۋرىدە ياشىغان ۋە ئۇنىڭغا شاھىد بولغان مەدەنىيەت ئەربابلىرى.

3 ـ مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

مەڭگۈ تاشلارنى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئەسەر تۈرتكە تەئەللۇق قىلىشنىڭ ئىمكانىيەتلىرى بار. شۇڭا ئۇلارنى بەدىئىيلىك ئۆلچىمىگە سېلىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

مەڭگۈ تاشلار ھەرقايسى ئايرىم ـ ئايرىم شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغانلىقى، ئەكس ئەتتۈرگەن كونكرېت تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەر سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى بىلەن بىر ـ بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئىدىيىۋى خاھىش، بەدىئىي ئۇسلۇب، ئەدەبىي تىل ۋە تەسۋىرى ۋاستىلەر جەھەتتىن ئومۇملۇققا ئىگە. شۇڭا ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى جۈملىدىن ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىش مۇمكىن.

مەڭگۈ تاشلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىدىن كۆرۈپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، مەڭگۈ تاشلارنىڭ تۈر ـ ژانىر، جۈملىدىن شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى.

---

① بۇنىڭ تولۇق نامى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»

② ئۇيغۇر خانلىقىدا بىر قانچە خان تەڭرى خاقان دەپ ئاتالغان.

مەڭگۈ تاشلارنىڭ مەزمۇنىنى تەكشۈرسەك، ئالدى بىلەن ئۇلارنى بىر «ئەدەبىي ئەسەر» دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا خېلىلا مۇكەممەل كومپوزىتسىيىگە ئىگە، يەنى باشلىنىش، راۋاجلىنىش ۋە تۈگەللىنىش جەريانى كۆزگە روشەن چېلىقىپ تۇرىدۇ.

مەڭگۈ تاشلاردا نەسر ۋە نەزىم شەكلى ئارىلاش قوللىنىلغان، يەنى قەدىمكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئېپوسلىرى شەكلىدە يېزىلغان. «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى نەسرىي مىسرالارنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭدا مۇنداق ھېسسىياتلىق بېرىلگەن نەسرىي مىسرالارنى ئۇچرىتىمىز.

«تورۇق بوقالى سەمىز بۇقالى ئىراقتا بوڭسەر، سەمىز بۇقا تورۇق بۇقا تېيىن بىلمەز ئەرمىس تېيىن ئانچە ساقىنمىدىم»

يەشمىسى:

«ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا ئۇسۇشسە، ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ». مەن ئاشۇنداق ئويلىدىم.

«تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دا شېئىرىي مىسرالارمۇ مەلۇم ھەجىمدە بار. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دىكى شېئىرىي مىسرالار مۇنداق:

«ئىلگەرۇ شەنتوك يازىقا تەگى سۈلەدىم،
تالۇيقا كىچىگ تەگمەدىم،
بىرگەرۇ توقۇز ئەرسەنكە تەگى سۈلەدىم،
تۆپۈتكە كىچىگ تەگمەدىم»

(3 ـ قۇر)

يەشمىسى:

[«ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن سەندۇك تۇزلەڭلىكىچە قوشۇن تارتتىم، دېڭىز (ساھىلى) غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئوك (جەنۇب) تىن توققۇز ئەرسەنگىچە قوشۇن تارتتىم، تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم»].

كېيىنكى بۇ مىسال ئېنىق شېئىرىي مىسرالاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭ تۆتلا مىسراسى قاپىيىداش كەلگەن. 1 ـ، 3 ـ مىسرالىرى 13 بوغۇمدىن، 2 ـ 4 ـ مىسرالىرى 8 بوغۇمدىن تۇزۇلگەن. ئۇنىڭ 1 ـ، 3 ـ مىسرالىرىنى 8+5، 2 ـ 4 ـ مىسرالىرىنى 5+3 بوغۇم قىلىپ ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ بىر كۈپلېت شېئىر رېتىم ۋە ئاھاڭدارلىققا ئىگە، ئاياغ قاپىيە ئاساس قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى 2 ـ ۋە 4 ـ مىسرالىرى «ت» ھەرپى بىلەن باشلانغان سۆزلەر ئارقىلىق باش قاپىيە شەكلىمۇ كۆرسىتىلگەن①.

يەنە مىسالغا ئالساق:

تۇن ئۇدماتى،
كۈنتۇز ئولۇرماتى،
قاراتەرىم يۇگۈرتتى.
ئىسىگ كۈچۈگ بەرتىم ئوق.

[مەنىسى، تون ئۇخلىمىدىم، كۈندۈز ئولتۇرمىدىم، قىزىل قېنىم تۆكۈلدى، قارا

① بۇ شېئىر بارماق ۋەزىنده يېزىلغان. مىسرالىرى ئەركىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان شېئىرىي پارچىلار چۈشىنىش مۇڭگۈلۈكى بارلىققا

تەرىم زەپ ئاقتى، ئىسسىق كۈچۈمنى بەردىمغۇ]
(«تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» شەرق تەرىپى 51 ـ 52 ـ قۇر)

بۇ يەردىمۇ «كۈندۈز»، «تۇندىن باشقا»، «قىزىل قان»، «قارا تەر»، «ئىسسىق كۈچ» ئوخشاش پاراللېل تەكرارلار پارچىنى ھەم شېئىرنى تۇسكە ئىگە قىلغان ھەم مەنە جەھەتتىن بېيىتقان. يەنە مەسىلەن:

تەڭرى يارلىقادۇقىن ئۇچۇن،
ئۆزۈم قۇتسىم بار ئۇچۇن،
قاغان ئولۇرتىم.
قاغان لۇرىپ،
يوق ـ چىغانى بۇدۇنىڭ
قوپ قوبراتتىم.
چىغانىي بۇدۇنىڭ باي قىلتىم،
ئاز بۇدۇنىڭ ئۆكۈش قىلتىم.
(«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» جەنۇب تەرىپى 10 ـ قۇر)

[مەنىسى: تەڭرى يار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز بەختىم بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقانلىققا ئولتۇردۇم، خاقان بولۇپ، يوقسۇل خەلقىمنى كۆپ قىلدىم].

يۇقىرىقى مەزمۇن كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە باشقا خىل بىر ۋەزىن بىلەن تەكرارلىنىدۇ:

قۇتسىم بار ئۇچۇن،
ئۇلۇغسىم بار ئۇچۇن.
ئولتۇچى بۇدۇنىڭ،
تىرگرۈ ئىگىتتىم.
يالاڭ بۇدۇنىڭ،
تونلىغ قىلتىم.
چىغانىي بۇدۇنىڭ،
باي قىلتىم.
ئاز بۇدۇنىڭ،
ئۆكۈش قىلتىم.
(«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» شەرق تەرىپى 29 ـ قۇر)

ئىككى پارچىدىكى مەزمۇن ئاساسەن ئوخشىشىدۇ. لېكىن بۇلاردىكى ۋەزىنى پەرقلىق، ئاۋۋالقىسى ئېغىرراق، داغدۇغىلىق ۋەزىنى، كېيىنكىسى خەلق شېئىرلىرىدەك يەڭگىل، ئويناق ۋەزىن، دېمەك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ ۋەزنىمۇ باشتىن ـ ئاخىر بىر خىل بولماستىن، مەزمۇنغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرغان.①

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، بۇنداق مىسرالار تاسادىپىي ماسلاشقان نەزمىي جۈملىلەر بولماستىن، بەلكى ئۇ ئۆز دەۋرىدە شەكىللەنگەن بىر خىل شېئىرىي ئۆرنەكتىن

---

① ئا. تۇردى «ئورقۇن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، 2000 ـ يىلىنىڭ 2 ـ قىسمىغا [illegible]

گۈزاملىق بېرىپ ئۆتىدۇ. مەڭگۈ تاشلارنىڭ يەنە قەدىمكى زامان خاقانلىرى ۋە خان جەمەتىدىن نەسەبنامىسى ۋە كەچۈرمىشلىرىنى ئەدەبىي يول بىلەن بايان قىلغان، تەزكىرە ئەدەبىيات ياكى دەسلەپكى بىبلوگرافىيىلىك (تەرجىمھال خاراكتېرلىك) ئەسەر دېسەمۇ بولىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، مەڭگۈ تاشلارنى نەسر ۋە نەزمە شەكلىدە يېزىلغان، قەدىمكى تۈركى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قەھرىمانلىق داستانى ياكى تارىخىي ئېپوسى دەپ بىلىش بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

مەڭگۈ تاشلاردا ھايات كۆرۈنۈشلىرى شەخس خاراكتېرلەر تەسىرلىك، ھېسسىياتلىق ۋە ئوبرازلىق سۆزەتلەنگەن. ئۇلار بايان قىلىش ئۇسۇلىدا 1 ـ شەخس (مەن)، 2 ـ شەخس (سەن)، 3 ـ شەخسى (ئۇلار) تىلىدا ئىپادىلەشنى ئېلىپ بارغان.①

ئىككىنچى، مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

مەڭگۈ تاشلار بەلگىلىك بىر مەقسەتتە يارىتىلغان. ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇددىئا ناھايىتى ئېنىق. ئومۇمەن، مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ئىلغارلىققا ئېگە دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. مەڭگۈ تاش ئاپتورلىرى ئوچۇق رېئاللىزم مېتودىنى قوللانغان. رومان-تىزملىق مېتودىمۇ بەلگىلىك رەۋىشتە ياندىشىپ ماڭغان. ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۈرمۇش كۆرۈنۈشلىرى ۋە پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشتا ھەقىقىيلىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنغان ۋە تۈرمۇش تەپسىلاتلىرى چىن، تەسۋىرى بويىقلار ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

مەڭگۈ تاشلاردا ئۆز زامانىسىنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنى تۆۋەندىكى تۆت نۇقتا ئارقىلىق بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

(1) قەدىمىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىدا ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش، خاقان قارارگاھلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىپ، (تەڭرىنىڭ خاقانلارغا كۆرسەتكەن ھامىيلىقى بىلەن) خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى سۆزلەنگەن؛ خاقانلارنىڭ تەختكە چىقىپ، غەيرىي ـ رەسمىي قانداش ئۇرۇق، قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن بولغان تىرىشچانلىقلار بايان قىلىنغان؛ ئىچكى نىزا، ئۆزئارا ئۇرۇشلارغا خاتىمە بېرىپ، خەلقنى باي ـ پاراۋان قىلىش، ياخشى قانۇن تۈرغۇزۇلۇپ، خاقانلىقنىڭ مۇستەھكەملىنىش يولىدىكى ئىستەك ـ خاھىشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. خاقانلىق قۇرۇش مۇستەھكەملەشنىڭ مەقسىتى ۋە ئەھمىيىتى چۈشەندۈرۈل-گەن؛ خاقانلىقلارنىڭ بەزى چاغدا مۇنتەرز بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى، تەجرىبە ـ ساۋاق، بۇنىڭغا نىسبەتەن ھەسرەت ـ نادامەت، ئۆكۈنۈش ئىپادىلەنگەن.

(2) خاقانلىقنىڭ خاراكتېرى، سەلتەنىتى، كۈچ ـ قۇدرىتى، ئەل ئىچىدىكى ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسى، ھەربىي ئىشلار قۇرۇلمىسى، مەنسەپ، دەرىجىلەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن؛ ھەرقايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ خاقانلىقتا تۇتقان ئورنى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، كېلىشىش ـ كېلىشەلمەسلىكى، توپىلاڭلىرى، بېسىقتۇرۇلۇش ئەھۋالى، بۇ قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، ئىسىملىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. خاقانلىقنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى-نىڭ تارىخىي تەسۋىرى چۈشەندۈرۈلگەن؛ خاقانلىققا تەۋە زېمىنلارنىڭ (تاغ ـ دەريا، ياياق ـ تۈزلەڭلىكلەر، تەبىئىي شارائىتلار) نىڭ تەسۋىرى، يەنى پۈتۈن ئەلنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەشكە دائىر ئىشلار، توپونىمىيىلىك مەلۇماتلار سۆزلەنگەن.

(3) خاقانلارنىڭ تەختكە چىقىقاندىكى سەۋەب، ۋاقىت، خاقانلىقنى ئۆتكۈزۈۋېلىش مۇراسىمى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىي ئاساسى، يۈكسىلىشى بايان قىلىنغان؛ خاقان، ۋەزىر، تېگىنلەر،

① مەرقايسى مەڭگۈ تاشلار ئۆز ئالدىغا پېرسوناژ تىلىنى قوللانغان.

قاتۇنلار (خانىش) نىڭ سەرگۈزەشتلىرى، تىرىشچانلىقلىرى، ئاتاق (نام) لىرى، كۈچ - قۇدرىتىنىڭ تەرىپى، ئۇلارغا مەدھىيىلەر، خاقانلىقنىڭ ئەسەبنامىسى، مەڭگۈ تاشلارنى ئور- نىتىشتىكى مەقسەت ۋە مۇراسىم، رەسمىيەتلەر ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلگەن؛ خاقانلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە ئۇلار قۇرغان، باشقۇرغان ئەلنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ تۆھپىلىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى، ھاياتىدا قىلغان چوڭ ئىشلار، ئۇرۇشلار، خاقانلىقنى قۇرۇش يولىدىكى تىرىشچان- لىقلار، ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن؛

(4) ئورقۇن دەۋرىدىكى تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە، ئۆرپ- ئادەت، تۇرمۇش، ھوقۇق، سىياسىي ئەخلاق، تىل، ئەدەبىيات - سەنئەت، قانۇن - نىزام، ھەربىي سەنئەت، تاكتىكا، يىلنامىلىرى، قىسقىسى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ تەرەپلىرى، سىنىپىي كۆرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، ئىلىم - پەن جەھەتتىكى ئىزدە- نىشلىرى، تۈركىي خەلقلەر ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ مەنزىرىسى ھەققىدە سۆزلەنگەن.

قەھرىمانلىق روھ ئىپادىلەنگەن. مەلۇمكى قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ خاراكتېرلىك «ھاياتى كۆپرەك باتۇرلۇقتا، قەھرىمانلىقتا ئىپادە قىلىنغان»[1].

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشىغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت كىشىلەردە قەھرىمانلىق روھىنىڭ ئوستۇن ئورۇندا تۇرۇشىنى شەرت قىلغان. چۈنكى، «بوستانلىق ئاھالىلىرى (جۇملىدىن يايلاق كىشىلىرى) ئۆزى بىلەن خانلىقنى بىر گەۋدە دەپ تونۇغان بولۇپ، ئۇنىڭ خۇشاللىقى ۋە بەختى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان، ئىبادەت قىلغان... ئۆز پادىشاھى ۋە خانلىقە- نىڭ ئامانلىقى ئۈلارنىڭ ئەڭ زور ئارزۇسىغا ئايلانغانىدى»[2]. خەلق ئۆز يولباشچىلىرىنىڭ تەڭداشسىز قەھرىمان بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان، باتۇر، قەھرىمان شەخسلەر خەلقنىڭ ھۆرمە- تىگە، چوقۇنۇشىغا سازاۋەر بولغان. قەھرىمانغا بولغان ئېتىقاد ئۈلارنىڭ ئىدىيە، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت ۋە رىۋايەت، ئېپوسلىرىدا كونكرېت ئىپادىلەنگەن. قوۋم — خەلق ئارىسىدىكى ئۇرۇش تۆھپىسىگە باتۇرلار كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۆلگەندىن كېيىن ئۈلارنىڭ شەنىگە ئاتاپ دەپدەپلىك مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلگەن. ھەشەمەتلىك قەبرىلەر تىكلىنىپ قەبرە تېشىغا ئۈلارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى پۈتۈلگەن. ئۈلارنىڭ روھلىرى كىشىلەرنىڭ دائىم يوقلاپ، تاۋاپ قىلىپ تۇرۇشىغا مۇيەسسەر بولغان. بۇ خىل قەھرىمانلىقنى ئۈلۈغلاش، قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئەنئەنىسى ئەجدادلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ئەۋلادتىن - ئەۋلاد ئۇدۇملۇق ئادەت سۈپىتىدە ساقلانغان.

ھەرقانداق بىر يولباشلىغۇچى (رەھبەر) گە نىسبەتەن ئۈلارنىڭ ھەرىكىتى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى ۋە ماس كېلىشى، ئۈلارنىڭ ئىدىيىسى ئۆزى رەھبەرلىك قىلىدىغان گۇرۇھنىڭ ئىدىيىسى بىلەن ئوخشاش بولۇشى، ئۆز خەلقىنىڭ ئارزۇ - تەلەپلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ بېرەلىشى لازىم. مۇشۇ تەلەپلەر بويىچە ئىش كۆرگەندىلا ئاندىن خەلق ئاممىسىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۈلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغان ئاساستا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىيەلەيدۇ ۋە ئۆز خەلقىنىڭ يېتەكچىسىگە ئايلىنالايدۇ. مەسىلەن، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ.

«ئاتام، تاغام قولغا كەلتۈرگەن خەلقلەرنىڭ نام - ئابرۇيىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى

---

① «بىلىنسىكى ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 228 - بەت.

② كېلىمكىت (گېرمانىيە) «قەدىمكى يېپىك يولىدىكى مەدەنىيەت»، 206 بەت، شىنجاڭ گۈزەل - سەنئەت، فوتو نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە نەشرى.

ئۇچۇن، تۈرك خەلقى ئۇچۇن، تۇنلىرى (خاتىرجەم) ئۇخلىمىدىم، كۈندۈزلىرى (خاتىرجەم) ئولتۇرمىدىم، ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن بىللە، ئىككى شاد بىلەن بىللە، ئۆلەر - تىرىلىشىمگە باقماي تىرىشتىم؛ ئاشۇنداق تىرىشىپ يۈرۈپ، خەلقنى ئوت، سۇ قىلمىدىم، ئىناق قىلدىم، ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن خەلق ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي پىيادە، يالىڭاچ ھالدا قايتىپ كەلدى. خەلقنى باقاي دەپ، شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە ئىتتابى خەلقى تەرەپكە... جەنۇبتا تابغاچقا زور قوشۇننى باشلاپ ئون ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلدىم، كېيىن تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، بەختىم بولغانلىقى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلقە جان كىرگۈزدۈم. يالىڭاچ خەلقنى تونلۇق، يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى باي قىلدىم (ئۇلارنى كۈچلۈك خاقانلىقى بار) كۈچلۈك خاقانى بار خەلقلەردىنمۇ ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم.»

بۇنىڭدىن باشقا «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى تۆۋەندىكى بايانلارغا قارايلى:

«...شۇ چاغدىمۇ ئەقىلدارى يەنىلا مەن ئىدىم. ياغىچىسى (تەشكىللىگۈچى) يەنىلا مەن ئىدىم. ئىلتىرىش خاقانغا، تۈرك بىلگە خاقانغا، تۈرك بۆگۈ خاقانغا ... قاپاغان خاقان يىگىرمە يەتتە ياش ۋاقتىدا، مەن قاپاغان خاقانغا ياردەملىشىپ، ئۇنى تەختكە ئولتۇرغۇزدۇم، تۇنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم. كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم. قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم. قارا تەرلىرىمنى ئاقتۇردۇم. مەن (خانلىق) ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم. مەن ئۆزۈم يەنە ئاتلىق قوشۇن چىقاردىم. مەن ئوردا قاراۋۇللىرىنى كېچەيتتىم. يېنىپ - يېنىپ تۈرغان دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇردۇم. خاقانىم بىلەن بىرگە (كۆپ قېتىم) جەڭگە قاتناشتىم. ئىلتىرىش خاقان تىرىشمىغان بولسا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەن تىرىشمىغان بولسام، خانلىق ۋە خەلق يوق بولغان بولاتتى. ئۇ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەن تىرىشچانلىقىمنى كۆرسەتكەنلىكىم ئۈچۈن خانلىق يەنىلا خانلىق بولدى، خەلق يەنىلا خەلق بولدى»

مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك يۇقىرىقىغا ئوخشاش بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

«مەڭگۈ تاشلار» دا بىلىمسىزلىك قامچىلانغان، نادانلىق ئۇستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىنغان.

«مەڭگۈ تاشلار» نىڭ ئاپتورلىرى يۇقىرى ئىجتىمائىي ئاڭغا، يىراقنى كۆرەر ئىقتىدارغا ئىگە ئادەملەر بولۇپ، ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى دانىشمەنلىرىدىن ھېسابلىنىاتتى. ئۇلار ئۆزلىرى توپلىغان تەجرىبە - بىلىم ۋە ھەقىقەتلىكى ئىسپاتلانغان نەزەرىيىلەر بىلەن ئەينى دەۋر جەمئىيىتىنىڭ رېئال ئەھۋالىنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇپ، بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان سۇبيېكتىپ دۇنيا قارىشىنى «مەڭگۈ تاشلار» تېكىستىگە تەبىئىي ھالدا سىڭدۈرۈۋەتكەن. «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق بايانلار بار:

«ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى ئاكىسىنى دورىماپتۇ. ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ، بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بەگلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك... ئىنىسى بىلەن ئاكىسىنى ئۆچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى دۆلىتىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ».

«بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «تۈرك بەگلىرى، تۈرك خەلقىم خاقانىڭلاردىن، بەگلىرىڭلاردىن، سۈيۈڭلاردىن ئايرىلمىساڭلار، تۈرك خەلقى ئۆزۈڭلار ياخشىلىق كۆرەلەيسىلەر، قايغۇسىز بولالايسىلەر.»

«مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «لېكىن ئاددىي پۇقرالىرىمنى يوقاتمىد-

دىم، ئۆيىنى، مال - مۈلكىنى، يىلقىلىرىنى بۈلۈۋالىدىم، ئۇلارنى جازالىمىدىم، ئۇلارغا (بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشكە) يول قويدۇم، سىلەر ئۆز خەلقىم دېدىم».

«مەڭگۈ تاش» ئەسەرلىرىدىكى بۇنداق نادانلىق بىلەن بىلىملىكنىڭ سېلىشتۇرۇلۇپ، ئىپادە قىلىنىشى يۈكسەك جاسارەت، ئۇلۇغۋار روھ ۋە يۇقىرى ماھارەتنى تەلەپ قىلىدىغان بىر خىل ھەربىكەت بولۇپ، ئۇ ئاپتورلارنىڭ خەلق ۋە خانلىق ئالدىدىكى بۇرچ تۇيغۇسى ۋە ئىدىيىۋى ئېڭىنىڭ دەرىجىسىنى بەلگىلەيدىغان سىناق تېشى بولۇشىدىكى ئاساسىي ئامىل ئىدى.

ئومۇمەن، «مەڭگۈ تاش» ئەسەرلىرىدە نادانلىق، بىلىمسىزلىك قاتتىق قامچىلانغان ھەم ئۇلار ئۆستىدىن يۈرەكلىك ھالدا شىكايەت قىلىنغان. بولۇپمۇ ئاپتورلار مەرىپەتلىك، ئادىل خاقانلار زامانىسىدا خەلقنىڭ ئۈيۈلتاشتەك ئىتتىپاقلىشىپ، خاقانلىقنىڭ كۈچىيىپ گۈللەنگەنلىكى، ئەل - ئۇلۇسنىڭ بەخت - ئاسايىشلىق ئىچىدە ياشىغانلىقىنى، نادان، بىلىمسىز، تەدبىرسىز خانلار دەۋرىدە، چېچىلاڭغۇلۇق، چېرىكلىشىش، باش - باشتاقلىقنىڭ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىكىنى جانلىق ۋە ئەمەلىي سېلىشتۇرما قىلىپ يۇرگۈزگەن مۇلاھىزە ۋە بايانلىرى، ئوقۇرمەن قەلبىنى قاتتىق لەرزىگە سېلىپ، ئۇلاردا روشەن مۇھەببەت ۋە نەپرەت ھېسسىياتىنى قوزغىتىدۇ.

ئۇچىنچى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى. مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تارىخىي شەخسلەر ئۇچۇن ئورنىتىلغان. ئۇلاردا مەلۇم شەخسنىڭ تۇغۇلۇشى، ئۆسۈشى، پائالىيەتلىرى، خاقان، ۋەزىر، قوماندان، قاتۇن (خانىش) قاتارلىقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەڭگۈ تاشلار پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

① پېرسوناژلار ئوبرازى رېئال تۇرمۇشتىن، يەنى تارىخىي شەخسلەردىن تاللىۋېلىنغان، يەنى مەڭگۈ تاشلار رېئاللىقتىكى ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلار ئاساسىدا يارىتىلغان. تۈرك خانلىقىغا تەۋە مەڭگۈ تاشلاردا ئۇماي، بۇمىن، ئىستەمى، تۇنيوقۇق، تۈرك ئېلتىرش خاقان، قاپاغان، بىلگە خاقان، كۆل تېگىن قاتارلىق ئوبرازلار، ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلاردا يولىغ خاقان، بۇمان - بۇمىن خاقان[1]، كۆل بىلگە خاقان،[2]مويۇنچۇر، ئىدىكىن (تەڭرى خاقان، بىلگە تارقان) قاتارلىق ئوبرازلار تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇماي ئوبرازىدىن باشقا (ئۇماي ئوبرازىنىڭ ئەسلى زاتىدا رېئاللىق ئېلېمېنتلىرى بولغان) دېگۈدەك، تارىختا ئۆتكەن شەخسلەردىن ئىبارەت. بۇ ئوبرازلارنىڭ كېلىش مەنبەسىنى سۈرۈشتە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇ ئوبرازلار، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا تىلغا ئېلىنغان مىللىي ئوبرازلارغا تەئەللۇق. بۇ ئوبرازلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازلارنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئالمىشىش جەريانى قاتارلىق بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ياخشى ماتېرىيال.

② مەڭگۈ تاشلاردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى خاسلىققا ئىگە. مەڭگۈ تاشلاردا نەچچە ئون پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىلغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى خاقان، ۋەزىر ۋە تېگىن - شاھزادىلەردىن ئىبارەت ياكى خانلىقنى تىكلىگۈچى، قۇدرەت تاپقۇزغۇچىلار. ئومۇمىي نۇقتىدىن ئۇلارنىڭ

---

① بۇمىن خاقان— «تەس مەڭگۈ تېشى»دىكى بايانلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدا يولىغ خاقان ۋە بۇمىن خاقان دېگەن ئەجداد خاقانلىرى ئۆتكەن. بۇ يەردىكى بۇمىن خاقان تۈرك خاقانى بۇمىن خاقاندىن باشقا كىشى ئىدى، ئەلۋەتتە.

② ئۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغۇچى كۆل بىلگە بەگ خاقان دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئورنى ۋە سەرگۈزەشتلىرى ئوخشاشتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئايرىم كۆزەتكەندە، ھەر بىر ئوبراز ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بولۇپمۇ تۇنيوقۇق، بىلگە خاقان، كۆل تېگىن، مويۇنچۇر، ئىدىكىن قاتارلىق پېرسوناژلار ئۆزلىرىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتلىرى ۋە ھەرىكەت - پائالىيەتلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

③ مەڭگۈ تاشلاردىكى ئوبرازلار تېپىكلىككە ئىگە. مەڭگۈ تاشلاردىكى ئاساسىي پېرسوناژلار، يەنى تۇنيوقۇق، كۆل تېگىن، بىلگە خاقان، مويۇنچۇر، ئىدىكىن دەسلەپ، ئادەتتىكى شەخسلەر سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ (ياكى شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇ)، ئەمما ئەمەلىي جەڭ قاينام‌لىرى ئۇلارنى ئەقىل - ئىدراك ۋە جىسمانىي كۈچ جەھەتتە قوۋمىنىڭ سەركەردىسى ئورنىغا چىقىرىدۇ، ھەممە دېققەت قىلىدىغان شەخسلەرگە ئايلاندۇرىدۇ. نوپۇسى كۆپرەك، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنى ئىگىلىگەن ئاشسىنا ۋە ياغلاقار قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بۇ ئوت يۈرەك قەھرىمانلار ئېگىزدە تۇرۇپ، يىراقنى كۆرەلىگەن، ئەجدادلىرىنىڭ شانلىق ئىش - ئىزلىرىنى كۆڭلىگە چىڭ پۈككەن ۋە ئۇلارنىڭ ئىلھامبەخش ۋەسىيەتلىرىنى قىبلىنەما قىلغاچقا، ئۇلار قەھرىنداش قەبىلە ئەزالىرىنى، كەڭ خەلقنى سەپەرۋەر قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى ۋە ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى دەپ بىلىشكەن. ئۇلار خەلق ئاممىسىنىڭ روھىيىتىگە ئەڭ قاتتىق تەسىر قىلىدىغان سۆزلەر بىلەن كۆپ قېتىم مۇراجىئەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەڭنى تۇرۇپ، كۆكرەك كېرىپ، ئۇرۇش مەيدانلىرىدا سەپنىڭ ئالدىدا كۈرەش قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار چاقىرىقلىرىنى ئاڭلىغان ۋە قەھرىمانە ھەرىكەتلىرىنى كۆرگەن قوۋم ئەزالىرى ئورۇنلىرىدىن دەس تۇرۇپ، بىرلىشىپ سەپ ھاسىل قىلىپ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەيدىغان ئىجتىمائىي ئۈيۈلمىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. دېمەك، مەڭگۈ تاش ئەسەرلىرىدىكى قەھرىمانلار كۈرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆسۈپ يېتىلىپ، پۈتۈن خەلقنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرەلەيدىغان، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ۋە ئارزۇ - ئۇمىدلىرىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلالايدىغان تېپىك ۋە شانلىق قەھرىمانلارغا ئايلانغان. بۇ خىل ئوبرازلار ئەسىرلەر مابەينىدە خەلقە ئىلھام بېغىشلاپ كەلمەكتە.

تۆتىنچى، مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى. مەڭگۈ تاشلاردا قەدىمكى زامان تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق تىلى ئىشلىتىلگەن. بۇ سۆزلەر قېلىپلاشقان، يەنى ئەدەبىي تۈس ئالغان ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇلار ئەڭ قەدىمكى ساپ تۈركىي سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئەدەبىي يېزىق تىلى شەكلىدىن ئىبارەت. سۆز - جۈملىلەر بەلگىلىك گرامماتىكىلىق قائىدە ئاساسىدا بىرىكتۈرۈلگەن. تەسۋىرلەر، ئىپادىلەش شەكىللىرى روشەن ۋە ئېنىق، بايان قىلىش ئۇسۇلى تەرتىپلىك، ئوي - پىكىر ئۇقۇشلۇق. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەدەبىي تىل شەكلىنى ھاسىل قىلغان. ئۇ قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇق، قەبىلە ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان شېۋە - دىئالېكت پەرقلىرىنى ئازايتىپ، ئورتاق مىللىي تىل بەرپا قىلىش دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەڭگۈ تاشلاردا ئىشلىتىلگەن سۆز - جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىرلىنىدۇ. كېيىنكى تەرەققىياتلار مۇشۇ مەنبەنى بويلاپ، چوڭ ئېقىن ھاسىل قىلىپ كەلگەن.

خۇلاسە قىلغاندا، مەڭگۈ تاشلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى خېلىلا يۇقىرى، بۇنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان بىرقانچە نۇقتىلار ئارقىلىق ئېنىق چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەمما ئۇلارغا ناھايىتى مۇكەممەل ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىيلىك ئۆلچىمى بويىچە تەلەپ قويساق، بەزى مەسىلەرگە يولۇقمىز. مەسىلەن: مەڭگۈ تاشلار ئايرىم كۆزىتىلگەندە، پىكىرده دەمالىلىققا ئىز-چىللىق كەم، بەزى پىكىرلەر چولتا ياكى تەكرار، بۇلار تاش ئۈستىگە خەتنى ئويۇشنىڭ تەسلىكى، كېتىدىغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە ئۇزۇن ۋاقىت مابەينىدە ئۈپراش قاتارلىق ئامىللار بىلەن قوشۇپ تەھلىل قىلىنسا ئۇلارنىڭ يەنىلا خېلىلا ئۈستۈن بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

V باب. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت

§1. ئومۇمىي ئوبزور

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى[1] (؟850 ـ ؟1250 ياكى ؟1350 ـ يىللار) دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ھاياتىدا تۇپلۇك ئۆزگىرىش بولغان دەۋرلەرنىڭ بىرى. تۇرپان بوستانلىقى ئاشۇ دەۋرلەردە شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغانلىقى بۇ رايوندا يۈكسەك بىر مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەدرىجىي، شەرقتە لياۋ (قىتان)، شىمالىي سۇڭ، تاڭغۇتلار بىلەن، غەربتە رىم، ئىران، ئەرەب، ھىندىستانلار بىلەن سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى جانلاندۇرغان.

قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭىلىقچا ئىنتىلىش قىزغىنلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن شەرق ۋە غەربنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ماھىرلىق بىلەن قوبۇل قىلدى. تۇرلۇك ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ ئەركىن قانات يېيىشىغا يول قويۇلدى. بۇددا، مانى، خرىستىئان، داۋجياۋ قاتارلىق دىنلار خالىغانچە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. يەرلىك مۇتەپەككۇر ۋە ئىجادكارلارلا ئەمەس، بەلكى ئىلىم ـ مەرىپەت ئىزدەپ كەلگۈچى قوشنا خەلقلەرنىڭ ئىنتىلىش، مېھنەتلىرىمۇ ئالاھىدە قەدىرلىنىشكە مۇيەسسەر بولۇپ تۇراتتى. مانا مۇشۇنداق بىر قاتار سەۋەبلەر قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا مول مەزمۇنلۇق، رەڭگا رەڭ مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا تېز بولدى. بۇ چاغدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى دىنىي ئەدەبىيات ۋە ئاممىباب ئەدەبىيات تەشكىل قىلاتتى.

دىنىي ئەدەبىيات بۇددا، مانى، خرىستىئان ۋە باشقا دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ چاغدا ئەدەب ۋە ئۆلىمالار دىنىي كىتابلارنى كۆچۈرۈپ تارقىتاتتى، تەرجىمە قىلاتتى. ئەسلى كىتابنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن تەقلىدىي ئەسەر يېزىپ چىقاتتى؛ دىننى مەزمۇن قىلغان شېئىرلارنى يازاتتى. دىننى تەشۋىق قىلىدىغان مەدداھلىق، درامىچىلىق يولغا قويۇلاتتى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار دىنىي ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى ئاممىباب ئەدەبىياتقىمۇ يۈزلەنگەن. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئاممىباب ئەدەبىياتتا بىلىم، پەند ـ نەسىھەت، مۇھەببەت قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئىلغار خاھىشچانلىققا ئىگە ئەسەرلەرمۇ بار.

---

① بۇ خانلىقنىڭ نامى مەنبەلەردە ھەر خىل ئېلىنىدۇ. بۇ يەردە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قوچۇ ـ ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ» («دىۋان» ئۇچىنچى توم، 302 ـ بەت) دېگەن بايانغا ئاساسەن يۇقىرىقىدەك ئېلىشىنىش مۇۋاپىق كۆرۈلدى.

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى زور دەرىجىدە تەرەققي قىلدى. گراممماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتە مۇكەممەللەشتى، لېكسىكىسى بېيىدى، نازۇك ھېس - تۇيغۇ، قىيىن دىنىي ئاتالغۇ، ئابستراكت سىياسىي ئۇقۇم، مۇرەككەپ نەزەرىيۋى ئىبارىلەرنى نىسبەتەن توغرا ئىپادىلەيدۇ. غان دەرىجىگە يەتتى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي، سىياسىي، دىنىي، ئىقتىسادىي، تارىخ، ئىتنوگرافىيە، پەلسەپە قاتارلىق ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك يازما يادىكارلىقلار مەملىكىتىمىزدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىمۇ مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ شان - شەرىپىنى يەنمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشتە بىر ئۇلۇش ھەسسە بولۇپ قوشۇلدى. ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل تۈركي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت- لەرنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، يېزىقى، سەنئىتى، دىنى، نەشرىياتچىلىق، قەغەزچىلىك، مەنبە- چىلىك، رەسساملىق، قەغەز قىيمىچىلىق، سودا - سېتىق، بېتىم - توختام، قانۇن، ئەخلاق - ئېتىكا قاتارلىق ساھەلىرىنى ئۆگىنىشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلىماقتا.

§2. شېئىرىيەت

1 - شېئىرىيەت ھەققىدە

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەت تەرەققي قىلغان. ئۆز دەۋرىدىن يېتىپ كەلگەن ئەسەرلەرنى دەسلەپ چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئەڭ ئاۋۋال 1919 - يىلىدىن باشلاپ، لېكوك، ۋ. بانگا، رەشىت رەھمەتى ئاراتلار تەتقىق قىلىپ، ئىلىم دۇنياسىغا ئېلىپ چىقتى. بولۇپمۇ ر. ر. ئاراتنىڭ 1965 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلدۇرغان «ئەسكى تۈرك شېئىرلىرى» ناملىق كىتابى قەدىمكى تۈرپان شېئىرلىرى ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق ئۇچۇر يەتكۈزىدىغان ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئەنگلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مۇزېيلىرىدا ساقلانغان ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەتلەر ئىچىدىن شېئىرغا ئائىت قىسىملىرىنى مەخسۇس ئايرىپ 649 كۇپلېت تېكىستنىڭ ترانسكرىپسىيىسى، تۈركچە تەرجىمىسى، مۇھىم ئىزاھلار ۋە فاكسىمىلى بېرىلگەن. بۇرۇن نەشر قىلىنغان بىرمۇنچە تېكىستلەرمۇ ر. ر. ئاراتنىڭ كىتابىدا شېئىر (نەزمە) ئورنىغا كەلتۈرۈلگەن[1]. ئېلىمىزدە، گىنىڭ شىمىن، ئى. مۇتىئى، ئا. خوجا، ت. ئايۇپ، ئى. بۇسۇپ، م. زەيدى، د. قەمبىرى، ق. بارات، ئى. تۆمۈرى، ياڭفۇ شۆ، نېئۇرۇجى، ئا. يافۇپ قاتارلىقلار بۇگۈنكى كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇشتا كۆپ ئەمگەك سىڭدۈردى. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ئاپتورلارغا تەۋەلىك جەھەتتە خەلق ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق شېئىرلار ۋە ئىمزاسىز شېئىرلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. تۆۋەندە خەلق ئەدەبىياتىغا دائىر بىر شېئىرنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

«دالا ناخشىسى»

— ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

تېكىستى:

1) ئادقاشۇ تۇرۇر قات - قات تاغدا،

---

① ئى. تۆمۈرى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، 151 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى.

ئامسل ئاغلاق ئارانيادانتا،
ئارتۇچ سۆگۈت ئالتىنتا،
ئاقار سۇۋلۇقتا،
ئارانچىغىن ئۇچداچى قۇشقىئالار،
تىرىنلىك قۇۋراغىقتا،
ئادىنماقسىزىن مەڭى تەگىنگۈلۈگ ئول،
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.
2) ئىچ تەرىك قات بۇك تاغدا،
ئىرتەكى سۆكى ئارانياتاندا.
ئىدىز تىكىم قايالىق باسغۇقلۇغ ئەرىپ،
ئىدى تىكسىزدە.
ئىمىرت چوغۇرت سۆگۈت ئاراسىنتا،
ئىنچگە - كىيە سۇۋ قىدىغىندا.
ئىلىنمەكسىزىن دىان ئۇلۇرغۇلۇغ ئول،
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.

يەشمىسى

1) تۇتاش كەتكەن قاتمۇ قات تاغلاردا،
تىنچ خىلۇەت ئارانيا - دانتا[1].
ئارتۇچ سۆگۈت[2] ئاستىدا،
(شارقىراپ) ئاققان سۇ بويىدا.
شادلىقتا ئۇچقۇچى قۇشلار،
يىغىلىدىغان جايدا،
ھېچ نەرسىگە پەرۋا قىلماي ھۇزۇرلىنىدىغان،
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

2. قاتمۇ قات بۇك - باراقسان ئورمانلىق تاغلاردا،
قەدىمىي بۇرۇنقى ئارانياتاندا،
ئېگىز، تىك قىيالار تۇۋىدە،
پۈتۈنلەي جىمجىتلىققا چۆككەن،
بۇك - باراقسان دەرەخزارلىقتا.
يېگىچە (ئېقىن) سۇلارنىڭ بويىدا،
پۈتۈن دىققىتى بىلەن دىاندا[3] ئولتۇرىدىغان،
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

تېكىستى:

3) سەلىك بۇلۇك تەرىك تاغدا،

---

① ئارانيا — سانسكرىتچە [Aranya]دىن كەلگەن سۆز بولۇپ، «ئورمانلىق، ئورمانلىق تاغ» دېگەن مەنىدە.
② ئارتۇچ سوگۈت — قارا ئارچا دەرىخىنى كۆرسىتىدۇ.
③ دىان — سانسكرىتچەDhyanaدىن كەلگەن سۆز بولۇپ چوڭقۇر خىيال قىلىش، ئىستىقامەت دېگەن مەنىدە.

سەۋىگلىگ ئارانياتاندا.
ساۋرالىپ ئاقار سوۋلۇغ ئەرىپ،
سەپ ـ سەم ئاغلاقتا.
سەكسز تۇرلۇگ يىللەر ئۇزە تەبرەنمەدىن،
سەرىلىپ ئانتا.
سەرە يالگۇزۇن نوم مەڭسىن تەگىنگۇلۇگ ئول،
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.

4) كۆكەرىپ تۇرۇر كۆركلۇگ تاغدا،
كۆڭۈل ياراشى ئاغلۇق ئۇرۇنتا.
كۆپ يىگى تەلىم سۆگۈتلۇگ ئەرىپ،
كۆپسرىپ تۇرۇر كۆلمەن سۇۋلۇقتا.
كۆز باشلاپ قاچىغلاردىن يىغىنىپ،
كۆزىنمش بىلىنمشچە ئورۇنلارتا.
كۇسەنچىگسزىن مەڭى تەگىنگۇلۇگ ئول،
ئانى تەگ ئورۇنلارتا.

يەشمىسى:

3) يىراق جىلغا، قاتمۇ قات تاغلاردا،
سۆيۇملۇك ئارانياتاندا،
سوزۇلۇپ ئاقار سۇلار ئارىسىدا،
ئۇن ـ تىنسىز خالمي يەردە.
سەككىز تۇرلۇك بوراندىنمۇ تەۋرەنمەي،
تاقەت قىلىپ شۇ يەردە.
سەۋر بىلەن يالغۇز نوم ھۇزۇرىدىن ھۇزۇرلىنىدىغان ،
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

4) كۆكسرىپ تۇرىدىغان كۆركەم تاغلاردا،
كۆڭۈلگە ياقىدىغان خىلۇەت ئورۇندا.
شۇنچە ياخشى دەرەخزارلىق ئارىسىدا،
داۋالغۇپ، دولقۇنلاپ تۇرغان كۆللەر بويىدا،
كۆز قاتارلىق قاچىغلار[1]دىن خالمي بولۇپ،
(ھەممە نەرسە) كۆرۈنىدىغان، بىلىنىدىغان ئورۇنلاردا،
ھېچقانداق ھەۋەسكە بېرىلمەستىن ھۇزۇرلىنىدىغان .

---

① قاچىغ—بۇددا دىنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن ۋە تەپەككۇرنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى تۈرك تىلىدا «ئالتى قاچىغ» دېيىلگەن.

ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا[1].

2 ـ قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرى

1. ئاپرىنچور تېگىن. بۇ مانى دىنى مۇھىتىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن شائىر. مانى دىنى مۇھىتىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى بۇددا دىنى مۇھىتىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىدىن بىر قەدەر بۇرۇنراق، يەنى X ـ IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قارالماقتا. شۇ سەۋەبتىن ئاپرىنچور تېگىننىڭ ياشىغان ۋاقتى باشقا شائىرلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق دەپ ھېسابلانماقتا. ئۇنىڭ ئىككى پارچە شېئىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. بۇلاردىن كېيىنكىلەر «مۇھەببەتنامە» دەپ ماۋزۇ قويغان شېئىرنىڭ بىر كۆپلىتى مۇنداق:

ئەسلى تېكىستى:

مۇھەببەتنامە[2]

1) ئا[3]..... .....
ئادىنچىغ ئامراق...
ئامراق ئۆز ـ كىيەم...

2) قاسىنچىغىمىن ئويۇ قادغۇرۇرمەن،
قادغۇردۇقچە قاشى كۆرتلەم،
قاۋىشىغاسايۇرمەن.

3) ئۆز ئامراقىمىن ئويۇرمەن،
ئۈيۈ ئەۋىرۇرمەن ئۈدۈ...چۈن،
ئۆز ئامراقىمىن ئوپۈكسەيۇرمەن.

4) بارايىن تىسەر باچ ئامراقىم.
بارۇ يەمە ئۈمازمەن،
باغىر ساقىم.

5) كىرەيىن تىسەر كىچىكىيەم،
كىرۇ يەمە ئۈمازمەن،
كىن يىپار يىدلىغىم.

6) يارۇق تەكرىلەر يارلىقازۇن

---

① بۇقىرىدىكى شېئىر پارچىسى ھازىر ئەنگلىيىدىكى بۇيۈك برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنى ئا. ستەيىن دۇنخۇاڭدىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ شېئىر ستەيىننىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدىكى شېئىرلار توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتابقا ئا. خوجا، ت. ئايۇپ، ئى. يۈسۈپلەر تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادنكارلىقلىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.

② بۇ شېئىر پارچىسىنىڭ ئاخىرىدا يەنە «توكەدى ئاپرىنچور تېگىن[...ئاپرىنچور تېگىننىڭ ناخشىسى تۈگىدى]...» دېگەن سۆزلەر بار. بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ شېئىرنى ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر شائىرى ئاپرىنچور تېگىن يازغان بولۇشى مۇمكىن دېيىلىدۇ.

③ «.....» چېكىت قويۇلغان قۇرلاردىكى سۆزلەر ئەسلى تېكىستە ئۈچۈپ كەتكەن.

ياۋاشسم بىرلە
ياقىشپان ئادرىلمالىسم

7) كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۆچ بەرزۈن
كۆزى قارام بىرلە
كۆلۈشۈگىن ئولۇرالىم
يەشمىسى

1) ئا.....
بەكمۇ ئامراق...
ئامراق ئىگارىم...

2) يايرىمنى ئويلاپ قايغۇرىمەن،
قايغۇرغانسېرى قېشى گۈزىلىم (بىلەن)،
قۇۋۇشقۇم كېلىدۇ.

3) ئۆز ئامرىقىمنى ئويلايمەن،
ئويلاپ، ئويلاپ تۇرغانسېرى.
ئۆز ئامرىقىمنى سۆيگۈم كېلىدۇ.

4) باراي دېسەم (يېنىڭغا) ئامرىقىم،
بارالمايمەن (بېرىشقا ئىمكانىيىتىم يوق)،
مېنىڭ باغرىم.

5) (سېنىڭكىگە) كىرەي دېسەم ئوماقىم،
كىرەلمەيمەن (كىرىشكە ئىمكانىيىتىم يوق)،
ئىپار ھىدلىقىم.

6) يورۇق تەڭرىلەر ساقلىسۇن،
ياۋاشىم (مۇلايىمىم) بىلەن،
يېقىنلىشىپ ئايرىلمايلى.

7) كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۆچ (مەدەت) بەرسۇن،
قارا كۆزلۈكۈم بىلەن،
كۆلۈشۈپ ئولتۇرايلى.①

---

① يۇقىرىدىكى شېئىر لىكوكنىڭ 1919 - يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىمى»دا ئېلان قىلىنغان «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان تۇرك تىلىدىكى مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار» دېگەن ماقالىسىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتابقا يۇقىرىدا ئېيتىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتابتىن ئېلىنىدۇ.

«مانىغا مەدھىيە» ماۋزۇلۇق شېئىرنىڭ بىر كۆپلىتى مۇنداق:

بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەزگۈسى رەدنى تىيۇر،
بىزنىڭ تەڭرىمىز ئەزگۈسى رەدنى تىيۇر.
رەدنىدە يېگ مەنىڭ ئەزگۈ تەڭرىم ئالپىم بەكرەكىم،
رەدنىدە يېگ مەنىڭ تەڭرىم ئالپىم بەكرەكىم.

بۈگۈنكى تىلدىكى يەشمىسى:

تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىقىنى گۈھەردەك دەيدۇ،
تەڭرىمىزنىڭ ياخشىلىقىنى گۈھەردەك دەيدۇ.
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم - باتۇرۇم، قۇدرەتلىكىم،
گۈھەردىنمۇ ئېسىل،
مېنىڭ ياخشى تەڭرىم - باتۇرۇم، قۇدرەتلىكىم گۈھەردىنمۇ ئېسىل.

2. پراتىيا ياشىرى. بۇ كىشىنىڭ XI ئەسىردە ئۆتكەنلىكى پەرەز قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرمۇنچە شېئىرلىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. بۇلار «ئون تۇرلۇك نەزىر ئۈسۈلى»، «جانلىقلارغا پايدا يەتكۈزمەك»، «ئېتىراپ»، «تۇغرا يول». «ياخشى تىلەك»، «ئىشەنچ»، «ياخشى نىيەت»، «ھېكمەت پەزىلەتلىرى» (بۇنى سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلغان) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تۆۋەندە ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن مىسال كەلتۈرىمىز.

ئەسلى تېكىستى:

ئالقۇ ئۆدتە سۆزلەر ئۇچۇن كەنتۇ ئۆزۈم،
ئادىنلارقا كەرگەك بولغاي ساقىنچ ئۆزە.
ئانچا مۇنچا يىغىپ قوشتۇم پراتىيا ياشىرى،
ئاسىغ بولۇپ تىنىلىغلارقا بورقان بولسۇنلار.

بۈگۈنكى تىلدىكى يەشمىسى:

مەن پراتىيا ياشىرى، ھەر زامان تىلغا ئېلىنىش ئۈچۇن،
باشقىلارغا كېرەك بولۇر دېگەن چۇشەنچە بىلەن،
بۇلارنى ئانچە - مۇنچە يىغىپ توپلاپ، نەزمە ئەتتىم؛
جانلىقلارغا پايدىلىق بولسۇن، ئۇلارمۇ بورقان بولۇشسۇن.

بەزىلەر پراتىيا ياشىرىنىڭ يەنە ئاسىغ تۇتۇق دېگەن ئىسىممۇ بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.[1] ئەمما بۇنى داۋاملىق دەلىللەشكە توغرا كېلىدۇ.

3. چىسۇيا تۇتۇق. بۇ شائىرنىڭ 16 كۆپلەتلىق بىر شېئىرى يېتىپ كەلگەن. بۇنىڭغا «ياڭشاماقلىق بۇدۇغى» (تەكەببۇرلۇق بويىقى) دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. ئۇنىڭ ياشىغان يىللىرى ئېنىق ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىنىدۇ. تۆۋەندە بىر كۆپلەت شېئىرنى مىسال قىلىمىز.

---

① ر. ر. ئارات «ئەسكى تۈرك شېئىرلىرى» 161 - بەت.

ئۆك باشلاپ ئادقانغۇلارقا بىلىگلەر قاچار،
ئۆكۈش قارا ئايىغ يوللۇغ ئۇرۇغۇغ ساچار.
ئۆگلۈك كىشى ئىستىم تۇتچى ياشماقسىز باچار،
ئۆشەلىكسىز يىگ نېرۋاننىك قاپاغىن ئاچار.

بۇگۈنكى تىلدىكى تەخمىنەن مەنە يەشمىسى:

ئالدى بىلەن ئازغاشقانلاردىن بىلىملەر قاچار،
كۆپلىگەن قارا، يامان يوللارنىك ئۇرۇقىنى چاچار.
ئەقىللىق كىشى ھەرۋاقىت يېگىلمەسكە دىققەت قىلار،
مۇشۇنداق قىلىپ ئەك يۈكسەك نېرۋاننىك قاپىقىنى ئاچار.

4. قالىم قايشى. بۇنىك شېئىرلىرى تۇرپاندىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىرچە ئۇنىڭغا تەۋە 30 كۆپلەت شېئىر ئېنىقلاندى. بۇنىك مۇندۇرىسى «سامانتا بادراغا نەزىر» (Samfantabhadra) بولۇپ، ئاخىرقى كۆپلەتى خاتىمە دۇئاسى تەرزدە يېزىلىپ، شائىرنىك ئىسمى قەيت قىلىنغان. ئۇنىك بۇ شېئىرنىي داستان دېيىشكە بولىدۇ.
5. بۇيان قاياقال. بۇ كىشىنىك شېئىرى تۇرپاندىن تېپىلغان بولۇپ، كېيىنكىلەر TD8 نومۇر قويۇپ ساقلىغان ۋە بۇ شېئىرغا «خاتىمە دۇئاسى» دەپ ئىسىم قويغان. 59 سىرالىق بۇ شېئىرنىك ھەممىسىدە «A» ھەرپى باش قاپىيە قىلىنغان. شائىرنىك ياشىغان دەللىرى ئېنىق ئەمەس.
6. كى كى I . بۇ كىشىنىك شېئىرلىرى تۇرپاندىن تېپىلىپ، گېرمانىيىدە ساقلانغان. كى كى I ئىمزاسىدا ئالتە كۆپلەت، تۆت پارچە شېئىر بار. بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ شېئىرلار خاتىرىلەنگەن ياپراقچىنىك كەينىگە يەنە بىر شېئىر خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ 62 كۆپلەت ھەجمىدە. بۇ ئەسەرلەرنى رەتلەپ تەكشۈرگۈچىلەر بۇنىمۇ كى كى I يازغان بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان.[1] شۇنىك بىلەن بىرگە ئۇلار بۇ 62 كۆپلەت شېئىرنى ئابىتا تەڭرى مەدھىيىلەنگەن مەزمۇنغا ئاساسەن، ئۇنى بۇددا دىنىدىكى باشقا شېئىرلاردىن كونا، X ئەسىرلەردە يېزىلغان، دەپ ھېسابلاشقان[2].
7. ئاتساك. بۇ كىشىنىك شېئىرلىرى تۇرپاندىن تېپىلغان بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر «ئون ساۋابلىق ئىشقا مەدھىيە» دەپ ئاتاپ كېلىشكەن، ئۇنىڭدىن بىر كۆپلەتنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

ئەسلى تېكىستى:

ئاياغۇلۇغ ئومۇغۇمۇز بىرەر تۇشلاردا،
ئادىنلارنىك ئايغى ئۇچۇن كۇئۇكەلىگ ئۇز.
ئانچۇلاريۇ قالتى سۇمۇز تاغلار قانى تەگ،
ئايى ئۇلۇغ ئارتۇق كۆرۈكلە ئەت ئۆز بەلگۈرۈر.
ئازۇ يېمە ئول قاڭسىز باغلاشىئو.

---

① ر. ر. ئارات «ئەسكى تۇرك شېئىرلىرى» 189 ـ بەت.
② ئى. تۇمۇر «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، 164 ـ بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

ئامرىلىپ ئىنچ تەررەمەدىن ئولۇرمىش ئۆدتە،
ئارىتى دەك سىمەكسىزىن ئالقۇتسىن سىڭار.
ئاڭسىز ئۆكۈش ئۇلۇشلاردا تولۇكۆزۈنۈر.

بۇگۈنكى تىلدىكى يەشمىسى:
ھۆرمەتلىك پاسىبانىمىز ھەر پەيتلەردە،
باشقىلار ئۈچۈن بەخت ئىزلىگەندە،
گويا ئاسمانغا تاقاشقان سۈمبۈز تېغىدەك،
بەستلىك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى كۆرسىتىدۇ.
يەنە ئۇ ئاتىمىز شۇك ۋە جىمجىت، چازا
قۇرۇپ تەۋرىمەي ئولتۇرغىنىدا،
ئۇ ھەرقايسى ئۇلۇسلارنىڭ ئالدىدا كۆرۈنىدۇ.

بۇ كۈپلېتتا شائىر ئۆزى مەدھىيىلىمەكچى بولغان ئوبېيېكتنىڭ ئوبرازىنى تەسۋىرلەشتە ئوخشىتىشلارنى خېلى جايىدا قوللانغانلىقى ئۈچۈق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا بۇ دەۋرده يەنە كۆل تارقان، قارۇنداز، كۈنچۈك ئىدقۇت، كامالا ئانانتا قاتارلىق شائىرلار ئۆتكەنلىكى، مەنبەلەردە كۆرسىتىلمەكتە.

بۇ دەۋردىكى شېئىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مانى (پارابىل) يېزىقى ئىشلىتىلگەن.

3 ـ قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

1. ئىدىيىۋى مەزمۇنى

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرىيەت ناھايىتى تەرەققىي قىلدى. مۇشۇ دەۋر بىلەن ئالاقىدار بولغان شېئىرلار قوچۇ ـ تۇرپان، بەشبالىق ۋادىلىرىدا يېزىلغان ۋە كۆچۈرۈلگەن. بۇلار سان جەھەتتە كۆپ[1]، ھەجمى زور بولۇپ، ئازادلىقتىن بۇرۇن ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ئەسلىي نۇسخىلىرى چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن. ئېلىمىزدە ساقلىنىپ قالغانلىرىمۇ بار.

شېئىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆز زامانىسىدا ياشىغان شائىرلار ئىجاد قىلغان ۋە رەتلىگەن. يەنە بىر قىسمىنى بولسا، باشقا تىللاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇنداق شېئىر ـ قوشاقلار شۇ دەۋرلەردە يېزىلغان، تەرجىمە قىلىنغان ياكى كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ ساقلىنىپ كەلگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ دەۋردىكى شېئىر، قوشاقلار دىنىي كۆزقاراش ۋە رېئال تۇرمۇشنى ئىپادىلىگەن ئاممىباب شېئىرلاردىن ئىبارەت.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، شېئىرلاردا دىنىي ئەقىدىلەر، بىلىم قارىشى، ئەخلاق ـ ئەدەم چۈشەنچىلىرى، ئۇگۈت ـ نەسىھەتلەر، ھېكمەتلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

---

① ئەنگلىيە بۇيۇك برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بۇددىزم مۇھىتىدا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر قوشاقلىرىلا 949 كۆپلېت.

كونكرېت تەسۋىرلەر: دىنىي ئەقىدىلەر، غايىۋى مەنزىلگە ئىنتىلىش، جانلىقلارغا ئازار بەرمەسلىك، ياخشىلىق قىلىش، دىن پېشۋالىرىنىڭ پەزىلەتلىرى بويىچە كىشىلەرنى تەربىيە-لەش، يامان ئىشلاردىن قول ئۈزۈش، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسان روھى مۇناسىۋىتىنى باغلاشتۇرۇپ، ھاياتلىقنىڭ قىممەت - ئېتىبارىنى ئۇلۇغ-لاش (قىسمەن ئەھۋالدا تەركىدۇنياچىلىقنىمۇ، كەلگۈسى دۇنيانىمۇ تەرىپلەش)، يۇرت - ۋەتەن سۆيگۈسى قاتارلىق مەزمۇنلار بىلەن چېتىلىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە بىر قىسىم شېئىر-لاردا تەبىئەت مەنزىرىلىرى، دوستلۇق رىشتىسى، مۇھەببەت لىرىكىلىرى، تەۋسىيىلەر، قەسىدىلەر، مەرسىيەناملەر، تىلەك - ئارزۇلار، جەڭ تەسۋىرلىرى، جۇدالىق زارى ۋە باشقا كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ كىچىك ھالقىلىرى تەسۋىرلەنگەن مەزمۇنلارمۇ ئۇچرايدۇ[1].

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنى مەزمۇنىغا قاراپ، ئومۇمىي جەھەتتىن دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلار ۋە رېئال تۇرمۇش تەسۋىرلەنگەن ئاممىباب شېئىرلار دەپ ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلىنىز.

بىرىنچى، رېئال تۇرمۇش تەسۋىرلەنگەن ئاممىباب شېئىرلار

بۇ يەردە ئېيتىلغان «رېئال تۇرمۇش تەسۋىرلەنگەن ئاممىباب شېئىرلار» ئادەتتە دىنىي تۇس بولمىغان شېئىرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق مەزمۇندىكى شېئىرلار ئۆزىنىڭ تېل، تەسۋىرى ۋاستىلەر، مەزمۇنىدىكى كۆپ قىرلىق ۋە موللۇق، تۇرمۇش چىنلىقىغا يېقىنلىق، شەكىللىرىدىكى خىلمۇ خىللىقى بىلەن قەدىمكى زامان شېئىرىيەت سەھىپىسىدە كۆزنى چاقنىتىدۇ. بۇ خىل شېئىرلاردا ئەينى دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراش-لىرى، بىلىم قارىشى، مۇھەببەت قارىشى، پەزىلەتلىك كىشىلەردىن ئۆگىنىش، ئۇلارنى مۆرمەتلەش، ئۇلار بىلەن دوست بولۇش ھەققىدىكى توغرا تەشەببۇسلىرى، ئاياللارنى قەدىر-لەش توغرىسىدىكى قاراشلىرى، سۆز - نۇتۇقنىڭ گۈزەل بولۇشى توغرىسىدىكى ئۆلچەم - پىرىنسىپلار، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى قاتارلىق مەزمۇنلار ئىپادىلەن-گەن. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، رېئال تۇرمۇش تەسۋىرلەنگەن شېئىرلارنى تۆۋەندىكىدەك بەش خىلغا بۆلۈپ قىسقىچە سۆزلەيمىز.

(1) بىلىم - مەرىپەتچىلىك مەزمۇنىدىكى شېئىرلار

بىلىم مەزمۇن قىلىنغان شېئىرلاردا ئىنسانىنىڭ بىلىم ئۆگىنىشى كېرەكلىكى سۆزلەن-گەن. پەقەت بىلىم ئىگىلىگەندىلا ئادەم بەختلىك بولىدۇ، دەپ ھېسابلانغان ھەم ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار بىلەن بىلىملىك ئەر بېلىگە بىر قارا تاش قىستۇرۇۋالسا، ئاق قاش تېشىغا ئايلىنىدۇ، بىلىمسىز ئالتۇن قىستۇرۇۋالغان بولسا، تاشقا ئايلىنىپ كېتىدۇ[2]، دېگەن پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇش ئارقىلىق، بىلىملىك بىلەن نادانىنىڭ پەرقى كۆرسىتىپ بېرىلە-دۇ.

(2) پەند - نەسىھەت (ئۆگۈت) مەزمۇنىدىكى شېئىرلار

پەند - نەسىھەت خاراكتېرىدىكى شېئىرلاردا گۈزەل ئىنسانىي ئەخلاق مەدھىيىلەنگەن، ناچار قىلىقلارنى قىلماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگەن. بۇلارنىڭ تېمىسى خىلىلا كەڭ بولۇپ، تۇرمۇشتىكى خىلمۇ خىل ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، «پەزىلەتلىك

---

① ئى. تۇمۇرى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» 152 - بەت.

② ئا. خوجا قادىرلىقلار توزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 304 - بەت.

كىشى خۇددى گۆھەرگە ئوخشايدۇ، پەزىلەتسىز كىشى گويا ئۆتۈك ئىچىدىكى ئۇلپاق (پەتەك) كە ئوخشايدۇ» دېگەن مەزمۇندىكى بۇ شېئىردا ئىنسان بالىسىغا ئومۇمىي بولغان شەخسىي خاراكتېر توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈلگەن بولسا، «ھەقىقەت توغرا بولسا، ئۇنىڭغا جاننى بېرىش كېرەك، ھەقىقەت مەڭگۈ ھەقىقەتتۇر. ھەقىقەت ئاتقان ئوق، ئۇنىڭغا يەنە نېمە دېيىش كېرەك»[1] دېگەن مەزمۇندىكى شېئىردا رېئال تۇرمۇش لوگىكىسى پەلسەپىۋى نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈلگەن. ئەمدى «ئەيىبسىز ئاياللارغا، ئەرلەر بوينىنى ئېگىش كېرەك، ئۇنداق ئەخلاقلىق ئايال بىلەن ئۆمۈر بويى بىللە ئۆتۈش كېرەك»[2] دېگەن مەزمۇندىكى شېئىردا جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى بولغان ئائىلىدىكى ئەر ـ ئاياللىق ئىناق ۋە باراۋەرلىك ئەخلاقىي نورمىسى ئاساسىدا ھايات ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرى ئوبرازلىق بايان قىلىنغان.

(3) مۇھەببەت مەزمۇنىدىكى شېئىرلار

روشەنكى، مۇھەببەت تۇيغۇسى ئىنسانىي خۇسۇسىيەت، شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ھېس ـ ھاياجىنىنىڭ ئىپادە قىلىنىشى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھەببەت مەزمۇنىدىكى شېئىرلار ئەنئەنىۋى تېما سۈپىتىدە ئۇزلۇكسىز يارىتىلىپ كېلىنمەكتە. مۇھەببەتنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ، قەدىمدىن ھازىرغىچە كىشىلەر تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى ئۆزى ھېرىسمەن بولغان تۇرلۇك ـ تۈمەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرگە چوڭقۇر ۋە سەمىمىي مۇھەببەتتە بولۇپ كەلدى. بىز بۇ يەردە ئاساسەن قىز ـ يىگىت، ئەر ـ ئاياللارنىڭ سۆيگۈ (ئىشقى) مۇھەببەت مەسىلىسىگە بېغىشلانغان شېئىرلار توغرىسىدا توختىلىمىز. بۇ خىل مەزمۇندىكى شېئىرلار جۈملىسىگە ئاپرىنچور تېگىننىڭ «مۇھەببەتنامە» دېگەن شېئىرىنى ساناشقا بولىدۇ. بۇ شېئىردا جۈدالىق ئازابىنى تارتقان ۋاپادار ئاشىقنىڭ ئۆز مەشۇقىنى ئەسلەپ، ۋىسال كۈنلىرىگە ئىنتىزار بولغانلىقى، ئۆز نىگارىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببىتى، سېغىنىش تۇيغۇسى، شۇنداقلا ئۆز مەھبۇبىنىڭ ۋەسلىگە يېتىپ، خاتىرجەم، ئىناق تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن تەڭرى ۋە پەرىشتىلەردىن مەدەت تىلەشتەك بىر خىل ئىلتىجاسى، ھاياتنىڭ گۈزەللىكىگە، كەلگۈسى گۈزەل تۇرمۇشقا ئىنتىلىشتەك ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن. بۇ شېئىر ئۆز نۆۋىتىدە بىر ئەر ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ئايالىنى سېغىنىپ، ئۇنىڭغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى بايان قىلىپ يازغان، دەسلەپكى يېگانە شېئىر بولۇش بىلەنمۇ قىممەتلىكتۇر.

(4) ئادىل شاھنى مەدھىيىلەش مەزمۇنىدىكى شېئىرلار

ئادىل شاھنى مەدھىيىلەش مەزمۇنىدىكى شېئىر ـ قوشاقلار قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى. قەدىمدىن ھازىرغىچە، چەت ئەللەردىن ئېلىمىزگىچە، قەدىمكى زاماندا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تەقدىرى ئادىل شاھنىڭ تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس ئالاقىدە بولۇپ كەلدى. كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇمىدىنى يەنە بىر جەھەتتىن ئادىل شاھقا باغلاپ تۇردى. قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئادىل شاھنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارنى ئىجاد قىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ خاھىشچانلىقىنى يەنمۇ ئاشۇرغان. دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بۇنداق مەزمۇندىكى شېئىرلارنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى، پادىشاھقا مەدھىيە ئوقۇغاندا قۇرۇق، كۆپتۈرمە مەدھىيە ئەمەس، بەلكى پادىشاھنىڭ ئىززەتلىنىشىگە تېگىشلىك رولى قەيەردە، بۇ مەسىلە

---

① ئا. خوجا قادىرلىقلار تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما». 306 ـ بەت.
② ئا. خوجا قادىرلىقلار تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما». 306 ـ بەت.

روشەن ئوبرازلار بىلەن تەسۋىرلەنگەن[1]. مەسىلەن، «سىز بىزنىڭ قۇدرەتلىك پادىشاھىمىز» دېگەن مەزمۇندىكى شېئىردا ئۇ پادىشاھنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنىڭ سەۋەبى ئۇنىڭ «ئالتۇندەك پاكىز»، «مەرۋايىتتىن ساپ»، «دانا» ۋە مېھرىبانلىقىدا ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن[2].

(5) تەبىئەت تەسۋىرى مەزمۇنىدىكى شېئىرلار

تەبىئەت تەسۋىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە يۇرت، ۋەتەننى تەسۋىرلەش، يەنى مەدھىيىلەش، كۆيلەش دېگەنلىك. ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىدىن بىرى شۇكى، ۋەتەننىڭ تاغ - دەريالىرى، ئورمان - يايلاقلىرى، ئېكىنزار - بوستانلىقلىرى ۋە خەلقنى سۆيۈشتىن ئىبارەت. قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرى، دىنىي نۇقتىدا تۇرۇپ، ئىستىقامەت قىلىدىغان ئورۇنلارنى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلىگەن. مەسىلەن، بۇنىڭغا يەنىلا يۇقىرىدا تىلغا ئالغان «دالا ناخشىسى. ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» دېگەن شېئىرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ شېئىر ۋەتەنپەرۋەرلىكنى كونكرېت ئىبارىلەر، جانلىق تەسۋىرلەر ۋە ھېسسىياتلىق مىسرالار بىلەن كۆيلىگەن نەمۇنىلىك شېئىرلارنىڭ بىرى. بۇ خىل پىزاڭ تەسۋىرىدىكى شېئىرلار كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تېمىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بەلگىلىك رول ئوينىغان.

ئىككىنچى، دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلار

قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دىنىي ئېتىقادتا ئەركىن بولغان. بۇ يەردە بىر قانچە دىنلار، جۈملە- دىن شامان دىنى (قالدۇق تەسىرى)، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، نىستۇرىئان دىنى، مانى دىنى، ئىسلام دىنى (بەزىدە چەكلەشكە ئۇچرىغان بولسىمۇ)، داۋجياۋ دىنى قاتارلىقلار بەلگىلىك تەسىرنى كۆرسىتىپ تۇرغان. ئەدىبلەر ئەينى دەۋرنىڭ ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيىسى بولغان دىنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى نورمال ھادىسە ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەۋقە، دۇنيا قاراشلىرىنى كۆپ چاغلاردا دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىن تۇرۇپ بەلگىلەشكەن. كىشىلىك دۇنياسىدا ياشىغان ھەربىر ئادەمگە ئۆز دەۋرىنىڭ سىنىپىي تامغىسى بېسىلىدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئىجادىدا ئۇلار ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ پۈرىقى بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى «خۇراپىي نەرسە» دەپ چەتكە قايرىپ قويۇشقا بولمايدۇ. بىز ئۇلاردىن ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

(1) بۇددا دىنى مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار.

قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنىي ئەقىدىسى بىرقەدەر كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا، كۆپچە- لىك شېئىرلار بۇددا دىنى مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل شېئىرلار ئاساسەن بۇددا دىنىي ئەقىدىلىرىنى، دىن پېشۋالىرىنى مەدھىيىلەش (شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى تەربىيە- لەش)، غايىۋى مەنزىلگە ئىنتىلىش، شۇنداقلا تەركىدۇنياچىلىقنى، كەلگۈسى دۇنيانى تەرىپلەش قاتارلىق مەزمۇنلار تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاتسائىنىڭ بۇددا دىنىي ماھايانا مەزھىپىنىڭ مۇھىم نوملىرىدىن بىرى بولغان «بۇددا ئاۋاتانساكا ئاتلىغ سۈدۈر» غا مەدھىيە ئوقۇپ يازغان 14 كۇپلېتلىق شېئىرى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. بۇ شېئىردا ئاۋاتانساكا سۈتىرىسىنىڭ پەزىلىتىگە، چەكسىز قۇدرىتىگە مەدھىيە ئوقۇش ئارقىلىق، جانلىقلارغا ئازار بەرمەسلىك، ياخشىلىق قىلىش، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، بىلىمگە ئىنتىلىش، قەيسەر بولۇش ئىدىيىسى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. چىسۇياتۇتۇڭنىڭ «رەڭۋاز سۆزمەنلەر»[3] (32

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 300 - بەت.
② «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 299 - 300 - بەتلەر.
③ ش. ئۆمەر «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئوچېركلار»، 97 - 98 - بەتلەر.

مسرا) دېگەن شېئىرىمۇ بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. بۇنى شائىر قويۇق دىنىي ئاتموسفېرادىن نەپەس ئېلىپ تۇرۇپ يازغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنى دىققەت بىلەن ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا كىشىلەرنى بىلىملىك بولۇشقا، بىلىملىك ئادەملەرنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇلارنى دوست تۇتۇشقا، ئاق كۆڭۈل، ۋىجدانلىق بولۇشقا، باشقىلارغا تاشقى قىياپىتىگە قاراپلا باھا بەرمەسلىككە، ئىشنى ئويلاپ قىلىشنىڭ لازىملىقىغا ئۇندەشتىن ئىبارەت مەزمۇنلارنىڭ ئەكسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

«دالا ناخشىسى. ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» دېگەن شېئىرنى مىسال قىلىدىغان بولساق، بۇ شېئىرمۇ قارىماققا بۇددا مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىردەك تۇيۇلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭدا، دىنىي كۆزقاراشلار ئەمەس. بەلكى تەبىئەت تەسۋىرى ۋە تەبىئەت بىلەن ئىنسان روھى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۆزلەنگەن. ئىستىقامەتتە ئولتۇرغان زاھىدلار روھى قىياپىتى ۋە ئۇ زاھىدلار ئىستىقامەت قىلىدىغان جىلغىلار، ئورمانلىقلار، دەريا بويلىرى ۋە كۆل بويلىرىنى بەكمۇ چىرايلىق، جانلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ. بۇ شېئىر ئەينى چاغدىكى تۇرپاندىكى بېزەكلىك قاتارلىق جايلارنىڭ مەنزىرىسى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتى (بولۇپمۇ ئۆلىمالار ھاياتىنى) كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان قىلىدۇ.

(2) مانى دىنى مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار

شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا قارىغاندا مانى دىنىنى بۇرۇنراق قوبۇل قىلغان. شۇنداق، مانى دىنىغا نىسبەتەن بىرقەدەر چوڭقۇرراق ئىخلاسى بار ئىدى. شۇنداق بولغاچقا. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تۇرپان بوستانلىقىغا كۆچكەندىن كېيىن بۇ يەردە مانى دىنىنىڭ تەرەققىياتىدا تېزلىتىش بولغان. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ بىرمۇنچىسى مانى دىنى مۇھىتىدا يورۇقلۇققا چىققان. «تەڭرى» («ئىلاھىيە» دەپمۇ ئېلىنغان) ناملىق شېئىرىدا تاڭ تەڭرىسىگە مەدھىيە ئوقۇش، ئۇنىڭغا ئىلتىجا قىلىش مەزمۇن قىلىنغان. ئاپىرىن-چور تېگىنىنىڭ «مەدھىيە» دېگەن شېئىرى تەڭرىگە مەدھىيە ئوقۇش، ئۇنىڭغا تېۋىنىش، يېلىنىشنى مەزمۇن قىلغاندىن سىرت، ئۆلۈمنى، دوزاخنى تەسۋىرلەشنىمۇ مەزمۇن قىلغان. يەنە بەزى شېئىرلاردا ئوبرازلىق تىل، تەسۋىرى ۋاستىلەر ئارقىلىق مانى دىنى ئەقىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلغان، بويسۇنمىغان، گۇناھكارلارنىڭ ئۆلۈمىنى، دوزاختىكى ھالەتلىرىنى بەكمۇ دەھشەتلىك قىلىپ تەسۋىرلىگەن. كىشىلەرنى مانىغا تېۋىنىشقا، تەڭرىگە مەدھىيە ئوقۇشقا چاقىرغان. دېمەك، دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان يۇقىرىقىدەك شېئىرلاردىن قەدىمكى كىشىلەرنىڭ دىنىي قارىشى، پەلسەپىۋى، ئەخلاقى، ئېستېتىك قاراشلىرىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

2. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە شېئىرىيەت جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان. نەچچە ئون شائىرلار ئۆتكەن، نۇرغۇن لىرىك شېئىرلار ۋە داستانلار، ئېپوسلار يېزىلغان، توپلىنىپ قەلەمگە ئېلىنغان، رەتلەنگەن. بىز بۇ ماۋزۇدا ئاساسەن لىرىك شېئىرلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز. لىرىك شېئىرلارنى ئىمزالىق شېئىرلار ۋە ئىمزاسىز شېئىرلار دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئىمزالىق شېئىر دېگىنىمىز يۇقىرىقى ماۋزۇلاردا سۆزلەپ ئۆتكەنلەرنىڭ ئىسمى بىلەن باغلانغان شېئىرلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىمزاسىز شېئىر دېگىنىمىز ئاپتورى نامەلۇم شېئىرلارغا قارىتىلغان. ئىمزاسىز شېئىرلارنىڭ بەزىلىرى خەلق قوشاقلىرى تۇرکۈمىگە تەئەللۇق، بەزىلىرىنىڭ ئاپتورى ئېنىق ئەمەس.

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ھەجمى كۆپ، مەزمۇنى مول، شەكىل تۇزۇلۇشى كۆپ

خىل بولغاچقا، ئۇلارنى ئەدەبىياتنىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىكىنى ئۆلچەيدىغان بىر مۇنچە تەرەپ-لەرگە باغلاپ، چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. بىز ئىخچاملىقنى كۆزدە تۇتۇپ، تۆۋەندىكىدەك تۆت نۇقتا ئارقىلىق قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1) ئىجتىمائىي تۇرمۇش چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرلگەن. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى رېئال تۇرمۇشنىڭ بەدئىي يوسۇندا ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەيلى ئاممىباب شېئىرلار بولسۇن، مەيلى دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلار بولسۇن، ھەممىسى رېئاللىقنىڭ يا ئۇ يول بىلەن، يا بۇ يول بىلەن ئىپادە قىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇنى يۇقىرىدا سۆزلىگەن «قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلىدۇق. ئومۇمەن، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى كىشىلىك ھايات كۆرۈنۈشلىرى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن.

2) ئىلغار ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىلغارلىققا ئىگە. ئۇلاردا تەبىئەت، جەمئىيەتنى سۆيۈشكە، كىشىلىك ھاياتنى قەدىرلەشكە، ئۆز ئەقىدە-سى، ئاۋامنىڭ مەنپەئىتىگە سادىق بولۇشقا ئۈندەيدىغان نۇرغۇن ئېسىل مەزمۇنلار بار. بىلىم، ئىجاد، ئەمگەك، ئادالەت، مۇھەببەت، ئەخلاق كۆچەپ تەرغىب قىلىنىدۇ. بۇ خىل مەزمۇنلار ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەزمۇنىدىكى شېئىرلاردىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلاردىمۇ بار. دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان شېئىرلاردىمۇ ئېتىقاد، ساپ دىللىق، ئەزگۈلۈك، ۋاپادارلىق قاتارلىق پەزىلەتلەرگە مەدھىيە ئوقۇيدىغان قىممەتلىك مۇ-مۇنلار بار. شۇڭا ئۇ شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمىنى يۇقىرى ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەر دەپ قاراشقا بولىدۇ.

3) مۇكەممەل قۇرۇلما ۋە كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى قوچۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى بولۇش سۈپىتى بىلەن،[1] ئىپتىك شېئىر ۋە لىرىك شېئىر دېگەن ئىككى ژانىر بويىچە تەرەققىي قىلىپ بارغان. بۇ يەردە دېيىلگەن ئىپتىك شېئىر داستانچىلىققا ۋە بەزى ۋەقەلىك شېئىرلار قارىتىلغان. لىرىك شېئىرلار بەيىت، غەزەل، ئۇچلۇك (يەنى ئۇچ مىسرالىق شېئىر)، تۆتلۈك، ئالتىلىك، سەككىزلىك، قەسىدە، مەرسە-يە، رۇبائىي (يۇقىرى تەلەپ قويغىلى بولمىسىمۇ)، ناخشا ـ قوشاق قاتارلىق شەكىللەرگە ئىگە.

بۇ شېئىرىي شەكىللەرنىڭ بەزىلىرى يەنە بىر مۇنچە تۈرگە ئايرىلغان. مەسىلەن، باش قاپىيىلىك شېئىرلار، ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلار، مىسرا بوغۇملىرى ئەركىن شېئىرلار (ئۇزۇن ـ قىسقا مىسرالىق) ياكى چاچما شېئىرلار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا «شېئىر ـ قوشاق» دېگەن ئاتالغۇنىڭ 11 خىل ئاتىلىشى، يەنى ۋارىيانتى بولغان. بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت. (1) قوشۇغ ـ بۇ قوشاق، شېئىر، قەسىدە مەنىسىنى بەرگەن. بۇ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇدۇر. (2) قۇزان ـ ناخشا مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنغان. (3) قوشما ـ شېئىر تۈزمەك مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنغان. (4) تاقماق ـ تۈزمەك، قوشاق مەنىسىدە. (5) تاقشۇت ـ يۇقىرقى بىلەن ئوخشاش. بۇ ئىككى ئاتالغۇ يەنە بەيىت، ئىككىلىك مەنىسىگىمۇ ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. (6) ئىر (يىر) ـ ناخشا، ئىرلىماق، ناخشا ئېيتماق مەنىسىدە. (7) كۈگ ـ ① شېئىرنىڭ ۋەزنى مەنىسىدە ② كۈي، ئاھاڭ مەنىسىدە؛ ③ ھەر يىلى شەھەر خەلقلىرى ئارىسىدا ئېيتىلىپ يۈرىدىغان ھەزىل،

---

① ئادەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەسەرلەرنى شېئىرىيەت، پروزا ۋە دراماتورگىيە دېگەن ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلگەن

قىزىقچىلىق، كۆلكە مەنىسىدە؛ ④ ناخشا؛ ⑤ ساز مەنىلىرىدە ئىستېمال قىلىنغان. (8) پاداك، (9) شلوك، (10) كاۋى قاتارلىقلار چەتئەل تىللىرى، (سانسكرىت تىلىدىن بولۇش ئېھتىمال) دىن كىرىپ ئۆزلەشكەن. ئۇلار ئوخشاشلا نەزمە، شېئىر، مىسرا دېگەن مەنىدە ئىستېمال قىلىنغان. (11) باش، باشىق — بۇلار ئىلاھ (ئىلاھقا مەدھىيە ئوقۇيدىغان شېئىر مەنىسىدە) قا مەدھىيە، قەسىدە مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنغان.

قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ۋەزىن، تۇراق، بەھر، قافىيە، رېتىملىرىمۇ كۆپ خىللىق-قا ئىگە. شېئىرلار كۆپرەك بارماق ۋەزىندە يېزىلغانلىرىنىمۇ ئۇچرېتىشقا بولىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى، «ئىرق بىتىك»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ شېئىرىيەت شەكلىگە ۋا-رىسلىق قىلىپلا قالماستىن،① بەلكى دەۋر تەرەققىياتىغا ماسلاشقان ھالدا زور يېڭىلىنىشقا ئىگە بولغان. ئۇ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تىكى شېئىر - قوشاقلار بىلەن پاراللېل ھالدا تارقىلىشى بىلەن بىرگە «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۈل‌ھەقايىق»② قاتارلىق داستانلارنىڭ يارد-ېتىلىشىغا، ئەنئەنىۋى شېئىرىي مەدەنىيەت تەسىرىنى ئۆتكۈزۈشكە مۇۋاپىق بولغان. ئومۇ-مەن، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ئىلغار مەزمۇننى ئىپادىلەشكە پۇختا، كۆركەم ۋە تۇراقلاشقان شېئىرىي شەكىللەردىن پايدىلانغان.

4) تىلنى ماھىرلىق بىلەن قوللىنىپ، ھەر خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۈنۈم-لۈك پايدىلانغان. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا نەچچە مىڭ سۆز - ئاتالغۇ ئىشلىتىلگەن. ئۇلار تۇرمۇشتىكى ئاددىي ئۇقۇملاردىن تارتىپ، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى، دىنىي جەھەتلەردىكى نازۇك، ئىنچىكە، مۇرەككەپ ئاتالغۇلارنى ئىپادىلەشكىچە بولغان جەريانىدا ئۆز رولىنى ئۈنۈم-لۈك جارى قىلدۇرغان. بۇ سۆزلەر شېئىرلارنىڭ مىسرا، رېتىم، قافىيە، بوغۇم، بەھر، ئىنتىزام، ۋەزىنلىرىگە تولىمۇ ماسلاشتۇرۇلغان. شېئىرلاردىكى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ مۇۋاپ-لىق كۆپ قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، يەنى ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى-نىڭ جانلىق ۋە كىتابىي سۆزلىرىنىڭ تاۋلانغان لەھجىلىرىدىن كەلگەن. بەزى سۆزلەر مەدەنىي ئالاقە، ھەر خىل ئېھتىياج تۈپەيلىدىن قوشنا خەلقلەر تىللىرى مەسىلەن، توخرى، سانسكرىت، خەنزۇ، سوغدى تىللىرىدىن كىرگەن. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ سۆز - ئاتالغۇلىرى قىسقا، چۈشىنىشلىك، ئوبرازلىق، جۈملە تۈزۈلۈشى تەرتىپلىك ۋە مەنتىقىي راۋانلىققا ئىگە. شېئىرىي سۆز - ئاتالغۇلار ئېنىقلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سۆز-جۈملىلەردە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك، جايىدا پايدىلانغان. ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، رېتورىك سوراق، ئىنىمىزم، سۈپەتلەش، سېلىشتۇرۇش، تەكرارلاش قاتار-لىقلار شېئىرىي پىكىرنى تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مىلادى IX ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى.

---

① بۇ ئىككىلا پاكارلىقنا شېئىرىي ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەن.

② بۇ ئىككى داستاننىڭ بىر مۇنچە مىساللىرى باش قاپىيىلىك شېئىر شەكلىدە يېزىلغان.

§ 3 . نەسرىي ئەسەرلەر

1 ـ قىسقىچە چۈشەندۈرمە

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر ئاساسەن تەرجىمە ئەسەرلەردىن ئىبارەت. بۇنداق دېگەنلىك، بۇ دەۋردە نەسرىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلمىدى دېگەنلىك ئەمەس. «ئوغۇزنامە» (ئۇنىڭ بەزى ئابزاسلىرى نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان) ۋە نەچچە ئونلىغان لىنگىۋىستىكا (خەت ـ چەك، ھۆججەت) خاراكتېرىدىكى يازما ماتېرىياللار بۇ دەۋردە قەلەمگە ئېلىنغان، كۆچۈرۈلگەن، تارقىتىلغان.

قوچۇ ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى، جۈملىدىن دىننى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، باشقا خەلقلەرنىڭ، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىشقا قاتنىشىۋاتقان غەيرىي تىللىرىدىكى بىر قىسىم خەلقلەرنىڭ تىللىرىدىكى ئاممىباب ئەدەبىي ئەسەرلىرى ۋە دىنىي مۇھىتتا يېزىلغان بەزى ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانىدى. بۇنداق ئەسەرلەر خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىغا ئائىتلىرى ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇندىن قالسا مانى دىنى ۋە نىستۇرىيان دىنىغا ئائىت ئەسەرلەرمۇ بار. تېپىلغان بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چەت ئەللەردە ساقلانماقتا. قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددىزم مەزمۇنىدىكى كلاسسىك ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزى كاتتا ئەدەبىي ئەسەرلەر بولۇپ، ئۇلاردا قىزىقارلىق ۋە تەسىرلىك ھېكايە، قىسسىلەر، رىۋايەت ۋە تەمسىللەر بايان قىلىنىش ئارقىلىق بۇددا دىنىي ئەقىدىلىرى تەشۋىق قىلىناتتى. ئۆز زامانىسىدا بۇنداق ئەسەرلەرنى كۆچۈرۈش ساۋابلىق ئىش سانالغاچقا، بۇ ئەسەرلەر قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى ئېتىقادىغا تەسىر كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى قەدىمكى ئەدەبىي ياتتىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ زور رول ئوينىدى. بۇ دەۋردە خرىستىئان دىنىغا دائىر ھۆججەتلەرمۇ تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن، «ئىنجىل» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە پارچىلىرى تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇلار ھازىر چەت ئەللەردە ساقلانماقتا. قوشنا خەلقلەرنىڭ ئاممىباب ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن بىر قىسمى مۇشۇ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن، ھىندى خەلق رىۋايەتلىرىدىن «ياغاچچى بىلەن رەسسام» قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭدىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «ئېزوپ مەسەللىرى»[1] مۇشۇ دەۋردىلا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

2 ـ سىڭقۇ سېلى تۈتۈك

1. سىڭقۇ سېلىنىڭ ھايات پائالىيىتى

سىڭقۇ سېلى تۈتۈك قوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تەرجىمان ۋە ئەدىب، جۈملىدىن ئۆز دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت ئەربابى، بىر قانچە يىرىك ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمالىرى. نى. سىڭقۇ سېلى بەشبالىق (ھازىرقى جۇڭغارىيە ۋادىسىدىكى جىمۇسار تەۋەسىدە) تا تۇغۇلغان، X ئەسىرلەردە ياشىغانلىقى پەرەز قىلىنىدۇ.[2] ئۇ قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. بۇددا نوملىرى ھەققىدە مول مەلۇماتى بار، تەرجىمانلىقتا ياخشى ماھارەت يېتىلدۈرگەن، ئەدەبىياتتىن ئوبدان خەۋىرى بار كىشى ئىدى. سىڭقۇ

---

① بۇ ئەسەرنىڭ تەرجىمە پارچىلىرى تېپىلدى.

② بەزىلەر ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرى ئورقۇن ئۇيغۇرخانلىقى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ دەپ قاراشماقتا.

سېلىنىڭ تۆھپىسى ئاساسەن تەرجىمە ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە ئەسەر-لەرنى تەرجىمە قىلغان. «ئالتۇن يارۇق»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» «سەككىز يۈگمەك» (؟) «ئەت، ئۆزۈگ كۆڭۈل - ئۇگ كۆرمەك ئاتلىغ نوم - تەننى، كۆڭۈلنى كۆرمەك ئاتلىق نوم» (پارچە). يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر قانچە نوم پارچىلىرىمۇ تېپىلغان بولۇپ، بۇلارنى ئۇ تەرجىمە قىلغان. سىڭقۇ سېلى بۇ تەرجىمە ئەسىرى ئارقىلىق، ئۆزبېكنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېتىشكەن ئۇستىسى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان. مەسە-لەن، «ئالتۇن يارۇق» نىڭ خەنزۇچە تېكىستىدىكى ماخاساتۋېي تېگىننىڭ ئاتا - ئانىسى ئوقۇغان ھەر مىسراسى يەتتە خەتلىك بىر كۇپلېت مەرسىيە شېئىرىنى ئۆلۈك تەرجىمە قىلماستىن، قەدىمىي ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى قوشاق شەكلىگە سېلىپ، تۆت مىسرالىق، ئىككى كۇپلېت، تىلى ساددا، مەزمۇنى چوڭقۇر، ھېسسىيات تولۇق ئەكس ئەتكەن قوشاق قىلىپ ئىجادىي تەرجىمە قىلغان.

رىۋايەتتىكى ئوبرازلار ئاغزىدىن ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك، جۈملىلىرىنىڭ ئاخىرى كۆپىنچە قاپىيەداش بولۇپ، شېئىرىي تىلغا يېقىنلاشتۇرۇلغان. ئەسەر گەرچە خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى سانسكرىتچە نام - ئاتالغۇلار قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا قائىدىسىگە ئۇيغۇن ھالدا توغرا ئېلىنغان. شۇنىڭغا قاراپلا تەرجىمان ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشتا يالغۇز خەنزۇچە نۇسخىلا ئاساسلانماي، بەلكى ئەسەرنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى ياكى توخرى تىلىدىكى نۇسخىلىرىدىنمۇ پايدىلانغان دېگەن خۇلاسىنى چىقارغىلى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

2. «ئالتۇن يارۇق» ھەققىدە

«ئالتۇن يارۇق» قىسقارتىلغان ئىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمى ئۇيغۇرچە تولۇق ئاتىلىشى «ئالتۇن ئۆڭلۈك يالتىرىقلىغ قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىگى ئاتلىغ نوم بىتىگ (ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق - يالتىراقلىق، ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان نوم پادىشاھى ئاتلىق نوم پۇتۇك)»

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ ئون ژاراقلىق بىر نۇسخىسى، 397 ژاراقلىق بىر نۇسخىسى قاتارلىق بىر قانچە نۇسخىسى بار. بۇ ئەسەر خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا دىنىي ئەقىدىسى تەشۋىق قىلىنىدىغان ھېكايىلەر، قىسسىلەر سۆزلەن-گەن.

ئەسەردىكى مۇھىم رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە چامبۇدۋىپ (سانسكرىتچەJambudvhpa) ئېلى-نىڭ خانى ماخارادى (Maharatha) نىڭ كەنجى ئوغلى ماخاساتۋى (Mahasattva) تېگىننىڭ يەتتە ئەنۇكى (ئەنۇك - قەدىمكى ئۇيغۇرلار يولۋاس بالىسىنى شۇنداق ئاتايدۇ) بىلەن جاڭگالدا ئاچ قېلىپ ئۆلەر ھالەتكە يەتكەن چىشى يولۋاسنى ئۆز جېنىدىن كېچىپ گۆش ۋە قېنىنى ئۇلارغا ئوزۇقلۇق قىلىپ بېرىپ، ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرغانلىقى تەسىرلىك بايان قىلىنغان. رىۋايەتتە، بۇددا دىنىنىڭ «ئۆزىنى قۇربان قىلىپ باشقا جانلىقلارنى قۇتۇلدۇرۇش» ئەقىدىسى ئابستراكت سۆز - ئىبارىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى خىلمۇخىل بەدىئىي ۋاستىلەر، چۈچۈك ھەم راۋان تىل ئارقىلىق ئۇستىلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن.

«ئالتۇن يارۇق» تىن پارچە

(607) ئانتا ئوترۇ تەڭرى تەڭرىسى بورقان ئىنجتىپ يارلىقادى: ئانانتا! ئۆڭرە ئەرتمىش ئونده بۇ چامبۇدۋىپ ئۇلۇستا ماخارادى ئاتلىغ ئىلىگ قان بار ئەرتى. ئول يىمە ماخارادى-ئىلىگ قان ئەتىنگۈ ئۇلۇغ باي بارىملىغ تىساڭلارى ئاغىلىقلارى ئى تارىغ ئەد تاۋار

ئۆزە تولۇ، ئالپ ئاتىم سۇلۇق كۆچىگە تۆكەللىگ، تۆتتىن سىگار يىر ئۇرۇنوغ ئىمىش باسمىش، ئۆكۈشكە ئاياتمىش ئاغىرلاتمىش، ئۇزۇك ئۇستا كۈنى نومچە تورۇچە باشلاتاچى، ئىمەرىگە قاماغ بۇ دۇنيادىن قاراسىن ئاشمىش ئۆكلىتمىش، قوپتىن سىگار ياغىسىز ياۋلاق-سىز ئەركى. ئول ئانتاغ ئوشۇقلۇغ چوقلۇغ يالىنىلىق كۆچلۇگ ئىلىگ قاننىك ئۇلۇغ قانونىنتا توغمىش كۆرگەلى سەۋىگلىگ كۆرگلۇگ، مەكزلىگ ئۇچ ئوغلانى ئەرتى. ئاك ئىلكى ئوغلىنىك ئاتىماخابالى ئەرتى. ئىكىنتىسى ئورتۇن ئوغلىنىك ئاتى ماخادىۋى ئەرتى. ئۇچۇنچى ئاك كىچىلىگى ئوغلىنىك ئاتى ماخاستىۋى ئەرتى.

هازىرقى زامان تىلىدىكى يەشمىسى

ئاندىن كېيىن تەكرىلەرنىك تەكرىسى بورقان مۇنداق دېدى: ئانانتا! بۇرۇن[1] بۇ چامبۇ-دىۋىپ ئېلىدە[2] ماخارادى[3] ئاتلىق ئىلىك خان بار ئىدى. ئۇ ماخارادى ئىلىگ خان ناھايىتى كاتتا باي بولۇپ، ئامبارلىرى ئاشلىق، خەزىنىلىرى مال - دۇنيا بىلەن تولغانىدى. ئۇ باتۇر، مەرگەن، قۇدرەتلىك قوشۇنغا ئىگە، تۆت ئەتراپىدىكى يەر - زېمىننى بويسۇندۇرغان. ھەممىسىنىك ھۆرمەت - ئىززىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى. ئۇ دائىم توغرا نوم بويىچە، قانۇن - تۈزۈملەر بويىچە ئەلنى باشقۇرۇپ، ئەتراپتىكى پۇقرالارنى ئاۋۇتقان. ھەممە ئەتراپنى دۇشمەنسىز قىلغانىدى. مۇشۇنداق ھەيۋەتلىك، سۇرلۇك، كۈچ - قۇدرەتلىك ئىلىك خان چوك خوتۇنىدىن ئوماق، چىرايلىق، كۆركەم ئۇچ ئوغۇل پەرزەنت كۆردى. تۇنجى ئوغلىنىك ئېتى ماخابالى، ئوتتۇرانچى ئوغلىنىك ئېتى ماخادىۋى، كەنجى ئوغلىنىك ئېتى ماخاستىۋى ئىدى.[4]

3 - ئىككى تېگىن ھېكايىسى

«ئىككى تېگىن ھېكايىسى» نىك قىسقىچە ۋەقەلىكى مۇنداق: سەيلىگە چىققان ئاق نىيەت تېگىن كۆپلىگەن جاپاكەش جانلىقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنى جاپا - مۇشەققەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئاتىسى ماخارىتتىن ئىلىگنىك خەزىنىسىدىكى بايلىقلارنى نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىدۇ. لېكىن، خەزىنىدىكى بايلىق بىلەن پۈتۈن جاپاكەشلەرنى قۇتقۇزغىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ مال - دۇنيانىك مەنبەيى بولغان دېگىز ئاستىغا چۈشۈپ ئەگىشىتەر، ئۇنچە - مارجانلارنى ئېلىپ چىقىپ نامراتلارغا تارقاتماقچى بولۇپ دېگىزغا بارىدۇ ھەم نۇرغۇن جاپالارنى تارتىپ ئەگىشىتەرنى ئېلىپ چىقىدۇ. بىراق ھەسەتخور ئىنىسى ئاتا - ئانىسىنىك ئۆزىنى ياخشى كۆرمەي قويۇشىدىن ئەنسىرەپ، ئاكىسىنىك ئۇخلاپ قالغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىك ئىككى كۆزىنى ئويۇپ تاشلاپ، ئەگىشىتەرنى ئېلىۋالىدۇ. شۇنىك بىلەن ئاتىسىنىك يېنىغا مەن تاپتىم دەپ ئېلىپ بارىدۇ، ئاكىسىنى بولسا ئۆلدى دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. ئاق نىيەت تېگىن بىر پەرىشتىنىك يول باشلىشى بىلەن خەلق ئارىسىغا كىرىپ بىر تەرەپتىن ساز چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ پۇل تاپسا، يەنە بىر تەرەپتىن، سەدىقە يىغىپ پۇل تېپىپ كۆپلىگەن نامراتلارنى ئاچ - زارلىقتىن قۇتۇلدۇرىدۇ. ئەقىل - پاراسىتى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەرگە يول باشلاپ ئۇلارغا ياردەم بېرىدۇ. كىشىلەر ئۇنى بارغانسېرى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ، قارا نىيەت تېگىنىنىك سۇيىقەستىدىن گۇمانلانغان ئاتىسى ماخارىتتىن ئىلىگ ئۇنى زىندانغا تاشلايدۇ. شۇنىك بىلەن ھېكايە ۋەقەلىكى ئاخىرلىشىدۇ.

---

① ئانانتا - ساكيامۇنىنىك ئەلگە قابىل شاگىرتى.
② چامبۇدىۋىپ - دۆلەت نامى.
③ ماخارادى - سانسكرىتچە سۆز.
④ بۇلار ئا. خوجا، ت. ئايۇپ، ئى. يۈسۈپلەر تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى.

باش قەھرىمانى باراناس شەھەر دۆلىتىنىڭ خانى ماخارىتتىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەدگۇ ئۆگلى تېگىن (ئاق نىيەت شاھزادە) بۇددا دىنىنىڭ «باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش» ئىدىيىسىنىڭ ئەملىيلەشتۈرگۈچىسى سۈپىتىدە ئاق كۆڭۈل، مېھرىبان، ئەقىل - پاراسەتلىك، باتۇر قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭ ئىنىسى ئايىغ ئۆگلى تېگىن (قارانىيەت شاھزادە) بولسا، ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى، سۈيىقەستچى، ھىلىگەر ۋە قەبىھ ئوبراز قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ھېكايىدە بۇ ئىككى ئوبرازنىڭ سېلىشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنىشى ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ۋە روھىي دۇنياسىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ، ئاق نىيەت تېگىن ئوبرازىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ھېكايىنىڭ جەلپ قىلىش ۋە تەسىر قىلىش كۈچىنى ئاشۇرغان. ھېكايە تىلىنىڭ ناھايىتى راۋانلىقى، قەدىمىي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا خاس بەدىئىي ۋاستىلەرنىڭ خىلمۇخىللىقى، نۇرغۇن جۈملىلەرنىڭ قاپىيىلىك ۋە ئاھاڭدار چۈشەندۈرۈلۈشى ھەم ئاساسلىق ئىككى ئوبراز نامىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئېلىنىشىغا قاراپ، بۇ ھېكايىنى توخرى تىلى (قەدىمكى كۈچا ياكى قەدىمكى قارا شەھەر تىلى) دىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىگەن دېيىش مۇمكىن.①

4 - چاستانى ئېلىگ بەگ

ئەسەرنىڭ قىسقىچە ۋەقەلىكى مۇنداق. قەدىمكى ھىندىستاندىكى ئۇچايان (Ujjayini) بالىق دېگەن شەھەردە تەلەتى قورقۇنچلۇق ياۋۇز يەك - شەيتانلار ئادەملەرنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىپ، ۋەھشىيلىك بىلەن قىرىپ تاشلايدۇ. خەلق بېشىغا ئېغىر بالايىئاپەتلەر كېلىدۇ. بۇ ئىشلارنى ئۇققان شەھەرنىڭ ئېلىگ بېگى چاستانى (Caastna) بارلىق كۈچىنى يىغىپ، ياۋۇز يەكلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ. ئۇ يولىكىنى توختىتىپ، باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان، ئەيمەنمەيدىغان جاسارەتكە كېلىدۇ - دە، قەبىھ يەكلەرنىڭ سۈيىقەست، تەھدىتلىرىنى قەيسەرلىك بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرىدۇ. بارلىق يەكلەرنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۆز خەلقىنى دەھشەتلىك بالايىئاپەتتىن قۇتقۇزىدۇ. ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى چاستانى ئېلىگ بەگ خەلق ئاممىسىنىڭ بېشىغا چۈشكەن دەھشەتلىك بالايىئاپەت ۋە كېسەللىك ئاپىتىنى تۈپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاش ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىش ئارزۇسىغا ھەم ئۈمىد - ئىشەنچىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەسەردە ئۇنىڭ قورقۇنچلۇق، ۋەھشىي ۋە ئىنتايىن ھىيلىگەر يەكلەر ئۈستىدىن پاراسەت، باتۇرلۇق بىلەن غەلىبە قىلغانلىقى ھەر خىل بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن قىزىقارلىق، تەسىرلىك ۋە جانلىق بايان قىلىنغان.

«چاستانى ئېلىگ بەگ» ھېكايىسىنىڭ ئەسلى ۋەقەلىكى ھىندى خەلق ھېكايىلىرىدىن ئېلىنغان. كېيىن بۇددا قىسسىلىرىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان. ئۇيغۇر-لار بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەر ئۇيغۇرلارنىڭ سەرگۈزەشتە-لىرى بىلەن ناھايىتى ئاسانلا ئورتاقلىشىپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئەسىرى دەپ پەرەز قىلىشقا مۇمكىنچىلىكى ھازىرلاپ بەرگەن.

«چاستانى ئېلىگ بەگ» ھېكايىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بۇددىزم ئەقىدىلىرى بىلەن ئالاقىدار بولسىمۇ، لېكىن دىنىنىڭمۇ ئەسلى مەنبەيى رېئال ئىجتىمائىي ئەھۋاللار بىلەن

---

① توخرى تىلىدىن دېيىلىشىدىكى سەۋەب «باراناس» دېگەن شەھەر نامى توخرى تىلىدىكى «Baranas» دېگەن نامدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن بولۇپ، «Baranas» سانسكرىتچە Varanasi («دەريا ئايلىنىپ ئۆتكەن شەھەر» دېگەن مەنىدە) دىن كەلگەنلىكىدىندۇر.

مۇناسىۋەتلىك بولغىنىدەك، بۇ ھېكايىدىكى ۋەقەلەرمۇ رېيال ئىجتىمائىي ھادىسىلەر بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خىلمۇخىل تەبىئىي، ئىجتىمائىي ئاپەتلەر بولۇپ تۇرغان ئەلۋەتتە. بۇنداق شارائىتتا كىشىلەر ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇشنى، شۇنداقلا بىرەر قۇتقۇزغۇچىنىڭ بەختكە ئېرىشتۇرۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. دىنغا چوڭقۇر ئىخلاس قىلغان خەلق ئاممىسى، ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىنى ئىشتىياق بىلەن ئوقۇۋېتىپ، غايىۋى مەزمۇنلىرىدىن چەكسىز زوقلانغان. شۇنداق بولغاچقا، بۇددىزم ھېكايىلىرىدىكى قەھرىمان چاستانى ئېلىگ بەگنىڭ ئۇلۇغۋار سىماسى ئۇيغۇرلارنى ئىلھاملاندۇرغان، ئاخىرى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ سەزگۈرەشتىسىنى بۇ ئەسەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان بولغان. دېمەك، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادىللىق، ئالىيجانابلىق، ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن ئىش قىلىش، باتۇر-لۇق ۋە ئۈمىدۋارلىق روھى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇلغان «چاستانى ئېلىگ بەگ ھېكايىسى» ئۇيغۇر پروزىچىلىقىنىڭ ئوبدان ئۈلگىسىگە ئايلانغان.

4 § . دراماتورگىيە

1 ـ قىسقىچە چۈشەندۈرمە

شىنجاڭدا سەنئەت ئويۇنلىرى، سېركچىلىك ۋە دراماچىلىق قەدىمكى دەۋرلەردىلا بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.

دراماچىلىقنىڭ ئىپتىدائىي ئالامەتلىرى سېرك ـ سېھرىگەرلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار بار. يېقىنقى 100 يىل مابەينىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تاغ ـ قىيالىرىغا ئويۇلغان نەچچە ئون مىڭ پارچە قىياتاش رەسىملىرى بايقالدى. بۇلارنىڭ تارىخىنى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ سۈرۈشتە قىلىشقا بولىدۇ. مانا مۇشۇ قىياتاش رەسىملىرىنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن مۇڭگۈزلۈك ھايۋان سىياقىدا ياسىنىۋالغان ئادەملەر، قانات ـ قۇيرۇقلۇق ئادەملەر، موللاق ئېتىشقا تەييارلىنىۋاتقان، سەكرەۋاتقان ئادەملەر، پۇت ـ قولىنى كېرىپ ھەرىكەت قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان ئادەملەر ۋە بېشى ئادەم، تېنى ھايۋان قىياپىتىدىكى ئادەملەر ئوبرازى قاتارلىقلار بار.

قۇرۇقتاغ قىياتاش رەسىملىرى ئىچىدە رەسمىي سېرك ئويناۋاتقان ئادەم رەسىملىرى بولغان، مەسىلەن، بىر رەسىمدە بىر ئادەم چېچىپ كېتىۋاتقان تۆگە ئۈستىدە تىك ئۇرە تۇرۇپ، ئىككى قولىنى كەڭ كېرىپ، قانداقتۇر قىزىق بىر خىل سېرك ئويۇنى ئويناۋاتقانلىقى كۆرۈستىلگەن. يەنە بىر رەسىمدە، بەستلىك بىر ئادەم ئىككى پۇتىنى سەل كېرىپ، سول قولى بىلەن بىر ئادەمنىڭ بېشىنى يەرگە، ئىككى پۇتىنى ئاسمانغا قارىتىپ، بېشىدىن ئېگىز تىك كۆتۈرۈپ تۇرغان؛ ئۈستىدىكى ئادەم ئىككى قولى بىلەن پەستىكى ئادەمنىڭ بىر (سول) قولىنى چىڭ تۇتۇپ، باش ۋە بېلىنى تۈز قىلىپ، ئاسمانغا قارىتىلغان ئىككى پۇتىنى چىرايلىق ھەرىكەت شەكلىدە ئېگىپ تۇرغان. ئۇرە تۇرغان ئادەمنىڭ بېشىدا پۇتىنى ئاسمانغا، بېشىنى يەرگە قارىتىپ، قىزىقارلىق سېرك ئويناۋاتقان بۇ كۆرۈنۈش — بۈگۈنكى كۈندىكى مۇشۇ خىلدىكى سېرك نومۇرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، بەدەن شەكلى، ھەرىكەت قىياپىتى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن چوڭ پەرق يوق.

شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا بايقالغان سېركچىلىككە

دائىر قورچاقلار ئوبرازلىرىمۇ تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكلىرى بار. مەسىلەن، تۇرپاندىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن سېرىك - سېھرىگەرلىك ئويۇناۋاتقان «سېرىكچى قورچاقلار» دىن خېلى كۆپ تېپىلدى. بۇلارنىڭ بىرى بېشىدا ئېگىز بىر خادىنى تىك تۇرغۇزۇپ، ئىككى غۇلىچىنى كەلكە كېرىپ، (بىر قولى سۈنۈپ كەتكەن،) تىزلىنىپ ئولتۇرغان جايىدىن ئاستا ئۆرە تۇرۇشقا تەمشىلىۋاتقان، بۇ سېرىكچى ماھىر سەھنە ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان شىرە ئۈستىدە بولۇپ، ناھايىتى زېرەكلىك ۋە پەم بىلەن قىزىق سېرىك ماھارىتى كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن، يەنە ئىككى سېرىكچى قورچاقنىڭ بىرى ئۇزۇن سوزۇلغان ئىككى قولىدا يەرگە تاياندى، ئىككى پۇتىنى ئاسمانغا قارىتىپ تىك ئېگىز كۆتۈرۈپ موللاق ئېتىشقا باشلىغان، بۇنىڭ يەنە بىرى (ئىككى قولى سۈنۈپ كەتكەن) بىر پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، كەينىدىكى مۇرە ئېگىزلىكىدىكى توسۇقتىن كەينىگە تىك موللاق ئېتىپ ئۆتۈشكە تەمشىلىۋاتقان جىددىي ھالىتى تەسۋىرلەنگەن. يەنە بىر ساقال - بۇرۇتلۇق قېرى سېرىكچى قورچاق (بىر قولى مۇرىسىدىن سۈنۈپ كەتكەن) بىر پۇتىنىڭ ئۇچىدا يەرگە دەسسەپ، بىر پۇتى ۋە قولىنى تۇز، ئۇزۇن سوزۇپ سول تەرەپكە قاراپ قۇيۇندەك تېز پىرقىراۋاتقان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. بۇلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ.

بۇلاردىن سىرت كۆچادىن تېپىلغان ئاسارە - ئەتىقىلەر ئىچىدە بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدىغان يەنە بەزى پاكىتلارمۇ بار. بۇ يەردە تىلغا ئالماقچى بولغىنىمىز ئىككى پارچە سۈرەت بولۇپ، ئۇ ئويۇن ئويناۋاتقان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن سۆڭەك كۈلى كومزىكىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ بىرىنى ياپونىيىنىڭ ئوتانا (大谷) شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگ-يىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى 1906 - يىلى قولغا چۈشۈرۈپ، بۇ تۇغرۇلۇق خەۋەرنى 1957 - يىلى ئېلان قىلغان. يەنە بىرىنى فرانسىيىلىك پىللىئوتنىڭ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1907 - يىلى قولغا چۈشۈرگەن. ئالدىنقى كومزەكتە بىر قانچە كىشىنىڭ مەيدىدا ئويۇن كۆرسىتىۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ئادەم يۈزىگە نىقاب تاقىۋالغان، رەڭگارەڭ كىيىم كىيگەن بولۇپ، دراما ئويناۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. كېيىنكى كومزەكتە تۆت ئادەمنىڭ سۈرىتى بولۇپ، ئۇلارمۇ نىقاب تارتىۋالغان. رەڭگارەڭ كىيىم كىيگەن بولۇپ، ئالدىنقىسى بىلەن ئوخشاش. بۇلار قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا دراما ئويناشتەك بىر خىل سەنئەت شەكلىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.[1] شىنجاڭنىڭ تارىم ۋادىسى قەدىمكى زامانىدا يالغۇز ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى دەپ ئاتىلىشقا مۇناسىپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەڭ بۇرۇن دراما ئويىنالغان جايلارنىڭ بىرى. بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. تارىختا شىنجاڭ دراملىرى ئېچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ دراملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بەنگۇ «خەننامە. جاڭ چىئەن تەزكىرىسى» دە خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا سېرىك - سېھرىگەرلىك (角抵, 奇戏) بارلىقىنى ئېيتقان. ۋاڭ شۇەنلىن يازغان «جىننا-مە. لۇگۇاڭ تەزكىرىسى» دە شىنجاڭدا ئەينى چاغدا «سېرىك ئويۇنى» (奇伎异戏) بولىدىغانلىقى سۆزلەنگەن. ئومۇمەن خەن دەۋرىدىن باشلاپ، سېرىك، سېھرىگەرلىك، ۋە باشقا ھەر خىل سەھنە ئويۇنلىرى، دراملار غەربىي يۇرتتىن ئۇزلۇكسىز تۇرده ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ سېھرىگەرلىك، دراماچىلىق ئىشلىرىغا غايەت زور تەسىر

---

① «شىنجاڭنىڭ دراماچىلىق مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ دراماچىلىق مەدەنىيىتى» تەھرىر ھەيئىتى تۈزگەن. 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى مەتبەئە نۇسخا، بىرىنچى توپلام، 148 - 147 - بەتلەر.

كۆرسەتكەن. بۇ ھال سېھرىگەرلىك، دراماسچىلىقنىڭ پۈختا ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ھەقتە دراما تەتقىقاتچىسى ۋاڭگۈۋېي قاتارلىقلار بىر قاتار ئىزدىنىشلەردە بولغان ۋە ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئېلان قىلغان. لوشاۋۋېن ئەپەندى بولسا مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمكى غەربىي يۈرت سېرىك ـ سېھرىگەرلىكنىڭ شەرقتە سىلجىشىنى جوڭگو سېرىك ـ سېھرىگەرلىكنىڭ باشلىنىشى دېيىشكىمۇ بولىدۇ... غەربىي يۈرت ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش رايونلار قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتى ئەڭ تەرەققىي قىلغان ۋە ئاساسلىق دىنلار ئېقىملىرى گۈللەنگەن رايون ھەم دۇنيا سېرىك ـ سېھرىگەرلىكى ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان سېرىك ـ سېھرىگەرلىك يۈرتى». [1] سۇڭ سۇلالىسى (960ـ 1279) ئەلچىسى ۋاڭ ئەپەندى (939 ـ 1006) «قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا «توققۇزىنچى ئايلار ئىدى. پادىشاھ، شاھزادە ۋە ئۇنىڭ مۇلازىملىرى بىزنىڭ كۈنچىقىش تەرەپتىن كەلگەنلىكىمىزنى بىلگەندىن كېيىن بىزنى ئويۇن بىلەن قارشى ئالدى. پادىشاھ بالا ـ چاقلىرى بىلەن بىللە چىقىپ بىللە ئويۇن كۆردى، كۆڭۈللۈك زىياپەت ياكى گۈگۈم چۈشكىچە داۋاملاشتى» دەپ يازغان.

بۇنىڭدىن باشقا ھازىر ساقلىنىپ قالغان تۇبۇت يېزىقىدىكى «ئۇدۇن ئېلىدىن تەلىم ئېلىش خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا قەدىمكى ئۇدۇن رايونىدا دراما ئوينىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان (قەدىمكى ئۇدۇن تىلىدا دراما دېگەن سۆز «nätaa» دېيىلگەن)

يېقىنقى يىللاردىن بېرى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىن قەدىمكى كۇسەن ـ ئاگنى تىلى ۋە سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان دراما پارچىلىرى (مىلادى 618 ـ 907 ـ يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ) تېپىلدى. ئالدىنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپلىرىدىن «مايتىرى سىمىت» (Maitreya samiti nataka)، «ناندا ھەققىدىكى دراما» (难陀本行集剧本 Nandacarianāṭaka)، ئۇنىڭدىن باشقا ئارانېمى (Aranemi) پادىشاھقا مۇناسىۋەتلىك دراما پارچىسى؛ كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپلىرىدىن تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان مامىڭنىڭ «سارىپۇترا پراكارانا» (Säriputra Prakarana، «舍利弗篇» 马鸣著) دراما ئەسىرى قاتارلىقلار. [2]

2 ـ «مايتىرى سىمىت»

1. پرتانراكشىت

پرتانراكشىت قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەدەبىي تەرجىمان، جۈملىدىن «مايتىرى سىمىت» ناملىق يىرىك سەھنە ئەسىرىنى توخرى تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان كىشى. تەرجىمانىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى پىرتانراكشىت كىرماۋا. ژېك (Prajnaraksita karmavasika). بەزىلەر پرتانراكشىتنى Ⅷ ـ Ⅸ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان دەپ قارىشىدۇ، شۇنداقلا بەزىلەر ئىلگىرى رايونىدا دېسە، بەزىلەر قوچۇ (تۇرپان) رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان دەپ ھېسابلايدۇ. پرتانراكشىت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەن، توخرى تىلى سەۋىيىسىمۇ خېلىلا يۇقىرى، پىشقان ئەدەبىي تەرجىمان، بۇددىزمدىن ئوبدان خەۋىرى بار بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپە

---

① لوشاۋۋېن «غەربىي يۈرت سېرىكچىلىكىنىڭ شەرقتە تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 5 ـ سان، 62 ـ بەت، خەنزۇچە نەشرى.

② گىلگ شىمىن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزمنىڭ دەسلەپكى دراممىسى «مايتىرى سىمىت» (قۇمۇل نۇسخىسى) تەتقىقاتى» «شىنجاڭ دراما مەدەنىيىتى»، 1988 ـ يىلى، خەنزۇچە مىخ مەتبەئە نۇسخا، 147 ـ بەت.

قوشقان. بۇ ئەسەرنى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى چۇتاش يېگەن تۇتۇق ئايىلى تۇزۇن بىلەن بىرگە كۆچۈرتكۈزگەن.

2. «مايتىرى سىمىت»

«مايتىرى سىمىت» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان 27 پەردىدىن تەشكىل تاپقان چوڭ ھەجىملىك سەھنە ئەسىرىدۇر.

ئۇ ھازىرغا قەدەر ئېلىمىزدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قول يازمىلار ئىچىدە دەۋرى ئەڭ بۇرۇن بولغان بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي ئەسەر. بۇ ئەسەردە مۇكەممەل بەدىئىي شەكىل، كونكرېت ئوبراز، جانلىق ۋە راۋان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق بۇددا دىنى نەزىرىدىكى قۇتقازغۇچى تەڭرى — كەلگۈسى بۇرقان مايتىرىنىڭ ھاياتىدىكى ئىش - پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان.

«مايتىرى سىمىت» قول يازمىسىدا ئۇنىڭ قايسى تىللاردىن ۋە كىملەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، ئۇچىنچى بۆلۈمىنىڭ خاتىمىسى مۇنداق چۈشۈرۈلگەن:

ئالقۇ شاساتارلاررىغ ئۆتكۈرمىش تۇپكەرمىش ۋايباش شاستىر بوشغۇنمىش ئارياچىنتىرى بۇدىس (ا) تۇا كىشى ئاچارى ئەنەتكەك تىلىنتىن توقرى تىلىنچە ياراتمىش پرتاراكشىت (ك) رماۋاژىك توقرى تىلىنتىن تۇرك تىلىنچە ئەۋەرمىش مايترى سىمىت نوم بىتىگدە ئانىروتى ئارخانتىنىڭ ئاۋدانى ئاتلىغ ئۇچۇنچ ئۇلۇش تۇكەدى.

ھازىرقى زامان تىلىدىكى يەشمىسى:

بارلىق شاستىرلارنى[1] پىششىق ئىگىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان ۋايباش شاستىرنى ئۆگەنگەن ئارياچانتىرى بۇدساتۋا ئۇستاز ئەنەتكەك تىلىدىن[2] تۇخرى تىلىچە يارانقان (ئىجاد قىلغان)، پرتانراكشىت كرماۋاژىك توخرى تىلىدىن تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان مايتىرى سىمىت نوم پۈتۈكتە ئانىروتى ئارخانتىنىڭ ئاۋادانى (تەمسىلى) ئاتلىق ئۇچىنچى بۆلۈم تۇگىدى.

دېمەك، ئالدى بىلەن سۆلمى (قارا شەھەر دەپ قارىلىدۇ) لىق ئارياچانتىرى بۇ ئەسەرىنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن توخرى تىلىغا، ئاندىن پرتانراكشىت توخرى تىلىدىن تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«مايتىرى سىمىت» نىڭ بىر قانچە خىل نۇسخىسى (قول يازما نۇسخىسى) ساقلانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە 1959 - يىلى قۇمۇلدىن تېپىلغان نۇسخا بىر قەدەر تولۇق.

دراما قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «مايتىرى سىمىت» بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا (كىچىك كۆلۇڭگۇ) مەزھىپىگە مەنسۇپ ئەسەر بولۇپ، ئارياچانتىرى بۇ ئەسەرنىڭ سانسىرىتچە نۇسخىسىغا ئاساسەن توخرىچە نۇسخىسىنى ئىجاد قىلغان، يەنى سانسكرىتچىدىن توخرىغىچە ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن. توخرىچە نۇسخىلارنىڭ بىرىدە ئەسەرنىڭ نامى[3] «Maitreya samiti nataka» دەپ يېزىلغان. توخرىچە نۇسخىلاردا يەنە ۋەقەلىك ئورنى، پېرسوناژلار ۋە تەڭكەش قىلىنىدىغان كۈيلەر كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ئەسەرنىڭ توخرىچە نۇسخىسىنىڭ سەھنە ئەسىرى ئىكەنلىكى مەلۇم.

---

① شاستىرى — سانسكرىتچە ئاتالغۇ. بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان سۈترانىڭ تەپسىرى.

② ئەنەتكەك تىلى — سانسكرىت تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

③ ناتاكا - درامانى دېگەن مەنىدە.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخا بىلەن توخرىچە نۇسخىسىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەن مۇتەخەسسىسلەر قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىغا مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى، بىراق ئۇسلۇب جەھەتتە پەرق قىلىدىغانلىقىنى بايقىغان.

ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىدا، ھەر بىر بۆلۈم (پەردە) نىڭ بېشىدا ۋەقەلىك ئورنىلا كۆرسىتىلگەن. ھەر بىر بۆلۈمنىڭ ئاخىرىدا شۇ بۆلۈمنىڭ نامىمۇ كۆرسىتىلگەن. شۇنداق بولسىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ توخرى تىلىدىكى سەھنە ئەسىرىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ ھەر بۆلۈمىنىڭ بېشىدا ۋەقەلىك ئورنى كۆرسىتىلگەنلىكى، ھەر بىر بۆلۈمنىڭ ۋەقەلىكى كونكرېت ئوبرازلار ۋە ئۇلارنىڭ دىئالوگلىرى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەسەرنىڭ نامى «مايتىرى سىمىت نوم بىتىڭ» دەپ[1] يېزىلغانلىقى ۋە بۇ ئەسەردە ئۇچرايدىغان «كۆرۈنۈش» (كۆرۈنۈش) سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ سەھنە ئەسىرى ئىكەنلىكىگە ئىسپات بولالايدۇ.

«مايتىرى سىمىت» نىڭ قىسقىچە ۋەقەلىكى مۇنداق: «مايتىرى سىمىت» دراممىسى سەككىز ياشلىق مايتىرىنىڭ ئۇستازى باداری براھمانىنىڭ چۈشىدە «ۋايشىراۋانا» دەپ ئاتىلىدىغان ئىلاھلار بىلەن سۆھبەت قىلىۋېتىپ ماگاتا (ھازىرقى نېپالدا) دۆلىتىدىكى باراناس تېغىدا ساكيامۇنىنىڭ بۇددا بولغانلىقىنى غەل - پال كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن ئۆزى بەك قېرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن مايتىرىنى 16 شاگىرتى بىلەن بىللە بۇددانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنلىكىنى باشلىنىدۇ. قالغان كۆرۈنۈشلەردە يول يۈرۈش، كۆرۈشۈش جەريانى ۋە بۇ توغرۇلۇق ئاسماندا پەيدا بولغان ئاجايىپ - غارايىپ تەنتەنىلەر، سۆھبەتلەر ۋە باشقا ۋەقەلەر تەسۋىرلىنىدۇ.[2]

---

① نوم بىتىڭ - نوم/يۇتۇك: كەلگە مەنىدىن ئېيتقاندا ھېكايە سۆزلەش ئارقىلىق دىن تەرغىب قىلىدىغان ئەسەر دېگەن مەنىدە.

② «مايتىرى سىمىت» نىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنى تەتقىق قىلىشتا ش ئۇ ئا ر تەۋسىيە ئا. خوجا، ئى. يۈسۈپ، د. قەمبىرىلەرنىڭ ئەمگىكى چوڭ بولدى. بىزنىڭ بۇ ئەمگىكىمىز ئاساسەن شۇلارنىڭ ئەمگىكىدىن پايدىلىنىپ، بەزى مەزمۇنلار كىرگۈزۈلدى. ئوقۇغۇچىلار، بۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي ماتېرىياللارنى شۇلارنىڭ ئەمگىكىدىن كۆرسە بولىدۇ.

Ⅵ باب. قىتان ـ لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

1§ . ئومۇمىي ئوبزور

قىتانلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىي تەرىپىدە ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر-نىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. مىلادى Ⅳ ئەسىردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى خۇاڭخې دەرياسى (سارمورېن دەرياسى) ۋە تۇخې دەرياسى (لۇخا دەرياسى) ۋادىلىرىدا قىتانلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان. قىتانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار. بەزىلەر توڭغۇس تىپىدىكى خەلق دېسە، بەزىلەر موڭغۇل تىپىدىكى قەبىلە، يەنە بەزىلەر تۈرك تىپىدىكى قەبىلە دەپ قارايدۇ[①].

قىتانلار تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، ئۇزلۇكسىز زوربېسىپ تۇرغان. 552 ـ يىلى تۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندا، بىر قىسىم قىتان قەبىلىلىرى بۇ خانلىق تەۋەسىدە بولغان. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، قىتانلار بۇ خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا يۈز يىلغىچە ياشىغان[②]. ئۇيغۇر خانلىقى مۇنەرز بولغاندىن كېيىن قىتانلار بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلىغان. 901 ـ يىلى ئاپاگىنىڭ قىتانلارغا ھۆكۈمران بولۇشى بىلەن قىتان مىللىتىنىڭ تارىخى يېپىيېڭى سەھىپىگە قەدەم قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار قىتان خانلىقى (916 ـ 1125) ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىرىنى قۇرۇپ، ئېلىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىغا شانلىق سەھىپە-لەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

قىتانلار خانلىق قۇرغان مەزگىللەردە ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى غايەت زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرغان. بۇنىڭ مۇنداق بولۇشىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئاساسى ۋە سەۋەبى بار. گەپنى يەنىلا قەدىمكى دەۋردىن سۇرۇشتە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

موڭغۇل دالىسىدا ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، قىتانلارنىڭ بۇ خانلىققا قارىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. دەل شۇ چاغدا ئۇيغۇر خانلىقى رۇسى دېگەن ئۇيغۇر ئەمەلدارنى قىتانلارغا نازارەتچى ئەمەلدار قىلىپ ئەۋەتكەن. بۇنىڭ بىلەن يەنە زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارمۇ ئۇ يەرگە بارغان. 840 ـ يىللىرى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنەرز بولغاندىن كېيىن قەبىلىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن. قىتانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلەر ئەمەلدارلىق ئىمتىيازىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار موڭغۇلىيە-دىكى ئورقۇن دەرياسى ساھىلىگە قايتىپ كەتمەي، ئاۋۋالقىدەكلا قىتانلار يېرىدە قېلىپ، قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغان. بىر مەزگىللىك ياشاش ۋە تىرىكچىلىك قىلىش ئارقىلىق بۇ ئۇيغۇرلار بىر قەبىلە بولۇپ زورايغان ۋە بىر قانچە جەمەتكە بۆلۈنگەن. «شۇلۇ» بىر ئۇيغۇر جەمەتىنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇلار قىتانلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن قۇدا ـ باجا بولۇشالايدىغان يۇقىرى ئىمتىيازىنى مۇستەھكەملىگەن. شۇلۇ يۆلىدۇ خانىشىنىڭ ئوغلى،

---

① ئە. بايتور. خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 721 ـ بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.
② قەن ۋېنلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، ئالتىنچى توم، 23 ـ بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

قىتانلارنىڭ تەيزوڭ خانى ياللۇغ دېگۈڭ بۇ ھەقتە توختىلىپ، «خانىش (ئانىسى شۇلۇ يۆلىدۇنى دېمەكچى—نەقىلچىدىن) نىڭ جەمەتى چوڭ، كونا ئارچىنىڭ يىلتىزىغا ئوخشايدۇ، يۆتكەش مۇمكىن ئەمەس» («ئومۇمىي ئۆرنەك»، 286 ـ جىلد، «كېيىنكى خەن تەزكىرىسىنىڭ بىرىنچىسى» «通鉴后纪汉—» 286 دېگەن.

تۈتۇ يازغان «لياۋ تارىخى. خانىشلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «تەيزۇنىڭ چۈن چىن خانىشى شۇلۇ ئۇرۇقىدىن، يوشۇرۇن ئىسمى پىڭ، ئەركىلەتمە ئىسمى يۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى (مۇنۇلار): ئۇيغۇر رۇسى ۋېي نىگۈشىلىنى تاپقان، ۋېينىڭ (شىلى) جېنسىمېيلىنى تاپقان، جېنسى (مېيلى) پوگۇمېيلىنى تاپقان، پوگۇ (مېيلى) يۇندې جىياۋاڭ (لياۋ تەيزۇ ياللۇغ ئاباگىنىڭ بوۋىسى يۇندىشى—نەقىلچىدىن) نىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئۇلار قىتانلارنىڭ ئوڭ تەرەپ قەبىلىسىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن. پوگۇنىڭ ئىسمى يۇەن بولۇپ، ياۋلىيەن ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقىلى بولغان.» دېمەك، شۇلۇ يۆلىدۇ مىلادى 879 ـ يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنى سۈرۈشتە قىلمىغان بولساق، رۇسى ئۇنىڭ چوڭ بوۋىلىرى، يەنى تۆتىنچى بوۋىسى بولۇپ، ئارىلىقتا ئۈچ ئەۋلاد ئۆتكەن. ھەربىر ئەۋلاد 30 يىلدىن ھېسابلانغاندا، بۇنىڭغا تەخمىنەن 100 يىل بولغان. يەنە بۇنىڭغا رۇسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈپ، يۆتكىلىپ ماكانلاشقان ۋاقتىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئومۇمەن شۇلۇ يۆلىدۇ خانىشىنىڭ ئەجدادى قىتانلارغا بېرىپ ماكانلاشقان ۋاقتى مىلادى 750 ـ 760 ـ يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، دېمەك پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ۋاقىت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ كۈچەيگەن چاغلىرى ئىدى.

شۇلۇ يۆلىدۇ قىتانلارنىڭ دۆلەت قۇرغۇچى لياۋ تەيزۇ خانى ياللۇغ ئاباگىغا ياتلىق بولغان. دادىسى يۇەن ياۋلىيەن قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئازاگېزىسى (ئەمەل نامى—ئاتامان مەنسەپ بولسا كېرەك) بولغان. ياللۇغ ئاباگى 907 ـ يىلى خان دەپ ئاتالغاندا، ئۇ «زېمىن خانىش» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەرنى توپلاپ، ھەربىي تەييارلىقلارنى ئىشلەگەن. 913 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاباگىغا قارشى ئىنىسى لاگى ئىسيان كۆتۈرگەن. ئىسيانچىلار بىرقانچە قەبىلىلەرنى ئەگەشتۈرۈۋالغان بولغاچقا كۈچىمۇ خېلى زور ئىدى. بۇ ھالقىلىق پەيتتە ئاباگى ئالدىن يۈرەر قىسمىغا قوماندانلىق قىلىپ، لاگى قاتارلىقلارنى قوغلاش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىدۇ. شۇلۇ يۆلىدۇ ئوردا مۇھاپىزەت لەشكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ، يىندىشى باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلارنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. يەنە يارەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىسيانچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن ئاباگى خانلىقىنىڭ سىمۋولى بولغان تۇغ ـ سۈتۇقىنى ۋە ئاباگىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان «قۇتلۇق چېدىرى»نى قايتۇرۇپ كېلىدۇ[1].

916 ـ يىلى ئاباگى (لياۋتەيزۇ) قىتان قۇلدارلىرىنىڭ باشلىرىدىن بولۇش سۈپىتى بىلەن يېڭى خانلىق تۈزۈمىنى تىكلەيدۇ، پادىشاھلىق نامىنى قوللىنىپ، ئۆزىنى «تەڭرى خان» دەپ ئاتايدۇ، خوتۇنى شۇلۇ يۆلىدۇغا «لاياقەتلىك، دانىشمەن زېمىن خانىش» دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قىتان پادىشاھلىقىنىڭ ھەربىي، دۆلەت ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلارغا شۇلۇ خانىش قاتنىشىدىغان بولغان ۋە سىياسەت ـ تەدبىر بەلگىلىگەن.

ئۇيغۇر خانىش شۇلۇ يۆلىدۇ ئەقىللىق، باتۇر، لەشكەرىي ئىشلارغا پىششىق بولغاچقا،

---

① قەدىر ۋېنخەن «مۇقەددەس ئومۇمىي تارىخى»، ئالتىنچى توم، 40 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

يېڭىدىن تىكلەنگەن ئاباكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن لەشكىرىي تەييارلىقلارنى پۈختىلىغان. ئەينى چاغلاردا قىتانلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلىغان. قەبىلىلەر ئاۋۋالقىدەكلا ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمنى ئاساس قىلغان. قىتان ئارمىيىسىنىڭ غوللۇق قىسمى پادىشاھنىڭ بىۋاستە ئورۇنلاشتۇرۇشىدىكى زەربىدار قوشۇندىن ئىبارەت بولۇپ، ئاباكى بۇ قوشۇننى «پىشى قوشۇن» («پىشى» قىتانچە سۆز بولۇپ، قەيسەر، باتۇر دېگەن مەنىدە) ۋە «خاس قوشۇن» دېگەن قىسىملارغا بۆلگەن، «پىشى قوشۇن»، «زېمىندىكى نادىرلاردىن تاللانغان» بولۇپ، 30 مىڭ چەۋەندازدىن تەشكىل تاپقان. «خاس» (珊屈) «ئەتىۋارلىق» دېگەن مەنىدىمۇ بولۇپ، بۇ شۇلۇ خانىش تەرىپىدىن تاللانغان 20 مىڭ چەۋەندازدىن تەشكىللەنگەن. ئەمەلىيەتتە «خاس قوشۇن» شۇلۇ خانىشنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا بولاتتى.

شۇلۇ يۆلىدۇ ئاساسىي قوشۇننى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقتىن لياۋ تەيزۇ ئاباكى داڭ شاڭ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغان، بۇ چاغدا سىرۇيىلارنىڭ خۇاڭ تۇ (سېرىق باشلار)، چوپو ئىككى قەبىلىسى مەخپىي پىلان تۈزۈپ، قىتانلارنىڭ خان ئوردىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇلۇ خانىش خەۋەرنى تاپشۇرۇۋېلىپلا دەرھال قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ، قەھرىمانلىق بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈشمەن قوشۇننىنى تارمار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كەڭ قەبىلىداشلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ.

شۇلۇ يۆلىدۇنىڭ قىتان خانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىشلىگەن خىزمەتلىرى سان - ساناقسىز. بۇنىڭ ئىچىدە 925 - يىلى قىتانلارنىڭ شەرقىدىكى بوخەيگە يۆرۈش قىلىشىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنى تىلغا ئالماي بولمايدۇ. شۇ يىلى قىتان خانى ئاباكى، خانىش شۇلۇ يۆلىدۇ، شاھزادە بىبىي، ئىككىنچى ئوغلى دىگۇاڭ قاتارلىقلار بىرگە بارغان. بۇ ئۇرۇش دەھشەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا قىتانلار پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنى توپلىغان. ئاخىرى قىتان قوشۇنى غەلىبە قىلغان. خانىش بۇ ئۇرۇشتا كۆپ ئەقىللەرنى كۆرسەتكەن.

926 - يىلى 7 - ئايدا لياۋخانلىقىنىڭ ئاباكى بوخەيلىكلەرنى مۇنتەرز قىلغاندىن كېيىن فۇيۇ دىيارىدا ئۆلگەن. ئاباكى ئۆلگەندىن كېيىن خانىش شۇلۇ يۆلىدۇ نايىب شاھ بولۇپ، خاقانلىقنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئۆز قولىدا تۇتقان. 927 - يىلى 11 - ئايدا ھەربىي ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇرغان ئەمر لەشكەر ياللۇغ دىگۇاڭ خانىش شۇلۇ يۆلىدۇنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. خانىش شۇلۇ يۆلىدۇ 953 - يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ھاياتىدىكى پۈتۈن ئۇي - پىكرى قىتانلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىغا ئاكتىپ ئارىلىشىش، ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسىتىش، ھالقىلىق پەيتلەردە تەدبىر بەلگىلەش بىلەن بولغان. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مىسال كۆرسەتكىلى بولىدۇ. خانىش ئاباكى ئۆلگەندىن كېيىن مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى يېڭىپ ۋە باشقا تېگىنلەرنى قايرىۋېتىپ ئۆزىنىڭ ئوغلى ياللۇغ دىگۇاڭنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلغۇزغان. شۇ چاغدا ئاباگىنىڭ يەنە بىر ئوغلى يېلۇۋېي ھەم خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئىدى. دىيلى قاتارلىق يۇقىرى ئابرۇيلۇق قىتان ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنى قوللايتتى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، خانىش دىيلىنى «شەرقىي قىتان خانىغا يان باستى» دېگەن پەرمانىنى چۈشۈرۈپ، ئۆكتىچىلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يوقىتىپ، دىگۇاڭنىڭ ئورنىنى ئوڭۇشلۇق قوغداپ قالىدۇ. دىگۇاڭ تارىختا لياۋ تەيزۇڭ دەپ ئاتىلىپ، 947 - يىلىغىچە خان بولىدۇ. بۇ جەريانىدا، خانىش ئوغلىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشىغا مەسلىھەتلەرنى بېرىپ تۇرىدۇ. دىگۇاڭ ئۆلگەندىن كېيىن خانىش ئۆزىنىڭ يەنە بىر ئارزۇلۇق ئوغلى لىخۇنى خانلىق

تەختكە ۋارىسلىق قىلدۇرماقچى بولۇپ، نۇرغۇن ھەربىكەت قىلىدۇ، ھەتتا لىخۇ بىلەن ئىككىسى سارمۇرىن دەريا‌سى بويىدا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ئۆكتىچى گۇرۇھ بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ ئېلىشماقچى بولىدۇ. ئەمما، قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئارىغا چۈشۈشى، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئالىي مەنپەئىتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشى سەۋەبلىك، چوڭ شاھزادە يوكائۇڭ (بۇنىڭ ئانىسى باشقا، لىخۇ بىلەن دادا بىر) تەختكە ئولتۇرىدۇ ۋە لياۋشىزوڭ دەپ ئاتىلىدۇ.

لياۋ خانلىقىنىڭ ئاباگى خان دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا شۇلۇ يۆلىدۇ ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنىڭ پاكىتى يەنە مۇنداق. فەن ۋېنلەن يازغان «جۇڭگو ئىومۇمىي تارىخى» ئالتىنچى تىوم، 68 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن. «خانىشىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئايماق-ناھىيىلىرى بولاتتى. خانىش شۇلۇ (يۆلىدۇ—نەقىلچىدىن) كۈنچىقىشتىكى جايلارنى ئىستېلا قىلىش جەريانىدا، ئەسىر ئالغان قۇللارغا يىكۈن ئايمىقىنىڭ گۈاڭيى ناھىيىسىنى قۇرۇپ بەرگەنىدى (ئۇ ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يايلىقى ئىدى). بۇ ئەسىرلەر شۇلۇ خانىشىنىڭ «خۇسۇسىي قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالغان، ئىدى»، «پادىشاھ ۋە خانىشىنىڭ قول ئاستىدىكى قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭمۇ «قارام» قۇللىرى بولاتتى».

لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ياللۇغ ئاباگى قىتانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مۇھىم ھەسسىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭ ھوقۇق ئىگىلىشى قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلسىمۇ، ئەمما ئەينى تارىخىي شارائىتتا قىتان جەمئىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئوبىيېكتىپ ئەھمىيەت، شۇنداقلا قىتان خەلقىنىڭ يۇكسەك ۋە ئورتاق ئارزۇسى ئىدى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىدىكى كۆپ مىلەت ئولتۇراقلاشقان كەڭ رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، قىتانلارنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ قالماستىن، بەلكى خانلىق تەۋەسىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقى ۋە ئارىلىشىشنى ياخشىلىدى ۋە تېزلەتتى. ئاباگىنىڭ خانىشى شۇلۇ يۆلىدۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈزلىنىشىنى ئەستايىدىل كۆزىتىپ، باشتىن ـ ئاخىر خان بىلەن بىرگە بولدى. چارە ـ تەدبىرلەرنى بىرلىكتە تۈزدى، ئالدىنقى سەپتە بىللە جەڭ قىلدى، قىتانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالغا ئىلگىرىلەش يولىدىكى قاتتىق ۋە دەھشەتلىك توسۇقلارنى باتۇرلارچە بۆسۈپ ئۆتۈپ، قىتانلارنىڭ سەككىز قەبىلىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تېزلەتتى. ئاباگى ئۆلگەندىن كېيىن لياۋ سۇلالىسىنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن قەتئىي تەۋرەنمەي تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ھەم ئىقتىدارلىق، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى داۋاملىق ئىلگىرىلىگەن. پروفېسسور سۇبېيخەي خانىشقا باھا بېرىپ «بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆچمەس تۆھپىدۇر، ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئونتۇلمايدىغان مۇھىم ئايال سىياسىيئون، ھەربىيشۇناس، بىر ئەۋلاد مەشھۇر ئاياللار سەھىپىسىنىڭ ئاچقۇچى» دەپ يازغان.

شۇلۇ يۆلىدۇدىن باشقا، يەنە نەچچىلىگەن ئۇيغۇرلار قىتان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سەھنىسىدە پائال تۇرىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، تارىخ تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشقان. قىتانلارنىڭ 200 يىللىق تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ شۇلۇ قەبىلىسىدىن توققۇز خانىش چىققان، 22 نەپەر ئۇيغۇر يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي، سىياسىي، مەمۇرىي، ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولغان.

بۇ خانىشلارنىڭ ئىچىدە ئىككى نەپىرى بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

§ 2 . شياۋگۇەنيىن، شياۋسېسي

قىتان خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ئىككى شائىرە يېتىشىپ چىققان بولۇپ، ئۇلار شۇ دەۋردىكى باشقا ئۇيغۇر سىياسىيونلىرى، زىيالىيلىرى ۋە قىتانلار بىلەن بىرلىكتە قىتان دۆلىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زور كۈچ چىقارغان.

1 ـ شياۋگۇەنيىن

شياۋ گۇەنيىن (1039 ـ 1075) ، تەخەللۇسى يى دې، ئۇيغۇر رۇسىنىڭ 11 ـ بوغۇن نەۋرىسى. ئۇنىڭ دادىسى شياۋخۇي قىتان خانلىقىغا باش ۋەزىر ۋە زوراغا (لەشكىرى قوماندان) بولۇپ ئىشلىگەن.

شياۋگۇەنيىن قىتان خانى داۋزوڭ— يوللۇغ خوجىجى (1055 ـ 1101 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) غا ياتلىق بولغان. 1055 ـ يىلى خانىشلىققا كۆتۈرۈلگەن.

شياۋگۇەنيىن، ھۆسن ـ جامالدا تەڭداشسىز، كۆپ خىل سەنئەت تالانتى بار، سۆز قىلىشقا ماھىر، پىپا چېلىشقا ئۇستا، چوڭقۇر پىكىرلىك شېئىرلارنى يېزىشقا قابىل، دراممىنىڭ كۈي ـ نەغمىلىرى ئۈچۈن بېيىت تۈزۈشتە چېۋەر بىر ئايال ئىدى. ئەينى زامانداقىتانلار خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە قويۇق ئۇچرىغان بولۇپ، شياۋگۇەنيىنمۇ خەنزۇچە ئىسىم قويۇپ، خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئىگىلەپ، شېئىرلارنى خەنزۇچە يازغان.

قىتانلار كۆچمەن مىللەت بولۇپ، ئەر ـ ئاياللار ئوخشاشلا ئوقيا مەرگەنلىرى ئىدى. شياۋگۇەنيىن دائىم يوللۇغ خوجىغا ھەمراھ بولۇپ، ئوۋغا چىقار ئىكەن. بىر قېتىم ئۇلار قىتانلارنىڭ ئاپىرىدە بولغان جايى يوجۇ ئايمىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل تەۋەسىدە) دىكى يېمۇ تېغى ئېتىكىدىكى يوۋخۇلىندا ئوۋچىلىق قىلغان، يالليۇغ خوجىجى ئەتراپقا قاراپ خۇشال-لىقتىن نەزمە تۈزۈشنى تەلەپ قىلغان، شياۋگۇەنيىن «يوۋخولىندا پەرمان بىلەن يېزىلغانلار» « 伏虎林应制 » دېگەن شېئىرنى نەق مەيداندا يازغان.

شېئىردا قىتانلارنىڭ تەرەپ ـ تەرەپتە جەڭ قىلىپ، زەپەر قۇچقان، ھەرقانداق يەردە رەقىبلىرىنى مەنسىتمەيدىغان مەغرۇر قىياپىتى، ساددا ۋە ساغلام ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭدىن خانىشنىڭ كۆڭلى ـ كۆكسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكى بىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى خېلىلا يۇقىرى بەدىئىي ماھارىتىنىڭ بار ئىكەنلىكىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

شياۋگۇەنيىننىڭ ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ئۇ دراممىنىڭ كۈي ـ نەغمىلىرى ئۈچۈن بېيىتمۇ يازىدىكەن.

ئۇنىڭ «كۆڭۈل ھويلىسىغا قايتىش» (回心院) دېگەن 10 كۈپلېتلىق بىر بېيىتى ساقلىنىپ قالغان، يەنە «ئۆتمۈشنى ئەسلەش» (怀古) ، «نامدىن جۈدا بولماق» (绝命词) قاتارلىق شېئىرلىرى ساقلىنىپ قالغان. شائىرەنىڭ شېئىرلىرىدا يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت ۋە تېرەن پىكىرلەر ئىپادىلەنگەن.

2 ـ شياۋسېسي

شياۋ سېسي (? ـ1121) ، شياۋ گۇەنيىن جەمەتىدىن، يەنى روسىنىڭ نەچچىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى. ئۇمۇ قىتان ئوردىسىدا خانىش بولۇپ تۇرغان، شۇنداقلا بىر تالاي سىياسىي

ئېشلارغا ئارىلىشىپ، ئۆزىنىڭ بىر سىياسىيئونغا خاس ئىقتىدارىنى نامايان قىلغان.

شياۋ سېسې قىتان خانلىقىنىڭ چۈشكۈنلەشكەن ئاخىرقى مەزگىلىدە ياشىغان. ئۇ بىر مۇنچە شېئىرلارنى يازغان، ساقلىنىپ قالغانلىرىدىن «مەجۇيات» (讽刺歌) ، «تارىخنى كۆيلەش» (咏史) دېگەن ئىككى پارچە شېئىرى بار. «مەجۇيات» دېگەن شېئىرىدا ئېرى — قىتان خانى يوللۇغ يەنشى (1055 ـ 1101) نىڭ زور سىياسىي مەسىلىلەردىكى مەيدانىنى يوشۇرماستىن مەسخىرە قىلىدۇ، «تارىخنى كۆيلەش» دېگەن شېئىرىدا چىن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 ـ 206 ـ يىللار) ئاخىرقى مەزگىلىدىكى چۈشكۈن سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن سېلىشتۇرما قىلغان ھالدا ئەيىبلەش ۋە تەنقىد قىلىش ئارقىلىق يوللۇغ يەنشىنىڭ خاتالىقلارنى تۈگىتىشىگە، مەغلۇبىيەت يولىغا كىرىپ، چىن سۇلالىسىدەك ئەھۋالغا قالماسلىقىغا ئاگاھلاندۇرىدۇ. بۇ شېئىرلاردىن شائىرنىڭ ئادەتتىكى ئائىلە ئايلىنى، بەزمىخور خانىش ئەمەسلىكى، بەلكى تارىخ، سىياسىي ۋە ئەدەبىياتقا پىششىق، دۆلەت، خەلقنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان سىياسىي ئەرباب ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

شياۋگۇەنىن ۋە شاۋسېپلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئېلىمىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بىر ئۇلۇش ئورۇنغا ئىگە. ئۇلارنىڭ ھاياتىنىڭ خەتەرگە يولۇقۇشىغا قارىماي، سىياسىي مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈپ، دادىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتەك جاسارىتى ۋە ئالىيجاناب پەزىلىتى مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ. بۇ ئۇيغۇر ئايالىلىرىنىڭ تارىختىكى ئورنىنى ۋە رولىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

Ⅶ باب. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

§1. ئومۇمىي ئوبزور

1 ـ ئىجتىمائىي ئەھۋال

قاراخانىيلار تەخمىنەن 850 ـ يىلىدىن 1212 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

تاشقى موڭغۇلىيىنى ئاساس قىلىپ خانلىق قۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى 840 ـ يىلىدىن باشلاپ خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى بولغان ئىلى، يەتتىسۇ ۋە چۇ ۋادىسى رايونلىرىدا يېڭى بىر ھاكىمىيەت تىكلىگەن. ئۇ دەسلەپ بالاساغۇننى مەركەز قىلغان بولسا، كېيىنچە كاشغەر تەۋەسىنىمۇ ئۆزىگە قوشۇپ، بىر پۈتۈن ھاكىمىيەتكە ئايلانغان. 893 ـ يىلىدىن باشلاپ، خاقان ئوغۇلچاق كاشغەرنى پايتەخت قىلغان. شۇنداق قىلىپ، Ⅸ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىقىدا توققۇز ئوغۇز، ياغما، قارلۇق قابىلە-لىرى ئاساسىدا چوڭ بىر ھاكىمىيەت شەكىللەنگەن. بۇ ھاكىمىيەت «ئۇلۇغ»، «كەچ» ۋە «شىمال» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» نامى بىلەن «قاراخانىيلار» دەپ ئاتالغان. بۇ ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچىلار خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە «كۆك ئارت ـ پامىر ئۇيغۇرلە-رى» (鹘岭回鹘) دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغان.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورقۇن ۋادىسىدىكى بىرلىككە كەلگەن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئاخىرلاشقانلىقىنى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ھاكىمىيەتچىلىكىنىڭ شىنجاڭ، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا مەركەزلەشكەن يېڭى تەرەققىيات دەۋرىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى.

قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن ۋاقتىدىكى چېگرىسى شەرقتە ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن دېگەن جايىدىن، غەربتە ئارال دېڭىزى، شىمالدا يارىش (جۇڭغارىيە)، ئالمالىق، يەتتىسۇ رايونلىرىدىن، جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب رايونلىرىدا خوتەن ۋە چەرچەن، چارقىلىق رايونلە-رىنى، ۋاخان كارىدورى ۋە ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ۋالۇ بو يازغان «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم ئىشلار بايانى» (宋会要) دا قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي چېگرىسى سېرىق ئۇيغۇرلار ۋە تاتار زېمىنلىرىگىچە تۇتۇشىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. قاراخانىيلار كۆل بىلگە باھادىر قىدىرخان، ئوغۇلچاق قىدىرخان دەۋرىدە گەرچە سامانىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ماۋارەئۇننەھرنى ئىشغال قىلمىغان بولسىمۇ، شەرقتە كۇسەن (كۇچا) ۋە قوچۇ زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، سېرىق ئۇيغۇر رايونلىرى بىلەن تۇتاشقانىدى. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىدىن باشلاپ، كۇسەن ۋە قوچۇدىكى بۇددا ۋە مانى ئۇيغۇرلىرى مۇستەقىل ھالەتتە ساقلىنىپ قالغان؛ سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى كۇچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ماۋارەئۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سامانىيلار تەررىتورىيىسىنى ئۆزلەشتۈرۈشكە كىرىشكەن ۋە ئاخىرى 999 ـ يىلى 23 ـ ئۆكتەبىر بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، سامانىيلار خانلىقىنى مۇنتەرز قىلغان.

قاراخانىيلار تۇنقان كەك زېمىن مەمۇرىي جەھەتتىن ئۇچ چوك قىسىمغا بۆلۈنگەن. بىرىنچىسى، كاشغەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەند ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم، بۇ مەمۇرىي بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىسى ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇپلا قالماستىن[1]، بەلكى ئاساسىي ئاھالىسى توققۇز ئوغۇز، قارلۇق، ياغما قاتارلىق قەبىلىلەردىن ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە كۆچمەن تۈركىي قەبىلىلەر، سوغداق (سوغدى) قاتارلىق ئىران تىلىنىڭ تۈرلۈك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ بار ئىدى.

قاراخانىيلارنىڭ قۇرۇلۇشى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى، يەنى بۇددا، مانى ۋە باشقا دىنلارنىڭ ئورنىغا ئىسلام دىنى دەسسىدى، شىمالدىكى بىر قىسىم جەڭگىۋار كۆچمەن، چارۋىچى قەبىلىلەر ئېكىنچىلىك رايونلىرىدىكى دېھقان ۋە سودىگەر قېرىنداشلىرىنىڭ تەسىرىدىن ئولتۇراق ھالەتكە ئۆتتى، يېڭى ئىسلام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى.

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى مەركىزىي شەھەرلەردىكى مەدەنىي مۇھىت.

قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە، مەدەنىيەت ساھەسىدە زور بىر گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى. بالاساغۇن، كاشغەر، سەمەرقەند قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەر مۇھىم بىر مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئايلاندى.

XII ئەسىردە ياشىغان نىزامى ئەروزى سەمەرقەندى ئۆزىنىڭ «مەجمەئۇننەۋادىر» (نادىر ھېكايىلەر) ناملىق ئەسىرىدە سامانىيلار ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىلىم ـ مەرىپەتكە ھامىيلىق قىلغان سامانىي پادىشاھى ئەمىر ئىسمائىل سامانىي، غەربىي قاراخانىيلار خاقانى خىزىرخان قاتارلىق بىرمۇنچە ھۆكۈمدارلارنى ۋە ئۇلار ئۆز ئەتراپىغا توپلىغان يۇزلىگەن پەيلاسوپ، ئاستىرونوم، يازغۇچى، شائىرلارنى ۋە تېبابەت ئالىملىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ.

بولۇپمۇ بۇ دەۋردە كاشغەردە بىرقاتار مەدرىسىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان. بۇلار، ساچىيە مەدرىسى (مەدرەسەئى ساچىئە)، بەزى مەنبەلەردە بۇ سۇتۇق بۇغراخان زامانىدا بىنا قىلىنغان دېيىلگەن. جامال قارشى ئۆزىنىڭ «مۇلھىقاتۇس‌سۇراھ» (سۇھاھ) ناملىق ئەسىرىدە بۇ مەدرىسە نامىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە ئۆزى جەۋھەرىنىڭ «سىھاھ» لۇغىتىنى ئۇزۇن ئىزدەپ، سۇتۇق بۇغراخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ساچىيە مەدرىسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدىن تاپقانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.

ساچىيە مەدرىسى قاراخانىيلاردىن كېيىن بولۇپمۇ نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە بىر مەزگىل ۋەيران قىلىنغان بولسىمۇ، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋالىي بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇر ئەمەلدار مەسئۇد بەگ 1255 ـ 1260 ـ يىللىرى بۇ مەدرىسىنىڭ خارابىسى ئورنىغا «مەسئۇدىيە» مەدرىسىنى ۋە ئۇنىڭ يېنىغا «سائادەت» كۈتۈپخانىسىنى سالدۇرغان. جامال قارشىنىڭ يېزىشىچە، بۇ مەدرىسكە «ھەممە ئىقلىملاردىن ھەر يىلى مىڭلاپ ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بىلىم ئالغان. بۇ يەردە يالغۇز ئىلاھىي بىلىملەر ئوقۇتۇلۇش بىلەنلا قالماي، ئارىستوتېل، سوقرات، فارابى، ئىبىن سىنا ۋە خارەزمى پەلسەپە-

---

① ۋېي لىيانتاۋ «قاراخانىيلار تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

لمرسمۇ ئوقۇتۇلغان.»[1]

ھەمىدىيە مەدرىسى (مەدرىسەئى ھەمىدىيە) — كاشغەر دۆلەتباغدىكى مەدرىسە بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ، مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئاتاقلىق مەدرىسە. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»تە «ئۇستازىم» دەپ تىلغا ئالغان «ھۈسەيىن ئىبىن خەلەق كاشغەرى» بۇنىڭغا مۇدەررىسلىك قىلغان. بۇ مەدرىستە قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن ۋە باشقا ساھەدە-كى ئادەملەردىن نۇرغۇن ئالىملار يېتىشىپ چىققان.

مەھمۇدىيە مەدرىسى (مەدرىسەئى مەھمۇدىيە) — قاراخانىيلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى يازلىق سەيلىگاھ بولغان كاشغەر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئوپالدا، «مەھمۇد كاشغەرى» مازىرى يېنىدا خارابىسى بولۇپ، شۇ يەردە بىنا قىلىنغان. مەزكۇر مازار تەزكىرىسىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ مەدرىسە قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان. مەھمۇد كاشغەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن مۇشۇ مەدرىستە سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، نۇرغۇن ئۆلىمالارنى يېتىشتۈرۈپ، «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن.

قاراخانىيلار دەۋرىدە كاشغەردە قۇرۇلغان مۇشۇ مەدرىسلەردە ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن كۆپلىگەن ئالىملار، شائىرلار، ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئىلمىي مەركەزگە ئايلانغان. شۇڭا جامال قارىش ئۆز زامانىسىدىكى كاشغەر-نى «ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھەر— كاشغەر ئۆز دەۋرىدە بەك ئاۋات شەھەر بولغان» دەپ يازغان.

باشقا تارىخچىلارمۇ ئۆز دەۋرىدە كاشغەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زور مەدەنىيەت مەركەز-لىرىدىن بىرى بولغانلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتىدۇ.

ئاتاقلىق مەدرىسە بىنالىرى (بولۇپمۇ خاقانلار، مەشھۇر ۋەزىرلەر تەرىپىدىن سېلىنغان مەدرىسە بىنالىرى) خېلى ھەشەمەتلىك سېلىنغان.

ئادەتتە چوڭ مەدرىسلەردە نۇرغۇن ئادەم سىغىدىغان دەرسخانىلار، مۇدەررىسلەر دەم ئالىدىغان ھۇجرا، ئوقۇغۇچىلار ياتاقخانىلىرى بولغان.

مانا مۇشۇنداق مەدەنىي-ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر شەھەرلە-رىدە قۇرۇلغان ئىسلام مۇدەررىسلىرى بۇددا دىنىنىڭ خۇپىيەچىلىك مەزھىپى تۇپەيلىدىن مەنىۋى چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا پېتىپ قالغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تامامەن يېڭى بىر مەنىۋى دۇنيا ئېلىپ كەلگەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا يالغۇز بىر خۇدالىق دىنى ئېتىقادىنىلا ئېلىپ كېلىپ قالماي، بەلكى يېڭى بىر مەدەنىيەتنىمۇ ئېلىپ كەلگەن[2].

2 ـ ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت ھەققىدە

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىيات تارىخىي خاراكتېرلىك يېڭى دەۋرگە كىرگەنلىكىنى نامايان قىلدى. كونا ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئىسلام

---

① «يۇمەن سۇلالىسى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخ مەجمۇئەسى» ژۇرنىلى، (نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى) 1987 ـ يىلى، 10 ـ 11 ـ سانلار.

② كاشغەردىكى مەدرىسلەر توغرىسىدىكى بۇ بايانلار ئى. مۇتتى ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا يېڭى كىرگەن دەۋردىكى ئىسلام مەدرىسلىرى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. («بۇلاق» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى، 3 ـ سان)

قىلىنغان ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى بولغان خاقانىيە يېزىقىدا كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋردە قاراخانىيلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەت تۈركىي خەلقلەر (قەبىلىلەر) ئارىسىدىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىش ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتىسۇ، خارەزم ھەتتا ئوغۇز دالىسىدا بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغان. بۇ ھال چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە، ئۆگۈدەي ۋە چاغاتاي دەۋرلىرىدە داۋاملىق ئىپادىلىنىپ تۇردى.

قاراخانىيلار قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىرەك ئۇنىڭ تەرىپىدىن مۇھەممەد مۇسا خارەزم (780 ـ 850) دېگەن ئۇلۇغ ئالىم ئۆتكەن. قاراخانىيلار دەۋرىدە بولسا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ئەسىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق داستانى، ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ بىر قاتار ئىلمىي ئەسەرلىرى، ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ «ئەتە بەتۇلھەقايىق» ناملىق داستانى مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئەدىبلەردىن ئىلگىرى چۇ چۇ، تۈركىي كىشى ئەيلاقى دېگەن شائىرلار ئۆتكەن. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا مەلۇمات يوق. تۈركىي كىشى ئەيلاقى بولسا X ئەسىرلەردە ئۆتكەن[1] بولۇپ ئۇنىڭ پارس تىلىدا يازغان سەككىز مىسرالىق شېئىرىدىن باشقا ئەسەرلىرى مەلۇم ئەمەس[2].

قاراخانىيلار دەۋرىدە يەنە ئابدۇلغاپپار ئىننى ھۇسەيىن، ئىمامىدىن كاشغەرى، مەجدەدىن ئىننى ئەدانانى، مۇھەممەد ئەل سەمەرقەندى، نارشاخى، ئەبۇسەئىدئەل ئىدرىسى قاتارلىق ئالىم ـ ئەدىبلەر مەيدانغا كەلگەن.

ئابدۇلغاپپار ئىننى ھۇسەيىن كاشغەرى (؟ ـ 1082) كاشغەردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم. ئۇ «تارىخي كاشغەر» (قەشقەر تارىخى)، «مىسكەنى ئۇستادىيان»[3] (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان جايى) دېگەن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. «تارىخي كاشغەر» دە قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىغا دائىر تارىخي رىۋايەتلىك مەلۇماتلار بار.

مەجىددىن مۇھەممەد ئىننى ئەدانانى «تۈركىستان ۋە چىن تارىخى» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى. بۇ كىتابتا قاراخانىيلار خاقانلىرىنىڭ نەسەبلىرى ۋە مەشھۇر شەخسلەر تونۇشتۇرۇلغان. ئەمما بۇ ئەسەردىن پارچىلار كېيىنكى ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ساقلانغان.

ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، تولۇق ئىسمى ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد بىرۇنى (973 ـ 1050) قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قاراشلىق ئۆرگەنج شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىرون يېزىسىدا تۇغۇلۇپ[4]، ئافغانىستاندىكى غەزنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان ئاتاقلىق ئالىم، مەشھۇر ئاستىرونوم، ماتېماتىك، جۇغراپىيەچى، گېئولوگ، فىلولوگ، تارىخچى، ئېتنوگراف، دوـ رىگەر ۋە شائىر بولۇپ، 150 تىن ئارتۇق ئەسەر قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇلاردىن 45 پارچىسى ئاسترونومىيە، ماتېماتىكىغا بېغىشلانغان. بىرۇنى گالىلىدىن 500 يىل ئىلگىرى دۇنيا قۇياشنى مەركەز قىلىپ ئايلىنىدۇ، دېگەن تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ نيۇتوندىن 600 يىل ئىلگىرى جىسىملارنىڭ يەرگە قاراپ تارتىلىش قانۇنىنى كەشىپ قىلغان. دۇنيا ماددىدىن ئىبارەت، ماددىلار دائىم ھەرىكەت ۋە ئۆزگىرىش جەريانىدا بولىدۇ. دېگەن ئىلمىي كۆزقاراشـ نى ئىلگىرى سۈرگەن. بىرۇنى تىللارنى «ياخشى تىل»، «يامان تىل» دەپ بۆلۈشكە بولمايدۇ. ھەر بىر خەلق ئۆز تىلىنى ياخشى دەپ تونۇيدۇ، چۈنكى ئۇ شۇ تىلغا ئادەتلىنىپ

---

① مەنبەلەردە بۇ شائىرنىڭ تاجىك ـ پارس شائىرى رودا كى (865/855 ـ 941) غا زاماندا ش ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالماتا 1983 ـ يىلى نەشرى.

③ بۇ ئەسەرلەر دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن، ئەمما ئۇ ئەسەردىن پارچىلار كېيىنكى ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ساقلانغان.

④ ئەۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 713 ـ بەت.

كەتكەن، ئۇلار ئۆز تىلىنىڭ ئۆز ھاجىتىدىن چىقالمىشىغا ئىشىنىدۇ. شۇڭا، تىللارنىڭ بىر - بىرىدىن ئارتۇقچىلىقى يوق، ئادەمزاتنىڭ ھەممىسى بىردەك دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

بىرۇنىنىڭ تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى بۇ خىل كۆزقاراشلىرى شۇ دەۋردە بىر قىسىم ئىسلام ئالىملىرىنىڭ ئەرەب تىلىنى ھەممىدىن ئۈستۈن بىلىدىغان كۆزقاراشلىرىنى رەت قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس ۋە تۈركىي تىللارنىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە نەزەرىيىۋى ئاساس بولۇپ بەرگەن[1].

ئەبۇ رەيھان بىرۇنى ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر يۇرتى خېلى ئۇزۇن زامانلار قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولغان.

ئەبۇ ئىبراھىم ئىسھاق ئىبنى ئىبراھىم ئەلفارابى (مىلادى 966 - يىلى ۋاپات بولغان ؟) فاراب (ئوترار) شەھىرىدىن بولۇپ، ئۇ «دىۋانۇلۇغەتتۈرك» نامىلىق لۇغەتچىلىك بىر ئەرەبچە لۇغەت تۈزگەن. تۈركىي خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان بۇ ئالىمنىڭ كىتابىدىن مەھمۇد كاشغەرى پايدىلانغان. «دىۋانۇلۇغەتتۈرك»تە تۈركىي سۆزلەرنى رەتكە تىزىشتا قوللىنىلغان سىستېما ئەرەب لۇغەتچىلىكىدە ئەنە شۇ ئالىم دەسلەپ قوللانغان سىستېما بولۇپ، شۇ دەۋردىكى باشقا ئەرەبچە لۇغەتلەردە بۇ سىستېما ئۇچرىمايدۇ. (دانكوۋنىڭ «دىۋانۇلۇغەتتۈرك» نىڭ ئىنگلىزچە نەشرىدىكى «مۇقەددىمە»سىگە قارالسۇن)[2].

ھۈسەيىن ئىبن خەلەف كاشغەرى (973 - 1093)، مەھمۇد كاشغەرى بۇ كىشىنى «شەيخ ئىمام زاھىد ھۈسەيىن ئىبن خەلەف كاشغەرى» نامى بىلەن ئاتاپ، «ئۇستازىم» دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغان. ئۇ كاشغەردىكى «ھەمىدىيە» مەدرىسىدە ئۇزۇن مۇددەت مۇدەرىسلىك قىلغان. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئىلاھىيەت ئالىمى ۋە مۇسەننىفى (يازغۇچىسى) ئىدى. ئۇ «قۇرئان»نى تەپسىرلەپ، ھەدىس شەرھىلەپ ئەسەرلەر يازغان[3]. قاراخانىيلارنىڭ بىرقانچە خاقانلىرى بۇ زاتنى «دۇئاگۇيىمىز» (ئۆزلىرىگە مەدەت ئالغۇچى— نەقىلچىدىن) دەپ ھۆرمەت قىلغان. ئۇ 200 پارچە ئەتراپىدا رىسالە يازغان.

مەھمۇد كاشغەرىدەك چوڭ ئالىمنى يېتىشتۇرگەنگە قارىغاندا ھۈسەيىن ئىبن خەلەف كاشغەرى ئۆز دەۋرىنىڭ ھەممە پەنلىرىدىن بولۇپمۇ، ئەرەب تىلشۇناسلىق ئىلمىدىن چوڭقۇر مەلۇمات ئىگىسى بولغان قابىلىيەتلىك مۇدەررىس ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ.

مۇھەممەد بىننى ئەلى ئەل جاپپار ئەل كاتىپ ئەل سەمەرقەند مەشھۇر سەمەرقەند تارىخچىسى ۋە يازغۇچىسى ئىدى. ئۇ مەسئۇد بىننى ئەلى قىلىچ تاۋغاچ خان (1156 - 1162 يىللىرى خان بولغان) غا بېغىشلاپ «ئەرەزۇل سىياسەت فى ئەغدەرۇل رىياسەت» (دۆلەت سىياسىتىنىڭ ئاساسىي ئۆلچەملىرى) ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە سۇلتان سەنجەر، قىلىچ تاۋغاچ خانىنىڭ تەرجىمھاللىرى ۋە مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

ئەبۇبەكرى مۇھەممەد بىننى جاپپار نارشاخى (? - 959) ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخچىسى بولۇپ، مەشھۇر «بۇخارا تارىخى» ناملىق ئەسەر يېزىپ چىققان.

ئەبۇ سەئىد ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەد ئەل ئىدرىسى (? - 1015) «قەندىيە» (تولۇق ئىسمى «كىتابول قەندفى تارىخ سەمەرقەندى») ناملىق ئەسەر يېزىپ چىققان.

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى، 3 - سان.

② ق. مۇتىئى «مەھمۇد كاشغەرى، رومانىنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن» («ئاسىيا كىشىدىكى» گېزىتى، 1995- يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سانى).

③ جامال قارشى «مۇلھىمغا تۇس سۇراھ».

بۇ چاغدا ماۋارە ئۇننەھرراپونلىرىدىن ئەمەك بۇخارى (؟ ـ ۋاپاتى 1149)، سۇزان سەمەرقەندى (؟ ـ 1173)، رەشىدى سەمەرقەندى قاتارلىق شائىرلار يېتىشىپ چىققان.

رىۋايەتلەردە رابىيە كاشغەرى دېگەن شائىرەنىڭ ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ.

قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرىدىن سۇتۇق بۇغراخان[1] (؟ 888 ـ 956) مۇ قەلەمكەشلەردىن ئىدى. مەنبەلەردە ئۇنىڭ بىرقانچە پارچە تەزكىرى خاراكتېرىدىكى تارىخىي كىتابلارنى يازغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ[2].

بۇغراخان ھەسەن، يەنى ھارۇن (991 ـ 993 ـ يىللىرى خاقان بولغان)[3] ئەدەبىيات خومار كىشى ئىدى. موللا ھاجى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دا ئۇنىڭ ئېيتقان بىرمۇنچە نەزمىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئۇ نەزمىلەرنى ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە ئىككى تىلدا ئېيتقان. ئۇ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى.

ئەلى ئارسلانخان، بۇ كىشىمۇ قاراخانىيلار نەسلىدىن، خانلىقنىڭ ھەربىي قوماندانلىرىدىن ئىدى. ئۇ شېئىر ئوقۇشقا ماھىر بولغان. «تەزكىرەئى بۇغراخان» دا شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بار.

يۈسۈپ قادىرخان (1024 ـ 1032 ـ يىلىغىچە خانلىق سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان)، قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خانلىرىدىن، يەنى ھەسەن (بۇغراخان) نىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئۇرۇش مەيدانلىرىغا نەزمە ئوقۇپ كىرگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا جاسارەت ئۇرغۇپ تۇراتتى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بىرقانچە مىسرا شېئىرى «تەزكىرەئى بۇغراخان»غا كىرگۈزۈلگەن.

نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندى، ئۆزبېنىڭ XII ئەسىردە يازغان «مەجمە ئۇننەۋادىر» (نادىر ھېكايىلەر) ناملىق ئەسىرىدە سامانىيلار ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىلىم ـ مەرىپەتكە ھامىيلىق قىلغان سامانىيلار پادىشاھى ئەمىر ئىسمائىل سامانى، غەربىي قاراخانىيلار خاقانى خىزىرخان قاتارلىق بىرمۇنچە ھۆكۈمرانلارنى ۋە ئۇلار ئۆز ئەتراپىغا توپلىغان يۈزلىگەن پەيلاسوپ، ئاستىرونوم، يازغۇچى، شائىرلارنى ۋە تېبابەت ئالىملىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ.

بۇ توغرۇلۇق مۇنداق بىر مىسالنى سۆزلەپ ئۆتىمىز. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانى خىزىر بىننى ئىبراھىم (1079 ـ 1081 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) سەمەرقەندتىكى ئوردىسىدا ھەر دائىم شائىرلارنىڭ شېئىر مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىكەن، تالانتلىق شائىرلارنى مۇكاپاتلاپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شېئىر مۇسابىقىسىدە خىزىر بىننى ئىبراھىم بىر شائىردىن «سەن ئابدۇسەئىد رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە قانداق پىكىردىسەن» دەپ سوراپتۇ. ئۇ شائىر «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى ياخشى ۋە راۋان يېزىلغان. ئەمما، سەل تۇزى كەمرەك» دەپ جاۋاب بەرگەن.

خاقان شائىرلارنى بەس مۇنازىرىگە سېلىپ قويماق بولۇپ، يەنە باشقا بىر شائىردىن «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى قانداق» دەپ سورىغان. شائىر «ياخشى، ئەمما تۇزسىز» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇ چاغدا خاقان شائىر رەشىدگە «سەنمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن بىر ـ ئىككى بېيىت ئېيتىشقا توغرا كەلدى» دېگەن. شائىر رەشىد خاقانغا تەزىم قىلىپ، ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن مۇنداق شېئىر ئوقۇغان:

---

① سۇتۇق بۇغراخان 930 ـ يىلىدىن 956 ـ يىللىرىغىچە خانلىق سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان.

② ئا. سابىت «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئىسلام دىنى». («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 ـ يىلى، 2 ـ سان).

③ بەزى مەنبەلەردە مىلادى 992 ـ يىلىدىن 998 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان دېيىلىدۇ.

مېنىڭ شېئىرلىرىمنى
تۇزى يوقلۇقىدا ئەيىبكە بۇيرۇدۇڭ راستتۇر، بۇگۈمان،
شېئىرلىرىم شېكەر، ھەسەلگە ئوخشايدۇ،
ھەسەل بىلەن شېكەرده تۇز بولسا يامان!
سېنىڭ چامغۇرۇڭ، ئوت - چۆپۈڭ ئوخشاش،
دېمەك سەن ئوچۇن كېرەك تۇز، ئەي نادان!

دېمەك، شائىر رەشىد ئوقۇغان شېئىر خاقانغا ياققان، شۇنىڭ بىلەن خىزىر بىننى ئىبراھىم ھەربىرىگە 250 دىنار قويۇلغان تۇت پەتنۇستىكى 1000 دىنار (تىللا)نى شائىر رەشىدكە بېرىشكە بۇيرۇغان[1].

شائىر رەشىد ئوقۇغان شېئىردا خاقانىنى ماختىغان ئەمەس، پەقەت، خاقان شائىرنىڭ تالانتىغا قايىل بولۇپ، ئۇنى تارتۇقلىغان.

بىز بۇ تارىخىي مەلۇماتتىن مۇنداق ئىككى مەسىلىنى بىلىۋالىمىز. بىرى، قاراخانىيلار-نىڭ خاقانلىرى ۋە خانلىق ئوردا ئەدەبىيات ئەھلىگە ئېتىبار بىلەن قارىغان، ئىككىنچى، شۇ دەۋردە داخلىق رەشىد دېگەن شائىر ئۆتكەن.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىلمىي خادىملار ئۇيغۇر تىلىنى ئىجادىيەت قورالى قىلىشتىن باشقا، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ قوللانغان. فارابى ئەرەبچە، پارسچە تىلنى ئىشلەتكەندىن باشقا، مەھمۇد كاشغەرى ئەرەبچە ئەسەر يازغان. يەنە بىرمۇنچە مۇئەللىپلەرمۇ شۇنداق قىلغان.

جەۋھەرىي، يەنى ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل فارابى— (IX ئەسىر) فاراب (جەۋھەر دەپمۇ ئاتالغان) تا تۇغۇلغان. تۇركىي تىللىق خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان تىلشۇناس ئىدى. ئۇ «سۇھاھ»[2] (تاجوللۇغە ۋە سىھاھۇلئەرە بىيە— تىللارنىڭ تاجى ۋە ئەرەب تىلىدىكى گۈزەل-لىك) دېگەن كىتابنى ئەرەبچە يېزىپ چىققان.

ئەبۇناسىر ئىبن مۇھەممەد ئەسسائالىبن (961 - 1038) «يەتتە تەدەبىرفى مەھاسىن ئەھلىل ئەسىر» (ئەسىرىمىز ئەھلىنىڭ پازىللىرى ھەققىدە يېگانە دۇردانىلەر) ناملىق ئەسىرىدە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىن چىققان 124 نەپەر شائىر ۋە يازغۇچى، تەزكىرە-چىلەرنىڭ ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازغانلىقى ئېيتىلغان ھەمدە ئۇلاردىن مىساللار كەلتۈرۈلگەن.

2 §. ئەبۇ ناسىر فارابى

1 - فارابىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

فارابىنىڭ تولۇق ئىسىم فامىلىسى ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد ئىبنى تارقان ئىبنى ئۇزلۇق فارابى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئېتى مۇھەممەد فارابى.

فارابى ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 259 - يىلى (مىلادىنىڭ 870 - يىلى) سىر دەريا-

---

① نىزامى ئەروزى سەمەرقەندى «مەجمەئۇننەۋادىر» ئۆزبېكچە نەشرى، 46 - 47 - بەتلەر.
② «ئال سىخاھ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مەنىسى «گۈزەل».

ىنىڭ شىمالىدىكى قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىن بولغان بالاساغۇنغا قاراشلىق فاراب (ئوترار، جەۋھەر) شەھىرىنىڭ ۋاسىچ ھەربى قەلئەسىدە دۇنياغا كېلىپ، ھىجرىيىنىڭ 339 ـ يىلى (مىلادىيىنىڭ 950 ـ يىلى) ماھى رەجەپتە (12 ـ ئايدا) سۇرىيىنىڭ دەمەشق شەھىرىدە 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

فارابى نەسەب جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلىرىگە، ئېنىقراق ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارغا[1] مەنسۇپ ئىدى.

فارابىنىڭ يۇرتى ئۇيغۇر، قارلۇق قاتارلىق توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئەرەب ئىستېـ لاھچىلىرىغا قارشى كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە بىلكە كۆل باھادىر قىدىرخان يېتەكچىلىكىدە بارلىققا كەلگەن. قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ سىر دەريا، يەتتە سۇ ئارىسىدىكى مۇھىم قارارگاھلىرىدىن بىرى ئىدى. قاراخانىيلار خاندانلىقى شاتو (沙陀) تۈركلىرى بىلەن غوبى يايلىقىدىن غەربىي يۇرتقا سۈرۈلگەن 15 قەبىلە ئورقۇن ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن كۈچەيتىلىپ شەكىللەنگەندىن كېيىن ماۋاۋرە ئۇننەھرنى ئىشغال قىلغان مۇسۇلمان سامانىيلار خاندانلىقىغا قارشى ئاساسىي ئىستېھكام بولۇپ قالغانىدى. فارابىنىڭ دادىسى ۋە بوۋىلىرى بىلكە كۆل باھادىر قىدىرخانىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرىدىن بولغان.

تۇنجى قاراخانىيلار سۇلتانى بىلگە كۆل باھادىر قىدىرخان بىلەن سامانىيلار شاھى نوھ ئىبنى ئەسەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىسپىجابنى تالىشىش جېڭىگە فارابىنىڭ بوۋىسى ئۇزلۇق قاتناشقان. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد سامانىيىنىڭ 893 ـ يىلى باھار پەسلىدە تالاس ـ بالاساغۇنغا قىلغان كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمى ۋاقتىدا فارابىنىڭ دادىسى تارخان ئوغۇلچاق قىدىرخانىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرىدىن بىرى ئىدى. ئىسمائىل سامانىي تالاستىن چۇ دەرياسى غىچە بولغان مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك جايلارنى ئىگىلىۋالدى. فاراپ شەھىرى شۇ قاتاردا سامانىيلار قولىغا ئۆتتى. بۇ جايلاردىكى 15 مىڭ كىشى («ئۆزبېكىستان س س تارىخى» دا ئون مىڭ كىشى دېيىلگەن) ئەسىر سۈپىتىدە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇغۇلچاق قىدىرخان كاشغەر (ئوردا كەنت) كە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ھال فارابى ۋە كۆپلىگەن توققۇز ئوغۇز ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىدىكى خاقانىيە ئاھالىسىدىن ئايرىۋېتىشكە ئېلىپ كەلدى.

قاراخانىيلار بىلەن سامانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قاراخانىيلار مۇسۇلماـ لاشقاندىن كېيىنمۇ داۋاملاشتى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى «قولدىن كەتكەن ماكاننى قايتۇرۇۋېلىش» يولىدا كۆپ قېتىم سامانىيلارغا ھۇجۇم قوزغىدى. ئاقىۋەتـ تە سامانىيلار قاراخانىيلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، سىر دەريانىڭ شىمالىدىكى يەتتە سۇ رايونى ۋە ماۋاۋرە ئۇننەھىر قاراخانىيلارنىڭ غەربىي شىمالىي ۋە غەربى قىسمى بولۇپ قالدى.

فارابىنىڭ بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك ۋاقتى ئۆز يۇرتىدا ئۆتتى. ئۇ ئۇيغۇر يېزىقى ۋە مۇزىكىسىنى ئۆگەندى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى توققۇز ئوغۇز تىلى سۇپىتىدە پۈتۈن تۈركىي تىل ئەدەبىيات ۋە مائارىپىنىڭ ئۇلى ھېسابلىناتتى. كېيىنچە فارابى تاجىك، پارس تىلىنى تېزلا ئۆگىنىۋالدى. بۇ چاغدا شەكىللەنگەن پارس ئەدەبىي تىلى پېرسىيە ئەھمەنەر سۇلالىسىـ نىڭ شۆھرەتلىك شاھى دارا نامىدا «دارا ـ دەرى تىلى» دەپ ئاتالغان ئىدى. ئىسلام شەرقىدە

---

① جولاق دىنۇ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپىسىدىن ئوچېرىكلار»، 187 ـ بەت، مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

«ئەرەب تىلى»، «دارا» نامىدىكى پارس تىلى، «خاقانىيە» نامىدىكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي ئەدەبىي تىلى يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئۇچ ئاساسلىق ۋاستىسىگە ئايلانغانىدى.

فارابى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چېغىدا گرامماتىكا، ئىستىلىستىكا، ئەخلاق، ماتېماتىكا، مۇزىكا (مۇسىقا)، فىزىكا، ئاستىرونومىيە پەنلىرىنى پۈختا ئۆگەنگەن. مەرۋى ئىلمى گۈرۈھىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىغا مايىل ئىدى. فارابى ھاياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن 30 يىلى فارابى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولۇپ قالدى.

فارابى تەخمىنەن 30 ياش ئەتراپىدىكى يېتىلىش دەۋرىدە، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەينى زامان ئىسلام شەرقىدە كۆتۈرۈلگەن ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنىيەت ئويغىنىش ئوچىقى باغدادقا كەلدى. فارابى ئەرەب تىلىنى ئەبۇ بەكرى ئىبنى سىراجدىنىدىن تېزلا ئۆگىنىۋالدى. ئارقىدىنلا باغدادتا ياشايدىغان مەشھۇر خرىستىئان ئالىمى ئەبۇ بەشەر مەتتە ئىبنى يۇنۇستىن گرېك تىلى، لوگىكا ۋە تېبابەتچىلىك پەنلىرىنى زوقلىنىپ ئۆگەندى.

فارابى داۋاملىق ئۆگىنىش نىيىتىدە باغداتتىن ھەرران شەھرىگە كەلدى. ئۇ ئاتاقلىق خرىستىئان ئالىمى يۇھەننا بىننى ھەيلان جىلەدىن لوگىكا، ئارىستوتېل پەلسەپىسى، ماتېماتىكا، ئەزەرىيىۋى تېبابەتچىلىك ۋە پىفاگور مۇزىكىسىغا ئائىت تەلىم ئالدى.

فارابى تەخمىنەن 921 ـ 922 ـ يىللىرى ھەررانىدىن باغدادقا كەلدى. ئۇ X ئەسىرنىڭ 20 ـ، 30 ـ يىللىرى باغداتتا شەرقنىڭ ئاتاقلىق پەيلاسوپى سۈپىتىدە ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ بىر قاتار مۇھىم ئەسەرلىرى شۇ يەردە يېزىلغان.

فارابى 941 ـ يىلى باغدادتىن ھەلەپ (شام) شەھرىگە، ئاندىن دەمەشقە كېتىپ قالغان. دەمەشقتە شىمالىي سۇرىيە ھۆكۈمرانى، ھەمدانى سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى سەيپۇل دەۋلە (915 ـ 967) فارابىنى ئۈستاز تۇتقان. ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلغان، ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى تەمىنلىگەنىدى.

فارابى 948 ـ يىلى دەمەشقتىن مىسىرغا بېرىپ ئىلمىي لېكسىيىلەر ئوقۇپ، زور ھۆرمەتكە مۇيەسسەر بولۇپ، 949 ـ يىلى دەمەشقە قايتىپ كەلدى.

فارابى شۇندىن كېيىن دەمەشقتە ئون يىلغىچە ياشىدى. بۇ، ئالىمنىڭ ئاخىرقى تەۋرەر-رۇك دەۋرى ئىدى.

مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، فارابى باغدادتىن ھەلەپ شەھرىگە بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆز ماكانى ئوتتۇرا ئاسىياغا بىر قېتىم كېلىپ قايتقان. ئۇ چاغدا بۇخارادا مەنسۇر ئىبن نوھ باشچىلىقىدىكى سامانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. فارابى مەنسۇر ئىبن نوھنىڭ تەكلىپى بىلەن «ئىككىنچى تەلىمات» (ئەتتەلىمات ئەسسانى) دېگەن ئەسىرنى يېزىپ ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان.

فارابى 950 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دەمەشق سىرتىدا بىر قىسىم قوراللىق باندىتلار تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان. ئۇنىڭ جەسىتىنى سەيپۇل دەۋلە دەمەشق شەھرىنىڭ «بابەس سەخىر» ناملىق دەرۋازىسى يېنىدىكى سېپىل تۈۋىگە دەپنە قىلدۇرغان.

ئەبۇ ناسىر فارابى 150 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان[1].

2 ـ فارابىنىڭ شېئىرىي مىراسلىرى

فارابى ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى ئىدى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە

---

① ئا. م. ئىمىن «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى.

ساقلىنىپ قالغان شېئىرلىرى مىراسلىرى ئۇنىڭ پىكرىنى شېئىرلىرى شەكىلدە ئىپادىلەشتىكى ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇنىڭ ناتۇرال پانتىزملىق، گۈمانىزملىق ئىدىيىلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىجادىي ھاياتى، ۋەتەنگە بولغان سېغىنىشى ۋە روھىي ھالىتىنى ئىپادىلىگەن. فرانسۇز ئەرەبشۇناسى كاررا دېۋونىڭ ئىسپاتلىشىچە، مەۋلانە دەرۋىشلىرى ئوقۇيدىغان خانىقا ناخشىلىرى ئارىسىدا فارابى نەزمىلىرى ساقلانغان. بىز تۇۋەندە ئۇنىڭ ھازىرغىچە ھەرقايسى ئەللەردە ساقلانغان بىر قىسىم شېئىرلىرى مىراسلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

فارابى شېئىرلىرى ئەسەرلىرىدە يالقۇنلۇق ئىنسانپەرۋەرلىك، ئۆز خەلقى ۋە يۇرتىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببەت ھەم سېغىنىشى، ئىلىم ـ پەنگە بولغان تەشنالىق، ئالەم توغرىسىدىكى ئۆزىگە خاس پانتىزملىق ئىدىيە گۈزەل ئىبارە ۋە رېتىمدار مىسرالار بىلەن ئىخچاملاشتۇرۇلغان.

«ھەم چېكىنگەن، ھەمدە تەتۇر بۇ زامان دەۋرانىغا،
سەن قىلىپ سۆھبەت يېتەلمەيسەن كۆڭۈل ئارمانىغا.
بارچە ئەل باشلىقلىرىنىڭ باشلىرى قاتقان تۆگەل،
ھەممە باشقا دەرد يېتىپ ئايلاندىمۇ سەۋدايىغا.

ھاجىتىم بىلسەم ئۆزۈمنىڭ خانىغا راھەت كېرەك،
نۇر چۈشۈپ تۇرماق ئۈچۈن مەندەك پېقىر ئالقانىغا.
بىرنىدا كەلدى ماڭا ئىلكىمدىكى نۇر بەرقىدىن،
زوق ھۈزۈرى ئوخشىغان مىسلى ساما جەۋلانىغا.

يۇرتلىرى چۆللۈككە غەرق بولغان قېدىم ئەللەرئارا،
مېۋە تەرگەندەك قەدەم قويدۇم جاۋاھىر كانىغا».

بۇ شېئىرنىڭ ئالدىنقى ئىككى بەيىتى ئەينى زامان فېئوداللىق پارچە ھاكىمىيەتچىلىك مۇھىتىنىڭ قاراڭغۇ تەسۋىرىنى ئىپادىلىسە، ئۇنىڭ ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى بەيىتلىرى فارابىنىڭ مۇشۇنداق قاراڭغۇ جاھالەتلىك مۇھىت ئىچىدە تېڭىرقىمايى ئىلىمدىن نۇر ئىزلىگەنلىكىنى، بۇ ئىلىم نۇرىنىڭ مەنىلەر خەزىنىسى بىلەن نىدالىشۇاتقانلىقىنى، بۇنىڭغا گويا ساما ئۇسسۇل بەزىلىرىدىنمۇ كۆپرەك ھۈزۈر بېغىشلىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. شېئىرنىڭ ئاخىرقى ئىككى بەيىتى فارابىنىڭ قەدىمكى بابىلىئون ۋە گرېك ـ رىم ئىلىم ـ مەدەنىيىتىنى مۇھاكىمە قىلىۋاتقانلىقىغا بېشارەت قىلىنغان.

بۇ شېئىر فارابىنىڭ جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ئۆزلۈكىدىن ئىلىم تەھسىل قىلغان ئىزدىنىش يولى ۋە ئۆگىنىش روھىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

«ئىككى شېشە جام بىلەن بولدى مېنىڭ ئۆمرۈم ئادا،
ھەممىلا مەشغۇللۇقۇمنى تولدۇرۇپ قويغان ئاڭا.
بىرقەدەھدە قاپ ـ قارا تۇرسا سىياھىم لىپمۇ لىق،
ئۆزگىدە پەيۋەند بولۇپ تۇرغان شارابىمدۇر يانا.

بىرىگە تولدۇرغۇنۇم گەر بولسا ھېكمەت گۆھىرى،
بىرىدىن غەم - قايغۇنى يۇيدۇم پۈتۈن قەلبىم ئارا»

فارابى بۇ شېئىردا ئۆزىنىڭ ئەينى زامان مۇھىتىغا نارازىلىقىنى، غەم - قايغۇلۇق ئىكەنلىكىنى ۋە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يەنىلا پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن تەتقىقاتىغا بېرىلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. فارابى سىيادان (دۇۋەت) بىلەن قەدەھنى مەجازى ۋاستە قىلىپ، ئىلىم بىلەن ئەركىنلىكنىڭ ھەمجەھەتلىكىگە بېشارەت قىلغان.

«ھەي قېرىنداش خالىي تۇر، ھەمراھ ئەمەس ناھەق ساڭا،
ھەق - ئادالەتنىڭ قېشىدىن سەن ماكان تۇت دائىما،
بۇ جاھان مەڭگۈ تۇرار ساڭا مەقام - جايمۇ ئەمەس.
زەربى قىسمەتتىن خالاس بولمايدۇ ھېچكىممۇ يانا.

قالغۇسى مۆجىز بولۇپ ئىخچام تەۋەررۈك سۆزلىرىڭ،
بەخش ئېتىپ تۇرغاچ تىرەن مەزمۇن پاراسەتلەر ئاڭا.
بىپايان ئالەم ھامان مەشغۇلى ھەربىكەت ئۈستىدە،
تۇرىمىز ئوخشاپ پەقەت تامچە ۋە ياكى نۇقتىغا».

فارابى ئالدىنقى بېيىتتا ئۆزى نەزەردە تۇتۇۋاتقان كىشىلەرگە ناھەقلىقتىن چەتنەپ، ھەق، ئادالەت مەيدانىدا مەڭگۈ تۇرۇشنى تەۋسىيە قىلسا، ئىككىنچى بېيىتتا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، مەيلى ھەرقانداق كاتتا ياكى ئاددىي كىشى بولمىسۇن ئۆلۈم مۇقەررەرلىكىدىن، ھاياتىدىن ئايرىلىش ۋە زەربە قىسمەتتىن خارابلىنىش مۇمكىنلىكىدىن خالىي ئەمەس دەپ ئۇقتۇرىدۇ. ئۇ ئۈچىنچى بېيىتىدا، پەقەت مەزمۇنى چوڭقۇر، ئۆزى ئىخچام پاراسەتلىك سۆز، ئەسەر مەڭگۈ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تەۋەررۈك بولۇپ قالىدۇ، دەپ ئۆزى نەزەردە تۇتقان كىشىنى سەگەكلىتىدۇ. تۆتىنچى بېيىتىدا، ئوچۇق ئاشكارا ھالدا ھەرقانداق كاتتا زاتنىڭ ھەتتا پۈتۈن زېمىننىڭ پايانسىز كائىناتتا پەقەت بىرتامچە سۇ ياكى بىر نۇقتىچىلىق كىچىكلىكىنى، شۇڭا كىشى ئۆزىنىڭ ئالەمدىكى ماكان ۋە زامان قەدىر - قىممىتىنى تولۇق چۈشىنىشى لازىملىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

بۇ شېئىر تەبىئەت پەلسەپىسى، ئىنسانپەرۋەرلىك قارىشى ۋە كەلگۈسى ئەۋلادنى نەزەردە تۇتۇشنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، كۆپ قىرلىق كرىستالدەك مول مەنە بىلەن تولغان.

فارابىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى جەھەتتىكى ناتۇرال پانتېئىزملىق قاراشلىرى ئۇنىڭ بىر قاتار شېئىرلىرىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەندى.

«يەتتە يۇلتۇز كائىناتتا مەنبىيى نۇر رەببىيا،
مىسلى كۆكتە يەتتە دەريا تىزمىسىدەك دائىما.
ھەربىرى سەييارىنىڭ سىمائى بىر ئامىل ئۇنىڭ،
ماددا جەۋھەر خىسلىتى بىر ئەسلى ھەم جەمدۇرماڭا.
ھەي زۇھەل ھەم ئاتارۇد ھەم مۇشتەرى شەيئىلىرى،
مەن قىلۇرمەن ياخشىلىق ئىزلەپ ھامان سۆھبەت ساڭا.»

فارابی بۇ شېئىرىدا تەڭرى - رەببى نامىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، ئەينى زاماندىكى يەتتە پلانىت ھېسابلانغان قۇياش، ئاي، زۇھەل، ئاتارۇد، مۇشتەرى، مىررىخ، زۆھرە، يۇلتۇزنىڭ ھەربىرى بىر زاتقا (ئۇنسۇرغا) سىما ئىكەنلىكىنى، بۇ زاتلارنىڭ ھەممىسىمۇ يەنىلا تۆت زات (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق) جەۋھەرلىرىدىن تەشكىل تاپقانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. فارابى ئۇلۇغۋار گۇمانىست سۈپىتىدە بۇ يۇلتۇزلاردىن ئىنسانىيەتكە ياخشىلىق كېلىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. مەلۇمكى، ئەينى زاماندا يەتتە يۇلتۇز ھەپتىنىڭ يەتتە كۇنى ھېسابلانغان. (بۇ ئادەت ھازىر ياپونىيىدە ئەينەن قوللىنىلماقتا) ھەربىر يۇلتۇز ئوت، سۇ، ئالتۇن، ياغاچ، تۇپراق قاتارلىق نەرسىلەرگە سىما قىلىنغان. بۇ يۇلتۇزلارنىڭ بەزىلىرى ئىنسانىيەتكە ئاپەتلىك ۋە بەزىلىرى مەنپەئەتلىك دەپ قارالغانىدى. يۇسۇپ «قۇتادغۇبىلىك» تە بۇ قاراشنى ئىزچىللاشتۇرغان. ئەلىشىر نەۋائى «سەبئىئى سەييارە» (يەتتە سەييارە) داستانىدا بۇ قاراشنى تېخىمۇ بەدئىي يوسۇندا گەۋدىلەندۇرگەن.

فارابى تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ يەنە مۇنداق شېئىرىي مىسرالارنى قالدۇرغان.

«شەيئىلەر مەۋجۇتلۇقىدىن ھەم سەۋەبلىك كائىنات.
ھەم سەۋەبلىكنىڭ تۇپەيلى ياخشىلىق ئۇندىن نىجات.
يەر بىلەن بەھر دېڭىزلار تۇرىدۇ ھەمراھ بولۇپ،
رەببىنا، ئاسمان - دېڭىز مەركەزلىرىمۇ قاتمۇ قات.

قايداسەن، بولدى ماڭا نۇقسان - گۇناھ ئۇلپەت بۇگۇن،
پەيزى رەھمەت بەخش ئېتىپ قىلغىن گۇنايىمدىن ئازاد.
رەببى، شەيئىم پاكلىقىن بولسا مەگەر مۇمكىن مېنى،
ئانا سىر ئۇنسۇرلىرىدىن قالمىسۇن جىسىمدا داد»

فارابى بۇ شېئىرىنىڭ ئالدىنقى ئىككى بەيىتىدا شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، سەۋەبىيات قانۇنىيىتى ۋە ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتكە مەنپەئەتلىك مۇمكىنلىكلەرنىڭ بارلىقى، قارىمۇ قارشى تەرەپلەرنىڭ ھەمجەھەتلىكى ۋە ئالەمنىڭ كۆپ سىستېما، كۆپ مەركەزلىك ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ ئالەمنىڭ كۆپ مەركەزلىك ئىكەنلىكى قارىشى پەقەت پلانېتلار سىستېمىسى ۋە يەر مەركەزلىك قاراشلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان شارائىتتا غايەت زور ئالدىن كۆرۈش ۋە ئىلمىي قاراش ئىدى.

فارابى بۇ شېئىرىنىڭ كېيىنكى ئىككى بەيىتىدا ماددىي دۇنيا ھەققىدە سۆزلەپ ئۆزىنىڭ گۇناھكار بولغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، تەڭرىدىن پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن تۆت زات ۋە ئۇنىڭ داتلىرىنى تازىلاش مۇمكىن بولسا، شۇنداق تازىلاپ بۇ گۇناھكارلىقتىن خالاس قىلىشنى كىنايە ۋاستىسى بىلەن تەلەپ قىلغان. روشەنكى، ئىنسان ماددىي تۇزۇلمىدىن خالاس بولۇش مۇمكىن ئەمەس.

فارابى ئۆز يۇرتىنى ئۆمۇربويى قەلبىدە تۇتقان. ئۇ مىللىي كىيىنىش ۋە ئۆز مۇزىكىسىنى چېلىپ كۆڭۈل ئېچىش ئادىتىنى تاشلىمىغان. ئۇ تۆۋەندىكى شېئىرىدا ئۆزىنىڭ قايناق ۋەتەنپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى گەۋدىلەندۇرگەن.

«چەكسىمۇ زەخمەت - مۇلاقەت سىز تەرەپتىن تەندە جان،
سىنە قەلبىم سىز تەرەپكە تەلپۈنۈپ شەيدا ھامان.
ئولتۇرالماسمەن ئىزىمدا قوزغىتىپ تۇرغاچ مېنى،
زوق ئۈمىد ئىككى سەۋەب دەل سىز تەرەپكە دائىمان.

قوزغىلىپ چىقسام ئىزىمدىن سىزدىن ئۆزگە يوق ۋەتەن،
يا ئىزىمغا قويغىلى يوق بىر بەدەل مەن ئوخشىغان.
سىزدىن ئەۋزەلرەك دىيار - ئەل گەر تەئەرز قىلسىمۇ،
ئىلكىگە قەلبىمنى ئالماق ئىشقا ئاشماس ھېچقاچان»

فارابى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا، ئەينى زامان فېئوداللىق جاھالىتىدىن تولىمۇ بىزار بولغانلىقىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازغان.

«قەسەم بىللا ھاياتلىقتىن بىزار مەن كۆڭۈلسىز ئەمدى،
بەئەينى ئوق كەبى تەندىن چىقار جان ۋاقتى تېز ئەمدى.
بەخت باشلانسا يەتكەيلەر زاۋاللىققا بەختسىزلىك،
تەبىئەت جىنس بىز ئۆز جىنسىمىزغا قايتقۇمىز ئەمدى.

شېئىرنىڭ كېيىنكى بېيىتىدە ئۆلۈم روھىنىڭ ئاسمان دەرگاھىغا قايتىپ كېتىش ئەمەس، بەلكى تەبىئەت جىنسلىرىنىڭ تەبىئەتكە قايتىشى دېگەن ئىلغار ئىدىيە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

فارابى ئۆمۈر بويى ئالەم قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە ئىزدەندى. ئۇ تولىمۇ كەمتەرلىك بىلەن بۇ شېئىرنىڭ ئالدىنقىلاردا يېشىلمەي كەلگەنلىكىنى، ئۆزىمۇ بۇ سىرنى ھەقىقەتەن تولۇق يېشەلمىگەنلىكىنى مۇنداق مىسرالار بىلەن ئىپادىلىگەن.

«پىشمايىن سىرى ۋۇجۇدى خام قالدى ئالەم ئۆز پېتى،
يا تېشىلمەي گۆھەرى ھەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.
گەر ئېقىل يورۇق چېچىپ مەنە ئېيتسىمۇ ھەركىم ئاڭا،
ئەسلى چىن تەسۋىرىدىن كەم قالدى ئالەم ئۆز پېتى.

فارابى شېئىرلىرى چوڭقۇر مەنە، گۈزەل شەكىلنىڭ ئاجايىپ ياخشى ئۇلگىسى بولدى. ئۇنىڭ يەنە كۆپلىگەن شېئىرلار يازغانلىقى مەلۇم. فارابى يارانقان پەلسەپىۋى شېئىرىيەتنىڭ بۇ نادىر ئۇلگىلىرى ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى، ئۈمەر ھەييام شېئىرىي ئىجادىيىتىگە ئىلھام بولغان[1].

---

① بۇ ھەقتە «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە» گە قارالسۇن (ئا. ئ. ئىمىن تەرجىمىسى) «تارىم» ژۇرنىلى، 1981 - يىلى، 4 - سان.

3 ـ فارابی شېئىرىيەتتە ۋەزىن، قاپىيە ۋە تىل توغرىسىدا

فارابی ئوتتۇرا ئەسىر شەرق پەلسەپىسىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى، شائىر بولۇشى بىلەن بىللە كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە ئائىت «كىتابۇششېئىر» (شېئىر كىتابى)[1]، «رىسالەفى قانۇن سىنائەتئەششېئىر» (شېئىرىيەت قانۇنلىرى توغرىسىدا رىسالە)[2]، «كالام لەھۇفى ئەششېئىر ۋەلقەۋافي»[3] (شېئىر ۋە قاپىيىلەر توغرىسىدا سۆز) قاتارلىق خاس ئەسەرلەرنى يېزىشتىن تاشقىرى ئۆزىنىڭ كۆپ قىسىملىق ئەسەرلىرى «ئىھسالۇل ئۇلۇم» (پەنلەرنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى) ۋە «كىتاب ئارەئى ئەھلۇلمەدىنەتىل فەزىلەت» (پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى قاراشلىرى توغرىسىدا) ناملىق ئەسەرلىرىدە تېماتىك يوسۇندا توختىلىدۇ.

فارابی ئۆزىنىڭ پەنلەرنى تۇرگە ئايرىش سىستېمىسىدا شېئىرىيەت ئىلمىنى تىل ئىلمىلىرى تۇركۈمىنىڭ يەتتىنچى قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شۇندىن كېيىن تىل بىلىمگە يېقىنلىقى دەرىجىسى بويىچە شېئىرىيەت (پوئېتىكا) تۇرىدۇ. ئۇ ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، «بىرىنچى قىسمى — ئاددىي ياكى مۇرەككەپ بولغان شېئىرىي ۋەزىنلەرنى»، «ئىككىنچى قىسمى— ھەرقانداق ۋەزىندىكى شېئىرلارنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيىدارلىقى» ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى، «ئۈچىنچى قىسمى شېئىرىيەتتە قانداق نەسرىي سۆزلەرنى ئىشلەتكىلى بولمايدىغانلىقى ۋە قانداق سۆزلەرنى ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ»[4]. فارابىنىڭ قارىشىچە، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئەينى زاماندا تىل سەنئىتىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلانغان شېئىرىيەت ئىلمى ۋە شېئىرىي شەكىل ۋەزىن ـ بەھرىلەر، قاپىيە شەكىللىرى ۋە شېئىرىي تىل گۈزەللىكىدىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتتىن تەتقىق قىلاتتى.

فارابی شېئىرى ۋەزىن مەسىلىسىنى شېئىرىيەت سەنئىتىدىكى ئاساسىي قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى دەپ قارىغان. فارابی: «قايسى بىر سەنئەتتە بولمىسۇن قانداق مۇھاكىمە قانۇن دەپ ئاتىلىدىكەن، ئۇ تىلغا ئېلىنغان سەنئەتنىڭ ھەممە تەرىپى ئۈچۈن خۇددى قانۇن دېگۈدەك ئېتىراپ قىلىنغان بولۇشى لازىم، شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكىلەر مىقدار، سۈپەت ۋە باشقىلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتالىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا يارىدەم قىلغان بارلىق قورالالارنى قانۇن دەپ ئاتاشقان»[5]، شېئىرىيەتتە رىئايە قىلىنىدىغان «قانۇن ـ قائىدىلەرنىڭ ئەڭ كىچىكى ۋەزىن مەسىلىسىدۇر»، «ۋەھالەنكى بۇ قانۇن ـ قائىدىلەرگە رىئايە قىلىش شېئىرىيەتنى ئەڭ ئەۋزەل ۋە ئۈلۈغۋارلىققا ئېرىشتۇرۇشكە سەۋەب بولىدۇ»[6] دەپ كۆرسىتىدۇ.

فارابی ۋەزىن مەسىلىسىنى بېيىت شەكىلدىكى شېئىرىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ رېتىم، تۇراق ۋە ئاھاڭدارلىقى جەھەتلەردىن مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ شېئىرىي جۈملىنىڭ ئوبرازلىق، تەقلىدىي سۈپەتكە ئىگە بولۇشى بىلەن بىللە، يەنە «ئۇنىڭدا ئىشلىتىلىدىغان ئىبارىلەرنىڭ رېتىملىق، مەلۇم بۆلەكلەرگە ئاجرىتىلغان بولۇشى»، «شېئىردىكى بېيىتلەرنىڭ ھەر بىر بۆلىكىدىكى ۋەزىن تەرتىپى بىلەن باشقا قىسمىدىكى تەرتىپ ئاھاڭدار بولۇشى كېرەك». «بېيىتتە

---

① بۇ كىتابنىڭ قولىيازما نۇسخىسى چىخوسلوۋاكىيە پراتىسلاۋ ئۇنىۋېرسىتېتى كىتابخانىسىدا ساقلانماقتا.
② بۇ كىتابنىڭ قولىيازما نۇسخىسى لوندوندىكى «ئىندىئان ئافىس» كىتابخانىسىدا ساقلانماقتا.
③ بۇ كىتاب ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس.
④ «ئەلفارابىنىڭ پەلسەپىۋى رىسالىلىرى»، 1972 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 116 ـ117 ـ بەتلەر (1937 ـ يىل قازاقچە نەشرى، 125 ـ 127 ـ بەتلەر).
⑤ فارابی «پەن ۋە ئەقىل توغرىسىدا» 57 ـ بەت.
⑥ ئەبۇناسىر فارابی: «شېئىر سەنئىتى» 16 ـ بەت.

كى بىر تەرەپتىن دەپ نېمە ئۇستىدە بولسا ئۇنى ئوبرازلىق تەرزدە ئىپادىلىگەن بولۇشى، يەنە بىر تەرەپتىن بېيىتلەر ئۆزئارا ئاھاڭدار بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ»، ئەگەر «سۆز - جۈملىلەر بىرەر نەرسىگە قىلىنغان تەقلىددىن تەشكىل تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر خىل ئاھاڭدار ۋەزىنگە چۈشۈرۈلمىگەن بولسا، مۇنداق سۆز تىزمىلىرى ھېسابلانمايدۇ، ئۇنى شېئىرىي سۆز - مۇلاھىزە دېيىش كېرەك، خالاس»[1] دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ شېئىرىي تېكىست بىلەن نەغمە (مۇزىكا) نىڭ مۇناسىۋىتىدە ۋەزىن، رېتىم بۇزۇلۇشىغا ئېھتىيات قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان.

فارابى قاپىيە مەسىلىسىنى شېئىرىيەتتىكى مۇھىم گۈزەللىك كاتېگورىيىسى تەرزدە تىلغا ئالغان. ئۇ: «شېئىرىي سۆز - جۈملىلەردە يۇقىرىدىكى شەرتلەر ئېتىبارغا ئېلىنىش بىلەن بىللە شېئىرنىڭ ئاخىرىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بۆلەكلىرىنىڭ باراۋەر تۈگەللىنىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ بىر خىل تاۋۇشلۇق سۆزدىن ياكى بىر ۋاقىتتا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئىككى سۆزدىن تەشكىل قىلىنىشى كېرەك»[2] دەپ كۆرسىتىدۇ.

فارابى شېئىرىي تىل مەسىلىسىدە ئالاھىدە توختالغان. فارابىچە، شېئىرىيەت تىلى ناتىقشۇناسلىق تىلىدىن پەرقلىنىشى لازىم. ئۇ ئەينى زامانىدىكى تەقلىدسىز، ئوبرازسىز، قۇرۇق، مەشھۇر ۋە يەڭگىل سۆزلەر بىلەن شېئىر يېزىشقىمۇ، شۇنىڭدەك شېئىرىي ۋەزىن ئۆلچەملىرىگە كۆڭۈل بۆلمەسلىك، ھەتتا ئۇلارنى شالغۇتلاشتۇرۇپ قوللىنىشقىمۇ ئېتىراز بىلدۈرگەن. بۇ ئەينى زامان بەدئىي ھاياتتىكى ئەمەلىي مەسىلىلەر ئىدى. فارابىنىڭ كۆرسەتىشچە: «كىتاب — ناتىقشۇناسلىقتىمۇ تەقلىدى ۋاستىلەر قوللىنىلىدۇ... ناتىقلارنىڭ كۆپىنچىسىدە شېئىرىي مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش قابىلىيىتى بولىدۇ»[3]. ئەمما ئۇلار ئوبرازلىق ئىپادىلەشتە تولىمۇ ئوچۇق - ئاشكارا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ جامائەتچىلىككە تەسىرى تولىمۇ مۇبالىغىلىك، ئالدى - قاچتى گەپ پەيدا قىلىدۇ. بۇ مەزمۇنلار ئەگەر شېئىرىي يوسۇندا، باشقىچە ئېيتقاندا يېپىق ھالەتتە ئوبرازلاشتۇرۇلسا، ئۇ جامائەتچىلىك ئارىسىدا شېئىرىي ئەسەر سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىدۇ. فارابى شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە خىتابىي، ئوچۇق - ئاشكارا ئىبارە ۋە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈشنى «شائىرنىڭ شېئىرىي يولدىن چېكىنىپ خىتابى يولىغا مايىل بولغانلىقى»[4] دەپ خاراكتېرلەيدۇ.

فارابى ئۆزىنىڭ «رىسالەئى قانۇن سىنائەتئەشېئىر» ناملىق ئەسىرىدە شېئىرىي ئەسەرلەرنى ئۇنىڭ ۋەزىنگە ياكى ۋەقەلىكىگە قاراپ تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنى تىلغا ئالىدۇ. فارابى ۋەزىن بويىچە تۈرگە ئايرىش جەھەتتە مۇزىكاشۇناسلار بىلەن ئارۇزچىلار ئالاھىدە تەتقىقات يۈرگۈزىدۇ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە قايسى مىللەت ۋە قايسى تىلدا بولۇشىغا قارىلىدۇ، ۋەقەلىكە قاراپ تۈرگە ئايرىش بويىچە ھەرقايسى خەلقلەر ۋە مىللەتلەردىكى شېئىرىيەت تەتقىقاتچىلىرى، شېئىرىي ئىدىيىلەرنى نازارەت قىلغۇچىلار، شېئىرىي ئېقىملارنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئىش ئېلىپ بارىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى پارس ۋە ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى مەدھىيات، ھەجۋىيات، شېئىرىي تېپىشماق، كۈلكىلىك شېئىرلار، غەزەلىيات ۋە ۋەسفى (لىرىك) شېئىرىي شەكىللەرنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە قەدىمكى گرېك شېئىرىيىتىدىكى تراگېدىيە، دىئاگرامما، ساتىرا، پوئېما، ئېپوس، كومېدىيە، دراما قاتارلىقلار، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس

---

① يۇقىرىقى كىتاب 13 - 15 - بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب 13 - 15 - بەتلەر.
③ يۇقىرىقى كىتاب 16 - 17 - بەتلەر.
④ يۇقىرىقى كىتاب 16 - 17 - بەتلەر.

مەزمۇن ۋە تۈزۈلمىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە توختىلىدۇ[1].

3 §. يۈسۈپ خاس ھاجىپ

1 ـ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1085/6—1019/20)[2] ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى. جۇملىدىن ئېنسىكلوپېدىيىلىك داستان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ قاراخانىيلارنىڭ ئىلگىرىكى پايتەختى، كېيىنكى ئاساسلىق شەھەرلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان بالاساغۇندا دۇنياغا كەلگەن. داستاندا، مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقى ۋە ئەسرىنى كاشغەردە تاماملىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلارنىڭ ئىنتايىن گۈللەنگەن دەۋرىنى، شۇنداقلا بىر مەزگىللىك تۇراقسىز بولغان دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن.

دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ۋە خەلقنىڭ غېمىنى ئويلايدىغان شائىر 1069 ـ 1070 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا[3]، تەخمىنەن 50 ياشلارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن غايەت زور ئۇمىد ۋە ئىلھام تۇرتكىسى بىلەن كاشغەردە «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق مەشھۇر ئەسرىنى يېزىپ تاماملاپ، ئۇنى بىرقانچە يىل ساقلاپ، ئۆزگەرتىپ كېيىن تابقاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئېلى ھەسەن[4] (1074/5 ـ 1102/3 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) يەنى ھەسەن بۇغرا خانغا تەقدىم قىلغان. بۇغراخان شائىرنىڭ داستانىنى كۆرۈپ، شائىرغا «خاس ھاجىپ» لىق مەرتىۋىسىنى بەرگەن ھەم ئۇنى ئوردىدا ئىشلىرىغا قاتناشتۇرغان. ئۇ ئوردىدا 18～20 يىلغىچە ئىشلەپ، 1085/6 ـ يىلى كاشغەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ قەبرىسى كاشغەر شەھىرىدىكى پايناپ دېگەن جايدا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشلىق ۋە يېتىلىش جەريانىدا قانداق تەلىم ئالغانلىقى بىزگە نامەلۇم. بىراق ئۇنىڭ ئەسىرىدىن ھېس قىلىشىمىزچە، ئۇ «تالانتلىق»، «ئېسىل پەزىلەتلىك»، «ئەقىل ـ پاراسەتتە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان»، «چېچەن ھەم كېلىشكەن، دۆلەتمەن»، «يۈكسەك كامال تاپقان»، «بىلىملىك ۋە تەقۋادار»، «پاك بولغان سەردار» ئىدى. بۇغراخانمۇ ئۇنى قەدىرلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «خاس ھاجىپ ـ خانىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى» دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

ئۇ، تارىخ، پەلسەپە، دىنشۇناسلىق، دۆلەت، جەمئىيەت، قانۇنشۇناسلىق، مائارىپ، ئائىلە ـ ئەخلاقشۇناسلىق، تېببابەت، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، دىپلوماتىيە، تىل، ئەدەبىيات، فولكلور، دراماتورگىيە، ھەربىي ئىلىم قاتارلىق ساھەلەردە بىلىمى بار ئەربابلىقى ئۆز ئەسىرىدىن مەلۇم. ئۇ يەنە بىرمۇنچە تۈركىي دىئالېكتلارنى بىلگەندىن سىرت

---

① فارابىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى توغرىسىدىكى بۇ ماتېرىيال پروفېسسور ئا. م. ئىسمىن ئەپەندىنىڭ ماتېرىيالىدىن ئېلىندى.

② يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدىكى بۇ يىلنامە كاشغەرلىك ئىسمىر ھۈسەيىن سەبۈرىنىڭ (٧١٢ ئەسىر) ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى قازى مۇھەممەد سايىم سوغىتاللا يارلارنىڭ «بەھرۇل ـ ئەنساپ» (ئەسەب دەرياسى) دېگەن كىتابلىرى ئاساسىدا ئېلىندى. «يېڭى ئۇيغۇر» 1992 ـ يىللىق 3 ـ سان، 141 ـ 142 ـ بەتلەر.

③ ئەنقىقاتچىلار ئەسەرنىڭ 1074 ـ يىلى تامام بولۇنغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى.

④ ئۇنىڭ ئىسمى ھەر خىل مەنبەلەردە ھەر خىل ئېلىنغان.

ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ بىلىدىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

قىسقىسى، ئالىم بۇ ئەسىرنى يېزىشتا بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ مول بىلىمى، ئەقلىي ئىقتىدارىغا تايانسا يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە مۇراجىئەت قىلغان. بۇنچىلىك كاتتا ئەسەرمۇ خېلى زور دەرىجىدىكى ئىستىداتنى تەلەپ قىلىدۇ.

2 ـ «قۇتادغۇبىلىك»

1. «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ مەدەنىيەت ئاساسى

1) ئۇيغۇرلارنىڭ ئالەم، تەبىئەت، دۇنيا، ھايات توغرىسىدىكى قاراشلىرى ۋە «قۇتادغۇ-بىلىك»

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ داستاندا ئەكس ئېتىلگەن ئالەم، تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە جەمئىيەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرىدە ئالدى بىلەن ئالەم، تەبىئەت، شۇنداقلا ئۆزىدىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت جۇغلانمىسىدا ئەكس ئەتكەن مەسىلىلەرنى ئىزاھلىماي بولمايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تە ئالەم، تەبىئەت توغرىسىدا قىممەتلىك پىكىرلەر بايان قىلىنغان. شائىر ئەجدادلارنىڭ ئالەمنى چۈشىنىش، تەبىئەتنى سۆيۈشتەك ھەم رېئال، ھەم دىنىي قارىشىنى مەركەزلىك ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق دەۋرلىك تەرەققىيات جەريانىدىكى ئېستېتىكىلىق قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. «تەبىئەت دۇنياسىدىن روھىيەت دۇنياسىغىچە، روھىيەت دۇنياسىدىن تەبىئەت دۇنياسىغىچە بولغان ئايلانما جەريان ئېستېتىك گۈزەللىكنىڭ ئۆزگىچە نۇسخىسىنى ياراتقان».[1] ئۇنىڭ باھار پەسلىنى كۈچەپ تەسۋىرلىشى يالغۇز تەبىئەت تەسۋىرىلا ئەمەس بەلكى تەبىئەت قانۇنىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىشى بىلەن جەمئىيەت رېئاللىقىنى چەمبەرچاس باغلىغان ھالەتتە، تەبىئەتكە قايتا مۇراجىئەت (تەسۋىر) بېرىش يولى ئارقىلىق گارمونىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىگەن. ئودغۇرمىشنىڭ روھىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا يېقىنلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭ «قانائەت»تىن ئىبارەت بىر خىل پىسخىكىلىق ھالەتكە قويۇلۇشى دەل ئۇيغۇرلارنىڭ جۇملىدىن تەبىئەت مۇقەددەسلىكى، تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى كۈزقارىشىنىڭ مەھسۇلى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت تەسۋىرى توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى بۇرۇنلا تارقىلىشقا باشلىغان. داڭلىق «تېلى قوشىقى» مىلادىنىڭ V ـ VI ئەسىرلەردىلا مەركىزىي جۇڭگو خەنزۇ ئەدەبىياتىغا تەسىر قىلغان. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ۋە «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»تىكى قوچۇ ۋە كاشغەر مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن شېئىر ـ قوشاقلارنى ئوقۇغىنىمىزدا ئىختىيارسىز ئىلھاملىنىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەتنى تەسۋىرلىشى ناتۇرالىستىك ئۇسلۇبتا ئەمەس. ئۇ تەبىئەت بىلەن ئىنسان مۇناسىۋىتى ھەم ئىجتىمائىيلاشقان تەبىئەتنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە، كامالەتكە يەتكۈزۈپ تەسۋىرلىگەن.

بۇ ئات ئۇستىدە ياشاپ، شامان، مانى دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى بىلەن قۇرغاق ۋە قاغجىرىغان چەمبىرەك ئىچىدىكى بوستانلىقلاردا تىرىكچىلىك قىلغان تۈرپان ۋە تەكلىماكان بوستانلىقلىرىدىكى بۇددا ئۇيغۇرلىرى، شۇنداقلا ئىككى خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ جۇغلانمىسى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ سىڭىپ كىرىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن قاراخانىيلار مەدەنىيىتىنىڭ داستاندا روشەن ھالدا ئەكس ئېتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

---

① د. مەمۇد «قۇتادغۇبىلىك»تە تەبىئەت تەسۋىرى ۋە ئەجداد روھى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 ـ يىللىق 6 ـ سان.

مەلۇمكى، «تەبىئەت گۈزەللىكى ئادەملەشكەن تەبىئەت» (ماركس «1844 ـ يىلىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق پەلسەپە قول يازمىلىرى») ئىنسانلار تەبىئەت ئىچىدە ياشايدۇ. تەبىئەت ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى. تەبىئەت ئىنسانىيەتكە بايلىق ۋە ياشاش مۇھىتى ھەم شارائىتىنى بەخش ئېتىدۇ. ئىنسانىيەتمۇ مۇناسىۋەتلىك تەبىئەتتىن زوقلىنىدۇ. شۇنىڭدەك تەبىئەتنى ئىنسان گۈزەللىكى، ئەركىنلىكى ۋە بەخت قاتارلىقلارنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە مەدھىيىلەيدۇ. شائىر يۈسۈپنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى مىسرالىرى تەبىئەت ئوغلىنىڭ ۋىجدانىي بۇرچ تۇيغۇسىنىڭ ئىپادە قىلىنىشىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئاساسىي ئىككى قەھرىمان كۈنتۇغدى، ئايتولدىلارنىڭ نامى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان كۈن، ئايغا چوقۇنۇش ھەم ئەنئەنىۋى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ھېسابلانغان ئوغۇزخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى كۈنخان، يەنە بىرىنىڭ ئېتى ئايخان ئىدى، يەنە ئوغۇزخاننىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمىمۇ ئايخان. بۇ خىل ئەنئەنە كېيىنكى چاغلارغىچە تارقىلىپ كەلگەن داستان ـ قىسسىلەردىمۇ ۋە ئەپسانىلەردىمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، «يۈسۈپ ۋە ئەھمەد» قىسسىسىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئاتلىرى كۈنخان ۋە ئايخان. «كۈن ۋە ئاي» ئەپسانىسىدە كۈن ۋە ئاينىڭ ئوبرازى بار[1].

«قۇتادغۇبىلىك» تە دۆلەت ھۆكۈمدارىنىڭ كۈنگە تەققاس قىلىنىشى، خاقان يارەمچىسى، يەنى ۋەزىرنىڭ «ئاي» دەك سۈپەت ئېلىشى ئەجدادلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتىقاد ۋە ئىجتىمائىي چۈشەنچىلىرىنى ئۆزىگە ئاساس قىلغان بولسا، ئۇزاق يىللار داۋاملاشقان «تەڭرى» سۆزىنىڭ «ئاللا» دېگەن سۆزگە ئورۇن بوشاتقاندىن باشقا «بايات» دېگەنگە ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇرچە «تەڭرى» ئۇقۇمىدىكى ئاتالغۇنىڭمۇ پاراللېل ئىشلىتىلگەنلىكى مىللىي ئېتىقادتىكى ئۆزگىرىشنىڭ بەك تېز بولۇپ كەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ۋەھالەنكى، ئېتىقاد تىكلەش مىللەت مەدەنىيىتى سىستېمىسىنى قۇرۇشتا چوڭ تۇرتكىلىك رول ئوينىسىمۇ، ئەمما ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغىنى يەنىلا مىللەتنىڭ قېنىغا يىغىلغان مىللىي مەدەنىيەت روھى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «تۆت تادۇ» قارىشى شائىرنىڭ تەبىئەت قارىشىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى. يۈسۈپ ساددا ماتېرىيالىزمچى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي دۇنيا ھەققىدىكى «تۆت تادۇ» تەلىماتى ئارقىلىق رېئال جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي فورمىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ «تۆت تادۇ» سى ماددىي دۇنيادىكى ھاۋا، تۇپراق، سۇ، ئوتتىن تەركىب تاپىدۇ، شائىر يۈسۈپ بۇنىڭدىن كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئۇدغۇرمىش قاتارلىق ئۆزئارا باغلىنىشلىق تۆت پېرسوناژنى يارىتقان. بۇ پېرسوناژلار بىر خىل سىياسىي قۇرۇلمىنى تەشكىل قىلىپ، قانۇن، بەخت، ئەقىل ـ ئىدراك ۋە قانائەتنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت روھىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ رېئال جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي مۇھىتىغا بولغان تونۇش ئۇسۇلىنى ئەكس ئەتتۈردى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەڭ ئاۋۋال ئۆتمۈش ۋە زامانداش بەزى ئالىملارنىڭ كۆزقارىشىغا ياندىشىپ، ئالدى بىلەن ئالەمنىڭ ماددىلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۈنى ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت تادۇدىن تۈزۈلگەن دەپ قارايدۇ. ئۇ ئاي ۋە پەسىللەرنى تەشكىل قىلغۇچى ئون ئىككى بۇرچنى تۆت تادۇغا تەقسىملەپ مۇناسىۋەت يازىدۇ.

---

① ئا. مىجىۋۇللا «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، 551 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.

143. ئۇچى ئوت ئۇچى سۇ ئۇچى بولدى يەل،
ئۇچى بولدى تۇپراق ئاژۇن بولدى ئەل.
[ئۇچى ئوت، ئۇچى سۇ، ئۇچى بولدى، يەل.
ئۇچى بولدى تۇپراق، ئاژۇن بولدى ئەل.]

شائىر ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى سەۋەبىدىن زېمىندىكى بارچە مەۋجۇداتلارنى ئاللا يارانقان دېگەن «قاراش»نى تەشەببۇس قىلىدۇ. لېكىن ئالەمنىڭ مەنبەسىنى كونكرېت چۈشەندۈرگەن. ئۇ بۇ ئالدىنقى شەرتنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۆز داستانىدا: رېئال دۇنيا مەڭگۈلۈك، ئالەمنىڭ مەنبەسى ماددا، بۇ ماددىي مەنبە سۇ، تۇپراق، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت تادۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. تۆت تادۇنىڭ ئۆزلۈكسىز زىددىيىتى ۋە بىرلىكى سەۋەبىدىن ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈك ھەرىكىتى ۋە يېڭىلىنىشى بولۇپ تۇرىدۇ. ئۆزئارا زىددىيەت ۋە بىرلىك ھاياتلىق ھادىسىسىنى پەيدا قىلغان، دەپ قارايدۇ. مەسىلەن:

60. بۇ تۆرت ئەش ماڭا تۆت تادۇ تەگ تۇرۇر،
تۇزەلسە تادۇچىن تىرىگلىك بولۇر.
[بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇدەك ئىرور،
تۇزۇلسە تادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر.]

دېمەك يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھاياتلىقنىڭ ماددىي ئاساسىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگەن. تېخىمۇ قىممەتلىكى شۇكى، ئۇ تۆت تادۇنى تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا سىڭدۈرگەن. ئادەملەردىكى فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىلەر، مەسىلەن تۇغۇلۇش، كېسەل بولۇش، سالامەتلىك، قېرىش، ئۆلۈش قاتارلىق ھادىسىلەرنى تەبىئىي ھادىسە دەپ قارايدۇ ھەمدە تۆت تادۇ، تۆت خۇسۇسىيەت، تۆت خىلت، تۆت مىجەزنىڭ ئۆزئارا رولىنى ئاساس قىلىپ فىزىئولوگىيىلىك ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە تۆت تادۇ، تۆت خىلت، تۆت مىجەز، تۆت پەسل ۋە تۆت مەزگىل (باللىق، ياشلىق، قىرانلىق، قېرىلىق) ھەم شەخسلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئارقىلىق چۈشكە تەبىر بېرىدۇ. چۈش كۆرۈش ۋە چۈشتە كۆپ نەرسىلەرنى كۆرۈشنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، بەدەن قۇۋۋىتى، پەسل، يېشى، روھىي ھالىتى، سالاھىيىتى، تۇرۇۋاتقان شارائىتى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. بۇ شۇبھىسىزكى، دىنىي سالاھىيەتچىلىكنى ۋە روھ ماددىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ دېگەن ئىدىئالىزملىق قاراشنى دادىللىق بىلەن ئىنكار قىلىش ۋە ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئەجەللىك زەربە.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ فارابى ۋە ئىبىن سىنا تەرىپىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تۆت زات (تادۇ) قارىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نامىلىق ئەسىرىدە كلاسسىك پەلسەپىۋى تۈسكە كىرگۈزدى. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كېيىنكى ناتۇرال پانتېئىزملىق پەلسەپە قاراشلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ پەلسەپە ئاساسى بولۇپ خىزمەت قىلدى①.

«قۇتادغۇبىلىك»تە ئاستىرونومىيە توغرىسىدىمۇ قىممەتلىك پىكىرلەر ئېيتىلغان. قىممەتلىك تەرىپى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستاندا قۇياش ۋە سەييارىلەرنىڭ ناملىرىنى ئەزەلدىنلا ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان يۇنان ـ لاتىنچە ياكى ئەرەبچە ئاتىماستىن، بەلكى كونا ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىغانلىقى ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئاستىرونومىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنىڭ ئاددىي

① ئا. م. ئىسمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 31 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

ئىنكاسىدۇر.

ئومۇمەن، شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرۇچ بايانىدا» دېگەن مەخسۇس بابنى كىرگۈزۈشتىن مەقسەت، ئۆز خەلقىنىڭ ئەسىرى ئاستىرونومىيىلىك ۋە قىسمەن مېتېئورولوگىيىلىك كۆزىتىش ھەم بايقاش تەجرىبىلىرىگە، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىي پەلەكشۇناسلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش[1] قاتارلىق بىرقاتار ئەھۋاللاردىن بولغان.

2) بىلىم، قۇت، ئەخلاق، ئېتىكا، دېداكتىكا ھەققىدىكى قاراشلار ۋە «قۇتادغۇبىلىك»

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىر بىلىم ۋە ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەسىلىسى بولۇپ، داستاننىڭ بىرقانچە باب ھەم باشقا كۆپلىگەن سەھىپىلىرىدە بىلىمنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، بىلىم بىلەن ئەقىل - پاراسەتنىڭ، بىلىم بىلەن بەخت - سائادەتنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار تەسىرلىك يوسۇندا بايان قىلىنغان. (Ⅵ، X، XII بابلار ۋە 208، 209، 1679، 1680، 1681، 1682، 1683، 1835، 1846، 1994، 1993، 2185، 2188، 2790، 2788 قاتارلىق بېيىتلار).

تارىخىي ماتېرىياللاردىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلىم ۋە ئەقىلگە ناھايىتى ئېتىبار بىلەن قارايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار خاقانىنىڭ نامىنى دائىم بىلگە، بۆگۈ دەپ ئاتايتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بىلگە دەپ ئاتالغانلار كۆپرەك ئىدى، بۇلار بىلىملىك، دانىشمەن دېگەنلىك بولاتتى. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە بىلىم ۋە ئۇنىڭ قىممىتى مەدھىيىلەنگەن كۆپلىگەن شېئىرلار، ماقال - تەمسىللەر بار.

«قۇتادغۇبىلىك» تە «بىلىم ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىش نەزەرىيىسى» نى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە يەنە «بىلىم—قۇت - بەخت نەزەرىيىسى» نىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. ئالىم بىلىم بىلەن قۇتنى باغلاپ، كىشىلەر بىلىمنى ئىگىلىگەندىلا «مۇكەممەل بولالايدىغان» لىقى، «نام چىقىرىپ»، «كائىتا ئورۇنغا ئېرىشىدىغان» لىقى، «جىمى ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق» بولۇپ، «بەختكە ئېرىشەلەيدىغان» لىقىنى كۆرسەتكەن.

«قۇت» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تارىخىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغاندىن تارتىپ ئىزچىل ھالدا ئالىي ھۆكۈمدار (تۆرە) لارنىڭ نام - تەۋسىفى سۈپىتىدە پۈتكۈل خانلىقنىڭ ئەڭ بۈيۈك ئىدىئالى ۋە سۈپىتى بولۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن دۆلەت ئاتىسى—ھۆكۈمدارنىڭ نامىمۇ «تەڭرىقۇت» (قۇتات ئىلاھى)، «ئىدىقۇت» (تەڭرى ئوغلى) ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغان. «تەڭرىقۇت»، «ئىدىقۇت» نىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسىدىن مەلۇمكى، ئادالەت ۋە قانۇننىڭ ھامىيىسى بولغان ھۆكۈمدار (تۆرە) تەڭرىدىن قۇت ئالغۇچى ۋە ئەلگە قۇت يارىتقۇچىدۇر. (قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىرىدا يەنە «كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش»، «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش» دېگەن سەلتەنەت نامىلىرى كۆپ قوللىنىلغان). يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئىدىئالىكتىك قانۇنىيەتنى يۈكسەك بىر پەلسەپىۋى سىخېمىدا سۈرەتلەپ ئۆزىنىڭ بۇيۇك ئەسىرىدە ھۆكۈمدار (كۈنتۇغدى) بىلەن قۇت (ئايتولدى) نىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىككى مۇھىم ئانا تېمىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بەخت، قۇت ۋە بىلىم بىلەن بەختنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

---

① م. ئوبۇلقاسىم «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاستىرونومىيىلىك قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 - يىللىق 1 - سان، 85 - بەتلەر.

دا يەنە قوشاق ۋە ماقال ـ تەمسىللەر تارقىلىپ تۇرغان. قوچۇ ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپ بىر شېئىردا «بىلىم ئىگىلىسەڭ بەخت ساڭا ھەمراھ بولىدۇ» دېگەن مەزمۇن بار. «دىۋانۇلۇغەتتۈرك»تە بولسا «قۇت بەلگىسى بىلىك» (بەختنىڭ بەلگىسى بىلىم) دېيىلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «دىۋان» دىكى خەلق ھېكمىتىدىن پايدىلىنىپ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتاب نامىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. «ئەردەم باشى تىل» (پەزىلەت بېشى تىل)[1] دېگەن ماقالىنى داستاندىكى بىر باينىڭ مەۋزۇسى قىلىپ تاللىغان. «دىۋان» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولسىمۇ، لېكىن «قۇت بەلگىسى بىلىك» دېگەنگە ئوخشاش ھېكمەتلەر خەلق ئارىسىدا قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىدىن شۇبھىلەنگىلى بولمايدۇ.

دېمەك، شائىر يۈسۈپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەخت قارىشىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرىي كىتابىغا «قۇتادغۇبىلىك» دەپ نام بەرگەن. ئۇنىڭ بىۋاستە تەرجىمىسى «بەخت بىلىمى» بولاتتى (بۈگۈنكى كۈندە ئۇ «بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى» دەپ ئاتالدى)، شېئىرىي ئەسەرنىڭ نامىدىنلا شائىرنىڭ بەخت بىلەن بىلىمنى بىرگەۋدىگە ناھايىتى زىچ ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.[2]

«قۇتادغۇبىلىك»تە ئەخلاق ـ ئېتىكا، دىداكتىكا ۋە ئاتىلار سۆزى — دانالار ھېكمەتلىرىگە بېرىلگەن سەھىپە ئاز ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىدا كۆزقارىشى، پىكرىنى كۈچلۈك، پاكىتلىق ۋە يارقىن بايان قىلىش ھەم ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئاقساقال (تۆرە) لار، دانىشمەنلەر ۋە ئۆز زامانداشلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ئىبرەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ھېكمەتلىرىدىن، خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىن پايدىلىنىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ قايسى ماۋزۇدا سۆز باشلىسا شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھېكمەتلەر، ماقال ـ تەمسىللەرنى كەلتۈرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمى، بىلىمدانلىرى، دانىشمەنلىرى، شۇنداقلا ئەقىللىق، كۆپنى كۆرگەن كىشىلەر، ئەدىبلەر، ئەل ئەدەبىياتى ئۇستىلىرىنىڭ تىلى ئارقىلىق ياكى بىۋاستە بېرىلگەن بۇ ھېكمەت، ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ بىر قىسمى ئەينەن بېرىلگەن بولسا، بىر قىسمى شېئىر قاپىيىسى، ۋەزىن تەلىپى بويىچە ئىجادىي ئىشلىنىپ، ئەسەرنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبىلىك»تە سۆزى نەقىل ۋە ئىبرەت تەرىقىسىدە ئېلىنغان نوپۇزلۇق ئەمەلدارلار خاقان (3126 ـ بېيىت)، تۈرك خانى (3817 ـ بېيىت)، تۈرك بۇيرۇقى، تۈركىي ۋەزىر (1163 ـ بېيىت)، خاس كېچەشچى (2941 ـ بېيىت)، ئۆتۈكەن بېگى (1962 ـ 2682 ـ بېيىتلەر)، ياغما بېگى (1758 ـ 4947 ـ بېيىتلەر)، ئۇچ ئوردا بېگى (1594ـ بېيىت)، ئۇچ ئوردۇ خانى (2966 ـ، 3815 ـ، 5569 ـ بېيىتلەر)، ئېلى بېگى (1779 ـ بېيىت)، ئېلى ئاتلىقى (841 ـ، 1629 ـ، 2319 ـ بېيىتلەر)، ئېلى ئەركىنى (4752 ـ بېيىت)، ئېلى كاتىپى (2698 ـ بېيىت)، بۆكە يابغۇسى (5043 ـ، 5523ـ بېيىتلەر) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

داستاندا يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىكى قەھرىمان ئالىپ ئەرتوڭا شاھلارنىڭ ئۇلگىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەم ئۇنىڭ دانا سۆزلىرىمۇ ۋەزمىن ئاھاڭدا بايان

---

① م. كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتتۈرك»، بىرىنچى توم، 438 ـ بەت.

② لالە يىلاڭ «قۇتادغۇبىلىك، ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى»، 139 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

125185

قىلىنغان (5861 ـ دىن 5868 ـ گىچە بېيىتلەر).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دانالار ھېكمەتلىرى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن (ماقال ـ تەمسىللەردىن) ئۇنۇملۇك پايدىلانغانلىقىدىن بەلگە بەرگۈچى مىسرالار ئەسەرنىڭ ھەر سەھە-پىسىدە دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ بۇلار ئەسەردە ئالدىنقى پىكىرلەرنىڭ خۇلاسىسى تەرزىدە «ئىرسالۇل مەسەل» دىن ئىبارەت بەدىئىي تەسۋىرى ۋاستە ئارقىلىق بېرىلگەن 180 دىن كۆپرەك تۆتلۈكلەردە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا «قۇتادغۇبىلىك» ئالەم ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، دۆ-لەت، سىياسىي قانۇن ھەققىدىكى كۆزقاراش ۋە تەشەببۇسلارنى شەرھلىگەن، ئۇيغۇر مىللىتى ۋە باشقا تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى ۋە ئەنئەنىۋى ئېڭىنى ئاساس قىلغان. ئەسەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ شېئىر ـ قوشاق، ماقال ـ تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆز ۋە (ئەپسانە)، چۆچەك ـ رىۋايەتلىرىنىڭ كىرگۈزۈلۈشى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. «ئومۇمەن، قارا-خانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ قارىشى «قۇتادغۇ-بىلىك» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلغان»[1].

3) قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە «قۇتادغۇبىلىك»

ھەرقانداق دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ (بولۇپمۇ قەدىمكى زاماندا) نادىر ئەسىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان تۇپرىقىدا يىلتىز تارتقان بولىدۇ. ئۆز دۆلىتىنىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئۆزىنى مەركەز قىلىش، ئۆزى ئۈچۈن قوللىنىش پرىنسىپى ئاستىدا ئۆزگىنىڭ ئىدىيىسى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزگىنىڭ مەدەنـ-يىتىنى بىرلەشتۇرۇش، ئۆزلەشتۇرۇش ئاساسىدا ئۇنىۋېرسال ئىجادىيەت يارىتىدۇ. ئەسەردە مىللىي ئالاھىدىلىك قانچە كۈچلۈك بولسا، ئۇ شۇنچە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە مۇۋەپپەقىيىتى بۇ مەدەنىيەت تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى.[2]

«قۇتادغۇبىلىك» مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى مۇنداق چوڭ ھەجىملىك داستان بولمىغان تەقدىردىمۇ ئۇيغۇرلاردا مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشقا خېلى تەرەققىي قىلغان يازما ئەدەبىيات بار ئىدى، يەنى يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن ئىلگىرىمۇ نامەلۇم شائىرلار مۇشۇنداق ئەندىزىلىك شېئىر ۋەزىندە نۇرغۇن شېئىر ـ داستانلار يازغانلىقى مەلۇم. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ باش تېمىسىدىن باشقا داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ ئاتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركىي خەلقلىرىنىڭ فولكلورىدىكى ئېستېتىك قاراشلاردىن تۇغۇلغان، شۇنداقلا يەنە «ئالپ ئەر توڭا» (ئافراسياب) ئوبرازى توغرىسىدىكى ئىجابىي تەسۋىرلەر تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي ھاياتىغا ۋە ئېتنىك مەنبەلىرىگە باغلىق ئىپىك داستاننىڭ بەزى ئامىللىرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. شەكىل جەھەتتە، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەدىمكى خەلق ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىن قالغان بىر خۇسۇسىيەت شۇكى، ئەجەم (ئىران) مەسنەۋىلىرىدە ئادەت بولمـ-ىغان ياكى يول قويۇلمىغان بىر شەكىل، يەنى مەسنەۋى تەرزى ئارىسىدا تۆتلۈك — مۇرەببە

---

① خي چېڭشۇەن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھادىسىسى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە «قۇتادغۇبىلىك»»، 223 ـ، 224 ـ، 225 ـ، 226 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

② خي چېڭشۇەن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھادىسىسى توغرىسىدا»

ياكى «قىتئە»لەرنى قىستۇرۇش شەكلى بىلەن يېزىلغان. دېمەك، داستاننىڭ مەسئۇى تەرزدە يېزىلىشىدا، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ قوشاق ـ بېيىت، قەسىدە ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان دەپ پەرەز قىلىمىز[1].

ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇرلار چۈشەنمەيدىغان ھەر خىل يېڭى ئىدىيىلەرنى ئىپادىلىگەندە كۆپرەك ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئۇسۇللىرىنى قوللانغان. بۇنداق ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئۇسۇللار مەركەزلىك ھالدا ئەقىل ـ ئىدراك ۋە پەلسەپىۋىلىككە تولغان ئەقلىيە سۆزلەر ۋە ماقال ـ تەمسىللەر ئارقىلىق ھەر خىل شەيئىلەرگە بولغان تونۇشنى ئىپادىلەشتە گەۋدىلىنىدۇ[2]. داستاندىكى سىمۋول قىلىش، جانلاندۇرۇش، سۈپەتلەش، مۇبالىغە، ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، تەقـ لىد قىلىش، تەكرارلاش قاتارلىق بەدىئىي تەسۋىرى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ يارىتىلغان بىرقاتار ئوبرازلار ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتىنىڭ يۇكسەكلىكىنىلا ئەمەس، ئۇيغۇر شېئىرىـ يىتىنىڭ N ئەسىردىكى يۇقىرى سەۋىيىسىنمۇ كۆرسىتىپ بەرگەن[3].

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەرـ رەر نەتىجىسى، كۆپ دەۋرلىك ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ كۆرەش قىلىپ، ئىجتىھات بىلەن قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت دۇردانىسى، ئۇ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت ھاۋاسىدا، مەركەزلىك ھەم كونكرېت ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئىلمىي ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەۋرەتكىلى بولمايدىغان ئورنىنى تىكلىگەن.

«قۇتادغۇبىلىك»نى تەپسىلىي ئوقۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىپ يەتكەن ھەم شائىر يۇسۇپنىڭ ئىدىيىسى بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن شۇنى ئىللا مەيداندا تۇرۇپ ئېيتىمىزكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاتمال، مۇتەئەسسىپ، كونىلىققا يېپىشىۋالمىدىغان، بىر ئىزدا توختاپ قالمىدىغان ئالىم ئەمەس. ئۇنىڭدا ئۇلۇغۋار غايە ھەم ئېچىۋېتىش ئىدىيىسى بار. شۇڭا ئۇ ئۆز مىللىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە باشقا مىللەتلەر ۋە چەت ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتىدىكى قىممەتلىك تەركىبلەرنى ئۆگىنىش ۋە قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن.

«قۇتادغۇبىلىك»تە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىن بار مەدەنىيىتىدىن سىرت پارس، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىمۇ، ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشىمىغان دەۋردە ئەكس ئەتكەن.

ئۇ تۇرلۇك مەدەنىيەت ئامىللىرى ياكى ھەر خىل تەركىبلەرنى نوقۇللا بىرلەشتۇرۇپ، ئاددىيغىنا قۇراشتۇرۇپ قويماستىن، بەلكى شاكىلىنى تاشلاپ، مېغىزىنى ئېلىپ ھەم ئۇنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۇرۇپ تامامەن يېڭى، مۇكەممەل، نادىر بىر ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.

2. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىق ۋە «قۇتادغۇبىلىك»

مەيلى ئىدىيىۋى مەزمۇن ياكى بەدىئىي شەكىلدىن قارايلى «قۇتادغۇبىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تىپىك نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ ئاساسلىقى قاراخانىيلارنىڭ

---

① ئى. تۇرسۇن «‹قۇتادغۇبىلىك›نىڭ ئۇسلۇبى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە ‹قۇتادغۇبىلىك›»، 247 ـ 254 ـ بەتلەر.

② ر. قادىر «‹قۇتادغۇبىلىك›نىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ئىدىيىسىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى»؛ «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە ‹قۇتادغۇبىلىك›»، 481 ـ بەت.

③ ئى. ئەھمىدى «‹قۇتادغۇبىلىك›نە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە ‹قۇتادغۇبىلىك›»، 792ـ بەت.

ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئومۇمەن قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ قارىشى «قۇتاد-غۇبلىك» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلغان.

«قۇتادغۇبلىك» مۇقەررەرلىك جەھەتتىن قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن بىر تارىخىي تە-رەققىيات دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، تاساداپىيلىق جەھەتتە داستان مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى مەلۇم بىر مەزگىللىك دەۋر داۋالغۇشى ۋە چېكىنىشىنىڭ مەھسۇلى.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بىرلىكتە قۇرۇلۇشى غوبى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆچىلىكىنىڭ شىنجاڭغا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇقىملىشىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي گەۋدىسىنى مۇستەھكەملەش، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە يۇكسىلىش-لىنىڭ روشەن ئالامىتى بولۇپ قالدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى غەربىي يۇرتقا يۆتكەلگەن-دىن كېيىن بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار، تۈركىي قەبىلىلەر ۋە باشقا يەرلىك قوۋملەر بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىپ، بىرلىكتە ياشاپ، ئورتاق مەدەنىيەت بەرپا قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت»[1] بولىدىغان سەۋىيىگە يەتكۈزۈپ، ئالتاي ۋە ئورقۇن ۋادىلىرىدىكى تۈركىي - موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ، XII ئەسىردىكى نايمانلارنىڭ ۋە XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان جەمەتىنىڭ «مەدەنىيەت ئۇستازلە-رى»[2] بولۇپ قالغان.

ئوتتۇرا ئەسىردە «كلاسسىك مەدەنىيەت» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قايسى ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر ئالىم بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق بايان قىلغان: بىرىنچى، يېزىق قوللىنىش ۋە تارقىتىش. ئىككىنچى، ئەدەبىي تىلنى غەربكە تارقىتىش. ئۈچىنچى، مەتبەئەچىلىكنى غەربكە تارقىتىش. تۆتىنچى، يارانقان تارىخىي مەدەنىي ھۆ-جەتلىرىنىڭ مۇللىقى، بەشىنچى، دىنىي مەدەنىيەتنى تارقىتىش[3]. بۇنى تېخىمۇ كەڭ-رەك بايان قىلغاندا:

1) شۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشى ئالاھە-دە يۇكسەلگەن.

2) ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىش باسقۇچىغا كۆنۈپ بولغان.

3) ئۇيغۇرلارنىڭ قول - ھۈنەرۋەنچىلىكى مەخسۇسلاشقان، سودا ئىشلىرى كەسىپلەش-كەن.

4) تېبابەتچىلىك تەرەققىي قىلغان.

5) پەن - تېخنىكىدا ئەينى ۋاقىتتا ئىلغار سەۋىيىگە يەتكەن.

6) ئۇيغۇرلاردا ئاڭ بولۇپمۇ مىللىي ئاڭ يۇكسەلگەن.

7) ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق قارىشى، كىشىلىك ۋە دۇنيا قاراشلىرى ھەرخىل چۈشەنچىلەرنى ئاساس قىلغان پەلسەپە ئەندىزىسى شەكىللىنىشكە باشلىغان.

---

① جۇچىڭياۋ «جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىش تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» 89 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.

② گرېئوست (فرانسىيە) «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى»، 147 - بەت، چىڭ خەي خەلق نەشرىياتى، شىنىڭ، 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

③ لى يولۇڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى شانۇ - شەۋكەت يارانقان مەرىپەت ئۇستازلىرى»، «ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998 - يىلى، 1 - 2 - بىرلەشمە سان، خەنزۇچە، ئۈرۈمچى.

8) ئۇيغۇرلار مول يازما ئەدەبىيات دەۋرگە قەدەم قويغان. دەمەك بۇ خىل ئەۋزەللىك گىگانت ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە يەنە بىر ئاساس بولغان.

دەمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مۇقىم گۈل-لەنگەن تارىخىي مۇھىتىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى، ئىقتىسادىي، سىياسىي ھوقۇقى، ئەخلا-قى، ماۋارىپ ۋە ئېستېتىكا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى بىلەن ئېتىنىڭ ئوبرازىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆز زامانىسىنىڭ بىر «جاھاننەما» سى سۈپىتىدە تونۇتقۇزدى.①

قاراخانىيلارنىڭ قۇرۇلۇشى، گۈللىنىشى ۋە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ مەيدانغا كېلىشى بىر تارىخىي مۇقەررەرلىك. مەلۇمكى، شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇقەررەرلىك ئۆركەشلەپ ئاققان سۇدەك ئالغا قاراپ مەۋج ئۇرۇپ ماڭىدۇ، ئۇنى توسۇۋالغىلى بولمايدۇ. مۇقەررەر نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھامىنى ئەمەلگە ئاشىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ شائىر بولۇپ يېتىلىشى ۋە ئۇنىڭ باي مەدەنىيەت مۇھىتىدىن ئوزۇقلىنىپ «قۇتادغۇبىلىك»تەك گىگانت ئەسەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈشى قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي مۇقەررەر-لىكنىڭ نەتىجىسى. مۇقەررەرلىك تاسادىپىيلىقنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، تاسادىپىيلىق مۇقەررەر-لىكنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بىز مۇقەررەرلىكنى تاسادىپىيلىقتىن ئىگىلىشىمىز لازىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قىرانلىق چاغلىرىغا قەدەم قويۇپ، جەمئىيەتتىكى چوڭ ھەق، چوڭ ناھەققە دىققەت قىلىۋاتقان، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئەقىل پاراسەتتە تازا تولۇۋات-قان مەزگىلدە قاراخانىيلار خانلىقىدا دەۋرىنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىغا مۇناسىپ بولمىغان، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ۋەقە ۋە ھادىسىلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مەركەزلە-شكەن ھاكىمىيەتنىڭ ئەۋزەللىكلىرى بىلەن ئۇنىڭ پارچىلىنىش خەۋپى ئوتتۇرىسىدىكى زىدد-يەتنى ئىپادىلىگۈچى تارىخىي ھادىسىلەر يۈز بېرىشى بىر تاسادىپىيلىق بولۇپ قالغان. ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى غوۋغالار مۇشۇنداق تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىل ئىدى. 1032 ـ يىلى ماۋارەئۇننەھرده تۈرۈشلۇق غەرب ۋالىيسى ئىلى تېگىننىڭ ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىشى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالە-سى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. غەرب خاقانى ئىلى تېگىن 1934-يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى چىققان ۋە غەرب قىسمىدا قايتا ـ قايتا خاقان ئالماشقان.

شەرقىي قىسمىدا يۇسۇپ قادىرخان (1024 ـ 1032 ـ يىللىرى خاقان بولغان) دىن كېيىن تا 1074/5— يىلىغىچە كۆپ قېتىم خاقان ئالماشقان، جەمئىيەت خېلىلا قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە قالغان. كىشىلەر روھىي جەھەتتىكى ئىشەنچ ۋە يۆلەنچۇكتىن مەھرۇم قالغان، خانلىق نورمال تەرتىپ ۋە قانۇن ئىزىدىن چەتنىگەن، ئىدراكىنىڭ ئورنىنى ئەسەبىي-لىك، قانۇنىنىڭ ئورنىنى قاراملىق باسقان. شائىر يۇسۇپنىڭ قارىشى بويىچە «دۇنيا ۋاپاسىز-لىق بىلەن تولغان»، «كىچىكلەردە ئەدەپ يوق، ئۇلۇغلاردا بىلىم يوق»، «قوپال، نادانلار كۆپىيىپ، ئەدەپلىكلەر ئازايغان»، «نامرات، تۇل، يېتىملەرگە شەپقەت قىلغۇچى يوق، جاھان ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتسىمۇ ئۇنىڭغا ئەجەبلەنگۈچى چىقمايۋاتقان» ئەھۋال ئومۇمىي تۈس ئالغاندى.

---

① ئا. م. ئىسىن «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا»، «تارىخىي مىراس «قۇتادغۇبىلىك» مەقىدە» بايان»، بىرىنچى قىسىم 71 ـ بەت، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

تاسادىپي پۇرسەتنى تۇتۇۋېلىشقا ماھىر بولۇش ئالىملارنىڭ كەشپ قىلىش، ئىجاد قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ شانۇ ـ شەۋكەتلىك بۇ سۆيۈملۈك ئېلىدە تۈيۈقسىز چاققان چاقماقتەك يۇز بېرىۋاتقان تاسادىپىي ئەھۋاللار، يەنى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى كۆرۈپ قەلبى بىئارام بولىدۇ، خەلقنىڭ تەقدىرى، خانلىقنىڭ ئاقىۋىتىدىن غەم يەپ، چەكسىز ئازاب ئىچىدە پۇچۇلىنىدۇ. «ۋاپا قەھەتچىلىكى بولۇپ، دۇنيا جاپا بىلەن تولغان» (6568 ـ بەيىت) لىقنى كۆرۈپ، زەردار يۇتىدۇ.

ئىنسانپەرۋەر شائىر ئەل ـ يۇرتقا چەكسىز مەسئۇلىيەتچان ھېسسىياتى بىلەن جەمئىيەتنى تۇزەش، ئىسلاھ قىلىش، بايىاشات، گۈزەل، ئىناق بىر غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش ئىستىكىدە كۆپ ئويلىنىپ، قايتا ـ قايتا مۇلاھىزە قىلىپ، پادىشاھدىن تارتىپ، پۇقرالار-غىچە ماس كېلىدىغان ھەم رېئاللىققا ئۇيغۇن، ھەم باي غايىۋى ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مەنتىقىي تەپەككۇر بىلەن ئوبرازلىق تەپەككۇر ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۇرۇلگەن نادىر داستانى «قۇتادغۇبىلىك»نى يېزىپ، ئۇنى ئۆز يېنىدا بىرقانچە يىل ساقلاپ، شەرقىي قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى تۇراقلاشتۇرغان، ئالىملارنىڭ قەدرىنى بىلىدىغان، دىيانەتلىك پادىشاھ بۇغرا-خان ئىبنى ھەسەنگە تەقدىم قىلىپ ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى شەرەپ بىلەن ئورۇنلىغان.

3. «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

1) داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

«قۇتادغۇبىلىك» ھەجىم جەھەتتىن چوڭ، ژانىر ئۇ ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۆز دەۋرى ئۇچۇن تامامەن يېڭى بىر بەدىئىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە شۇ زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇجەسسەملىرى. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى كەڭ، مەزمۇنى مول بولغان ئەدەبىي ئەسەر ۋە ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ تىپىك نەمۇنىسى. ئۇ 85 باب، 6645 بەيىت، 13290 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭدا گۈزەل ئەخلاق، ئالىيجاناب پەزىلەت، يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەت، بەخت ـ سائادەت ۋە قانۇن، بىلىم بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى قاراشلار نامايان قىلىنغان. يەنە بىر قاتار ئىلغار ئىجتىمائىي تەشەببۇسلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۆز دەۋر رېئاللىقى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. تۇرلۇك يامان ئىللەتلەر دادىللىق ۋە رەھىمسىزلىك بىلەن ئېچىپ تاشلانغان. ئۇ روشەن خەلقچىللىققا، كۈچلۈك تەربىيۇلىككە ئىگە، نەزەرىيىۋىلىكى ئىلمىي بولغان ئەسەر.

بىز ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ياكى مەركىزي ئىدىيىسىنى شەرھىلەشتىن ئىلگىرى ئەسەر ۋەقەلىكى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

بىر زامانلاردا كۈن تۇغدى ناملىق بىر ھۆكۈمدار كەڭ بىر مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ جاھانغا داڭقى يېيىلىدۇ. ئاي تولدى ئىسىملىك ياش ۋە ئاقىل، بىلىملىك بىر كىشى كۈن تۇغدى ئىلىگ (ھۆكۈمدار) نىڭ بۇ پەزىلىتىگە مەپتۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا خالىس خىزمەت بىلەن ياردەم بېرىش ئۈچۈن يىراق سەپەردىن كېلىدۇ.

بىر زامان مۇساپىرچىلىقتا يۈرىدۇ. ئايتولدى كۈسەمىش ئىسىملىك دوستىنىڭ ياردىمىدە ئىلىگ ھاجىپىي بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ھاجىپ ئۇنى كۈنتۇغدى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. بىرقانچە قېتىملىق سۆھبەت ـ مۇنازىرىلەر جەريانىدا كۈنتۇغدى ئىلىگ ئايتولدىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق ـ پەزىلىتىگە قايىل بولۇپ ئۇنى ۋەزىرلىككە تەكلىپ قىلىدۇ. ئايتولدىنىڭ ئادىل قانۇننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا زور ئىجتىھات بىلەن ئىشلىشى ئارقىسىدا مەملىكەت تېخىمۇ گۈللىنىدۇ. خەلق تىنچ، پاراۋان ياشايدىغان ۋەزىيەت شەكىللە-

نىدۇ.

بىراق، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئايتولدىنىڭ ئۆمرى يار بەرمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقىل - پاراسەتتە، بىلىم - پەزىلەتتە دادىسىدىن قېلىشمايدىغان ئوغلى ئۆگدۈلمىش باسىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئەمەلىي ئىش جەريانىدا، دادىسىدىنمۇ ئوشۇقراق تۆھپە كۆرسىتىپ مەملىكەتنى تېخىمۇ گۈللەندۈرىدۇ. يىللار ئۆتكەنسېرى ئۆگدۈلمىش مەملىكەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا يالغۇزلۇق قىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، بىرەر يارەمچى بولغاندا تېخىمۇ ياخشى بولىدىغانلىقىنى، بىر غاردا ھەممە جەھەتتىن ئۆزىنى بىسىپ چۈشىدىغان ئودغۇرمىش ئىسىم. لىك بىر زاھىدنىڭ ياشايدىغانلىقىنى كۈنتۇغدىغا ئېيتىدۇ. كۈنتۇغدى ئىلىگ ئۇ زاھىدنى تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس نامە بىلەن ئۆگدۈلمىشنى ئەۋەتىدۇ. زاھىد ئۆزى كەلمەي خەت ئەۋەتىدۇ. بۇ خەت ناھايىتى قاتتىق يېزىلغانلىقىغا قارىماي، كۈنتۇغدىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇ تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ئۆگدۈلمىشنى ئىككىنچى قېتىم خەت بىلەن ئەۋەتىدۇ. زاھىد يەنە كەلمەيدۇ. كۈن تۇغدى ئىلىگ «ھېچ بولمىسا دىدارنى بىر كۆرەي» دەپ ئۆگدۈلمىشنى ئۈچىنچى قېتىم ئەۋەتىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۆگدۈلمىش بىلەن زاھىد ئودغۇرمىش ئارىسىدا قاتتىق مۇنازىرىلەر بولىدۇ. ئۈچىنچى قېتىمدا زاھىد كېلىدۇ. كۈنتۇغدىغا نۇرغۇن مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىر - مەسلىھەت ۋە نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ. ئەمما سارايدا قېلىشنى خالىماي، ئۆز كۈلبىسىگە قايتىپ قازا قىلىدۇ. زاھىدتىن قالغان ھاسىنى كۈنتۇغدى ئىلىگ، ئۇرىقنى ئۆگدۈلمىش تەۋەررۈك قىلىۋالىدۇ. ئۆگدۈلمىش يەنە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرىنى ئىنسان بەختىگە سەرپ قىلىدۇ.

شائىر شۇنداق بىر ۋەقەلىكنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇ دۆلەت - ئىلىگ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرى ئۈستىدە توختىلىپ، ئادەمنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى «بىلىم - ئەقىل، ئادالەت، دۆلەت، قانائەت» دېگەن تۆت ئاساسىي ئامىلغا ئايرىپ، ئۇلارنىڭ تىپىك مىسالى سۈپىتىدە ئۆگدۈلمىش - «دۆلەت» كە، ئودغۇرمىش «قانائەتكە» سىمۋول قىلىنىپ، پىكىرلىرىنى ئەدەبىي يول بىلەن جانلىق تەسۋىرلىگەن. ئەسەرگە ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەت، يەنى بىرىنچى ئىلىمنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى، كىشىلەرنىڭ بەخت - سائادىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى. ئىككىنچى قانۇننى ئادىل ئىجرا قىلىش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەن قاراش. ئۈچىنچى خان، پادىشاھ، بەگلەرنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتى بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەت ئەخلاقى ۋە دۆلەت قانۇنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت پەلسەپىۋى كۆز قاراشلارنى يۇكسەك بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئادالەت گەۋدە قىلىنغان باراۋەر ئىناق، خاتىرجەم غايىۋى جەمئىيەت سۈرەتلەنگەن. خىسلەتلىك يېرى شۇكى، ئەسەردە بۇنداق غايىۋى جەمئىيەتنى سۈرەتلەش بىلەنلا قالماي، بەلكى بۇ غايىۋى جەمئىيەتكە بارىدىغان يول ئۈستىدە دادىل ئىزدەنگەن. بۇ يول — قانۇن، ئەخلاق ۋە بىلىمدۇر. قانۇن — بۇ غايىۋى جەمئىيەتنى يۆلەپ تۇرىدىغان تېرەك. ئەخلاق — بۇ غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئىچكى بۆلەكلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان رىشتە. بىلىم — قانۇننىڭ ئىشقا ئېشىشى، ئەخلاقنىڭ ھۆرمەتكە ئېرىشىشىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان تۈپ ئاساس. داستان باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك ئۇچ چوڭ مۇناسىۋەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچ تۆت پېرسوناژنىڭ ئۆزئارا سۆزلىشىشى ۋە مۇنازىرىسى بولۇپ، مۇئەللىپ مۇشۇنداق سۆزلەشىش ۋە مۇنازىرىلەر ئارقىلىق جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان ھەرخىل مەسىلىلەر ھەققىدىكى ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى بايان قىلغان، جەمئىيەتتىكى تەبىقە، گۇرۇھلارنىڭ ئور-

نى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالى — ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە كۈچ چىقىرىپ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تەرغىباتچىسى- لىق رولىنى ئويناپ، مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى مۇجەسسەملەپ چىققان. شۇنداق بولغاچقا ئۇ ئالدى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ، مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستاندا ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، جانلىق، تەسىرلىك ۋە يارقىن ئىپادىلەش ئۈچۈن توققۇز نەپەر پېرسوناژ ئوبرازىنى يارىتقان. بۇلار قانۇن - ئادالەتنىڭ سىمۋولى — كۈنتۇغدى؛ بەخت - سائادەت سىمۋولى — ئايتولدى؛ بىلىم - ئەقىلنىڭ سىمۋولى — ئۆگدۈلمىش؛ ئاقسۆەت ۋە قانائەتنىڭ سىمۋولى — ئودغۇرمىش؛ پايتەختتە مۇساپىر ئايتولدى بىرىنچى بولۇپ تونۇشقان ئاددىي پۇقرا — كۈسەمىش؛ بىلىملىك ئايتولدىنىڭ پايتەختكە كەلگەنلىكىنى كۈنتوغدى ئىلىگكە تونۇشتۇرغۇ- چى تۇز كۆڭۈل ئادەم ئوردا ھاجىپى؛ ئودغۇرمىشنىڭ مۇرىتى، خىزمەتچى بوۋاي قۇمارۇ؛ ئات باقار يىگىت X X؛ ئاددىي خىزمەتچى — ياش ئوغلان X X، بۇلاردىن ئالدىنقى تۆت پېرسوناژ ئاساسىي قەھرىمانلاردۇر، قالغان بەش پېرسوناژ بۇلارغا قارىغاندا ئازراق تەسۋىر- لەنگەن.

كۈنتۇغدى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى باش قەھرىمان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدەبىي يول بىلەن تەسۋىرلىگەن غايىۋى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانى، دانا، ئادىل، مېھرىبان، قابىل خاقانىنىڭ سىمۋولى. پۈتۈن ئۆمرىنى ئەل - يۇرتنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا بېغىشلىغان، ئەل يۇرتنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۈچۈن بارلىق پايدىلىق ئامىللارنى ئىشقا سېلىشقا بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان شەخس، شۇنداقلا قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە ۋە قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باببارابەر دەپ قارايدىغان، مەملىكەتتىكى بارچە پۇقراغا ئوخشاش مۇئامىلىدە بولىدىغان، يۇرت - جامائەتنىڭ دانا، ئادىل، مېھرىبان، قابىل ھۆكۈمرانىنىڭ بولۇشىنىڭ مۇتلەق زۆرۈرلۈكىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىسپاتلىغان بەدىئىي غايىۋى ئوبراز. كۈن تۇغدى ھەققىدە داستاندا مۇنداق تەسۋىرلەر بار.

بەگ ئەردى ئاڑۇندا بۆگۈ بىلگە باش،
بۇ بەگلىك ئۆزەلە ئۆزۈن بولدى ياش.

بۇ كۈن تۇغدى ئەردى ئاتى بەلگۈلۈگ،
ئاڑۇندا چاۋىقمىش قۇتى بەلگۈلۈگ.

قىلىنچى كۆنى ئەردى قىلقى ئوڭاي،
تىلى چىن پۈتۈن ھەم كۆزى كۆڭلى باي.

بىلىكلىگ بەگ ئەردى ئوقۇشلۇغ ئۇدۇغ،
ئەسىزكە ئوت ئەردى ياغىقا يودۇغ.

يادا كۈر كۈۋەز ئەردى قىلىقى كۆنى،
كۈنىگە كۆتۈردى بۇ قىلقى ئانى.

بۇ يەڭلىغ بەگ ئەردى بۇ بىلكى ئۆزە،
تىرىلدى يوربدى قىلىنچىن تۆزە.

سىياسەت قىلۇر ئەردى ھىممەت بىلە،
بۇ ھىممەت ياراشور مۇرۇۋۇەت بىلە.
(405 ـ، 406ـ، 407ـ، 408ـ، 409ـ، 410ـ، 411ـ بېيىت-
لەر)
[دۇنيادا بىر دانا ـ بىلىمدان بار ئىدى،
ئۇ ئۆزۈن يىل بەگلىك قىلىپ ئۆتتى،
بۇ نامى مەشھۇر كۇنتۇغدى ئىدى.
جاھانغا داڭقى چىققان بەختىيار ئىدى،
تەبئىي دۇرۇس، مىجەزى مۇلايىم،
سۆزلىرى چىن ـ ھەق، كۆزى ـ كۆڭلى باي ئىدى.
بىلىملىك، ئىدراكلىق، سەزگۇر بەگ ئىدى،
يامانلارغا ئوت، دۇشمەنگە ئاپەت ئىدى.
ئۇ باتۇر ۋە مەغرۇر بەگ ئىدىكى، بىلىملىرى بىلەن
ياشىدى، توغرى ـ ھەربكەت قىلدى.
غەيرەت ـ ئىشتىياقى بىلەن سىياسەت يۇرگۈزدى،
ئىشتىياق ـ ئالىيجانابلىققا يارىشىدىغان ئىش]

شائىر تەسۋىرلىدىكى كۇن تۇغدى يەنە «كۇن ۋە ئايدەك يورۇپ، دۇنيادا پارلاپ تۇرىدى-غان» ، «كىم ئەقىل ـ پاراسەتلىك بولسا، ئۇنى يۇكسەلدۇرىدىغان» ، «ئەتراپىغا دۇنيادىكى ھەرخىل ئەقىل ئىدراكلىق، بىلىملىك كىشىلەر زىچ توپلانغان» (415ـ، 416ـ، 4117 ـ بېيىت) ، «ئەلنى تۇزەپ، ئوڭشاپ، خەلقنى بېيىتقان، ئۇنىڭ زامانىدا بۇرە بىلەن قوي بىللە سۇ ئىچكەن» (449 ـ بېيىت) ئۇلۇغ ئىنسان سۇپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

ئايتولدى ـ «قۇتادغۇبىلىك»تە بەخت ـ سائادەت سىمۋولى سۇپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەسەۋۋۇر ئارقىلىق يارانقان غايىۋى دۆلەتنىڭ ۋەزىرى. بۇ ئوبراز ئەسەردە ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بىرى ئۇ غايىۋى دۆلەتتىكى ئادىل ھۆكۇمدارنىڭ سادىق يارەمچىسى، يەنە بىرى بەخت ـ سائادەتنى قولغا كەلتۇرۇپ، تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى بىلگۇچى دانىشمەن؛ ئايتولدى ئادىل ھۆكۇمدارنىڭ سادىق يارەمچىسىلا ئەمەس؛ بەلكى غايىۋى دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچى ھۆكۇمدار (كۇنتۇغدى) غا ئەلنى ئادىل باشقۇرۇش ئۇچۇن تۇرلۇك چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرسەتكۇچى ئاقىل. بەخت ـ سائادەتنى قولغا كەلتۇرۇشلا كۇپايە قىلمايدىغانلىقىنى، ئۆزگىرىشچان بەخت ـ سائادەتنى مۇقىم ۋە چىڭ تۇتۇپ تۇرۇش ئۇچۇن ئالىيجاناب ئەخلاق ـ پەزىلەت ئىگىسى بولۇش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن غايىۋى قەھرىمان. داستاندا ئايتولدى تۇغرۇلۇق مۇنداق مىسرالار بار:

بىر ئايتولدى ئاتلىغ ئەر ئەردى تەتىك،

ئەشىتتى بۇ چاۋنغ ئەتىندى ئەتىك.

يىگىت ئەردى ئوغلان قىلىنچى ئامۇل،
ئوقۇشلۇغ بىلىكلىگ ھەم ئۆگلۈگ كۆڭۈل.

يۈزى كۆركلۈگ ئەردى كۆروپ كۆز قامار،
سۆزى يۈمشاق ئەردى تىلى تۈز تامار.

قامۇغ تۈرلۈگ ئەردەم تۈكەل ئۆگرەنىپ،
يورىپ ئەردى ئەردەم ئەلىگكە ئالىپ.
(462ـ، 463ـ، 464ـ، 465ـبىيىتلەر)

[ئايتولدى ئاتلىق بىر زەكى ئادەم بار ئىدى،
(ئىلىگ) داڭقىنى ئاڭلاپ، تەييارلىق كۆردى.
ئۇ ياش، يۈمشاق پېئىل بىر يىگىت ئىدى،
ئەقىل ـ ئىدراكلىق، بىلىملىك ھەم چوڭقۇر پىكىرلىك ئىدى.
ئۇنىڭ يۈزى (شۇنچىلىك) چىرايلىق ئىدىكى، قارىسا كۆزنى چاقاتتى.
سۆزلىرى يۈمشاق ئىدى، تىلىدىن ھەقىقەت تاماتتى.
ئۇ بارلىق پەزىلەتلەرنى تولۇق ئۆگىنىپ،
بۇ پەزىلەتلەرنى ئىگىلەپ يۈرتتى.]

داستاندا ئايتولدىغا كۈنتۇغدىنىڭ ناھايىتى ئېشەنگەنلىكى توغرۇلۇق توختىلىپ «ئۇنىڭغا ۋەزىرلىك ئۇنۋان بېرىپ، تامغا [تۇتقۇزدى] تۇغ، دۇمباق، بىلەن ساۋۇتنىمۇ بەردى»، «پۇتۇن مەملىكەتتە ئۇنىڭ قولىنى ئۇزۇن قىلدى، دۇشمەنلەر بويۇن ئېگىپ، [ئۇ يەردىن] يوقالدى» (1035ـ، 1036ـ، 1037ـ بەيىتلەر) دەپ تەسۋىرلەنگەن.

ئۆگدۈلمىش «قۇتادغۇبىلىك»تە ئەقىل ـ پاراسەت سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، يۈسۈپ بەدىئي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ياراتقان غايىۋى ئادالەتلىك دۆلەت ۋەزىرىنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا ئىز باسارى. پۇتۇن ۋۇجۇدىنى ئەل ـ يۇرتنىڭ بەختى ئۈچۈن پىدا قىلىدىغان، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنى ئەقىل ھەم بىلىم بىلەن ھەل قىلىدىغان، ھەم بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، بىلىم، ئەخلاق ۋە قابىلىيەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈن كىشىلەرگە ھەرگىز ھەسەت قىلمايدىغان، شان ـ شۆھرەت تالاشمايدىغان، ئۆزىدىن ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۈچراتقان ھامان چەكسىز سۆيۈنۈپ، ئۇنى ئومۇمنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەشكە چىن كۆڭلىدىن دەۋەت قىلىدىغان، ھەتتا ئۆزى مۇناسىق كىشىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىدىن ئۆگىنىشنى كىشىلىك بۇرچ دەپ ھېسابلايدىغان ئالىيجاناب غايىۋى پېرسوناژ، شۇنداقلا ئادالەتلىك جەمئىيەتكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان غايىۋى دۆلەتنىڭ ئادىل خانىنىڭ سادىق ۋە ئەقىلدان ۋەزىرى، ئۆزىنىڭ دادىسى ئايتولدىدىن يۇقىرىراق ئىستېداتقا ئىگە، ئۇنىڭغا قارىغاندا تېخىمۇ يارقىن، مۇكەممەل يارىتىلغان ئوبراز، جۈملىدىن ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، ئاقىل ـ دانا ئالىم، ھىممەتلىك ۋە تەدبىرلىك دۆلەت ئەربابى.

ئۇدغۇرمىش «قۇتادغۇبىلىك»تە ئاقىۋەت ۋە قانائەت سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن، يۈسۈپ بەدىئي تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن ياراتقان ئادالەتلىك غايىۋى دۆلەتتىكى بىر غاردا

ئىستىقامەت قىلىدىغان زاھىد، ناھايىتى مۇرەككەپ يارىتىلغان بەدىئىي ئوبراز. ئۇ بۇ دۇنيانى پەقەت بىر قۇنالغۇ (ئۆتەڭ)، كىشى ئوچۇن ئازغىنا يېمەكلىك بىلەن بەدەننى ياپقۇدەك بىر پارچە يېپىنچا، ئۆلگەندە كېتىدىغان بىر غۇلاچ يەر بولسىلا كۇپايە، باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئاۋارىچىلىك دەپ قاراپ ئىجتىمائىي رېئاللىقتىن پۈتۈنلەي قول ئۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتنىڭ يۇزلىنىشىگە، يۇرتداشلىرىنىڭ تەقدىرىگە كېچە - كۇندۇز دىققەت قىلىپ تۇرىدىغان، ئويغاق، سەگەك دانىشمەن، پەيلاسوپ، جۇملىدىن چوڭ ئالىم. ئودغۇر-مىش يۇقىرى مەنسەپ، مەنىشەتلىك ھاياتنى ياقتۇرمايدىغان، ئادەمنىڭ ئادەملەرگە خىزمەت قىلىشىنى بىمەنە ئىش، تائەت - ئىبادەتلا ئىنسانىيەتنىڭ ئەھمىيەتلىك مېھنىتى دەپ ھېسابلايدىغان زاھىد بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىدە يېتەكچىلىك رول ئويناۋاتقان كىشىلەر-نىڭ ئۇنۇملۇك خىزمىتىگىمۇ باشقىچە پىكىردە بولمايدىغان توغرا نىيەتلىك شەخس. ئۇ ئاقىل ھۆكۈمرانلارنىڭ خەلققە پايدىلىق بولۇشى كېرەك، خەلقتە پايدىلىق ئىش قىلغان كىشىلەرلا ھەقىقىي بەختكە ئېرىشىدۇ، بۇنىڭ ئۆزىمۇ بىر ئىبادەت دېگەن پىكىرلىرىگىمۇ (ئاخىرى) قايىل بولۇپ، سىلەرنىڭ ماڭغان يولۇڭلار توغرا ئىكەن، سىلەر شۇ يولدا داۋاملىق مېڭىڭ-لار، دەپلا قالماستىن، بەلكى ئەل - يۇرتنىڭ يېتەكچىلىرىگە ئەلنى باشقۇرۇشقا دائىر بىر مۇنچە ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرىشنىمۇ ۋىجدانىي بۇرچ دەپ تونۇيدىغان، ئىلغارلىق ئامىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بەدىئىي ئوبراز.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قوتادغۇبىلىك»تە ئوتتۇرىغا قويغان بىر پۈتۈن ئىدىيە سىستېمىسىنى مانا مۇشۇ تۆت ئاساسىي پېرسوناژ ئارىسىدىكى دراماتىك سۆھبەتكە سىڭدۇ-رۇپ، جەمئىيەتنى، جۇملىدىن دۆلەتنى قانۇن، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى قاراشلىرىنى نامايان قىلىدۇ. ئۆز دەۋرىدىكى رېئاللىقنى ئىسلاھ قىلىشقا قارىتىلغان بەزىبىر ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. رېئال-لىقنى پەردازلاپ كۆرسەتمەستىن، بەلكى ئۇنىڭدىكى مەۋجۇت ئىللەتلەرنى دادىللىق ۋە رەھىم-سىزلىك بىلەن پاش قىلىدۇ ھەم سۆكىدۇ. ئادالەت، پەزىلەتلىك، بىلىملىكلەر كۆپ بولغان غايىۋى بىر دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تە يارىتىلغان بۇ ئاجايىپ سەلتەنەتلىك بەدىئىي ئوبرازلار شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى كۆزقاراشلىرىنى ئۆزىدە تولۇق مۇجەسسەملەشتۇرگەن. بۇ بەدىئىي ئوبرازلار شۇنچىلىك ماھىرلىق بىلەن يارىتىلغانكى، ئۇنى ئوقۇغان كىشى ئۆزىنى مۇرەككەپ دراماتىك توقۇنۇش ئىچىدە تۇرغاندەك ھېس قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كىشىلىك قاراش، ئىجتىمائىي پىكىر ۋە غايىۋى مەزمۇنلار ناھايىتى مول، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر تىپىك ۋە ئومۇمىي خاراكتېر ئالغانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

بىرىنچى، ئەلنى بايايشات، خەلقنى خاتىرجەم قىلىش. بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىقتىسادنى يۇكسەلدۇرۇپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ جاي مەسىلىسىنى ھەل قىلىش لازىم. ماتېرىيالىزمچىلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار تارىخنى يارىتىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن يېيىشى، كىيىشى ۋە تۇرالغۇ - جايغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستاندا ئىقتىسادنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، خان - بەگلەرنى ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش، تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىشكە، دېھقان، چارۋىچى، قول ھۈنەرۋەن قاتارلىق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ رولىغا سەل قارىماسلىق-

قا دەۋەت قىلغان ھەمدە جەمئىيەتكە بىۋاستە ماددى بايلىق يارانقۇچىلارنىڭ رولىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ «ھەربىر قىمىرلىغان (جان) بۇلاردىن مەنپەئەت ئالىدۇ» ، «بۇ دۇنيانىڭ زىننىتى ئەنە شۇلار بىلەن بولىدۇ» دېگەن. شۇڭا ھۆكۈمرانلار ئۇلارنىڭ ئەجرىنى قەدىرلەشى، ئۇلارنى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىش لازىم، دەپ ھېسابلىغان.

مۇئەللىپ پۈلنىڭ قىممىتىنى ساقلاش، تەمەخورلۇقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، مۇۋاپىق سودا يوللىرىنى قوغداش، سودىگەرلەرنىڭ مۇھىم رولىنى تەكىتلەش، شۇنداقلا ئىقتىسادنى باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ (خەزىنچى...) ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتماسلىق، ئادىل بەگ ئەمەلدارلارنىڭ تېجەشلىك بولۇشىنى تەكىتلىگەن ئۇ ھەتتا بازار ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇرۇش، مال باھاسىنى ئوقۇش، تىجارەت يولىنى راۋانلاشتۇرۇش كېرەكلىكىنى، ھۆكۈمرانىنىڭ يارىملىق كىشىلەرنى ئىگىلىك باشقۇرۇشقا قويۇش، تۆھپىسى بارلىرىنى مۇكاپاتلاش چارىسىنى شەرھلىگەن.

ئىككىنچى، ئىجتىمائىي تەرتىپنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن قانۇن - تۈزۈم ئورنىتىش، ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇش.

داستاندا ھۆكۈمرانلار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق - مەجبۇرىيەتلەر ئېنىق ئايرىلغان. قانۇن دەل ئۇلارنى تۇتاشتۇرىدىغان ۋاستە. ئۇنى مېھرىبانلىق ۋە باراۋەرلىك ئاساسىدا يۈرگۈزۈش، قانۇننى تۈزۈشتە، ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇش، خەلقنىڭ كاللىسىدا قانۇنغا نىسبەتەن ھۆرمەت ھېسسىياتى تۇرغۇزۇش، دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش مەسىلىلىرىدە ئۆزىنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ئىلغار قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ خىل قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قانۇننى تۇۋرۇككە ئوخشاتقان.

ئۇچىنچى، ئىلىم - مەرىپەتنى تەكىتلەپ، بىلىملىكلەرنى كۆپەيتىش.

شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابى «قۇتادغۇبىلىك»تە كۆپ سەھىپە ئىشلىتىپ، بىلىم، پەزىلەت، بەخت مەسىلىلىرى ھەققىدە سۆزلىدى. شەخسلەرنىڭ ئەخلاقىي تەربىيىلىنىشى ۋە ئۆزىنى يېتىشتۇرۇش يولى توغرىسىدا گەپ قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈشتىكى مەقسىتى بۇ يەردە ئەمەس، بەلكى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش يولىدا ئىدى. ئۇ بىرەر دۆلەتتە يۇقىرىدىن - تۆۋەنگە قەدەر ھەممىلا ئادەم بىلىمنى قەدىرلىسە، ھېكمەلەر، ئالىملارنى قەدىرلىسە، ئۇنداقتا بۇ دۆلەتنىڭ كەيپىياتى كۈنسايىن يۇكسىلەتتى. بىر دۆلەتنىڭ پادىشاھى ئەقىللىق، بىلىملىك ئادەم بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ پادىشاھ تالانتلىق ئادەملەرگە تەشنا بولغان، ئاقىللارنىلا ئىشقا قويغان بولاتتى. بۇ ھالدا دۆلەت بېيىپ، خەلق كۆچىيەتتى. جەمئىيەت بەخت - سائادەت نۇرى بىلەن پۇركىنەتتى. يۈسۈپ بەخت ھەققىدە گەپ قىلغاندا، ئۇنىڭ نەزەردە تۇتقىنى يالغۇز شەخسنىڭ بېيىشىدىكى بەخت، سائادەت ياكى بالايىئاپەت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ جان - دىلى بىلەن كۆيۈنگىنى دۆلەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ بەختى ئىدى.①

تۆتىنچى، ئەخلاق - پەزىلەتنى ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندۇرۇش.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەخلاقنى چوڭ تېمىلارنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىپ ئەخلاقنىڭ پادىشاھتىن تاكى قەلەندەرگىچە بولۇشىنى، ئەخلاقنىڭ جەمئىيەت، دۆلەت، قانۇن، بىلىم ئائىلە، ئۆرپ - ئادەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى توغرا تەھلىل قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ

---

① لالە بىلال ، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيىتى» ، 141 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى.

ھەربىر ھالقىسى، ھەربىر ھۇجەيرىسىدە ئەخلاقنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىنى توغرا تونۇشنى تەكتىلەيدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشلىرىدىنىڭ يوللىرىنى ئىنچىكە ھالەتلەرگىچە بايان قىلىپ بەرگەن.

بەشىنچى، بەخت - سائادەتلىك جەمئىيەت قۇرۇپ ھەممە ئادەم ھۇزۇر - ھالاۋەتتە ياشاشنى قولغا كەلتۈرۈش.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇيۇك دانىشمەن ۋە پەيلاسوپ بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانلار ئىنتىلىدىغان ئىستەكلەرنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولغان بەخت ھەققىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان. بۇ شائىر كۆڭۈل قويۇپ بېكىتكەن ئەسەر نامى «قۇتادغۇبىلىك»نى ئوق مەركىزى قىلىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى «بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم»، دېگەنلىك. دېمەك، شائىر «بەخت بىلىمدىن كېلىدۇ» دېگەن بۇ ھېكمەتنى ئۆز ئەسىرىگە نام قىلىپ قويغان، شۇنداقلا داستاننىڭ كۆپ سەھىپىلىرىدە بەخت ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى بەخت - سائادەت ئىكەنىدە ياشاش، بۇ گۈمانسىزلىك شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۇپ ئارزۇسى. بۇ ئارزۇ قانداق شارائىتتا ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ شائىر تەسەۋۋۇر قىلغان غايىۋى دۆلەت «ئادىل پادىشاھلىق» تا رېئاللىققا ئايلىنىدۇ. شائىر يۇسۇپ تەسەۋۋۇرىدىكى بۇ ئادىل پادىشاھلىق چىن - ئادالەت، ھايات، بەخت، دۆلەت - سائادەت، يۇكسەك ئەقىل - پاراسەت ۋە قانائەت ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ. يۇسۇپ تەسەۋۋۇر قىلغان ئادىل پادىشاھلىق مۇشۇ تۆت خىل خىسلەت چېچەك ئېچىپ مېۋە بېرىپ تۇرىدىغان، دۆلەت بىلەن خەلق، پادىشاھ بىلەن پۇقرالار، ئەقىل بىلەن بىلىم، ئەخلاق بىلەن تۇرمۇش، سىياسەت بىلەن قانۇن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل ئادالەتلىك غايىۋى جەمئىيەتتۇر. ئومۇمەن، شائىر «تىنچ ۋە گۈللەنگەن» غايىۋى دۆلەت - ئادىل پادىشاھلىقنى ئوبرازلىق بەدئىي تىل ئارقىلىق تەسۋىرلىگەندە «قوزا بىلەن بۆرىنىڭ ھەمراھ بولۇپ ئۆتكەن» دېكى ياكى «قوزا بىلەن بۆرە بىر جايدا سۇ ئىچكەن» لىكى تەسۋىرى ئارقىلىق سۈرەتلىگەن.

دېمەك، يېتۈك شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ داستاندا كامالەتكە يەتكەن بەدئىي ماھارىتى بىلەن بىر تەرەپتىن رېئال جەمئىيەتنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈشكە كۈچ چىقارغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يۇكسەك دانالىقى بىلەن جەمئىيەتنى (پادىشاھلىقنى) ئىسلاھ قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يىراقنى كۆرەرلىكى ئارقىلىق يېڭىچە بىر ئادىل پادىشاھلىق — غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

2) «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ بەدئىي شەكلى

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تىلى.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان،[1] بۇ داستاننىڭ تىلىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزى «خان تىلى»، «تۈركىي تىلى» دەپ ئاتىغان، مەزكۇر داستانغا ئەينى زامانداا يېزىلغان بىر «مۇقەددىمە» دە «بۇغراخان تىلى» دېيىلگەن. بۇلار ئاتالغۇ جەھەتتىكى پەرق بولۇپ، بۇلار «ئۇيغۇر تىلى»نىڭ ھەرخىل ناملىرى ئىدى. بەزىلەر قارلۇق ياكى چىگىل تىلىدا يېزىلغان، دېيىشكەن. بۇ مۇنداقچە ئېيتىپ قويۇلغان كۆزقاراش بولۇپ، ئىلمىي ئاساسى ئاجىز.

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تىلىنى بىلىش ئۈچۈن «خاقانىيە تىلى» بىلەن تونۇشۇپ چىقىشقا

---

① «قۇتادغۇبىلىك، كە مۇقەددىمە» ئالتىنچى بەت، [نەشرىگە تەييارلىغۇچىلار سۆزى]، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1984 - يىلى نەشرى.

توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، «قۇتادغۇبىلىك» خاقانىيە تىلىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر.

خاقانىيىنىڭ مەركىزى ئۆلكىسى بولغان كاشغەرنىيەدە قەدىمكى مىللىي مەدەنىيەت ئەنئە-نىلىرى بار ئىدى. بۇ ئەنئەنىلەرنىڭ مەنبەسى ئورقۇندىن باشلانغان. قوچۇ ـ كاشغەر زېمىنلىرىدە يىلتىز تارتقان ۋە كۆكلەپ مېۋە بەرگەنىدى... خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ تارىخىي، جۇغراپىيەۋى، ئىجتىمائىي شارائىتىدا ئاللىقاچان قەبىلىلەر تىللىرى رامكىسىدىن چىقىپ بولغان ئىلەتلەر تىللىرىغا ئۇيۇتقا بولغان «ئۇيغۇر تىلى» ئاساسىدا بىر پۈتۈن ئومۇمىي «خاقانىيە تىلى» قېلىپلاشقانىدى.

«خاقانىيە تىلى» قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا باي ۋە تەرەققىي قىلغان تىل ئىدى. لېكسىكىسىنىڭ باي ۋە مەنىلىرىنىڭ ئېنىق ھەم جانلىق، گراممماتىكا قائىدىلىرىنىڭ پۈختا، ئىستىلىستىكا ۋاستىلىرىنىڭ ئىپادىچان ۋە يەڭگىل بولۇشى، مورفولوگىيە ۋە فونېتىكا جەھەتلىرىدە ئىمكانىيەتەر نورمال ۋە بىرەك بولغانلىقى مەزكۇر تىلنىڭ كەڭ قوللىنىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ، قاراخانىيلار تەۋەسىدە ئورتاق ئەدەبىي تىللىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىدى.①

«قۇتادغۇبىلىك» تە 6000 دىن ئارتۇق تۈپ سۆز ۋە ياسالما سۆز بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب، پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر 500 ئەتراپىدا. كىتابتا قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغان ئاستىرونومىيىلىك ئىسىملار ۋە ئابستراكت پەلسەپە سۆزلىرى ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. شۇنىڭغا ئىشەنچ قىلىشقا بولىدۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە كېيىنكى دەۋرلەر ئۇچۇن ئۇيغۇر تىلى لۇغەت بايلىقى ۋە مەدەنىيەت ئېڭى ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ ئۆلگىسىنى تىكلەپ بەردى.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ شېئىرىي ژانىرلىق خۇسۇسىيىتى.

«قۇتادغۇبىلىك» داستان، يەنى شېئىرىي ئەسەر ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايدىڭ بىر نۇقتا، لېكىن ئۇ چوڭ بىر ئەسەر بولغانلىقى ئۈچۇن شائىر يۇسۇپ ئۆز ئەسىرىنى شېئىرىيەتنىڭ داستان ژانىرى ئۇسلۇبىدا يېزىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭدا يەنە بىرمۇنچە شېئىرىي ژانىر ۋە شەكىللەرنىمۇ قوللىنىپ ئەسىرنى مۇكەممەل بىر شېئىرىيەت قامۇسىغا ئايلاندۇرغان. بۇلار:

① داستان، ② مۇنازىرە شەكىللىك شېئىر، ③ غەزەل، ④ شېئىرىي دراما ⑤ نامە ژانىرى ⑥ تۇيۇق ⑦ قەسىدە ⑧ ساتىرا ⑨ ئىلگىيە ⑩ رۇبائىي ⑪ مەرسىيە، ⑫ تەبىئەت لىرىكىسى (پىزاژ لىرىكىسى).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋەزنى.

«قۇتادغۇبىلىك» ئاساسەن مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە، ئارۇز ۋەزىنىنىڭ مۇتە قارىب بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت بىر تۆتلۈك (3800 ـ 3801 ـ بەيىتلەر) ۋە ئاخىرىدىكى لىرىك ئىلاۋىنىڭ ئىككىسى (Ⅰ، Ⅱ) مۇتەقارىپنىڭ مۇسەممەنى سالىم (يەنى فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇلۇن) روكىنىدا، قالغان بەيىتلەرنىڭ ھەممىسى مۇتەقارىپنىڭ مۇسەممەنى مەھزۇپ ياكى مۇسەممەنى مەقسۇر (يەنى فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇلۇن، فەئۇل) روكىنىدا يېزىلغان. داستاننىڭ ھەممە مىسرالىرى ئارۇزنىڭ بەھر (مۇتەقارىپ بەھر) قانۇنىيەتلىرىگە تولۇق بويسۇندۇرۇلغان ھالدا ئاھاڭدار ۋە جەلپ قىلارلىق تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا قاپىيىلىگۈچى سۆزلەرنىڭ تولۇق ئاھاڭدارلىقى بىلەن تىلنىڭ جانلىق ۋە مەنتىقىلىقى زىچ جىپسلاشتۇرۇلغان. قاپىيە سەنئىتىنىڭ كۆركەم،

---

① ئى. تۇرسۇن «قۇتادغۇبىلىك، نىڭ تىلى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان، 138ـ، 139ـ بەتلەر، ئۇرۇمچى.

ئەپس ۋە رەڭدار قىياپىتى ۋە قانۇنىيەتلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

مەلۇمكى، ئارۇز ۋەزنىنى تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىدا XI - X ئەسىردىن باشلاپ ئىستېمال قىلىنىشقا باشلىغان. ئۆز مىللىي ئەدەبىيات زېمىنىدىن ئوزۇق، كۈچ - قۇۋۋەت ئېلىپ يېتىلگەن مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىدا ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىگىلاشنىڭ تىپىك ئۇلگىسىنى يارىتىپ، ئۆز ئەسىرىنى ئەينى دەۋردە شەرقنىڭ يىرىك تىپىك شېئىرىي ئەسەرلىرى ئۈچۈن قوبۇل قىلىنغان ۋە شەرق نەزمى ئارۇزنىڭ ئەڭ ئاساڭدا- رى ھېسابلىنىپ «جەڭگىۋار ئۆلچەم» دەپ نام ئالغان مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىپ چىققان.[1]

«قۇتادغۇبلىك» تىكى نەزمىلەرنىڭ قاپىيىسى.

«قۇتادغۇبلىك» ئاساسەن ئاياق قاپىيە شەكلىدە، بەزى مىسرالار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنە- ۋى شېئىرىي قاپىيە شەكلى — باش قاپىيە شەكلىدە يېزىلغان.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ بەدىئىي مېتودى.

«قۇتادغۇبلىك» رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودىنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا رومانتىزم ۋە سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت مېتودىمو ياندىشىپ ماڭغان.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ يېزىلغان يىلى، ھەجمى، قەدىمكى قول يازما نۇسخىسى، سۆز سانى تۆۋەندىكىچە:

«قۇتادغۇبلىك» مىلادى 1069 - 1070 - يىللىرى، ھىجرىيە 462 - يىلى كاشغەردە يېزىلغان؛ 85 باب، 6 . 645 بەيىت، 13 . 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان (كېيىن قوشۇلغان نەسرى ۋە نەزمى مۇقەددىمىلەر بۇنىڭ سىرتىدا)؛ ئۇنىڭ ۋېنا (1439 - يىلى ھىراتتا كۆچۈرۈلگەن)، قاھىرە ۋە پەرغانە (ياكى نەمانگان) نۇسخىسى بار.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسى (1439 - يىلى كۆچۈرۈلگەن) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا، قاھىرە نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقى (ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) دا، پەرغانە نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقىدا يېزىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسلى ئەسەرنى قايسى يېزىقتا يازغان دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، ئۇ ھەر ئىككى خىل يېزىقنى بىلگەن. داستاننىڭ ئىككى خىل يېزىقتىكى نۇسخىسىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى، كېيىن كۆچۈرگۈچى- لەرنىڭ ئاپتورنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەت قىلىپ ئەينەن كۆچۈرۈپ قويغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بەرسە كېرەك.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ دۇنياۋى قىممىتى.

«قۇتادغۇبلىك» ئىدىيىۋى مەزمۇن، بەدىئىي ئىستېدات، ئەسەر قۇرۇلمىسى جەھەتتىن تامامەن يېپىيېڭى بىر ئەسەر، «قۇتادغۇبلىك» مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئىچىدە ئۇنىڭ نەمۇنىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇ يەردىكى ئەدەبىياتنىڭ غولىنى شەكىللەندۇرۇپ، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسى بولغان ئىدى. XI ئەسىردە «قۇتاد- غۇبلىك» تىن باشلانغان ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تېما، سىيۇژىت، بەدىئىي شەكىل، تەسۋىر- لەش كۆلىمى، ژانىر ۋە ئۇسلۇب قاتارلىق جەھەتلەردە دۇنيا ئەدەبىيات خەزىنىسىنى بېيىتتى.

«قۇتادغۇبلىك» ئۆزىدىكى تارىخىي گۈزەللىك قىممىتىدىن باشقا، بۇ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن چاغدا دۇنيادا پەقەت ھىندىستان، ئەرەب، ئىران، جۇڭگو (خەنزۇ ئەدەبىياتى كۆزدە

---

① ق. كەرىمۇئىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئۆزبېك تىلىدىكى ترانسكرىپسىيە ۋە تەۋسىپى ئۈچۈن يازغان كىرىش سۆزىگە قارالسۇن، ناشكەنت «پەن» نەشرىياتى، 1971 - يىل نەشرى. («ئۇلۇغ ئىلىمىي ئابىدە «قۇتادغۇبلىك»»، 790 - بەتكە ئېلىنغان نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.)

تۇتۇلىدۇ — نەقىلچىدىن) قاتارلىق ئەللەردە (ۋە ياپونىيەدە - نەقىلاچىدىن) يازما ئەدەبىيات مەيدانغا كەلگەن، ھازىرقى تەرەققىي تاپقان باشقا مەملىكەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ قول يازما ئەدەبىياتى (بۇ يەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كۆزدە تۇتۇلغان — نەقىلچىدىن) بار ئىدى.[1]

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ تەسىرى.

«قۇتادغۇبلىك» داستانى ئۆز دەۋرىدىمۇ، ھازىرمۇ چوڭ تەسىرگە ۋە يۇقىرى باھاغا ئىگە بولغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئەينى زاماندا بۇ كىتابقا قوشۇلغان بىر مۇقەددىمىدە: «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى بىلەن ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىرلىكتە شۇنداق پىكىرگە كەلدىلەركى، پۇتۇن مەشرىق ۋىلايىتى بىلەن پۇتۇن تۈركىستان ئەللىرىدە بۇغراخان تىلى ۋە تۈركىي سۆزلەر بىلەن ھېچكىم بۇ كىتابتىن ياخشىراق بىر كىتاب يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھ ياكى قايسى ئەلگە يەتسە، كىتابنىڭ غايەت ياخشى ۋە كۆركەملىكىدىن ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى ۋە ئالىملىرى ئۇنى قوبۇل قىلىپ، تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىدى. چىنلىقلار «ئەدەبۇلمۇلۇك» (دۆلەتنىڭ ئەدەب - قائىدىلىرى)، ماچىن پادىشاھلىقىنىڭ ھېكىملىرى «ئەينۇلمەملىكە» (مەملىكەت ئەينىكى)، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمرا» (ئەمىر-لەر زىننىتى)، ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركىي» (تۈركلەر شاھنامىسى) دەپ ئاتىغان بولسا، بەزىلىرى «پەندنامەئى تۈرك» (تۈركلەر نەسىھەتنامىسى) دەپ ئات قويدى. تۈرانلىق-لار «قۇتادغۇبلىك» دەپ ئاتىدى». بۇلار «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئۆز دەۋرىدىلا زور شۆھرەتكە ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە چىڭگىزخانىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» كە تەقلىد قىلىپ، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» يازدۇرغانلىقى ۋە ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان سارايچىق شەھىرى خارابىسىدىن 1909 - يىلى تېپىلغان بىر كوزىدا «قۇتادغۇ-بىلىك» تىكى بېيىتلارغا تەقلىدي يېزىلغان تۆۋەندىكىدەك بېيىتلارنىڭ بولغانلىقىمۇ بۇ نۇقتى-نى ئىسپاتلايدۇ:

كىشى كۆركى يۈز ئول، بۇ يۈز كۆركى كۆز،
بۇ ئوز كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز.

بۇ بېيىت «قۇتادغۇبلىك» تە مۇنداق:

ئوقۇش كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈز ئول، بۇ سۆز كۆركى كۆز.

بۇنىڭدىن باشقا مەشھۇر ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ناملىق داستا-نىنىڭ مەزمۇن، ئۇسلۇب، تىل جەھەتتىن «قۇتادغۇبلىك» كە ئوخشايدىغانلىقى، «قۇتادغۇ-بىلىك» تىكى بېيىتلارغا تەقلىدي يېزىلغان تۆۋەندىكىدەك بېيىتلارنىڭ بولغانلىقىمۇ بۇ نۇقتى-نى ئىسپاتلايدۇ:

---

① لېۋىنا «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى يەشمىسىنىڭ نەشر قىلىنغان ۋە تارقىتىلغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزى. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 - يىلى 4 - سان، 101 - بەت.

4 §. مەھمۇد كاشغەرى

1 ـ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

مەھمۇد كاشغەرى (؟ 20 /1019 ـ ؟ 4/1113) ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى.

مەھمۇد كاشغەرى كاشغەر (كونا شەھەر ناھىيىسى) نىڭ ئوپال يېزىسى ئازىق (بۇ كەنت كېيىنچە «قۇمباغ» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان) كەنتىدە قاراخانىيلار خان جەمەتىگە مەنسۇپ فېئودال خانزادە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، يەنى ئۇ ئاتا تەرەپتىن خاقان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، دادىسى ھۈسەين بەننى مۇھەممەد. مەھمۇد نىڭ تولۇق ئىسمى مەھمۇد ئىبنى ئەل ھۈسەين ئىبنى مۇھەممەد ئەل كاشغەرى؛ ئانا تەرەپتىن ئالغاندا، ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىق مەھەللىسىدىكى دەۋرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىسى خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارنىڭ قىزى بۈبى رابىيەنىڭ ئوغلى.

مەھمۇد كاشغەرى ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتنى كاشغەردە ئالغان. ئۇ دەۋردە كاشغەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرق بويىچە ئالىي دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان مەشھۇر بىلىم ئوچاقلىرىدىن بىرى ئىدى.

مەھمۇد كاشغەرى ئۇستازىم دەپ تىلغا ئالغان ھۈسەين ئىبىن خەلەف كاشغەرى قاتارلىق ئالىملار بۇ يەردە مۇدەررىسلىك قىلاتتى. كېيىن مەھمۇد كاشغەرى بۇخارا، سەمەرقەند، مەرۋى ھەم نىشاپور قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرغان①؛ تىلشۇناسلىق ۋە لۇغەتشۇناسلىققا دائىر مەخسۇس تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا يەنە ئىسلام تارىخىنى، پەلسەپىسى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنىمۇ پۇختا ھەم چوڭقۇر ئۆگەنگەن؛ ئۆز ئانا تىلىنىڭ يېتىشكەن مۇتەخەسسىسى بولغىنىدىن تاشقىرى يەنە ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ ئىگىلىگەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. كاشغەر، بالاساغۇن، خارەزم، پەرغانە، بارسغان، تالاس، ئىسپىجاب، قوچۇ، بەشبالىق، ئىلى دەريا ۋادىلىرى ۋە موڭغۇل، گەنسۇ دالىلىرىغىچە بولغان پايانسىز تېررىتورىيىلەرنى كېزىپ كەڭ كۆلەمدە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باغدادقا بېرىپ بىر مەزگىل ئىلمىي ھەم ئىجتىمائىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن كاشغەرگە قايتىپ، ئۆز يۇرتىدا ۋاپات بولغان. ھازىرقى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسى ئازىق كەنتىگە جايلاشقان، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزۈندىن بۇيان تاۋاپ قىلىپ كەلگەن «مەزرىتى موللام مازىرى» مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قەبرىگاھىدۇر②.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، بۇ ئەسىرىدە يەنە «كىتابۇ جەۋاھىرىن نەھۋفى لۇغەتت تۈرك» (تۈركىي تىللار نەھۋىسى — سىنتاكسىسنىڭ جەۋھىرى) ناملىق باشقا بىر ئەسىرىنىڭمۇ بارلىقى ھەققىدە

---

① «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «پەلسەپە» تومى. جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى بېرىنچى تۇم، 1987 ـ يىلى نەشرى، 556 ـ بەت، خەنزۇچە.

② مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدا ئىلگىرى ھەر خىل قاراشلار بار ئىدى. 1980 ـ يىللاردىن كېيىن ئېلىمىزدا بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى. بۈلارنىڭ بىرى ئى. مۇتىئى، م. ئوسمانلارنىڭ «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ئاساسەن مۇشۇ ماقالىنىڭ ئاساسىي روھى تالالاپ ئېلىندى. («تارىم» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى، 3 ـ سان.)

سۆزلەيدۇ، ئەمما ئالىمنىڭ بۇ ئەسىرى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق.

2 ـ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»نىڭ ئەدەبىي ئالاھىدىلىكى

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئېنسىكلوپېدىك ئەسىرى. ئۇ 1072 ـ 1077 ـ يىللىرى يېزىلغان. مىلادى XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مەركىزى باغدادتا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەسىرى كۈچەيىشكە باشلىغان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن «تۈركىي تىلى ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتاتتى». [1][2] مەھمۇد كاشغەرى كاشغەردىن باغدادتقا بېرىپ ئەرەبلەرنىڭ «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»[3] ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ ئەسەرنى يازغان.

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» كە تەخمىنەن 7500 پارچىدىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) كىرگۈزۈلگەن، 242 پارچە شېئىر ـ قوشاق توپلانغان، 200 پارچىغا يېقىن ماقال ـ تەمسىل يىغىلغان، شۇنداقلا يەنە بىر قىسىم ئەپسانە، رىۋايەت، قىسسىلەرمۇ كىرگۈزۈلگەن، مەھمۇد كاشغەرى سۆزلەم، شېئىر ـ قوشاق، ماقال ـ تەمسىللەرنى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا بېرىپ، بۇلارنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان، يەنى ئەسەرنى ئەرەبچە يازغان ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) دەپ ئات قويغان.

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»تىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»تىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى چوڭ جەھەتتىن نەسرىي ئەسەرلەر ۋە شېئىرىي ئەسەرلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئېيتىشىش ـ مۇنازىرە ژانىرىغا تەئەللۇق، يەنى دراملىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە پارچىلارمۇ بار.

1) نەسرىي ئەسەرلەر

«دىۋان»[4]دىكى نەسرىي ئەسەرلەر ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، ۋە سەجئىلەر[5]دىن ئىبارەت.

«دىۋان»دا نەچچە ئون پارچە ئەپسانە ـ رىۋايەت بار. ئۇلارنى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

① تەكرى ـ مەبۇدلار توغرىسىدىكى ئەپسانە، مەسەلەن، قۇلباق ئەپسانىسى، ئۇماي ئەپسانىسى، ئىلاھى دەرەخ ئەپسانىسى قاتارلىقلار.

② قەھرىمانلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.

شۇ خاقان ھەققىدىكى رىۋايەت، شۇنداقلا زۇلقەرنەين قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ تىركەشكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر. بۇ رىۋايەتلەردە ئۇيغۇر خاقانى، شۇنىڭ پەن ـ پاراسىتى ۋە جاسارىتى، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى تەسىرلىك تەسۋىرلەنگەن.

③ قەبىلە نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.

---

① مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» بېرىنچى توم، 7 ـ بەت.

② «دىۋان»نىڭ ئەدەبىي ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەش ئۈچۈن مىسال ئېلىنغان ئۈرنەكلەر ش ئۇ ئا ر «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»نى نەشرىگە تەييارلاش ھەيئىتى نەشرىگە تەييارلىغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ تومىلىرىدىن ئېلىنىدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ، 1983 ـ، 1984 ـ يىللىرى نەشرى.

③ يۇقىرىقى كىتاب بېرىنچى توم، 5 ـ بەت.

④ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ.

⑤ سەجئە— قافىيىلىك نەسر.

«دىۋان» دا تۈرك، ئۇيغۇر، ئوغۇز، تۈركمەن، چىگىل، تۇبۇت قاتارلىق ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئايرىم - ئايرىم رىۋايەتلەر بېرىلگەن. بۇ رىۋايەتلەر بەلگىلىك ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تارىخىي قىممەتكىمۇ ئىگە.

① ھەرخىل شەيئى ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

«دىۋان» دا يەر - جاي، دەريا ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلەن، ئوردۇ كەنت، بارچۇق، قازۇبەن، ئەرتىش، تاشكەنت، بارمان قاتارلىقلارنىڭ ئىسىم بولۇپ قېلىشى، سۆزلەرنىڭ مەنىسى توغرۇلۇق رىۋايەتلەر بار.

يەنە يېمەك - ئىچمەك، بالىلار ئويۇنلىرى، مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە باشقا شەيئىلەر توغرىسىدىمۇ قىسقا، چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك رىۋايەتلىك مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن.

2) شېئىرىي ئەسەرلەر

«دىۋان» دىكى شېئىرىي ئەسەرلەرنى ئىپتىك شېئىرلار ۋە لىرىك شېئىرلار تەشكىل قىلىدۇ[①].

بىرىنچى، ئىپتىك شېئىرلار

«دىۋان» دىكى ئىپتىك شېئىرلار ئىپتوس ۋە داستان پارچىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە مەسەل (مەسەللىك داستان) لارمۇ بار.

توڭا ئالىپ ئەر توغرۇلۇق شېئىرىي پارچىلار قەدىمكى ئىپوسلارنىڭ نەمۇنىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ پارچىلاردا قەدىمكى قەھرىمان توڭا ئالىپ ئەر، يەنى ئافراسىياپ توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ.

داستانلار تۈركۈمىگە بىكەچ ئارسلان تېگىن داستانى (پارچە) ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تاڭغۇتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلىرى سۆزلەنگەن شېئىرىي پارچىلار كىرىدۇ. يەنە باشقا داستانلاردىن پارچىلارمۇ تېپىلىدۇ.

ئىككىنچى، لىرىك شېئىرلار

«دىۋان» دا لىرىك شېئىرلار بىرقەدەر كۆپ ساقلانغان ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنى مەزمۇنىغا قاراپ

① ناخشا - قوشاقلار (مۇھەببەت قوشاقلىرى، ئەمگەك قوشاقلىرى، تەبىئەت تەسۋىرىگە دائىر قوشاقلار — پىزاڭ لىرىكىلىرى)

② مەرسىيىلەر (بۇ يەنىلا توڭا ئالىپ ئەر ۋە باشقا نامەلۇم بىر قەھرىمانغا ئوقۇلغان مەرسىيىلەرنى كۆرسىتىدۇ).

③ ساقىنامىلەر

① ماقال - تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆز[②] (بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قاپىيىداش كەلگەن) لەر دېگەن تۆت تۈركۈمگە ئايرىيمىز.

3) مۇنازىرە شېئىرلىرى

«دىۋان» دا قىش بىلەن يازنىڭ ئۆزئارا مۇنازىرىسىگە دائىر، يەنى «قىش ۋە ياز» دېيىلىشكە تېگىشلىك پارچىلار بار. بۇلارنى ئاددىي سەھنە ئەسىرى، يەنى دراما‌لىق ئالاھىدە لىككە ئىگە پارچىلار تۈرىگە تەئەللۇق دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. چۈنكى، سەھنە ئەسەرلە-

---

① «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» كە جەمئىي 242 كۆپلىت (بىرىنچى تومدا 117، ئىككىنچى تومدا 48، ئۈچىنچى تومدا 77) شېئىر بار.

② «دىۋان» دا مىسال كېلىنغان ماقال - تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەر 200 پارچىدىن ئارتۇق.

رننىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى مۇنازىرە — دىئالوگ ئىدى. بۇ خىل شېئىرىي پارچىلارنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى يەنە ئۇلارنى مەسەللىك داستان دەپ بىلىشكە مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ.

«دىۋان» دىكى «قىش ۋە ياز» داستان ياكى ئېپىك شېئىر بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ كونا شېئىرىيىتىدە مۇنازىرە شەكلىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تىكى ئەدەبىي پارچىلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

«دىۋان» دىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ مول مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈش تارىخىنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى ئوبرازلىق يوسۇندا يورۇتۇپ بەرگەن.

«دىۋان» دىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىن كۆرۈپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، مەزمۇن ئالاھىدىلىكى. «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلار ئىلغار مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرگەن. تۈرمۇش چىنلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» غا كىرگۈزگەن ئەدەبىي پارچىلارنىڭ ھەممىسى خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىدى. بۇ ئەسەرلەر ئۇزۇن يىللار تارقىلىش جەريانىدا تاۋلانغان، تاللانغان، خەلق ئاممىسىنىڭ قەلب ئىزھارى، سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ، ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ ئىپادىسىگە ئايلانغان.

مەلۇمكى، چىنلىق ئەدەبىياتنىڭ جېنى، شۇنداقلا ئۇ ئىلغارلىق، ساغلاملىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى. چىنلىقتىن ئايرىلغان ھەقىقىي ئەدەبىياتنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەدەبىيات چىن بولغاندىلا، ئاندىن بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىگە ۋە ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ چىن بولۇش - بولماسلىقى ئەدەبىياتنىڭ بەدىئىي قايىل قىلىش كۈچى، ھاياتىي كۈچىگە بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلە.

«دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلار تۈرمۇش چىنلىقىغا ئاساسلانغان. شۇنداق بولغاچقا ئۇلار خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن ۋە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ رەتلەپ، تاللىشىدىن ئۆتۈپ «دىۋان» دىن ئورۇن ئالغان.

مەيلى رىۋايەتلەر، ئېپوس، داستانلار بولسۇن، مەيلى ناخشا - قوشاقلار بولسۇن، ئۇلارنى ئوخشاشلا چىنلىق ئۆلچىمى بويىچە باھالاشقا بولىدۇ. مەسىلەن، يەر - جايلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بەدىئىيلىكىدىن كۆرە، ئالىملار ئۇلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق رولىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ كېلىشمەكتە. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ مۇنۇ سۆزىنى ئەسكە ئالساق كۇپايە، ئۇ مۇنداق يازغان: «ئومۇمەن، مەھمۇدنىڭ تۈرلۈك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىدىن (بەزىلىرىنى بىز رىۋايەت دەپ قارىدۇق — نەقىلچىدىن) . ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقى ئۇقۇلىدۇ... مەسىلەن ‹مۇقەننا› دېگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلار تۇرىدىغان ‹ئىنچۇكەنت› شەھىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ شەھەر ئاشۇ قوۋمنىڭ تەۋەسىگە ئەرەب ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراب بولغان»[1].

دەرۋەقە «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن يەنى مىلادى 776 - 784 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى

---

① ۋ. ۋ. بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى».

مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەرىكىتى بولغانىدى.
ئۇنداق بولسا، تۆۋەندە بىر پارچە قوشاقنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

يىگىتلەرگ ئىشلەتۇ،
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ،
قۇلان كەيىك ئاۋلاتۇ،
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم.①

[يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغىتىپ، قۇلان - كەيىك ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى]

بۇ قوشاقتا تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كونىلاردا «ياش ئىشقا، قېرى ئاشقان» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. مەيلى ئائىلە، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى، سەيلە - تاماشىلاردا بولسۇن، ئېغىر ئىشلارنى يىگىتلەر قىلىدۇ، بۇ ھازىرغىچە ئۇدۇم بولۇپ كەلگەن.

مەھمۇد كاشغەرى كىچىكىدىن ئىناق، ئەخلاقلىق بىر ئائىلىدە چوڭ بولغان، پەزىلەتلىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن، ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىتتىن تەسىر ئالغان بولغاچقا، تۇرمۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىپ، ياخشىلىق بىلەن قاباھەتلىك، گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇك، ھەققانىيەت بىلەن ناھەقچىلىك مەسىلىلىرىدە ئۆزىگە خاس مەۋقەسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ «دىۋان» غا كىرگۈزگەن ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ئارقىلىق ياخشىلىقنىڭ، گۈزەللىكنىڭ، ھەققانىيەتنىڭ، ئۇمىدۋارلىق ۋە ئىلغارلىقنىڭ تەرەپدارى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. «دىۋان» دا چۈشكۈنلۈك، شەھۋانىيلىق، ھۇرۇنلۇق، نادانلىق تەرغىب قىلىنمىدىغان ئەدەبىي پارچىلار زادى ئۇچرىمايدۇ. بۇ ھال نۆۋەتتە، خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى توپلاشتىكى مەۋقەنى توغرىلاشتىمۇ ئۇلگىلىك رولغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىككىنچى، ئەدەبىي پارچىلارنىڭ شەكىل تۈزۈلۈشى.

«دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن ئەدەبىي پارچىلار ئۆزىگە خاس قۇرۇلمىغا ئىگە.

رىۋايەتلەرنى سۆزلىسەك، ئۇلار ھەجىم جەھەتتە قىسقا، يىغىنچاق، بەلگىلىك ئوي - پىكىر مەنتىقى تەرتىپ بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئاندىن جەريانى كېڭەيتىلىدۇ، ئاخىرىدا مۇئەييەن بىر مەقسەتكە يېتىپ، مەزمۇن تۈگەللىنىدۇ. تۆۋەندە «چىگىل» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

«چىگىل. ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى، بۇلارنىڭ چىگىل دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىمىش: زۇلقەرنەين ئارغۇ ئېلىگە كەلگەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار ماتىغۇسىز دەرىجىدە پاتقاق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن زۇلقەرنەين پارس تىلىدا «اين چەكل است - نېمىدېگەن يامان پاتقاق، دەپ كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ. بۇ قورغان «چىگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ نام كېيىنچە ئەتراپلارغا يېيىلغان ئىكەن...»②

---

① «دىۋانۇلۇغاتىن تۈرك»، بىرىنچى توم، 348 - بەت.
② «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك»، بىرىنچى توم، 511 - بەت.

«دىۋان» دىكى شېئىر ـ قوشاقلارنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا بىر قەدەر ئەتراپلىقراق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

«دىۋان» دىكى شېئىرلار قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر شەكىللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرنەكلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەلۇمكى، سۈتۈق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار يالغۇز دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىلا بۇرۇلۇش قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەدەبىيات جەھەتتىمۇ ئۆزگىرىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتتى، بۇ خىل تەسىر ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكىل تۈزۈلۈشىگىچە بېرىپ يەتتى. مەھمۇد كاشغەرى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ، «دىۋان» غا كىرگۈزگەندە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئىشەنگىنىگە 140 يىللار بولۇپ قالغان. بۇ جەريانىدا قويۇق ئىسلام دىنى ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان بەزى يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرى بارلىققا كەلگەن. ئەمما، مەھمۇد كاشغەرى ئاساسلىق دىققىتىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا بۇرىغان.

ئېغىز ئەدەبىياتى كۆچلۈك مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىككە ئىگە.

«دىۋان» دىكى شېئىر ـ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنىدىن شەكىلگىچە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئاساسەن ئۆچرىمىغانلىقىنى بايقىغىلى بولىدۇ ياكى ناھايىتى ئاز ئۆچرىغان دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئىمكان بېرىدۇ.

شېئىر ـ قوشاقلارنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن كۆرۈپ ئۆتىمىز.

1) ۋەزىن ئالاھىدىلىكى.

«دىۋان» دىكى شېئىر كۆپى دېگۈدەك بارماق (بۇغۇم) ۋەزىنىدە، ئاز بىر قىسمى ئاروز ۋەزىنىدە يېزىلغان.

بارماق ۋەزنى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى شېئىرىي ۋەزنى بولۇپ سانىلىدۇ. ئورقۇن مەڭگۈ تاش ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىكى نەزمى مىسرالار، «ئۇغۇزنامە» دىكى نەزمى مىسرالار ۋە قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى مۇشۇ ۋەزىنىدە يېزىلغان.

بارماق ۋەزنى جانلىق، كۆتۈرەڭگۈ، شوخ ۋەزىن، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، پسىخىك خۇسۇسىيىتىگە ماس كېلىدۇ. شىمالىي قۇملۇم ئۇيغۇرلىرى كۆچمەن تۇرمۇش رېتىمى ئاساسىدا شېئىرىي ئەسەرلىرىنى مۇشۇ ۋەزىن شەكلىگە كىرگۈزۈپ ئىپادىلىگەن. قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، بۇ خىل ئەنئەنىۋى ۋەزىن شەكلىنى ئىزچىل قوللىنىپ كەلگەن.

ئاروز ۋەزنى — بۇمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى شېئىرىي ۋەزىنلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئەرەپ ئەدەبىياتى بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ئاروز ۋەزنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاروز ۋەزنى تېخىمۇ تاكامۇللاشتۇرغان. بىز يۇقىرىدا «دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلار ئاساسەن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ئەسەرلەر ئىدى دەپ ئۆتكەن ئىدۇق، «دىۋان» دا بېرىلگەن:

ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،
بويدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلگىنىڭ ئۈلە.
(ئەي ئوغۇل مېنىڭ نەسىھىتىمگە قۇلاق سال، پەزىلەت تىلە،
ئەل ئارىسىدا بۇيۇك ئالىم بول، بىلىمىڭنى تارقات)

بۇ ئارۇز ۋەزىندە يېزىلغان شېئىردىن، ئارۇز ۋەزىندە شېئىر يېزىش ئۇيغۇرلاردىمۇ بولغان دېگەن پىكىرنى ئېيتىش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇرىدۇ.

«دىۋان» دا قەيت قىلىنغان 242 كۇپلېت بېيىت شېئىرىي مىسىللاردىن 69 بېيىت ئارۇز ۋەزىنىنىڭ «بەھر تەۋىل» تۇرىگە كىرىدىغان بەست، رەجەز، رەمەل، ھەجەز بەھرلىرى ۋە «بەھر قەسىر» تۇرىگە كىرىدىغان مۇزارائىد، مۇتەقارىپ، مۇقتەزەب قاتارلىق بەھرلەرنىڭ ئۆلچىمىگە توغرا كېلىدۇ.

2) قاپىيە شەكىللىرى

«دىۋان» دىكى شېئىر - قوشاقلار ھەرخىل قاپىيىدە يېزىلغان.

(1) باش قاپىيىلىك شېئىرلار.

باش قاپىيىلىك شېئىرلاردا بىر قانچە خىل شەكىل قوللىنىلغان.

① باشلانما سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى قاپىيىداش كېلىش شەكلى. مەسىلەن:

ئەردەم تىلە ئۆرگە نىبەن بولما كۆۋەز،
ئەردەمىنى ئۆگرە نىبەن ئىشقا سورا. (AA)

② باشلانما سۆزلىرىنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ مىسراسى قاپىيىداش كېلىش شەكلى. مەسىلەن:

ئاۋلاپ مەنى قويماڭىز،
ئايىق ئابىب قويماڭىز.
ئاقار كۆزۈم ياش تەڭىز،
تەگرە يۇرە قۇش ئۇچار. (BAAA)

③ باشلانما سۆزلىرىنىڭ بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى مىسراسى قاپىيىداش كېلىش شەكلى. مەسىلەن:

ئىگلەدى مەنىڭ ئاداق،
كۆرمەدىب ئوغرى تۇزاق.
ئىگلەدىم ئاندىن ئۇزاق،
ئەملەگىم ئەمدى تۇزاق. (CABA)

① باشلانما سۆزلىرىنىڭ بىرىنچى ۋە تۆتىنچى مىسراسى قاپىيىداش كېلىش. مەسىلەن:

يالۇىن ئانىڭ كۆزى،
يەلكىن ئانىڭ ئۆزى.
تولۇق ئايىن يۇزى،
ياردى مەنىڭ يۇرەك. (ACAB)

⑤ باشلانما سۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى مىسراسى قاپىيەداش كېلىش. مەسىلەن:

تەركەن قاتۇن قۇتىكا،
تەگۈر مەندىن قوشۇغ.
ئايغىل سىزنىڭ تابۇغچى،
ئۆتنۈر يېگى تابۇغ. (CBAA)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، باشلانما سۆزلىرىنىڭ ئۇچىنچى، تۆتىنچى مىسراسى (BACA)، ئىككىنچى، تۆتىنچى مىسراسى قاپىيىلەشكەن ۋە بىرىنچى، ئىككىنچى مىسراسى بىر خىل قاپىيە، ئۈچىنچى تۆتىنچى مىسراسى بىر قاپىيە (BB—AA) لەشكەن شېئىرلارمۇ بار.

دېمەك، باش قاپىيىدە سەككىز خىل ئەتراپىدىكى شەكىل قوللىنىلغان. ئەمما بۇلارنىڭ بەزىلىرىدە ئاياغ قاپىيە شەكلىمۇ بولغان.

(2) ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلار

«دىۋان» دىكى ئاياغ قاپىيىلىك شېئىرلارنىڭ شەكىللىرىمۇ خىلمۇخىل.

① تۆت مىسرانىڭ ھەممىسى قاپىيىداش چۈشۈرۈلگەن شېئىرلار. مەسىلەن:

ئىتتىم تۆتۈپ قۇدى چالدى،
ئانىڭ تۇسىن قىرا يۇلدى.
باشىن ئالىپ قۇدى سالدى،
بوغۇز ئالىپ تۆكەل بوغدى. (—AAAA)

② ئالدىنقى ئۈچ مىسراسى قاپىيىداش چۈشۈرۈلگەن شېئىرلار. مەسىلەن:

چاغدى بەرب قۇشلاتۇ،
تايغان ئىدىپ تىشلاتۇ.
تۇلكى، توخۇز تاشلاتۇ،
ئەردەم بىلەن ئۆگلەلىم. (—ABAA)

③ ئىككىنچى، تۆتىنچى مىسرالىرى قاپىيىداش كەلگەن شېئىرلار، مەسىلەن:

تۆتچى ياغار بۇلۇتى،
ئالتۇن تامار ئارىغ.
ئاقسا ئانىڭ ئاقىنى،
قاندى مەنىڭ قانىغ. (ACAB)

① ئېپىك شېئىرلار، داستانلار ۋە بەزى لىرىكىلارنىڭ ھەربىر كۇپلېتىنىڭ ئالدىنقى ئۈچ مىسراسى ئۆز ئالدىغا بىر يۇرۇش قاپىيىدە كەلگەن بولسا، تۆتىنچى مىسراسى كېيىنكى

كۆپلەتلارنىڭ تۆتىنچى مىسراسى بىلەن ئوخشاش قاپتىلەنگەن. مەسىلەن:

باھار يامغۇرى
قار، بۇز قامۇغ ئەرۋشدى
تاغلار سۈۋى ئاقىشدى.
كۆكسىن بۇلبۇل ئۇرۇشدى،
قايغۇق بولۇپ ئەگرۇشۇر.

ئاي قوپۇپ ئەۋلەنۇپ،
ئاق بۇلۇت ئۇرلەنۇپ.
بىر - بىرى يۈزە ئۆكلۈنۇپ
ساچلۇب سۈۋى ئەكرەشۇر.

ئەدەبىي پارچىلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى.

«دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن ئەدەبىي پارچىلار ئىچىدە ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئەرەب تىلىدا بېرىلگەن.

تىل ئالاھىدىلىكى دېگەندە، ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بېرىلگەن، ئاندىن ئۇنىڭغا ئەرەبچە يەشمە بېرىلگەن شېئىر - قوشاق، ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى. ھەققىدە توختىلىمىز. ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇكى، شېئىر - قوشاقلاردا ئىشلىتىلگەن تىل قەدىمىيلىككە ئىگە، خەلقنىڭ جانلىق تىل خەزىنىسىدىن ئېلىنغان، ئوبرازلىق ئىستىلستىكىلىق ۋاستىلەر كۆپ قوللىنىلغان تىلدۇر.

قەدىمىيلىككە ئىگە دېگىنىمىز، «دىۋان»دىكى بەزى شېئىرىي پارچىلار مەسىلەن، توغا ئالىپ ئەر توغرىسىدىكى ئېپوستىن ئېلىنغان پارچىلار تولىمۇ يىراق دەۋر بىلەن تۇتىشىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇ پارچىلاردىكى سۆز - جۈملىلەرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىل ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خەلقنىڭ جانلىق تىل خەزىنىسىدىن ئېلىنغان دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان»دا «چۈچۈ» دېگەن بىر كىشىنى تۈرك شائىرى دېگەندىن باشقا، يازغۇچى - شائىرلار توغرۇلۇق ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى توغرۇلۇق مەلۇمات بەرمىگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەدەبىي پارچىلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپى خەلق ئارىسىدا ئۇزۇن مۇددەت تارقىلىپ يۈرگەن ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ئىكەنلىكى ئۈزىدىن مەلۇم. شۇنداق ئىكەن، ئۇ ئەدەبىي پارچىلاردا ئىشلىتىلگەن سۆز - جۈملىلەر ئەلۋەتتە خەلقنىڭ جانلىق تىل خەزىنىسىدىن ئېلىنغانلىقى بىلىنىدۇ. بۇ سۆز - جۈملىلەرنىڭ چارۋىچىلىق، ئېكىنچىلىك ۋە ھۈنەر - كەسىپكە دائىرلىرى كۆپرەك سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

ئوبرازلىق تىل ئىشلىتىش — تەپەككۇردا چوڭقۇرلۇقنى. چۈشەندۈرىدۇ ۋە بىلىمدە مول بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. «دىۋان»دىكى شېئىر - قوشاقلار ياكى ماقال - تەمسىللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوبرازلىق تىل بىلەن يېقىملىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، مۇھەببەت قوشاقلىرىدىن بىر كۆپلەت كۆرۈپ ئۆتەيلى:

بۇلنار مەنى ئۇلاس كۆز،

قارا مەڭگۈ قىزىل يۈز.
ئاندىن تامار تۈگەل تۈز،
بۇلنار يەنە ئول قاچار.

[خۇمار كۆزلۈك، قارا مەڭلىك، قىزىل يۈز مېنى ئەسسىز قىلدى، ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي گۈزەللىك تامىدۇ، مېنى ئەسسىز قىلدىيۇ، ئۆزى قاچتى.]

بۇ قوشاقتا مەھبۇبنىڭ پورتېرتى ئوبرازلىق سۈرەتلىنىپ، ئۇنىڭغا بىر خىل گۈزەللىك لىباسى كىيدۈرۈلگەن.

ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنى كۆپ ئىشلىتىپ سۆز قىلىش بىپايان تۈزلەڭلىك، ياپيېشىل يايلاق ۋە ئەركىن، ئازادە تۇرمۇش مۇھىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇدۇملۇق ئادەتلىرىدىن بىرى. ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، سىمۋول قاتارلىق ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن تەسىرلىك، جانلىق، ئېنىق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگەن.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلار خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەقىقىي، ئوبرازلىق تەسۋىرى خاتىرىسى بولغاچقا، شۇنداقلا ئۇلار يۇقىرى بەدىئىيلىككە ئىگە ئەسەرلەر. دىن ھېسابلانغاچقا، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن، بەزىلىرى بولۇپمۇ ماقال - تەمسىللەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاغزاكى يوسۇندا ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شېئىرلارنىڭ تۈزۈلۈشىمۇ كېيىنكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرلىرى. نىڭ تۈزۈلۈشىگە ئەندىزىلىك ئۇلگە بولۇش رولىنى يوقاتمىغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى شەكىللەرنىڭ بولۇپمۇ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەلق قوشاقلىرىدە. كى شەكىللەرنىڭ كۆپى «دىۋان» دىكى شېئىر - قوشاقلارنىڭ شەكىللىرىگە ئوخشايدۇ.

5 §. ئەھمەد يۈكنەكى، ئەھمەد يەسەۋى

1 - ئەھمەد يۈكنەكى

ئەھمەد يۈكنەكى (?1180 — ?1110) نىڭ تولۇق ئىسمى ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى. زامانداشلىرىنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ، ئەدىب ئەھمەد ياكى ئەھمەد يۈكنەكى دەپ ئاتالغان.

شائىرنىڭ دادىسى مەھمۇد، يۇرتى — يۈكنەك[1] دېگەن يەر ئىدى. ئۇ تۇغما ئەما كىشى بولسىمۇ، لېكىن يېتۈك ئەدىب، فازىللارنىڭ كاتتىسى بولۇپ يېتىشكەن. ئەھمەد يۈكنەكى قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان دەپ پەرەز قىلىنىدۇ.[2] بەزىلەر قاراخانىيلارنىڭ ئۆلادىدىن بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاشقان.[3] ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ھەقىقەت ئىشىكى، ھەقىقەت بوسۇغىسى) ناملىق يېگانە ئەسىرى يېتىپ كەلگەن، ئۇنىڭ يەنە

---

① بۇ يەرنىڭ قەيەرده ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

② «جۇڭگو ئىسلام قامۇسى» (1994 - يىلى چىڭدۇ نەشرى، 738 - بەتتە) دا ئەھمەد يۈكنەكنىڭ ياشىغان يىللىرى 1110 - 1180 - يىللار دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنى تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك.

③ تۈركىيىلىك تالىم نەجىپ ئاسىم ئەھمەد يۈكنەكى تەرىپىدىن مەدھىيىلەنگەن ماكىمېگ - بۇيۇك ئەسىر مۇھەممەد داد ئىسپەھسالار بەگنى ئىلىكخانلار - قاراخانىيلار جەمەتىدىن، ئەھمەد يۈكنەكنىڭ ئۆزىنىمۇ ئىلىكخانىنىڭ ئۆلادى بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلىغان.

«مىبەتۇل ھەقايىق» دېگەن نامنۇ بولغان.①

شائىرنىڭ ياشىغان ۋاقتى ۋە ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىللىرى ھەققىدە ئېنىق پاكىت يوق. پەقەت داستاننىڭ تىل ئۇسلۇبى ۋە مەزمۇن خاراكتېرىگە قاراپ ئىلمىي پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. بۇ ئەسەر توغرىسىدا ئىزدەنگەن ئالىملارنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، ئەھمەد يۈكنەكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان.

ئەسەر 14 باب.②ئۇنىڭ ئالدىنقى تۆت بابى كىرىش قىسمى، كېيىنكى ئون باب ئاساسىي مەزمۇن قىسمى.

شائىر ئۆز ئەسىرىنى «تۈركىي كىتاب» دەپ ئاتىغان. ئەدىب ئەھمەدتىن كېيىنرەك ئۆتكەن ئەمىر ئارسلان خوجا تارقان③دېگەن كىشى ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يازغان ئىلاۋىسىدە بولسا مۇنداق دېگەن

تامامى ئەرۋاز كاشغەر تىلى بىلە،
ئايتمىش ئەدىب رىققاتى دىل بىلە.
ئەگەر بىلسە كاشغەر تىلىن ھەركىشى،
بىلور ئول ئەدىبنىڭ نە كىم ئايمىشى.

ئەسەرنى يېقىنقى زامان ئىلمىي خادىملىرى بايقىغاندىن كېيىن ئۇنى داستان دەپ قارىغان. لېكىن ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى باشقا داستانلارغا زادى ئوخشىمايدىغان بىر خىل ئۇسلۇبتا يېزىلغان، يەنى ئۇنىڭدا تۆتاش كەتكەن ۋەقەلىك باغلىنىشى، توقۇنۇش، كونكرېت ۋە سالاھىيەتلىك پېرسوناژلار ئوبرازى كۆزگە چېلىقمايدۇ.

بۇ داستان پەلسەپىۋى ياكى دىداكتىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىدىيىۋى مەزمۇن ئابستراكت ئەخلاقىي ئۇقۇم دائىرىسىدە ئىپادىلەنگەن. شائىر ئوبېيېكتنى كۆپرەك لىرىكىلىق يول بىلەن سۈرەتلەيدۇ. بۇ ھال، داستاننى سىياسىي، ئەخلاقىي لىرىكىلىق چاتما شېئىرلار تۈركۈمى ياكى توپلىمى دەپ قاراشقا ئېلىپ كېلىدۇ.

شۇنى دادىل ئېيتىشقا بولىدۇكى، شائىر «بىلىم، ئەخلاق، ئادالەت» چۈشەنچىسىنى بىر تال قىزىل يىپتەك داستاننىڭ باش - ئاخىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئوبراز ۋاستىسى دەپ تونۇپ، شۇنى چۆرىدىگەن ئاساستا بىر قاتار ئىجتىمائىي قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئومۇمەن، شائىر ئەسىرىدە ئىلىم - مەرىپەتكە، بىلىم ئېلىش ئۈچۈن تىرىشقان كىشىلەرگە، مەردلىك، كەمتەرلىك، كۆيۈمچانلىق، ئادالەتلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ. بىلىمسىزلىك، توخۇ يۇرەكلىك، قاباھەتسىزلىك، تەكەببۇرلۇق، ۋاپاسىزلىق، خەسىسلىك، ئاچ كۆزلۈك قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭدەك، ئەدىب ئەسىرىدە ئۆزى ياشىغان دەۋرىدىن نارازى بولۇپ، ھەجۋى

---

① بۇ ئەسەر بەزىدە «مىبەتۇلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر سوۋغىسى) دېگەن نام بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ دەۋرىسىزگە ئۇچ خىل نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. بۇ نام ئۇنىڭ C،B نۇسخىلىرىغا بېرىلگەن نامدىن كېلىپ چىققان. ئەسەرنىڭ A نۇسخىسى نۇسخىلارنىڭ ھەممىسىدىن كونا ھەم تولۇق بولۇپ، شۇ نۇسخىدا ئەسەرنىڭ نامى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» دېيىلگەنلىكى ھەم بۇ نام ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا خىلىلا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ھازىر مۇشۇ نام ئىشلىتىلمەكتە.

② ئەسەر جەمئى 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭغا كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ پارچە شېئىرنى قوشقاندا، ھەممىسى بولۇپ 512 مىسرا بولىدۇ. بۇ ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان.

③ بۇ كىشىنى بەزىلەر XV ئەسىردە ئۆتكەن تۈمۈرلەر خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ۋە شائىر كىشى بولۇپ، «ئەتەبەتۇلھەقايىق»نى رەتلەپ، كۆچۈرۈشكە رىياسەتچىلىك قىلغان، دەپ ئېنىقلاپ چىققان. XIV ئەسىردىكى شائىر مەۋلانە سەككاكى ئارسلان خوجا تارقان دېگەن كىشىگە قەسىدە يازغان ئىدى.

تىل بىلەن قاتتىق پاش قىلىپ، سۆكىدۇ.

داستان قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى ئەدەبىياتنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«ئەتەبەتۈلھەقايىق» نىڭ قىممىتى يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئۇ يالغۇز قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ قالماستىن، بەلكى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بىلەن كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئالاقىسى، ئۆزگىرىش جەريانىنى بىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بۇ داستاندا قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى بولغان باش قاپىيە شەكلى كۆپ كۈپلېتلاردا كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن:

بىلىگدىن ئۆرۈرمەن سۆزۈمگە ئۇلا،
بىلىگلىگكە يا دوست ئۆزۈڭنى ئۇلا.
بىلىگ بىرلە بولنۇر سائادەت يولى،
بىلىگ بىل سائادەت يولىنى بۇلار،①

لېكىن، داستاننىڭ كۆپ مىسرالىرى ئاياق قاپىيە شەكلىدە يېزىلغان.

ئومۇمەن، «ئەتە بەتۈلھەقايىق» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك بىر ئەسەر بولۇش بىلەن بىرگە، پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى ئۆگىنىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2 ـ ئەھمەد يەسەۋى

ئەھمەد يەسەۋى (؟ 1086 ـ 1116) ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىدىكى مۇھىم شەخس. ئۇ سوفىزمنىڭ روھانىيەتچىل تەركىدۇنياچىلىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغان «يەسەۋىيە ـ جەھرىيە ـ قادىرىيە» ئېقىمىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپ پىكىر ئېقىمىنىڭ تارىخىدىمۇ كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقان.

يەسەۋى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قوشاق شەكلى بىلەن يەسەۋىزملىق سوفىزم ئىدىيىلىرىنى تۇنجى بايان قىلىپ، دىنىي مەزمۇندىكى ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم بىر ئۇلگىسىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ساپ ئۇيغۇر جانلىق خەلق تىلىدا يېزىلغان شېئىرلىرى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى «بۇغراخان تىلى» (خاقانىيە تىلى) بىلەن «چاغاتاي ئەدەبىياتى» نى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇئەييەن تارىخىي قىممەت يارىتتى.

يەسەۋى قاراخانىيلارغا قاراشلىق يەتتە سۇ ۋىلايەتلىرىدىكى سايرامدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ بوۋىسى مەھمۇد بولۇپ، دادىسى سايرام شەھىرىنىڭ شەيخلىرىدىن ئىبراھىم يەسەۋى دېگەن كىشى. ئانىسى قاراچاچ ئانا دېگەن ئايال ئىدى.

يەسەۋىنىڭ بالىلىق چاغلىرى سايرامدا ئۆتكەن. ئۇنىڭ دادىسى ئىبراھىم شەيخ قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇ «ئارسلان بابا» نامىلىق ئىشاننىڭ قولىدا داۋاملىق تەربىيىلەندى. ئۇ كىشى قازا قىلغاندىن كېيىن يەسەۋى سايرام شەھىرىدىن بۇخارا شەھىرىگە كېلىپ، مەشھۇر

---

① بۇ يەردىكى شېئىرلار خ. تۆمۈر، ت. ئابۇپلار نەشرىگە تەييارلىغان «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» ناملىق مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 ـ يىلىدىكى نەشرى ئاساس قىلىندى.

تەسەۋۋۇپچى شەيخ يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ تەربىيىسىدە بولدى. يۈسۈپ ھەمەدانى قازا قىلغاندىن كېيىن بۇ مەشھۇر ئىشانىنىڭ ئورنىدا ئەھمەد يەسەۋىي خەلىپىلىك قىلىپ داڭ چىقاردى. بۇ جەريانىدا ئەھمەد يەسەۋى تولىمۇ تەركىدۇنياچىلىق بىلەن تولغان قاراشلىرى يەسەۋىچىلىك ئېقىمنى شەكىللەندۈرگەن.

يەسەۋى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئىشان سۈپىتىدە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، شەيخلىق پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، شۇنچىلىك زور شۆھرەت قازاندىكى، ھەتتا «مەدىنىدە مۇھەممەد، تۈركىستاندا خوجا ئەھمەد» دېگەن سۆزلەر تارقالغان.

يەسەۋى ئۆز يۇرتىدا — تۈركىستاندا ئۇنىڭ قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى سىرلىق رىۋايەتلەر بىلەن يوشۇرۇنغان. ئېيتىلىشىچە، ئۇ گەرچە مۇھەممەد پەيغەمبەردىن ئارتۇق ياشىماسلىقنى ئىستەپ، 63 يېشىدا چىللە خانىغا كىرىپ، روزى تۇتۇپ، ئىستىقامەت قىلغان بولسىمۇ، ئىككى پەيغەمبەر يېشى — 130 يىل ئۆمۈر كۆرگەن.

تۈركىستان شەھەر ئەتراپىدا ئەھمەد يەسەۋىنىڭ قەبرىنداشلىرى لاتىپ ئاتا، مۇستاپاقۇل، ۋە دادىسى ئىبراھىم شەيخ، ئانىسى قاراچاچ ئانىنىڭ قىزلىرى جامال خانىم، گەۋھەر خۇشتارخانىمنىڭ قەبرىلىرى جايلاشقان. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مەجالىسۇننەفائىس»، «نەسائىمول مۇھەببەت» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئۇچۇر قىلىنىشىچە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدەبىيات كلاسسىكلىرىدىن شەيخزادە ئاتايى، ئەھمەد يەسەۋىنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى ئىسمائىل ئاتانىڭ ئوغلى ھېسابلانغان.

ئەھمەد يەسەۋىنىڭ قەبرىسى ۋە يەسەۋىلەرگە ئائىت مول مال ـ مۈلۈكلەر ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ (جۇجىغان ئولۇسىنىڭ) خانلىدىن توختامىشخان تەرىپىدىن بۇلاپ ـ تالانغانىدى. تۆمۈر توختامىشخان ئۇستىگە قىلغان جەڭدە غەلبە قازانغاندىن كېيىن 1395 ـ 1397 ـ يىللىرى بۇ نەرسىلەرنى قايتۇرۇپ ئېلىپ، يەسەۋىلەر قەبرىلىرىنى كېڭەيتىپ نەقىشلەپ ياساتقۇزدى. ئەھمەد يەسەۋى قەبرىگاھلىقى 1980 ـ يىللاردا خەلقئارا سەيلە ساياھەت ئۇچۇن قايتا رېمونت قىلىنىپ ئېچىلدى.

يەسەۋىنىڭ سوپىزملىق ئىدىيىسى ئۇنىڭ «دىۋانى ھېكمەت» (پەلسەپىلىك شېئىرلار توپلىمى) ناملىق ئەسىرىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. «دىۋانى ھېكمەت» جانلىق، ئاھاڭدار ئۇيغۇر شېئىرىيىتى بويىچە يېزىلغان تەسەۋۋۇپ دەستۇرى بولۇپ، ئۇنىڭدا سوپىزملىق ئىدىيە ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى شەكلى ئىككى گەۋدىلىك قىممەت يارانقان. ئۇنى ھەم ئەدەبىيات، ھەم پەلسەپە ئىدىيە نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش مۇمكىن.

ئەھمەد يەسەۋىنىڭ دۇنيانىڭ ماھىيىتى ئىنسانىنىڭ ماھىيىتىدۇر، ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى دۇنيانىڭ ماھىيىتىدۇر، ئىنسانىنىڭ ياشاشتىن مەقسىدى مۇشۇ ماھىيەتنى بىلىش — ھەقىقەتكە ئېرىشمەك، دەيدۇ.

ئىلمىي خادىملار ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق رايونىدا XI ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بىر قېتىملىق ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى بولغان، دەپ ھېسابلاشماقتا. شەرق ئويغىنىش دەۋرىدە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەن ئەڭ مەشھۇر زاتلارنىڭ بىرى ئەھمەد يەسەۋى بولدى ئۇ ئۆزىنىڭ سوپىستىك ئىدىيىلىرى چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن، ئاجايىپ بەدىئىي قىممەتكە ئىگە بولغان ھېكمەتلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىر تەسەۋۋۇپ دۇنياسىدا ئۆز ئالدىغا «يەسەۋىيە» دىن ئىبارەت پۈتۈن تەرىقەتچىلەر تىلغا ئالىدىغان ئۆزىگە خاس سۈلۈكنى مەيدانغا كەلتۈردى.

ئەھمەد يەسەۋى ھېكمەتلىرىدە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئاساسىي روھ دىداكتىك نەسىھەت روھىدەك بىلىنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ جىسمى پەند ـ نەسىھەتلىرى بىرلا مەقسەتكە، يەنى

مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مەقسىتىگە قارىتىلغان. چۈنكى «ھەقنى سۆيگەن ئاشىقلار» يولدىن ئېزىپ نەپسى دۇنيا ئۈچۈن ئىمان ساتارلىق قىلمايدۇ. ئۇنىڭچە بۇ دۇنيادا پاكىز ئەقىدىنى، پاكىز ۋۇجۇد، پاكىز قەلبنى، قىسقىسى، ئىنسانىي پەزىلەتنى بىرلا نەرسە — نەپسى (ئادەمنىڭ تويماس نەپسى) يۇيۇپ تاشلايدۇ. پەقەت نەپسانىيەتلا ئىنسانىنى ئۆزىگە خاس گۈزەل ماھىيەتتىن بىراقلاشتۇرۇپ، نىجاسەت ئازگىلىغا ئېلىپ بېرىپ تاشلايدۇ. شۇڭا، ئىنسان نەپسانىيەتتىن كېچىپ ئىشق يولىغا كىرىشى، دەردتىن قورقماسلىقى لازىم.

دەردتىسىز ئادەم ئادەم ئەمەس، مۇنى ئالىلاڭ،
ئىشقسىز ئادەم ھايۋان جىنسى، مۇنى ئالىلاڭ.

شائىرنىڭ دېيىشىچە، ئىشق يولىنى تاشلاپ، نەپسانىيەت يولىغا ماڭغۇچىلار «ھايۋان جىنسىدىن» بولۇر، ئىنسانىي پەزىلەتتىن مەھرۇم قالۇر.

نەپس يولىغا كىرگەن كىشى رەسۋا بولۇر،
يولدىن ئېزىپ، تېيىپ - تىزىپ گۇمران بولۇر.
ياتسا - تۇرسا شەيتان بىللە ھەمراھ بولۇر...

مانا بۇ شائىرنىڭ نەسىھىتى، مانا بۇ شائىرنىڭ «تەرىقەت»تى، مانا بۇ شائىرنىڭ خىتابى.

يەسەۋى مانا مۇشۇنداق بۇيۇك ئىدىيال (غايە) بايرىقى ئاستىدا ئۆز ئالدىغا شەكىللەندۇرگەن تەرىقىتى — پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىنى تىكلىدى.

ئومۇمەن، يەسەۋىنىڭ «ھېكمەت»لىرىنى ئوقۇغان ھەرقانداق بىر كىتابخان ئۇنىڭدا سوپىلىقنى تەرغىب قىلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتتىكى ناچار خاھىشلار، ئەخلاقىي جەھەتتىكى بۇزۇلۇش، يۇقىرى قاتلامدىكىلەرگە بولغان نارازىلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان پىكىرلەرنىمۇ بايقايدۇ. بۇ پىكىرلەر شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى چۈشىنىشتە بىزنى مۇھىم ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان مىسرالارمۇ دىققەتتىن يىراق ئەمەس. يەسەۋى ئۆز ھېكمەتلىرىدە:

غەربلەرنى كۆرگەن يەردە ئاغرىتمەڭىز،
غەربلەرگە ئاچچىقلىنىپ سۆز قاتماڭىز.
زەڭىپ كۆرۈپ غەربلەرگە تاش ئاتماڭىز،
بۇ دۇنيادا غەربلىكتەك بالا بولماس.

دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە:

سۇننەت ئىرمىش، كافىر بولسا، بەرمە ئازار،
كۆڭلى قاتتىق دىل ئازاردىن خۇدا بىزار.
دەپ كىشىلەرنى بىر - بىرىگە مېھرىلىك، رەھىمدىل بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

VIII باب. موڭغۇل يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

1 §. ئومۇمىي ئوبزور

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىدىكى تارىخىي تۆھپىسى.

يۈەن سۇلالىسى (1279 ـ 1368) موڭغۇللار ئوتتۇرا ـ مەركىزىي جۇڭگو رايونىنى ئاساسىي بازا قىلىپ قۇرغان سۇلالە ئىدى.

موڭغۇل قەبىلىلىرى ئەسلى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، دەسلەپتە تېخى رەسمىي يېزىق ئىشلەتمىگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان بەزى خەلقلەرگە قارىغاندا ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقەدەر تۆۋەنرەك سەۋىيىدە ئىدى. ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتلەرگە، بولۇپمۇ فېئودالىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان خەنزۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا بىرمۇنچە ئوبيېكتىپ قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا يېتىشۈپلىش، مەدەنىيەت جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى خەلقلەر ۋە قوشنا مىللەتلەردىن ئۆگىنىشى كېرەك ئىدى. بۇ مەسىلە ئەينى چاغدا خېلىلا ئوبدان ھەل قىلىنغان، يەنى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى، ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىدىكى مىللەتلەر ئىچىدىن چىققان زىيالىيلارنى، سىياسىي ئەربابلارنى ۋە باشقا ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا ۋە مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرىگە جەلپ قىلغان. ئالدى بىلەن موڭغۇللار ئۈچۈن يېزىق يارىتىلغان. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن يېزىق بولۇپ، تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى 1204 ـ يىللاردا چىڭگىزخان نايمانلارنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق بولۇپ قالغان.

يۈەن دەۋرىدە موڭغۇللارغا نىسبەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىغا كەڭ كۆلەملىك جەلپ قىلىنغان ۋە خىزمەتلەرنى دادىل، يۈرەكلىك ئىشلىگەن. موڭغۇللار ئۇيغۇرلاردىن يالغۇز يېزىقلا قوبۇل قىلىپ قالماستىن، بەلكى سىياسەت بەلگىلەش، دۆلەت تۈزۈمى، مالىيە ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمى قاتارلىق چوڭ ئىشلاردىمۇ يېتەرلىك يارەملەرنى ئالغان. 1269 ـ يىلى قۇبلايخان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىغا باشقا يېزىق ئىشلىتىش توغرۇلۇق خانلىق سەلتەنىتى بىلەن يارلىق چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇللارغا قانچىلىك كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم پاكىت بولسا كېرەك.

مانا مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى جۇملىدىن ئەدەبىيات ـ سەنئىتى بۇ دەۋردە يەنىمۇ زور ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان.

كۆپلىگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا تۇركۈملەپ كۆچۈپ بېرىپ، ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىنكى مەزگىللەردىكى ئىجتىمائىي مۇھىت ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىجادىيىتىنىڭ يېزىق شەكلىنى ئۆزگەرتىشىگە مەجبۇر قىلغانىدى، يەنى ئالدى بىلەن موڭغۇللار كۆپ سانلىق خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. خەنزۇلار سان جەھەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپلا قالماستىن، مەدەنىيەت، ئىقتىساد جەھەتتىنمۇ ئۆزىنىڭ يۇكسەك شۆھرىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالغان ۋە داۋاملاشتۇرۇۋاتقانىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۆز ئوبيېكتى— كىتابخانىلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا، يەنىلا ئىجادىيەتنى خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن قىلىش ئەقەللىي ساۋات ھېسابلىناتتى. شۇڭا، مەركىزىي جۇڭگو رايونىدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشنى ئاساسىي ئىجادىيەت يۆنىلىشى قىلىپ تاللىۋالغان.

ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللار تارىختىن بېرى ئىناق ئۆتۈپ چوڭقۇر تارىخىي ۋە مىللىي دوستلۇق ئورناتقان.

موڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى چىڭگىزخان (1162 - 1227) تارقاق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، بۈيۈك موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سېلىۋاتقان بىر پەتتە تۇرپاندىكى قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى (خانى) بارچۇق ئارت تېگىن چىڭگىزخانىنىڭ كارامەت غەيرىتىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە نىيەت باغلايدۇ. 1211 - يىلى ئۇ شەخسەن ئۆزى چىڭگىزخان ئوردىسىغا بېرىپ، چىڭگىزخاننى تاۋاپ قىلىدۇ، چىڭگىزخان بارچۇق ئارت تېگىنگە نۇرغۇن سوۋغا ئىنئام قىلىدۇ، بەشىنچى ئوغۇللۇققا قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە قىزى مەلىكە ئەل ئالتۇننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن موڭغۇللار ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى، جۈملىدىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۇكسىلىشىدىكى تۆھپىلىرىنى كونكرېت بايان قىلساق: تىل - يېزىق، ھەربىي ئىشلار، سىياسىي ئىشلار، مالىيە - ئىقتىساد، ئەدلىيە - قانۇن، تەرجىمە ئىلاقە، مائارىپ ۋە تەلىم - تەربىيە، دىن، يېزا ئىگىلىك، يېمەك - ئىچمەك، تېبابەتچىلىك، دىپلوماتىيە، قاتناش - ئالاقە، توقۇمىچىلىق قاتارلىق ساھەلەردە كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشىدە ئوينىغان رولى تىل - يېزىق ۋە مائارىپ ساھەسىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغان. نۇرغۇن ئۇيغۇر مۇئەللىملىرى چىڭگىزخان، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرى قۇرغان دۆلەتلەردە ئاتا بەگلىك (خان - شاھزادىلەرنىڭ ئۇستازى)، مۇئەللىملىك ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، قېرىنداش موڭغۇل خەلقى بىلەن مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ، جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ موڭغۇللار دەۋرىدىكى مائارىپ ئىشلىرىنى يۇكسەلدۈرۈشكە مۇھىم ھەسسىلىرىنى قوشقان. تۆۋەندە مۇشۇنداق كىشىلەردىن بىرقانچىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

چىڭگىزخان دەۋرىدىكى مۇئەللىملەر.

تاتا تۇڭا. بۇ ئادەم قوچۇلۇق ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇيغۇر تىل - يېزىقى ۋە باشقا بىلىملەردىن خەۋەردار ئىدى. شۇ زامانلاردا ئالتاي تاغلىرى بىلەن خانگاي تاغلىرى ئارىسىدا ياشايدىغان نايمان قەبىلىسىنىڭ خانى تاياڭخان (كۈنخان) بۇ كىشىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىگە ئۇستاز قىلغان ۋە ئوردىنىڭ خانلىق تامغىسىنى تۇتقۇچى مۆھۈردارلىققا بەلگىلىگەن. موڭغۇل قوشۇنلىرى نايمان قەبىلىسىنى ئۆزىگە قارىتىپ ئالغاندىن كېيىن چىڭگىزخان تاتاتۇڭانىڭ

خىزمىتى ۋە ئىقتىدارىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆز ئوردىسىنىڭ تامغىسىنى تۇنغۇچى مۇھۇردارلىققا بەلگىلەيدۇ. باشقا خەلقلەر ئۈچۈن ئىشلەشنى شەرەپ دەپ بىلىدىغان يېزىقشۇناس تاتا تۇڭا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ، تۇنجى ئەۋلاد موڭغۇل زىيالىيلىرى (ئاساسەن شاھزادىلەر) نى تەربىيىلەپ چىقىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق «چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دۆلەت قۇرۇش جەھەتتە قانداق ئۇلۇغ ئادەم بولسا، تاتاتۇڭامۇ ئۇلار ئۈچۈن يېزىق يارىتىپ، بىر مىللەتنى — يېزىققا ئىگە، مەدەنىيەتلىك مىللەتكە ئايلاندۇرۇشتىكى تۆھپىسى بىلەن خۇددى شۇنداق ئۇلۇغ ئەربابدۇر» دېگەن باھاغا مۇيەسسەر بولىدۇ. دېمەك، تاتاتۇڭا ئۇيغۇرلار ۋە موڭغۇللار تارىخىدىكى ئۇلۇغ يېزىقشۇناس ۋە پېداگوگ، ئۇيغۇر - موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخىي دوستلۇقىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى ئاچقان كاتتا ئەربابدۇر.

تاتا تۇڭادىن باشقا قارايىغاچ بۇيرۇق، يۇرۇڭ تۆمۈر، سىبان، سەككىز، گېبۈرگى (كۆركوز؟)، سەۋنچ قاتارلىق ئاتا بەگلەر ئۆتكەن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇئەللىملەر.

چىڭگىزخانىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان خانبالىق (بېيجىڭ) نى مەركەز، مەركىزىي جۇڭگو رايونىنى ئاساسىي بازا قىلىپ يۇەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ چىققان.

چىڭگىزخان ۋاقتىدا ئەتىۋارلانغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، شۇ يەردىكى خەلقلەر بىلەن بىرلىكتە جۇڭگونىڭ ئەينى چاغ پەن - مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشكە ھەسسە قوشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇئەللىملەر خېلى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، ئارغۇن سالى (1244 - 1307) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى. ئۇ ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، تۇبۇت تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن يەنە نوم - دەستۇرلار، تارىخشۇناسلىق، مۇھەككەر - مۇھەننەس (ھونكىر - مۇنكىر) ئىلمى، مۇنەججىملىك، سېھىرگەرلىك، يەتتەنامەشۇناسلىق، دورىگەرلىك ۋە كۆتۈنۈش ئىلمى قاتارلىقلارنىمۇ پۇختا بىلگەن. ئارغۇن سالى قۇبلايخانغا ئالىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش ھەققىدە تەكلىپ بېرىپ ۋە تەستىقلىتىپ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشكە ھەسسە قوشقان، جۇملىدىن ئۇ مەملىكەتنىڭ مائارىپ ساھەسىنى باشقۇرىدىغان باش ئەمەلدار بولۇپ، بىر مەزگىل ئۇنۇملۇك خىزمەت ئىشلىگەن.

بۇ دەۋردە يەنە مۇڭۇس (1206 - 1267)، لىيەن شىشەن (? 1230 - 1280)، سارابان، چوسكىخودزىر قاتارلىق مەشھۇر مۇئەللىملەر، ئالىملار ۋە پېداگوگلار بار بولغان.

يۇەن دەۋرىدە ئۇيغۇر، قارلۇق تارىخچىلىرىدىن لىيەن خۇيشەن قىيا، سارابان، يۈجۇ، چولپان سالى، قۇتلۇق دۇرمىش، ئارۇن تۆمۈر، بايان قاتارلىقلار، تەرجىمانلاردىن ئۇراساڭ (ئەنزاڭ) پراجناشىرى (بىلا تاشىل)، كارونادىاس قاتارلىقلار تەسىرلىك ئورۇندا تۇرغان.

2 §. خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازغان ئەدىبلەر

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە نۇرغۇن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى خەنزۇ تىلى بىلەن ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. بۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە.

يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ياشىغان. ئۇلارنىڭ

ئەسەرلىرى ئاساسىي جەھەتتىن خەنزۇ تىل يېزىلغان. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەر تولىمۇ چۈشىنىشلىك. موڭغۇللارنىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىچكى جايلار (جوڭيۈەن) دە بولغان، ئۇلار ياكى ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى موڭغۇل خانلىرى بىلەن بىللە ئۇرۇش قىلىپ يۈرۈپ، خىزمەت كۆرسەتكەن مۇلكى ئەمەلدار-لار ياكى ھەربىي قوماندانلار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۈەن دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا پات - پات قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە ئۇيغۇر زىيالىيلە-رى ئۆز يۇرتىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنالماي، بالا - چاقىلىرى بىلەن بىللە ئىچكى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ كەڭ قورساقلىقى، خۇش پېئىللە-قى ۋە تىرىشچان، قىزغىنلىقى بىلەنمۇ زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك. يۇقىرىقى بايانلاردىن بىلىمىزكى، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى «يارلىقلاردا، مۇراسىملاردا، ئارمىيىنىڭ، خانلىقنىڭ يىغىنلىرىدا پۈتۈنلەي ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن» ئۇيغۇرلار «ئۆز تىل - يېزىقىنىڭ باشقا مىللەت تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەنلىكى» بىلەن شەرەپ ھېس قىلاتتى ھەمدە «يېنىدا ئىشلىگەندە يېقىن بېرىۋالماي، تاشقىرىدا قاتار تۇرغان»، شۇڭا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشى تامامەن ھەقلىق ئىدى. ئەپسۇسكى، ئىش تامامەن ئەكسىچە بولغان. ئۇلارمۇ بۇ ئاچقۇچتىن دەل ۋاقتىدا پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان مەزگىلدە خەنزۇ قاتارلىق باشقا مىللەتلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىش جەريانىدا، ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەنئەنىسىنى داۋاملىق ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش بىلەنلا قالمايدۇ، باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى پائال قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ تولۇقلىغان ۋە تاكامۇللاشتۇرغان. بۇ جەريانىدا، بىرمۇنچە ئۇيغۇرلار خەنزۇچە يادىكارلىقنى ۋە كۈڭزىچىلارنىڭ كىتاب - دەستۇرلىرىنى تىرىشىپ تەتقىق قىلىپ، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىپ، بىلىمنى، مەدەنىيەتنى قەدىرلەپ، كېيىنكى ئەۋلادلارنى كۆڭۈل قويۇپ يېتىشتۈرگەن. لىيەن شىشەنگە ئوخشاش «كۈڭزىچىلار ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىش» نى شەرەپ دەپ بىلىدىغان، ۋاپات بولۇش ئالدىدا «مەن ساقىيالمايدىغان بولدۇم، ئوغلۇم مېنىڭ ئىرادەمگە ۋارىسلىق قىلسۇن» دەپ ۋەسىيەت قالدۇرىدىغان ئۇيغۇرلار تارىخىي كىتاب-لاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. بىرنەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ھارماي تىرىشچانلىق كۆرسەتىشى ۋە بىلىندۇرمەي تەسىر كۆرسىتىپ تەلىم بېرىشى ئارقىسىدا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن ئىجادىيىتىنى ۋايىغا يەتكۈزگەن، ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان نۇرغۇن ئەدىبلەر بارلىققا كەلگەن. ئۇلار خەنزۇ تىلى بىلەن ئىجاد قىلغان، كۈڭزىچىلارنىڭ ئېسىل كىتابلىرىنى ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتىنى تېگى - تەكتىگىچە بىلگەن ۋە ئۇنىڭدىن ۋايىغا يەتكۈزۈپ پايدىلانغان. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي پائالىيەتلىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىگە جۇلا بېرىپ، يۈەن سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ ئىدىيىسى ۋە مەزمۇنىنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىتقان. جۈملىدىن خەنزۇچە تارىخىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

خۇلاسە قىلغاندا، ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ باشقا مىللەت تىللىرى، جۈملىدىن خەنزۇچە تىلدا يازغان ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە.

يۈەن دەۋرىدە خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازغان ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ھەققىدە

يۈەن دەۋرىدە خەنزۇچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ناھايىتى كۆپ. ئەدىبلەردىن گۈەن يۈنشى، سەيدۇللا، مازۇچاك، شۆئاڭخۇ، لىيەن شىشەن، گاۋكېكوك، جاۋشىيەن، ماشىدى، شىن ۋېنفاك، شې ۋېنجى قىيا، لىيەن پۈكۈي، چىنانقىيا، شې يۈمى، شې جىدۇ، نەيشەن، سەن باۋجۇ، بىيەن لۇ، تېگىن ساڭيا، لىيەن خېك، كەيلىباش، مارۇن، شىك شىمىك،

دادۇلۇ، بايان بۇقا تېگىن، بىرلىشا، شاشۇەنۇبالۇ، لىيەن دۇن، جىن سانگىيا، ۋالۇ باۋجۇ، شې بەيلىياۋلاردىن ئىبارەت.

بۇ ئىسىملىكتىنلا روشەنلىشىدۇكى، يۇەن دەۋرىدە خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىلىرى كۆپ، ئەدەبىي ئەسەرلىرى مول بولغان. ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان 28 خەنزۇ ئەمەس ئەدەبىنىڭ كۆپچىلىكى شىنجاڭلىق مىللەتلەردىن ئىدى. بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، يۇەن دەۋرىدە خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇرلاردىن 30 ئەتراپىدا ئالىم بولغان.

ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە، بىرقەدەر يۇقىرى بەدئىيلىككە ئىگە. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. شۇڭا، يۇقىرى تەبىقە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدۇ. يەنە بەزىلىرى، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشىغان، شۇڭا پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. ئۇلار تەسىراتى ۋە ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن شېئىر - نەزمىلەرنى يازغان. بۇ ئەدىبلەرنىڭ ئۇسلۇبى ئوخشاپراق كېتىدۇ. يۇەن دەۋرىدىكى غەربىي ئەل ئەدىبلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى شېئىرى، بېيىت، نەزمە شەكىللىرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ، يۇەن دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن. تۇرلۇك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پاش قىلغان. بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ ئالۋاڭ - ياساق، ھاشار ۋە خىلمۇخىل تەبىئىي ئاپەت بىلەن ئۇتتۇرىتانقان ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ئەينەن تەسۋىرلىگەن. جەمئىيەتنىڭ زۇلمى، ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكى، خىيانەتچى - ئەمەلدارلارنىڭ شەرمەندىلىكىنى پاش قىلغان. شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ نام - مەنپەئەتكە بېرىلمەيدىغان، دۇنيادىن پاك ئۆتۈپ كېتىشنى خالايدىغان ئالىيجاناب پەزىلىتىنى، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىزھار قىلغان. ئۇيغۇر ئەدىبلىرى تەبىئەتنى گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ، گۈزەل تاغ - دەريالار ھەققىدە لىرىك شېئىرلارنى يازغان.

ئۇيغۇر ئەدىبلىرىدىن گۈەن يۈنشى، سەيدۇللا، شۆئانگۇ، مازۇچاك، نەي شەن، شې يۈلى، شې بەي لىياۋ، شې جۈدۇ، شيا شۇەن ۋېك، لىيەن دۇن، گاۋكېكۈك، لىيەن شىشەن، ماروۇن، ماشىدې، جىن سانگىيا، ۋالۇ باۋجۇ قاتارلىقلار بىرقەدەر كۆزگە كۆرۈنگەنلەردىن ئىدى.

يۇەن دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر، ئەدەبىيات تەنقىداتچىسى ۋە ئەدەبىي ئوبزورچى شىن ۋېنفاڭمۇ غەربىي يۈرتلۇق ئىدى. ئۇنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۆلىمالارنىڭ تەرجىمھالى» ناملىق ئەسىرى ئېلىمىز تارىخىدىكى دەۋرگە بۆلۈپ يېزىلغان تۇنجى ئەدەبىيات تارىخى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن 398 يازغۇچىنى تونۇشتۇرغان، ۋەھالەنكى كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» لەردە 100 لا يازغۇچى تونۇشتۇرۇلغان.

1 - مازۇچاك

مازۇچاك (1278 - 1339) كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىلەردىن بىرى. كې شاۋمېن «يېڭى يۇەن تارىخى» دېگەن كىتابتا مازۇچاڭنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان دەپ يازغان.

مازۇچاك ئەمەلدار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بوۋىسىمۇ، دادىسىمۇ يۇەن ئوردىسىدا ئەمەل تۇتقان. ئۇ يەتتە يېشىدا خەت تونۇپ، بىلىم ئېلىشقا كىرىشكەن. بىر ئاز چوڭ بولغاندا

سىچۈەندىكى خەنزۇ كۆڭزىچى جائگىيىنى ئۇستاز تۇنتقان. 1315 ـ يىلى جايلاردىن تونۇشتۇرۇلۇغانلارنىڭ خۇلاسە ئىمتىھانىدا بىرىنچىلىكنى ئالغان، (يۇەن سۇلالىسى قانۇن ـ پەرمانلىرى بويىچە، بىرىنچىلىك موڭغۇللارغىلا بېرىلەتتى). شۇنىڭ بىلەن خەنلىن مەھكىمىسىنىڭ پۇتۇكچىسى، تەپتىش بېگى بولغان. مازۇچاڭ كۆڭلى تۇز، گېپى ئوچۇق ئىدى. ئۇ ئوردىدا ناھەقچىلىكنى پاش قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن چەتكە قېقىلغان، ھەتتا بىر مەزگىل مەنسەپسىز قالغان. مازۇچاڭ ئۆز تارىخىدا خەنلەن مەھكىمىسى خىزمەتكارى، رەسسام ـ يوسۇن ۋەزىرى، مەركىزىي دىۋان ۋازارىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى، شەنشى مەمۇرىي رايونلۇق باش مۇپەتتىش يارداەمچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. ماۋزۇچاڭنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ «شىتىيەن توپلىمى» ناملىق 15 جىلدلىق ئەسەر يازغان. ئۇ شىتىيەن تېغىدا ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئەسىرىگە شۇ نامنى قويغان. «يۇەن دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر» گە 21 پارچە نەسرىي ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ «يىڭزوڭ خاتىرىلىرى» نى تۇزۇشكە قاتناشقان. «خانىنىڭ پەند ـ نەسىھەتلىرى»، «چىڭخۇا ئىشلىرى تەپسىرى» دېگەنگە ئوخشاش كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان. «لېي خۇجىن ئەينىكى»، «يىللار خاتىرىسى»، «قاراغايلىق ساراي خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ بولغان.

ماۋزۇچاڭ ئەسەرلىرى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىدى. ئۇ بوۋىسى، دادىسىنىڭ كەينىدە يۈرۈپ، خەنزۇچە كىتابلارنى پىششىق ئۆگەنگەن. يەنە تېخى مەشھۇر كۆڭزىچىلارنى ئۇستاز تۇتقان. شۇڭا ئۇنىڭ يازغانلىرىلا ئوبدان ماقالە بولۇپ چىقاتتى. ئۇ ئۇسلۇب جەھەتتە چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىنى ئۈلگە قىلىپ، ئۆز ئالدىغا ئېقىم ھاسىل قىلغان. ماقالىلىرىدە كى تەسۋۋۇر قالتىس كەڭ، تىل جەھەتتىكى ئىپادىلىنىشى چوڭقۇر ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ يازغان چوڭ ـ كىچىك ماقالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى كىشىلەر قولدىن ـ قولغا ئۆتكۈزۈپ كۆچۈرۈپ ساقلاپ كەلدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى روشەن، قاپىيىلىك ئىدى. ئۇنىڭ «چىغرىقنى دەسسەپ سۇ چىقىرىش»، «ئايالار زارى»، «يىپەك سۇزانە»، «ئات باقار» دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلىرى يۇەن دەۋرىدىكى شېئىرلار ئىچىدە تازا لەززەت بېرىدىغان ئېسىل ئەسەرلەر ئىدى. مۇئەللىپ بۇ شېئىرلاردا ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە بولغان ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەپ، باي، مۇشتۇمزورلارنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك رەزىل تۇرمۇشىنى پاش قىلغان ۋە ئەيىبلىگەن.

ماۋزۇچاڭ «خې شى دىيارىدىكى نەزمە» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

تۇرىدۇ تىلمەن تېغى ئاستىدا خېشى مەۋج ئۇرۇپ،
يېشى ئون سەككىزدە قىزلار چېچىنى ئالغان تۇرۇپ،
لالىدەك كۆركەم ئېگىنلەر يالتىرار گويا شەپەق،
جۇپ تاپار بۇددىست يىگىتلەر كەينىدىن ئىزدەپ يۇرۇپ،
يول ئالار غەرب دىيارىغا تۆگىگە دۇردۇن بېسىپ،
قايتىشار بايلىققا ھەتتا تاقىغا زەر چەكتۇرۇپ،
ئالدىغا مومدىنمۇ ئاپئاق قوي يېغىنى قويۇشۇپ،
ئىچىشەر مەيزاپنى ئۇندا كاسىنى لىق تولدۇرۇپ.

2 ـ گۇەن يۇنشى

گۇەن يۇنشى (1286 ـ 1324) داڭلىق نەسرىي غەزەل يازغۇچى، ئاتاغلىق خەتتات،

ئۇستا مۇزىكانت ۋە رەسسام، ماھىر غەزەلچى، پىشقان دراماتورگ، جۇملىدىن جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى داڭلىق ئەدىبلەرنىڭ بىرى.

گۈەن يۈنشى خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە گىۈەن يۈنشى (贯云石)، گىۈەن يۈنشى قىيا (贯云石海涯) دەپ يېزىلغان بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز ئۇيغۇرچە «كۈن سەۋىنچ» نىڭ تىرانسكرىپسىيىسى دەپ قارايدۇ. ئۇ سۈەنجەي (酸斋) يەنى تاڭسىق، ئاچچىق چۈچۈك دېگەن سۆزىنى تەخەللۇس قىلغان.

گۈەن يۈنشىنىڭ ئانا يۇرتى شىمالىي شىنجاڭدىكى قەدىمىي ئۇيغۇر شەھىرى جىمسار ئىدى. ئۇ قىسقىغىنا ھاياتىدا كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرغانىدى. قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ ماھىر ئىدى، ئۇ يەنە تېبابەتچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. شۇنداقلا بۇددا پەلسەپىچىسى ئىدى، ئۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەلقلەرگە تونۇشتۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە بىرلىكتە ئالغا بېسىشىغا تۆھپە قوشقان.

گۈەن يۈنشىنىڭ تالانتى كۆپ تەرەپلىمە بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي تالانتى بەدىئىي ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ.

گۈەن يۈنشى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. ئۇ شېئىر (诗)، درامա (曲)، بېيىت (词)، ماقالە (文) قاتارلىقلاردا ناھايىتى يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە بولغان. بولۇپمۇ ئۇ نەسرىي غەزەل (曲散) يېزىشتا مەشھۇر ئىدى.

گۈەن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى چاغدىلا زور تەسىرگە ئىگە بولغان. يۈەن دەۋرىدىكى ياڭ جياۋ يىڭ تەھرىرلىگەن «باھار قارلىرى» (阳春白雪) ۋە «تىنچ كۈيخانا» (太平乐府) قاتارلىق كىتابلارغا ئۇنىڭ خېلى كۆپ ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ بۇ ئىككى كىتابقا ئەسىرى ئەڭ كۆپ كىرگۈزۈلگەن يازغۇچىلاردىن بىرى ئىدى. مەسىلەن، «باھار قارلىرى»غا كىچىك نەسىرلەردىن 36 پارچە، پۈتۈن يۈرۈشلۇك كۈيلەردىن بىر پارچە كىرگۈزۈلگەن. «تىنچ كۈيخانا»گە كىچىك كۈيلەردىن 30 پارچە، پۈتۈن يۈرۈشلۇك كۈيلەردىن ئالتە پارچە كىرگۈزۈلگەن. گۈەن يۈنشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ياڭ جياۋ يىڭ ئۇنىڭ يېقىن دوستى شۇزەيسىنىڭ ئەسەرلىرىنى بىر توپلام قىلىپ «سۈەنتىيەن كۈيخانىسى» دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. «يۈەن نەزمىلىرىدىن تاللانما»غا گۈەن يۈنشىنىڭ 27 كۈپلېت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. گۈەن يۈنشىنىڭ زادى قانچىلىك ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

گۈەن يۈنشى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى ئاكتىۋال ئىدى. زاماندىن زارلىنىش ۋە تەركىدۇنيالىق خاھىشىنى ئىپادىلەش ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئاساسلىق تېما. ئۇ ياشاش جەريانىدا ئاۋام خەلق ئارىسىغا چۆكتى. ئەسەرلىرىدە ھەممە دەۋردە ئورتاق مىزانغا ئايلانغان نامەنپەئەت تالىشىش، ھەسەتخورلۇق قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆكتى. ئۆزىنىڭ بۇرۇقتۇملۇق مۇھىتىدىن ئايرىلىپ تەنھا ـ خاتىرجەم، ھۆرلۈك ئاستىدا ياشاشتەك ئارزۇسىنى نامايان قىلدى. بىز ئۇنىڭ «جىڭجياڭيىن نەزمىلىرى» دېگەن شېئىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

تۆھپىسى تۇرسىمۇ، مۇندا بولدى خەشەك،
قالدى مۇشكۈلاتقا ئۆرتىنىپ يۈرەك.
تۇنۇگۈن بولغانتى دۇئان ئىچرە ۋەزىر،
بۈگۈنى ئايلاندى گويا داڭگال ـ كېسەك.

مەن كەبى كەتتى ئىزدەپ پىنھان كۆشەك .①

بۇ شېئىر يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىدىكى ۋەزىر ئەمەلدارلارغا بېغىشلانغان بولۇپ ئەمەل تۇتقۇچىلارغا ھامان خەۋپ - خەتەر خىرىس قىلىپ تۇرىدىغانلىقى، تۆھپىكار ئەمەلدارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زىيانكەشلىكى تۇپەيلىدىن ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇ- دىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىر - قىممىتى دەپسەندە قىلىنىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن. ماھىيەت جەھەتتە ئاپتورنىڭ ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغىنى يۇەن ئوردىسىدىكى ھەسەتخورلۇق، چېقىم- چىلىق، ئالدامچىلىق، نام - مەنپەئەت تالىشىش ۋە بىر - بىرىنىڭ ئۇلىنى كولاشتەك چىرىك رەزىل ئەھۋاللاردۇر.

گۇەن يۇنشى غەزەللىرىدىكى يەنە بىر كۆزگە تاشلىنىدىغان تېما ۋەتەنپەرۋەرلىك، ۋەتەن- نىڭ تاغ - دەريالىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن كۈيلەش ۋە تەبىئىي مۇھىتنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. مىسال ئۈچۈن شائىرنىڭ «باھارنى ئۇزىتىش» ناملىق غەزىلىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

پاتتى قۇياش، ئۆكسىدى پاختەك،
گۈزەل باھار يوقالدى قايان؟
توزۇپ شاپتۇل چېچەكلىرىمۇ،
ئايازلارنى قىلماقتا ئايان؟!

سىردىشىمەن يىراق تاغ ئورمان،
گىياھلىرىڭ خۇشبۇي باراقسان.
ئەگەر پاتسا ئاداققى شەپەق،
تال توزغىقى ئۇچىدۇ قايان؟

تارىسىنى ئۇزۇۋەتتى كىم،
چېلىنغاندا پىپا شوخ لەرزان؟!
ئىلەڭگۈچكە يۆلىنەر قەلبىم،
دېرىزىدىن ئاينى قىنىپ گۈمان.②

بۇ كىچىك غەزەلدە، شائىر باھارغا سوئال قويۇش ئارقىلىق باھارنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى- نى ۋە كىشىلەرنىڭ باھار بىلەن خوشلاشقان چاغدىكى ھەسرىتىنى يازغان بولۇپ ئاساسىي جەھەتتىن شائىرنىڭ باھارنى قەدىرلەيدىغان ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

3 - سەيدۇللا

سەيدۇللا (?1304 - ?1355) مەشھۇر شائىرلاردىن بىرى. تاۋزوكىيى «تارىخىي كىتابلار

---

① «غەربىي رايون تارىخىدىن سۆز» ئىككىنچى قىسىم. شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 128 - 129 - بەتلەر.

② «گۇەن يۇنشى ئەسەرلىرىنىڭ تەھرىرى يەشمىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 28 - 29 - بەت.

جەۋھىرى» ناملىق كىتابىدا «سادۇلا (سەيدۇللا— نەقىلچىدىن) نىڭ ئىسمى تېخنىشى بولۇپ، ئۇيغۇر ئىدى» دەپ يازغان. سەيدۇللانىڭ «يەنە مېھن توپلىمى» دېگەن داڭلىق كىتابى بار.

سەيدۇللا خەلقچىللىق روھىغا باي، رېئالىزمچى شائىر ئىدى. ئۇ بىر قاتار شېئىرلىرىدا رېئاللىقنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەپ، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. شائىر- نىڭ «تاڭ سەھەردە خۇاڭخې بويىدا كۆرگەنلىرىم» ناملىق شېئىرى مۇنداق باشلانغان:

تاڭ چېغى قىلدىم سەپەر، قويدۇم قەدەم دەريا تامان،
نۇر بىلەن سۇدا قېيىقلار ئويناشار ئاشۇ زامان.
كۆزلىرىم كۆردى يىراقتىن دەل - دەرەخلەر قارىسىن،
ئاستا - ئاستا تارقىلىپ ئاق پەردەك شۇ چاغ تۇمان.

بۇ شېئىردا شائىر ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى تارتقان خەلقنە چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كەيپ - ساپا، ئىسراپخورلۇقىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئەمەل ۋە پايدا تالىشىپ ئۆزلۈكسىز قوزغىغان قىرغىنچىلىقلىرىغا غەزەپلىك خىتاب قىلىدۇ.

«تىلەمچى قىز قوشىقى» دېگەن شېئىردا شائىر يۇەن سۇلالىسى تېخنىلىنىڭ ئىككىنچى يىلى (1329) دىكى «ھەممە يەر جۇتلىشىپ، ئاچ - زىرىن پۇقرالار يامراپ كەتكەن» لىكىنى، مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز خۇسۇسىي مەنپە- ئەتلىرى ئۈچۈن خەلقنىڭ قان - تەرىنى شوراپ، ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا بىلەن بەند بولۇپ، گۈل چېكىلگەن پۈزۈر كىيىملەرنى، ئېسىل تەلپەكلەرنى كىيىشىپ، بۇلبۇلغا ھېرىس بولۇپ، راۋاقلاردا بەزمە، سورۇن تۈزۈشۈپ «باھار شامىلىغا چۆمگەن ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» غا شەيدا بولۇشقانلىقىنى، ھايات - ماماتلىق تىركىشىشتە قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان دېھقانلارنىڭ بولسا، بالا - چاقىلىرىنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى بىلەن شەھەرلەرگە كىرىپ نارەسىدە بالىلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولۇشقانلىقىنى؛ بىراق، بالىلە- رىنى ساتالماستىن «توپىدىنمۇ خار» ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، ئاچلىق ئازابىدا ئۆزۈن مەنزىللەرنى ناله - پەرياد بىلەن باسقانلىقىدەك رېئاللىقنى ھەقىقىي رەۋىشتە سۈرەتلىگەن. بۇ خىل ئېچىنىشلىق مەنزىرىلەر شائىردا «جۇت باسقان مەھەللىدە» «كېزەر كۈندۈزدە ئىت - قۇشلار، ۋەيرانە كەپە - ساتمىلاردا، گۈگۈمدا ھۇۋلار يىلپىزلار» دەيدىغان تەسىراتنى قوزغىغان. شائىرنىڭ قەلبىدە لاۋلىدىغان غەزەپلىك ئوت يالقۇنلىرى بىلەن ھۆكۈمران سىنىپ- لارغا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرىدۇ:

خۇاڭ خې كەبى ئېقىپ كۆز ياش، قۇرىدى ئاخىر،
ئەجەب خۇشخۇي چىرايىڭلار — نېچۈك بۇ تەقسىر؟
شاھى توندا يايرىشىدۇ مەسخۇش جانابلار،
پۇقرا ھالى — يۇرت ئىشىغا كۆزلىرى بېسىر.

شەرقىي جەنۇب دىيارىدىن سىرت بارىكەن ئەندىشە،
گۈمانشەندىنمۇ ئىشتىلدى شۇنداق غەم - غۇسسە،

قۇمدا قالغان بېلىق ھەمدە چۇمغاق[1] نالىسى.
مۇڭلۇق كۆڭۈل ئوڭلىنىدۇ قايسى ۋاقىتچە.

شائىر ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قەلبى ئارقىلىق ئېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ چىرىك تۇرمۇشىنى پاش قىلىدۇ ھەم ئۇنى قامچىلايدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ھالىغا ھېسداشلىق قىلىدۇ. شائىر «ئۆز غۇرۇرى بىلەن شانۇ ـ شەۋكەتلىكلەرنى مەسخىرە قىلىپ، باھار شامىلىغا چۆمگەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانىغا كۆڭۈل بەرمەي» دېغانلىقىنى ئىپادىلىگەن، ئۇ «شايى ـ توندا يايرىغان مەستخۇش جانابنىڭ، پۇقرا ھالى ـ يۇرت ئىشىغا كۆزلىرى بىسىر» دەك ئەھۋالىغا نارازى ئىكەنلىكىنى، «بېيىپ خەلق ياشىسا ئاسايىشتا، چۇرقىرىشىپ ئوينار ئۆسمۇر كوچىلاردا» دېگەندەك كەيپىياتقا ئىنتىلىدىغانلىقىنى نامايان قىلغان.

سەيدۇللا «مەنجاڭ خۇڭ. جىنلىكدا[2] ئۆتمۇشنى ئەسلەش» ماۋزۇلۇق بېيىتىدا ئۆتمۇشنى ئەسلەپ، بۇگۈندىن ھەسرەتلىنىدۇ، ئۇ ھەم ئىپتىخارلىنىدۇ، ھەم مەيۇسلىنىدۇ. ئۇ جىنـ لىكنىڭ تاغ ـ دەريالىرىنى جانلىق تەسۋىرلەش جەريانىدا، تاغلارنىڭ داۋاملىق يېشىللىققا پۈركۈنۈپ تۇرۇشىنى، زۇمرەت سۇلارنىڭ ئۇزۇلمەي ئېقىپ تۇرۇشىنى، ئاسايىشلىقنىڭ مەڭگۈ ساقلىنىپ تۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ.

سەيدۇللا شېئىرلىرىدا ئۇرۇشلارغا چېتىلىدىغان (مۇناسىۋەتلىك) شېئىرلارمۇ بار. شائىر ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرىدا مۇقىم، خاتىرجەم تۇرمۇش مۇھىتىنى ئۈمىد قىلىش ئىدىيىسى ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتكەن.

شائىر ئۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئېرىشكەن ھۆكۈمرانلارنى قاتتىق پاش قىلىدۇ، ئۇ- رۇش خانۇۋەيرانچىلىقىدا ئازابقا دۇچار بولغان كىشىلەرنىڭ تەقدىرىگە ئېچىنىدۇ ۋە ئۇرۇشنى توختىتىش ھەققىدە قاتتىق خىتاب قىلىدۇ.

ئومۇمەن، سەيدۇللا شېئىرلىرى تارىختىن بېرى ئەدىبلەر ۋە خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئالاھىدە سۆيۈپ ئوقۇلۇپ كەلگەن. رەئىس ماۋزېدۇڭ ئۆزىنىڭ تۆتىنچى تـوم ئـەسىرىدىكى «پارە ـ پارە بولۇۋاتقان ئەكسىيەتچىلەر نېمە ئۈچۈن يەنە ئومۇمىيۈزلۈك تىنچلىق دەپ قۇرۇق جار سالىدۇ» دېگەن ماقالىسىدە سەيدۇللانىڭ «شىتوچىڭغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

4 ـ نەيشەن

نەيشەن (1310 ـ 1368) قارلۇق قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان شائىرلاردىن بىرى. ئۇنىڭ ئانا يۇرتى چۆچەك ئىدى.

نەيشەننىڭ «جىن تەي توپلىمى» ناملىق ئەسىرى بار. شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەجمى كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇسلۇبى رەڭدار، مەزمۇنى چوڭقۇر ئىدى. نەيشەننىڭ «شىنشاڭلىق موماي» ناملىق شېئىرى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مۇنداق باشلانغان.

چېچى پاخماق شىنشاڭلىق موماي يۈرەر يالىڭاياغ،
كەنت ئىچىدە ياشانغان ئۇ چاپسىنى قۇراق.

---

① چومغاق—سۇدا ياشايدىغان بىر خىل قۇش. بۇ يەردە چومغاق سۇدا ياشايدىغان قۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.
② جىنلىك بۇگۈنكى نەنجىڭ.

كۈندۈزىدە ئوماچ ئېتىپ ئېتىزغا چاپسا،
تالاق ئاتقۇچە يىپ ئېگىرەر غۇيۇلدىتىپ چاق.
بۆزنى سېتىپ چېرىك ھەققى[1] غەملەيدۇ بەزەن،
موپاك چۆرۈپ دان ئاقلايدۇ خانلىق ئۇچۇن ھەم.
كەلسە ئامبار چاپار مېنى ھەق ئېلىش ئۇچۇن،
بېرەلمىسەك، چاپان سېلىپ قامچا يەيدۇ تەن.

بۇ شېئىردا شائىرنىڭ ھەسرەت - نادامەتلىك روھىي كەيپىياتى ۋە موھتاجلىق ئاستىدىكى دېھقانلارنىڭ پاجىئەلىك تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن.

شېئىرنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا دېھقاننىڭ يىل بويى ئىشلەپ تاپقان كىرىمى ھۆكۈمەتنىڭ باج - سېلىقىنى تۆلەشكە يەتمىگەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن تاياق - دەشنام يېگەنلىكى، تۇل مومانىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ھاشارغا—سەيسىگە ئىشلەپ، ئايلاپ ئۆيگە قايتالمىغانلىقى، ئاچلىق ۋە قەھرىتان سوغۇقنىڭ بىردەك ئازابلىغانلىقى، قەرز تۆلەش ئۈچۈن نەۋرىسىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. كېيىنكى قىسمىدا بولسا ھۆكۈمرانلارنىڭ رەڭ-مۇرەك بىمەنە تۇرمۇشىنىڭ كارتىنىسى سىزىپ بېرىلىدۇ. نەي شەننىڭ «شىنشاڭلىق مو-ماي» ناملىق شېئىرى رېئالىزملىق روھقا ۋە باي خەلقچىللىق ئىلغار خاھىشقا ئىگە ئەسەر. ئۇ ئەينى چاغدىلا كەڭ ماختالغان ۋە ياخشى باھاغا ئېرىشكەن.

5 - گاۋكېگۇڭ

گاۋكېگۇڭ (1310 - 1248) كۆزگە كۆرۈنگەن شائىر ۋە رەسسام. شائىرنىڭ «فالڭ ئىشەن توپلىمى» بار.

گاۋكېگۇڭنىڭ شېئىرلىرى كۆپ ئەمەس، ئەمما شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى نىسبەتەن يۇقىرى. يالڭ گۈەن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى مۇنداق باھالايدۇ: گاۋ ھەزرىتىمىنىڭ رەسىملىرى كاتتا، شېئىرلىرىنىڭ قاپىيىداشلىقىمۇ ناھايىتى ياخشى، خۇددى ۋالڭ مۇجى (ۋالڭ ۋېي) جەنچۈەندە، لىبوشى (لى گۇاڭلىن) ۋەنكۈدىكى سالدا ئولتۇرۇپ تەسەۋۋۇر بىلەن مەنزىرىنى بىرلەشتۈرۈپ يازغانغا ئوخشاش، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئاجايىپ بىر خىل پۇراق بار. («يۈەن سۇلالىسى ئەسەرلىرىدىن تاللانما، گاۋكېگۇڭ تەرجىمىھالى» دىن ئېلىندى)

گاۋكېگۇڭنىڭ ئەسەرلىرى ھەقىقەتەنمۇ ۋالڭ ۋېينىڭ ئەسەرلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «شېئىر بىلەن رەسىم بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن» دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ قاپىيىداشلىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ ئۆزىگە خاس پۇراقتا ئىگە. مەسە-لەن: «جۇڭبېي راۋنقىدا رەسىم سىزىش» شېئىرىنى ئالساق:

يامغۇر توختاپ، بۇلۇت تارقاپ كەچقۇرۇن،
قاشتېشىدەك تۇرار چوققا پارقىراپ.
كىرىپ كەلدى بەھەيۋەت پىڭجۇ تامان.
يالغۇزلا سال تۇمان ئارا يالتىراپ.

---

① چېرىك ھەققى— ئەسكىرىي سېلىق.

بۇ شېئىردا ئۇزۇن ۋاقىت بۇلۇت تۇمانغا ئەسىر بولغان، ئەمما قاش قارايغاندا تۇيۇقسىز ھاۋا ئېچىلىپ شەبنەملەر بىلەن يۇيۇلۇپ، مەرۋايىتتەك پارقىراپ كەتكەن بىر تاغ چوققىسى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. گاۋكېگۇك شېئىرلىرىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، دائىم دېگۈدەك بىر ئىككى مىسرا بىلەنلا پېرسوناژلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرەلەيتتى. مەسىلەن: «قەيسەر راھىبقا تەقدىم» دېگەن شېئىرنى مىسالغا ئالساق:

شېئىر خۇمار راھىب ئېتىكاپ خالىمای،
سېتىۋالدى بېلىقچىلار كېمىسى.
بۇلۇت كەبى بىر ئىزدا توختىماس،
دەريا يۇ كۆل، گۈل - چېچەكتۇر ھەۋىسى.

بۇ شېئىردا شېئىر يېزىشقا ئامراق راھىبنىڭ قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن. ئۇ راھىب شېئىر يادلاشقا ئامراق بولۇپ، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ دۇرۇت ئوقۇشنى خالىمايدۇ، شېئىر بىلەن تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچكە بۇلۇتقا ئوخشاش گاھى دەريا - كۆللەردە سەيلى قىلسا، گاھى مېيخۇا گۈلىنى تاماشا قىلىپ شېئىرىي تۇيغۇنى ئىزلىمەكچى بولىدۇ.

3 §. ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يازغانلار

1 - كى كى قۇرسا ئېچقۇ.

كى كى قۇرسا ئىچقۇ قەدىمكى جانبالىقلىق ئەدىب بولۇپ، قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىگە تەۋە ئىدى. جانبالىق ھازىرقى سانجى شەھىرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئەينى چاغدا ئاق سۆڭەكلەر تەبىقىسىگە تەئەللۇق مەمۇرىي ئەمەلدار بولغان. ئۇنىڭ «ئىدىقۇت قوچۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» ناملىق بىر داستانى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭدا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پادىشاھلىرىدىن بارچۇق ئارت تېگىن خاندىن تارتىپ تايپىنۇ (Taypinu) خانغىچە بولغان بىرقانچە ئەۋلاد خانلارنىڭ شەجەرىسى خاتىرىلەنگەن.[1] بۇ مەڭگۈ تاش 1334 - يىلى ئورنىتىلغان. ئۇنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىدا 61 كۆپلېت شېئىر بار. ئۇلار تۆت مىسرادىن جەمئىي 257 مىسرا. بۇ شېئىرلار ئاساسەن باش قاپىيىدە يېزىلغان ئايا‌غ قاپىيە شەكلىمۇ كۆرىنىلگەن.

مەڭگۈ تاشنىڭ ئارقا تەرىپىگە قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ نەسەبنامىسى خەنزۇچە ئويۇلغان. ئەمما ئۇ ئۇيغۇرچە نەسەبنامىنىڭ تەرجىمىسى ئەمەس، بەلكى ئايرىم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان.

چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان (1260 - 1294) تەختكە چىقىپ يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىشقا باشلاپ، شەرقتە يۈەن سۇلالىسى، ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا چاغاتاي خاقانلىقى ۋە ئۆگىدەي خاقانلىقى شەكىللەندى. ئۇيغۇرلار يېرى يۈەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئارىسىدا قالدى. ئۇزۇن

① بۇ مەڭگۈ تاش ھازىر گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئاسراش ئىدارىسىدە ساقلانماقتا.

جەڭلەر نەتىجىسىدە قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ ئائىلىسى تۇرپاندا تۇرالماي گەنسۇ يوڭچاڭ (مەڭگۈ تاش ئورنىتىلغان يەر) غا كۆچۈپ بېرىپ، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھىمايىسىدىكى بىر يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلىنىپ قالغان. «مەڭگۈ تاش»نىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمى قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ تۇرپاندىن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان ۋە ئۇ يەردە ئۆتكۈزگەن تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

مەڭگۈ تاش ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جۈملىدىن شېئىرىنى، تىلىنى، تارىخىنى ئۆگىنىشتە ياخشى ماتېرىيال.

مەڭگۈ تاشنىڭ ئورنىتىلغان يىلى ۋە ئاپتورى توغرۇلۇق ئەسەرنىڭ ئاخىرقى كۆپلىتىدا مۇنداق دېيىلگەن.

ئىت يىل ئونۈنچ ئاي قۇتلۇق ئەدگۈ كۈن ئۆزە
تولپ تۇكەل بۇتۇرۇ تۇرغۇزۇلدى مەن جام بالىلىقلىغ
كىكى قۇرسا ئىچقۇ بىتىۋ تەگدىم لۇيىپ ساۋ...
ئىتتۇرمىش ياڭ تىلىڭ سىردىيو تەگىندىم ساتو
ھازىرقى زامان تىلىدىكى يەشمىسى:
ئىت يىلى (1334) ئونىنچى ئاي قۇتلۇق ياخشى كۈندە
تولۇق - تۇگەل پۇتۇپ تىكلەندى مەن جانبالىقلىق
كى كى قۇرسا ئىچقۇ يازدىم، لىۋشۇسى...
بۇيرۇتقان مەن ياڭ تىلىڭ چەكتىم، ياخشى.[1].

2 - كى كى[2] II

(1295 - 1345) ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتقى قەبىلىسىدىن، يۇرتى قوچۇ ئېلى. ئۇ يۈەن دەۋرىدە بېيجىڭدا تەخمىنەن 1328 - يىلىدىن 1344 - يىلىغىچە مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان. كېيىن چاتقىياتقىنىڭ جەنۇبىدا تۇرغان. ئۇ ئىلىم تەھسىل قىلىشقا، كىتابلار-نى ئوقۇشقا خۇشتار، بىلىمى مول، نەزەر دائىرىسى كەڭ ئىدى.

كى‌كى II «ئامىتا يۇرديانا سۇترا» دېگەن بۇددىزىم مەزمۇنىدىكى ئەسەرنى خەنزۇ تىلىدىن ئىجادىي يوسۇندا شېئىرىي شەكىلگە سېلىپ، يەنى باش قاپىيىلىك، ھەر بىر كۆپلىتى تۆت مىسرالىق شېئىرىي ئەسەرگە ئايلاندۇرۇپ ئىشلەپ چىققان.

ھازىر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئامىتا يۇر دىيانا سۇترا»نىڭ ئۇچ خىل شەكىلدىكى نۇسخىسى، يەنى «1» نەسرىي (سەنئەن) شەكىلدىكى «2» «ئامىتا يا سۇترا» ئىچىدىكى

---

① بۇ مەڭگۈ تاش ھەققىدە گېلىڭ شىمىن «تارىخىئولوگىيە» (كاۋگۇ) ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىلى 3 - سانىدا ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇزۇنلۇق تەتقىقاتنى ئېلان قىلغان. كېيىن ق. بارات، لىۋ يىڭشىلار قايتا ئىزدىنىپ، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا ئايرىم ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىلى 1 - سانىدىكى تەتقىقاتىدىن پايدىلىنىلدى.

② قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دۇرىدە «كى كى» نامى بىلەن باغلانغان بىرقانچە ئەسەر بار. شۇنداق بولغاندا ئۇچ ئادەمنى «كى كى» دەپ ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇلار بىر ئادەمنۇ ياكى ئۇچ ئادەمنۇ بۇنى داۋاملىق تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك. شۇڭا بىز كىشىنى «كى كى I» دەپ ئاتاپ تۇردۇق. بەزىلەرنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا بۇ «كى كى» نامىلىق شائىرلار خەنزۇچە مۇجەتلەردە تىلغا ئېلىنغان «贯贯» (كۇي كۇي) بىلەن بىر ئادەم ئىكەن. بۇ ھەقتە ياڭ فۇشۇنىڭ «يۈز يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا نەزەر» نامىلىق ماقالىسىگە قارالا. بۇ «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» نامىلىق خەنزۇچە ژۇرنالنىڭ 2000 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

(نەسرىي شەكىلدىكى) نۇسخىسى ،3، نەزمى شەكىلدىكى نۇسخىلىرى بارلىقى مەلۇم[1].
«ئامىتا يۇرديانا سۇترا» بۇددىزمنىڭ «كىرسىز، پاك ئورۇن»[2] ئەقىدىسىنىڭ ئۇچ نومىنىڭ بىرى[3]. تۆۋەندە بۇ ئەسەردىن مىسال كۆرۈپ ئۆتىمىز.
ئەسلى نۇسخىسى

تاي پاي لىن شى تىپ ئاتل (ى) بغ:
تايشىڭ نومنۇڭ ئىچتە:
تالۇلاپ يىغىپ م (ە)ن ككى ككى:
تاقشۇتقا ئىنتۇرۇ تەگدىم.
بۇگۈنكى تىلدىكى يەشمىسى:
ئۇلۇغ ئاق نېلۇپەر گۈرۈھى دەپ ئاتىلىدىغان،
ماھايانا (مەزھەپىگە خاس) نومنىڭ ئىچىدىن
تاللاپ يىغىپ، مەن كى كى
شېئىر شەكلىگە كەلتۈردۇم.

3 ـ كارۇناداس

كارۇناداس يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئالىم بولۇپ، تۇغۇلغان يىلى ئېنىق ئەمەس، 1311/2 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ سانسكرىت، خەنزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە تۇبۇت تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن ھەم بۇددا نوم ـ سۇترىلىرىنى مۇكەممەل بىلىپ قۇبلايخاننىڭ مەشھۇر تەرجىمانى سۇپىتىدە يۇەن سۇلالىسىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ سىياسىي جەھەتتىمۇ پىشقان ئادەم بولۇپ پادىشاھلارنىڭ ئەلنى ياخشى باشقۇرۇشى ئۈچۈن، ئەقىل كۆرسىتىپ، خەلق ئارىسىدىكى بىر قېتىملىق مالىمانچىلىقنىڭ ئالدىنى ئالغان. كارۇناداس «ھىندىستان، تۇبۇت دۆلىرى ھەققىدە» (西天西番经论) دېگەن كىتابنى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، پادىشاھقا تەقدىم قىلغان، پادىشاھ ئۇنى ئويما باسما خەت شەكلى بىلەن بېسىپ چىقىرىش توغرىسىدا يارلىق چىقارغان ھەم ھەرقايسى يەگ ـ ۋەزىرلەرنىڭ ئۆگىنىشىنى بەلگىلىگەن.
كارۇناداس يەنە شېئىرمۇ يازغان. ئۇنىڭ «ئۆتۈنچ دۇئاسى» ناملىق 17 مىسرالىق بىر شېئىرى خانبالىقتا يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ شېئىر 1302 ـ يىلى يېزىلغان بولۇپ، گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تەرىپىدىن جۇڭگودىن ئېلىپ كېتىلىپ، بېرلىن تۇرپان ھۆججەتلىرى فوندىدا ساقلانغان، 1975 ـ يىلى گېرمانىيىلىك پېتىر زېمې «ۋېنگرىيە شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى»نىڭ ئالدىنقى سانىدا ئېلان قىلغان.
ئۇنىڭ تېكىستى مۇنداق:

---

① چەت ئەللەردە بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان. ش ئۇ ئا ر تەۋسىدە ئى. يۇسۇپ بۇ ئەسەرنىڭ شېئىرىي نۇسخىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشىنى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىلى 2 ـ سانىدا ئېلان قىلدى. بۇ كىتابتىكى بايانلار مۇشۇ ماقالىدىن ئېلىنىدى.
② كىرسىز، پاك ئورۇن ـ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدە «كىرسىز ئارىخ ئورۇن» دېيىلىدۇ. بۇددىزمنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ تەرىپىچە، كىرسىز، پاك ئورۇن بۇددا (بۇرخان) تۇرىدىغان ئورۇن (دۇنيا) ھېسابلىنىدۇ.
③ قالغان ئىككى نوم «ئاچارىستا يۇر سۇترا» ۋە «ئامىتا با سۇترا»لاردىن ئىبارەت. بۇلار جۇڭگو بۇددىزمىدىكى «كىرسىز، پاك ئورۇن» مەزھىپىنىڭ ئاساسلىق دەستۇرلىرى ھېسابلىنىدۇ.

قاغان خانىمىزنىڭ ئانقۇلايۇ ئوق،
قاتۇننۇڭ ئالتۇن ئۇرۇغلارنىڭ
ئادالىرى تۇدالىرى ئامرىلىپ ئۇزۇن ياشاپ،
ئالپ بولغۇلۇق بۇرخان قۇتىن بولماقلارى بولسۇن.
ئالقۇقاماغ تىنلىغ ئوغلانلارى يىمە،
ئارىغ ئىمۇق ئونۇش يولغا يوريۇ①.

4 - يول تۆمۈر يۈچىكى

يول تۆمۈر يۈچىكى 1330 - يىلى يۇەن سۇلالىسى يۇننەنگە يۈرۈش قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇيغۇر ھەربىي ئەمەلدارى بولۇپ، ئۇ يۇننەندە تۇرۇۋاتقان چېغىدا قۇنشې ئىسىم بۇتساتۇا（观世音菩萨）غا چوقۇنىدىغان ئايالىغا ئاتاپ بىر پارچە شېئىرىي سالام خەت يازغان.

مەزكۇر سالام خەت قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى باش قاپىيە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان. قىسمەن جايلاردا باش قاپىيە بىلەن تەڭ ئاياق قاپىيىمۇ مەلۇم دەرىجىدە قوللىنىلغان بولۇپ 80 قۇر، ئۇنىڭغا «ئۆڭدى يۈكۈنچ شلوك ئەرۇر» (مەدھىيە ۋە يۈكۈنۈش شىلوكى)②دەپ ماۋزۇ قويۇلغان.

بۇ «سالامنامە»نىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، سالام خەت ئىككى چوڭ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان. (ماۋزۇ بىرىنچى قۇر، ئاخىرقى سۆز 80 - قۇر بۇنىڭ سىرتىدا) : 45- قۇرغىچە قۇنشىئىم بۇدساتۇانىڭ تەققى - تۇرقى، ئېسىل پەزىلەتلىرى ۋە سۈپەتلىرىنى تىلغا ئېلىش ۋە مەدھىيىلەش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ؛ كېيىنكى قىسىم 45 - قۇردىن 80- قۇرغىچە بولغان 35 قۇردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن يۇننەن رايونىغا لەشكىرىي ئىشلار ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن يول تۆمۈر يۈچىكىنىڭ ئايالىنىڭ ئېرىنى (تېكىستتە ئۆز «بەگىم» دەپ ئېلىنغان) قۇنشېئىم بۇدساتۇانىڭ ئۆز پاناھىدا ساقلاپ، ئامان - ئېسەن ئاتا - ئانىسى، تۇغقانلىرى ۋە پەرزەنتلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە نىسىپ قىلىشنى تىلەپ يازغان شېئىرىي سالام خېتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سالام خېتىنىڭ ئاخىرىدىكى بۇ مەزمۇنغا قارىغاندا يول تۆمۈر يۈچىكىنىڭ ئۆزىنىڭ سالام خېتىنىغا ئايالى ئۆزىگە ئەۋەتكەن سالام خەتنىمۇ قوشۇۋەتكەن بولسا كېرەك.

مەزكۇر سالام خەت ھەجىم جەھەتتە قىسقىراق بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر شېئىرىيىتى، يۇەن دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت مۇستەھكەملەش ئۇرۇشلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولى، ئۇيغۇر سالام خەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى قاتارلىق مەسىلەرنى تەتقىق قىلىشتا زور قىممەتكە ئىگە بولۇپ،

---

① گىلاۋ شىمىن «قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 86 - بەت.

② شلوك—سانسكرىت تىلىدىكى «Sloka» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، «مەدھىيە»، «تەرىپلەش» مەنىسىدە. بۇ سۆز سانسكرىت تىلىدا «Gatha» (خەنزۇ تىلىدا 偈 دەپ مەنىدە تەرجىمە قىلىنغان) بىلەن تەڭداش بولۇپ، بۇددا نوملىرىدىكى بىر خىل ژانىرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ژانىردىكى ئەسەرلەر مۇقىم خەت سانى ئوخشاش تۆت جۈملىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئومۇمەن ئىككى خىل بولىدۇ. بىر خىلى سانسكرىت تىلى بويىچە ھېسابلىغاندا 32 بوغۇمدىن تۈزىلىدۇ. (ئەمەلىيەتتە پەقەت مۇشۇ خىلا تېپىك «شلوك» ھېسابلىنىدۇ؛ يەنە بىر خىلى تۆت مىسرادىن تەشكىل تاپىدۇ. ھەربىر مىسرا بەشتىن يەتتىگىچە سۆزنى تۈز ئىچىگە ئالىدۇ. «شلوك» بەزى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەردە «ناقشۇت» دەپمۇ ئېلىنغان.

نوقۇل ھالدىكى سالام خەتلەردىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ[1].

5 ـ شې لەنلەن خېنىم

شې لەنلەن خېنىم ياكى شى لەنلەن باخشى (1267/8 ـ 1331/2) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر راھىبە. ئۇ قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. شې لەنلەن ئۇنىڭ ئىسمى، «باخشى» ئۇستاز دېگەن مەنىدە بولۇپ، موڭغۇل — يۈەن ئوردىسىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنى ھۆرمەتلەپ قويغان نامىدىن ئىبارەت.

شې لەنلەن باخشى موڭغۇل ـ يۈەن ئوردىسىغا ئون نەچچە يىل كىرىپ ـ چىقالىغان، تۆت ئەۋلاد موڭغۇل خانى دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن، ئۇنىڭ خانىش زامانىدا خىزمەت ئارتقۇزغان بولۇپ، ئابرۇيى يۇقىرى، ناھايىتى ئىشەنچلىك كىشىلەردىن بىرىگە ئايلانغان. شۇڭا، بەگ ـ تۆرىلەر ۋە ئايال ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ھۆرمەتلەپ «باخشى» دەپ ئاتاشقان.

شې لەنلەن باخشى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان «بۇددا ۋاتامساكا ماخاۋاي پۇليا سۇترا»، «لىڭيەن سۇترىسى» (楞严经)، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ساددارما پۇنداريكا سۇترا» (法华经)، «ئالتۇن يارۇق» (经明光华)، شۇنداقلا تۇبۇت تىلىدا يېزىلغان «پراجناغا ئوقۇلغان سەككىزمىڭ مەدھىيە» (般若八千颂)، «بەش مۇھاپىزەتلىك تارانى» (护五陀罗尼) قاتارلىق ئون پارچىدىن ئارتۇق بۇددا نوم سۇترىلىرىنى يېزىپ ئالتۇن ھەل بىلەن بېزەپ چىققان.

ئۇ يەنە دادۇ (بېيجىڭ) دا مىياۋ شەن ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرغان، ۋۇتەيشەندىكى فومىڭ ئىبادەتخانىسىنى رېمونت قىلدۇرۇپ ياساتقۇزغان، بېيجىڭ شىشەندىكى لوڭ چۈەن ئىبادەتخانىسىنى قايتىدىن ياسىغان. ئۇ تىبەتتىكى ۋۇدا ئىبادەتخانىسى، قوچۇدىكى جەننەت ئىبادەتخانىسى، جىڭچىڭ (京城) دىكى ۋەن ئەن ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلارغا نۇرغۇن ئىسرىقدان ياردەم قىلغان. ئۇ ئىبادەتخانا سېلىش، ئەسلىمىلەرنى ئوڭشاش قاتارلىقلار ئۈچۈن نەچچە ئون مىڭ ئاقچە سەرپ قىلغان. ئۇ «ھەقىقىي پاك مېھرىبان ئۇستاز» دېگەن شەرەپ نامىغا مۇيەسسەر بولغان.[2].

شې لەنلەن باخشىنىڭ ئېلىمىزنىڭ بۇددا مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن قوشقان ئاجايىپ تۆھپىلىرى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

6 ـ سىلىغ تېگىن

سىلىغ[3]تېگىن ئۆز دەۋرىنىڭ راھىبەسى ۋە شائىرەسى. ئۇ قوچۇ ئۇيغۇر رايونىدا ياشىغان. ئەينى زاماندىن قالغان «يېتىكەن[4]سۇترا» ناملىق بىر نومىنىڭ ئاخىرىدا «يەنە گۈي

---

① مەزكۇر سالام خەت پروسىيە ئېكسپېدىتسىيىسى جەريانىدا تۇرپاننىڭ مۇرتۇق رايونىدىن بايقالغان. ھازىر گېرمانىيىنىڭ بېرلىن تۇرپان يادىكارلىقلىرى فوندىدا ساقلانماقتا. بۇ ھەقتە چەت ئەللەردە ۋىنگېرىيىلىك تۇركشۇناس جورجى ھازاي، دوكتور پېتېر زېمى، ياپونىيىلىك پروفېسسور ئودا جوتېن (小田寿典) قاتارلىقلار ئىزدىنىشتە بولغان. ئېلىمىزدە دوكتور ئابدۇرىشىت ياقۇپ ئۇنى بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئاغدۇرۇپ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىلى 3 ـ سانىدا ئېلان قىلدى.

② بۇ توغرۇلۇق ساتېرىياللارنى «جۇڭگودىكى سىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئېپسانىلىرى قامۇسى»؛ لى گۇشاڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى، 2 ـ سان، 123 ـ بەتلىرىدىن كۆرۈڭلار.

③ بۇ بەزى مەنبەلەردە «سىللىغ» دەپ ئېلىنغان، ئىلگىرى مەن «سېلىغ» دەپ خاتا قوللانغان ئىكەنمەن.

④ يېتىكەن—يەتتە تىكەن دېگەن مەنىدە.

بۇرۇچلۇق» دەپ ئىسىم بىلەن ئاتىلىۋاتقان ئالتە كۆپلەتتلىق بىر خاتىمە دۇئاسى بار بولۇپ، بۇ ئەسەردە سىلىغ تېگىننىڭ نامى ئوچ يەردە كۆرۈلىدۇ. بۇ 1313 - يىلى يېزىلغان.

بۇ شېئىردا شۇ دەۋرنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆزىنىڭ ساۋابلىق ئىشلىرىنى زامانىنىڭ خانلىرى-غا، بارلىق جانلىقلارغا بېغىشلاش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئاغرىق - سىلاقتىن قۇتۇلۇش ۋە «قايتا تۇغۇلۇش» ۋاقتىدا يەنە قىز بولۇپ تۇغۇلۇپ قالماسلىق ئارزۇ - ئارمانلىرىنى بايان قىلىدۇ.

تۆتلۈك، بەشلىك، ئالتىلىك مىسرالار بويىچە ئەركىن يېزىلغان بۇ كۆپلەتتلار قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ قائىدىسى بويىچە تولاراق باش تەرىپى قايىپىلەشتۇرۇلگەن[1].

7 - ۋاپسى باخشى

XIII ئەسىردە قوچۇ تەۋەسىدە ياشىغان بۇددا مۇتەپەككۇرى. ئۇنىڭ «كۆڭۈل تۇزۇن ئوقۇتتاچى نوم بىتىگ ياكى ئاڭنىڭ ماھىيىتىنى بىلدۈرگۈچى نوم بىتىگ» (ئاڭنىڭ ماھىيە-تىنى بىلدۈرگۈچى نوم) ناملىق بىر پارچە ئەسىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى شەرھلەنگەن.

شىناسى تېگىن نىمىس تىلىدا ئېلان قىلغان «يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرچە بۇددىزم ئەسەرلىرى» (بۇداپېشت 1980 - يىلى نەشرى) ناملىق ئەسىرىدە بۇ ئەسەرنى تونۇشتۇرغان ۋە ئۇنىڭ ئەينى تېكىستىنى جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىگە سۇنغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تەرجىمانلاردىن ئۇراساق (ئەنزاق) پراجناشىرى (بىلاناشىل) قا-تارلىقلار ئۇيغۇر تىلى بىلەن شېئىر يازغان، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلىرى-دىن بىر قىسمى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن[2].

---

① چەت ئەللەردە بۇ توغرۇلۇق تەتقىقاتلار ئېلان قىلىنغان. ش ئۇ ئا ر تەۋەسىدە ق. بارات «قەدىمكى ئۇيغۇر راھىبەسى سىلىغ تېگىن» دېگەن تېمىدا تەتقىقات ماقالىسىنى يېزىپ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىلى 4 - سانىدا ئېلان قىلدى.

② بالۇ فۇشۇ «يۈز يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا نەزەر»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 2000 - يىلى، 4 - سان، خەنزۇچە، ئۇرۇمچى.

IX باب. چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

§1. ئومۇمىي ئوبزور

1 ـ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال

چىڭگىزخان (1162 ـ 1227) باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بىپايان ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىنى ئىگىلەپ، ئاخىرىدا ئوغۇللىرىغا بۇ زېمىنلەرنى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى باشقۇردى.

چاغاتاي ئۇلۇسى مىلادى 1224 ـ يىلى چىڭگىزخان ئۆزىگە قاراشلىق بارلىق زېمىنلارنى ئۆز ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن. چاغاتاي ئۇلۇسىغا قاراشلىق زېمىنلارنى كونكرېت كۆرسەتسەك، ئىلى دەرياسىنىڭ باش ئېقىمى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى يەتتە سۇ رايونى، جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىغىچە بولغان ماۋارە ئۇننەھر رايونى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا قاراشلىق كۇسەن (كۇچا) شەھىرىنىڭ غەربىدىكى غەربىي تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىن ئىبارەت. چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ سىياسىي مەركىزى ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدىكى ئالمالىق شەھىرى ئىدى. چاغاتاي خان بەزىدە يەنە قاياس شەھىرىدە تۇراتتى.

چاغاتاي خان ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان ئۇلۇسنى ئۈچ قىسىمغا ئايرىپ باشقۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىستان ۋە ماۋارە ئۇننەھر رايونىنى خارەزىملىك ئۇيغۇر سودىگەر مەھمۇد يالاۋاچ ئارقىلىق باشقۇردى. ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىنى مەركەز قىلغان ماڭلاي سۆيە رايونىنى دوغلات قەبىلىسى ئارقىلىق باشقۇردى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى رايونىنى بولسا ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئارقىلىق باشقۇردى.

1238 ـ يىلىدىن كېيىن مەھمۇد يالاۋاچنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد يالاۋاچ باش دارۇغاچىلىققا تەينىلەنگەن. مەسئۇدنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى دادىسىنىڭكىگە قارىغاندا كەڭرەك بولغان. ئۇ ماۋارە ئۇننەھرنىڭ باش دارۇغاچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەش بىلەن بىرگە، يەنە قاراغوجا (قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزى رايونلىرى)، بەشبالىق، خوتەن، كاشغەر، ئالمالىق، ھەييال (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدا)، سەمەرقەند، بۇخارا ۋە جەيھۇن (ئامۇ) دەريا ۋادىلىرى قاتارلىق رايونلاردىكى مۇسۇلمانلارنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيتتى[1]. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى تا مىلادى 1289 ـ يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ئۆتىدى.

چاغاتاي ئۇلۇسىغا قاراشلىق ماڭلايسۆيە رايونى بولسا ئاساسەن شەرقتە تاربۇگۇر (ھازىرقى بۇگۇر)، كۇسەن (ھازىرقى كۇچا)، غەربتە پەرغانە ئويمانلىقى ۋە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇبتا چەرچەن قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «ماڭلايسۆيە» چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىگىلەيتتى[2]. بۇ رايونىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىدى. كۇچا رايونىدىن تا قامۇل (ھازىرقى قۇمۇل) ۋە ھازىرقى گەنسۇ

---

① ۋ. ۋ. بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى توغرىسىدا 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 187 ـ بەت، 1984 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە.

② مىرزا ھەيدەر «تارىخىي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 155 ـ بەت.

ئۆلكىسىنىڭ جىايۇگۇەن قوۋۇقىغىچە بولغان جايلار بولسا، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولۇپ، چاغاتاي ئۇلۇسىغا قاراشلىق ماۋلايسۇيە رايونىنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيتتى[1].

XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە چاغاتاي خانلىقى ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى. بۇگۈنكى ئۆزبېكستان، تاجىكستان، قىرغىزستان جۇمھۇرىيەتلىرى، قازاقستاننىڭ قىسمەن جايلىرى، شۇنىڭدەك ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسىم رايونى غەربىي چاغاتاي خانلىقىغا، بۇگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، قازاقستاننىڭ يەتتە سۇ رايونى ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى رايونلار شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە بولدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى، «موغۇلىستان» دەپمۇ ئاتالدى[2].

1360 ـ يىللىرى تۇغلۇق تۆمۈر (1363 ـ 1330 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) خانلىقىنى قايتا بىرلىككە كەلتۈردى. ئاردىدىن بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە پارچىلاندى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى خىزىر خوجا (? ـ 1399) تەختكە چىقىپ، ماۋاۋراھ ئۇننەھر رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئەمما، ئەمىر تۆمۈر قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئاخىرقى ھېسابتا مەغلۇپ قىلىندى. خىزىر خوجا ئالمىلىقنى تاشلاپ كۆچاغا، ئاندىن جالىش ـ قارا شەھەرگە، ئاخىرىدا بەشبالىققا كېلىپ، بەشبالىقنى ئۆزىنىڭ يېڭى پايتەختى قىلدى. خىزىر خوجا رەھبەرلىكىدىكى چاغاتاي خانلىقى جالغا يەنىۋي قاتارلىقلار يازغان «مىلاد سۇلالىسى تارىخى»دا «بەشبالىق خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

موڭغۇللار غەربىي يۇرت (قۇرىغار) غا ئىگە بولغان چاغدا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن باشقا رايونلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، شۇنداقلا بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى (جۇملىدىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى) دېگۈدەكلا ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما، قاڭلى، تۈركمەن، قىرغىز قاتارلىق بىرقانچە ئون تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ھەم تاجىك قەبىلىلىرىنىڭ ماكانى ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن موڭغۇللار غەربىي يۇرتقا كېلگەندە، بۇ جايدىكى قەبىلە—ئۇلۇسلار جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرخىل باسقۇچلىرىدا تۇراتتى. ئىقتىسادىي نۇقتىدىن قارىغاندا چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇقرالىرىنى دېھقان ئاھالىلەر ۋە چارۋىچى قەبىلىلەر دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىش مۇمكىن. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە ماۋاۋراھ ئۇننەھر رايونىدا ياشايدىغان خانلىقنىڭ دېھقان پۇقرالىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىدا ياشايدىغانلار خانلىقنىڭ چارۋىچى پۇقرالىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تارىخى بۇندىن بىر قانچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنى مۇقەددىمە قىلىدۇ. بۇ دائىرىدىكى سودا پائالىيىتى ۋە شەھەر تۇرمۇشىمۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ بالدۇر باشلانغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەسىرلەردىن بۇيان مۇشۇ دائىرىدە ھاكىمىيەت تىكلىگەن بىرمۇنچە سۇلالىلەر ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇشۇ پۇختا قەلئەلەرنى تايانچ نۇقتا قىلىپ يۈرگۈزگەن.

چاغاتاي خانلىقى ئاسىيادىكى ئوچ چوڭ ئوتلاقنىڭ ئىككىسىنى، يەنى يارىش ـ جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىنى سورىدى. بۇ ئوتلاقلار خانلىق دائىرىسىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئوخشاش، ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي پائالىيەتلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. بۇ ئوتلاقلار ساكلار، ھونلار، دېڭلىڭلار، چوڭ ياۋچىلار، تېلېلەر، روران لەر، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي تارىخى سەھنىسىمۇ بولغان[3].

---

① ئەۋەر بايتور، خەيرىنسا سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، ۋېيجىڭ، مىللەتلەر دارىخى، 1990 ـ يىلى نەشرى، 811 ـ بەت.

② لىۋجى شاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 565 ـ بەت، ۋېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

③ لىۋ جى شاۋ «چاغاتاي خانلىقى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى، 1 ـسان، 158 ـ بەت.

چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەكىللىرىدىن بولغان مەسئۇد يالاۋاچ، مەسئۇد يالاۋاچ ھەم ئورتۇپ دۇغلاتى قاتارلىقلار موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مىسلىسىز ۋەيران قىلىنغان بۇ رايوننى ناھايىتى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈش، شۇنداق قىلىپ، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ماددىي ۋە سىياسىي ئېھتىياجىنى تولۇق قاندۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى، يەنى ئۇلار ئالدى بىلەن يەرلىك قوۋۇم، قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىگە يول قويدى؛ يەرلىك ئەمەلدارلارغا ئىشەندى ۋە ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ھۆكۈمرانلىق تايانچىسى دەپ قارىدى؛ بولۇپمۇ يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە تۈركىي ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئەسلىگە كېلىپ، تېخىمۇ راۋاجلىنىشىغا يول قويدى، ھەتتا ئۆزلىرىمۇ بۇ سىياسەتنى كۈچەپ تەشۋىق قىلدى؛ مەسىلەن، مەسئۇد يالاۋاچ دارۇغاچلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن چاغدا، چاغاتاي خانىنىڭ تەستىقىنى ئېلىپ، بۇخارا، سەمەرقەند، تاشكەنت، ئۆرگەنج، خوجەند قاتارلىق جايلاردا بىرمۇنچە يېڭى شەھەر ۋە قورغانلارنى بىنا قىلدۇردى. قورغانلارنىڭ ئەتراپىدا ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، يېڭى تېرىلغۇ يەرلەر ۋە باغ - ۋارانلارنى كۆپەيتتى. ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريا ۋادىسىدا بىرمۇنچە سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇردى. نەتىجىدە، ماۋارە ئۇننەھر رايونىنىڭ خاراب بولغان ئىگىلىكى ناھايىتى تېز ئەسلىگە كېلىپ، چاغاتاي ئۇلۇسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە خېلى تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. شۇڭا بۇ جايغا كۆچۈپ كەلگەن موڭغۇل قەبىلىلىرىمۇ بۇرۇنقى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئادىتىنى تاشلاپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ تۈركلىشىش جەريانىنى تېزلەتتى، ھەتتا بارلاس، دوغلات قەبىلىلىرى ناھايىتى تېز ئارىدا يەرلىك تۈركىي قەبىلىلەرگە سىڭىپ كەتتى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەسئۇد يالاۋاچ ئۆزىنىڭ 60 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى جەريانىدا ماۋارە ئۇننەھر ۋە ماۋلايسۆيە رايونىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور تۆھپە قوشتى. ئۇ مىلادى 1238 - يىلى داروغاچلىق مەنسىپىگە ئىگە بولۇپلا چاغاتاي خانىنىڭ تەستىقى بويىچە بۇخارا ۋە كاشغەر شەھىرىدە «مەدرىسى مەسئۇدىيە» ناملىق ئىككى چوڭ ئوقۇش يۇرتى تەسىس قىلدى[1]. شۇنىڭ بىلەن مەسئۇد بەگ كاشغەردىكى مەدرىسكە 1255 - 1289 - يىللىرى ئۆزى شەخسەن رىياسەتچىلىك قىلدى. بۇخارادىكى «مەدرىسى مەسئۇدىيە» گەرچە مىلادى 1273 - يىلى ئەجەم (ئىران) رايونىدىن كەلگەن موڭغۇللار تەرىپىدىن خانۋەيران قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ناھايىتى تېز ئەسلىگە كەلدى. مىلادى 1289 - يىلى مەسئۇد يالاۋاچ ۋاپات بولغان چاغدا، ئۇنىڭ مېيىتى دەل ئەنە شۇ بۇخارادىكى «مەدرىسى مەسئۇدىيە»نىڭ يېنىغا قويۇلدى. كاشغەردىكى مەسئۇدىيە مەدرىسى بولسا، كۆندىن كۆنگە رونىق تېپىپ، ماۋارە ئۇننەھر، ماۋلايسۆيە، ھەتتا ئىران - ئەجەم رايونىغىمۇ مەشھۇر بولغان چوڭ بىر ئالىي ئوقۇش يۇرتىغا ئايلاندى. لېكىن، شەرقتە داۋلىق بۇ مەدرىسە، مىلادى 1388 - يىلى تۆمۈر كاشغەرگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا تامامەن خارابىيزار-لىققا ئايلاندى.

چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەندىن كېيىن بۇ رايوندا سودا - سانائەت، پۇل - مۇئامىلە ۋە باشقا تەرەپلەردىمۇ بىرمۇنچە ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. ماۋارە ئۇننەھر ۋە ماۋلايسۆيە رايونلىرىنىڭ تاشقى سودىسى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بۇرۇنقى يىپەك يولى يەنە قايتىدىن جانلاندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى خان بالىق (بېيجىڭ) شەھىرىدىن قاراقۇرۇم شەھىرىگە ۋە قاراقۇرۇم شەھىرىدىن ئالتاي تاغلىرى، ئىمىل شەھىرى، ئالمالىق شەھىرى ئارقىلىق ساراي شەھىرىگە (ھازىرقى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى ئاستىراخان شەھرى-نىڭ يېنىدا) ھەم بۇ جايدىن ياۋروپاغا قاتنايدىغان «شىمالىي يىپەك يولى» ۋە قەدىمكى

---

① بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە» 12 لېكسىيە» خەنزۇچە 1984 - يىلى نەشرى، 187 - بەت.

«يىپەك يولى»نى بويلاپ قاتنايدىغان «جەنۇبىي يىپەك يولى»دا يېڭى بىر گۈللەنگەن ۋەزىيەت مەيدانغا كەلدى. مەسئۇد يالاۋاچ بۇخارادا پۈل مۇئامىلە مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە مىستىن پۈل قۇيدۇردى.

ئومۇمەن، مىلادى 1224 ـ يىلى شەكىللەنگەن چاغاتاي ئۇلۇسى ناھايىتى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ماۋارە ئۇننەھر ۋە ماۋغۇلىستانغا رايونىنىڭ ۋەزىيىتىنى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماي، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تېز ئىلگىرى سۈردى، شۇنداقلا چاغاتاي خان خېلىلا ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بۇ رايونلارنى بىر مەزگىل تىنچ شارائىت بىلەن تەمىنلىدى[1].

چاغاتاي خان ھۆكۈم سۈرگەن يىللار ئۇزۇن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ ئالاھىدە بىر تارىخىي شەخس سۈپىتىدە ھاكىمىيەت سورىغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇزۇن بىر دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. «چاغاتاي دەۋرى»دە قوللىنىلغان تىل «چاغاتاي تىلى»، شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قالغان.

تارىخىي ماتېرىياللار بويىچە، چاغاتاي دەۋرى ئاساسەن مىلادى 1224 ـ يىلى چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەن ۋاقىتتىن باشلاپ، چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ئۇلۇسى (1224 ـ 1309)، چاغاتاي خانلىقى (1309 ـ 1348)، موغۇلىستان خانلىقى (1348 ـ 1514)، يەركەن خانلىقى (1514 ـ 1680) غا قەدەر بولغان تۆت يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېكىن، چاغاتايلار ھەققىدىكى بىرمۇنچە ئەسەرلەردە چاغاتاي خانلىقى زېمىنىدە شەكىللەنگەن ۋە غەيرىي چاغاتاي ئەۋلادى بولغان ئەمىر تۆمۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغان تۆمۇرلەر خانلىقى، تۆمۇر ئەۋلادى ئەبۇسەئىد تەرىپىدىن قۇرۇلغان خۇراسان دۆلىتى (1451 ـ 1507)، تۆمۇر ئەۋلادى زاھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھىندىستان بابۇرىيە ياكى بۇيۇك موغۇل خانلىقى (1497 ـ 1761) قاتارلىق خانلىقلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەرمۇ چاغاتاي دەۋرى دېگەن ئۇقۇم ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ، ھەتتا چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى باتۇخان تەرىپىدىن شەرقىي ياۋروپا ياكى قىپچاق سەھراسىدا قۇرۇلغان ئالتۇن ئوردا ياكى قىپچاق خانلىقى، كېيىنكى دەۋردە ئەنە شۇ باتۇخانىڭ توقتۇزىنچى ئەۋلادى ئۆزبېك خان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئۆزبېك خانلىقى (1312 ـ 1540) دەۋرىمۇ چاغاتاي دەۋرى دېگەن مەزمۇندا بايان قىلىنىدۇ. دېمەك چاغاتاي دەۋرى، تارىختا ناھايىتى ئۇزاق داۋاملاشقان بىر دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، تىل ۋە ئەدەبىيات مىراسلىرى جەھەتتىن قارىغاندا، شىنجاڭ رايونىدا تا مىلادى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە بۇ تىلدا يېزىلغان ئەدەبىي مىراسلار دەل ئەنە شۇ چاغاتاي ئەدەبىياتى تۈرىگە كىرىدۇ[2].

2 ـ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات نامايەندىلىرى

بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەدەبىيات ـ سەنئىتى بىر گۈللىنىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

چاغاتاي خانلىقى، جۈملىدىن شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك خانلىقلاردا ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى ھاكىمىيەت تىلى ۋە ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئالاقە تىلى قىلىنغان، شۇنداقلا موڭغۇل، پارس ۋە ئەرەب تىللىرىمۇ ئىشلىتىلگەن. يېزىق بولسا ھەر خىل بولغان. «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى». بۇ چىڭگىزخان ئوردىسىدا ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىپقالغان قانۇن دەستۇرى بولۇپ، ئۇ «چىڭگىزخان ياسىقى»، «چىڭگىزخان كىتابى»، «بىلىك ياساق»، «ياساق» (جاساق) دەپ ئاتالغان. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى دانىشمەنلەر

---

① ئە. بابتۇر، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 816 ـ بەت.
② ئە. بابتۇر، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 848 ـ بەت.

«قۇتادغۇبىلىك» بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭدىن ئىلھاملانغان. ئۇلار كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئاتىغاندىن باشقا (بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىق ئەھۋالىغا ئاساسەن) يەنە بۇ ئەسەر ئاساسىدا تۇزۇلگەن موڭغۇللارنىڭ قانۇنىنى ھەم «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دەپ ئاتىغان.

جانىبەگ ۋە «جانىبەگنىڭ كەچۈرمىشلىرى». جانىبەگ (1180 — ?1270) ئۆگدۇلمىش ئوغلى ئىسىق كۆل بويىدا ئۇيغۇرلارنىڭ بايان ئاۋۇل ئۇرۇقىدىكى بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1195 ـ يىلى چىڭگىزخان ئوردىسىغا كەلتۈرۈلگەن. تەخمىنەن 1210 ـ يىللىرى چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر قىلىپ، ئاخبارات توپلاش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان. ئوردىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن جۇجى (1177 ـ 1225) ۋە باتۇ (1209 ـ 1256) خانلارغا ئەگىشىپ جەنۇب قىلىپ، تەخمىنەن 1260 ـ يىللىرى «جانىبەگ-نىڭ كەچۈرمىشلىرى» (تولۇق ئىسمى «ئۆگدۇلمىش ئوغلى جانىبەگ ۋە ئۇنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى») نى يېزىپ چىققان. ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا بۇ قىسسىنىڭ باش قىسمىدىن بىر بابلا مەلۇم. ئەسەردە چىڭگىزخان، جۇجىخان ۋە باتۇخانلارنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى جانىبەگنىڭ شەخسىي كەچۈرمىشلىرىگە باغلاپ بايان قىلىنغان.

يۈسۈپ سەككاكى (1160 ـ 1228) ئالمالىق شەھىرىدە ياشىغان ئالىم ۋە سىياسىيئون. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ئىبن ئەبۇ بەكرى ئەل خارەزمى سەككاكى. ئۇ «مىفتائۇل ئۇلۇم» (ياكى «مەتئىلئۇلۇم») ۋە «تەلخىس» ناملىق كىتابلارنى يازغان. يۈسۈپ سەككاكى يەنە شېئىرىيەت، ئىستىلىستىكا ۋە مۇقام ساھەسىدىمۇ مېھنەت قىلغان.

«مىفتائۇل ئۇلۇم» (1190 ـ يىلى) ئەرەب تىلىدا يېزىلغان سەرف، نەھۋى، مەئانى، تىل ـ ئەدەبىيات، مەنتىق، پاساھەت، مۇسىقا (مۇزىكا)، پەلسەپە، ئاستىرونومىيە قاتارلىق 12، 13 تۈرلۈك ئىلىم توغرىسىدا مۇلاھىزە قىلىنغان.

جامال قارشى (1230 ـ ?1315) تىلشۇناس ۋە تارىخشۇناس بولۇپ، ئالمالىق شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، 1263 ـ يىللاردىن كېيىن كاشغەردە ياشاپ، «مەدرىسەئى مەسئۇدىيە» نىڭ مۇدەررىسلىكىنى ئۇستىگە ئېلىش بىلەن بىرگە ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1282 ـ 1300 ـ يىللىرى كاشغەردىكى ساچىيە مەدرىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم جەۋھەرى (ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل فارابى جەۋھەرى) نىڭ ئەرەبچە «سۇھاھ» ناملىق تۆت تومлۇق كىتابى ئاساسىدا «سۇراھ» («مۇلھىمقەتۇل سۇراھ» ياكى «سۇراھ مىنەل سۇھاھ») ناملىق كىتابنى ئىخچاملاپ يېزىپ چىققان. بۇ كىتابتا ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن فاراخانىيلارغا دائىر ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرمۇ بايان قىلىنغان.

پالۋان مۇھەممەد (1247 ـ 1326) خارەزمنىڭ كونا ئۆرگەنچ شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ شائىر، پەيلاسوپ ۋە پالۋان كىشى ئىدى. پالۋان مۇھەممەد چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن مەسنەۋى ۋە رۇبائىي ژانىرىدا گۈزەل ھەم چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى يازغان.

ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرى. كاشغەردە تۇغۇلۇپ، مىسىردا ياشىغان ئالىم. ئۇ مىسىر «باي بارسىيە» مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان ۋە 1363 ـ يىلى «تاجۇلسەئادەت ۋە ئەنۋانۇلسەيادەت» (سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى) ناملىق بىر كىتاب يازغان.

ئابدۇرېھىم ھاپىز. XIV ـ XV ئەسىرلەر ئارلىقىدا ياشىغان شائىر. ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «دىۋانى ھاپىز تۈركى» ناملىق توپلىمى يېتىپ كەلگەن. ئۇ لىرىك شېئىرلاردىن جەملەنگەن.

مۇھەممەد خارەزمى. ئالتۇن ئوردا خانلىقى (قىپچاق خانلىقى ? 1242 ـ 1480 ـ يىللار) دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر. ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە» (1353 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرى بار.

«مۇھەببەتنامە» 11 قىسمىدىن تۇزۇلگەن، 4 ـ، 8 ـ، 11 ـ پارچىلىرىغا پارسچە مىسرالار ئارىلاشقان، قالغانلىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

سەيفى سارايى. (1321 ـ 1391) ساراي شەھىرىدە ياشىغان شائىر ۋە تەرجىمان بولۇپ، ئۇمرىنىڭ ئاخىرىنى مىسىردا ئۆتكۈزگەن. شائىرنىڭ «سۇھەيل ۋە گۈلدۇرسۇن» ناملىق داستانى، «گۈلىستان بىت تۈركى»، «سىندبادنامە» (سەئىد مالىك قەزۋىنىنىڭ ئەسىرى) ناملىق تەرجىمى ئەسەرلىرى بار.

قۇتىب. ئالتۇن ئوردا خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان شائىر. ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» ناملىق داستانى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

بۇ دەۋردە ھېسامىدىن ئىبنى ئاسىم ئەل بارچىنلىقى، ھەيۋەت ئالا، ئەھمەد بىن ئوييۇب ئەل بالاساغۇنى، ئەييۇب بىننى ئەھمەد بالاساغۇنى، سىدى ئەھمەد («تەئەششۇقنامە» نىڭ ئاپتورى)، ئەلى (XIII ئەسىر، «قىسسەئى يۇسۇپ» نىڭ ئاپتورى)، دۇربېك (XIV ئەسىر، «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا» نىڭ ئاپتورى) قاتارلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرى ياشىغان.

«قۇرئان» XII ـ XVI ئەسىرلەر ئىچىدە بەش، ئالتە قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

§ 2. ناسىرىددىن رابغۇزى

1 ـ رابغۇزى ۋە «قىسسەسۇل رابغۇزى»

رابغۇزى تەخمىنەن 1279 ـ 1351 ـ يىللىرى ياشىغان. ئۇنىڭ ئىسمى ناسىر (ياكى ناسىرىددىن)، ئاتىسىنىڭ ئىسمى بۇرھانىددىن، رابغۇزى تەخەللۇس دەپ قارىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «رابغۇزى» ـ «رابات»، «ئوغۇز» دېگەن ئىككى ئىسمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. شۇنداق بولغاندا ناسىرىددىن (نەسىر) بۇرھانىدىن ئوغلى رابغۇزى دېگەن ئىسىم بىلەن كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ئانا يۇرتى كاشغەر دەپ قارايدىغانلار بار. بەزىلەر كاشغەر شەھىرىنىڭ شىمالىغا ئۇچ كىلومېتىرچە كېلىدىغان يەردىكى تۈتۈركنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان «قاراخان پادىشاھىم مازىرى» نىڭ يېنىدىكى «رابات مەسچىت» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ[1]. ئەمما ئۇ ئۆمرىنىڭ قىرانلىق چاغلىرىنى خارەزمدە ئۆتكۈزگەن.

رابغۇزى مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنى، پەلسەپىسىنى، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن يەنە تارىخقىمۇ قىزىققان.

مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىنىڭ نامىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دېگەن. مەقسۇت مۇندا پەيغەمبەرلەر قىسسەسى ئېردى. ۋەلاكىن ئادەمدىن بۇرۇن ياراتىلغانلار بار ئۇچۇن ئاندىن ئاغاز قىلدىم، ئىستەكلىككە ئاسان بولسۇن تېپ «قىسسەئى رابغۇزى، ئات قويدۇم».

ئەمما، ئەسەردە ئاساسەن پەيغەمبەرلەر تارىخىنى تەسۋىرلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغىنى ئۇچۇن، ئەسەر كېيىنچە باشقىلار تەرىپىدىن «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر قىسسەسى) دەپ ئاتىلىپ قالغان، دېگەن قاراش بار.

ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىلى ھەققىدە ئەسەرنىڭ نەزمى شەكلىدە يېزىلغان «خاتىمە» سىدە

يەتتە يۈز ئون ئەردى يىلغە كىم بىتىلدى بۇ كىتاب،
توغمىش ئەردى ئول ئوغۇزدە ھۇت سائادەت يۈلتۇزى.

دېيىلگەن. ئېنىقكى بۇ ئەسەر ھىجرىنىڭ 710 ـ يىلى، يەنى مىلادى 1311 ـ يىلى 2 ـ

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىلى، 3 ـ سان.

ئايدا يېزىلغان.

ئاپتور ئەسەرنى يېزىپ «توك بۇغاخان» دېگەن كىشىگە تەقدىم قىلغان. بۇ توغرۇلۇق كىتابتا مۇنداق خاتىرە بار.

«يازىپ ئىلىتتىم ناسىردىن توكبۇغا تابۇغىنە تىلەيۈرمۇ، تىلەمەسمۇ بىلگۈلۈك، بىلسۇن ئۆزى»

تارىخچىلار توك بۇغاخان دېگەن كىشى 1326 ـ يىلى يەنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تەختكە چىققان تارمارشىن خانىنىڭ ئوردىسىدىكى بىر مۆتىۋەر كىشى دەپ ئېنىقلاپ چىققان.

ئەسەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قوليازما نۇسخىلىرى ۋە قازان، تاشكەنت باسما نۇسخىلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇزېيلار ۋە كۇتۇپخانىلاردا ساقلانماقتا. بۇ قول يازمىلاردا يېزىلغان تارىخ ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆچۈرۈلگەن تارىخى ئوخشاش ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار تىلى، ھەجمى، ھەتتا ھېكايىلەرنىڭ بايان قىلىنىش تەرتىپى جەھەتتىن روشەن پەرقلەرگە ئىگە. بۇلارنى ئەسلى نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن تارىخىغا قاراپ ئومۇمەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرى قەدىمكى نۇسخىسى، يەنە بىرى چاغاتاي تىلىدىكى نۇسخىسى.

قەدىمكى نۇسخىسى دېگىنىمىز، ئومۇمەن رابغۇزى يازغان دەۋرنىڭ تىلىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ياكى شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان نۇسخىلىرى بولۇپ، بۇلاردا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا بۇ نۇسخىلارنىڭ تىلىنى ئادەتتە خاقانىيە تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا تەۋە دەپ قاراشقا ياكى خاقانىيە تىلىدىن چاغاتاي تىلىغا قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ تىلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. چاغاتاي نۇسخىلىرى دېگەندە، ئومۇمەن XVII ـ XX ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ نۇسخىلىرى بېرىلگەن ئىسىمدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئەسەرنىڭ تىلى كۆچۈرۈش جەريانىدا كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن ئاساسەن چاغاتايلاشتۇرۇلغان، يەنى ئەسلى رابغۇزى يازغان قولىيازما تىلىدىكى مۇتلەق كۆپ سانىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئاساسەن ئەرەب ۋە پارسچە سۆزلەر ئالغان، ھەتتا ئەرەب ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇن مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىلىق ئامىللار قوبۇل قىلىنغان. شىنجاڭدا ئەڭ كۆپ تارالغان، تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك بولغان نۇسخىلىرىمۇ مۇشۇ چاغاتاي تىلى نۇسخىلىرىدۇر.

«قىسسەسۇل رابغۇزى» مەيلى تىل تەتقىقاتى جەھەتتىن، مەيلى ئەدەبىيات تەتقىقاتى جەھەتتىن بولسۇن، ھەرقانداق بىر يادنامىلىق بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئورنىنى تولدۇرۇشقا بولمايدىغان پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تارىخىي يادنامىلىق. بۇلارنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن كۆرىمىز.

«قىسسەسۇل رابغۇزى» يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك XIV ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىلغان ئەسەر بولغاچقا، ئۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ناھايىتى كۆپ ئامىللىرى ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى ئامىللىرىمۇ شەكىللىنىشكە باشلىغان. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىنى بۆلۈش ۋە بايان قىلىشتا جەزمەن قاراپ چىقمىساق بولمايدىغان بىر قىممەتكە ئىگە، يەنى ئۇ تۈركىي تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى دەۋردىن يېقىنقى زامانغا ئۆتۈشى جەريانىدا ئۈنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراممماتىكىلىق جەھەتتە قايسى ئامىللار يوقىلىپ، قايسى ئامىللار قوشۇلۇپ، قايسىلىرىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە قانداق ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئەڭ مۇھىم ئاساس بولىدىغان بىر قىممەتكە ئىگە يادنامىلىق.

«قىسسەسۇل رابغۇزى»نىڭ مەيلى قەدىمكى نۇسخىسى بولسۇن ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدە يەنە ناھايىتى كۆپ نۇسخىلىرى بار.

بۇلارنى تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن چوڭ ئىككى تۈركە ئايرىشقا بولىدۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز ئىچىدە خېلى كۆپ پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى نۇسخىلىرىنىڭ يەزىلىرى XV - XIV ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن بولسا، چاغاتايچە نۇسخىلىرىنىڭ يەزىلىرى XVIII ئەسىردە، يەزىلىرى XVIII - XIX ئەسىردە، ھەتتا يەزىلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچۈرۈلگەن. شۇڭا، ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن دەۋرىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن ئۇلاردا يەلگىلىك دەۋرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى كۆرۈلمەكتە. ئەگەر بىز ئۇلارنى كۆچۈرۈلگەن دەۋرىگە ئاساسەن تەرتىپكە تىزىپ، سېلىشتۇرۇپ، تەتقىق قىلىدىغان بولساق، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات تىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەسەرنىڭ نۇرغۇن قوليازما نۇسخىلىرى بار. بۇلار بىر كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن ئەمەس، ھەتتا ئەينى بىر نۇسخىسىمۇ بىر قانچە خەتتات تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن. باشقا - باشقا كىشىلەر تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ئارىسىدىمۇ مۇئەييەن پەرقلەر بار. بەزى نۇسخىلىرى قانداق تاۋۇشلارنىڭ قوللىنىلغانلىقى ياكى نۆۋەتلەشكەنلىكى، قانداق سۆزلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقى ياكى نۆۋەتلەشكەنلىكى، قانداق گرامماتىكىلىق قوشۇمچە مەنىلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقى ياكى نۆۋەتلەشكەنلىكى بىلەن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. مانا بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي دىئالېكتىنى تەتقىق قىلىش ۋە يورۇتۇپ بېرىشتە بىرنېچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا ھەجمى ئەڭ چوڭ ئەسەردۇر. مۇتلەق كۆپ ساندىكى قول يازما نۇسخىلىرى 250 ۋاراق 500 بەت ئەتراپىدا بولۇپ، ھەر بىر بەتكە 21 قۇر خەت يېزىلغان. شۇڭا، ئۇ مەيلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغىتىنى ئىشلەشتە بولسۇن ياكى گرامماتىكىسىنى ئىشلەشتە بولسۇن، بىزنى ئەڭ مول تىل ماتېرىيالى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ھەر خىل نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، بۇ نۇسخىلار سۆزلەرنىڭ ھازىرقى تۇرغۇن ھالىتىنى تەتقىق قىلىش ۋە يورۇتۇشتا بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىنى شۇ مۇناسىۋەتلىك تىللار بىلەن، جۈملىدىن ئەرەب ۋە پارس تىللىرى بىلەن، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر.

بۇ ئەسەر ئادەتتە ئۇيغۇر رومانچىلىقىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ سىمۋولى دەپ قارالماقتا. شۇڭا بۇ چوڭ ھەجىمدىكى ئەمگەك ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىيات تارىخىدا نەسرىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىنمۇ بىزنى ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ[1].

2 - «قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

① ئەسەرنىڭ تىلى توغرىسىدىكى بايانلار م. سايىتنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا، نىڭ تىلى» ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى. («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىلى، 3 - سان)

بۇ قىسىم 72 بابتىن ئىبارەت بولۇپ[1]، باش قىسىمدىكى ۋەقەلەر ئەسلى يەھۇدىيلار ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە «ئىنجىل» دا تىلغا ئېلىنغان. بۇلار كېيىنچە ئەرەبلەر ئارىسىدا تېخىمۇ راۋاجلىنىپ بەزىلىرى رەسمىي يوسۇندا ئەرەب فولكلورىغا ئايلانغان ۋە «قۇرئان» غا كىرىپ «قۇرئان» ئارقىلىق ئىسلاملاشتۇرۇلغان، جۈملىدىن بەزى ئوبرازلار «قۇرئان» كۆزقارىشى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلۈپ ئىلاھلاشقان ئوبرازلاردىن بولۇپ قالغان[2]، ھەتتا جاھانغا مەشھۇر تارىخىي شەخس ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىمۇ (36 ـ بابتا) ئىلاھلاشقان ئىسلام قەھرىمانى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ، قالغان سەككىز بابى ئىسلام ئېتىقادىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ جاھارىيالىرىنىڭ ھايات پائالىيىتىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن بەزى ۋەقەلەر ئىسلام دىنى روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، يەنى ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇپ تەسۋىرلەنىدۇ. يۇقىرىقى بابلار ئىچىدە يەنىلا ئىسلامىيەتنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئوبرازى مەركەزلىك ھالدا گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

قىسسىنىڭ ۋەقەلىك تارىخى (خرونولوگىيىلىك) تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى، ئىنسانىيەتنىڭ ئادەم بولۇپ شەكىللىنىشى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، بۇ جەمئىيەتتە سىنىپلارنىڭ پەيدا بولۇشى، دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى، بۇ جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن زور ئاستىرئىزم (ئاتەشپەرەستلىك) ، يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنى، ئاخىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، بۇ دىننى ئۆزىگە قورال قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن ئىسلام ئىمپېرىيىسى ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان مۇھەممەد پەيغەمبەر ھەم ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى، چاھارىيارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ئوماۋىيەلەر (مىلادى 661 ـ 750 ـ يىللار ئىچىدە ھۆكۈم سۈرگەن ئەرەپ ئىمپېرىيىسى) دەۋرىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرنىڭ ئەھۋالى دىنىي تۈسكە ئىگە كارتىنا ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق تەسۋىرلىنىدۇ.

ھەرقانداق يازغۇچى ئىجادىيىتىدە ئېستېتىك غايە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. چۈنكى، يازغۇچى شۇ ئېستېتىك غايىگە تايىنىپ تۇرۇپ دۇنيانى كۆزىتىدۇ، يازماقچى بولغان تېمىسىنى تاللايدۇ، تېمىنىڭ كونكرېت كۆرۈنۈش، بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ تىپىك شارائىتتىكى بەلگىلىك ھەرىكىتى، ئەسەرنىڭ سىيۇژىتى، قۇرۇلما ـ لىنىيىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. سىيۇژىت، لىنىيە قۇرۇلمىسىنىڭ جېنى بولغان توقۇنۇشلار ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىدىغان كومپوزىتسىيىسىنى قۇراشتۇرىدۇ. بۇ كومپوزىتسىيە ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان بەدىئىي ئوبرازلارنى مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇپ ئۆزىنىڭ كىتابخانلارغا يەتكۈزمەكچى بولغان تېندېنسىيىلىك ئىدىيىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ ياكى بۇنى باشقىچىرەك قىلىپ ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ ئېستېتىكىسىنى ئەسەرنىڭ پۈتۈن قۇرۇلمىسىغا سىڭدۈرۈپ، ئاخىرى تىپىك

---

① ئەسەرنىڭ قانچە بابلىقى مەسىلىسىدە، بىرقانچە يىلدىن بېرى يەنە 44 باب (قىسىم) دېگەن بايانلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. دەسلەپكى تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، 1988 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇ ئەسەرنى ئەسىر قىلغاندا، قىسقارتىپ ھەم بابلىرىنى كىرىشتۈرۈۋەتكەنىدەك تۇرىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى چەت ئەل ئالىملىرى ئومۇمەن ئەسەرنى 72 باب دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ كەلمەكتە. بۇ كىتابنىڭ ئىلگىرىكى نەشرلىرىدە 44 باب (قىسىم) دېيىلگەن، بۇ قېتىم ئۆزگەرتىلدى—ئا.

② رابغۇزى ئەسەرنى يېزىشتىن ئىلگىرى قانداق مەنبەدىن پايدىلانغانلىق مەسىلىسىدە، بىرقانچە خىل كۆزقاراش بار. يەزىدە ئۇ «قۇرئان» ۋە ئەرەب فولكلورىدىن پايدىلانغان دەپ قارىلىدۇ. موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى م. گ. گىۋر ئوغلى «يۈسۈپ-زۇلەيخا» سىيۇژېتى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ. «XIII ـ XIV ئەسىرلەردە بۇ سىيۇژېت ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەسىردىن رابغۇزنىڭ «قىسەسىل رابغۇزى» ناملىق كىتابىدىن ئورۇن ئالدى. ئاپتورنىڭ ئېيتىشچە، ئۇنىڭ بۇ ئەسىگى، ئېھتىمال، ئەبۇئىسھاق نىشاپورنىڭ «قىسەسىل ئەنبىيا» ناملىق كىتابىنىڭ پارسچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان، پارسچە نۇسخىسى بولسا ۋاھاب ئىبنى مۇنەببىھنىڭ ھىجرىيە V (مىلادى XII) ئەسىردە يازغان ئەرەبچە نۇسخىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسا كېرەك.» («يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا، داستانىنىڭ تۈركىي تىللار ئەدەبىياتىدىكى سىيۇژېتى توغرىسىدا»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 1 ـ سان، ئۈرۈمچى) دېمەك، بۇنىڭدىن كېيىن بۇ نۇقتىنىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بەدىئي كارتىنا، بەدىئي ئوبرازلاردا توپلىنىپ، گەۋدىلەندۈرۈلۈپ كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىنىدۇ. رابغۇزى مانا مۇشۇنداق ئۇسۇل ۋە نۇقتىئىنەزەر بىلەن «قىسسەئى رابغۇزى» نى يېزىپ چىققان.

قىسسە مەزمۇنلىرى دىنىي تۈس بىرقەدەر قويۇق بولغان ئەپسانە، رىۋايەتلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋەقەلىكلەرنىڭ زىددىيەت تەرەققىياتى رېئال تۈرمۇشتىكى زىددىيەت قانۇنىيىتى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە خاس ياكى دىنىي چۈشەنچە ۋە دىنىي تەپەككۇر لوگىكىسى بويىچە قانات يايغان. ئەمما بۇ ئەسەردىكى توقۇنۇشلار ۋە زىددىيەتلەر باشقا خەلقلەرنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدىكى زىددىيەت - تونۇنۇشلىرىغا ئوخشىمايدۇ، يەنى ئۇنىڭ-دىكى زىددىيەتلەر پەقەت بىر «ئاللاھ»نىڭ «قۇدرىتى» بىلەنلا بولىدۇ. شۇڭا ئەسەردىكى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ جېنى بولغان توقۇنۇش (كومپلېكت) مۇ ئىسلام دىنى چۈشەنچىسىدىكى «ئاللاھ»نىڭ «قۇدرىتى» بىلەن مەيدانغا چىقىرىلىپ، سۈژېتلار دىنىي چۈشەنچىلەر ئاساسىدا قانات يايدۇ. مەسىلەن: «ئادەم» (ئەلەيھىسسالام) تۈپراقتىن يارىتىلغان،[1] ئۇ ئەرشكە چىقىرىلىشىدا «ئاللاھ»نىڭ ھۆكمى بىلەن سەجدە قىلىدۇ. ئەمما، شەيتان «ئوت»تىن يارالغىنى ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنى تۈپراقتىن يارالغان «ئادەم»دىن ئۈستۈن تۇتۇپ، سەجدە قىلغىلى ئۇنىمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئاللانىڭ قارغىشىغا ئۇچراپ (ئۇ ئەسلى پەرىشتە ئىدى) پەرىشتىلىك سۈپىتىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، شەيتانغا ئايلىنىدۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ قىسسىدە ئادەمگە قارشى كومپلېكتنىڭ ئاساسىي تەرىپىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قىسسىدە سۈژېتلار قانات يايىدىغان، تەرەققىي قىلىدىغان زىددىيەت ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

شەيتان قىسسىدە دىنلار پەيدا بولغۇچە بولغان ئارىلىققىچە كومپلېكتنىڭ ئاساسىي زىددىيەت تەرىپىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ دىنلار پەيدا بولغاندىن كېيىن غەيرىي دىنلارنىڭ ئىسلام دىنىغا قارشى ھەرىكىتىنىڭ ئارقا تېرىكى خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدىن قارىغاندا ئوتمۇ، ئادەممۇ تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، ئوتنىڭ ئىنسان تەرىپىدىن ئىگىلىنىشى ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا زور ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن قانچىلىك زۆرۈرلۈكى قەدىمكى گرېك ئەپسانىسى «پرومېتى»نىڭ ئوت ئوغرىلىشىدا بەدىئىي ھالدا تىپىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەنىدى.

قىسسىدىكى «تۈپراق»تىن يارالغان «ئادەم» بىلەن «ئوت»تىن يارالغان «شەيتان» ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، يەنى قارىمۇقارشىلىق، ئادەمنىڭ ئوتنى ئىگىلەش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش جەريانىدىكى كۈرەشلەر ئەسەرنىڭ بۇ قىسمىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قىسسىدە ئادەم ئەلەيھىسسالام تۈپراقتىن يارىتىلىدۇ، ھاۋا ئانا ئۇنىڭ قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلىدۇ. داغدۇغىلىق توي بولىدۇ،[2] ئۇلار جەننەتتە تۇرىدۇ. جەننەتتە شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن بۇغداي يەپ قويغانلىقى ئۈچۈن، جەننەتتىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئادەم ئەلەيھىسسالام ھىندىستانىنىڭ سەرەندىپ تېغىغا، ھاۋا ئانا ئەرەبىستانىدىكى جىددە تېغىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ، 300 يىل ئازاب چېكىدۇ،[3] ئادەمنىڭ كۆز ياشلىرىدىن گىياھلار ئۈنىدۇ. كېيىن جەبرائىل ئەلەيھىسسالام كېلىپ ئادەمدىن ھال سورايدۇ... ھەم ئاللا ئۈچ تال بۇغداي ئەۋەتىدۇ. ئاللانىڭ بېھىشتىن ئات، قوي، تۆگە چىقىرىپ بېرىشى، ئادەمنىڭ «ئۈچ تال بۇغداي»نى كۆپەيتىشى، ئۆكۈزلەرنى قوشقا قوشۇپ يەر ھەيدىشى، قۇچقارنى يەپ، ساغلىقلارنى بېقىشى، يۇڭدىن كىيىم توقۇپ كىيىشى ۋە باشقىلار .....[4] سۆزلىنىدۇ.

---

① «قىسسەسۆل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى، 10 - بەت.
② «قىسسەسۆل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى، 18 - بەت.
③ «قىسسەسۆل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى، 24 - 28 - بەتلەر.
④ قىسسەسۆل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى، 29 - بەت.

مانا بۇلار ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئالدىدا چارۋىچىلىق، كېيىن دېھقانچىلىق ئىشلىرى. ئىلگىرى بارلىققا كەلگەنلىكىنى، بولۇپمۇ شەرق ئەللىرىدە دېھقانچىلىق، بۇغداي تېرىپ ئۆستۈرۈش ئەمگىكىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قىسسىدە دىنىي تۈس بىلەن كەڭ تەسۋىرلەنگەن يۇقىرىقى كارتىنىلاردىن جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخى بىلەن ئۆتكەن ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق، ئاتىلىق قەبىلىچىلىك باسقۇچلىرىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى قىسسىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ئىبارەت دەسلەپكى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ كارتىنىسى مۇنداق بېرىلگەن مەسىلەن:

جەبرائىل بېھىشتىن بىر چاڭگال ئالتۇن كەلتۈرۈپ، بىر تاغقا چاچىدۇ... تاغ ئالتۇن كانىغا ئايلىنىدۇ... ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭدىن بەھرىمان بولىدۇ ..... ھەم ھەر بىرى بىردىن ھۈنەر ئىگىلەيدۇ. بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈشكە باشلايدۇ.

مانا بۇ كارتىنىلاردىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇك پەيدا بولۇپ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدىكى مەنزىرىسى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

قىسسىدە ئادەم 500 ياشقا كىرگەندىن كېيىن، نەسلى كۆپىيىپ «ئاللا» ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك ئاتا قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ[1]. بۇ جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ جەمئىيەتكە ئۇيۇشقانلىقىغا سىمۋول قىلىنسا، ئاردىكى نۇرغۇن ۋەقەلەردىن ئادەم ئۆزىنىڭ بىرىنچى پادىشاھ ئىكەنلىكىمۇ بايقىلىدۇ. چۈنكى، پادىشاھلار ئۆزىگە تەۋە يەرلەرنى بالىلىرىغا بۆلۈپ بېرەلەيدۇ. قىسسىدە نوھ ئەلەيھىسسالام يەرلەرنى بالىلىرىغا مۇنداق تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ:

قىسسىدە: «ھەزرىتى نوھ دۇنيانىڭ يېرىمىنى— ئۈمىد دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپى، بەلىخ، بۇخارا، ئىراق، شام، خۇراسان، سامان، رۇم، باغداد، مىسىر، مەككە - مەدىنە، يەمەن، ئەدەن، ئانتاكىيە، قۇستەنتىنە..... قاتارلىق ئۇلۇغ مەملىكەتلەرنى سامغا بەردى.

ئەندىجان، سەمەرقەند، ئۆرگەنچ، قىرغىز، قازاق، قالماق، موغۇل زېمىنلىرىنى... ياپەسكە بەردى.

كۇنجال، تۇبۇت، بالتى، بۇلۇر، كەشمىر، ھىندىستانلارنى ھامغا بەردى» دېيىلىدۇ[2].

بۇلارنى گەرچە ھېچقايسى ئىمپېرىيىگە تەقمۇ تەق تەققاسلىغىلى بولمىسىمۇ، لېكىن يەرلەرنى مۇنداق چېگرىلارغا بۆلۈش بىزگە يىرىك دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا بەزى ۋەقەلەر يەنە ئەرەب يەرلىرىدىكى فېرئەۋونلار بىلەن بولغان كۈرەش- كە مۇناسىۋەتلىك ھالدا يۈز بېرىدۇ.

رابغۇزى ئېستېتىك غايە جەھەتتە ئىسلام تىئولوگىيىسى (دىنىي نەزەرىيىسى) گە يانداش- قانلىقى ئۈچۈن قىسسىدىكى «تەۋرات» ۋە «ئىنجىل» نىڭ پەيغەمبەرلىرى (مۇھەممەد پەيغەم- بەرنىڭ پائالىيىتى تەسۋىرلىنىدىغان ياكى ئىسلام ئېتىقادى تەسۋىرلىنىشكە باشلىنىدىغان 38 - قىسسىگىچە) نىڭ ھەممىسى ئىسلامىيەت ئۈچۈن كۈرەشكە «قەھرىمانلار» قىلىپ تەسۋىرلىنىشتىن قەتئىينەزەر، قىسسە سىيۇژىت لىنىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن ۋەقەلەردىن ئەرەب- بىستان، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئېتىقاد قىلىپ بېشىدىن كەچۈرگەن دىنلار تارىخىنى، بەزىلىرىنى غۇل - پال، بەزىلىرىنى (بولۇپمۇ قىسسىدىكى ۋەقەلىكلەر ئاساسەن يەھۇدىي ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ ماكانى سۈرىيە، پەلەستىن، مىسىر... ئەتراپىدا يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن) خېلىلا تەپسىلىي تەسۋىرلىگەنلىكىنى ئۈچرىتىمىز. مەسىلەن:

---

① «قىسەسۇل ئەنبىيا» 398 - بەت.

② «قىسەسۇل ئەنبىيا» («نوھ ئەلەيھىسسالام قىسسىسى») «بۇلاق» 1988 - يىلى، 4 - سان، 11 - بەت.

نەمرۇدنىڭ ئاسمانغا چىقىپ، كۆك خۇداسىغا ئوق ئېتىشىنى[1] ئېپتىدائىي تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ ئىسلاملاشقان تۈسته ئىپادىلىنىشى دەپ چۈشىنىشكە توغرا كەلسە، (توققۇزىنچى قىسسىدە) قىسسىنىڭ يەنە بىر يېرى (بىرىنچى قىسسە) دە، قابىلنىڭ هابىلنى ئۆلتۈرگەنلىكى، هابىلنىڭ قويىنى ئاسماندىن چۈشكەن ئوت پىشۇرۇپ بەرگەنلىكى تەسۋىرلەنمەكتە. توققۇزىنچى قىسسىدە بولسا پادىشاه نەمرۇدنىڭ ئىبراهىم پەيغەمبەرنى تۈتۈپ كېلىپ تۆت ئاي ئوتۇن دۆۋىلەپ ئۇنى ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئوت ياقىدۇ. خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئوت دەرهال سوۋۇپ ئىبراهىم ئەلەيهىسسالامغا راهەت بېغىشلايدۇ. ئىبراهىم ئىككى رەكەت ناماز ئوقۇيدۇ هەم ئۇنىڭ ئۈستىدە ئۈچ كۈن ئولتۇرىدۇ. پادىشاه نەمرۇدنىڭ قىزى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ «لائىلەهە ئىللەللا، ئىبراهىم خەلىلۇللا!» دەپ ئوتقا كىرىدۇ،[2] ئۇنىڭغا ئوت هېچقانداق زەرەر يەتكۈزمەيدۇ. نەمرۇدنىڭ ئادەملىرى قىزنى ئۆلتۈرمەك بولغاندا، ئاسماندىن شامال بىلەن بىر پارچە بۇلۇت كېلىپ قىزنى كۈهىقاپقا ئېلىپ كېتىدۇ[3]... بۇ زورۇئاستىر دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

قىسسىدە خرىستىئان دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ پەيدا بولۇش چېگرىسى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. هەر ئىككىلىسى بۇدپەرەسلىكىنىڭ پەيدا بولۇش يولى بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

ئەسەرنىڭ بەشىنچى قىسسىدە ئادەمدىن كېيىنكى ئىنسانلارنىڭ بوۋىسى نوه تەسۋىرلەنگەن، ئۇنىڭ زامانىدا ئادەم ناهايىتى كۆپەيدى، بىر مەملىكەتتىن يەنە بىر مەملىكەتكە تۈتاش ئۆيلەرنىڭ تېمىنىڭ ئۈستىدە مېڭىپ بارغىلى بولاتتى.[4]

بۇدقا چوقۇنۇش هەققىدە سۆز بولغاندا ئادەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن بالىلىرى ئۇنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بارغاندا، شەيتان ئۇلارنى ئازدۇرۇپ، تاشتىن بۇت ياساپ، ئادەملەرچە ئۆزلىرىنىڭ نامىنى هارۇت، ماروت دەپ ئۆزگەرتىپ، بۇ دۇنياغا قايتىپ كېلىپ ئادەملەرچە هايات كەچۈرىدۇ. جۈملىدىن قىسسىدە ئادەم نەسلىدىن بولغان پەيغەمبەرلەرنىڭ هەممىسى هەرقانداق كۈرەشته ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن مەغرۇر، هىيلىگەر شەيتانلاردىن غالىب كېلىدۇ ۋە ئۇلارنى يېڭىپ چىقىدۇ.

بىلىم ۋە ئۇنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى قىسسىدە ئادەم ئەلەيهىسسالام، ئىدرىس ئەلەيهىسسالام، بولۇپمۇ لوقمان هەكىم ئوبرازلىرىدا نۇقتىلىق مەدهىيىلىنىدۇ. نادان ئىستىبدات

---

① «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 76 ـ بەت.
② «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 72 ـ بەت.
③ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 73 ـ بەت.
④ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 74 ـ بەت.
⑤ «قىسە سۇل ئەنبىيا» 8 ـ بەت.
⑥ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 22 ـ بەت.
⑦ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 15 ـ 26 ـ بەت.

فېئودال، پادىشاهلار باشتىن ـ ئاخىر يازغۇچى قەلىمى ئاستىدا پاش قىلىنىپ، نەپرەت نەيزىسىنىڭ ئوبيېكتى قىلىنىدۇ.

رابغۇزنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇنىڭدا فارابى ئوتتۇرىغا قويغان ئوتوپىك «غايىۋى ئىدىئال شاھ» ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان «بىلىملىك غايىۋى ئادىل شاھ» ئىدىيىسى ۋارىسلىق قىلىنغان ھالدا دىنىي كۆزقاراش بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى بايقايمىز. بۇ خۇسۇسىيەتنى ئۇ تەسۋىرلىگەن نۇرغۇنلىغان پەيغەمبەر، پادىشاھلار ئوبرازىدىن كۆرىمىز.

ئەسەرنىڭ 20 ـ قىسسىدىكى داۋۇت ئەلەيھىسسالامنى بۇنىڭ بىر دەلىلى سۈپىتىدە كۆرسىتىشىمىز مۇمكىن. قىسسىدە تەسۋىرلىنىشىچە، ئۇ ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر قەھرە-مان بولۇپ، باشقا ئىجابىي پېرسوناژلارغا ئوخشاش تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان ۋە كۆرەش ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن.

داۋۇت ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان قەھرىمان، ئۇ قىسسىدە قوي باققانلىقى، شىرنى مىنىسە قارشىلىق قىلمايدىغانلىقى، تاغلاردا قولىدىكى تەسبىھىنى تارتىپ ماڭسا، تاغلار ۋە ئېدىرلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭىدىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.[1] داۋۇتنىڭ شاھلىق تەختكە چىقى-شىمۇ قەھرىمانلىقنىڭ تۈپەيلىدىن بولىدۇ. قىسسىدە بايان قىلىنىشىچە، داۋۇت زامانىدا تالۇت، جالۇت دېگەن ئىككى زالىم پادىشاھ بولۇپ، ئىككىسى تىنماي ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار خەلقنى بالايىئاپەت كەلتۈرىدۇ. تالۇت جالۇتنى يېڭىش ئۈچۈن ئەشۇئىل ئەلەيھىسسالامنىڭ دۇئاسىنى ئېلىشقا بارىدۇ. شۇ ئەسنادا بىر نىدا كېلىپ، ئى تالۇت، ئاۋۇ شاختىكى ياغنى كىشىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ باق، ئۇ ياغ كىمنىڭ ئالدىدا قايىنسا جالۇتنىڭ كۈشەندىسى شۇ ئادەم بولغاي، دېيىلىدۇ. تالۇت ياغنى كىشىلەر ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ بىر ـ بىرلەپ قويىدۇ، ياغ قايىنمايدۇ... داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. ياغ قاينايدۇ. شۇنىڭ بىلەن داۋۇت جالۇت بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىدۇ. «جالۇتنىڭ بويى 60 گەز، توغرىسى 20 گەز»[2] بولسىمۇ، داۋۇت ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلمايلا جالۇتنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى دىنسىزلارنى تېرە ـ پېرەن قىلىۋېتىدۇ.[3] داۋۇت تالۇتنىڭ ئالدىغا كېلە-دۇ. ئۇ بۇرۇنقى ۋەدىسىدە تۇرماي، ئەمدى ئۇنىڭغا ئۆزىگە قارشى بولغان تاغدىكى دۇشمەننى مۇسۇلمان قىلىپ، خەتنىسىنى قىلدۇرۇپ كەلگىن، دەيدۇ. داۋۇت مەردلىك بىلەن ئۇنىمۇ قوبول قىلىدۇ. ئامالسىز قالغان تالۇت ئاخىرى ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىپ ئۇنى پادىشاھلىققا شېرىك قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خەلق داۋۇتقا مايىل بولىدۇ، بۇنىڭدىن تالۇتنىڭ رەشكى قوزغىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ. داۋۇت ئەمدى قەھرىمانلار ئەمەس، بەلكى سەزگۈر، ئەقىللىق، تەدبىرلىك ئادەم سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. داۋۇتنىڭ خوتۇنى بىر تۈلۈم سۇ ئېلىپ چىقىپ، سۇ قاچىلانغان تۈلۈم ئوستىگە داۋۇتنىڭ تونىنى ياپىدۇ ـ دە، ئۆزى يېنىدا ياتىدۇ. داۋۇت پەستە ياتىدۇ. كېچىسى تالۇت كىرىپ ھېلىقى تۈلۈمغا شەمشەر ئۇرىدۇ... داۋۇت ئۆلدى دەپ خۇشال بولىدۇ. ئەمما، ئەتىسى داۋۇتنىڭ تىرىكلىكىنى ئاڭلايدۇ. تالۇت ناھايىتى ئوسال ھالەتكە چۈشۈپ قاتتىق پۇشايمان قىلىدۇ ۋە قاتتىق ئەندىشە، ئازاب ئوتى ئىچىدە قالىدۇ. بىر كۈنى داۋۇت تالۇتنىڭ تەختىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت تال ئوقنى قىستۇرۇپ قويۇپ چىقىپ كېتىدۇ. ئەتىسى بۇنى كۆرگەن تالۇت «بۇ يەرگە داۋۇت كىرىپتۇ، ماڭا زىيان يەتكۈزمەي چىقىپ كېتىپتۇ، ئەگەر يامان خىيالى بولىدىغان بولسا مېنى ئۆلتۈرگەن بولاتتى» دەپ پەرەز قىلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا كۆپ پۇشايمان

---

① «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 261 ـ 262 ـ بەتلەر.
② «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 262 ـ 263 ـ بەتلەر.
③ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 262 ـ 263 ـ بەتلەر.
④ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 262 ـ 263 ـ بەت.

قىلىدۇ.[1]شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە نۇرغۇن گۈناھ ئۆتكۈزىدۇ، ئەمما گۈناھىدىن قورقۇپ، كېچىسى گۆرىستانلىققا بېرىپ، يىغلاپ پەريات قىلىدۇ. ئۇ يەردىكى بىر ياخشى ئايالنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەشمۇئىل ئەلەيھىسسالامدىن: ئۆز گۈناھىنى ئاقلاش ئۈچۈن ئوغۇللىرى بىلەن بېرىپ «دىنسىزلار» بىلەن جەڭ قىلىش لازىملىقىنى ئۇقىدۇ ھەم جەڭگە كىرىپ، جەڭدە ئۆلىدۇ[2]. داۋۇت بۇ يۇرتقا شاھ بولىدۇ[3]. قىسسىدە تەسۋىرلىنىشچە داۋۇت دەردمەن ئەرنىڭ ھالىغا يېتىدۇ. ئۇ ئادىل سوتچى، كېچىسى پۇقراچە ياسىنىپ ئەل - يۇرتنى كېزىپ ئۆز ئىشىنىڭ نەتىجىسىنى تەكشۈرىدىغان ئادىل دېموكرات، ئەمگەكنى سۆيىدىغان، تۆمۈرچى-لىكنى كەسىپ قىلغان ئەمگەكچى ۋە ئۇستا كاسىپ (شۇڭا تۆمۈرچىلەرمۇ ھازىرغىچە داۋۇتنى پىر دەيدۇ) سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. قىسسىدە ئۇ «زەبۇر»نى ئوقۇسا، پۈتۈن جانۋار-لار جەم بولۇپ كېلىپ تاقات قىلالماي، بىھوش بولۇپ يىغلايتتى، ھەتتا ئۆچۈپ كېتىۋاتقان قۇشلارمۇ توختايتتى، دەپ تەسۋىرلىنىدۇ.[4]قىسسىدە يەنە داۋۇت خاتالىقىنى سەزگەن ھامان تۇزىتىشكە قەتئىي بەل باغلايدىغان قىلىپ كۆرسىتىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ۋاقىتنى ئۆچكە بۆلۈپ، بىر ھەسسىنى ئىبادەت، ئىككىنچى ھەسسىنى پادىشاھلىق، ئۆچىنچى ھەسسىنى تۆمۈرچىلىك ئىشلىرىغا بېغىشلايدىغان قىلىپ كۆرسىتىدۇ[5].

قىسسىدە تەسۋىرلەنگەن داۋۇتنىڭ يۇقىرىقى پائالىيەتلىرى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا زۇلۇمغا، ئادالەتسىزلىككە قەتئىي قارشى تۇرىدىغان مەرد قەھرىمان، خەلق ئىشلىرىغا قارىتا ئادىل پادىشاھ ھەم ئەمگەكچى، ھەم ھۈنەرۋەن، ھەم ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇس-تەھكەم ئېتىقادقا ئىگە شاھ سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئادىل شاھ توغرىسىدىكى قارىشى داۋۇتنىڭ ئورنىغا چىققان ئوغلى سۇلايمان ئارقىلىق داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. بۇ خىل قاراش «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا» قىسسىسىدىنمۇ يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىسى بولغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا»دا ئېغىر سال-ماقنى مۇھەببەت تېمىسى تەشكىل قىلىدۇ، ئاز بولمىغان چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئوبرازلە-رى يارىتىلىدۇ.

قىسسىنىڭ ناھايىتى كەڭ لىنىيىسىدە يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئىچىدە مۇھەببەت ۋەقە-لىرىدىن «ئادەم بىلەن ھاۋا»، «يۇسۇپ بىلەن زۇلەيخا» «ئايۇپ بىلەن رەيىم بانۇ»لارنى مىسال قىلغىلى بولىدۇ.

مۇئەللىپ دۇنيا قاراش جەھەتتە «بىر ئاللا سىنتىرىزم»دىن ئۇزۇقلانغان سوفىزم ئەدەبىياتىنىڭ «تەجەللى» ئېستېتىك پرىنسىپىغا تايانغانلىقى ئۈچۈن، ئادەمنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئاللانىڭ ئۇلۇغلۇقى بىلەن قارشى قىلىپ قويمايدۇ. جۇملىدىن ئىنساننىڭ بىر - بىرىگە بولغان ئىنسانىي مۇھەببىتىنى «ئاللا»غا بولغان مۇھەببىتى بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ قويمايدۇ. ئەمما ئۇنى ئىلاھىي كۈچ بىلەن چەكسىز مۇبالىغە قىلىپ، غايىۋىلەشتۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئاللا ئادەمنى تۇپراقتىن يارىتىپ، ھاۋانى ئادەمنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن يارىتىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ نۇرىدىن بىر زەررە ئېلىپ ئۇنى 100 گە بۆلۈپ، ئۇنىڭ 99%نى ھاۋاغا بېرىدۇ.[6] دېمەك ئۇ دۇنيادا تەڭداشسىز گۈزەللەردىن بولۇپ، ئادەم ئۇنىڭغا ئاشىقى بىقارار بولىدۇ. ئاللانىڭ قۇدرىتىدىن ئادەم بىلەن ھاۋا جەننەتتە ھەشەمەتلىك تويى قىلىدۇ: ئۇلار جابرائىل،

---

① «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 265 - بەت.
② «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 265 - بەت.
③ «قىسەسۇل ئەنبىيا»، 265 - بەت.
④ «قىسەسۇل ئەنبىيا» 266 - بەت.
⑤ «قىسەسۇل ئەنبىيا» 20 - بەت.

پەرىشتە ۋە شەيتانلاردىن ئۇستۇن تۇرىدۇ.

ئادەم بىلەن ھاۋا ۋاسالىغا يېتىشىپ، جەننەتتە ياشايدۇ. ئەمما، جەننەتتە يېيىش مەنئى قىلىنغان بۇغداينى يەپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئاللانىڭ نەپرىتىگە ئۇچراپ، ئاللا ئۇلارنى جازالايدۇ ۋە ئادەمنى ھىندىستانغا، ھاۋانى «جىددە» تېغىغا تاشلايدۇ. ئادەمنىڭ بۇ دەردى پىراق ئىچىدە تۆككەن كۆز ياشلىرى سۇ بولۇپ ئاقىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئاچچىق چۈچۈك دورا پەيدا بولىدۇ[1]. ..... 300 يىل سادىقلىق بىلەن بىر - بىرىنى كۈتۈپ، قاتتىق مۇشەققەتتە ھايات كەچۈرىدۇ. ئەمما، ئاللا بۇ 300 يىل جەريانىدا بۇ ئەزىز بەندىلىرىگە جەبرائىل، پەرىشتىلەر ئارقىلىق شەپقەت كۆرسىتىپ ۋە 18 خاسىيەتنى ئاتا قىلىپ[2] قايتىدىن مۇراد-مەقسەتلىرىگە يەتكۈزىدۇ. ئىنسانىيەت ئۇلارنىڭ نەسلىدىن بارلىققا كېلىدۇ.

بۇ رىۋايەت «تەۋرات» تىن، «ئىنجىل» غا، ئاندىن «قۇرئان» غا ئۆتكەن ۋە ئەرەب رىۋايەتىگە ئايلىنىپ، ئىسلام تۇسىنى ئېلىپ تېخىمۇ قويۇق دىنىي تۇسكە ئىگە قىلىنغان.

دېمەك: «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلار ناھايىتى كەڭ، مۇرەككەپ ۋە خىلمۇخىل، ئاجايىپ غارايىپ، ئىنسان ئەقلى يەتمەيدىغان نەرسىلەرمۇ بار. لېكىن ئۇنىڭ كۆپ قىسمىغا رېئاللىق ئارىلاشقانلىقى ئادەم، بىلىم، مۇھەببەت، ئەمگەك، باتۇرلۇق، ئادىللىق، گۈزەل غايە مەدھىيىلەنگەنلىكى ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئېقىمى، بىر قىسىم مەزمۇنلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايدۇ. ئۇ ئەسەرنىڭ شاكىلىغا تەڭ، خالاس.[3]

---

① يۇقىرىقى كىتاب 28 - بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 41 - بەت.

③ «قىسسە سۇل ئەنبىيا» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى توغرىسىدىكى بۇ تەھلىل شېرىپىدىن ئۆمەر ئەپەندى يازغان ماتېرىيال ئاساسىدا قايتىدىن ئىشلىنىپ، بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلدى. شېرىپىدىن ئۆمەرنىڭ بۇ ھەقتە يازغان ماتېرىيالى ئۇنىڭ «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» (شىنجاڭ ياشلار ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى) ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىنغان.

X باب تۆمۇرلەر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

§ 1 . ئومۇمىي ئوبزور

1 ـ ئويغۇرلارنىڭ تۆمۇرلەر خانلىقىنىڭگۇللىنىشىگە قوشقان تارىخىي تۆھپىسى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ تۆمۇرلەر خانلىقىنىڭ (1370 ـ 1507) قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى تارىخىي پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دېڭىزلار مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرلەردىلا تۆمۇرلەر خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىدىكى ئۆزبېكستان تېررىتورىيىسىگە كىرىپ ماكانلىشىپ، ئۇ يەرنى ئۆزلەشتۈرۈش ئەمگىكىگە قاتناشقان. مىلادى III ـ IV ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئۇ دېڭىزلار زورىيىپ، سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا 60 مىڭ ئەسكىرى بار خانلىق تىكلىگەن. دېڭىزلار تېلى ۋە ئېگىز قاڭقى دەپ ئاتالغان IV ـ VI ئەسىرلەردە نۇرغۇن تېلى ۋە ئېگىز قاڭقى قەبىلىلىرى ئۆزبېكستان قاتارلىق جايلاردا ياشىغان.

ئۇيغۇر خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى ئىلگىرى ـ كېيىن ئوخشىمىغان ۋاقىت ۋە ئوخشىمىغان كۆلەمدە ئۆزبېكستان قاتارلىق جايلارنى باشقۇرغان ۋە نۇرغۇن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ جايلاردا ياشىغان. غەربىي قىتتان (لياۋ) سۇلالىسى ۋە چاغاتاي خانلىقى، ئېلىخانىلار زامانىسىدا شىنجاڭدىن يەنە زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۆمۇرلەر خانلىقىنىڭ ئەسلى زېمىن دائىرىسىدىكى يەرلەرگە كىرىپ يەرلەشكەن.

2 ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تۆمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىغا قوشقان تارىخىي تۆھپىسى.

تۆمۇرلەر دەۋرى تۆمۇرلەر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ماۋارە ئۇننەھر ۋە خۇراسان رايونىدا تەشكىل تاپقان. بۇ خانلىق بەزى ماتېرىياللاردا چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگە كىرگۈزۈۋېتىلىدۇ.

بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە مەدەنىيىتى باشقا خەلقلەرنىڭكىگە ئوخشاش مۇئەييەن دەرىجىدە ئېتىبارغا ئىگە بولغان. جۇملىدىن بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان.

تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن سەئىددىدىن كاشغەرى، سۇلتان مالىك كاشغەرى، ئەھمەد ھاجىبەگ، غىياسىدىن باخشى قاتارلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرى، ئۆلىمالار، ئەتائى، لۇتفى، مەۋلانە سەككاكى، نەۋائى، سۇھەيلى قاتارلىق داڭلىق ئەدىبلەر ياشاپ ئۆتكەندىن باشقا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يەنە نۇرغۇن ئەدىبلەر ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

1) تۆمۇرلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى

تۆمۇرلەر دۆلىتىدە ھەر خىل ئىرق، كۆپ خىل تىلغا تەۋە خەلقلەر ياشايتتى. ئۇلارنىڭ

مەدەنىيىتى، جۇملىدىن ئەدەبىياتىمۇ ھەر خىل ئىدى.

تۆمۇر (تىمۇر، ئەمىر تۆمۇر، تۆمۇرلەك، ئاقساق تۆمۇر، ئەمىر تۆمۇر گوراگان، دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە مايىللىقى، جۇملىدىن ئىلىم-مەرىپەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى يولغا قويغانلىقى ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلىم - مەرىپەتتە قايتا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى مۇئەييەن دەرىجىدە ئېتىبارغا ئىگە بولدى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلى. بۇ دەۋردە بۇ تىل چاغاتاي تىلى، تۈركى تىلى دېگەن ناملار بىلەن ئېتىبارلىنىپ، ئەرەب، پارس تىللىرى بىلەن بىرلىكتە دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە-سىدە رولىنى جارى قىلدۇرغان.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر يېزىقى. تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر يېزىقى ئىككى خىل ئىدى. بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى؛ يەنە بىرى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى، يەنى چاغاتاي يېزىقى. بۇ ئىككىلا يېزىق، جۇملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تۆمۇرلەرنىڭ ئوردىسىدىن تارتىپ ئىجتىمائىي ئالاقىلەرگىچە قوللىنىلىدىغان ئاساسلىق يېزىقلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. چاغاتاي يېزىقىمۇ شۇنداق بولغان.

ئۈچىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى. بۇ پەلسەپىۋى قاراش ۋە ئەدەبىيات قاراشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆمۇرلەر دۆلىتىدىكى ئۇيغۇر پەلسەپىۋى ئىدىيىسىگە سەئىدىدىن كاشغەرى ۋە سۇلتان مالىك كاشغەرى قاتارلىقلارنىڭ ئىدىيىلىرى ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەدەبىيات قاراشلىرى جۇملىدىن پەلسەپىۋى قاراشلارغا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە قۇتادغۇبىلىك»، ئەھمەد يۈكنەكى ۋە «ئەتەبەتۈلھەقايىق» لار ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئىككى تەرەپ ئەرەب، پارس پەلسەپىۋى قاراشلىرى، ئەدەبىيات قاراشلىرى بىلەن پاراللېل ھالدا ئۆزىنىڭ مۇتەۋەر ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان.

دېمەك، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تۆمۇرلەر دەۋرىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى، جۇملىدىن ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيىتى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يۈكسەك شۆھرىتىنى نامايان قىلغان.

2) تۆمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنى ۋە رولى

قەدىمىي شەھەر ھىرات (جۇملىدىن سەمەرقەند) نىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات - سەنئىتى بۇرۇندىنلا ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنە بازىسىنى مۇستەھكەم ساقلاپ كەلگەنىدى. شۇڭا ئەينى چاغدا ھىرات ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر يۇرتلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىسى دەسلەپتە ئەرەبلەشتۈرۈۋېتىلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پارسلاشتۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ يەرلىك كىشىلەرنىڭ بىر خىل پىسخىكىسىنىڭ تۇرتكىسىدە پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىش مۇمكىن بولمىغان. شۇنداق بىر شارائىتتا XVI ئەسىردىن باشلاپ ھەر خىل مىللىي تەركىبلەر-دىكى ئاھالىلەردىن قايتا تەشكىل تاپقان ھىراتنىڭ يېڭى شەھەر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشىدا ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئەمگەكچىلىرى مۇھىم رول ئويناپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى سەمەرقەند ۋە ھىرات ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كۆپچىلىك زىيالىيلارنىڭ ئىلمىي ئىجادىيىەت ئېلىپ بارىدىغان قورالىغا ئايلانغانىدى. ئۇيغۇرلارلا مۇشۇ تىل - يېزىقنى ئىشلىتىپ قالماي باشقا خەلقلەرمۇ، ھەتتا خاقانلىقنىڭ ئوردىلىرىدا، مەمۇرىيەت ئورۇنلىرىدا، خاقان - ۋەزىر، ئەمەلدار ۋە باشقا ئاقسۆڭەكلەرمۇ قوللانغان.

. .نەۋائى «مەجالىسۇننەفائىس» دا ئۇيغۇر (تۈركى) تىلىدا شېئىر يازغان ھەرەمى، قەلەندە-

ەەر، كامالى، لەتىفى، پەلۋان ھۇسەيىن، مەۋلانە ھىلال، مىرسەئىد، مۇھەممەد ئىلى، مىرزابەگ، نەۋائىنىڭ ئۇستازى، شۇ زامانىنىڭ ئەڭ داڭلىق شائىرى ۋە ئالىمى بولغان سەئىد ھۇسەيىن ئەردە شىر، مەۋلانە ئاشىقى، شەرفى، گادايى قاتارلىقلارنى ساناپ كۆرسىتىپ، شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بېرىدۇ. بۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تۆمۇرلەر دەۋرىدىكى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ناھايىتى زور تەسىرنى شۇنىڭدىن ھەم كۆرگىلى بولىدۇكى، تۆمۇرلەرنىڭ دۆلەت ئەربابلىرى ئابابەكرى مىرزا، سۇلتان خەلىل مىراز، ئەممەد مىرزا، سۇلتان ئەممەد مىرزا، بايقارا مىرزا، شاھ غەرىب قاتارلىقلار ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىدا شېئىر يېزىشنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ، ئۆزلىرىمۇ تۈركىي تىلىدا شېئىر يازاتتى. نەۋائى يۇقىرىقى ئىسىملار زىكرى قىلىنغان ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن مىساللار ئالغان «مەجالىسۇننەفائىس» دا ھۇسەيىن بايقارا شېئىرلىرىغا مەخسۇس باب ئېچىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن كۆپلەپ مىسال كەلتۈرۈپ كەڭ تونۇشتۇرىدۇ. ھۇسەيىن بايقارانىڭ تۈركىي ـ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ھۇسەيىن» تەخەللۇسلۇق شېئىرىي دىۋانى بار.

3) ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرى

سەئىددىن كاشغەرى

س. كاشغەرى (1377 ـ 1456) كاشغەردە تۇغۇلغان، تۆمۇرلەر دەۋرىدە ماۋارە ئۇننەھر ۋە خۇراسان رايونىدا پائالىيەت قىلغان. بۇخارا مەدرىسىدە ئوقۇغان ۋە تەسەۋۋۇپنىڭ چوك ئۇلىماسى بولۇپ يېتىشكەن. ھىراتتا مۇدەررىس بولغان، بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان. مەشھۇر شائىر ئا. جامىغا ئۇستاز بولغان. نەۋائىمۇ ئۇنى ئۇستازىم دەپ ئېيتىخارلانغان.

سۇلتان مالىك كاشغەرى

س. م. كاشغەرى تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۆتكەن ئۆز زامانىسىنىڭ تەڭدىشى يوق ئۇلىماسى. ھىرات ۋە سەمەرقەندكە ھاكىم بولغان شائىر ئەممەد ھاجىبەگنىڭ دادىسى.

ئەممەد ھاجىبەگ تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى مۇزىكانت ۋە قابىل ئەمەل-دار. سۇلتان مالىك كاشغەرىنىڭ ئوغلى. ھىرات ۋە سەمەرقەندكە ھاكىم بولغان ھەم سەمەرقەندتە نەۋائىغا ئاتىدارچىلىق قىلغان. «ۋەفائي» تەخەللۇسى بىلەن شېئىرلار يازغان ھەم شېئىرىي دىۋانى بولغان. ئۇ شېئىرلارنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس ـ تاجىك تىلىدا يازغان. «12 مۇقام»غا شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن «ۋەفائي» تەخەللۇسلۇق شائىر مۇشۇ ئادەم بولسا كېرەك.

شاھ قۇلى ئۇيغۇر

ش. ق. ئۇيغۇر تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى، مەلۇم ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ مىرزىسى. نەۋائى «مەجالىسۇننەفائىس»تا پارسچە شېئىرلىرىدىن پارچە بەرگەن.

غىياسىدىن باخشى

غىياسىدىن كىچىك (? ـ 1454) كىچىككىنە باخشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خۇراساندا ياشىغان شىنجاڭلىق ئۇيغۇر. خۇراسان ھۆكۈمدارىنىڭ ئۇيغۇر، ئەرەب تىل ـ يېزىقى بويىچە كاتىپلىق خىزمىتىنى بېجىرگەن. بىر مەزگىل سەبزەۋار (تاجىكىستاندا) شەھىرىگە ھاكىم بولغان، ئىلمىي ئىجادىيەت، شېئىرىيەتكە قىزىققان. بەزىلەر «تارىخىي خانىي»نى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلى بىلەن مۇشۇ كىشى يازغان دەپ قارايدۇ. ئۇ ئۇلۇغ شائىر نەۋائىنىڭ دادىسى ئىدى.

مىرسەئىد كەبۇلى ۋە مۇھەممەد ئەلى غەربىلەر نەۋائىنىڭ تاغىلىرى بولۇپ، ئۇلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازغان.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇسلۇبىدىكى ئەدەبىياتنىڭ بەزىي نامايەندىلىرى (ۋەكىللىرى)

مۇھەممەد بابۇر

بابۇرنىڭ تولۇق ئىسمى زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر (ياكى بەبىر، 1483 ـ 1530)، ئاتا تەرەپتىن ئەمىر تۆمۇر، ئانا تەرەپتىن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادىدۇر. ھىندىستاندىكى «بۈيۈك موغۇل ئىمپېرىيىسى» (1526 ـ 1761) نىڭ ئاساسىنى سالغۇچى. ئۇ مەشھۇر ھۆكۈمدار ۋە شائىر. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن «بابۇرنامە»، «مۇبەييەن»، «دىۋان» قاتارلىق شېئىرىي ئەسەرلەرنى يازغان، «خەتتى بابۇرىي» ناملىق ئېلىپبە كىتابىنى تۈزگەن.

يۈسۈپ ئەمىرى

ئۇ XV ئەسىردە ماۋارە ئۇننەھىردە ياشىغان شائىر. ئۇ شېئىرلارنى چاغاتاي تىلىدىلا ئەمەس، بەلكى تاجىك ـ پارس تىلىدىمۇ يازغان. شائىرنىڭ «دىۋانى ئەمىرى»، «دېھنامە»، «بەگ ۋە چاغىر» (نەشە بىلەن مەي مۇنازىرىسى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. «بەگ بىلەن چاغىر» ي. ئەمىرنىڭ مۇنازىرە ژانىرىغا تەئەللۇق ئەسىرى. ئۇ نەسر، نەزمە ئارىلاش يېزىلغان، بىر قىسىم نەزمىلىرىنىڭ بەزى مىسرالىرى پارسچە يېزىلغاندىن سىرت، قالغانلىرى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىدا ئىپادە قىلىنغان.

شائىر بۇ داستاندا مەي بىلەن نەشىنى ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىش ئارقىلىق، بىر قاتار ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ، ئاخىرى مەينى غالىب ئورۇنغا چىقىرىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق كىشىلىك توقۇنۇشنى پەسكويغا چۈشۈرۈشنىڭ ئامالىنى قىلماقچى بولىدۇ. داستان مەسەل خاراكتېرىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قويۇق ئىجتىمائىي تۈسكە ئىگە. شائىر بۇ ئەسىرى ئارقىلىق، ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئايرىم تەرىپىنى كۆرسىتىپ بەرمەكچى بولغان. ئۆتكۈر زىددىيەت بىلەن تولغان جەمئىيەتنى تۈزەشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«دېھنامە» ي. ئەمىرنىڭ داستانى بولۇپ، ئۇنىڭدا سۆھبەتداشلارنىڭ ئۆزئارا سۆھبىتى ئارقىلىق مەزمۇن ئىپادىلەنگەن. داستاندا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى بىرمۇنچە مەسىلىلەر، بولۇپمۇ، چىن مۇھەببەت، ۋاپا، ساداقەتمەنلىك قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە مەدھىيە ئوقۇلغان.

يەقىنى

يەقىنى XV ئەسىردە ماۋارە ئۇننەھىردە (؟) ياشىغان ئۇيغۇر شائىر. ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. «ئوق ۋە يا» ناملىق مۇنازىرە خاراكتېرلىك داستانىنىڭ ئاپتورى.

«ئوق ۋە يا» بۇ يەقىنىنىڭ داستانى بولۇپ، مۇنازىرە خاراكتېرىدىكى ئەسەر. ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان، پارسچە شېئىرلارمۇ قىستۇرۇلغان. شائىر بۇ داستاندا ئوق بىلەن يانى ئۆزئارا مۇنازىرىلەشتۈرۈپ، ئۇلار ئارىسىدا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان زىددىيەتنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى بىلدۈرىدۇ. ئاخىرى ئوقنى غالىب ئورۇنغا چىقىرىدۇ.

ئەھمىدى

XV ئەسىرلەردە ياشىغان شائىر. «سازلار مۇنازىرىسى» (سازنامە) ناملىق مۇنازىرە خاراكتېرلىك داستانىنىڭ ئاپتورى. «سازلار مۇنازىرىسى» دە شائىر تەمبۇر، ئۇد، چاڭ، قوبۇز، راۋاب قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلارنى ئۆزئارا مۇنازىرىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان تۈرلۈك سىنىپ، تەبىقىلەرنىڭ سىمۇوللۇق ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوخشاشمىغان كۆز قاراش-

لمرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ، مىجەز - خۇلقىنى سۈرەتلەيدۇ. ئاخىردا يورۇقلۇقنىڭ زۇلمەتنى قوغلىغانلىقىغا تەنتەنە قىلىدۇ.

مەجلىسى

مەجلىسى XV - XIV ئەسىرلەردە ياشىغان شائىر. مەنبەلەردە ئۇنىڭ ئەسلى خارەزملىك بولۇپ، كېيىن بۇخارادا ياشىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. شائىرنىڭ «سەيفۇل مەلىك ۋە بەدىئۇل جامال» ناملىق داستانى بار. داستاندا مىسىر پادىشاھى ئاسمىنىڭ ئارزۇلۇق شاھزادىسى سەيفۇل مەلىك بىلەن سەرەندىل پادىشاھى بەدىئۇل مەلىكنىڭ قىزى بەدىئۇل جامالنىڭ ئىشقى- مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرى تەسىرلىك يۇسۇندا تەسۋىرلىنىدۇ. داستاندا سەيفۇل مەلىك ئوبرازى كەڭ مۇھىت ئىچىگە قويۇپ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇ قارىماققا نوقۇل ئاشىق، ئىشقى - مەۋەستىن باشقىنى ئويلىمايدىغان يىگىتتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى، سۆز - ھەرىكىتى ۋە قىياپەتلىرى ئەخلاق بابىدا كامالەتكە يەتكەن، شىجائەت يېقىدىن قەيسەرلىك روھى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان، ۋاپادار، راستچىل، مەرد، ساداقەتمەن، ئەقىللىق ياشلارنىڭ تىپىك ئوبرازى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بەدىئۇل جامالمۇ لىتاپەتلىك، بىغۇبار، روھىي دۇنياسى ئەركىنلىككە تەلپۈنىدىغان ئۇيغۇر قىزلارنىڭ ئوبرازى.

تۆمۈرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلار جەمەتى ئىچىدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئەسەر يازغان بىر قىسىم ئەدىبلەر:

بۇلار ئابابەكرى مىرزا، سۇلتان خەلىل مىرزا، ئەھمەد مىرزا، سۇلتان ئەھمەد مىرزا، بايقارا مىرزا، شاھ غەرىب قاتارلىقلار. ھۆكۈمرانلار ئىچىدە ھۇسەيىن بايقارا ھەم مەشھۇر ھۆكۈمران، ھەم داڭلىق شائىر.

ھىراتتا تۇرۇلگەن بىرمۇنچە ئەدەبىي توپلاملار ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، مەسىلەن، «بەختىيارنامە» (1432)، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا» (1432)، «مىراجنامە» (1437) قاتارلىقلار. «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» لارمۇ XV ئەسىرلەردە ھىراتتا بىر قېتىم كۆچۈرۈلگەن.

2 §. ئەبەيدۇللا لۇتفى، ئەتائى، سەككاكى

1 - ئەبەيدۇللا لۇتفى

1. ئەبەيدۇللا لۇتفىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

مەۋلانە لۇتفى (? 1366 - 1465) خۇراسان رايونىدا ئۇيغۇر - تۇركىي ئەدەبىياتىنىڭ قايتىدىن جانلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا بايراقدار بولغان چوڭ شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر شېئىرىيەت سەھنىسىدە «لۇتفى» تەخەللۇسى بىلەن شۆھرەت قازانغان. يەنە مەنبەلەردە «مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. كۆپچىلىك ئىلمىي خادىملار لۇتفىنى كاشغەردىن بولسا كېرەك دەپ يېزىشىدۇ. يەنە بەزىلەر، شائىرنىڭ:

يالغۇز ھىرىدا يوقكىم، ئانىڭ زۇلفى ۋەسفىدە،
شېئىرىڭ شىئارى، لۇتفى، خىتاۋۇ خوتەندە بار.

دېگەن شېئىرنى ئاساس قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنى خوتەنلىك دەپ قارىشىدۇ. ئەمما، شائىر ئۆمرىنى ئاساسەن خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى ھىراتتا ئۆتكۈزگەن.

تارىخىي ماتېرىياللاردا لۇتفىنىڭ پارس - تاجىك تىلى ۋە ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىدا 20 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ئەمما، كېيىنكى كىشىلەر ئۇچۇن «دىۋانى لۇتفى» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى، «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق داستانى[1]، «مەشھۇنۇلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر شەرھى) ناملىق ئەسىرلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇ يەنە شەرىپىدىن ئەلى يەزدى يازغان «زەپەرنامە» ناملىق تارىخىي ئەسەرنى ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. لۇتفى ئۆز دەۋرىنىڭ بۈيۈك ئالىمى ۋە «تۈركىگۈيى» (تۈركىي تىلىنىڭ ماھىرى) ئىدى. تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرلار، ھەتتا ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىدەك ئەربابلارمۇ ئۇنىڭغا ناھايىتى زور ھۆرمەت بىلەن قارايتتى ۋە ئۇنى مەدھىيىلەيتتى. شۇڭا نەۋائى ئۇنى دەۋرىنىڭ «مەلىكۇلكالامى» (سۆز پادىشاھى)، «ئۇيغۇر ئىبارىتىنىڭ فۇسەھا-سى، تۈرك ئەلفازىنىڭ بۇلەغاسى» دەپ ئاتىغانىدى. يەنە «فەسىھ ۋە بەلىغ (ئۆتكۈر ۋە گۈزەل) ئەدىب»، «ئەزىز ۋە تەۋەررۇك كىشىمىز» دەپ باھا بەرگەن.

لۇتفىنىڭ ھاياتى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. ئۇ كېيىنكى يىللاردا ھىرات ئەتراپىدىكى دېھكانور دەپ ئاتالغان بىر سەھرا مەھەللىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قېلىپ، نامراتلىق دەردىنى خېلى تارتقان. شۇنداقتىمۇ، نامراتلىق لۇتفىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان مۇھەببىتىنى يۇتۇپ كېتەلمىگەن. ئاشۇنداق مۇھىتتا لۇتفى داۋاملىق تىرىشىپ ئۆگىنىپ، قېتىرقىنىپ ئىجادىي-يەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، كىشىلەرنىڭ ئاجايىپ زوقىنى كەلتۇرىدىغان ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. لۇتفىنىڭ ئەسەرلىرى خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا تارقالغان. ئۇيغۇر «12 مۇقام»نىڭ تېكىستلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ غەزەللىرىنىڭ بولۇشى يەنە بىر تەرەپتىن بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەينى چاغلاردىكى يەركەن ھاكىم بېگى تاجى مۇھەممەد ھىدى بەگ لۇتفىنىڭ «مەشھۇنۇلھەقايىق»[2] دېگەن ئەسىرىنى 1892 - يىلى نەسرىي يول بىلەن شەرھلە-گەن ۋە ئۇنىڭغا «دەخلۇلجان ئەبۋا بۇلجاھان» دەپ نام بەرگەن. لۇتفى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

«دىۋانى لۇتفى» شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى. ئۇنىڭغا غەزەل، قەسىدە، قىتئە، تۇيۇق ۋە رۇبائىيلار كىرگۈزۈلگەن[3][4]. لۇتفى لىرىكىلىرى ئەينى دەۋرنىڭ بەدىئىي ئىپادە قىلىنىشى سۈپىتى بىلەن شائىر ئىدىيىسىنى يەتكۈزگۈچى ماتېرىيال بولالايدۇ. شائىر شېئىر-لىرى ئارقىلىق ئادالەت، چىن سۆيگۈ، مۇھەببەت، خەلقچىللىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلە-رىنى ئۇلۇغلايدۇ. لۇتفى شاھرۇخقا بېغىشلانغان قەسىدىلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئادالەتكە بولغان ئىنتىلىشىنى ئىپادىلىگەن بولسا، بىر مۇنچە غەزەللىرىدە سەمىمىي، پاك، گۈزەل، ئىشچان، ئۇياتچان يار - مەھبۇبقا تەلپۈنىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن ھەرقانداق جاپا - مۇشەققەتتىن، ھەتتا ئۆلۈم قىسمىتىدىنمۇ قورقمايدىغانلىقىنى يېزىش ئارقىلىق، چىن مۇھەببەتكە بولغان ساداقىتىنى، بولۇپمۇ خەلقچىللىق ئىدىيىسىنى ئىپادىلەي-دۇ. لۇتفى ئۆزىنىڭ كۆڭلى چۈشكەن يارىنى تەڭداشسىز گۈزەل قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ

---

① بۇ داستاننىڭ بىر قول يازمىسى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسىدىن بايقىلىپ، «يۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىلى، 4-سانىدا ئېلان قىلىنغان.

② ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى 1957 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغان.

③ «دىۋانى لۇتفى»نىڭ تولۇق نۇسخىسى تېپىلمىغان. تولۇقسىز بۇ توپلامدا جەمئىي ئىككى قەسىدە، 280 غەزەل، بىرقانچە قىتئە، تۇيۇق، رۇبائىيلار بار.

④ 1813 - 1814 - يىلى قۇمۇل ۋالىسى ئوردىسىدا تۇرۇلگەن «بايازى»غا لۇتفى شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

بىلەن بىرگە ئۇ يارنى ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ كىشىسى دەپ بىلگىنىدە چەكسىز ئىپتىخارلىنىدۇ. بۇ يەردە شائىرنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا تەبىئىي گۈزەللىكتىن ئىجتىمائىي گۈزەللىك ئىنىڭ ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتكەنلىكى بىلىنىدۇ. دېمەك، شائىر ئۆزى يىراق يۇرتتا تۇرسىمۇ، ئانا يۇرتىغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغان. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

قاش ـ كۆزۈڭ غارەتچىدە لۇتفىدىن كەتتى كۆڭۈل،
ئاقىۋەت تاپتىم سوراغىن چىنى تۇركىستان ساڑى.

.....

كۆڭلۈمنى قىلدى زۇلفۇڭ بىقارادۇرمەن،
گاھ رۇمۇ گاھ چىندا تاپارمەن سوراغىنى.

ئۇ يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

ساچىڭدىن چۈن ئوغۇرلار مۇشىك خۇش بۇيى،
قىلۇرلەر بەند ـ بەند ئانى خوتەندە.

ئومۇمەن لۇتفى شېئىرلىرىدا «خوتەن» گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى، گۈزەل يارنىڭ يۇرتى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ.

رۇبائىي ژانىرىدا يېزىلغان شېئىرلار لۇتفى ئىجادىيىتى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر رۇبائىيچىلىقى تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا لىرىك ژانىرلار ھېسابلانغان رۇبائىي، تۇيۇق (تەجنىس) ، قىتئەلەر «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇچرىسە، مۇ، لېكىن ئۇلار لۇتفى زامانىسىغىچە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ژانىر سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىپ كەلمىگەن. لۇتفى ئىجادىيىتىدە بۇ ژانىرلار شائىرنىڭ تەپەككۇرىنى ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل ژانىر سۈپىتىدە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، لۇتفىنى بۇ ژانىرلارنى شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مۇستەقىل ژانىر سۈپىتىدە شەكىللەندۈرگۈچى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىغا ئېلىپ كىرگۈچى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ[1].[2]

شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئىچىدە ئىخچام شېئىرلىرى تىل بىلەن چوڭقۇر پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان تۆت مىسرالىق رۇبائىي شەكىلدە يېزىلغان شېئىرلىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە بەرگەن تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر. رۇبائىي ئەنئەنىۋى شېئىرىيەتتىكى بىر خىل شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭدا مەزمۇن جەھەتتە پەلسەپىۋىلىك، ئوبرازچانلىق، لوگىكىلىق تەپەككۇر پۇرىقى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ. شەكلى جەھەتتە بولسا تۇراق، رىتىم، ۋەزىنلىرى ۋە ئاھاڭدارلىقىغا قويۇلىدىغان تەلەپمۇ قاتتىق بولىدۇ. شائىر بۇ خىل شېئىرىي شەكلىنى پۇختا ۋە جانلىق ئىگىلەپ، ئۆزىنىڭ خەلقچىللىق روھىنى ئاجايىپ لىرىك تۇستە ئىپادىلىدى.

2. «گۈل ۋە نەۋرۇز»

«گۈل ۋە نەۋرۇز» 120 باب، 2400 مىسرا، ئۇ 1411 ـ يىلى يېزىلغان. لۇتفى بۇ

---

① شېرىپىدىن ئۆمەر «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» 308 ـ بەت. 1988 ـ يىلى نەشرى.

② تۈركىي شېئىرىيەتتە لۇتفىدىن بۇرۇن پەلسۇپان مۇھەممەد (1247 ـ 1326) نىڭمۇ رۇبائىي يازغانلىقىنىمۇ ئۆنتۇماسلىق كېرەك.

داستاندا نەۋشاد ئېلىنىڭ پادىشاھى فەررۇخنىڭ ئوغلى نەۋرۇز بىلەن فەرخار مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى مۇشكىننىڭ قىزى گۈل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. داستاندا نەۋرۇز، گۈل، بۇلبۇل، بەھمەن، سەۋسەن، فەررۇخ، مۇشكىن، چىن خاقانى، زەنگى قاتارلىق ئوبرازلار يارىتىلغان. داستاندا تىلغا ئېلىنغان بەزى ئوبرازلارنىڭ كېلىش مەنبەسى، نامى ۋە ئەسەرنىڭ ۋەقەلىك ئورۇنلاشتۇرۇشىغا قاراپ، شائىر داستاننى سىمۋولىزم ياكى رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودى بىلەن يېزىپ چىققان، ئۇنىڭدا بىر خىل مەسەللىك ئالامەت مەۋجۇت دەپ چۈشىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما شائىرنىڭ ياشىغان دەۋرى، جۇملىدىن داستان يېزىلغان تارىخىي دەۋرنى ئېسىمىزگە كەلتۈرسەك، ئۇنىڭدا رېئالىزملىق خاھىشىنىڭ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىغا گۇمان بىلەن قارىيالمايمىز.

گۈل—فەرخار دۆلىتىنىڭ مەلىكىسى، لاتاپەتلىك، ۋاپادار، جىگەرلىك ۋە ئەقىللىق قىز. ئۇ ئۆزىنىڭ گۈزەل جامالى بىلەن نەۋرۇزنىڭ چۈشىدە ئايان بولىدۇ ۋە ئىشق سەۋداسىنىڭ ئوتىغا مۇپتىلا بولىدۇ. ئاشىقى نەۋرۇزنىڭ مۇھەببىتىنى ئۆزى ئۈچۈن غەيرىي ھېسسىيات ئالامىتى دەپ ئەمەس، بەلكى تەبىئىي بولۇشقا تېگىشلىك ئىنسانىي ھېسسىيات دەپ بىلگەن گۈل ۋىسال پەيتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ يولدا، ھەتتا قولىغا قورال ئېلىپ ئۇرۇش مەيدانلىرىغا كىرىپ، جاسارىتىنى نامايان قىلىدۇ. گۈل خاراكتېرىدىكى بۇ خىل ئالاھىدە دىتاللار يەنى ئەقلىي جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى جىسمانىي جەھەتتىكى باتۇرلۇق، قايتماس ئىرادىلىك روھ ئۇنىڭ ئوبرازىغا چېكىلگەن رەڭدار نەقىش بولۇپ، پات ئارىدا ئۇپراپ كەتمەيدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى.

نەۋرۇز—ئوتلۇق ئىشقى ھېسسىياتقا ئىگە شاھزادە. ئۇ چۈشىدە گۈلنىڭ ھۆسن - جامالىنى كۆرۈپ، ئىشق سەۋداسى، ئىنسانىي ھېسسىياتقا نائىل بولىدۇ. ئۇ ئۆزى گۈزەل دەپ بىلىپ، سۆيگەن مەھبۇبىنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن مۇھەببەت دېگىزىنىڭ دەھشەتلىك قاينامىلىرىدا ئۈزۈشكە كىرىشىدۇ. داستاندا، نەۋرۇز نوقۇل ئىشقى مۇھەببەتنىڭ كۈرەشكۇچىسى ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ خاتىرجەملىكىنى تەلەپ قىلىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن، ئاخىرى ئارازلىقلارنى تۈگىتىپ، پارچىلىنىش، داۋالغۇش ئالامەتلىرىگە خاتىمە بېرىپ، بىرلىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك ۋە ئىناق دۆلەت قۇرۇشنىڭ باشلامچىسى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ.

نەۋرۇز—نوقۇل ھالدا چىن سۆيگۈ، مۇھەببەتنى ياقلىغۇچى ئوبراز سۈپىتىدە يارىتىلغان دەك تۇيۇلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ سىمۋولىستىك ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ يارىتىلغان، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا كۈرەشكەن، ئاخىرىدا خەلق دۈشمەنلىرىنى ئۇجۇقتۇرۇپ، خەلقنىڭ مۇقەددەس ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى يورۇقلۇققا چىقارغۇچى، خەلقنىڭ مەدەنىيىتىگە ئىرىشكەن، «دېموكراتىك ئىنقىلابچى» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. مانا بۇ تەرەپلەر نەۋرۇز ئوبرازىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرى.

شائىر لۇتفى رومانتىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ مۇڭ-پىراقىيەت قازانغان. ئۇ خۇددى زۇلمەتلىك قاراڭغۇلۇق قاپلىغان زېمىندا بىردىنلا قۇياش كۈلۈمسىرەپ پەيدا بولۇپ، جىمى جانلارغا شادىيانىلىك بەخش ئەتكەندەك، ئەينى دەۋردىكى قاباھەت، جاھالەت قاپلىغان، قىيامەتلىك جەمئىيەتتىكى جەبىر - زۇلۇم ئىچىدە قالغان خەلق ئاممىسىغا، نەۋرۇزدىن ئىبارەت غايىۋى قەھرىمانىنى يۇز كۆرۈشتۇرۇپ، ئۇلارغا تەسەللىي بېرىدۇ. ئۇلارنى كۈرەشكە چاقىرىدۇ ۋە بۇ ھەققانىي غايىلەرنىڭ چوقۇم ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشەنچ ھاسىل قىلىدۇ.

نەۋرۇز داستاننىڭ باش قەھرىمانى بولۇپ، ئۇ، چىن سۆيگۈ مۇھەببەتنى جېنىدىن ئەزىز كۆرىدۇ. چىن سۆيگۈ - مۇھەببەتنىڭ شۇم بۇيىلىرىنى دەھشەتلىك تۇردە قامچىلايدۇ. مەسىلەن، ئۇ چۈشىدە مەلىكە گۈلگە ئاشىق بولغاندىن كېيىن گۈلنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈن ئېغىر ۋە مۈشكۈل جاپا - مۇشەققەتلەرگە باش ئەگمەيدۇ.

نەۋرۇز ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئۆزىنىڭ ھەربىر ھەرىكەت قىلىنىشىدا قىلغان. ئۇ ھەمىشە مۇشكۈلاتقا يولۇققان غېرىب - غۇرۋالارغا شاپائەت ياغدۇرىدۇ. مەسىلەن، نەۋرۇز دەريادىن ئۆتكەندە، بېلىقچىنىڭ غەرىب ھالىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ، ئۆزىنى قۇل قىلىپ سېتىش ھېسابىغا بېلىقچىنى قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ.

نەۋرۇز مەردلىك، ساداقەت، سېخىلىق، ۋاپادارلىقنى ئۆزىگە مەڭگۈ يار قىلىدۇ. مەسىلەن، بەھرام ئەمەل تالىشىپ ئارازچىلىق يۈز بەرگەندە، نەۋرۇز ئۆز ئەمەلىنى ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ، بىر قېتىملىق كۆڭۈلسىزلىكنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

نەۋرۇز ئىنتىپاقلىق، بىرلىكنى ئىنتايىن قەدىرلەيدۇ. مەسىلەن، يەمەن، ئەدەن، فەرخار، تەۋشاد قاتارلىق تۆت ئەلنى باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈپ، تىنچلىقنى، بىرلىكنى، ئىتتىپاقلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، خەلقنىڭ تىنچ - ئاسايىشلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ.

نەۋرۇز يەنە ئۆز نۆۋىتىدە خەلقلەر دوستلىقىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى، مەسىلەن ئۇنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تۆت مەملىكەت ئارىسىدىكى سۈركۈلۈشنى تۈگىتىپ، بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقى، شۇ ئارقىلىق خەلقلەر ئارىسىدىكى دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكى بۇنىڭ جانلىق ئىسپاتىدۇر.

نەۋرۇز ئىنسانىي ئەخلاقى پەزىلەتنى بىر خىل يۇكسەك پەزىلەت دەپ بىلىدۇ. ۋە شۇ بويىچە ئىش قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ يولدىن ئازدۇرماقچى بولغان بەزى قارا نىيەتچىلەرگە بەرگەن رەددىيىلىرىدىن بۇنى سېزىۋالالايمىز.

نەۋرۇز يەنە فېئودالىلىق نىكاھ، مۇھەببەت كۈشەندىلىرىگە جەڭ ئېلان قىلغۇچى ۋە ئۇنى پاچاقلاپ تاشلاشقا ئاتلانغان شەخس، كونا جەمئىيەتنىڭ بۇزۇقچىلىقىغا جەڭ ئېلان قىلغۇچى ئەزىمەت.

نەۋرۇز ئاخىردا يەنە ئاپتورنىڭ ئۈمىدى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ رايى بويىچە ئېيتقاندا بىر ئادىل پادىشاھنىڭ ئوبرازى.

ئومۇمەن نەۋرۇز يۇقىرىقىدەك خىسلەتكە ئىگە بولغان تاكامۇل ئوبراز بولسىمۇ، لېكىن، دەۋر چەكلىمىلىكى تۈپەيلى بەزى نۇقسانلارغىمۇ ئىگە. بۇنىڭغا بىز ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك.

قىسقىسى نەۋرۇز، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ۋاپادارلىق، مەردلىك، سېخىيلىق، ئىنسانپەرۋەرلىكنى، خەلقپەرۋەرلىكنى، چېدام - غەيرەتنى... ئۆزىدە تولۇق يېتىلدۇرگەن مۇكەممەل ئوبراز.

داستاندا دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورناتقۇچى ئەلچى فەرخارلىق بۇلبۇل، ئەسلىدىن ھەسەت-خور كەلگەن، ئەمما ئىشقى مۇھەببەتنىڭ سېھرىي كۈچىدىن تەسىرلىنىپ، ئۇنىڭغا ھەمدەمدە بولۇش تەرەپكە ئۆتكەن ئايال ئوبراز فەرخارلىق سەۋسەن، پادىشاھ فەررۇخنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىۋالغان ۋە نەۋرۇزنى مۇساپىرچىلىقتا يوقسۇللۇق گىردابىغا چۆشۈرۈپ قويغان قارا نىيەت بەگ بەھمەنلەر ئوبرازىمۇ، بىرمۇنچە ئېنىق خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەسەر سەھىپىسىدە ئورۇن ئالغان.

ئومۇمەن، شائىر داستاندا ئەينى چاغدىكى فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرى. نى ئېچىپ كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان. فېئودال پادىشاھلارنىڭ ھوقۇق - ئابرۇي، پۇل تالىشىۋاتقانلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىنى دەپ، دۆلەت - پۇقرالىرى. نىڭ دەرد ئەھۋالى بىلەن كارى بولمايۋاتقانلىقىنى پاش قىلىپ، ئۇنداق ناھەقچىلىكنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ، بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك، بايباشات، ئادالەتلىك دۆلەت قۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن.

2 - ئەتائى

ئەتائى[1] - (XIV-XV ئەسىرلەر) ئىسمائىل ئاتا دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى ئىدى. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى دەسلەپ پەرغانە رايونىدا ياشىغان. كېيىن خۇراسان ئۆلكىسىدىكى بەلخ شەھرىگە كۆچۈپ كەتكەن. بەزى ماتېرىياللاردا XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ياكى ئاخىرىدا ئەتائى ئەنە شۇ بەلختە تۇغۇلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ.[2] نەۋائى «مەجالىسۇننەفائىس»، «مۇھاكىمەتۇللۇغەتەين» دە ھاياتى توغرۇلۇق ئازراق مەلۇمات بەرگەن. ئىلمىي خادىملار «ئەتائى» سۆزىنى تەخەللۇس دەپ چۈشىنىپ، ئۇنى يەسەۋى تەرىقىتىنى راۋاجلاندۇرغۇچى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى ئەتائىلار نەسەبىگە باغلايدۇ. ئەگەر مۇشۇ قاراشقا ئاساسلىنىدىغان بولسا، ئەتائى بىر روھانى، ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە بەگزادىلەرچە تۇرمۇش كۆچۈرگەن دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما ئۇ يازغان شېئىرلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئاتائى ئۆز جەمەتىنىڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلغۇچى ئەمەس، بەلكى رېئال بەخت ئۈچۈن كۈرەشكۈچى، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ كۈيلىگۈچىسى، تەرەپدارى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئەتائى چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان ھالدا شېئىرىيەت بىلەن مەشغۇل بولغان. ئۇنىڭ ئىقتىدارى ئاساسەن غەزەلچىلىكتە كۆرۈلگەن. شائىرنىڭ «دىۋانى ئەتائى» (ياكى «دىۋانى شەيخزادە ئەتائى») دېگەن ئەسىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا 260 غەزەل بار. ھازىر بۇ قولىيازما روسىيىنىڭ پېتىربورگ شەھىرىدە ساقلانماقتا.

چاغاتاي تىلى ئۇسلۇبىدا شېئىر يازىدىغان كۆپچىلىك شائىرلارنىڭ لىرىكىلىرىدا «يار» سۆزى كۆپ ئۇچرايدۇ. «يار» ئومۇمەن ئىككى خىل مەھۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بىرى تار مەنىدە چۈشەنگەندە «سۆيگۈنى»، «مەشۇقى» دېگەن مەھۇمنى بىلدۈرىدۇ؛ يەنە بىرى، كەڭ مەنىدە بولۇپ، دوست، يولداش، ھەمدەم، بۇرادەر دېگەن مەھۇمنى بىلدۈرىدۇ. بۇ - كەڭ مەنىدىكى مەھۇم ئىككى خىل چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدۇ؛ بىرى ئۇلۇس، خەلق، زامان ئەھلى؛ يەنە بىرى بولسا ئىمكانىيەت (ئوڭۇشلۇق)، قوللاش (يار - يۆلەك)، غەزەلدە تىلغا ئېلىنغان «يار» سۆزى كۆپىنچە ئەنە شۇ كەڭ مەنىدىكى مەھۇمنى بىلدۈرىدۇ. دەرۋەقە «يار» نىڭ مەجازى مەنىسىمۇ بار، ئەلۋەتتە، كلاسسىك شائىرلارنىڭ تولىسى «زامان ئەھلى» توغرىسىدىكى پىكىر - مۇلاھىزىلىرىنى بىلدۈرۈشتە «يار» سۆزىنى كۆپ ئىشلەتكەن. بۇنداق غەزەللەرنى ئەتائى قاتارلىق كلاسسىك شائىرلار شېئىرىيىتىدىكى ئوبدان لىرىكىلارنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

---

① شائىرنىڭ ئۆز ئىسمى ئېنىق ئەمەس، «ئەتائى» تەخەللۇس دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ مەنىسى «ئاتا قىلماق، بېغىشلىماق، ئاتىۋەتمەك» دېگەنلىك.

② بەزى مەنبەلەردە تاشكەنت بىلەن سايرام ئارىلىقىدىكى مىزدىيان (غىزادىيان) دېگەن يېزىدا تۇغۇلغان دېيىلىدۇ؛ يەنە بەزى ماتېرىياللاردا بەلختە تۇغۇلغان دېيىلىدۇ.

ئۇنۇتتى بىر يولى ئول يارى بىۋەفابىزنى،
فىراقى دەردى بىرلە قىلدى مۇفتەلا بىزنى.
(ئۇ بىۋاپا يار بىزنى بىر يولىلا ئۇنۇتتى،
بىزنى پىراقىنىڭ دەردى ـ بالاسىغا مۇپتىلا قىلدى)

ئەتائىنىڭ ئوبراز يارىتىشتىكى بىر ئالاھىدىلىكى، «يار»نىڭ كۆزىنى ھەمىشە مەجازى ئوبراز سۈپىتىدە سېھىرلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەيدۇ. چۈنكى، «كۆز قەلبىنىڭ ئەينىكى، كۆزگە قاراپ شۇ كۆز ئىگىسىنىڭ قەلبىنىڭ ياخشى ـ ياماناڭلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ» (مىڭزى). تەبىئىيكى ئەتائى چاغاتاي ئەدەبىياتى ئۇسلۇبىدىكى باشقا شائىرلارغا ئوخشاش «سېھرىي كۆز» نى تەسۋىرلىمەي قالمىدى. ئۇ يەنە بۇ ئارقىلىقمۇ نۇرغۇن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بويۇك سەرۋۇ، كۆزۈك نەرگىس، يۈزۈك گۈل،
سېنىڭ قاشىڭدا بوستان ھاجەت ئىرمەس.
(بوي تۇرقۇك خۇددى سەرۋى، كۆزۈك نەرگىس، يۈزۈك گۈل،
سەن تۇرغان يەردە بوستاننىڭ نېمە كېرىكى يار).

ئەتائى كۆز ۋە بوي بىلەن بىرىكتۈرگەن ئاساستا، يۈز، قاش، كىرپىك، خال، چاچ، قاتارلىق مەجازى ۋاستىلاردىن ناھايىتى ئۇتۇقلۇق پايدىلانغان شائىرلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى.

ئومۇمەن، ئەتائى غەزەللىرىدە سۆيگۈ تېمىسىدىن پايدىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرىپىنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ خان، بەگلەرنىڭ ھەشەمەتلىك ۋە چىرىك تۇرمۇشىنى پاش قىلىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ غېمى ـ قايغۇسىغا ھېسداشلىق قىلىدۇ. ھەقىقىي، چىن سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنى ئۇلۇغلايدۇ. ۋاپادارلىق، سەمىمىيلىكنى كۈيلەيدۇ. جاپا ـ مۇشەققەتنى يەڭگەندىلا ئاندىن ۋىسال شادلىقىغا مۇيەسسەر بولغىلى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شائىر گەرچە تەسەۋۋۇپنىڭ مۇتەئەسسىپ تەرەپدارلىرىنىڭ قىسمەن تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز غەزەللىرى ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنى تەقدىرگە تەن بېرىشكە ئەمەس، بەلكى تۇرمۇش مەئىشەتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولىدىغان پائال كۈرەشلەرگە چاقىرىدۇ. شۇڭا، تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى خەلق ئاممىسى ئۇنى لۇتفى، مەۋلانە سەككاكى ۋە نەۋائىلار بىلەن بىر ئورۇندا قويۇپ مەدھىيىلەيدۇ ھەم ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن ئوقۇيدۇ.

3 ـ سەككاكى

1. سەككاكىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرلەر سۇلالىسى مەيدانغا كېلىپ، چاغاتاي خانلىقى ۋە توختامىش خان باشچىلىقىدىكى ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىگە خاتىمە بېرىلدى. تۆمۈرنىڭ ھىندىستان، ئىران ۋە ئوتتۇرا، يېقىن شەرقە قارىتا ئېلىپ بارغان ئىستېلا خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە كىچىك ئاسىيادىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان پايانسىز كەڭ زېمىندا يېڭى مەدەنىيەت ئۆركىشى (دولقۇنى) مۇمكىنلىكلىرى تۇغۇلدى. تۆمۈر ئوتتۇرا ئاسىيانى، بولۇپ-

مۇ ئۆز پايتەختى سەمەرقەند شەھرىنى دۇنيادا ئەڭ گۈزەل ۋە ئەڭ ئاۋات شەھەر قىلىپ قايتا قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئۆزى ئىستېلا قىلغان ھەرقايسى ئەللەردىن ماھىر ئۇستىلار، ئالىملار ۋە ئەدىبلەرنى سەمەرقەندكە يۆتكىدى. ئۇ قەرىنداش موغۇلىستان (شىنجاڭ) رايونى. دىنمۇ كۆپلەپ ئاھالە ۋە ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلغان. چىڭگىزخان ۋاقتىدا ۋەيران قىلىنغان بىر قاتار ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى، جۈملىدىن ھىرات شەھىرى تۆمۇر ۋە شاھرۇخ دەۋرىدە ئاۋات خەلقئارا شەھەرلەرگە ئايلاندى. تۆمۇردىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن «كەنجى رېنسانس» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت ئۆركىشى بارلىققا كەلدى. بۇ فېئودالىزمنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا خاس مەھەللى خاراكتېرلىك يېڭى مەدەنىيەت ئۆركىشى ئىدى. بۇ خىل «كەنجى رېنسانس» ھادىسىسى تۆمۇرلەر دەۋرىدە سەمەرقەندنى، ھۈسەيىن بايقارا دەۋرىدە ھىراتنى، بابۇر، بولۇپمۇ ئەكبەر دەۋرىدە دېھلىنى، سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدە كاشغەرنى مەركەز قىلدى. مۇھەممەد شويبانىخان باشچىلىقىدىكى دەشتى قىپچاق ئۆزبېكلىرىنىڭ ماۋارە ئۇننەھر ۋە خۇراساندىكى ئىستېلاچى ئۇرۇشلىرى ۋە خوجىلار باشچىلىقىدىكى ئىچكى پاراكەندىچىلىك بۇ خىل مەدەنىيەت ئويغىنىش ئىنىڭ بۇ رايونلاردىكى مەنزىرىسىگە بەرھەم بەرگەنىدى.

تۆمۇرلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرى ئىچىدە لىرىك شائىر مەۋلانە سەككاكى (? ـ? 1468) مۆتىۋەر ئورۇنغا ئىگە ئىدى. نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇننەفائىس»، «مۇھاكىمە تۈللۇغەتەيىن»، «قۇتبەئى دەۋا-بىن» (نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ كىرىش سۆزلىرى توپلىمى) ناملىق ئەسەرلىرىدا مەۋلانە سەككا-كىنى قايتا ـ قايتا تىلغا ئالغان ۋە ئۇنى ئەبەيدۇللا لۇتفى بىلەن بىللە «ئۇيغۇر ئىبارەتچىلىك فۇسەھاسىدىن ۋە تۈرك ئەلفازچىلىك بۇلەغاتىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفىلەر كىم، بىرىنىڭ شېئىرىي ئەدەبىيات ئىشتىھارى تۈركىستاندا بەغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزەلىياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا بىناھەيەتىدۇر ھەم دىۋانلىرى مەۋجۇت بولغاي» دەپ كۆرسەتكەن. يەنە «خەزائىنۇلمەئانى» نىڭ كىرىش سۆزىدە «ئۇيغۇرلارنىڭ پاساھەتلىك، يېتىلگەن شائىرلىرىدىن لۇتفى، سەككاكى، سۇھەيلىلەرنىڭ ماڭا ئۇستازلىق ياردىمى كۆپ ئىدى» دېگەن. سەككاكى ھەققىدا شائىر يەقىنى يۇقىرى باھا بېرىپ، ئۆزىنىڭ «ئوق ۋە يا» ناملىق ئەسىرىدە ئۇنى «شائىرلارنىڭ مۇجتەھىدى (جەسۇرى، قەيسەرى)» دېگەن ئىدى.

ھازىرغىچە مەۋلانا سەككاكىنىڭ ئىسمى ۋە شېخسىي ھايات ـ پائالىيىتى ھەققىدە روشەن مەلۇمات يوق. ئەلىشىر نەۋائى ۋە يەقىنىنىڭ ئېيتقانلىرى بىلەن سەككاكى ئەسەرلەرىنىڭ دەۋر مەزمۇنىغا قارىغاندا سەككاكى ماۋارە ئۇننەھر ـ تۈركىستان رايونىدا تۇغۇلغان. ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلمىي دەرىجىسى بويىچە مەۋلانە ـ ئالىملىق سەۋىيىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرى تۆمۇرنىڭ نەۋرىلىرى خەلىل سۇلتان (1405 ـ 1409)، مىرزا تۇراغاي ئۇلۇغبېك (1409 ـ 1449) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلىرىگە مەنسۇپ بولغان. ئەلىشىر نەۋائى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا جەۋلان قىلغان ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە لۇتفى بىلەن سۆھبەتلىشىشكە مۇيەسسەر بولالمىغان بولسىمۇ، ئۇ سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدا پەرۋاز قىلغان يەنە بىر ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە سەككاكى بىلەن ئۇچرىشالىمىغان، ئەلىشىر نەۋائى 1465 ـ 1469 ـ يىللىرى سەمەرقەند شەھىرىگە كەلگەن ۋە سەمەرقەند ۋالىيسى، شائىر ئەھمەد ھاجىبەگ ھامىيلىقىدا سەمەرقەندتىكى شائىرلار بىلەن، جۈملىدىن مەۋلانە سەككاكىنىڭ دوستلىرى بىلەن كۆرۈشكەن، بۇ چاغدا سەككاكى ئالەمدىن ئۆتكەن. سەككاكىنىڭ قاچان ۋە نېمە سەۋەبتىن ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى نامەلۇم.

2. سەككاكىنىڭ لىرىك غەزەللىرى.

ئۇنىڭ «دىۋان» غا قارىغاندا ئۇنى لىرىك شائىر دېيىش مۇمكىن. ئۇ باھاۋىدىن نەقىشۇەند-ىدىچىلىك قاراشلىرىنىڭ ئىلھامى ۋە مۇھەممەد خارەزمى قاتارلىق پېشقەدەم شائىرلارنىڭ رىغبىتىدە مۇھەببەت تېمىسىنى ئاساس قىلىپ، گۈزەل ئىشقى لىرىكىنىڭ ئاجايىپ نادىر ئۈلگىلىرىنى ياراتتى. سەككاكىنىڭ ئىشقى مۇھەببەت لىرىكىلىرى ئۈچ لىرىك ئوبرازغا— ئاشىق، يار، رەقىبكە مەركەزلەشكەن. ئۇ ھىجران، ۋىسال، پىراق كۈيلەنگەن غەزەللىرى ئارقىلىق رېئال دۇنيادىكى ھەقىقىي ئىنسانىي مۇھەببەتنى ۋە ئۇنىڭ رەقىب، ھىجران ۋە بۇاپالىقتا بولغان ئەندىشىسىنى يازىدۇ. ئۇنىڭ بىر قاتار شېئىرلىرىدا ئۆز ئىشقى، ئۆز مەشۇقى ۋە ئۇنىڭ ۋەسلىگە ئېرىشىش يولىدا چەككەن جەبىر - مۇشەققەتلەرنى يۈكسەك مۇھەببەت ھېسسىياتى ۋە چوڭقۇر ھاياجان بىلەن بايان قىلغان. ئۇ بىر غەزىلىنى مۇنداق يازغان:

«قارا كۆز بىرلە بىر غەمزە قىلىپ يۈزمىڭ جەپا قىلما،
كەرەشمە بىرلە ئالەمنى مەنكىتەك مۇپتىلا قىلما.
مەنىڭ بۇ خەستە جانىمغە سەنىڭ دەردىڭ ئېرۇر مەرھەم[1]،
قىيامەتكە تىكىن ھەرگىز بۇ دەردىمگە داۋا قىلما.
مەنى، ئى ئى، قۇرقارمەن قىلىپ دۇنيادا سەرگەشتە،
ئىشىكىڭ تۇپراقىن كۆزگە تاپىلماس تۇتىيا قىلما.
فىراقىڭ بۇتەسى[2] ئىچرە قانىمنى سىزغۇرۇر[3] ھەردەم،
سۆزۈمنى ئالتۇن ئەتكەلى غەمىڭنى كىمىيا قىلما.
ئاخىر بېگانە ئەيلەپ گەر ئىشىكىڭدىن قۇۋار[4] بولساڭ،
كۇلەر يۈز كۆرگۈزۈپ ئەۋۋەل كىشىنى ئاشنا قىلما.
باغىرقان ئەيلەدىڭ جەبرۇ - جەفەلار بىرلە سۇلتانىم،
كۆزۈم ياشى بىلە ھەردەم يۇزۈمدىن ماجەرا قىلما.
ئى سەككاكى بۇ شاھ قابغىن[5] غەنىيمەت تۆت چۇزۇلغىنە[6]،
ئازاقىن باغلاغان قۇش سەن، ئۇچارغا ھېچ ھەۋا[7] قىلما.

مەۋلانە سەككاكى ئۆز لىرىكىلىرىدا ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى مەجازى ۋاستىلەر شەكلىگە كىرگۈزۈپ ئىپادىلەشكىمۇ ماھىر ئىدى. ئۇ ئىككى يۈزلىمىچى (مۇناپىق)، مۇتەئەسسىپلەرنى، رەھىمسىز پادىشاھلارنى تەنقىدلىگەندىمۇ ئەھدىدە تۇرمايدىغان ۋاپاسىز گۈزەللەر تەسۋىرىدىن پايدىلانغان. ئۇ تۆمۈرلەرنىڭ ھاكىمىيەتنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان قىرغىنچى ئۇرۇشلىرىدا ئېتىلغان سانسىز ئوقنى گۈزەلنىڭ كىرپىكى سىماسىدا مەجازلاشتۇرغان. ئۇ بىر شېئىرىدا:

---

① مەرھەم— دورا، شىپا.
② بۇ تەسى— كۆچتى.
③ سىزغۇرۇر— سۈمرۈر.
④ قۇۋار— قوغلار.
⑤ قابغىن— دەرۋازىسى.
⑥ زۇلفى— چېچى.
⑦ ھەۋا قىلما— ھەۋەس قىلما.

«ماۋاره ئۇننەهر ئىچره قالدىم، چۈنكى ئىككى يانىمدا،
كۆزلىرىمنىڭ بىرى سەيخۇن، بىرى جەيخۇن ئەيلەدى»

دەپ ئەينى زاماندىكى تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى ۋە خەلقنىڭ كۆز ياشلىرىنى سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىغا ئوخشاتقان.

مەۋلانە سەككاكى شېئىرىي ماھارىتىگە ئەينى زاماندا گۈللەنگەن فارىسى دارا ئەدەبىياتى ماھىرلىرى ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى، شەيخ سەئىدى، ھافىز شىرازى شېئىرلىرى كۈچلۈك ئىلھام بېغىشلىغان. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ماھارىتى، تىل گۈزەللىكى، سۆزنىڭ چۈچۈكلۈكى، راۋانلىقىنىڭ بالاغەتكە يېتىشىگە ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ، ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق تەسىرى بىغايەت چوڭ بولغانلىقىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئۇ:

«كىم كۆرۈپ نەرگىس كەبى كۆز بىلسە گۈلتەك يۈزىنى،
يەلگە[1] بېرىپ ئەقلۇ فەھمىنى مەستۇ ھەيران قالمىدى» .
ياكى: «ئايدۇر سەنىڭ ئالدىڭدا بۇ كۈن بىر ھەبەشى قۇل،
تانسا يۈزىدە زاھىر ئۇلۇر داغ نىشانى»

دېگەن ئوخشىتىشلىرىدا كۆزىنى نەرگىس گۈلگە، يۈزىنى گۈل ـ چىمەنگە ئوخشىتىدىغان ۋە ساھىبجامالنى ئايدىنىمۇ گۈزەل سۈپەتلەيدىغان خەلق ئەدەبىياتى تەسۋىرى ۋاستىلىرى چاقناپ تۇرىدۇ.

مەۋلانە سەككاكى شېئىرلىرى مەۋلانە لۇتفى، ئەلىشىر نەۋائى، سەئىدى، رەشىدى ۋە باشقا ئۇيغۇر شائىرلىرى شېئىر بالاغىتىنىڭ كامال تېپىشىغا، بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ۋەكىل قىلغان يېڭى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ساپىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تىل، پىكىر ۋە بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتە ئۆچمەس تۆھپە قوشتى.

3. سەككاكى قەسىدىلىرى

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، قەسىدە مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ۋە يىرىك شەخسلەر پائالىيىتىنىڭ ئۇتۇقلىرىغا باھا بېرىش ئۈچۈن يېزىلىدۇ، بۇرۇنقى زاماندا ساراي شائىرلىرى تەرىپىدىن ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنى ماختاش ئۈچۈن يېزىلغانىدى، سەككاكى ئىجادىيىتىدە قەسىدە ژانىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىرىنچىدىن، ئىستېتىك ئىدىئال جەھەتتىن ئىيتقاندا پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئالغا بېسىلغان زور بىر قەدەم بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرىيەتتە تېما جەھەتتىن مۇھەببەت تېمىسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ ئىجتىمائىي تېما دائىرىسىگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچىدىن، ئەنە شۇ مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان لىرىك قەسىدە ژانىرىنى راۋاجلاندۇرغانلىقى بىلەنمۇ يېڭىلىق يارىتقۇچى يۈكسەكلىككە ئىگە بولدى[2].

شائىرنىڭ ئۇلۇغبېك ھەققىدىكى قەسىدىسى ئۇنىڭ قەسىدىلىرىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەسىدە شائىرنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى ھەم خاھىشى كۈچلۈك ۋە رەڭدار تىل بىلەن ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. شائىر غوۋغا بىلەن

---

① يەل—شامال.
② ش. ئۆمەر «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» 289 ـ بەت.

تولۇپ تاشقان تۆمۈرلەر دەۋرىدە ئۇلۇغبەك تەختكە چىققاندىن كېيىنكى ماۋارەئۇننەھردىكى تىنچ هايات ۋە جانلىنىشىنى:

جاهاندىن كەتتى تەشۋىشۇ مەبائىيى ئامان كېلدى،
خەلايىق، ئەيش ئېتىباق بۇگۈن سۈرۈرى جاۋدان كېلدى.
تەن ئېردى بۇ ئۇلۇس پارچە ئەنگۈتبەك جانى بار يا يوق،
بەھەمدىللاھ ئوغان قەزنى بىلە ئول تەنگە جان كېلدى.

دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

ئۇلۇغبەك دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىدا ئالاهىدە گەۋدىلىك ئالتۇن دەۋرنى تەشكىل قىلىپ، خەلقە بەلگىلىك هالدا تۇراقلىق، ئاسايىشلىق، بەخت ئېلىپ كەلگەنلىكى؛ خەلق دۈشمەنلىرىگە بولسا زاۋاللىق ئېلىپ كەلگەنلىكى سەككاكى قەسىدىسىدە مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ.

بايىندى تەختىنىڭ قەدرى، ئوزۇڭ تاج كۆككە تاشلادى،
ئادالەت باغى سەبز ئولدى، چۇ نۇشرىۋان كېلدى.
كېرەك جان بۇلبۇلى تۇن - كۈن ناۋادىن تىنماسا بىردەم،
چۇ دوستلارىغە خۇررەم ياز، ئەدۇلەرغە[1] خازان كېلدى.
رەئىيەت قوي ئېرۇر، سۇلتان ئەنگە چوپانۇ يا بۆرى،
بۆرى ئولغايۇ قوي تىنغاي، چۇ مۇساتېك شۇبان كېلدى.
بۇ كۈندىن سۇڭرە كۆپ تىنغاي رەئىيەتلەر رىئايەتدىن،
ئۇلۇس هەققىدە مىڭ تۈرلە ئاتادىن مېهرىبان كېلدى.

ئۇلۇغ بەكنىڭ ئادالىتى بولسا مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

نىكىم نوشىرىۋان[2] ئادىل ئىشى ئىچرە قىلدى تەقسىرىن،
قامۇغىنغە[3] ئەنىڭ بىر - بىر شەرىغزاتى زىمان كېلدى.

ئەمدى ئۇلۇغبېك هاكىمىيىتىنىڭ فېئودال خەلقچىللىقى بولسا:

گەدالەر رايىگان[4] تاپقاي زەرۇرىي مالى قارۇننى،
يادى بەيزا بىكىن ئىلگىڭ جاهانغە زەر نىشان كېلدى.

دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. قىسقىسى، ئۇلۇغبېك مەدهىيىسىگە شائىر قەسىدىسىنىڭ ئېيتېتىك ئىدىئالى سىڭگەن، شۇ دەۋرنىڭ ناهايىتى ئىنچام بەدئىي ئىنكاسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

سەككاكى قەسىدىلىرى 11 بېيىتتىن 54 بېيىتقىچە هەجمدە يېزىلغان. ئۇ هەر بىر قەسىدىسىدە ئۆز مەدهىيىلىمەكچى بولغان كىشىنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە ئىنسانىي قىممىتىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان. ئۇ هەرقانداق هاكىم ياكى هۆكۈمرانىنى مەدهىيىلىگەن ئەمەس. سەككاكى ئوتتۇرا ئاسىيا «كەنجى رېتسانس» نىڭ ئۇلۇغۋار نامايەندىسى، مەشهۇر ماتېماتىك،

---

① ئەدۇ — دۈشمەن.
② نۇشىرىۋان — ئادىللىقى بىلەن دالا چىقارغان ئىران شاهلىرىدىن بىرى.
③ قەمۇغ — هەممە.
④ رايگان — بۇش، بىكار.

ئاسترونوم، مەرىپەتچى، مەدەنىيەت هامىيسى ئۇلۇغبېكنىڭ غايۋى ئىدىيىلەر نۇقتىسىدىن تۇرۇپ مەدھىيىلىگەن، دانىشمەن ـ ئالىم سىمۇولىدا تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ ئىلىم ـ پەن دۇنياسىدىكى ئورنىنى ئارستوتىل، پلاتون، پىتولمى، گالېن، ئېۋكىلد قاتارلىق گرېك مۇتەپەككۇر، ئالىملىرى ۋە مەشھۇر ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىمى ئىبن سىنا بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغان. ئۇنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قويغا كۆيۈنىدىغان ئادەتتىكى پادىچىغا ئەمەس، بەلكى چوپانلار پىرى هېسابلانغان موسا پەيغەمبەرگە تەققاس قىلغان.

3 §. ئەلىشىر نەۋائى

1 ـ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ هايات پائالىيەتلىرى

ئەلىشىر نەۋائى (1501. 1. 3 — 1441. 2. 9) ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر، ئەدەبىياتشۇناس ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتچى هەم پەن ـ مەدەنىيەت جەڭچىسى.

بولغۇسى شائىرنىڭ قۇلىقىغا تەكبىر ئېيتىپ قويغان ئىسمى (ئاتىسىنىڭ ئىسمىغا — غىياسىدىنغا ئەگەشتۇرۇپ) نىزامىددىن، مەكتەپتە ۋە جەمئىيەتتە قوللىنىپ ئادەتلەنگەن ئىسمى ئەلىشىر، سۇلتان هۈسەيىن بايقاراغا ئون يىللاپ ئەمىر بولغىنى ئۈچۈن، ئەمىر ياكى مىر دېگەن نامنى قوشۇپ ئاتىغان. شۇڭا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەلىشىر ياكى (مىر) ئەلىشىر دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان. تۈركىي ئىجادىيەتتە قوللانغان تەخەللۇسى نەۋائى، پارس غەزەللىرىدە قوللانغان تەخەللۇسى فانى، تولۇق ئىسمى نىزامىدىن مىرئەلىشىر نەۋائى.

يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخچىسى مىرزا هەيدەر «تارىخىي رەشىدى» (1541 ـ 1546) ناملىق كىتابىدا مىرئەلىشىرنىڭ «اخىل وي ئاز بەخشىيان ئۇيغۇراست پدرائورا كىچىكىنە باخشى ميكفتند» (ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن تۇرۇر، ئاتاسىنى كىچىككىنە باخشى ئاتار ئەردى) دېيىلگەن، يەنى «ئەلىشىر (نەۋائى) هىراتتا تۇغۇلغان، مىرزا هەيدەرنىڭ بايانىغا قارىغاندا ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئاتىسىنى كىچىككىنە باخشى دەپ ئاتايتتى.»[1] دېمەك «نەۋائى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇرى[2]» ئىدى.

ئەلىشىر 1441 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى (هىجرىيە 844 ـ يىلى رامىزاننىڭ 7 ـ كۈنى) خۇراسان مەملىكىتىنىڭ مەركىزى هىرات شەهىرىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى دەسلەپ پەرغانەدە ئولتۇراقلاشقان هەم ئەمىر تۆمۇر ئاستانىسىدە تۇرغان. بىر مەزگىل ئەسەخ شەهىرى (ئەمىر تۆمۇر شاهزادىسى ئۆمەر شەيخ سىياسىي مەركەز قىلغان ئەنجان ۋىلايىتىدىكى بىر شەهەر) دە ئۆمەر شەيخنىڭ ئوردا مۇلازىمىتىدە بولغان. كېيىن هىراتقا كۆچۈپ كەتكەن. ئەلىشىر تۇغۇلغان چاغدا ئۇ شاهرۇخ مىرزا سەلتەنىتىدە خىزمەتتە بولۇۋاتاتتى.

غىياسىدىن باخشىنىڭ ئەسلى يۇرتى توغرىسىدا بىرقانچە خىل قىياس بار.

بىرىنچى، غىياسىدىن قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ فەرغانەدە تۇرغان ئۇرۇق جەمەتلىرىنىڭ

---

① «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، بىرىنچى توم، 349 ـ بەت، تۈركىيە دۆلەت كىتابلىرى كومىتېتى تۈزگەن، تۈركىيە مىللىي ماتارىپ نەشرىياتى 1978 ـ يىلى تۈركچە نەشرى.

② لى گوشالاڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، 133 ـ بەت، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

پۇشتى بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، ئەمىر تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى موغۇلستانغا كەلتۈرگەن ئېغىر تالاپەت-لىرى نەتىجىسىدە سەئىدىددىن كاشغەر قاتارلىق كىشىلەر كاشغەردىن فەرغانە بوستانلىقىغا كۆچ - كۆچ قىلغاندا، غىياسىددىنمۇ كاشغەر تەرەپلەردىن كۆچۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

ئۈچىنچى، غىياسىددىننىڭ ھۆرمەت تەخەللۇسى بولغان «باخشى» ئاتالغۇسى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئالاھىدە ئومۇملىشىپ، ئۇيغۇر ئۆلىما - زىيالىيلىرىغا خاس نام - ئاتاقتا ئايلىنىپ قالغانلىق ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، غىياسىددىننى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك دەپ قاراش كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى، چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى جاھان سورىغان زامانلاردا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىدىن ئاتابەگ، باخشىلار ۋە باج - مالىيە، نوپۇس قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغانلار كۆپ بولغان ۋە ئۇلار بەك ئەتىۋارلانغان.

مەيلى ، نېمىلا بولمىسۇن، «تارىخىي رەشىدى» دىكى بايانغا ئاساسلانغاندا غىياسىددىن ئۇيغۇر قوۋمىگە مەنسۇپ ئادەم ئىدى.

ئەلىشىر يەتتە ياشقا تولغان چېغىدا، يەنى 1447 - يىلى شاروخ مىرزا ئۆلۈپ، تۆمۇرلەڭ شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا تاج - تەخت تالىشىش تۈپەيلىدىن جەڭ - جېدەل كەسكىنلىشىپ، ئەل - يۇرت مالىمان بولغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەر تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇ قاتاردا غىياسىدىن ئۆز ئائىلىسى بىلەن ئىراققا كۆچۈپ بېرىپ تەخت شەھىرىدە ئوچ يىلچە ياشىغان. خۇراساندا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بېسىققاندىن كېيىن غىياسىدىن ئائىلىسى ھىراتقا قايتىپ كەلگەن. بۇ چاغدا ئەلىشىر ئون ياشتا ئىدى. ھىراتتا سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان ئوبۇلقاسىم بابۇر غىياسىددىننى سەبزۋار شەھرىگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن. ئەلىشىر ھىراتتا قېلىپ ئوقۇغان. ئەلىشىر 12 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ۋاپات بولۇپ، ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ قولىدا قالغان. ئەلىشىر 15 يېشىدا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە ئوبۇلقاسىم بابۇر ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. بىر يىلدىن كېيىن (1456 - يىلى) ئوبۇلقاسىم بابۇر مەشھەتكە يۆتكەلگەندە، ئەلىشىرمۇ بىللە كەتكەن. ھىرات تىنچىغاندىن كېيىن ئەلىشىر ھىراتقا قايتىپ كەلگەن، بىراق بۇ يەردە ئۇزاق تۇرالمىغان.

ئەلىشىر «ئەبۇ سەئىد سۇلتان زامانىدا خۇراسان پايتەختىگە — ھىراتقا بېرىپ بىرنەچچە كۈننى ئەشۇ ئىقبال ئاشىيانلىق ئاستانە مۇلازىمىتىدە ئۆتكۈزدى. ئەمما، ئۆز ھالىغا مۇناسىپ رىئايەت ۋە تەربىيەت تاپالمىدى. شۇ سەۋەبتىن خۇراساندىن بەھىشت مانەند سەمەرقەندكە بېرىپ خوجا جالالۇددىن ئەبۇلەيىس خانىقاسىدا ئىستىقامەت قىلدى ۋە كۆپ ۋاقتىنى كىتاب مۇتالىئەسىگە سەرپ قىلدى. بەزىدە ماۋارە ئۇننەھرنىڭ ساھىب ئىختىيارى بولغان ئەمىر دەرۋىش مۇھەممەد تارخان ئەمىر ئەھمەد ھاجىبەگ بىلەن باردى - كېلدى قىلىپ تۇردى» («رەۋزەتۇس سەفا»)

ئەۋائى سەمەرقەندكە مەجبۇرىيەت ئاستىدا كەتكەن. بۇ ھەقتە زەھىرىددىن بابۇر ئۆز قىياسىنى مۇنداق يازىدۇ:

«بىلمىدىم نە جەرىمە بىلەن، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (ئەۋائىنى) ھېرىدىن ئىخراج قىلدى، سەمەرقەندكە باردى. نېچە يىلكىم سەمەرقەندتە ئىدى، ئەھمەد ھاجىبەگ مۇرەببى ۋە مۇقەۋۋىسى ئىدى».

ئەلىشىر 18 ياش چاغلىرىدا چوڭ پالاكەتكە ئۇچرىغان. سۇلتان ئەبۇ سەئىد پايتەخت ھىراتنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن ئۆمەر شەيخنىڭ ۋە شاھرۇخنىڭ ئەربابلىرى ۋە يېقىنلىرىنىڭ مال - مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرىنى ھەر جايغا سۈرگۈن قىلغان.

شۇ قاتاردا ئەلىشىرنىڭ ئاتا مۇلكىمۇ مۇسادىرە قىلىنغان ۋە ئۆزى سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچراپ، سەمەرقەندكە — «كاشغەرى» لەردىن ئەھمەد ھاجىبەگ قېشىغا بارغان. تۆمۇرى سۇلالىسىدىن سۇلتان ئەبۇ سەئىد خۇراسان پەيتەختى ھىراتنى ئىگىلىگەن يىلى 1458 ـ (ھىجرىيە 863 ـ) يىلى ئەلىشىر ھىراتتىن «ئىخراج قىلىنغان» (چىقىرىۋېتىلگەن.)[1]

ئەمما «سەمەرقەند نەۋائىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان». سەمەرقەندتە نەۋائى سەمەرقەند بېگى ئەھمەد ھاجىبەگ ۋە ئالىم فەزلوللاھ ئەبۇللەيىسلەردىن ماددىي ياردەم ئېلىپ ئوقۇغان. («ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، تاشكەنت، 1953 ـ يىل)

سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا 1469 ـ يىلى ھىراتنى ئىشغال قىلىدۇ. ئەلىشىر 1470 ـ يىلى 12 يىل ياشىغان سەمەرقەندتىن ئايرىلىپ، مەكتەپداش دوستى (ھۇسەيىن بايقارا) نىڭ قېشىغا كېلىپ ئۇنىڭ مۇلازىمىتىدە بولىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئاساسەن ئوقۇمۇشلۇق، بىلىملىك كىشىلەردىن بولۇپ، ئاتىسى ۋە تاغىلىرىمۇ شائىر ھەم ئەدەبىياتنى قىزغىن سۆيەتتى. نەۋائى كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، زېرەك بولۇپ، ئۆز قابىلىيىتى بىلەن مەكتەپتىكى بالىلاردىن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھامان ئۇ چوڭلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. زامانىسىنىڭ ئەڭ بىلىملىك كىشىلىرىنىڭ تەربىيىسىدە، ياش چېغىدىلا ئىلىم ـ مەرىپەتكە بېرىلىپ، نىزامى گەنجەۋى، لۇتفى، سەككاكى، خارەزمى، جامى، پەرىدىددىن ئەتتارى، قاسىم ئەنۋارى قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن داڭلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى يادلىۋالاتتى ۋە كىشىلەرگە ئوقۇپ بېرەتتى.

ئەلىشىر قايسى بىر شەھەردە سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۈرمىسۇن شۇ يەردىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنى تېپىپ، ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەت قىلىپ ۋە ئۇلارنىڭ بىلىمىنى ئۆگەنگەن. مەسىلەن، ئىراقتىكى تەفت شەھىرىدە مەشھۇر تارىخچى شەرىفىدىن ئەلى يەزدىدىن تەلىم ئالغان. سەمەرقەندتىكى چېغىدا بولسا تېخىمۇ كۆپ ئالىملار بىلەن ئۇچراشقان، مەشھۇر مۇدەررىسلەر، جۇملىدىن مەۋلانە فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامى (يەنى «فەسىھۇددىن ئاخۇ-نۇم») ۋە باشقىلاردىن تەلىم ئالغان. ھىراتتا ئىلگىرى كېيىن ئۇچراشقان ۋە تەلىمىنى ئالغان ئالىم، شائىر مۇدەررىسلەر تېخىمۇ كۆپ بولغان. ئۇ زامانداش ئىلىم ئەھلىلىرىدىن ئۆگىنىپ-لا قالماستىن، بەلكى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىبلەر ۋە ئالىملاردىنمۇ بېرىلىپ ئۆگەنگەن.

نەۋائىنىڭ ئاتىسى شېئىر يازىدىغان، ئىلىم ـ مەرىپەت، سەنئەت ئەھلىلىرىنى قەدىرلەي-دىغان كىشى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئائىلىسىدە پات ـ پاتلا شائىرلار توپلىشىپ شېئىر ئوقۇش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىش ئىشلىرى بولۇپ تۇرغان. مانا بۇ شارائىت نەۋائىنىڭ قەلبىدە ئەدەبىياتقا نىسبەتەن زور ھەۋەس ۋە ئىشتىياق قوزغالغان ھەم بولغۇسى شائىر ياش چاغلىرىدىلا بىرمۇنچە ئالىم، شائىر، سەنئەتكارلار بىلەن يېقىن تونۇشلاردىن بولۇپ كەتكەن. شۇنىڭدىن نەۋائىنىڭ بالىلىق چاغلىرىدىلا مەۋلانە لۇتفى خېلىلا قېرىپ قالغان ئاتاقلىق شائىر بولۇپ، نەۋائى ئۇنى «ئۇستازىم» دەپ ھېسابلايتتى. لۇتفىمۇ ياش ئەلىشىرنىڭ قابىلىيىتىگە قىزىقىپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك باھا بەرگەن ئىدى. نەۋائىنىڭ زاماندىشى خۇاندە-مىرنىڭ يېزىشىچە، بىر كۈنى لۇتفى نەۋائىدىن ئۆزىنىڭ يېڭى يازغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ

---

① ئى. تۆرەۋۇن «نەۋائىنىڭ ئەسلى نەسەبى تۇغرىسىدا» «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، 1998 ـ يىللىق بىرىنچى توپلام، 246 ـ 247 ـ بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى.

بەرىشنى ئىيتقاندا، نەۋائى مۇنداق بىر غەزىلىنى ئوقۇپ بەرگەن.

ئارەزىن ياپقاچ كۆزۈمدىن تۆكۈلۈر ھەرلەھزە ياش،
بۇيلەكسىم پەيدا بولۇر يۈلدۈز نىھان بولغاچ قۇياش.

.....

مەزمۇنى خۇددى كۈن ئولتۇرۇپ قاراڭغۇ چۈشكىنىدە يۈلتۈزلار نامايان بولغىنىدەك، يۈزۈڭنى ياپقىنىڭدا كۆزۈمدىن ياشلار ئۇنچىدەك تۆكىلىدۇ.

لۇتفى بۇ غەزىلىنى ئاڭلاش بىلەن ئىنتايىن شادلىنىپ، غەزەلنى يۇقىرى باھالىغان ۋە نەۋائىنىڭ قابىلىيىتىگە قايىل بولغانىدى.

نەۋائىشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، نەۋائىنىڭ يۇقىرىقى شېئىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت غەزەل شائىرنىڭ 15 ـ 16 ياشلار ۋاقتىدا يېزىلغانكەن. نەۋائى ياش چاغلىرىدىن باشلاپلا كۆڭلىگە يۈكسەك غايىنى پۈككەن. ئۇ بىر غەزىلىدە بۇ غايىسىنى مۇنداق ئىپادىلىگەن.

يۈز جەفا كەلسە ماڭا بىر قەتلە فەرياد ئەيلەمەن،
ئەلگە كەلسە بىر جەفا، يۈز قەتلە فەرياد ئەيلەمەن.

يەنى شائىر كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى، مېھنەتكەشلەرنى ئىنتايىن ھۆرمەتلىگەن، ئۇلارنىڭ بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ئارزۇ قىلغان. ئادالەتنى ياقلىغان، ھەققانىيەت تەرەپدارى بولغان. قارا كۈچلەر، زالىم ئەمەلدارلارغا غەزەپ ـ نەپرەت بىلدۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا، كەڭ خەلق ھەم بۇ ئالىيجاناب ئادەمنى چەكسىز ئىززەتلىگەن. نەۋائى ياش چاغلىرىدا جەمئىيەتتە ئابرۇيلۇق ئادەم بولۇپ تونۇلۇشقا باشلىغان. بەزى ھۆكۈمدارلار نەۋائىنىڭ ئىقتىدارى ۋە خەلق ئارىسىدىكى ئابرۇيىدىن ئەنسىرەپ تەشۋىشكە چۈشسە، بەزىلىرى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولۇشقان.

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ نەۋائىغا بىرقاتار ئەمەل ـ مەنسەپ ۋە ئاتاق بېرىپ ئەتىۋار-لاپ ئىشلەتكەنلىكىنىڭ ئەمەلىي رولى بار بولغان. نەۋائىنىڭ بايقارا سەلتەنىتىدە تۇرغان چاغلىرى ئەڭ ئەھمىيەتلىك چاغلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1469 ـ يىلى مارتتا نەۋائىنىڭ دوستى ھۈسەيىن بايقارا ھىرات تەختىگە چىقىپ تۆمۇرى دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى بولغاندا، نەۋائىنى ئۆز ساراىيىدا مۆھۈردارلىق ۋەزىپىسىگە قويغان.

1470 ـ يىلى مەملىكەت پايتەختىدە ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار، ئەمىرلەر، بەگلەر ۋە يەرلىك فېئوداللارنىڭ زۇلۇم، ئالۋاڭ ـ ياساقلىرىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. نەۋائى بۇ قوزغىلاڭغا چىن دىلىدىن ھېسداشلىق قىلىپ خۇراسان خەلقىنى خورلىغان بىر قانچە بەگلەر ۋە ئەمىرلەرنى جازالاشقا مۇۋەپپەق بولدى. خۇسۇسەن، شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نامى خەلق ئاممىسى ئارىسىدا غايەت زور شۆھرەت قازانغان.

1472 ـ يىلى ئاپرېلدا ئەلىشىر نەۋائى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلەنگەن. ئۇ دىن كېيىن دۆلەت ۋە خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن كۆپلىگەن ياخشى ئىشلار ئېلىپ بېرىلدى. نەۋائىنىڭ خەلق ئارزۇسىغا ئۇيغۇن بولغان بۇ خىل ياخشى ئىشلىرىغا قارىتا، ئوردىدىكى بىرمۇنچە ئەمىرلەر ۋە بەگلەرنىڭ ھەسەت ۋە كۈندەشلىكى قوزغىلىپ ئوردىدا نەۋائىغا قارشى پىتنە ـ پاسات، ئىغۋالار كۆتۈرۈشتى.

ئەلىشىر نەۋائى 1476 ـ 1477 ـ يىللىرى ساراي پىتنە ـ ئىغۇالىرىغا قارشى نارازىلىق سۈپىتىدە ۋەزىرلىكتىن ئىستېپا بېرىپ، 11 يىلغىچە دۆلەت ئىشلىرىغا رەسمىي ئارىلاشماي، ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن جىددىي شۇغۇللاندى، مانا مۇشۇ يىللار نەۋائى ئىجادىنىڭ تازا گۈللەپ ياشنىغان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە نەۋائى مەشھۇر «تۆھفە تۈل ئەپكار» («پىكىرلەر سوۋغىسى») ناملىق پارسچە ئەسىرىنى يازدى. 1483 ـ يىلى ئۆلمەس ئەسەر «خەمسە»نى يارىتىشقا كىرىشىپ، شۇ يىلى «ھەيرە تۈل ئەبرار» بىلەن «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنى يازدى. 1484 ـ يىلى «لەيلى ۋە مەجنۇن» بىلەن «سەبئىئى سەييار» داستانلىرىنى يېزىپ پۈتتۈردى. «سەددى ئىسكەندەر» داستانىمۇ نەۋائىنىڭ شۇ يىللاردىكى ئىجادىغا كىرەدۇ.

نەۋائى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىدا يارىتقان لىرىك شېئىرلىرىدىن ئۆچ قېتىم توپلام تۈزگەن. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى، «بەدائىئۇل بىدايە» («باشلىنىش ئاجايىپلىرى») دەپ ئاتىلىپ، 1466 ـ 1482 ـ يىللار ئارىلىقىدا يېزىلغان)؛ ئىككىنچىسى، «نەۋادىر ئۈن نىھايە» («ئۆمۈرنىڭ كەم تېپىلىدىغان چاغلىرى» بولۇپ، بۇ ئەسەر 1482 ـ 1492 ـ يىللار ئىچىدە يېزىلغان)؛ ئۈچىنچىسى، پۈتۈن لىرىك شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەڭ كېيىنكى ۋە ئەڭ مۇكەممەل تۈزۈلگەن توپلام بولۇپ، ئۇ «خەزائىنۇلمەئانى» (1492 ـ 1499 ـ يىللار ئارىلىقىدا يېزىلغان). بۇلار شائىرنىڭ تەخمىنەن يېرىم ئەسىر داۋامىدا يارىتقان ئۇيغۇر ـ تۈركى تىلىدىكى شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەجمۇئەسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

نەۋائىنىڭ ئالىيجاناب، خەلقپەرۋەر ئىدىيىلىرىگە قارشى بولغان ئوردا تۆھمەتچىلىرى ئۇنىڭ پايتەخت ھېراتتا تۇرۇشىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن خەۋپلىك ھېسابلاپ، 1487 ـ يىلى ئاستىرابادقا (خۇراسان ئۆلكىلىرىنىڭ بىرى) ۋالىي قىلىپ تەيىنلەش نىقابى بىلەن ھېراتتىن سۈرگۈن قىلدى.

نەۋائى ئاستىرابادقا كەلگەندىن كېيىنمۇ، ئوردىدىكى ئىغۋاگەر تۆھمەتچىلەر ئاستىراباد-قىمۇ ئۆزلىرىنىڭ رەزىل جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلۇغ شائىرغا سۈيىقەست قىلىشقا ئۇرۇنىدى. نەۋائى ئاستىرابادتا ئىككى يىل تۇردى. 1488 ـ يىللاردا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن پۈتۈنلەي ئىستېپا بېرىپ، ھېراتتا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىلمىي، ئەدەبىي ئىجادىيەتنى داۋام قىلدۇردى. لېكىن، يەنە ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمگەك سۆيەرلىكى ۋە خەلقپەرۋەرلىكى بىلەن خەلقنىڭ شىكايەت ۋە ئەرز ـ دادىنى ئاڭلاش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئىشىنى ئۆزىنىڭ ئىنسانىي بۇرچى ھېسابلاپ، خەلق خىزمىتىنى ئەسلا يادىدىن چىقارمىدى.

نەۋائى ھېراتقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلگىر ـ ئاخىر بولۇپ، ناھايىتى كۆپ ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن «نەسائىمۇل مۇھەببەت» («مۇھەببەت خۇشپۇراقلىرى»)، «خەمسەتۈل ـ مۇتەھەييىرىن»، «مەجالىسۇن نەفائىس»، «مىزانۇل ئەۋزان» («ۋەزىنلەر ئۆلچىمى») ، «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» ۋە «لىسانۇت تەير» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەرنى يارىتتى. ئۇ بۇلاردىن باشقا يەنە تۈركىي ۋە پارس تىلىدا بىرنەچچە ئەسەرلەر يارىتتى. «فانىي» تەخەللۇسى بىلەن ئالتە مىڭ بەيىتتىن ئۆز ئىچىگە ئالغان پارسچە توپلام تۈزدى. نەۋائىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەسىرى «مەھبۇبۇلقۇلۇب» بولۇپ، ئۇ 1500 ـ يىلى يېزىلغان.

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائى 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ھېرات شەھىرىدە ۋاپات بولدى.

نەۋائى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر مەملىكەتنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، خەلقنىڭ

خاتىرجەم، تىنچ ھايات كەچۈرۈشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئەلنى گۈللەندۈرۈش يولىدا ھار-ماي- تالماي كۈرەش قىلدى. ئۆزى شەخسەن مەدرىسە ۋە مەكتەپلەر، شىپاخانا ۋە سارايلار، كۆۋرۈك ۋە يوللار سالدۇردى. ئۆستەڭلەر قازدۇرۇپ، خەلقنى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە تىرىشتى. شۇڭلاشقىمۇ، نەۋائىنىڭ ۋاپاتى كەڭ ھىرات خەلقى ئۈچۈن غايەت زور يوقىتىش ۋە ئىنتايىن چوڭ مۇسىبەت بولغانىدى.

نەۋائى ئالىملار، شائىرلار ۋە يازغۇچىلارنىڭ ھامىيسى ئىدى. مەشھۇر شەرق تارىخچىلىرىدىن مىرخۇەندى ۋە خۇاندەمىر، مۇزىكىشۇناس ۋە كومپوزىتور ھۇسەيىن ئۇدى، قۇلمۇھەممەتناي، تالانتلىق رەسساملاردىن بېھزاده ۋە شاھمۇزەپپەر، مەشھۇر خەتتاتلاردىن سۇلتان ئەلى، ئابدۇل جەمىل، مىرئەلى قاتارلىق خۇراساندىكى ئاتاقلىق ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ۋەكىللىرى نەۋائىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ياردىمى ئارقىسىدا، شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ بۇقىرى سەۋىيىلىك ئىلىم ۋە سەنئەت ئەھلىلىرىگە ئايلانغانىدى.

ئەلىشىر نەۋائى جاھان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە ئۇنىڭدىن ناھايىتى كۆپ ئوزۇق ئالغانىدى.

نەۋائى ياشىغان دەۋردىن سەل بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، يازغۇچى ۋە ئالىملار ئارىسىدىمۇ، تولاراق ئەرەب ياكى پارس تىللىرىدا ئەسەر يېزىش ئەنئەنگە ئايلانغان، ھەتتا ئەرەب، پارس تىللىرىنى يۇقىرى ئورۇنغا قويۇپ چوقۇنۇش ئەۋج ئالغانىدى. شۇنداقلا، تۈركىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىمۇ كۆپلىگەن ئەرەب- پارس ئاتالغۇلىرى قوللىنىلغان. گەرچە، ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدىمۇ ئەرەب - پارس تىللىرى مەلۇم دەرىجىدە قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئۆزدەۋرى ئۇچۇن خاراكتېرلىك يوسۇندا، نەۋائى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىدا يازدى. بۇ شۇ دەۋرنىڭ كونا ئەنئەنىسىگە قارشى زور دەرىجىدىكى بۆسۇش ۋە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا، نەۋائى ئۆز ئانا تىلىدا كامالىغا يەتكەن سۆز ئۇستىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئەرەب، پارس تىللىرى بىلەنمۇ پىششىق تونۇشقان شائىر. ئۇنىڭدىن بىزگە قالغان بۇيۇك ئەدەبىي مىراسلار بىرمۇنچە ئەسىرلەر داۋامىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىلغار ئەدەبىياتى ۋە پىكىر تەرەققىياتىغىمۇ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتىپ كەلدى. نەۋائى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يارىتقان بولۇپ، ئۇنىڭ لىرىك ئەسەرلىرى ئوبرازلىرىنىڭ جانلىقلىقى ۋە كونكرېتلىقى، ھېسسىياتىنىڭ قويۇقلۇقى ۋە چوڭقۇرلۇقى، مەجازى ۋاستىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس رەڭدارلىقى، شېئىرىي پىكرىنىڭ كەڭ-لىكى، تىلىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ۋە گۈزەللىكى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن تۈركىي تىلىدا زور ئەسەر يېزىشنىڭ نەمۇنىسىنى يارىتقانىدى.

نەۋائى لىرىكىلىرىنىڭ مۇنداق گۈزەل، پاساھەتلىك، ئاجايىپ راۋان، ئۇتۇقلۇق چىقىشى، ئۇنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئوخشىتىش، سىمۋول، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش قاتارلىق بەدىئىي، ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك تۈرده ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇنىڭ لىرىكىلىرى كىشىلەرده روشەن ئېستېتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلىدىغان ھاياجانلىق كۈيگە ئايلانغان. شۇنىڭدەك، نەۋائى بۇ ئوخشىتىش ۋە مۇبالىغىلەر ئارقىلىق رېئالىزم بىلەن رومانتىزمنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ھەقىقىي ئاشىق - مەشۇقلۇق-نىڭ جانلىق ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنىڭ بەختلىك ھاياتقا، گۈزەل تۈرمۇشقا ئىنتىلىشتەك ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، ۋىسال شادلىقىغا چۆمگەن شېرىن خىياللىرىنى مۇشۇ جانلىق ۋاستە-

لەر ۋە دىللارنى تەرەننۇم (خۇش) قىلغۇچى گۈزەل سۆز - ئىبارىلەر ئارقىلىق يارقىن ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىدە[1].

تۈركىيە تىل قورۇمى (ئاكادېمىيىسى) تەييارلىغان «مىزانۇل ئەۋزان» نىڭ كىرىش سۆزىدە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىزىملىكىنى مۇنداق كۆرسەتكەن:

① دىۋانلار («خەزائىنۇلمەئانى»)؛ 1) «غەرايىبۇسسىغەر»؛ 2) «نەۋادىر ۇششە-باب»؛ 3) «بەدائىئۇلۋەسەت»؛ 4) «فەۋائىدۇلكىبەر»؛ 5) «دىۋانى فانى» (پارسچە توپلام)؛ ② «خەمسە» («خەمسە نەۋائى») 6) «ھەيرەتۇلئەبرار»؛ 7) «پەرھاد ۋە شېرىن»؛ 8) «لەيلى ۋە مەجنۇن»؛ 9) «سەبئىئى سەييارە»؛ 10) «سەددى ئىسكەندەر»؛ ③ تەزكىرىلەر؛ 11) «مەجالىسۇننەفائىس»؛ 12) «نەسائىمۇلمۇھەببەت»؛ ④ تىل ۋە ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلەر: 13) «رسالەئى مۇئەمما»؛ 14) «مىزانۇلئەۋزان»؛ 15) «مۇھاكىمە تۇللۇغەتەيىن»؛ ⑤ دىنىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى ئەسەرلەر؛ 16) «مۇناجات»؛ 17) «چىھىل ھەدىس» (ئەربىئىن)؛ 18) «نەزمۇل جەۋاھىر»؛ 19) «لىسانۇتتەير»؛ 20) «سىراجۇل مۇسلىمىن»؛ 21) «مەھبۇبۇل قۇلۇب»؛ ⑥ تارىخىي ئەسەرلەر: 22) «تارىخىي ئەنبىيا ۋە ھۆكەما»؛ 23) «تارىخىي مۇلكى ئەجەم»؛ 24) «زۇبدە تۇل تەۋارىخ»؛ ⑦ تەرجىمىھال ئەسەرلىرى: 25) «ھالاتى سەئىد ھەسەن ئەردەشىر»؛ 26) «خەمسە تۇلمۇتەيىررىن»؛ 27) «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد»؛ ⑧ ۋەسىقىلەر: 28) «ۋەقفنامە»؛ 29) «مۇنشەئات» (يېزىشمىلەر).

بۇلاردىن باشقا، بەزى مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئەلىشىر نەۋائى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يەنە ئۆز قەسىدىلىرىنى توپلاپ، «فۇسۇلى ئەربەئە» (تۆت پەسىل) ۋە «لىستەئى زەرۇرىيە» (ئالتە زۆرۇرىيەت) ناملىق ئىككى توپلام تۈزۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن. بۇلاردىن باشقا «رىسالەئى مۇفرەدات دەرفانىنى مۇئەممما» دېگەن ئەسىرى بولغان. «نەسرۇل لەئالى»نى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

ئەلىشىر ناۋائى قانچە پارچە ئەسەر يازغانلىقى توغرۇلۇق ئوخشىمىغان قاراش بار. XIX ئەسىردە ياشىغان خوتەنلىك ئالىم مۆجىزى 1854 - 1855 - يىلى يازغان كىتابىدا 63 پارچە كىتاب يازغان، دېگەن ئۇچۇرنى قالدۇرۇپ كەتكەن[2].

ئەلىشىر نەۋائى ئۇلۇغ تىل ئۇستىسى ئىدى. چەت ئەل ئالىملىرى نەۋائى ئەسەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن تىل بىلەن دۇنيادىكى بىر قىسىم داڭلىق ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ سانىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارغا قارىغاندا نەۋائى ئىشلەتكەن سۆزلەرنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى بايقىغان[3].

نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە گۈمانىزم، خەلقپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئىنسان ۋە ئادالەت غايىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى مۇھىم مەسىلىلەرنى ئىلغار ئىدىيىلەر ئاساسىدا يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

نەۋائى تۈركىي تىلدا ئەسەر يېزىش، تۈركىي تىلنى سۆيۈش ۋە قەدىرلەش بىلەنلا

---

① ب. ئىسھاق «ئۇلۇغ شائىر، مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى ۋە ئۇنىڭ لىرىكىلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 - يىلى، بىرىنچى سان، 56 - بەت.

② مۆجىزى «تەۋارىچى مۇسەننىيىن»، 56 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1980 - يىل نەشرى.

③ مەسىلەن، ئۆزبېكىستان فىلولوگىيە كاندىداتى بەھرىمەن باقاييۇ «نەۋائى ئەسەرلىرى لېكسىكىسى» ناملىق كىتابىدا يېزىشچە، يوشكىن ئۆز ئەسىرىدە 21197 سۆز، شېكسپىر 20 مىڭدىن كۆپرەك سۆز، سېرۋانتىس 18 مىڭدىن كۆپرەك سۆز، ئابدۇللا توقاي 14 مىڭ سۆز، ئاباي ئالتە مىڭ سۆز ئىشلەتكەن. نەۋائىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە تەخمىنەن 378 مىڭ 67 سۆز ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇلار 26 مىڭ 35 لېكسىكىلىق بىرلىكتە ئومۇملاشقان. يەنە «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىلا 5431 سۆز ئىشلەتكەن.

قالماستىن، يەنە تۈركىي تىلىنى كەمستكۈچىلەرگە قارشى قاتتىق كۈرەش قىلىپ، تۈركىي تىلىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۆز ئانا تىلىدا يۈكسەك بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتىشنىڭ تامامەن مۇمكىنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئەينى دەۋردىلا، مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ھازىرمۇ يەنە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. نەۋائى ئىجادىنىڭ تېپىك ئەھمىيىتىنى يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، ئۇ ئىلىم پەن ساھەسىدە شېئىرىيەتتىن باشقا يەنە «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىقىپ، تۈركىي ۋە پارس تىللىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ چىقىش بىلەن، تۈركىي تىلىنىڭ باي تىل ئىكەنلىكىنى، ئەينى دەۋردىلا بۇ تىلنىڭ جەمئىيەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى ئىلمىي ھالدا ئاساسلاپ بەردى.

ئىككىنچى، نەۋائى ئەدەبىياتشۇناس سۈپىتىدە «مەجالىسۇن نەفائىس» ۋە «مىزانۇل ئەۋزان» ناملىق ئەسەر يېزىپ چىقتى. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى تارىخىنى، ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى مەسىلىلىرىنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان بەزى ئاساسلار ھازىرمۇ ئىلمىي ئەدەبىيات ساھەسىدە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.

ئۈچىنچى، نەۋائى ئەسەرلىرى ئۆتمۈش تارىخىي دەۋرنىڭ، بولۇپمۇ XV ئەسىر دەۋرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى، دىنىي ۋە ئېستېتىك كۆزقاراشلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ماتېرىياللىق ئەھمىيىتى بار.

تۆتىنچى، نەۋائى ئەسەرلىرى XV ئەسىر تۈركىي ئەدەبىي تىلى، بولۇپمۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىشتە مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بەشىنچى، نەۋائى ئەسەرلىرى ئەينى دەۋرلەردىكى ئەدەبىياتنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى، ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئومۇمەن، كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئالتىنچى، نەۋائى ئىجادىيىتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىرىنى كۆپەيتىشتە ۋە ئۇنىڭ ئەركىن مۇسابىقىسىنى يولغا قويۇشتا مۇھىم ئىجادىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇڭا، ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىيىتى بىرنەچچە ئەسىر داۋامىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىلغار يازغۇچى، شائىرلىرىنىڭ ئۆز ئىجادىي پائالىيەتلىرىدە ئۆگىنىش دەستۇرى بولۇپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەلىشىر نەۋائى بەش ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ ئىجادچىسى، ئۇلۇغ سەنئەتكارى، ئەدەبىيات پېشۋاسى ھەم ئىپتىخارى بولۇپ كەلمەكتە[1].

2 ـ قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەلىشىر نەۋائى

نەۋائى ئىجتىمائىي ئىدىيە ـ پەلسەپە، ئەدەبىيات جەھەتتە خاس سىستېما يارىتقان ئەرباب. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە قاراشلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدېئولوگىيە سەھنىسىدە كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نامايەندە ۋە ئۇلۇگە بولۇپ قالغان. نەۋائى كۆپ خىل ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى

---

① پ. ئىسھاقنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى» نىڭ 1983 ـ يىللىق 1 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالسۇن.

مەنبەلەرگە مۇراجىئەت قىلىنغان، كۆپ قاتلامغا ھەم يىراق تارىخىي ۋە ئەينى زامان مەنبەلەرگە نەزەر ئاغدۇرغان. ئۇ «مۇنشائات» (يېزىشمىلار) نامىلىق خەت - چەكلەردىن تۇزۇلگەن ئەسىرىدە تىلغا ئالغاندەك تاكى ئارستوتىلدىن فارابىغىچە ۋە فارابىدىن ئەينى زامان ئىدىئولوگىيە نامايەندىلىرىگىچە كەڭ بولغان.

مۇشۇنداق كەڭ مەنبەدىن ئوزۇقلانغان دۇنيا قارىشى ۋە كىشىلىك قارىشى شائىرنىڭ لىرىكىلىرى، داستانلىرى، ئىلمىي ئەسەرلىرىدە، تۇرلۇك بەدىئىي ژانىرلار بويىچە ئىپادىلەنسە، ئۇلۇغ ئەدىبنىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۇرگەن. نەۋائى دۇنيا قاراشلىرى ۋە كىشىلىك قاراشلىرى، ئەدەبىيات قاراشلىرىغا تەسىر قىلغان مەنبەلەر ناھايىتى كەڭ. بۇ يەردە پەقەت قەدىمكى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەلىشىر نەۋائى ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنىلا قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل مەدەنىيىتى تەسىر قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن چەكسىز ئىلھاملانغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى جان تىكىپ قوغدىغان ۋە ئۇنىڭ ھەقلىق ۋارىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. نەۋائى ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقئارالىق مەدەنىيەت قاتلىمىدىن ئونچە سۈزۈپ چىقىشنى نىيەت قىلغان چاغلىرىدىن باشلاپلا، ئۆز ئانا تىلىنىڭ جەزبىدار كۈچ - قۇدرىتىنى مۆلچەرلەپ چىققان ۋە ئۇنى جېنىدەك ئەتىۋارلاپ، مۇشۇ تىل بىلەن ئەسەر يېزىشنى ئۆمۈرلۈك پىلانى قىلىپ تاللىغان. شۇنىڭ بىلەن باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئەدەبىي قۇۋۋىتى كۈچلۈكرەك بولغان ئۆز ئانا تىلى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئەسەر يېزىشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ يازغان بارلىق ئەسەرلىرى (پارسچە ئەسەرلىرىنى ھېسابلىمىغاندا) ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ شانۇ شەۋكىتىنى نامايەندە قىلدى.

ئىككىنچى، يېزىق مەدەنىيىتى تەسىر قىلغان، شۇڭا ئۇ ئۇيغۇر يېزىقلىرىغا ئېتىبار بىلەن قارىغان. مەلۇمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ يېزىق ئىشلەتكەن. تۆمۈرلەر دەۋرىدە ئىشلىتىلىۋاتقان چاغاتاي يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە دەسلەپ ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ، ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ، تۈركىي- ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەشتىكى ۋاستىگە ئايلاندۇرغانىدى. نەۋائى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە چاغاتاي يېزىقى (بۇ يەردە ئەرەب تىلى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ) نى پىششىق بىلەتتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ كۆپچىلىك ئەسەرلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. نەۋائى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ تەسىرى توغرىسىدا، ئۆزبېكىستان تەتقىقاتچىسى ئە. ر. رۇستەموۋنىڭ مۇنۇ سۆزىنى ئەسكە ئېلىشنىڭ پايدىسى بار. ئۇ مۇنداق يازغان. ئەينى چاغدا «ھىرات ۋە سەمەرقەندتە ‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە ‹ئەتە بەتۇلھەقايىق› داستانلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرۈلۈشى ۋە كۆپچىلىك ئالىم، ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ بۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى تەتقىق قىلىشقا نەزەرىنى ئاغدۇرۇشى ئەينى زامانداھىرات ۋە سەمەرقەندتە ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى ئەڭ ياخشى بىلىدىغانلار ۋە ماھىر كاللىگرافلار[1] بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.»[2]

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ شانلىق سىماسىدىن ئىلھاملانغان. ئەلىشىر نەۋائى ئەجدادلىرى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مەدەنىيەت ئەربابلىرىغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن قارىغان ۋە ئۇلارنى ئۈستاز تۇتقان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى زوقلىنىپ ئۆگەنگەن.

---

① كاللىگراف—كىتابقا رەسىم سىزىپ، نەقىش ئىشلەپ تەبىارلىغۇچىلار، يەنى قول يازما كىتابلارنى باسقۇچىلار.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 56 - بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. 1983 - يىلى ئالمائاتا پەن نەشرىياتى.

ئەدىبنىسكە ۋارىسلىق قىلغان. شائىر ئەجدادلىرىدىن ۋە ئەسىرداش قېرىنداشلىرىدىن فارابـ
نى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرى، ئەھمەد يۈكنەكى، لۈتفى، سەككاكى،
سۈھەيلى، ئەتائى، سەئىدىددىن كاشغەرى، مەۋلانە فەسىھۈددىن مۇھەممەد نىزامى، يەنى
فەسىھۈددىن ئاخۇنۇم، سەيدۇلمىللەت ۋە لەدىل كاشغەرى، ئەھمەد ھاجىبەگ قاتارلىقلارنى
بىلگەن ۋە ئۇلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن ھەم ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى
ۋە ئەدىبىسىنىڭ تەسىرىنى ھەر خىل شەكىلدە ئىپادىلىگەن. فارابى ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ
ئۇنىڭ پەلسەپە جەھەتتىكى قاراشلىرى نەۋائىغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى. ئۇ فارابىنىڭ ئەسەر-
لىرىنى بېرىلىپ ئۆگەندى. نەۋائى «مۇنشائات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 87 ـ پاراگرافىدا
ئۆزىنىڭ پىغاگور (فىساغورۇس)، ئارستوتىل (ئارستو) دىن تاكى ئەبۇ ناسىر فارابىغىچە
ئۆگەنگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بولۇپمۇ نەۋائىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت قاراشلىرىدا فارابىنىڭ
تەسىر كۈرسەتكەنلىكى تولىمۇ روشەن. بىز بۇ تەسىرنى نەۋائىنىڭ قەدىمكى گرېك مەدەنىيـ
تىگە، گرېك پەلسەپىسىگە، بولۇپمۇ تولىمۇ پەرقلىق ھالدا ئارستوتىل قاراشلىرىغا بولغان
ئالاھىدە ھۆرمىتىدىن كۆرۈۋالالايمىز. نەۋائى «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا پەرھادنى ھېكـ
مەت خەزىنىسى بولغان يۇنانىستان (گرېتسىيە) غا تەلپۈندۈرىدۇ ۋە ئۇنى ئىسكەندەر تىلسىمـ
سىنى (پەلسەپە خەزىنىسى) نى ئېچىشتا سوقرات ھېكىم بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرىدۇ. بۇ گرېك
پەلسەپىسىنى سوقراتتىن باشلاپ ئۆگىنىش، پىلاتوننى بېسىپ ئۆتۈش ۋە ئارستوتىلدا ۋايىغا
يەتكۈزۈش توغرىسىدىكى فارابى قاراشلىرى بىلەن بىردەك بولغان. ئەگەر «پەرھاد ۋە شېـ
رىن» دا چىن خاقانىنىڭ شاھزادىسى پەرھاد ئىشقى مۇھەببەت پىداكارلىقى رىشتىسىدىن يېگانە
ھالدا شەرقتىن غەربكە سەپەر قىلىپ، جاھالەتلىك شاھ خۇسرەۋ تەرىپىدىن پاجىئەگە ئۇچرىـ
غان ۋە بۇ شەخسىي پاجىئە نەۋائى تەرىپىدىن تارىخىي پاجىئە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ
ئىزاھلانغان بولسا، «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا يۇنان شاھزادىسى ئىسكەندەر ئادالەت ۋە
ئاسايىشلىق مەجبۇرىيىتى رىشتىسىدىن كۈچلۈك قوشۇن بىلەن غەربتىن شەرقە يۈرۈش
قىلىپ، جاھالەتلىك شاھ دارا ئۈستىدىن غايەت زور زەپەر تەنتەنىسىگە ئېرىشىدۇ. بۇ جەريان
باشتىن ـ ئاخىر ئىسكەندەرنىڭ «ئىسكەندەر تىلسىمى» نى ئاچقانلىقى بىلەن، باشقىچە ئېيتقاندـ
ا ئارستوتىلنى داھى ۋە نامايەندە قىلغان گرېك پەلسەپىسى بويىچە ئىش قىلغانلىقى بىلەن
يورۇتۇلغان[1]. ئەلىشىر نەۋائى ئىسكەندەرنىڭ چىن خاقانى بىلەن كۆرۈشۈپ، سۇلھەشكەنلىـ
كىنىڭ تەسۋىرىنى خەمسە ئۇستازلىرىنىڭ تەسۋىرىدىن كۆرە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ
لۇغەتت تۈرك» دىكى رىۋايەت ـ ھېكايىلەرگە يېقىن قىلىپ تۇزىدۇ، يەنى نەۋائىمۇ ئوخشاشلا
بۇ رىۋايەتلەرنى ئىسكەندەرنىڭ خاقانى چىن بىلەن ئىززەت ـ ئىكراملىق سۇلھەشكەن تەرزدە
ئەينەن شېئىرىي شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن[2].

نەۋائىنىڭ لىرىكىلىرى، داستانلىرى ۋە باشقا ئىلمىي ئەسەرلىرىدە «قۇتادغۇبىلىك»
نىڭ تىلى، بەدىئىي شەكلى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ
تۇرىدۇ. شائىر ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىگەن مەرىپەتلىك ئادىل شاھ باشچىلىقىدا مەركەزلەشكەن
دۆلەت قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن تەۋرەنمەي كۈرەش قىلىش ئىدىيىسى بىلەن، ئىلىم ـ
مەرىپەت، كىشىلىك ئەخلاق، چىن، سەممىي ۋاپادارلىق، ئىنسانىي بۇرچ نۇقتىئىنەزەرىدە

---

① ئا. م. ئىسىن «ئەلىشىر نەۋائى ۋە «سەددى ئىسكەندەر»» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى، 4ـ سان، 61 ـ 62 ـ بەتلەر.)

② ئا. م. ئىسىن «ئەلىشىر نەۋائى ۋە «سەددى ئىسكەندەر»» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى، 4 ـ سان، 61 ـ 62 ـ بەتلەر.)

يۇسۇپ خاس هاجىپقا يېقىندىن يانداشتى[1]. نەۋائىنىڭ «خەمسە»سى دۇنياۋى كاتتا ئەسەر. ئۇنىڭدا ئىپادە قىلىنغان ئىدىيىۋى مەزمۇنلارمۇ ناھايىتى چوڭقۇر، يۇكسەك ۋە كۆپ قىرلىق. شائىر ئۇنى يازغاندا خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى، خەمسە ئۇستىلىرىنىڭ «خەمسە»لىرىگە نەزەر ئاغدۇرۇش بىلەن بىرلىكتە، «قۇتادغۇبىلىك» كىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن مۇراجىئەتلەر قىلغان. بىزگە مەلۇمكى، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مۇھىم بىر نۇقتىئىنەزەرى بىلىم-لىك، ئادىل شاھ ئەخلاق، بىلىم ۋە قانۇن ئارقىلىق، دۆلەتنى ئىسلاھ قىلىپ، ئەل يۇرتنى گۈللەندۇرەلەيدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. يۇسۇپنىڭ بۇ قارىشى نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇلئەبرار»، «پەرھاد ۋە شېرىن» ۋە «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرىدا روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بولۇپمۇ «سەددى ئىسكەندەر» دىكى ئىسكەندەرنىڭ ئادىل، ئىنساپلىق، مەرد-پەتلىك ۋە تىنچلىقسۆيەرلىك خاراكتېرى «قۇتادغۇبىلىك»تىكى بىلىملىك، ئادالەتلىك كۈن تۇغدى ئوبرازىنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە يارىتىلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ھەقتە رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن پروفېسسور بېرتېلىس 1949 ـ يىلىلا نەۋائى قەھرىمانى ئىسكەن-دەرنىڭ، نىزامى گەنجەۋى «خەمسە»سىدىكى ئىسكەندەر ئوبرازىغا قارىغاندا، «قۇتادغۇبى-لىك» داستانىدىكى ئوبرازلارغا ناھايىتى ئوخشايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ، نەۋائى داستا-نىدىكى ئەنئەنىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»تىن كەلگەنلىكىنى تەكىتلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن.[2][3][4] «ئەتەبەتۇلھەقايىق»، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ بىۋاستە تەسىرىدە يە-زىلغان داستان بولۇپ، نەۋائى بۇ ئەسەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، مەسىلەن، «نەسەئى-مۇلمۇھەببەت» دېگەن ئەسىرىدە ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكى توغرىسىدا ئالاھىدە توختىلىشتىن سىرت، باشقا بىر ئەسىرىدە «ئەتەبەتۇلھەقايىق»تىن بىرنەچچە مىسرانى مىسال كەلتۈرىدۇ، «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدىكى بىرنەچچە مىسرادا ئۇنىڭدىن ئىلىنغان قاپىيىنى ئەينەن قوللىنىدۇ.

نەۋائىنىڭ ئۆسۇپ يېتىلىشىدە، ھىرات ۋە سەمەرقەندتىكى شىنجاڭلىق ئۇيغۇرلار ھەر جەھەتتە ياردەمدە بولغان. مەسىلەن، سەمەرقەندتە ھاكىم بولۇپ تۇرغان سۇلتان مالىك كاشغەرىنىڭ ئوغلى ئەھمەد ھاجىبەگ ئاتىدارچىلىق قىلغان ئىدى. «مەجالىسۇننەفائىس»تا ئۇنى (بۇ يەردە ئۇنىڭ «ۋەفائى» تەخەللۇسىنى ئىشلىتىدۇ) سەئىددىدىن كاشغەرى بىلەن بىرلىكتە، بىزگە ئۇستاز ئادەملەر، دەپ يازىدۇ. ئۇيغۇر شائىر سۇھەيلى ۋە لۇتفىنى ھەم ئۆز ئۇستازى دەپ بىلگەنلىكىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئىشتۇر. مەۋلانە سەككاكى، ئەتائىلارنىڭ نەۋائىغا بولغان تەسىرىنى ھەم تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

تۆتىنچى، ئۇيغۇر مىللىي روھى، جۇملىدىن ئەل ـ يۇرت سۆيەرلىك ئىدىيىسى كۈچلۈك روھىي مەدەت بولغان، شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭغا ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى ئۆز ئەسەرلىرىدە كۆكۈل قويۇپ تەسۋىرلەپ ۋايىغا يەتكۈزگەن.

نەۋائى، ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ تىلىنى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى

---

① ش. ئۆمەر «قۇتادغۇبىلىك، ۋە شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىشى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى، بىرىنچى سان، 162 ـ بەت.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 61 ـ بەتتىكى نەقىلگە قارالسۇن.

③ نەۋائى «سەددى ئىسكەندەر»دە بىر زاھىدنى تاغدىن چاقىرىپ كېلىپ، پادىشاھ قىلماقچى بولىدۇ. بۇ «قۇتادغۇبىلىك»تە زاھىد ئۇدغۇرمىشنى غاردىن چاقىرىپ كېلىپ، كۈن تۇغدىنىڭ خىزمىتىگە سېلىش ھەققىدىكى ئېيىزوت بىلەن يېقىنلىشىدۇ.

④ پ. گ. غۇپۇروۋ ۋە ئا. قاسىمجانوۋلار يازغان «مەدەنىيەت تارىخىدا ئەل فارابى» دېگەن ئەسىردە گىروزىن (گىروزىيە) ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يىرىك ۋەكىلى شۇنا روستاۋلىنىڭ «يولۋاس تېرىسى يېپىنغان پالۋان» ناملىق داستانىغا «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ كونكرېت تەسىر قىلغانلىقىنى بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ ئېستېتىك يۆنىلىشىنى «قۇتادغۇبىلىك»تىن ئالغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. («بۇلاق» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى، بىرىنچى سان، 162 ـ بەتكە قارالسۇن) بىزگە مەلۇمكى، شۇنا روستاۋلىنىڭ داستانى نەۋائى دەۋرىدە شۆھرەتلىك ئەسەر ئىدى.

ئۆز خەلقى ئارىسىدىن تاللاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزى يارانقان ئەلگە نادىر ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئوبرازلىرىنى خەمسە ئۇستازلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىق ھالدا، ئۆز خەلقىنىڭ ئوغلانلىرى ئارىسىدىن تاللىۋالدى[1]. مانا بۇ پاكىت، ئۇنىڭ مىللىي روھىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلەكىنى، ئۆز خەلقى، ئۆز ۋەتىنى شائىر چۈشەنچىسىدە مەۋھۇم نەرسە ئەمەس بەلكى، كونكرېت ۋە رېئال نەرسە ئىكەنلىكىنى روشەن پاكىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانى، «خەمسە نەۋائى» ئىچىدىكى ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل نەۋائى ئىجادىي خەزىنىسى، جۈملىدىن ئەدەبىيات مۇنبىرىدە كاتتا ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. دەل مانا مۇشۇنداق شائىرنىڭ تۇپ ئىدىيىۋى قارىشى ۋە ئەدەبىي ماھارىتى ئەڭ جانلىق، مەركەزلىك، يارقىن ۋە تېپىك ھالدا ئىپادىلەنگەن ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى پەرھادنى، شائىر ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن، ئۆز خەلقىنىڭ ئوغلانلىرى ئىچىدىن تاللىۋالدى، ئۇنىڭ ۋەتىنىنى تەنتەنە بىلەن «مۇلكى چىن» — چىن مەملىكىتى دەپ مۇئەييەنلەشتۇردى. پەرھاد ئوبرازى پەيدا بولغاندىن بۇيان ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۇنىڭ ۋەتەنىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ھەققىدە ھەرخىل پىكىرلەر ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. پەرھاد ئوبرازىنى تىلغا ئالغان ھەربىر قەلەم ئىگىسى ئۆز ئارزۇلىرى بويىچە غايىۋى قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى. مەسىلەن، نىزامى گەنجەۋىنىڭ داستانىدا پەرھادنىڭ ۋەتىنى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن، لېكىن ئوقۇغۇچى نىزامى گەنجەۋى يارانقان پەرھاد ئوبرازىدىن مېھنەتكەشلەر ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان غايىۋى قەھرىمانىنى كۆرەلەيدۇ. پەرھادنىڭ چىنلىق ئىكەنلىكى ئەڭ دەسلەپتە خۇسرەۋ دېھلىۋىنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنىدى[2]. نەۋائىنىڭ داستانىدىمۇ پەرھاد چىن شاھزادىسى دېيىلگەن. نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن چىن ئېلىنى بەزى ئالىملار خوتەن ياكى شىنجاڭ دەپ قارايدۇ، ئۇلارچە چىن خانى — خوتەن خانى دېگەنلىكتۇر.[3] بۇنىڭغا مۇنداق بىر مىسرالار دەلىل قىلىنىدۇ:

قابۇ زەررىن غەزالە تۇركى چىن دەي،
قارا تۇفراقغە كىرمەكنى چىن دەي.

نەۋائى خوتەن شەھرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

دېدى كىم بىز گۈرۈھ تاجىر ئىر دۇك،
يەمەن سارى خوتەندىن سايىر ئېردۇك.
قىلىبان كېمەمىزنى غەرقە كۈلاك.
چۆكۈپ دەريا تۇبىگە بارۇ يوق پاك،
ماڭا روزى بولۇپ بۇ تەختە پارە.
بولۇپ سىز تەختەئى ئۆمرۈمغە چارە.

---

① بۇ يەردە ئەسىر خۇسرەۋ دېھلىۋىنىڭ پەرھادنى چىنلىق يىگىت قىلىپ تاللىۋالغانلىقىنىمۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق لازىم.

② خ. دېھلىۋى پەرھادنى چىنلىق دەپ ئاتىشىدا ئېنىق مەقسىتى بار ئىدى. شائىرنىڭ ئاتىسى موڭغۇللار ئىستىلاسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھىندىستانغا كۆچۈپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە ياشىغان. خ. دېھلىۋى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ۋەتىنىنى، شۇنىڭدەك، ۋەتەنداشلىرىنى كۆپ ئەسلىگەن. دېمەك، شائىرنىڭ كۆڭلىدە ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ۋەتىنىگە نىسبەتەن مۇرەمەت تۇيغۇسى بولغاچقا، پەرھادنى چىن شاھزادىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن، دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

③ د. روزىيىۋا «ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا» («بۇلاق» ژۇرنىلى، 1992 - يىل، 1 - سان)

بۇ تەسۋىرلەرنى پەرھاد تۇغۇلغان يۇرتنىڭ تەسۋىرى دېيىشكە بەلگىلىك مۇمكىنچىلىك بار.

نەۋائىنىڭ قەلىمى بىلەن يارىتىلغان پەرھاد چىن خاقانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، بۇ يەردىكى چىننى خوتەن، جۇملىدىن شىنجاڭ دەپ قارايدىغانلار بار دېگەننى يۇقىرىدا دەپ ئۆتتۇق. بۇ ھەقتە رۇس ئالىملىرىدىن بېرتېلىس، ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن پروفېسسور ۋ. زاھىدوۋ ۋە قازاقىستان ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە پەرھادنىڭ ئانا يۇرتى خوتەن ياكى شىنجاڭ ئېكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن.

نەۋائى «پەرھاد ۋە شېرىن» دا چىن شەھرىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىنى چىرايلىق ئىبارە- لەر بىلەن سۈرەتلەپ قالماستىن، بەلكى پەرھادنىڭ چىن ئېلىدە ھەر خىل ھۈنەرلەرنى ئۆگەتكەن ئۇستازلىرىنىڭ ئىچىدە تاشچى قارۇننى ئالاھىدە كۆرسىتىدۇ. مەلۇمكى، خوتەننىڭ جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ قاش تېشى ئويمىچىلىقى دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن، شەرق ۋە غەربكە بۇ خىل ھۈنەر شىنجاڭ ياكى خوتەندىن تارقالغان[1]. قارۇن شىنجاڭ ياكى خوتەن قاش تېشى ئويمىچىلىق ئۇستىسىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇ پەرھادنىڭ ئۇستىسىدۇر.

ئىسكەندەرنىڭ چىن خاقانى بىلەن ئۇرۇش قىلىشىنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭ بىلەن سۈلھلەش- كەنلىك، جۇملىدىن دوستلۇقنىڭ نىشانىسى سۈپىتىدە چىن خاقانىغا سوۋغا قىلغان ۋە پەرھاد- نىڭ ھاياتىدا تۇنجى بۇرۇلۇش پەيدا قىلىشقا بىۋاستە سەۋەبچى بولغان «جاھاننەما» (ئەينە- كى) تەسۋىرى ئېپوسى، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»تە تىلغا ئېلىنغان، زۇلقەرنەين بىلەن چىن ئېلىدىكى ئۇيغۇر خاقانىنىڭ سۈلھلىشىپ، ئۇنىڭ شەرىپىگە بىرقانچە ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ئارىسىدا قويۇق تارىخىي بىرلىك ۋە باغلىنىش بارلىقىنى دېققەتتىن يىراقلاشتۇرۇۋېتىش ئىلمىيلىك بولمىسا كېرەك. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرى تىلغا ئالغان چىن خاقانى — ئۇيغۇر خاقانىنىڭ زۇلقەرنەين قوشۇنلىرىنىڭ ھەيۋىسى- نى سۈندۈرغانلىقى توغرىسىدىكى تارىخىي بايانلارنى «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىكى ئىس- كەندەر بىلەن چىن خاقانىنىڭ سوۋغا ـ سالام ئالماشتۇرۇشى توغرىسىدىكى كۆرۈنۈشلەرگە مەنبە ئاساسى قىلىش، نەۋائى ئۆچۈن شەرەپلىك خىزمەت ئىدى. ئۇنىڭ «سەبئىئى سەييارە» داستانىدا «چىن، خىتا، خوتەن» ئاتالغۇلىرىنى پاراللېل ئىشلەتكەنلىكىمۇ ئەھمىيەت بىلەن قاراشقان تېگىشلىك بىر نۇقتا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، نەۋائى «خەمسە»گە كىرگۈزگەن داستانلىرىدا يارانقان بىرقانچە ئوبرازنى چىن- لىق قىلىپ يارىتىپ چىققان. بۇلارنىڭ ھەممىسى خوتەننى جۇملىدىن شىنجاڭنى كۆرسىتەتتى دەپ پەرەز قىلىمىز.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، نەۋائى ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىجادىيىتىدە، ئۆز خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەشنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارمىدى. نەۋائىغا نىسبەتەن، بۇ خىل ھېسسىيات زور پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈزىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئەمما، شائىر ئىنتىھىرناتسىئو- نالىزملىق روھقا ئىگە ئۇلۇغ زات بولغاچقا، ئۆمرىدە ئۆز خەلقىگە بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتىنى ئىنتايىن يوشۇرۇن ئىپادىلەشكە تىرىشقان.

---

① غ. ئوسمان «قاش تېشىغا دائىر بىرقانچە ئېنىقلىما»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى دەققىتى»، 1990 ـ يىلى، 4 ـ سانىغا قارالسۇن.

3 ـ «خەزائىنۇلمەئانى»

نەۋائى لىرىك شېئىرىيەتتە جاسارەت كۆرسەتكەن شائىر. ئۇ لىرىكىلىرىدا ئۆزىنىڭ باشقا تۈردىكى ئىجادىيىتىگە ئوخشاشلا، ئەكسىيەتچى، دىنىي ئېستېتىك (چۈشكۈن) ئەدەبىياتقا ۋە قاششاق، فېئودال ساراي ئەدەبىياتىغا قارشى كۈرەشتە ئۆسۈپ، تاكامۇللىشىپ بارغانلىقىنى ئىپادىلىدى. شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىنى «خەزائىنۇلمەئانى» ۋە «دىۋانى فانى» تەشكىل قىلىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن سىرت نەۋائى داستانلىرىدا لىرىك پارچىلار (مۇقەددىمە، چېكىنىش، خاتىمە) بار. يەنە «نەزائىمۇل جەۋاھىر»، «مۇنشائات»، «ۋەقفىيە» (ۋەقفنامە)، «خەمسەتۇلمۇتەھەييىرىن»، «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد»، «ھالاتى سەئىد ھەسەن ئەردەشىر»، «مۇھاكىمە تۈل لۇغەتەيىن»، «مىزائول ئەۋزان» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە بىرمۇنچە لىرىكىلار، يەنى مۇستەقىل بېيىت، فەرد، رۇبائى، قىتئە ۋە باشقىلار بار.

1. «خەزائىنۇلمەئانى»نىڭ يارىلىش تارىخى، تۈزۈلۈشى ۋە تەركىبى[1]

شائىر دەسلەپ لىرىكىلاردىن ئىككى توپلام تۈزگەن، بۇلار «بەدائىئۇل بىدايە»، «نەۋادىرۇننىھايە» دىن ئىبارەت. كېيىنچە، ئۇستازى ئابدۇراھمان جامى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، جەمئىي تۆت توپلام تۈزمەكچى بولدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خۇسرەۋ دېھلىۋىلا شەرق ئەللىرى ئەدەبىياتىدا «تۆت توپلام» تۈزگەن ئىكەن. لېكىن بۇ توپلاملار دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. «خەزائىنۇلمەئانى»«تۆت توپلام»دىن ئىبارەت بولغىنى ئۈچۈن، كېيىنچە «چاھار دىۋان» دېيىلگەن. نەتىجىدە، ھۇسەيىن بايقارا تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، لىرىكىلىرىنى توپلاپ، 1491 ـ 1498 ـ يىللىرى «خەزائىنۇلمەئانى»نى تۈزگەن، ئۇنىڭ تەرتىپى كىشىلەرنىڭ ئۆمرىگە تەقاسىلىنىپ تۈزۈلگەن، يەنى بىرىنچى ياشلىق، ئىككىنچى يىگىتلىك، ئۈچىنچى ئوتتۇرا ياشلىق، تۆتىنچى قېرىلىق، يەنى شائىر ئۆزىنىڭ ھاياتىنىڭ شۇ باسقۇچلىرىدا يازغان شېئىرلىرىنى شۇ باسقۇچ سىمۋول قىلىنغان توپلامغا جەملىگەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. ئۆمۈر چېگرىسى مۇنداق ئايرىلغان:

1) سىغىر چاغلار — ئۆسمۈرلۈك مەزگىل 7 ـ 8 ياشتىن 20 ياشقىچە.
2) شەباب — يىگىتلىك چاغلار، 20 ـ 30 ياشلار ئارىلىقى.
3) ۋەسەت — ئورتا ياشلىق چاغلار، 35 ـ 45 ـ ياشلار ئارىلىقى.
4) كىبار — قېرىلىق چاغلار، 45 ـ 65 ياشلار ئارىلىقى.

دېمەك «خەزائىنۇلمەئانى»نىڭ «كىرىش سۆز»دە ئەنە شۇ دەۋرلەرنىڭ چېگرا تەرتىپى توغرۇلۇق توختالغان، شۇنداقلا شېئىرلارنىڭ مەزمۇنلىرى مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى قەيت قىلىنغان. لېكىن، زامانىمىز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە قارىغاندا نەۋائى لىرىكىلىرى خىرونولوگىيىلىك[2] ئاساستا ئەمەس، بەلكى مەزمۇنىغا قاراپ تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «تۆت توپلام»نىڭ ھەجمى بىر ـ بىرىدىن كۆپ پەرق قىلمايدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى توپلامدا 840 غەزەل، ئىككىنچى توپلامدا 759 غەزەل، ئۈچىنچى توپلامدا 740 غەزەل، تۆتىنچى توپلامدا 793 غەزەل.

لېكىن، نەۋائى قېرىغان چاغلىرىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدى. يۇقىرىقىدىن باشقا، «تۆت توپلام»دىكى شېئىرلار ژانىرلارغا بۆلۈنۈشتە مەلۇم بىر

---

① «خەزائىنۇلمەئانى» توغرىسىدىكى بەزى بايانلار پروفېسسور شەرىپدىن ئۆمەرنىڭ ماتېرىياللىدىن ئېلىندى.
② خىرونولوگىيە — تارىخىي تەرتىپ، رەت تەرتىپى.

تەرتىپتە بولماي، ئەركىن بولغان. مەسىلەن، «غەرايىبۇسسىغەر» (ئۆسمۇرلۇك غارايىباتلىرى)، «نەۋادىر ۇش شەباب» (يېگىتلىك نادىرلىقلىرى) قاسەككىز خىل ژانىردىكى شېئىرلار، «بەدائىئۇلۇمسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى)، «فەۋائىدۇلكىبەر» (قېرىلىق نەپلىرى) گە توققۇز خىل ژانىردىكى شېئىرلار كىرگۈزۈلگەن. «توپلام» تۈزۈشتىكى يېتەكچى ژانىر بولغان «غەزەل» بولسا ھەممە توپلاملارغا باراۋەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن: ھەربىر دىۋاندا 650 غەزەل بار بولۇپ، بۇ دىۋاندا جەمئىي 44.803 مىسرا شېئىر بار. (تەھرىرلىك نۇقتىسىدىن تۈرۈپ تەپسىلىي تەكشۈرۈلىدىغان بولسا «چاھار دىۋان» نىڭ خىرىنولوگىيىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش مۇمكىن) تەتقىقاتچىلار (مەسىلەن، خەمىت سۇلايمانوۋ) نەۋائى لىرىكىلىرىنىڭ خرونولوگىيىسىنى مۇنداق جەدۋەللەشتۈرۈپ چىققان، يەنى «خەزائىنۇلمەئانى» نىڭ خرونولوگىيىلىك تەرتىپى مۇنداق:

نومۇرى	ئون دىۋاندا	قېرىلىق شېئىرلىرى	ئوتتۇرا ياشلىق شېئىرلىرى	يېگىتلىك شېئىرلىرى	ئۆسمۇرلۇك شېئىرلىرى	«خەزائىنۇلمەئانى» دىكى دىۋانلار
1	840	158	27	499	156	غەرايىبۇسسىغەر
2	759	356	237	166	—	نەۋادىر ۇششەباب
3	740	427	106	75	132	بەدائىئۇلۇمسەت
4	793	445	87	115	146	فەۋائىدۇلكىبەر
	3132	1386	457	855	434	جەمئىي

«خەزائىنۇلمەئانى» غا لىرىك ژانىرنىڭ 16 خىل شەكلىدىكى شېئىرلار كىرگۈزۈلگەن. ژانىرلارنىڭ دىۋانلاردىكى تەرتىپى ۋە شېئىرلارنىڭ مىقدارى مۇنداق:

1) غەزەل	2600	9) قەسىدە	1
2) مۇستەھزات	4	10) ساقىنامە	1
3) مۇخەممەس	10	11) قىتئە	210
4) مۇسەددەس	5	12) رۇبائى	133
5) مۇسەممەن	1	13) مۇئەمما	52
6) تەرجىبەند	4	14) چىستان	10
7) تەركىبەند	1	15) تۇيۇق	13
8) مەسنەۋى	1	16) فەرد	86

ھەربىر ژانىردىكى شېئىرلار قاپىيىسى ياكى رادىفتىكى تۇغلىغۇچى ھەرپكە قاراپ يەنە مۇئەييەن بىر تەرتىپ بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان. نەۋائى بۇ توپلامنى تۈزگەندە دىۋان تۈزۈش قائىدىسىگە ئاساسەن رىئايە قىلغان، لېكىن «تۆت دىۋان» نىڭ ھەممىسىنى شېئىرىيەتنىڭ يېتەكچى ژانىرى بولغان «غەزەل» بىلەن باشلاپ، كلاسسىك قائىدىنى بۇزۇۋېتىدۇ. ئەسلى،

كلاسسىك ئەنئەنە بويىچە، دۇانلار قەسىدە بىلەن باشلىناتتى.

2. «خەزائىنۇلمەئانى»نىڭ تىماتىك دائىرىسى ۋە غايىۋى مۇتىپلىرى

نەۋائىنىڭ لىرىك شېئىرىيەت تەرەققىياتىدىكى كاتتا خىزمىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ لىرىكىنىڭ تار تېماتىك دائىرىسىنى بۇزۇپ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ خىلمۇخىل مەسىلىلەرىنى ئۆز شېئىرلىرى ئۈچۈن تېما قىلىپ تاللىدى، يەنى لىرىك شېئىرىيەتنىڭ غايىۋى مۇتىپلىرىنى پەلسەپىۋى، ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئەخلاقى، تەلىمى مەسىلىلەر بىلەن بېيىتتى. شېئىرىيەتنى بەدئىي جەھەتتىن تاكامۇللاشتۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم شائىرنىڭ لىرىك دىۋانلىرى «خەزائىنۇلمەئانى — مەنىلەر خەزىنىسى» دەپ ئاتالدى. «خەزائىنۇلمەئانى»نىڭ كونكرېت تېماتىكىسى مۇنداق: — سۆيگۈ ۋە ساداقەت، ۋىسال ئىشتىياقى ۋە ھىجران ئىزتىرابى، ۋاپا ۋە دوستلۇق، شەپقەت ۋە مەرھەمەت، ئەل - يۇرتقا مۇھەببەت، گۈمانىزم ۋە خەلقلەر دوستلۇقى، ئىناقلىق ۋە ئادالەت، مېھنەت ۋە مەرىپەت، ئەدەب ۋە ئەخلاق، ھىممەت ۋە ساخاۋەت، ھالاللىق ۋە توغرۇلۇق، مەي نەشىدەسى (لەززىتى) ۋە تەبىئەت كۆركى قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا، زۇلۇم ۋە ئىستىبداتتىن ناله قىلىش، ئادالەتسىزلىك ۋە ئىناق-سىزلىقنى قارىلاش، رىيازەت ۋە جاھالەتنى پاش قىلىش، بەدنىيەت ۋە ھىيلىگەرلىكنى تەنقىد قىلىش، پاش قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا مۇتەپەككۇر شائىر بەزىدە ئادىشىپ، تەمتىرەپ قالىدۇ، بەزىدە ھاياتتىكى تېپىشماقلار ئالدىدا تېڭىرقاپ قالىدۇ، زىددىيەتلەرگە دۇچ كېلىدۇ، ھەتتا بەزى مەسىلىلەردە خاتالىشىپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن، زۇلۇم ۋە ئىستىبداتلىقنى قارىلىغاندا: بىرىنچىدىن، پادىشاھلىق دۆلەت تۈزۈمىنى ئەبەدىي دەپ قارايدۇ، پادىشاھنىڭ ئادالەتسىزلىكىنى تەنقىدلەپ تۇرۇپ، يەنە ئۇلاردىن ئادالەت، نىجات كۈتىدۇ. ئىككىنچىدىن رىياكار شەيخلەرنى ساتىرا ئاستىغا ئېلىپ تۇرۇپ ئۆزى تەسەۋۋۇپنىڭ نەقىشبەندى سۇلىكىگە ئىشىنىدۇ. ئەمما شۇنداق زىددىيەتلىك قاراشلاردا بولۇشىغا قارىماي، گۈمانىزم، خەلقپەرۋەرلىك، ئىنسانىنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش ۋە خەلقنىڭ كۈچ - قۇدرىتى، ھەممىدە خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە ئىشەنچ نەۋائى لىرىكىسىدا ئاساسىي ئورۇن، يېتەكچى سەپنى ساقلاپ قالىدۇ. دېمەك، شائىر ئايرىم زىددىيەتلەرنى ساقلاپ بارىدۇ. نەۋائىنىڭ ئۇلۇغلىقى، لىرىكىلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى ھەم مەنىۋى يۈكسەكلىكى مانا مۇشۇ يەردە. مەلۇمكى، لىرىكىنىڭ باش قەھرىمانى سۇبېيېكت — شائىرنىڭ ئۆزىدۇر. ھايات ۋەقەلىك، ئۇنىڭ روھىي كەچۈرمىشلىرى، ھېس - تۇيغۇسى، پىكىر ۋە قايغۇ - ھەسرىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

«خەزائىنۇلمەئانى»نىڭ باش قەھرىمانى نەۋائىنىڭ ئۆزىدۇر. نەۋائى لىرىكىلىرىنىڭ باش قەھرىمانى XV ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى شائىر، گۈمانىست، پەيلاسوپ ۋە يېتەكچىسى سۇپىتىدە ئۆزىنىڭ ئىلغار قاراشلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، شادلىق تەبەسسۇمى، ھاياجىنى، ئەلەم - قايغۇلىرى، قەھر - غەزىپى ھەمدە غايىۋى زىددىيەتلىرى بىلەن بىرگە گەۋدىلىنىدۇ. ھېس - تۇيغۇسى، روھىي كەچۈرمىشلىرى بىلەن كىتابخانىنى ئاشۇ ئەسىر ھاياتى، ئۇنىڭ زىددىيەتلىرى ئالىمىگە ئېلىپ كىرىدۇ. ئۇ ئورتا ئەسىر زۇلۇم جاھالىتىگە قارشى گۈمانىزم ۋە مەرىپەت نۇرىنى تاراتقان بىر چاقماق شەكلىدە مۇجەسسەملىنىدۇ. شائىرنىڭ قەھرىمانى ئەينى چاغدا ئاشقىتۇر، ھەم رىند[1] ھەم رو (مەيپەرەست)، بىراق بۇ

---

① رىند — نازۇك تەبىئەت، ئالىپ، پاسانچۇق، بايۇمچە؛ مەيخور، مەئشەتپەرەست، بىپەرۋا؛ زېرەك ئەۋلىيا.

لىرىك قەھرىمان ھەرقاچان ھەم شائىرنىڭ ئۆز كەچمىش تەسىراتلىرى، ھېس ـ تۇيغۇرلىرى ۋە تىلەكلىرىنى بىۋاستە ئىپادىلىمەيدۇ، بەلكى كۆپىنچە شائىرنىڭ قەلبى، روھى ۋە ھېس تۇيغۇسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بىر ۋاسىتە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. جۈملىدىن، مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ ۋە رەھبەرنى لىرىك قەسىدىدە بىۋاستە نەۋائىنىڭ ئۆزى دەپ ھۆكۈم چىقىرىشىمىز بىلەن بىللە ئاشىق ۋە رىند لىرىك قەھرىمانى ھەققىدە بۇنداق ھۆكۈم چىقىرالمايمىز. نەۋائى لىرىكىسىدا مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، رەھبەر، ئاشىق ۋە رىند ئوبرازلىرى بىلەن بىرگە يار، رەقىب، شەيخ، زاھىد، ۋاھىز، پادىشاھ قاتارلىق لىرىك ئوبرازلار ھەم بار. بۇلاردىن سەلبىيراقلىرىدىن پادىشاھ، زالىملىرى، زاھىدلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلغان شېئىرلاردا لىرىكا كۆپىنچە يۇمۇر، ساتىرا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائى لىرىكىلىرى، جۈملىدىن «خەزائىنۇلمەئانى» دىكى مۇھەببەت لىرىكىلىرى يۈكسەك ئىدىيىۋىلىككە ۋە بەدىئىيلىككە ئىگە. ئۇ لىرىك ئەسەرلىرىدە چىن ئىنسانىي سۆيگۈنى كۈيلىدى، كىشىلەرنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن قايغۇردى، دۆلەتتە ئىنساپ ۋە ئادالەت ئورنىتىلىشىنى ئارزۇ قىلدى. نەۋائى ياشىغان دەۋردە مۇدھىش فېئوداللىق تۈزۈم خەلق ئاممىسىنىڭ پۈت ـ قولىنى چىرماپ، ئۇلارنىڭ ئەركىن مۇھەببىتى ئۈچۈن قىلغان كۈرەشلىرىنى شەپقەتسىز تۈردە باستۇراتتى. خەلقنىڭ بەخت ـ سائادەتكە بولغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرى، بىر ـ بىرىگە بولغان ساپ مۇھەببەتلىرى رەھىمسىز تۈردە قارىلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، نەۋائى ئۆزىنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرى ئارقىلىق ئالغا سۈرگەن ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، خەلقچىللىق، گۈمانىزملىق ئىدىيىلەر XV ئەسىر شارائىتىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىدا مەشۇقنى تەڭدىشى يوق گۈزەللىك ئىگىسى سۈپىتىدە ئەكس ئەتتۈرۈش ئەزەلدىن ئەنئەنە بولۇپ كەلگەنىدى. ھەرقايسى ئىجادكارلار خىلمۇخىل تەسۋىرى سەنئەت ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى كۆپتۈرۈپ، مىللىتى ۋە خەلقىنى، ۋەتىنىنى، ئۇلۇغ مەقسەت، ئارزۇنمۇ گۈزەل مەشۇقە ئوبرازى بىلەن تەسۋىرلىگەن. مۇتەپەككۇر شائىر نەۋائى مەشۇقىدىكى ئىنسانلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى، ھەقىقىي ئىنسانغا خاس نازاكىتىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاقىنى زوق ـ شوق بىلەن كۈيلەيدۇ:

ئون سېكىزمىڭ ئالەم ئاشۇبى ئەگەر باشىندە دۇر،
نې ئەجەپ چۈن سەرۇنازىم ئون سېكىز ياشىندە دۇر.
دېسە بولغايكىم يەنە ئون سېكىز يىل ھۆسنى بار،
ئون سېكىز ياشىندە مۇنچە پىتنەكىم باشىندە دۇر.
تا نەۋائى تۆكتى ئۇل ئاي پۈرقەتىدىن بەھرى ئەشىك،
ھەرقاچان باقساڭ قۇياش ئەكسى ئانىڭ ياشىندەدۇر.

(«نەۋائى تاللانما ئەسەرلىرى» 76 ـ بەت).

مەزمۇنى: (ئون سەككىزمىڭ ئالەمنىڭ غوۋغاسى ئاشقىنىڭ بېشىدا بولۇشىغا ھېچقانداق ئەجەبلىنىشكە بولمايدۇ. سەرۋىدەك نازۇك مەشۇق 18 يېشىدا ئەمەسمۇ، شۇنداق دېسە لايىق بولىدۇكى، مەشۇق 18 ياشلىق ھۆسن ئىگىسىدۇر. ئۇ 18 ياشتا ئىكەن، ئون سەككىزمىڭ ئالەمنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرى ئۇنىڭ بېشىدا بولىدۇ، نەۋائى سېنىكدەك بىر ئايدىن ئايرىلغىنىغا كۆز ياشلىرىنى دېگىزدەك ئېقىتتى، ھەرقاچان قارايدىغان بولساڭ، كۆز يېشىدا قۇياشنىڭ

شولىسى كۆرۈنىدۇ).

سەممىيەت بىلەن تولغان ئاشۇ ئوتلۇق مىسرالارغا مۇراجىئەت قىلمىدىكەنمىز، بۇ پارچىدا چىن مۇھەببەت ۋە گۈزەللىكنى پۈتۈن قەلبى بىلەن سۆيگۈچى ۋاپادار ئاشىقنىڭ پاك قەلبى، مەشۇقىگە بولغان زور ئېتىقادى ۋە ھۆرمىتىنىڭ روشەن ئەكس ئېتىپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز.

نەۋائى لىرىكىلىرىدا يار ۋىسالىغا يېتەلمەي ھىجران ئەلىمىنى تارتىۋاتقان ئاشىقلارنىڭ دەردۇ ئەلىمى، پىغانۇ نالىسى تەسىرلىك ئىپادىلىنىدۇ. شائىر ھىجران ئاشىقنىڭ مۇھەببەتىنى زەئىپلەشتۈرمەيدىغانلىقىنى، بەلكى كۈچەيتىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ساداقىتىنى بوشاشتۇرمايدىغانلىقىنى، بەلكى تېخىمۇ چىڭىتىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەپ، ۋىسال سائەتلىرىنىڭ يېقىنلىقىغا ئىشىنىدۇ. نەۋائى لىرىكىلىرىدىكى مۇنداق رومانتىزملىق روھ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان:

تۈن ئاخشام بولدىيۇ كەلمەس مېنىڭ شەمئى شەبىستانىم،
بۇ ئەندۇھ ئوتىدىن ھەردەم كۆيەر پەرۋانەدەك جانىم.
غەمدىن دۇررۇ مەكنۇندەك سەرىشكىم ئاقتى جەيھۇندەك،
مۇزەييەت قىلدى گەردۇندەك جەھاننى ئەشكى غەلتانىم.
نەۋائى كەبى ھىجراندىن بۇ ئاخشام ئولتۇم ئەپغاندىن،
غەمىم يوق بويلا يۇز جاندىن، يېتىپ گەر كەلسە جانانىم.

(«نەۋائى تاللانما ئەسەرلىرى» 48 ـ بەت)

مەزمۇنى: (كەچ بولۇپ قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى، ئەمما مېنىڭ كېچىنى يورۇتقۇچى چىرىغىم كەلمىدى، شۇڭلاشقا بۇ غەمدىن جېنىم پەرۋانىدەك دائىما كۆيىدۇ. ئۇنىڭ غېمىدىن كۆز ياشلىرىم جەيھۇن دەرياسىدەك ئاقتى. نەۋائى مۇشۇنداق ئايرىلىش ئازابىدىن بۇ ئاخشام ئۆلەي دېدى، ئەگەر جانانىم يېتىپ كېلىدىغان بولسا، بىر ئەمەس يۈز جاندىنمۇ كېچىشكە رازى ئىدىم.)

نەۋائى ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىلىرىدا يازغان شېئىرلىرىدىمۇ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ باشقا مەسىلىلىرى ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. شائىر چىن سۆيگۈ ۋە ساداقەتنى ئۇلۇغلاش بىلەن زالىم شاھلارنى، ھېيلىگەر روھانىيلارنى پاش قىلىدۇ، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىككە ئوخشاش غايىلەرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

دەمادەم جەبر ئىلە بۇزدۇڭ نەۋائى كۆڭلىن ئەنداقكىم،
بۇزۇلغاي مۇلك، گەر زۇلىم ئەتسە شاھى كامران ھەردەم.

مەزمۇنى: (ئەگەر پادىشاھ زۇلۇم قىلىۋەرسە، مەملىكەت ۋەيران بولغاندەك، جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن ھەمىشە نەۋائىنىڭ كۆڭلىنى خاراب قىلىدىڭ.)

يۈز جاپا كەلسە ماڭا، بىر قەتلە فەريات ئەيلەمەن،
ئەلگە كەلسە بىر جەفا، يۈز قەتلە فەريات ئەيلەمەن.

بۇ پارچىدا نەۋائىنىڭ يۈكسەك خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ناھايىتى رۇشەن - ئىپادىلەنگەن. ھەقىقەتەن، ئۇ كۆپلىگەن لىرىك شېئىرلىرىدا خەلقنىڭ بەخت - سائادىتىنى كۈيلىدى، خەلقە زۇلۇم سېلىۋاتقان زالىم شاھلارنى، ياۋۇز ئەمەلدارلارنى ئەجدىھاغا ئوخشىتىپ، ئۇلارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلىدى.

جەھان گەنچىگە شاھ ئىرۇر ئەجدەرھا،
كى، ئوتلەر ساچار قەھرىمانگاھىدە.

..

مەزمۇنى: (دۇنيانىڭ مال - مۈلكىنى پادىشاھلار ئەجدىھاغا ئوخشاش بېسىپ ياتىدۇ) نەۋائى لىرىكىلىرىدا زالىم شاھلارنىلا قامچىلاپ قالماستىن، بەلكى پادىشاھ ئەتراپىنى ئورىۋالغان ئادالەتسىز، پارىخور، كاززاپ، خۇشامەتچى، تەمەخور ساراي ئەمەلدارلىرىنىمۇ غەزەپ بىلەن سۆكىدۇ ۋە ئۇلارغا نەپرەتلىنىدۇ:

شاھ يانىن پەرزىن كەبى كاژلەر ماقام ئېتمىش نى تاڭ،
.....

شائىر شاھماتتىكى پەرزىنگە ئوخشاش، ئالدىدا يۈرىدىغان كىشىلەر خان يېنىدىن ئورۇن ئالغان بولسا، رەھىمدىل ۋە توغرا يۈرگۈچى كىشىلەرنىڭ چەتتىن ئورۇن ئېلىشى ئەجەبلە. نەرلىك ئەمەس، دېيىش ئارقىلىق ھىيلە - مىكىر، خۇشامەت ۋە ئەگرىلىك بىلەن ئەمەلگە ئىگە بولغان كىشىلەرنى شاھقا يېقىن تۇرىدىغان پەرزىنگە، ئادالەتپەرۋەر، توغرا كىشىلەرنى بولسا، شاھتىن يىراق تۇرغۇچى پېچكىغا ئوخشىتىدۇ.

نەۋائى لىرىك شېئىرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئارۇز ۋەزىنىنىڭ غەزەل شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ غەزەللىرى «خەزائىنۇلمەئانى»غا كىرگەن 50 مىڭ مىسراغا يېقىن لىرىك شېئىرلىرىنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائى يارانقان لىرىك ئەسەرلەر بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ئەڭ نادىر نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ گەۋدىلەندۈرگەن ھەرقايسى لىرىك ئوبراز ئۆزىنىڭ يارقىنلىقى ۋە گۈزەللىكى بىلەن دىللارنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ. شائىرنىڭ ئۆز قەھرىمانلىرى قىياپىتىنى سۈرەتلەشتە قوللانغان بەدىئىي ۋاستىلىرى چىن ئىنسانىي ھايات روھى بىلەن ئاقلىپ تۇرىدۇ. نەۋائى لىرىكىلىرىدىكى مەزمۇنغا مۇستەھكەم ماسلاشقان خىلمۇخىل ۋەزىنلەر بولسا، غەزەللەرگە يېقىملىق ۋە گۈزەل، ئارامبەخش ئاھاڭ بېغىشلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ شېئىرىيەت دۇردانە نىلىرى نەۋائى دەۋرىدىلا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭلا ئەمەس، پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭمۇ سۆيۈملۈك ئەسەرلىرىگە ئايلانغانىدى. نەۋائى لىرىكىلىرىدىكى باي مەزمۇنغا ئىگە دىلرەبا غەزەللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇقاملىرى ۋە ناخشىلىرىغا سېلىنىپ زور مۇھەببەت بىلەن ئوقۇلۇپ كېلىنمەكتە[1].

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، نەۋائى لىرىكىلىرى، جۈملىدىن «خەزائىنۇلمەئانى» مەيلى ئىدىيىۋىلىك يېقىدىن، مەيلى بەدىئىيلىك يېقىدىن يۈكسەك ئورۇندا تۇرىدىغان بىر بەدىئىي ئەسەر. ئۇ «خەمسە نەۋائى» بىلەن بىرلىكتە، نەۋائى بەدىئىي ئىجادىيىتى، جۈملىدىن، پۈتكۈل ئۇيغۇر - تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن چوققىلىرىنى تەشكىل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاجايىپ يالقۇنلۇق سېھرىي كۈچىنى مەڭگۈ جۇلالاندۇرۇپ تۇرىدۇ.

---

① پ. ئىسھاقنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىللىق 1 - سانىدىكى ماقالىسىگە قارالسۇن.

4 ـ «خەمسە نەۋائى»

1. قىسقىچە بايان.

«خەمسە نەۋائى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «خەمسە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئەلىشىر نەۋائى بەدىئىي ئىجادىيىتىنىڭ يۇكسەك چوققىسى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىيات تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ دەپدەپە پەيدا قىلغان شاھانە ئەسەر.

«خەمسە نەۋائى» دىن ئىبارەت بۇ داستانلار توپلىمى 1483 ـ 1485 ـ يىللىرى ھىراتتا ئۇيغۇر، يەنى تۈركىي تىلى بىلەن يېزىلغان[1].

«خەمسە» (بەش) سۆزىدىن ياسالغان ئەدەبىياتتا قوللىنىلىدىغان ئىسىم بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام ئەدەبىياتىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئەدەبىي ئېقىمنىڭ نامى سۈپىتىدە «بەشلىك» لەر»، «بەشلىك توپلام»، «بەشلىك مەجمۇئە»، «بەش كىتابچە» تەرزدە قوللىنىلغان، يەنى بەش داستاندىن تەركىب تاپقان، مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتە ئۆزئارا باغلىنىشى بولمىغان، ئەمما مەسنەۋى شەكلىدىن ئىبارەت ئورتاق شېئىرىي ئەندىزىسى بويىچە يېزىلغان مۇستەقىل بەش داستان بىرلەشتۈرۈلگەن ئەدەبىي توپلام «خەمسە» بولغان.

«خەمسە» لەرنىڭ بىرىنچى داستانى پەلسەپىۋى داستان بولغان. بەشىنچى داستانى غايىۋى دۆلەت ۋە غايىۋى پادىشاھ توغرىسىدا، قالغان ئۈچ داستان ئىشقى مۇھەببەت مەسىلىسى، جۇملىدىن ھىجران پاجىئەلىرى ھەققىدە يېزىلغان.

«خەمسە» نەزەرىيىۋى تەپەككۇر مەسىلىسىدە ئۆز دەۋرىگە خاس مەھەللى، يەرلىك مەسىلىلەرنىلا ئەمەس، بەلكى دۇنياۋى تارىخىي تەپەككۇر سەمەرىسىنى (نەتىجىلىرىنى) شەرت قىلغان. ئومۇمەن، «خەمسە» گە كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەر مەيلى پەزىلەتلىك شەھەر ھەققىدە، پەنلەر ھەققىدە، دۆلەت ۋە بەخت ـ سائادەت ھەققىدە يېزىلغان بولسۇن ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ يېڭى، ئەڭ ئىلغار ۋە ئەڭ سەزگۈر مەسىلىلىرى تىلغا ئېلىنغان.

«خەمسە» چىلىك ئەرەبلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارس ـ تاجىكلار، تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۇملىدىن ھىندىستان خەلقلىرى ئارىسىدا ئوتتۇرا ئەسىردە ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم. ئۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. قەدىمكى ھىندى خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەسىرى «بەشنامە» (بەنجە تانتاراس) ۋە يەھۇدىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى «تەۋرات» نىڭ «بەشنامە» (تۇراخ) دەپ ئاتالغان بىر قىسمىمۇ «بەش» سانى بىلەن ئېنىقلىنىپ مۇكەممەل كىتاب ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان ۋە كېيىنكىلەرنىڭ ئىلمىي ۋە بەدىئىي چۈشەنچىسىگە مەنبۇى ئىلھام بېغىشلىغان.[2] ئەمما، ئوتتۇرا ئاسىيادا «خەمسە» چىلىكىنى ئىلمىي سەۋىيىگە ۋە قىلىپلاشقان ئۆلچەمگە كۆتۈرۈپ شۆھرەت قازانغان شائىر، ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى (1141 ـ 1209) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نىزامى گەنجىۋى، خۇسرەۋ دەھلىۋى (1253 ـ 1325)، ئابدۇراھمان جامى (1414 ـ 1492) قاتارلىق ئۇلۇغ خەمسە ئۇستىلىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرىدە يېزىلغان «خەمسە نەۋائى» دىكى داستانلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى زور بەدىئىي قىممەتكە، ئىجتىمائىي قىممەتكە ۋە ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە. ئۇلۇغ شائىر ھەربىر داستاندا ئۆزىگە خاس تەپەككۇر

---

① بۇ داستانلار تا. ئىسلامى، ر. جارى، ت. ئېلىيوپ، ئى. يۈسۈپ، تا. خوجا، ق. باراتىلارنىڭ تەييارلىشى بىلەن شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1992 ـ يىلى بەش تۇم بولۇپ نەشر قىلىندى. بۇ تەھلىل شۇ قېتىمقى نەشر نۇسخىسى ئاساسىدا يۈرگۈزۈلدى.

② غ. ئوسمان «خەمسە ۋە خەمسەچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى، 11 ـ سان.

ۋە كۆزقارىشىنى ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ يېڭى ۋە ئەڭ يۇقىرى تەبىئەت پەلسەپىسى، بىلىش نەزەريىسى، ئىلىم - پەن مەسىلىسى تىلغا ئېلىنماي قالمىغان.

2. «خەمسە نەۋائى» دىكى داستانلار

1) «ھەيرەتۇل ئەبرار»

بۇ «خەمسە نەۋائى» دىكى بىرىنچى داستان بولۇپ، 63 باب، 3973 بەيىت. مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن پەلسەپىۋى داستان تۈركۈمىگە تەئەللۇق. داستىنى كىرىش سۆز، تۆت مۇناجات، بەش نەئت (رەسۇلىللانىڭ سۈپەتلىرى توغرىسىدا)، نىزامى گەنجىۋى ھەققىدە مەدھىيە، ئا. جامى توغرىسىدا، سۆز - تىلىنىڭ تەرىپى ۋە سۆزنىڭ مەنىسى، ھۈسەين بايقارا ھەققىدە مەدھىيە، كۆڭۈلنىڭ تەرىپى، ئۇچ ھەيرەت، بەھائىددىن نەقشىبەندى ھەققىدە مەدھىيە، 20 ماقالات (ھەر ماقالات ئاخىرىدا بىردىن ھېكايەت)، مۇھەممەد پارسا ھەققىدە، نەۋائى ئۆزى ھەققىدە (قوشۇمچە قۇلنىڭ ھېكايىتى) بولۇپ جەمئىي 64 ماۋزۇدىن تەركىب تاپقان. بۇلاردىن 20 ماقالات داستاننىڭ ئاساسىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ھەر ماقالاتتا بىردىن مەسىلە (ئىمان، ئىسلام، پادىشاھ، سېخىيلىق، ئەدەب، قانائەت، ۋاپا، ئىشق - ئۇدۇك ئوتى، راسچىللىق، ئىلىم، قەلەمكەشكەر، پايدا يەتكۈزگۈچى، پەلەك - زامان، مەيخورلۇق، خۇمسىلارنىڭ ھىيلىگەرلىكى، يىگىتلىك باھارى، ھاياتنى قەدىرلەش، ھىراتنىڭ ئاۋاتلىقى، لەتىپىلەرنىڭ مەجمۇئى) گۈزەل - پاساھەتلىك سۆزلەر، ھېكمەتلىك ئىبارىلەر، تەبىئەت ۋە گۈزەللىك تەسۋىرى بىلەن بايان قىلىنغان. نەۋائى بۇ داستاندا، خەلق چۆچەكلىرى، مەسەللىرى، ماقال - تەمسىلىلەردىن كەڭ پايدىلانغان ۋە ئۆزىمۇ نۇرغۇن ھېكمەتلىك ماقال-لەرنى ئىجاد قىلغان. شائىر ئۆزىنىڭ پىكىر - مۇلاھىزىلىرىنى ھەر بىر ماقالات ئاخىرىدا بىردىن قىسقا ھېكايە بىلەن گەۋدىلەندۈرگەن. شائىر بۇ مەسىلىلەر ئارقىلىق زالىملارنى، رىياكار روھانىيلارنى، جاھىللىق، مۇناپىقلىق، ئالدامچىلىق، تەمەخورلۇق ئىللەتلىرىنى ئەيىبلەيدۇ؛ ئادالەت، ئىنساپ، ۋاپادارلىق، سېخىيلىق، ئەدەب - ئەخلاق، ئەمگەكچانلىق، راستچىللىق پەزىلەتلىرىنى تەرغىب قىلىدۇ.[1]

شائىرنىڭ داستاندا ھەل قىلماقچى بولغان ئاساسىي ئوي - پىكرى زالىم پادىشاھلارنى، رەھىمسىز ئەمەلدارلارنى، ئالدامچى شەيخلەرنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئېلىپ ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرىنى قارىلاش، ئادالەت سېخىيلىق، ئەدەب، ۋاپا، دوستلۇق، رەھىمدىللىق، راستچىللىق، قانائەت، كەمتەرلىك، ئەمگەك، ئىلىمنىڭ خاسىيىتى قاتارلىق چۈشەنچىلەرنى تەرغىب قىلىپ، ئىنسانلارنى بۇ ياخشى ئەدەپ - ئەخلاققا ئۈندەشتىن ئىبارەت.

شائىر بۇ داستاندا، پادىشاھلارنى ئۆز ئىنسانىي بۇرچىنى، پادىشاھلىق ۋەزىپىسىنى ھەقىقىي ئىجرا قىلىشقا ئۈندەپلا قالماستىن، ئىنسانىي بۇرچىنى ئادا قىلماستىن، پادىشاھلىق ھوقۇق مەرتىۋىسىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان زالىم پادىشاھلارنىمۇ قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئالىدۇ.

شائىرنىڭ زالىم پادىشاھلارغا بولغان نارازىلىقى، ئۇلارنىڭ خەلق ئاممىسى ئۈستىدىكى جەبىر - زۇلمىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى پاش قىلىپ، تەنقىد ئاستىغا ئېلىش داستاننىڭ 19 - بابىدا بايان قىلىنغان بەھرام ھەققىدىكى ھېكايىدە تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ.

پادىشاھ بەھرام كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوۋغا چىقىپ بىر قىشلاقتا قونۇپ قالىدۇ، بۇ قىشلاق شۇ قەدەر نامرات، شۇ قەدەر ۋەيران ئىدىكى، گويا قەبرىستانلىققا ئوخشايتتى. بەھرام

---

① ئىسىن تۇرسۇن «نەۋائى ھەققىدە»، 80 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، پېيجىڭ، 2000 - يىل نەشرى.

قىشلاقنىڭ نېمە ئۈچۈن ۋەيران، خاراب بولۇپ بۇ ھالەتكە كېلىپ قالغانلىقىنى، بىر دېھقاندىن سورايدۇ. دېھقان سوئال سورىغۇچى كىشىنىڭ بەھرام ئىكەنلىكىنى تونۇماي، ئۇنىڭغا بەھرام ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، پادىشاھ بەھرامنىڭ زۇلمى، قىشلاقنى مۇشۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى دەيدۇ.

بۇ ھېكايە كۈچلۈك رېئالىزم ئېلېمېنتىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئادالەتسىز پادىشاھلارغا بولغان نارازىلىقى، خەلق ئاممىسىغا بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقى، خاراب بولغان يېزىلارنىڭ تىپىك مەنزىرىسىنى جانلىق سىزىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق بەھرامدىن ئىبارەت ئوبرازنىڭ يىرتقۇچ ھايۋاندىنمۇ ۋەھشي ۋە زالىملىقىنى پاش قىلغان ۋە قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئالغان.

نەۋائى ياشىغان زاماندا خەلققە جەبىر - زۇلۇم سالغۇچىلار يالغۇز زالىم پادىشاھلارلا بولۇپ قالماستىن، ئەمەلدارلار، بەگلەر قازى، شەيخ، ئىشانلارمۇ خەلقنى ئېزىدىغان قارا كۈچلەر ئىدى. «سۈنىڭ بېشى لاي بولسا، ئايىغىمۇ لاي» دېگەندەك، خەلقنىڭ بېشى بولغان پادىشاھ ئادالەتسىز بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تايانچلىرى بولغان، زالىم بەگلەر، رىياكار موللىلار، ئالدامچى قازىلار پادىشاھنىڭ نامىنى، شەرىئەت ھۆكمىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ تۈرلۈپ خەلقنىڭ يېرىنى، ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى، ھەتتا خوتۇن قىزلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىپ قۇتۇلغۇسىز بالايىئاپەتلەرگە گىرىپتار قىلاتتى. ئەمەلدارلارنىڭ قايسى يېزىغا قەدىمى يەتسە ئاۋۋالقىدىنمۇ ۋەيران بولۇپ خەلق ئاچ - زارلىقتا موھتاجلىققا گىرىپتار بولاتتى. بۇ نۇقتىنى شائىر داستانىنىڭ 12 - بابىدا ۋەھشي ئەمەلدارلارنى، قازى، مۈپتىلار-نى، ئۆزلۈكسىز يامرايدىغان ۋاباغا ئوخشىتىپ ئۇلارنىڭ بۇلاڭچىلىقىنى قاتتىق سۆكىدۇ.

شائىرنىڭ زالىم پادىشاھلارنى، رەھىمسىز ئەمەلدارلارنى، ئىشان، سوپىلارنى تەنقىد ئاستىغا ئېلىشى ۋە ئۇلارنى قارلىشى ماھىيەتتە خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ھىمايە قىلىشىنى چىقىش نۇقتا قىلغان بولۇپ ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن زور ئىلغارلىققا، تەرەققىيە-پەرۋەرلىككە ئىگە. ئۇ خەلقنىڭ زۇلمىغا قارشى غەزەپ - نەپرىتىنى ئۇلغايتىشتا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. دېمەك، داستاندىكى زالىم پادىشاھ، رەھىمسىز بەگلەر، ئالدامچى ئەمەلدار-لار، قانخور قازىلار، رىياكار موللا - مۈپتىلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى، بەھرام گويا ئۆزىنىڭ قويلىرىنى قىشنىڭ سوغۇقىدىن، بۆرىنىڭ خەۋپىدىن ساقلىمايدىغان پادىچى، ئۆزىنىڭ بېغە-دىكى كۆچەتلەرنى ئاسراپ، پەرۋىش قىلمايدىغان باغۋەندۇر.

2) «پەرھاد ۋە شېرىن»

بۇ ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ تەسىرلىك داستان بولۇپ، 54 باب، 5453 بەيىتتىن تەركىب تاپقان.

«پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنى شائىر يەنە «مەھەنەتنامە ۋە پىراقنامە» دەپمۇ تەرىپلە-گەن. ئۇنىڭدا چىن ئېلىنىڭ شاھزادىسى پەرھاد بىلەن ئەرمەن گۈزىلى مەلىكە شېرىن ئارىسىدا بولغان تەسىرلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنىدۇ. داستاندا تەسۋىرلەن-گەن، ھاياتلىقىدا دىدارلىشالمىغان ئىككى ياشنىڭ پاجىئەلىك، تراگىدىيىلىك تەقدىرى ئاق كۆڭۈل كىتابخانلار ئارىسىدا كۈچلۈك ھېسداشلىق ۋە ھەققانىيەت تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىدۇ. مۇھەببەت كۈشەندىلىرىگە كۈچلۈك غەزەپ - نەپرىتى ئۇرغۇپ تاشىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئوبرازلار روشەن ۋە جانلىق خاراكتېرگە ئىگە. شۇڭا، تىللاردا داستان بولۇپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن.

بۇ داستان نەۋائىنىڭ باشقا داستانلىرى، جۈملىدىن باشقا ئەسەرلىرى ئىچىدە تىپىكلىك

ۋە خاسلىقى، شۇنداقلا تەسىرچان ۋە جەلپكارلىقى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن تونۇلغاندۇر. چۈنكى بۇ داستان غايىۋى مەزمۇن جەھەتتە ناھايىتى باي، ئېستېتىك ئىدىيىسى ئېنىق ۋە ئېلغار. شائىر داستاندا ئۆزىنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە دۇنيا قارىشىنى نىسبەتەن ئىخچام يېغىنچاق، تىپىك ۋە ھەقىقىي ھالدا ئىپادىلەپ بەرگەن. بولۇپمۇ داستاندىكى پەرھاد ۋە شېرىن ئوبرازلىرى ئوچۇق خاسلىققا، جانلىق تىپىكلىككە ۋە يېتۈك نەمۇنىلىككە ئىگە بولۇپ، ئوقۇغۇچىدا ئىلھاملاندۇرۇش، تەلپۈنۈش ھېسسىياتىنى ئوياتقا بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ.

داستاندا شائىر پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىگە باغلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ گۈمانىزم، خەلقپەرۋەرلىك، خەلقلەر دوستلۇقى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تىنچلىقپەرۋەرلىك، خەلق پاراۋانلىقى، ئەمگەكسۆيەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، يېزا ئىگىلىك، سۇ مەسلىسى، ئادىل، بىلىملىك ۋە زالىم، نادان شاھ قاتارلىق بىرقاتار مەسىلىلەر، جۈملىدىن شائىرنىڭ ئاساسىي غايىسىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەر مەركەزلىك ھالدا بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

نەۋائى «پەرھاد ۋە شېرىن» ناملىق بۇ خەلق رىۋايىتىنى يېڭى ئىدىيە، يېڭى مەزمۇن بىلەن رويابقا چىقىرىپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك ئۇنۇم ھاسىل قىلدى. نەۋائىنىڭ داستانى پەرھاد بىلەن شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى قويۇق سۆيگۈ ـ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان. ئۇنىڭدا مەيلى پەرھاد بولسۇن، مەيلى شېرىن بولسۇن، ئاددىي ئىنسانىي پەزىلەتلەرگە ئىگە كامىل كىشىلەر. سۇيىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇھەببىتى ۋە بۇ يولدىكى ۋاپا ھەم ساداقەت تۇيغۇلىرى دەسلەپتە ئىنسانىيلىق شەرىپىنى ئۇلۇغلاش، دوستلۇق، باراۋەرلىكنى قەدىرلەش، تۇرمۇشتىن ياخشىلىق ئىزدەش، يۇكسەك غايىلەر يولىدىكى تەلپۈنۈشلەرگە ھەمدەم بولۇش مەنىسىگىمۇ ئىگە. شۇ يوسۇندا نەۋائى داستانىدا سۆيگۈ ـ مۇھەببەت تېمىسىنىڭ بايانى ھەممە ئىجتىمائىي ئەۋزەللىكلەرنىڭ مەنپەئىتىگە جەمئىيەتنى ئىنسانپەرۋەرلىك ئاساسىدا قايتا قۇرۇشنىڭ ئەڭگۈشتىرىگە ئايلاندۇرۇلغان.

پەرھادقا نەزەر ئاغدۇرغىنىمىزدا ئەڭ ئاۋۋال ئۇنىڭ ئىنسانىي ئەخلاق ـ پەزىلەتكە ئىگە بولۇپ چوڭ بولۇشىدۇر. پەرھادتىكى بۇ خىل ياخشى خىسلەت ئىنسانىيەتكە بولغان مۇھەببەت ۋە ھۆرمەت، ئىنسانىيەتنىڭ بەختى ۋە خۇشاللىقى ئۈچۈن بولغان كۈرەش بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا راۋاجلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ.

پەرھاد ئەمگەك سۆيەر ۋە ئىجادكار بولۇپ ئۆسىدۇ. پەرھادنىڭ ئۆلمەس ئوبرازى ئۇنىڭ ئەمگەك سۆيەرلىكى ۋە ئىجادكارلىقىدا كامال تاپقان. پەرھاد كىچىكىدىن تارتىپ ناھايىتى ئەقىللىق ۋە زېرەك بالا بولۇپ چوڭ بولىدۇ. ئۇ زور ھەۋەس بىلەن ئىلىم ـ مەرىپەت، ھۈنەر ئىگىلەيدۇ. بۇ جەريانداا ئۇ ناھايىتى زور تىرىشچانلىق ۋە غەيرەت كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئاشۇ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۆزاق ئۆتمەي نۇرغۇن بىلىملەرنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ زېھنى بارغانسېرى ئېچىلىدۇ ۋە نامايان بولىدۇ. شائىر پەرھادنىڭ ئاجايىپ زېرەك ۋە ئەقىللىقلىقىنى شۇ دەرىجىدە تەسۋىرلەيدۇكى، ئۇ ھەرقانداق ئىشقا كۆز سالسا شۇ ئىشنىڭ پۈتۈن سىرلىرىنى دەرھال بىلىۋالىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق زېرەكلىكىنى ھۈنەر ئۇستىلىرى مانى ۋە قارۇنلاردىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى تەسۋىرى ئارقىلىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئەگەر بىر قەتلە كۆردى ئول ساباقىنى،
يەنە ئاچماق يوق ئىردى ئول ۋەراقىنى.

نى سۆزىكسم ئوقۇپ كۆڭلىگە يازىپ،
دىم كۆڭلىنى جان لەۋھىگە قازىپ.
ئوقۇپ ئۆتمەك، ئوقۇپ ئۆتمەك شىئارى،
قالىپ يادىدا سەنمە - سەنمە ھارى.
جاھاندا قالمادى ئول يەتمىگەن ئىلىم،
بىلىم تەھقىقنى كەسىپ ئەتمەگەن ئىلىم.

ئانىڭدەك قىلدى خارە يۇنماغىن ۋىرد،
كى يۈز قارەن قاشىدا بولدى شاگىرد.

قايۇ سۈرەتكى مانى چەكتى تىمسال،
ئانىڭا فەرھاد ئاچتى سېھرى فىلھال.

پەرھاد يەنە جىسمانىي ۋە ھەربىي قابىلىيەت جەھەتتىمۇ يۇقىرى ئىستىدانتقا ئىگە بولىدۇ. ئۇ سۇ ئۈزۈش، چەۋەندازلىق، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق ماھارەتلەرنىمۇ ئىگىلەپ تەڭداشسىز كامالەت ھاسىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ جىسمانىي كۈچ - قۇۋۋىتى ئۇنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىگە ئوخشاشلا كىشىنى چىن دىلىدىن قايىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەر تەرەپلىمە بىلىم ئىگىلىشى ئۇنى تېخىمۇ سۆيۈملۈك قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

پەرھاد شۇنچە ئەقىللىق، باتۇر بولۇپ چوڭ بولغان بولسىمۇ، ئۇ قىلچە ھاكاۋۇرلۇق قىلمايدۇ. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا كەمتەر، نەزەر دائىرىسى كەڭ، پاك دىل، سەمىمىي، ئەخلاقلىق بولۇپ چوڭ بولىدۇ. بۇ خىسلەتلەر پەرھاد ئوبرازىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرىدۇ.

پەرھادتىكى ئېسىل خىسلەتلەرنىڭ بىرى باشقىلارغا مېھىر - شەپقەت قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇشتىن ئىبارەت. پەرھاد باشقىلارنىڭ غەم - قايغۇسىنى تەڭ تارتىدۇ. باشقىلارنىڭ كۈلكىسىگە تەڭ ئىشتىراك قىلىدۇ. پەرھاد خەلق ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئالدىدا ناھايىتى يۇكسەك مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئالىيجاناب، شەخسىيەتسىز، پىداكار ئوبراز.

پەرھاد - شېرىننىڭ يۈرتىدا ئىككى تۈرلۈك قىسمەتكە دۇچ كېلىدۇ:

بىرى، شېرىننىڭ خەلقى ئۇچۇن تاغ كېسىپ، سۇ باشلاپ شېرىننىڭ پاك مۇھەببىتىگە ئېرىشمەكچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۇچۇن پەرھاد ئۆز بىلىمى ۋە قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ سۇ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن مىڭبىر مۇشەققەتتە تاش كېسىپ قانال قېزىۋاتقان كىشىلەرگە يارەم بېرىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىدۇ.

يەنە بىرى، ئۇ مۇھەببەت كۈشەندىسى، جاھالەت ھامىيىسى، زوراۋان پادىشاھ خۇسرەۋ-نىڭ ئۆچمەنلىكىگە دۇچ كېلىدۇ.

پەرھاد ئوبرازىنى نۇرلاندۇرغۇچى خىسلەتلەرنىڭ يەنە بىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەر-ۋەرلىك. پەرھاد باشتىن - ئاخىر خەلق پاراۋانلىقى ۋە بەختى ئۈچۇن تىرىشىدۇ. شېرىننى چىن دىلىدىن سۆيگەن پەرھاد - شېرىننىڭ ۋەتىنىمۇ، خەلقىنىمۇ سۆيىدۇ. شېرىننىڭ ۋەتىنى ۋە خەلقى دۇچ كەلگەن مۇشكۈل كۈنلەر ئۈچۇن پەرھادمۇ ئوخشاشلا ئازابلىنىدۇ ۋە ئازابنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ، مەردانە كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ بالايىئاپەتنى تۈگىتىش-

كه كىرىشىدۇ.

دېمەك، پەرھاد ئۆز تەقدىرىنىڭ ۋەتەن، خەلقىنىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ باغلانغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. ئەلدە تىنچلىق، خەلقە خاتىرجەملىك بولغاندىلا شەخس تەقدىرىنىڭ نىجات تاپىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ پەرھاد كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى.

پەرھاد ھەرقانداق قىيىنچىلىق ۋە ئېغىر بالايىئاپەتلەردىن قورقۇپ قالمايدىغان قەھرىمان ئوبرازدۇر. ئۇ ئۆز غايىسى ۋە بەختى ئۈچۈن ھەرقانداق ئىشقا تەۋەككۈل قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەجدىھا، ئەھرىمەن دېۋە ۋە زالىم شاھ خۇسرەۋلەر بىلەن ئېلىشىشى ۋە غالىب كېلىشى ئۇنىڭ باتۇر قەھرىمان، قورقماس قەيسەرلىكى ئوبرازىنى تاكامۇللاشتۇرىدۇ.

پەرھاد ۋاپادارلىق ۋە ساداقەتمەنلىكتە سۇنماس ئىرادىگە ئىگە ئالىيجاناب شەخس. نەۋائى پەرھادتىن ئىبارەت مەزمۇنلۇق بۇيۇك ئادەم ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق خۇسراۋ ۋەكىللىكىدىكى مەنىۋى جەھەتتىن پۈچەك ۋە ئۆلۈك ھاياتقا نەپرەت ئوقۇيدۇ. پەرھادنىڭ پاك خىسلىتى، قابىلىيىتى، بىلىمى ۋە باتۇرلۇقى ئالدىدا زالىم شاھ خۇسرەۋ لەنىتى، چۈپرەندە، ۋەھشي ھايۋان قاتارىغا ئۆتۈپ قالىدۇ. تۆۋەندىكى دىئالوگنى كۆرۈپ باقايلى.

دېدى: نېدۇر ساڭا ئالەمدە پىشە؛
دېدى: ئىشق ئىچرە مەجنۇنلۇق ھەمىشە
دېدى: بۇ ئىشقتىن ئىنكار قىلغىل.
دېدى: بۇ سۆزدىن ئىستىغفار قىلغىل.
.....
دېدى: بۇ ئىشق تەركى ياخشىراقتۇر.
دېدى: بۇ شۇە ئاشىقدىن يىراقتۇر.
دېدىكىم، شاھغە بولما شېرىكەت ئەندىش.
دېدى ئىشق ئىچرە تەڭدۇر شاھى ـ دەرۋىش.
دېدى: جانىڭغا بۇ ئىشتىن ئەلەم يار.
دېدى: ئىشق ئىچرە جاندىن كىمگە غەم بار؟!

يۇقىرىقى مىسرالاردا پەرھادنىڭ خۇسرەۋنىڭ سوئاللىرىغا بەرگەن ھەربىر ئۆتكۈر جاۋابى خۇسرەۋنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ. خۇسرەۋنىڭ رەزىل ئىچكى دۇنياسىنى، مەنىۋى پۈچەكلىكىنى ئاشكارىلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن پەرھادنىڭ ساداقەتمەنلىكىنى، ئۆلۈمدىن قورقماسلىقى، ئالىيجانابلىقى گەۋدىلىنىدۇ. پەرھاد خۇسرەۋنىڭ مۇھەببەتكە نىسبەتەن قىلغان ۋاتقان پەسكەشلىكى ۋە زوراۋانلىقىنى پاش قىلىپلا قالماستىن، يەنە خۇسرەۋنىڭ شۇ باھانە بىلەن باشقىلارنىڭ ئېلىنى بولاپ ـ تالاپ باي بولۇشقا ئۇرۇنغان قارا نىيىتىنىمۇ پاش قىلىدۇ:

قىلىپ ئەل مۇلكى ئىچرە قاتىلۇ تاراج،
ئالاي دەپ مۇلۇك ئەلدىن تەخت ئىلە تاج.
بىرەۋنىڭ كىم بېرىپ مۇلكىنى پەرياد،
قىلورسەن نازانىن كۆڭلىنى ناشاد.

پەرھادنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكى ئۇنىڭ جادۇگەر مومای ھېيلىسى بىلەن خۇسرەۋنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ ئەزەربەند قىلىنغاندا قېچىپ كېتىش ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق ئۆزىنى ئەزەربەند قىلىۋاتقان كىشىلەرگە بالايىئاپەت ۋە بەختسىزلىك كەلتۈرۈپ بەرمەسلىكى ئۈچۈن قاچماي، زەنجىر - كىشەنلەرنى چېقىپ تاشلاپ قورغانغا ئەركىن كىرىپ - چىقىپ يۈرۈشىدە ۋە خەلق بەختى ئۈچۈن «ئەمرۇل ھايات» («ھايات دەرياسى»)، «بەھرۇن ئەجات» («نىجات دېڭىزى») دېگەن قانال ۋە كۆللەرنى قېزىپ، خەلقنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈشنى ئېسىدىن چىقارمايدۇ. ئۆزىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ۋەسىيەت قىلىپ بۇ دۇنيادىن خوشلاشىدۇ. پەرھادتىكى بۇنداق قىساسكار ئىنقىلابىي روھ، پەرھادتىكى ئىنتېرناتسىئونالىزملىق روھنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

پەرھاد ئوبرازىدىكى يارقىن بىر ئېلىھىيىت ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا قاينىاپ تاشقان ئالىيجانابلىق روھىدىن ئىبارەت. مەلۇمكى، ئالىيجانابلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئوبيېكتقا، ئومۇمەن مۇشكۈل كۈرەشنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ. ئۇ چىنلىق بىلەن ساختىلىق، ياخشىلىق بىلەن رەزىللىك، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك (خۇنۇكلۇك) بىر - بىرى بىلەن قارشىلىشىۋاتقان، كۈرەش قىلىۋاتقان چوڭقۇر جەريانىنى نامايان قىلىدۇ. ئالىيجانابلىق گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇك ئوتتۇرىسىدىكى، يەنى پەرھاد بىلەن خۇسرەۋ ئارىسىدىكى جىددىي كۈرەش مەنزىرىسى ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۈرەش قىزغىنلىقى ۋە ئېتىكىلىق پوزىتسىيىسى قاتتىق قوزغىلىدۇ. ەل مۇشۇنداق جىددىي كۈرەشتە، گەرچە پەرھاد تراگېدىيىگە دۇچار بولغان بولسىمۇ، ئالىيجانابلىق گۈزەللىك — پەرھاد ئارزۇ قىلغان — نىڭ مۇقەررەر غەلبە قىلىدىغانلىقى، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىجتىمائىي ئەھلىيەتنىڭ ئۇلۇغ كۈچى ۋە ئۇنىڭ ھېچ نەرسە توسۇۋالالمايدىغان تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر ئىستىقبالى — خۇسرەۋ قوشۇنلىرىنىڭ ھالاك بولۇپ، ئەرمەن خەلقىنىڭ ئازادلىققا ئېرىشىدىغانلىقى نامايان بولىدۇ. شەخسىي پەزىلەتنىڭ ئالىيجانابلىقىمۇ ئۇنىڭ مۇشۇ جاپالىق كۈرەشتە ئىلغار ئىجتىمائىي كۈچنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغانلىقىدا. بۇ ئىجتىمائىي كۈچنىڭ ماھىيىتى پەرھادنىڭ ۋۇجۇدىدا شۇنچە ئاڭلىق ۋە شۇنچە رۇشەن ئىپادىلەنگەنلىكى، مۇشكۈل، دەھشەتلىك ۋە ھايات - ماماتلىق كۈرەشتە جۇشقۇن، چوڭقۇر ئىپادىلەنگەنلىكى ئۈچۈن پەرھاد شەخسىيىتىدىكى روھىي قىياپەت، مىجەز - خۇلق ۋە ھەرىكىتىنىڭ ئالىيجانابلىق ئوبيېكتقا ئايلىنىش ئىمكانىيىتى شۇنچە چوڭ بولغان.

پەرھاد ئوبرازىدىكى ئالىيجانابلىق رېئال ھاياتتىكى ئالىيجانابلىقنىڭ پائالىيەتچان ئىنكاسىدۇر. چۈنكى، سەنئەتتىكى ئالىيجانابلىقنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ غايەت زور ھەجمىنى ۋە رېئاللىقنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى تامامەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. گۈما- نىست شائىر نەۋائى پەرھاد ئوبرازىنى خەلق ئارىسىدا سەييارە ئوبرازغا ئايلىنىپ كەتكەن قىياپەتتىلا تەسۋىرلىمەستىن، بەلكى ئۆزى ياشاپ تۇرۇۋاتقان جەمئىيەتنىڭ جىددىي ئىجتىما- ئىي توقۇنۇشىدىن، ئۆزىنىڭ ۋە زامانداشلىرى ئارىسىدىكى ئالىيجاناب كىشىلەرنىڭ ئېسىل ئەخلاق - پەزىلىتىدىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ماتېرىيال ئېلىپ، مۇكەممەل ئوبرازغا ئايلاندۇرغان.

قىسقىسى، «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىكى پەرھاد ئەقىل - پاراسەت، باتۇرلۇق ۋە ئادالەتنىڭ سىمۋولى. ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتىلىشچانلىق، ئىنتىزمالىق روھىنىڭ يېغىندىسى بولغان پەرھاد يۇقىرىقىدەك ئېسىل خىسلەتلىرى ۋە ئالىيجاناب سۈپەتلىرى بىلەن خەلق ئارىسىدا نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان ياشاپ كەلدى ھەم بۇندىن كېيىنمۇ ئەبەدىي ياشايدۇ.

داستان پېرسونا‌ژلىرى يارقىن ئىندىۋىدۇئاللىق (خاسلىق) ۋە تىپىكلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مۇئەللىپ داستاندا ئوندەك خاس ئادەملەر ئوبرازى، نەچچە ئون نەرسىلەر ئوبرازىنى يارىتتى. پېرسونا‌ژلارنىڭ ھەربىرى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن كۆزگە چېلىقىدۇ. يەنە بىرى دۇنيا قاراش، غايە، مەقسەت، مىجەز - خۇلق، تاشقى قىياپەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزئارا بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك پەرھادنىڭ بىر قاتار ئالاھىدىلىكى بىلەن، شېرىن — جەزبىدار خۇلقى - مىجەزى، نازاكەتلىكى، ئۇياتچانلىقى، ۋاپادارلىقى، قەتئىيلىكى، ئۆز ھۆسن - جامالى بىلەن ئوقۇغۇچى كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. سەلبىي پېرسونا‌ژلار بولسا، نادان، جاھىل، زالىم. قۇۋۇ، شەخسىيەتچى، قارانىيەتلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىپ، ئوقۇغۇچىنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغايدۇ. خۇسرەۋنىڭ ئەسلى خاراكتېرىگە يەنە قوپال مىجەزلىك، بەتبەشىرە ئالاھىدىلىكلەرنى قوشۇپ تەسۋىرلەش ئۇنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېچىشقا ياردەم بەرگەن.

داستاندا پېرسونا‌ژلارنىڭ پورتىرېتى (تاشقى ھالىتى) بىلەن پسىخىكىسى (ئىچكى كەچۈرمىشلىرى) تەبىئىي ۋە مۇۋاپىق ماسلاشتۇرۇلغان. بۇنىڭغا «جاھاننامە» دە شېرىننى كۆرگەندىكى پەرھادنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشى ۋە شېرىننىڭ پەرھادقا يازغان خېتى گەۋدىلىك مىسال بولىدۇ.

داستاندا تاۋلانغان ئەدەبىي تىل بىلەن ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇلۇپ، داستان ۋەقەلىكلىرىنى تەسىرلىك، قىزىقارلىق بايان قىلغان. پېرسونا‌ژ تىلىنى تىپىكلىككە ۋە خاسلىققا ئىگە قىلغان. مەسىلەن، نەۋائى داستاندا، ھەربىر ۋەقەلىك (ھېكايە)نى باشقا ۋەقەلىك بىلەن پەرقلىك تىل، تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى بىلەن ئىپادىلەيدۇ، يەنى ھەربىر پېرسونا‌ژنى ئۆزىگە خاس تىل بىلەن سۆزلىتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا پەرھاد بىلەن خۇسرەۋ ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە جەريانىدىكى دىئالوگ ئېنىق مىسال بولىدۇ.

پەرھاد بىلەن خۇسرەۋنىڭ سۆزى ئۇسلۇب تەرەپتىن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. پەرھادنىڭ سۆزلىرى مەزمۇنى چوڭقۇر، قاراتمىلىقى دەل ۋە ئېنىق بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنداق سۆزلىرىنى ئاڭلىغان كىشى ئۇنى ئاقىل، جىگەرلىك، مەرد، كەسكىن، ئىرادىسى چىڭ، پەزىلەتلىك ئادەم سۈپىتىدە ھېس قىلىدۇ. خۇسرەۋنىڭ سۆزى تۇتۇرۇقسىز، چېچىلاڭغۇ بولۇپ، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان كىشى، ئۇنى نادان، جاھىل، مەنمەنچى، يوغانچى، روھىي جەھەتتىن چۈشكۈن، پەسكەش ۋە شاللاق ئادەم ئىكەن دېگەن چۈشەنچىگە كېلىدۇ.

شېرىننىڭ پەرھادقا يوللىغان مەكتۇپلىرىنىڭ ئۇسلۇبىدىن ئۇنىڭ ئۆزلۇقى، نازاكەتلىكى، ئۇياتچانلىقى، ئاق كۆڭۈللۈكى، مېھرىبانلىقى، ساداقەتمەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ.

3) «لەيلى ۋە مەجنۇن»

«لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانى جەمئىي 38 باب، 3614 بەيىت. شائىر بۇ داستاننى «ماتەمنامە» دەپمۇ تەرىپلىگەن. ئۇنىڭدا ئابرۇيلۇق قەبىلە باشلىقىنىڭ قىزى لەيلى بىلەن ئادەتتىكىرەك قەبىلە (بەدۋەت قەبىلىسىنىڭ) باشلىقىنىڭ ئوغلى مەجنۇن (قەيس) ئوتتۇرىسىدىكى ئىشق - مۇھەببەت ۋە ۋىسال مىنۇتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى تىرىشچانلىق-

لار، سەرگۈزەشتلەر بايان قىلىنغان. نوپۇز ۋە بايلىقنىڭ پەرقلىق بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزىنى كىشىلەردىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدىغان، ئەمما ئىنسانىي مۇھەببەت تۈيغۇسىدىن مەھرۇم بولغان لەيلىنىڭ دادىسىنىڭ كاشىلىسى بىلەن كىچىكىدىن سىردىشىپ، پاك ھېسسىياتلىرى ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ، سۈيگۈ مۇساپىسىگە بىللە قەدەم قويغان ئىككى ياشنىڭ بىئەجەل كۆز يۇمۇشىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ رەزىللىكىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. شائىر بۇ داستاندا كىشىلەرنى قىزلارنىڭ ئىنسانىي ھېسسىياتىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارنى ماددىي تاۋار قىلماسلىققا دالالەت قىلغان.

بىز داستانغا بىرقۇر نەزەر تاشلىساق مەجنۇننىڭ لەيلىگە بولغان چىن، ھەقىقىي مۇھەببىتىدىن ھەيران قالماي تۇرالمايمىز. قەيسىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىلىمگە ھېرىسمەن كىشىلەردىن بولغاچقا، قەيسىنى باشقا بىر قەبىلىدە ئوقۇتىدۇ. قەيىس ئوقۇش جەريانىدا لەيلىگە ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەم ئۇنىڭ ئىشقى پىراقىدا ياقىسىنى يىرتىپ ئاھ ئۇرىدۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ بۇ خىل ھالىتىگە قاراپ ئۇنى «مەجنۇن، سارىڭ» دەپ مەسخىرە قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن «مەجنۇن» دېگەن بۇ نام فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ سوۋغىتى سۈپىتىدە ئۇنىڭ ئىسمى بولۇپ قالىدۇ. مەجنۇن كىچىكىدىنلا ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، بىلىملىك، قەيسەر، باتۇر يىگىت بولۇپ يېتىلىدۇ.

مەجنۇننىڭ لەيلىگە بولغان ساپ مۇھەببىتى قارائۇغۇ زۇلمەتلىك فېئودالىق جەمئىيەت تەرىپىدىن توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ رەزىل جەمئىيەتتىن يىراقلىشىپ ھەمدە چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئېچىلىشىغا توسالغۇ بولغان ئالاھىدە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ. مەجنۇن لەيلىنى يالغۇز مۇھەببەت سىنى ئۈزۈپ چۆل باياۋاندا سەرگەردان بولۇپ يۈرىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ مۇھەببەتنى نەقەدەر قەدىرلەيدىغانلىقىنى، فېئودال كۈچلەرگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى، ئىسيانكارلىق روھىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇ ئۆزىنىڭ مۇھەببىتىنى قەدىرلىگەندىن باشقا يەنە باشقىلارنىڭمۇ مۇھەببىتىنى ھۆرمەت قىلىدۇ. باشقىلارنىڭ مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ.

مەسىلەن، ئۇ نەۋفەلنىڭ قىزى بىلەن مەجبۇرىي توي قىلغاندىن كېيىن ئۇ قىزنىڭمۇ ياخشى كۆرىدىغان يىگىتى بارلىقىنى ئۇقۇپ ئۇنىڭغا بەخت تىلەپ ئۆزىنى پاك تۇتۇپ ئۇ قىز بىلەن خوشلىشىدۇ.

مەجنۇن ئۆزىنىڭ مۇھەببىتىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا نۇرغۇن جاپالارنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ. ھەر خىل قىيىنچىلىقلارغا قىلچە باش ئەگمەيدۇ.

مەجنۇن ئۆزىنىڭ مۇھەببىتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن فېئودالىزمنىڭ قالاق قائىدە-تۈزۈملىرىگە قارشى تۇرغانلىقى ئىنتايىن ئۇلۇغ خىسلەت بولۇپ ئەينى دەۋر رېئاللىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالاھىدە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ. مەجنۇن لەيلىنى يالغۇز مۇھەببەت يۈزىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۆزى بىلەن بىر نىيەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئوخشاش، فېئودالىق قائىدە ـ تۈزۈملەرگە بولغان كۆزقارىشى بىردەك بولغانلىقى ئۈچۈن قىزغىن سۆيگەن.

دېمەك، ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن مەجنۇن ئەقىللىق، بىلىملىك، قەيسەر ئوبراز بولۇپ، ئۇ چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە سادىق، مۇھەببەتنى ئۇلۇغلايدىغان، شۇنداقلا ئىنسان مەنىۋى دۇنياسىنىڭ تۆۋرۈكى بولغان مۇھەببەتنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەنمەيدىغان جاھىل ـ مۇتەئەسسىپ فېئودال كۈچلەرگە قارشى تۇرغان ئىسيانكار ياشىنىڭ ئوبرازىدۇر. ئۇنىڭ ئۆز مۇھەببىتى ئۈچۈن فېئودالىلارغا قارشى روھى ھەرگىزمۇ شەخسىي مۇھەببەت ئەمەس، ئۇ ئەينى

دەۋردىكى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ فېئودالالارغا قارشى كۈرەش قوشۇننىڭ سەركەردىسى.

دېمەك، مەجنۇن باتۇر، ئەقىل پاراسەتلىك، مۇھەببەتكە سادىق بولۇش، فېئودال كۈچلەرگە قارشى تۇرۇشتەك ئېسىل ئىنسانىي خىسلەتكە ئىگە ئوبرازدۇر. ئۇنىڭ يىغىسى ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ يىغىسى. قەدىرلىگىنى، ئىنتىلگىنى خەلقنىڭ مۇھەببىتى. ئۇنىڭدىكى بۇ خىل قەيسەرلىك ئۇنىڭ لەيلىگە بولغان پاك مۇھەببىتىدىن كەلگەن ۋە ئۇنى تېخىمۇ تاۋلىغان. ئۇ مۇھەببەت، ئەركىنلىك، ئىنسانىي پەزىلەت ئۈچۈن هاياتىنى قۇربان قىلغان قەيسەر، باتۇر كىشىلەرنىڭ ئوبرازىدۇر.

4) «سەبىئىي سەييارە»

«سەبىئىي سەييارە» ناملىق بۇ داستان جەمئىي 38 باب، 5009 بەيىت بولۇپ، شائىر ئۇنى «زەۋقناك مەئگامە» (قىزىقارلىق هېكايە) دەپمۇ ئاتىغان.

داستاندا ئىران شاهى بەهرامنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنى ۋە قىممەت باها ئالتۇن - كۈمۈشلىرى بەدىلىگە چىن مەملىكىتىنىڭ سودىگىرىدىن چىرايلىق، كېلىشكەن، ئۇسسۇل، ناخشىغا ماهىر، سازچى دىلئارام ئىسىملىك بىر قىزنى چىن ئېلىنىڭ بىر يىللىق خىراجىتىگە تەڭ ئاقچىغا سېتىۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئىشق - مەۋسىنى قاندۇرىدۇ. شېرىن ئايلار داۋاملىشىدۇ. ئاتقان كۈنلەردە ئۇلار ئوۋغا چىقىدۇ. بەهرام دىلئارامدىن ئۆزىنىڭ مەرگەنلىكىگە تەھسىن ئېيتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەمما دىلئارام قىزلارغا خاس كەم سۆزلۈكى بىلەن، ئۇنىڭ تەلىپىگە جور بولمايدۇ. ئاقىۋەتتە، ئۆزىنىڭ ئەركىن چاغلىرىدا گۈزەللىكىگە مۇسۇن قوشۇپ تۇرغان سۇمبۇل چاچلىرى پۈت - قولىنى باغلايدىغان سىرتماقتا ئايلىنىدۇ - دە، چۆلگە تاشلىۋېتىلىدۇ. بەهرام ئەمەن يالىۋالغاندەك ئوردىغا قايتىپ، كەيپىچىلىكتە تاڭنى ئاتقۇزۇپ، قىلغان ئىشلىرىغا قاتتىق ئۆكۈنىدۇ ۋە ئۇچ كۈندىن كېيىن مەهبۇبىنى قايتۇرۇپ كېلىشكە بارىدۇ. دىلئارامنىڭ هېچىيەردە دېرىكىنى ئاللامىغان شاه كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ. تېۋىپ-لەرنىڭ داۋالىشى ئۈز تولا ئۇنۇم بېرىدۇ. شۇندىن كېيىن «تاماشا سەۋدانى يوقىتىدۇ» دېگەن مەسلىھەتلەر بىلەن ئەينى چاغ ئاستىرونومىيىسىدە بايقالغان يەتتە ئاقراق (يەتتە سەييارە) قا تەقابىل قىلىنىپ، يەتتە قەسىر ياسىلىدۇ. ئۇنىڭغا يەتتە ئىقلىم (مەملىكەت) دىن كەلتۈرۈل-گەن يەتتە سەتەڭ شاهنىڭ بىر كۈندىن بىر هەپتىلىك كۆڭلىنى ئېچىشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلە-دۇ. سالپىيىپ، مۇگە باسقاندا يەتتە ئىقلىمنىڭ يەتتە جاهانكەشتە قىزىق هېكايىچىسى يەتتە خىل رەڭدىكى يەتتە قەسىردە بىر كۈندىن، هەپتىنىڭ يەتتە كۈنىگىچە نۆۋەت بىلەن هېكايە سۆزلەيدۇ. ئالتە كېچە كۈندۈزدىكى بەزمە ۋە قىزىقارلىق هېكايە بەهرامنىڭ جۈدالىق دەرىگە هەقىقى مەنىدە ئارامىلىق ئېلىپ كېلەلمەيدۇ. ئەڭ ئاخىرقى كۈنى خارەزىملىك جاهانكەشتە ئېيتقان هېكايە ئۈمىد شامى پىلدىرلاپ قالغان شاهقا دەرمان بېغىشلايدۇ. ئۇ هېكايىدىن دىلئارام هەققىدىكى ئۇچۇرغا ئىگە بولىدۇ. دەرهال ئادەم تەشكىللەپ، خارەزىمگە ماڭدۇرۇپ، ئامراق خانىشنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، كەيپ - ساپا تۇرمۇشىنى قايتىدىن باشلايدۇ. بىراق، بىر كۈنى بەهرام شاه، خانىشنى، ساراي ئەهلىنى ئېلىپ ئوۋغا چىققاندا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، هەممە يەر سەل ئاستىدا قالىدۇ، بەهرام شاه ۋە باشقىلار ئون تۆمەن ئاتلىق ئەسكەر بىلەن يېرىلغان يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ. بەهرام داستاندىكى ئاساسىي ئوبراز بولۇش سۈپىتى بىلەن نۇقتىلىق مۇهاكىمىگە قويۇلۇشنى تەقەززا قىلىدىغان ئوبراز.

بەهرام داستاندا ئىرانىنىڭ مەلۇم سۇلالىسىدە ئۆتكەن پادىشاسى بولۇپ، مەيدانغا چىقە-دۇ. بەهرام شاه هاكىمىيەت سورىغان مەزگىللەردە، دۆلەتنىڭ مۇهىم ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئادالەت ۋە مەرىپەتنى ياقىلاپ، ئادىللىق بىلەن يۇرت سوراپ، ئەتراپىغا بىلىملىك

كىشىلەرنى توپلاپ، ئىلىم - مەرىپەتنى رونىق تاپتۇرۇپ دۆلەتنى ئادىللىق بىلەن سورايدۇ. كېيىنچە ئۇ چىن سودىگىرىنىڭ ئاسراندا قىزى دىلئارامنى ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ.

شۇندىن باشلاپ بەھرام ئىشق - مۇھەببەت ۋە شەھۋانى تۇرمۇشنىڭ قايىسىغا ئۆزىنى ئېتىپ دۆلەت ئىشلىرى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن كارى بولمايدۇ. خالىغانچە ئىش تۇتۇپ ئىشقى - مۇھەببەت تۇرمۇشىغا ئۆزىنى ئېتىپ روھى جەھەتتىن زەئىپلىشىدۇ. يامان نىيەتلىك ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ئالدام خالتىسىغا كىرىپ ئىلىم مەرىپەتتىن قول ئۈزىدۇ.

دىلئارام ھۆسنى جامالدا تەڭدىشى يوق. ئەخلاقىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن بىر قىز بولۇپ، بەھرامنىڭ ئوردا ھەمراھخانىسىدىكى ھەرقانداق بىر ئايال زاتى بەھرامنى دىلئارامدەك ئۆزىگە مەھلىيا ۋە مەپتۇن قىلالمايدۇ. ئاقىۋەتتە كەيپى ساپا تۇرمۇش بۇلارنى چىرىتىدۇ.

بەھرام دۆلەت ئىشىدىن ئۈزۈل - كېسىل قول ئۈزۈپ ئاشقىلارچە ياشايدۇ. دۆلەت ھوقۇقى قارا نىيەت ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن - كۈنگە يامانلىشىدۇ، بەھرامنىڭ سەلتەنەتلىك شاھلىق ئورنى خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ.

قالايمىقان كەيپ - ساپا تۇرمۇش بەھرامنى پۈتۈنلەي نابۇت قىلىدۇ. ئاخىرىدا دىلئارامنىڭ ئوردىدىن ئايرىلىشى بىلەن سەرسان - سەرگەردانلىق تۇرمۇشى باشلىنىدۇ. ھەسرەت ۋە ھەسەت ئوتىدا پۈچىلانغان بەھرام ئاشقىلىق شارابىنى ئىچىپ سەۋدايىلارچە ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ ۋە دىلئارامنىڭ ئىشقى پىراقىدا ئۆزىنى يوقىتىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ۋە شاھلىق تەختىنى ئىشق - مۇھەببەت ۋە بۇزۇقچىلىق تۇرمۇشنىڭ قۇربانى قىلىپ ئاخىرەتتە ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

داستان پۈتۈنلەي بەھرام شاھنىڭ دۆلەتنى ئادىللىق بىلەن باشقۇرۇشتىن تارتىپ كەيپ ساپا تۇرمۇشنىڭ چىرىتىش ۋە ئاخىرىدا ھالاك بولۇشىغىچە بولغان جەريانىنى تەسۋىرلەپ تۈيۈق يولغا ماڭغان كىشىنىڭ ئاخىرىدا بەھرامدەك پاجىئەگە يولىقىدىغاندەك ھەقىقەتنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

نەۋائى بۇ داستانىنى XV ئەسىردىكى ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن كارتىنىسى قىلغان.

تۆمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى شاھلىرىدىن بولغان ھۆسەين بايقارا ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى يۇقىرى قاتلام فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ چىرىكلىكى ۋە بۇزۇقچىلىقى قاپلىغان تۇرمۇشنى ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدا ئىپادىلىدى. ئۇ بۇنى تېخىمۇ يورۇتۇش ئۈچۈن «خەمسە» دىن ئىبارەت ئېپىك ئەسەرنى يېزىپ ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئىدىيىسىنى مۇشۇ ئەسەرلىرىگە سىڭدۈرۈپ بەھرامدەك تېپىك ئوبرازلار ئارقىلىق ھۇسەين بايقارانى مەنىۋى جەھەتتىن ئىبرەتنامە دەرسلىكىگە ئىگە قىلىپ، قىڭغىر يولدىن قايتۇرۇپ كېلىشنى ئارزۇ قىلدى.

ھۇسەين بايقارا ئەسلىدە نەۋائى بىلەن كىچىكىدە بىرگە تەڭ چوڭ بولغان ۋە بىللە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ھۇسەين بايقارا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىپ شاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىللەردە نەۋائىنىڭ كۆپ ياردىمىگە ئېرىشكەن ئىدى. دۆلەتنى ئادىللىق بىلەن سوراپ ئىلىم - مەرىپەتنى قوللىغان، دۆلەتنى رونىقلىق يولىغا باشلىغانىدى. بۇ پەقەت نەۋائىدەك بىلىملىك زاتلارنىڭ ياردىمى ۋە يۆكسەك ئەقىل - پاراسىتى بىلەن بولغانىدى. ئەپسۇسكى ئۇنداق كۈنلەر ئۇزۇنغا بارمىدى. ئوردا ئىچىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار نەۋائىدەك بىر مەرىپەت ئىگىسىنى ھەر خىل بەتنام، پىتنە - پاساتلار بىلەن ھۇسەين بايقاراغا چاقتى.

ئەيشى ئىشرەت يولىغا ماڭغان ھۇسەيىن بايقارا قارا نىيەت ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ ئالدام خالتىسىغا كىرىپ كەتتى ۋە ئادالەت بىلەن يۈرت سوراۋاتقان دوستى نەۋائىغا دۇشمەنلىك نەزەرى بىلەن قاراپ ئوردىدىن چەتلەشتۈردى. شۇندىن كېيىن ھۇسەيىن بايقارانىڭ ھۆكۈمرانلىق قولىغا ئۆتۈشكە باشلىدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئېغىرلاشتى. دۆلەت ھاكىمىيىتى بوشاپ ھەقىقەت ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتتى.

بۇنىڭدىن قاتتىق ھەسرەت چەككەن نەۋائى ئۆزىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆز ئەسەرلىرىدە چاقنىتىپ ئۇلۇغ رېئاللىستىك ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئەينى رېئاللىقنىڭ مۇھىم تەرەپلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان «خەمسە» دىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئەسەرنى يېزىپ ئۆزىنىڭ غايىۋى دۆلەت ۋە غايىۋى شاھ توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆزىنىڭ ئادالەت ۋە مەرىپەت نۇرلىرى چاقناپ تۇرغان داستانلارنى يېزىپ زامانغا سىگنال قىلدى. زاۋاللىق يۈز تۇتقان ھۇسەيىن بايقارا ھۆكۈمرانلىقىنى بەھرام ۋە دىلئارام پاجىئەسىگە باغلاپ بەھرامنىڭ ئىشق - مۇھەببەت يولىدىكى بۇزۇقچىلىقى بىلەن ھۇسەيىن بايقارانىڭ كەيپ - ساپا تۇرمۇشىنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ ئۇنى ئۆز قىلمىشىدىن يېنىشقا ۋە دۆلەت ئىشىنى ئادىللىق بىلەن باشقۇرۇشقا دەۋەت قىلدى. دېمەك، داستاندىكى بەھرام ئادالەتتىن، مەرىپەت ۋە ساغلام ھېسسىياتتىن مەھرۇم بولغان، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان خان-پادىشاھلارنىڭ تىپىك ئوبرازى بولۇپ، ئاپتور ئۇنى خەلق رىۋايەتلىرى ۋە چۆچەكلىرى ئاساسىدا يەتتە ھېكايىگە باغلاپ، زامانىنىڭ ۋە دەۋرىنىڭ روھى بىلەن بىرىكتۈرۈپ تەسۋىرلەپ بېرىدۇ، بەھرام ئوبرازى ئارقىلىق ئادالەتسىزلىكنى قارىلاپ، ھەقىقەتنى ياقلاش ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

5) «سەددى ئىسكەندەر»

«خەمسە»نىڭ ئاخىرىغا كىرگۈزۈلگەن بۇ داستان جەمئىي 89 باب، 7182 بەيىت بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك داستانلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئۇزۇن داستان. شائىرنىڭ چۈشەندۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا «خەمسە»دىكى ئالدىنقى تۆت داستاننى تولۇقلاش مەقسىتىدە يارىتىلغان. شائىر مۇشۇ داستاننى يارىتقان ۋە «خەمسە»نى تاماملىغان ئىشنى دىنىي نۇقتىدىن مۇناقىلا ئىزاھلاپ قويغان، يەنى «خەمسە»نى بەش ۋاخ نامازغا تەققاس قىلىپ يازغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر ئۇنداق ئاددىي مەسىلە ئەمەس،

داستاندا تەسۋىرلىنىشچە جاسارەتلىك شاھزادە ئىسكەندەر شاھلىق تەختىگە چىقىپ، ئەل - يۇرتنى ئادالەت ئورنىتىدۇ. ئىران شاھىغا تاپشۇرۇلىدىغان ئۇلپان ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىككى شاھ ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بېرىدۇ. ئىران شاھى يېڭىلىدۇ. ئىسكەندەر شۇنىڭدىن كېيىن شەرقە يۈرۈش قىلىپ، كەشمىر، ھىندىستانلارنى پەتھ قىلىدۇ. چىن مەملىكىتىگە كەلگەندە، چىن خاقانىنىڭ ۋەزىرلىك نەسىھەتلىرىدىن تەسىرلىنىپ، سۇلھىلىشىدۇ. ئۇ مۇشۇ ئىشتىن كېيىن ئۆز ئېلىگە قايتماق بولۇپ يولدا كوھىستان دېيىلىدىغان بىر ئەلگە دوقۇرۇپ قالىدۇ. بۇ تاغلىق ئەل دائىم تاغ ئارىسىدىكى بىر ياۋايى قەبىلىنىڭ تەھلىكىسىگە ئۇچراپ تۇرار ئىكەن، بۇلارنى كۆرگەن ئىسكەندەر تاغ ئارىسىدىكى دۇشمەننىڭ يولىنى ئۇزۇپ تاشلايدىغان بىر مۇداپىئە سېپىلى ياسايدۇ. مەزكۇر داستاننىڭ نامى مۇشۇ سېپىلنىڭ نامىغا ئاساسەن قويۇلغان.

ئىسكەندەر يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن ئاساسەن ئىلىم مۇتالىئە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۆلگەندە ئۇنىڭ ئىككى قولى جىنازا ساندۇقىنىڭ سىرتىغا چىقىرىلغانىكەن. ئېيتىلىشچە، بۇ ئىسكەندەرنىڭ ۋەسىيىتى ئىكەن. ئۇنىڭ مەنىسى—ئىسكەندەر جاھاندا ئەڭ كۆچ-

لۇك شاھ، لېكىن ئۇمۇ بۇ ئالەمدىن قۇرۇق قول قايتتى، دېمەك ئىكەن.

ئەۋائىنىڭ قارىشىچە، ئىسكەندەر تىنچلىق سۆيەر ۋە ئادالەتلىك شاھ، «ئىسكەندەر سېپىلى» ھەققانىيەتنىڭ سىمۋولى. داستاندىكى باش قەھرىمان ئىسكەندەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 ـ يىلىدىن 323 ـ يىلغىچە پادىشاھلىق ھاياتىدا ئۆز دۆلىتىنى مىسلىسىز قۇدرەت تاپقۇزۇپ، ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقىدىكى نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلارنى ئىستىلا قىلغان شەخسىنى پىروتوتىپ قىلغان. ئىسكەندەر[1]گە دائىر رىۋايەتلەر دۇنيانىڭ جايلىرىغا تارقالغان. ئەۋائى بۇ ئەسىرىدە ئۇنىڭ تۇغۇلغاندىن ۋاپات بولغۇچە بولغان ئارىلىقتىكى نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەرنى، تارىخىي شەخسلەرنى، ئەتراپتىكى پادىشاھلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئەمەلىي ئەھۋاللىرى، جەڭگى ـ جېدەللىرىنى تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا سۆرەتلەپ بېرىشكە كۆپ كۈچ سەرپ قىلغان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى تارىخىي داستان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بىراق شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «سەددى ئىسكەندەر» نوقۇل ھالدا تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ بېرىش بىلەنلا چەكلەنگەن ئەسەر ئەمەس، بەلكى ئۇ شائىرنىڭ گۈزەل، باياشات، غايىۋى جەمئىيەت ۋە ھەققانىي، ئادىل، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك پادىشاھ ھەققىدىكى ئوتۇپ پىك تەسەۋۋۇرلىرى، دۆلەت، پادىشاھ، پۇقرالاردىن كۆتىدىغان تىلەك ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرى گەۋدىلىك ھالدا سۆرەتلەنگەن بىر بەدىئىي ئەسەردۇر.

ئەلىشىر نەۋائى تەسۋىرىدىكى ئىسكەندەر تارىختا ياشاپ ئۆتكەن ئىسكەندەر ئوبرازىغا ئەمەس، بەلكى غايىۋى جەمئىيەتتە بولۇشى لازىم بولغان ئىسكەندەر ئوبرازىغا بېغىشلانغانىدى. نەۋائى «خەمسە» ئۈستازلىرىدىن پەرقلىق ھالدا تارىخىي شەخس ئىسكەندەرنى بەدىئىي ۋاسىتىلار بىلەن غايىۋىلەشتۈرمىگەن ۋە ياكى ئۇنى پەيغەمبەر سۈپىتىدە ئىلاھلاشتۇرمىغان، بەلكى غايىۋى پەيلاسوپ، دۆلەت باشلىقىنى ئىسكەندەر نامى بىلەن سىزىپ چىقتى. شائىر مەزكۇر داستاندا پەيلاسوپ، ئالىم ۋە ئادالەتلىك پادىشاھ ئوبرازىنى بىر گەۋدە قىلىپ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي غايىلىرىنى، ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي مەسىلىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسىنى، ئۆزىنىڭ بىر پۈتۈن گۈمانىستىك تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مۇنداق قىياپەتتىكى ئىسكەندەر كىچىكىدىن شاھلىق سەلتەنىتى ۋە مال ـ دۆلەت شۆھرىتىگە ئەمەس، بەلكى بىلىم ۋە ھەقىقەتكە قىزىقىدۇ. ئارستوتېل ۋە ئۇنىڭ دادىسى ناقۇماجىس قولىدا تەربىيىلىنىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى فەيلاقۇس ۋاپات بولغاندا، تەختكە چىقىشقا قىزىقمايدۇ. ئاخىرى، زۆرۈرىيەت، مەجبۇرىيەت ۋە مەسئۇلىيەت تۇپەيلى ئىختىيارسىز شاھلىق تەختىگە چىقىدۇ. ئۇ، ئەلدە ئاسايىشلىق ۋە زور كۆلەملىك ئىسلاھات ئېلىپ بارىدۇ. زالىم ئەمەلدارلارنى جازالايدۇ. ئەمەلدىن يىراقلاشتۇرىدۇ. باج ـ سېلىق، باھا ۋە مىزاننى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. ئالدامچىلىق ۋە ساختىپەزلىككە خاتىمە بېرىدۇ. ئۇ ئادالەت سىمۋولى ۋە نىجادچى سۈپىتىدە مۇستەبىت داراغا قارشى جەڭلەرگە يۈرۈش قىلغاندىمۇ مۇنداق ئادالەت ۋە ئاسايىشلىقنى پۈتۈن يەر يۈزىدە بەرپا قىلىشنى نىيەت قىلىدۇ. ئۇ دارانىڭ جاھانگىرلىك، مۇستەبىتلىك ۋە مۇستەملىكىچىلىككە زىت ھالدا باشقا ئەللەر ۋە خەلقلەرگە ھۆرلۈك ۋە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ چىن خاقانى بىلەن بولغان دوستانە ۋە ئىلتىپاتلىق سۈلھىسى بۇنى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ناۋائى ئىسكەندەر تېماتىكىسى ئارقىلىق ئەينى زامانىنىڭ دۇنياۋى ۋە مەھەللى رېئال ئىجتىمائىي ھاياتىغا نىسبەتەن ئۆتكۈر تەنقىد ۋە ئىنقىلابىي

---

① مەنبەلەردە ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، ئالېكساندىر ماكىدونىسكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىسلاهات پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قەلىمى بىلەن تىزىلغان مىسرالار تارىختا كۆرۈلمىگەن ۋە ئەينى زامان شارائىتىدىمۇ بولۇشى مۇمكىن بولمىغان ئالەمشۇمۇل ئىنقىلابىي ئۆزگەرتىشنىڭ غايىۋى تەسۋىرىدىن ئىبارەت. ئۇ نوقۇل تۆمۈرىلەر ئەۋلادلىرى مۆكۈمرانلىقىدىكى پارچىلىنىپ كېتىۋاتقان هاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە بىرقە. دەر تەرەققىيپەرۋەر، مەركەزلەشكەن پادىشاهلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىش بىلەن چەكلەنمىگەن[1].

3. قىسقىچە تۇگەللىمە

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ پۈتۈن هاياتىنى خەلقنىڭ، ئىنسانىيەتنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن سەرپ قىلدى. ئۇنىڭ هالال مېهنەت ۋە ئىجادىيىتى بەزىدە ئىجتىمائىي، سىياسىي پائالىيىتى، بەزىدە ماددىي سەرپىياتى ئارقىلىق — بەلگىلىك ئۇنۇمگە ئېرىشىلدى. يەنە بۇ ئۇلۇغ شائىر ئۇلۇغۋار ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ بارلىقىنى خەلقە بېغىشلاش ئىستىكىنى ئىزهار قىلدى. ئەمما ئۇ تۇرلۇك سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىشلارغا قاتنىشىپ، دۆلەتنىڭ زور ئىشلىرىدىن خەۋەردار بولغانلىقى، بىلىم دائىرىسى كەڭ، غايىۋى ئاڭغا باي مۇتەپەككۇر بولغانلىقى بىلەن، ئىلغار پىكىرلىرى كۆپ، تەشەببۇسلىرى خىلمۇخىل، ئويلىغان پىلانلىرى ئەمەلىي ئىدى. لېكىن، تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يۇقىرىقىدەك ئىلغار تەشەببۇسلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. چۈنكى ئۇ بۇ تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ھېراتتىن يىراق جايلارغا سۈرگۈن قىلىناتتى. ئوردا ئىچىدە تۇرلۇك وسالغۇلارغا ئۇچراپ، بۇيۇك غايىلىرىنى ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلالمىدى.

لېكىن، يۇكسەك بەدىئىي تالانتقا ئىگە بۇ زات ئەمەلىيەتتە ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئىشلىرىنى، غايىلىرىنى، تەشەببۇسلىرىنى بىر ئۇلۇغ شائىر بولۇش سالاهىيىتى بىلەن بەدىئىي ئۇسۇلدا ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە، تالانت ۋە خاسىيەتلىك ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى.

ئەلىشىر نەۋائى خەلق ۋە دۆلەت مەنپەئىتى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، ئىلىم ـ پەن، ئىنسان ھۆرلۈكى، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەختى، ئىنسان ئەخلاقى مەسىلىلىرىنى، ئومۇمەن ئۆزىنىڭ غايىلىرىنى بىر ئۆمۈر لىرىك شېئىرلارنى يېزىش ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرەدى. لېكىن كۆپىنى كۆرگەن، كۆپىنى ئاڭلىغان، كۆپ ئىشلارغا قاتناشقان، كۆپ ئىلىم ئالغان شائىر ئەينى دەۋردىكى زور سىياسىي، تارىخىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى، ئۆزىنىڭ مەزمۇنىغا باي خىياللىرىنى، ئېستېتىك ئىدېئال جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى شېئىرىيەتنىڭ لىرىك ژانىرى ئارقىلىق تولۇق، ئىنچىكە ۋە هەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر هېس قىلدى. چۈنكى ئۇ ياشىغان دەۋرلەردە خانلىق ئالمىشىش كۆپ بولغان. هەر قېتىملىق ئالمىشىش ۋاقتىدا زور جەڭگى ـ جېدەل، قان تۆكۈشلەر دائىم بولۇپ تۇرغان. ئادەملەر ئارىسىدا قەبىھ ۋە رەزىل ئىشلار كۆرۈلۈپ تۇرغان. ئىلىم ئەهلىلىرى هەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى چەتكە قېقىلىپ تۇرغانلىقىدەك زور مەسىلىلەر سادىر بولۇپ تۇراتتى. بۇ دەۋردە فېئوداللىزمنىڭ مەنىۋى كىشىلىرى كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغۇپ، خۇراپىي، كونا ئادەتلەر تۈپەيلىدىن كىشىلەر تەرەققىياتقا ئېرىشەلمەيۋاتقان، پىتنە ـ پاسات رەزىللىك كۆپىيىپ، جەمئىيەتتە ئىناقسىزلىق زور دەرىجىدە يامراپ كەتكەن.

---

① ئا. م ئىسەن «ئەلىشىر نەۋائى ۋە «سەددى ئىسكەندەر»» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى 4 ـ سان.

ئەلىشىر نەۋائى بۇ زور مەسىلىلەرنى پەقەت ئىلىم - پەن ئارقىلىق ئادىل قانۇن بىلەن، ئادىل پادىشاھنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزگىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ غايىلىرىنى شېئىرىيەتنىڭ داستانچىلىق ژانىرى بىلەن ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولدى. ئۇ داستانچىلىقتا بىر داستان يېزىش بىلەنلا بۇ زور مەسىلىلەرنى ۋە غايىلەرنى تولۇق ئىپادىلەپ كەتكىلى بولمايدۇ. غانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۆز زامانىسىدىكى ئەدەبىي ئېقىم «خەمسە» گە مۇراجىئەت قىلدى. ئۇ زور غەيرەت ۋە ئىرادە بىلەن شائىرلىق تالانتىنى تولۇق نامايان قىلىپ ئۆزى توپلىغان باي ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بەش يىرىك داستاننى ئۈتۈقلۇق يېزىپ چىقىپ، زامانىسىدىكى دۇنياۋى مەسىلىلەرنى ھەر تەرەپلىمە ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. نەتىجىدە نەۋائى ئوتتۇرا ئەسىردە شائىرلار يۇرەكلىك يېزىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغان يىرىك داستانلار توپلىمى «خەمسە» نى بارلىققا كەلتۈردى.[1]

شائىرنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئىئى سەييارە» دېگەن بۇ ئۈچ داستانى ئومۇمىيلىق جەھەتتە نوقۇل مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغاندەك بىلىنسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم، كۆزەتكەندە ئۇلاردا ئىشق - مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى ئوخشىمىغان يول بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ۋەقەلىك راۋاجى ۋە داستان يېشىملىرى پۈتۈنلەي ئۆزگىچە. «خەمسە نەۋائى» دىكى مەسنەۋىلەر جەمئىي 51 مىڭ 116 مىسرا، نەسرى جۈملە 1974 مىسرا بولۇپ،[2] ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن يۇقىرىقى بەش داستان ئۆتمۈش ئەدىبلىرى، ئادالەت ۋە تىنچلىققا تەلپۈنگەن ئەمگەكچىلەر ۋە باشقا تەرەققىپەرۋەر كىشىلەرنى قانچىلىك ئۆزىگە تارتقان بولسا، ھازىرقى دەۋر ئەدىبلىرى ئۈچۈن ھەم بەدىئىي دىت ۋە تەسەۋۋۇرنى تاۋلاشقا ياردىمى چوڭ بولغان ئىجادىيەت ئۆرنىكى، ئۇنىڭدىن باشقا كىشىلەرمۇ نۇرغۇن مەنىۋى زوق ئالالايدۇ. بۇ يەردە كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدى مۇئامىلىدە بولۇش پرىنسىپىنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇشقا بولمايدۇ.

5 - نەۋائىنىڭ بەزى ئىلمىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى

ئەلىشىر نەۋائى كۆپ ھوسۇللۇق مۇتەپەككۇر ئەدىب، ئۇ تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، ئەخلاق، دىن، تەزكىرە قاتارلىق ساھەلەردە كۆپ ئىجادىي مېھنەت سىڭدۈرگەن. تۆۋەندە مۇئەللىپنىڭ ئىلمىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى كۆزقاراشلىرى ئىپادىلەنگەن تۆت پارچە ئەسىرى بىلەن توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. «مەجالىسۇننەفائىس»

«مەجالىسۇننەفائىس» 1490 - 1491 - يىللىرى يېزىلغان. 1497 - 1498 - يىللىرى قايتا تولۇقلانغان. نەۋائىنىڭ بۇ ئەسىرنى يېزىشتىن مەقسىتى خەلقنىڭ ئەدەبىيات خەزىنىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش، راۋاجلاندۇرۇش، ئۇلادلارغا ئۇنىڭ نەمۇنىلىرىدىن يادىكار قالدۇرۇش، جۈملىدىن ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئەسەر- دە، شائىر ئۆزىدىن بۇرۇن ۋە زامانداش ئۆتكەن 458 مۇسەننىف (ئاپتور)[3] لەرنىڭ ھاياتى، ئىجادىيىتى تونۇشتۇرۇلىدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ ئىسىم - شەرىپى، يۇرتى، ئەدەبىي تەخەللۇسى،

---

① ئە. ئابدۇللا «خەمسە» ۋە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ خەمسىنى يېزىشقا دائىر مەسىلىلەر» «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2000 - يىللىق 1 - سان. 62 - بەت.

② بۇ سان يېقىنقى نەشرى بويىچە ئېلىندى.

③ ئەسەرنىڭ ھەرخىل نۇسخىلىرىدىكى تونۇشتۇرۇلغان كىشىلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىدە پەرق بار. شۇڭا بەزى مەنبەلەردە 343، 345، 355، 349 دېيىلگەن.

ماھارىتى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرى تونۇشتۇرۇلۇش بىلەن بىرلىكتە، ئۇلارنىڭ نەسەبى، قاچان، قەيەردە تۇغۇلغانلىقى، شۇ دەۋردە تۇتقان ئورنى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى، قەيەردە، نېمە سەۋەپ بىلەن ۋاپات بولغانلىقى، قەيەرگە دەپنە قىلىنغانلىقىغىچە بولغان جەريانلار خاتىرىلەنگەن. ئەسەردە پەقەت يازغۇچى، شائىرلارنىڭ تەرجىمھالىلا تونۇشتۇرۇلۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن نەمۇنىلەر (ئاز دېگەندە ئىككى مىسرادىن بىرقانچە ئون مىسراغىچە) بېرىلگەن ۋە ھەربىر سەنئەتكارغا ئاپتور (نەۋائى) نىڭ باھاسىمۇ بېرىلگەن. شائىرلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن نەمۇنە ئورنىدا كىرگۈزۈلگەن بۇ شېئىرلار رۇبائىي، بېيىت، قىتئە، مۇئەمما، تۇيۇق، مۇتەللەئە تارىخ، مەتلەئە قاتارلىق شېئىرىي شەكىللەرگە ئىگە. بۇ شېئىرلارنىڭ كۆپىنچىسىدە شائىرلار ساقىغا مۇراجىئەت قىلىش ياكى مەي تولدۇرۇلغان ساغەر (جام)نى قولىغا ئالغان لىرىك قەھرىمانىنىڭ ياكىراق ئاۋازى، لىرىك ھېسسىياتى ئارقىلىق غايىۋى گۈزەل جانان (تىنچ، ئاسايىش، بەختلىك كۈن، ۋىسالى)غا بولغان چىن مۇھەببىتى، ئۇنىڭ (يارنىڭ) ۋەسلىگە يېتىش ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىستىئارە، گۈزەل مەجازى ۋاستىلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن ناھايىتى جانلىق، يارقىن، ئىخچام ئەكس ئەتتۈرگەن. «مەجالىسۇننەفائىس» تا تىلغا ئېلىنغان ئاپتورلاردىن 35تىن ئارتۇق كىشى ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلاردىن ئىبارەت. نەۋائىنىڭ بۇ ئەسىرى ئەينى چاغدىكى مەدەنىي ھاياتنى ئۆگىنىشتە رولى چوڭ. كېيىنكى ئەۋلادلار ئەينى ۋاقىتتىكى ئاپتورلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشتە پەقەت مۇشۇ ئەسەرگىلا تايىنىشقا توغرا كەلگەن. تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلق لەردە تەرجىمھال ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ ھەسسە قوشقان[1] «مەجالىسۇننەفائىس» ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى ئۇزاق ئەسىرلەر ساقلايدۇ.

2. «لىسانۇتتەير»

«لىسانۇتتەير» (قۇشلار تىلى) 1498 - 1499- يىللىرى يېزىلغان. نەۋائى ئۆز پىكرىنى ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل ژانىر، شەكىللىرىدە ئىپادىلىگەن، ئۇنىڭ كۆز قاراشلىرى بەزىدە يوشۇرۇن، بەزىدە ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ چېۋەر بەدىئىي ماھارەتىنى ئىگىلىگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

«لىسانۇتتەير»[2] دىن ئىبارەت بۇ داستاننىڭ پېرسوناژلىرى قۇشلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەسەردە نەۋائىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. داستاندا بىر توپ قۇشلارنىڭ ھۇد ھۇد (ھۆپۆپ)نىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۇزۇن ۋە قىيىن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ «كۆھقاپ»تا تۇرىدىغان قۇشلارنىڭ پادىشاھى سۈمۈرغىنىڭ ۋىسالىغا يەتمەكچى بولغانلىقىدەك ۋەقە سۆزلىنىدۇ. شائىر مېستېتىك تەركىيدۇنياچىلىق تەرغىباتىدىكى ئەسەرلەر مۇئەللىپى پەرىدىدىن ئەتتارى (1145 - 1229)نىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرى، جۈملىدىن ئۇنىڭ «مەنتىقۇتتەير» ناملىق ئەسىرىنىڭ تەسىرىگە خېلىلا بەك ئۇچرىغان، بۇنىڭ نەتىجىسىدە دەسلەپ شائىر كىشىلەردىن چەتنەپ، ئاتا - ئانىسىنى ئەسىرتىپ قويغان. كېيىنچە باشقا ئىجابىي ۋاستىلەر تۈپەيلىدىن، بۇ سەلبىي تەسىردىن يىراقلاشقان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆسمۈرلۈك چېغىدىكى مۇشۇ تەسىر تۈپەيلىدىن، ئۆزىنىڭ ئۇستازلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىغان پەرىددىن ئەتتارنىڭ ئەسىرىگە تەقلىد قىلىپ، «لىسانۇتتەير» داستانىنى يېزىپ چىقىدۇ، (ئەمما مەزمۇنى پەرقلە-

---

① شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىلى ئەسەرنىڭ شىنجاڭدىكى قول يازمىلىرى ئاساسىدا ئا. ئىسلامى، ئا. قۇربانلار نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىسىنى 1400 تىراژدا نەشر قىلىپ تارقاتتى.

② بۇ ئەسەر بەزى مەنبەلەردە «مەنتىقۇتتەير» (قۇشلار تىلى) دەپ ئېلىنىدۇ.

ئىدۇ) . مەلۇمكى، نەۋائىدىن ئىلگىرى ۋە شۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە كىشى لەردە تەسەۋۋۇپلۇق ئىدىيىسى ئېقىم كەلگە ۋە چوڭقۇر ئىدى. سوپىلارنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتى بويىچە، ئىنسان «ئىلاھ»تىن باشقىغا ئىشق ـ مۇھەببەت باغلىمايدۇ. ئۇلارچە ئىنسان بەخت-سائادەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن، پەقەت ئۆزىنى يارىتقان، «تەجەللى» قىلغان «ئاللا»نىڭ ۋىسالى-غا ئېرىشىش كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن بىر يولى بۇ دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، زاھىد ـ تەركىي-دۇنيالىق بولۇپ، ھالال بولۇپ، روھىي جەھەتتىن، ئىنسان ئۆزىنى يارىتقان— ئەسلى زات «ئاللا» بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشتۇر. نەۋائى «لىسانۇتتەير»دە ئاللا، پەيغەمبەر، چاھارد-يارلارغا ھەمدۇ ـسانا (مەدھىيە) ئوقۇسىمۇ، شۇنداقلا، ئەسىرىنى ئۇستازىنى سېغىنىپ يېزىش بىلەن بىرگە تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان پەرىدىدىن ئەتتارى ۋە ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتىغا مەدھىيە ئوقۇسىمۇ، ئەمما داستان سىيۇژىتىدىكى بەزى ۋەقە ھەم «ھېكايەت» لىرىدە قاتمال ۋە بۇرمىلانغان تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىن جەتنەپ كېتىدۇ. شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە، جۈملىدىن «لىسانۇتتەير»دە «تەڭرى— تەبىئەت — ئىنسان» مەسە-لىسىگە يانداشقان ھالدا «تەڭرى— دىنىي كەسىپدارلار (مەسلەن سوپىلار) — ئىنسان» مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئىنسانىيەتنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. نەۋائى «لىسانۇتتەير» داستانىدا ھەجازى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، سىمۇوللۇق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، «سۇمۇرغ» ، «ھۇدھۇد» (ھۆپۈپ) ۋە «قۇشلار»دىن ئىبارەت ئوچ خىل تېپىتكى پېرسوناژلارنى «تەڭرى» ، «سوپى» ۋە «ئىنسان-يەت»كە ۋەكىل قىلىپ، تەڭرى بىلەن ئىنسانىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە ئۆزى بىلەن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ پىكرىنى بولغانچە پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەۋائى: تەڭرى ئالە-مىنىڭ سىرتىدا ئەمەس، ئۇ پۈتۈن كائىناتقا مۇجەسسەملەشكەن، ھەممە نەرسىدە ئىپادىلەنگەن جەۋھەر شۇ سەۋەبلىك (قاتمال ۋە بۇرمىلانغان) تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ كەينىگە كىرىپ، رېئال دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنياچىلىق ئازابىنى چېكىپ تەڭرىنى ئىزدىمەكلىك ھاجەتسىز ھەم بىمەنىلىك، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ تەركىدۇنياچىلىقنىڭ يەتتە باسقۇچىنى بېسىپ، تەڭرى بىلەن بىرلىشىشنى تەشەببۇس قىلغان تەسەۋۋۇپچىلارنى، جۈملىدىن پەرىدىدىن ئەتتا-رىنى «ھۇدھۇد» ئوبرازى ئارقىلىق تەنقىدلەيدۇ. «قۇشلار»نىڭ ھاياتلىرىدىن ۋاز كېچىپ «سۇمۇرغ»نى ئىزدەش يولىدا نابۇت بولۇشۇپ، ئاز قالغاندىن كېيىن «ھۇد ـ ھۇد»قا بىلدۇرگەن نارازىلىقىنى قوللايدۇ. «قۇشلار»نى ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىشكە، ئۆز ـ ئۆزىنى قەدىرلىشىگە، ھاياتنى سۆيۈشكە دەۋەت قىلىدۇ.[1] ئومۇمەن، بۇ داستان نەۋائىنىڭ دۇنيا قارىشىنىلا ئەمەس، بەلكى ئەينى دەۋرنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى ئۆگىنىش ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال بولالايدۇ[2].

3. «مۇھاكىمە تۇللۇغەتەين»

«مۇھاكىمە تۇللۇغەتەين» 1499 ـ يىلى يېزىلغان. نەۋائى تىلشۇناسلىق ۋە ئەدەبىياتشۇ-ناسلىققا دائىر بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى ۋە ئەدەبىياتىنى قوغداش، راۋاجلاندۇرۇش ئىدىيىسىنى ئىپادىلىدى. شائىرنىڭ «مىزانۇل ئەۋزان» ، «ئارۇز تۈركى» (تۈركىي شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى) دېگەن ئەسەرلىرى شېئىرىيەت ئىلمىگە قارىتىل-

---

① ئا. م. ئىمىن «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1987 ـ يىلى 2 ـ سان، 55 ـ بەتلەر.

② بۇ داستان «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىلى 2 ـ، ئومۇمىي 9 ـ، 11 ـ، 13 ـ سانلىرىدا ۋە 1994 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان، كېيىن ئېلان قىلىنىشتا، م. ياھاۋۇدۇن ئۇنىڭ ش ئۇ ئا ر مۇزىيىدىكى قول يازما مۇسخىسىنى ئاساس قىلغان.

غان. «مۇھاكىمە تۆللۈغەتەين» ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىنى پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۇنىڭ بىلەن گۈزەل بەدىئىي ئەسەر يارىتىلىشىغا چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان. نەۋائى دەۋرىدە، تۈركىي تىللىق شائىرلار ئىچىدە پارس تىلى بىلەن ئەسەر يېزىش بىر خىل خاھىشقا ئايلىنىپ قالغانىدى[1]. بۇ ئەھۋال ھىراتتا بىرقەدەر ئېغىر ئىدى. ئۇ يەردىكى شائىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى پارس تىلىنى ئۆز ئانا تىلىدىن ئەۋزەل كۆرەتتى. شېئىرنى پەقەت شۇ تىل بىلەنلا يازغىلى بولىدۇ، دەپ بىلەتتى، ئۆز ئانا تىلىنى بولسا، شېئىر يازغىلى بولمايدىغان تىل دەپ ياراتمايتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئانا تىلىنى ياخشى بىلمەيدىغان، ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازغىنىمۇ دېسىمۇ يازالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. نەۋائى بۇ ئەسىرىدە چوڭقۇر سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى ھەر تەرەپلىمە كۆرسىتىپ چىقىدۇ. بۇ تىلدا ئۇقۇمنى دەل، ئېنىق ئىپادىلەيدىغان، ئىنچىكە، نازۇك ھېس- تۇيغۇلارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىنى، بەزى ساھەلەرگە خاس بولغان سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ موللۇقىنى، تۇيۇق يېزىش، قاپىيە كەلتۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ۋە سۆز تۈرلەش، سۆز ياساش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ كەڭلىكىنى نۇرغۇن مىساللار ئارقىلىق ئىس- پاتلايدۇ؛ ئۇيغۇر - تۈركىي تىلى مۇشۇنداق ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، تۈركىي تىللىق شائىرلار، بولۇپمۇ ياش شائىرلار، ياخشى مۇلاھىزە قىلمايلا پارس تىلىنى ئەۋزەل بىلىپ، شېئىرنى پارس تىلى بىلەن يېزىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق شائىرلار بارغانسېرى ئۆز ئانا تىلىنى بىلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىقىنى زور ئېچىنىش بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇيغۇر- تۈركىي تىلى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە بەل باغلىغانلىقىنى، ئىزدىنىش نەتىجىسىدە بۇ تىلنىڭ مول بايلىقىدىن خەۋەردار بولۇپ، چەكسىز غۇرۇرلانغانلىقىنى، بۇ تىلنى پۈختا ئىگىلىگەن ئاساستا بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆزىنىڭ بىرمۇنچە بەدىئىي ئەسەر- لىرىنى يارىتىشقا مۇۋەپپەق بولغانلىقىنى، ئاخىرىدا ئۆز ئىشىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە بۇ ئەسەرنى يازغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ.[2]

رۇس شەرقشۇناسلاردىن ئا. ك. بورۇۋكوۋ بۇ ئەسەرنىڭ قىممىتى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان. «‹مۇھاكىمە تۆللۈغەتەين› شۇنداق كىتابكى، تۈپ ماھىيىتى جەھەتتە ئۇنىڭدا گەپ تىل ئۈستىدىلا بارمايدۇ. بۇ كىتابقا يەنە باشقا پىكىر، يەنى ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۆزى ھايات چاغدىلا ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئۈستاز ئەلىشىر نەۋائى ھەققانىي ھالدا شۇنداق بىر شان - شەرەپكە سازاۋەر بولدىكى، ئۇزاق ئەسىرلىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ۋە يۇقىرى شۆھرەت قازانغان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئابرويى راسا كۆتۈرۈلگەن پەيتتە ئۆز خەلقى ئەدەبىياتى- نىڭ مۇستەھكەم ئاساسىنى قۇردى. نەۋائى ئۆزىنىڭ ‹لىسانۇتتەير›، ناملىق داستانىدا ئېيتقە- نىدەك، ئۆز خەلقى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچى بولغانلىقى بىلەن ئىپتىخارلىنىشقا تامامەن ھەقلىقتۇر»

---

① ئۆز ۋاقتىدا پارسگۇيلەر (پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشنى ئەۋزەل بىلگۈچىلەر) پارس تىلىنى شېكەرگە ئوخشىتىپ، «پارس شەكەرىستە» (پارس تىلى شەكەردەك) دېگەن؛ يەنە بۇ دەۋردە ئەرەب تىلىنىڭ ھىرات قاتارلىق جايلارغا بولغان تەسىرىمۇ كۈچلۈك بولۇپ، بۇ تىلغا ئەقىدە باغلىغۇچىلار ئەرەب تىلىنى «ئەرەبى ھەسەلىست» (ئەرەب تىلى ھەسەلدەك) دەپ ماختاشقان، نەۋائى بولسا، ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىنى ماختاپ «تۈركىي مۇنەرىست» (تۈركىي تىلى مۇنەر - سەنئەت تىلى) دەيدۇ.

② بۇ ئەسەر خ. تۇمۇر، ئا. پولاتلارنىڭ تەييارلىشى بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىلى نەشر قىلىنغان.

4. «مەھبۇبۇل قۇلۇب»

«مەھبۇبۇل قۇلۇپ»[1] (1500 ـ يىلى) ئەلىشىر نەۋائى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، شائىر ئۇنىڭدا ياشلىق دەۋرىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە بولغان پۈتكۈل ئۆمرىدىكى كەچۈرمىشلىرى، تەجرىبە ۋە بىلىمىنى ئىخچام يەكۈنلەپ، بەدىئىي ۋە ئىجتىمائىي پىكىرلەر ئۇسلۇبىدا بايان قىلغان.

بۇ ئەسەر شائىرنىڭ مۇرەككەپ جەريانلاردا پىشىپ يېتىلگەن پۈتكۈل ھاياتىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ، ئىجتىمائىي، سىياسىي قاراشلىرىنىڭ، ئەخلاقىي تەشەببۇسلىرىنىڭ، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ جەۋھىرى.

بۇ ئەسەر ئۇچ قىسىمدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بىرىنچى قىسمى قىرىق پەسىلدىن تەركىب تاپقان. بۇ قىسىمدا ئادالەتپەرۋەرلىك نۇقتىلىق ھالدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن. جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، خاراكتېر ـ خۇسۇسىيەتلىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. پادىشاھ، ۋەزىر، ئوردا ئەمەلدارلىرى، قازى ـ قۇززات، مۇپتى ـ ئەلەملەرنىڭ ھەر تۈرلۈك رەزىل قىلمىشلىرى، پارىخورلۇق، نەپسانىيەتچىلىكى، ئاچ كۆز، ماختانچاقلىقى قاتتىق پاش قىلىنىپ ئۇلارنى ئادالەتكە ياخشىلىققا، ئىنساپلىق بولۇشقا چاقىرغان.

شائىر ئادىل پادىشاھ ھەققىدە توختىلىپ:

ئادىل پادىشاھ باھار يامغۇرى بىلەن قۇياشتەك گۈللەر ئېچىلدۇرىدۇ.
مەملىكەت خەلقىنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن، گۆھەرلەرنى چاچىدۇ.....
ئادىل پادىشاھ گويا مەملىكەت بېغىنى ئاۋات قىلىدىغان يامغۇرلۇق بۇلۇت،
مەملىكەت خەلقىنىڭ كۆزىنى يورۇتىدىغان قۇياشتۇر نۇرلۇق .....

دەپ يېزىپ پادىشاھنى يامغۇرغا، ئۇنىڭ ئادىللىقىنى قۇياشقا ئوخشىتىش ئارقىلىق، ئادىل پادىشاھنى مەدھىيىلەپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قوي بىلەن بۆرە دوست بولۇپ ياشايدىغان پاراۋان، شاد ـ خۇرام تۇرمۇشنى جانلىق سۈرەتلەپ، پادىشاھلارنى ئادىل، خەلقپەرۋەر، ئەل ـ يۇرت سۆيەر بولۇشقا ئۈندىگەن. ئادىل پادىشاھ ئەينەككە ئوخشاش، زالىم، نادان ھەم پاسىق پادىشاھ بولسا ئۇنىڭ ئەكسىدۇر. ئادىل پادىشاھ يورۇق تاڭ بولسا، زالىم، نادان ھەم پاسىق پادىشاھ قاراڭغۇ كېچىدۇر، دېيىش ئارقىلىق زالىم، كەيپ ـ ساپاغا، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلگەن، خەلقنىڭ ھالى، ئەل ـ يۇرت بىلەن كارى بولمايدىغان ئەخمەق، دۆت پادىشاھلارنى قاتتىق ئەيىبلىگەن. دىيانەتسىز پارىخور ئەمەلدارلارنى بۇزۇق كېرەكسىز نەرسىلەرگە ئوخشىتىپ ئۇلارنىڭ بىلىمسىزلىكى، نەپسانىيەتچىلىكى، ئاچ كۆزلەكى، ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشسە، ئاستىدا يېتىپ مانتا يەيدىغان ھۇرۇن، بىغەملىكىنى قاتتىق سۆكۈپ ئۇلارنى بىلىم ئېلىشقا ياخشىلىققا، ئادالەتكە، خەلقپەرۋەر بولۇشقا چاقىرغان. «ھەممە ئىشنى موللام بىلىدۇ، موللام قوپۇپ كۆلگە سىيىدۇ» دېگەن خەلق ماقالىسىدىكى سەللىنى بولۇشىغا يۆگەپ ئاۋام خەلقنى ئالداپ، ئۆزى بىلگەنچە پەتىۋا تېپىپ، خەلقنى نادانلىققا، خۇراپاتلىققا باشلايدىغان، ئۆزى بىلىپ تۇرۇپ، ئۆز نەپسى ئۈچۈن ھەممە ئەسكەلىكلەرنى قىلىشتىن يانمايدىغان، نەپسانىيەتچى، ئاچ كۆز، ئىمام، مەزىن، موللىلارنى پاش

---

① بۇ ئەسەر ئا. توختىنىڭ تەييارلىشى بىلەن قەشقەر ئۇيغۇر ئەشرىياتى تەرىپىدىن 1990 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

قىلىپ، ئۇلارنى ئىككى دۇنيالىق ئىنسانپقا، ياخشىلىققا، ھەقىقىي ئېتىقادقا ئىگە بولۇشقا دەۋەت قىلغان.

شائىر يەنە بۇ قىسمىدا جەمئىيەتتىكى ھەر خىل كەسىپ ئىگىلىرى، ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگۈچىلەر ئوستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئۇلارنىڭ ئۆز كەسپىگە سادىق بولۇشنى، خەلقنىڭ، ئەل ـ يۇرتنىڭ غېمىنى يېيىشنى، ئۇلار ئىگىلەشكە تېگىشلىك زۆرۈر ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى كۆرسىتىپ يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، بىكار تەلەپلىك، ھۇرۇنلۇق، لۇكچەكلىك قاتارلىق يامان ئىللەتلەردىن يىراق تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

شائىر ئوقۇتقۇچىلارنى:

بەزى ئوقۇتقۇچىلار بارىكى ئۇلار توسۇن، كىچىك بالىلار كۆڭلىنى جاپالىق ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ئۆزىگە رام قىلىدۇ. بالىلارنىڭ يامان ئادەت ـ قىلىقلىرىنى تۇزىتەلەيدۇ، ئۇلار كۆرۈنۈشتە قوپال كۆرۈنسىمۇ بالىلارنى تەربىيىلەشتە ئېرىگەن قوغۇشۇندەك يۇمشاق، مۇلايىم. مۇنداق ئوقۇتقۇچىلار قىلغان ئىشىنى ھېچكىم قاملاشتۇرالمايدۇ، ھەتتا ئادەم ئەمەس دېيىلەرمۇ قىلالمايدۇ دەپ يېزىش ئارقىلىق، ئوقۇتقۇچى — ئىنسان دىلىنى يورۇتقۇچى، نادانلىق ئالىمىگە مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچقۇچى دېگەن ھەقىقەتنى ناھايىتى ياخشى يورۇتۇپ، ئوقۇتقۇچى ـ ئۇستازلارنىڭ جەمئىيەتتىكى تەڭداشسىز رولىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ.

شائىر ھالال ئىشلەپ، ھالال كۇن ئۆتكۈزىدىغان، سەمىمىي، پاك، ئىشچان، باتۇر دېھقانلارنى دۆلەتنىڭ تۇۋرۇكى، خەلقە قۇۋۋەت دورىسى بەرگۈچى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى، ئەمگەكچان، ھالال نىيەت ـ پاك دىيانەتلىكىنى قىزغىن ئۇلۇغلايدۇ. بىر دۆلەتتە دېھقان دۆلەتنىڭ جان تومۇرى ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي يوسۇندا شەرھلەپ ئۆتىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمى «ياخشى ئەخلاق، ناچار ئادەت» توغرىسىدىكى ئون بابدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ قىسمىدا يامان يولدا ماڭغانلارنىڭ يامانلىقتىن يىرگىنىپ، ياخشى يۇرسە ئىككى دۇنيالىق سائادەتكە ئېرىشىدىغانلىقى، ساداقەت، ئادىللىق، راستلىق، سەۋر، كەمتەرلىك، قانائەت، پاك ئىشق ـ مۇھەببەت، ئالىيجانابلىق قاتارلىق ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى مەدھىيىلەش بىلەن بىرگە، يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، ئاچ كۆزلۈك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرنى ئەيىبلەيدۇ، يەنى سەۋر ـ تاقەت، شۈكرى ـ قانائەت، كەمتەرلىك قاتارلىق پەزىلەتلەرنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

شائىر قانائەت توغرىسىدا:

قانائەت بىر بۇلاقتۇركى سۈيىنى ئېلىش بىلەن قۇرۇمايدۇ. خەزىنىدۇركى ئۇنىڭدىكى مالنى ئىشلەتكەن بىلەن ئۆكسۈپ قالمايدۇ. ئۇ بىر ئېكىنزارلىققا چاچقان ئۇرۇق، ئىززەت ـ ئابرۇي كەلتۈرىدۇ. ئۇ بىر دەرەخكى شېخى ئىستىغنا ۋە ھۆرمەت مېۋىسىنى كەلتۈرىدۇ.....

دەپ يېزىپ قانائەتنى بۇلاققا، تۇگىمەس خەزىنىگە، مۇنبەت ئېكىنزارلىققا، مېۋىلىك دەرەخكە ئوخشىتىش ئارقىلىق قانائەتنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى زۆرۈر ئەھمىيىتىنى بايان قىلسا:

قانائەت بىر قورغانكى، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرسەك نەپسىنىڭ يامانلىقىدىن قۇتۇلسەن، ئۇ بىر تاغدۇركى ئۇنىڭغا چىقساڭ دوست ـ دۇشمەندىن بىھاجەت بولسەن، قانائەت چۇشكۇنلۇك-تەك كۆرۈنسىمۇ نەتىجىسى ئۇستۇنلۇك، ئاجىزلىقتەك سېزىلسىمۇ نەتىجىسى كۇچلۇك بولىدۇ، دېيىش ئارقىلىق كىشىلەرنى تۇرمۇشتا قانائەتچان بولۇپ، ئاچ كۆزلۈك، نەپسانىيەتچە-

لمك، پارىخورلۇق، تەمەخورلۇق قاتارلىق ناچار ئادەتلەردىن يىراق تۇرۇشقا چاقىرغان. قانائەتچان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ شاد ـ خۇرام، خاتىرجەم ئۆتىدىغانلىقى، قانائەتچان بولغاندىلا ھەممە نەرسىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

شائىر سەۋر بايانىدا سەۋرنى شادلىقنىڭ ئاچقۇچى، سىرداش دوستقا، ياخشى چۆپقەتكە، ئومىدكە، ئاتقا، قاتتىق سۆزلۈك نەسىھەتچىگە، ئۇستا تېۋىپقا..... ئوخشىتىش ئارقىلىق پەقەت سەۋر ـ تاقەت بولغاندىلا ئارزۇ ـ ئارمانغا يېتىپ، كۆزلىگەن مەنزىلگە يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى، شاد ـ خۇرام ياشاپ كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ «سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن» دېگەن خەلق ماقالىسىنى ناھايىتى ئوبرازلىق، جانلىق يورۇتۇپ بەرگەن. بۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە پەقەت سەۋر قىلغاندىلا ھەرقانداق غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ دېگەن ھەقىقەتنى تونۇتقان.

كەمتەرلىك بايانىدا بولسا كەمتەر كىشىلەرنىڭ خەلقنىڭ قوللىشىغا، ياخشى كۆرۈشىگە، ھۆرمەتلىشىگە نائىل بولۇپ تۇرىدىغانلىقى، ئەنە شۇنداق كىشىلەر بار يەردە دوستلۇق ۋە ئىناقلىق گۈللىرى پورەكلەپ ئېچىلىپ تۇرىدىغانلىقى، كەمتەر كىشىلەرنىڭ ئىززەت ـ ئابرويى كۈنسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ھەرقانداق مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتەلەيدىغانلىقىنى تەسۋىرلەش بىلەن بىرگە كىشىلەرنى تەكەببۇرلۇق، بىھۆرمەتلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەردىن قېچىپ كەمتەر بۇلۇشقا چاقىرغان.

بۇ قىسىمدا شائىر يەنە ئىشق ئۈستىدە توختىلىپ:

ئىشق ــ ئىنسان بالىلىرىنىڭ كۆزىنى نۇرلاندۇرىدىغان نۇرلۇق ئەختەردۇر. ئۇ بىر قۇياشتۇركى، غەمكىن كۆڭۈللەر بايا‌ۋانى بولىدۇ، ئۇ بىر گۈلشەن، ئۇ پارقىراپ تۇرغان تولۇنئايدۇركى ئۇنىڭ بىلەن زۇلمەت كېچىلىرى بولىدۇ روشەن، ئۇ بىر كەڭ دېگىزدۇركى كۈرمىڭ ئەقىل ـ ھوش كېمىلىرى ئۇنىڭغا چۆككەن..... دەپ يېزىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ھەقىقىي ئىنسانىي مۇھەببەتنى، چىن سۆيگۈنى نۇرلۇق يۇلتۇزغا، گۈھەرگە، قۇياشقا، تولۇنئايغا، كەڭ دېگىزغا ئوخشىتىپ ھەقىقىي چىن مۇھەببەتنى ئۇلۇغلاپ، بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۆز سۆيگۈنىگە (مەشۇقىغا) ۋاپادار، راستچىل، سەمىمىي بولۇشقا، چىن سۆيگۈنى قەدىرلەشكە چاقىرغان.

ئەسەرنىڭ ئۇچىنچى قىسمى «تەنبىھلەر بايانىدا» بولۇپ بۇ قىسىمدا چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئەخلاقىي بىلىملەرنى بايان قىلغان بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى خۇلاسىلەر، ھېكمەتلىك سۆزلەردىن ئىبارەت. بۇ قىسىمدا ئاساسەن بىلىم ئېگىلىگەن بىلىمنى ئەملىيەتتە ئىشلىتىشتىن ئىبارەت مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيە ئالغا سۈرۈلۈپ، كىشىلەرنى ئويغىتىپ، نادانلىق ۋە جاھالەتتىن قۇتۇلۇپ كەلگۈسى ئەۋلادلار ئۈچۈن يول ئېچىش ئىستىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ۋاپادارلىق، سېخىيلىق، ياخشىلىق، ئادالەت، چىن سۆيگۈ، ئىنسانىي گۈزەللىك، خەلقپەرۋەرلىك، ئەل ـ يۇرت سۆيەرلىك .....قا ئوخشاش بىرقاتار ئىنسانىي پەزىلەتلەر مەدھىيىلىنىپ پاسىقلىق، رەزىللىك، ۋاپاسىزلىق، ۋىجدانسىزلىق، بېخىللىق.....قاتارلىق بولمىغۇر قىلمىشلار ئېچىپ تاشلانغان. شائىر بۇ قىسىمدا ئىلىم مەرىپەت ئېگىلەش ۋە ئۇنى ئىشلىتىش ھەققىدە، ئىلىم ئۆگىنىپ ئۇنى ئىشلەتمىگەن كىشى قوش ھەيدەپ ئۇرۇق سالمىغانغا ياكى ئۇرۇق سېلىپ ھوسۇل ئالالمىغان كىشىگە ئوخشاشتۇر.

بېيىت:

ئىلىم ئوقۇپ قىلمىغان ئەمەس مەقبۇل،
دانە ساچىپ كۆزتاماری هوسۇل.

(ئىلىمگە ئەمەل قىلمىغانلىق — ئۇرۇق چېچىپ هوسۇل ئالالمىغانلىقتۇر)

دەپ يېزىپ، بىر ئۆمۈر بىلىم ئىگىلەپ، ئۇنى ئىشلەتمىگەن، ئەلگە تاراتمىغان كىشىلەرنى ئالىم بولسىمۇ، خۇددى مال دۇنيا يىغىپ خەجلەشنى ئۇقمايدىغان بېخىلغا ئوخشىتىپ بىلىم ئىگىلىگەنكەن. ئۇنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىش، ئەل ئىچىگە مەرىپەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، نادانلىققا مەرىپەت مەشئىلى بىلەن ئوت ئېچىشنى تەۋسىيە قىلغان.

شائىر يەنە بۇ قىسمىدا تىل گۈزەللىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تولا سۆزلىمەسلىك، قالايمىقان سۆز قىلماسلىق، گەپنى ئورۇنلۇق جايىدا قىلىش، ئىخچام، ئوبرازلىق، مۇلايىم تىل قوللىنىشنى كۆرسىتىدۇ. شائىر نادانلىقنى ئېشەكتىنمۇ پەس ئورۇنغا قويۇپ، مەغرۇر-لۇق ۋە تەكەببۇرلۇقنىڭ ئىنسانغا نادانلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ نادانلىقتىن قۇتۇلۇپ بىلىم ئىگىلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى يورۇتۇپ بەرگەن.

بۇ قىسمىدا يەنە ئىنساني گۈزەللىك، ۋاپادارلىق، راست سۆزلۈك قاتارلىق ئەخلاقي پەزىلەتلەر، قىسقا سۆز - جۇملىلەر بىلەن جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن.

دېمەك، يىغىپ ئېيتقاندا شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەھبۇبولقۇلۇب» ناملىق بۇ ئەسىرىدە، ئادالەتپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئەل، يۇرت سۆيەرلىك، ئىنساني گۈزەللىك، چىن سۆيگۈ، سەۋر - تاقەت، شۈكۈر - قانائەت، ئىلىم - مەرىپەت، كەمتەرلىك، سېخىيلىق، ۋاپادارلىق، راست سۆزلۈك..... قاتارلىق ئەخلاقي پەزىلەتلەر، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ هەممە ساهەسىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن رېئال، ئاكتىۋال تېمىلار شۇ دەۋر ئىدېئولوگىيە ساهەسىدە خۇددى زۇلمەت كېچىدە چاراقلاپ يانغان يۇلتۇزلاردەك پارلاپ نۇر چاچقان. يۇقىرىقىدەك بىرقاتار ئىلغار ئىدىيىۋى قاراشلار شۇ دەۋردىكى جەمئىيەت سەھنىسىدە هەل قىلغۇچ رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى هازىرقى جەمئىيىتىمىزدىمۇ رېئال ئەهمىيەتكە ئىگە بولۇپ ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە.

6 - ئەلىشىر نەۋائى ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

نەۋائى يۇسۇپ خاس هاجىپتىن كېيىن ئۇيغۇر، تۇركى شېئىرىيىتىدە ۋە پۈتكۈل تەپەككۇر ئەدەبىياتىدا يەنە بىر يۇكسەك چوققا هېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا شائىرلىرىدىن، هەتتا شەرق مۇسۇلمان ئەللىرى شېئىرىيىتى بويىچە مىقدار جەهەتتە كۆپ، تېما جەهەتتە رەڭگارەڭ، بەدىئي جەهەتتە گۈزەل ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بىلەن «شېئىرىيەت مەملىكىتىنى قولغا كىرگۈزگەن ساهىپقىران»[1] بولۇپلا قالماستىن، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەنە - پىكىرنىڭ چوڭقۇرلۇقى، مۇتەپەككۇر ۋە پەلسەپىۋى هېكمەت جەهەتتىكى يۇكسەكلىكى جەهەتتىنمۇ «شېئىرىيەت مەملىكىتىنى قولغا كىرگۈزگەن» پەيلاسوپ «ساهىپقىران» ئىدى. نەۋائى تارىخي ئەنئەنىلەرنى پۈختا ئۆزلەشتۈرگەنلىكى، شەرق - غەرب مەدەنىيىتى ۋە شېئىرىيىتى بىلەن چوڭقۇر تونۇشقانلىقى، تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر، تىل ۋە مەجازى جەهەتتە هەممىدىن ئۈستۈن تۇرغانلىقى تۈپەيلى بىزگە ئاجايىپ قىممەتلىك مىراسلار قالدۇردى.

---

① مۇسەبىن بايقارا نەۋائىنىڭ ۋاپاتىغا يازغان مەرسىيىسى بولغان «رىسالە»سىدە شۇنداق ئېيتقان.

ئەۋائى ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەپەككۇرى بىرقانچە ئەسىردىن بېرى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركي شېئىرىيىتىنىڭ قامۇسى، شېئىرىيەت ئوقۇتۇشىنىڭ ئۆلچەملىك كىتابى، شېئىرىي ھەۋەسكارلىقنىڭ يالقۇنلۇق ئۆرنىكىگە ئايلاندى.

ئەۋائى ئەسەرلىرى ئۆز دەۋرىدىن باشلاپلا ئۇنىڭ ھەقلىق ئىگىسى ۋە ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن پۈتكۈل تۈركي تىللىق خەلقلەرگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلار ئۆز ئوغلانلىرىنىڭ شان ـ شۆھرىتىنى بىلگەندىن باشلاپ، ئۇلۇغ شائىر ئەۋائىنى چوڭقۇر ھۆرمەت قىلدى. ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ، بىباھا تەۋەررۈك سۈپىتىدە ساقلاپ، قىزغىن ھېسسىيات بىلەن تارقىتىپ، كۆز قارچۇغىدەك مۇھاپىزەت قىلدى. ھاياتي ۋە ئىجادىيىتى توغرىلىق ئىزدەندى. ئۇنىڭ شانۇ شەۋكىتىدىن تەڭ بەھرىمەن بولدى. ئەۋائى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاساس سالغان قەدىمكى زامانداشلىق يىرىك ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى يەكۈنلەپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئالەمشۇمۇل شۆھرەتكە ئىگە ئەدەبىياتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىدى.

شۇنجالڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئەۋائىنىڭ تەسىرىنى مۇنداق ئۇچ نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، شۇنجاڭدا ئەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش، تارقىتىش، ساقلاش، مۇھاپىزەت قىلىش ئەھۋالى. ئەۋائى ئەسەرلىرى بۇ ئۇلۇغ شائىر ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شۇنجاڭغا يېتىپ كەلگەن. مەسىلەن، ئەۋائىنىڭ ۋاپاتىدىن ئىككى ئاي كېيىن كۆچا مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە «چاھار دەۋان» تولۇقى بىلەن كۆچۈرۈلۈپ چىقىلغان. 1557 ـ يىلى يەنە شۇ توپلامنىڭ شۇنجاڭنىڭ مەلۇم يېرىدە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ساقلانغان. ئەۋائىنىڭ باشقا ئەسەرلىرى XVI ئەسىردىن باشلاپ شۇنجاڭنىڭ كاشغەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق شەھەرلىرىدىلا كۆچۈرۈلۈش بىلەن قالماستىن، بەلكى شۇنجاڭنىڭ باشقا شەھەرلىرىدىمۇ ئەۋائىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. «چاھار دىۋان» 1700 ـ يىلى يەنە «خەزائىنۇلمەئانى» دېگەن نام بىلەن ئىككىنچى قېتىم كۆچۈرۈلگەن. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇچىنچى قول يازما نۇسخىسى يەنە شۇ دەۋردە قۇمۇل شەھىرىدە موللا مەخسۇت دېگەن كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن[1].

XIX ئەسىرگە كەلگەندە شۇنجاڭدا ئەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈشنىڭ يۇقىرى دولقۇنى شەكىللەنگەن. بۇ خىل ھالەتنى بەرپا قىلىشتا «كاشغەرى» تەخەللۇسلۇق خەتتات ياكى كاتىپ (مۇنشى) لارنىڭ ئوينىغان رولى چوڭ بولغان. يالغۇز شۇنجاڭدا ساقلىنىۋاتقان قول يازمىلار ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان قولىيازمىلار ئىچىدە «كاشغەرى» تەخەللۇسلۇقلارنىڭ قولىدىن چىققانلىرى سان جەھەتتە كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سەرخىل قول يازمىلار قاتاردا تۇرغان. ئېنىق بىر مىسال كۆرسەتسەك، ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قولىيازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان ئەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ 254 قولىيازما نۇسخىسى ئىچىدە 66 قولىيازمىنىڭ تۈزگۈچىسى ۋە كۆچۈرگۈچىسى ئېنىقلانغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالتە چوڭ قولىيازمىنىڭ كۆچۈرگۈچىلىرى «كاشغەرى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن. بۇنىڭدىن سىرت يەنە ئاشۇ ئىنستىتۇتتا ساقلىنىۋاتقان ئەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق توپلىمى ـ «كۇللىيات» ئى بار بولۇپ، بۇ قول يازما 1824 ـ

---

① روزى قادىرى (قازاقىستان) «شۇنجاڭدا ئەۋائىشۇناسلىق»، «كومسۇنىزم تۇغى» گېزىتى، ئالماتا، 1990 ـ يى 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى سانى.

1830 ـ يىللاردا كاشغەردە ئابدۇرېھىم فازىل كاشغەرى دېگەن كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ كىتابەت قىلىنغان. بۇ «كۇللىيات» قا نەۋائىنىڭ 19 ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ھازىر. غىچە بايقالغان نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ قولىيازما نۇسخىلىرى ئىچىدە ھەجمى ئەڭ چوڭ، كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلەر ئەڭ كۆپ، ئىلمىي قىممىتى ئەڭ يۇقىرى قولىيازما ھېسابلىنىدۇ.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىلمىي تەكشۈرۈشتە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ ھەر خىل قولىيازمىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تېپىلدى. 1950 ـ يىلىدىكى بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشتە ئىلمىي خادىملار نەۋائى ئەسەرلىرى قولىيازمىسىدىن 400 نۇسخىدىن كۆپرەكىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىققان. 1957 ـ يىلى يەركەندە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە 700 پارچە ئەسەرنىڭ قول يازمىسى بايقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 150 پارچىسى نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ قول يازمىسى ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، شەھەر ۋە ناھىيىلىرىدىكى مەدەنىيەت يۇرتلىرى ۋە مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ قولىيازمىلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەملىي سانى تېخى ستاتىستىكا قىلىنمىدى.

بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى نەۋائى ئەسەرلىرىنى قولىيازما سۈپىتىدە كۆچۈرۈپ ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى سۆيۈملۈك شائىرىنىڭ شېئىرلىرىنى ھەرخىل ئۇسلۇبتىكى جابدۇقلىرىغا ئويۇپ ساقلىغان. ئۇلار ئەينى چاغلاردا نەۋائىنىڭ غەزەل ۋە بېيىتلىرىنى ھەرخىل نەرسىلەرگە نەقىشلەپ، مازار ـ ماشايىقلار، مەدرىسە ـ مەكتەپلەرگە ئېسىشتىن سىرت مېتال ۋە تۇچ بۇيۇملارغىمۇ ئويغان. مەسىلەن، ئىلمىي خادىملار 1955 ـ يىلى بىر نەقىشلىك ئاپتوۋا تاپقان بولۇپ، قاراقاش ناھىيىسىدىن بايقالغان بۇ ئاپتوۋىغا نەۋائىنىڭ يەتتە مىسرالىق شېئىرى نەقىش بىلەن ئويۇلغان. بۇ ئاپتوۋا 1842 ـ يىلى سېرىق تۇچتىن ياسالغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى كۆچۈرۈپ چىققان نەۋائى ئەسەرلىرى ئىچىدە «خەمسە» مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. نۇرغۇن خەتتات ۋە كاتىپلار «خەمسە»نى كۆچۈرۈش ساھەسىدە ۋە تارقىتىش ئىشلىرىدا كۆپ مېھنەت سىڭدۈرگەن. ھازىر نەۋائى «خەمسە»سىنىڭ ھەرخىل قولىيازما نۇسخىسى ئىچىدە پەقەت قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزېيىدىلا 21 قولىيازما نۇسخىسى ساقلانماقتا. يەنە ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى قارمىقىدىكى قولىيازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان نەۋائى «خەمسە»سى ئىچىدە 14نى شىنجاڭلىقلار (ياكى ئۇيغۇرلار) كۆچۈرگەنىكەن.

نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش، كىتابەت قىلىش، تارقىتىش نەۋائى زامانىسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر خىل ئىلمىي پائالىيەتكە ئايلانغان بولۇپ، تەدرىجىي يوسۇندا بىر خىل ئىلمىي ئېقىمغا ئايلانغان. كاشغەرنى مەركەز قىلىپ، شىنجاڭدا شەكىللەنگەن بۇ خىل ئېقىمنى زامانىمىزدىكى ئىلمىي خادىملار «كاشغەر خەتتاتلىق مەكتىپى» دەپ ئاتاشقان. بۇ ئېقىم ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر خەتتاتلىقى، كىتابەتچىلىكى قاتارلىق سەنئەت ساھەسىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە روشەن ئىپادە قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەتتاتلىق ئېقىملىرى بىلەن مۇتىۋەر ئورۇندا تۇرۇپ رىقابەتلەشكەن. كاشغەر خەتتاتلىق ئېقىمىنىڭ ئەڭ پارلاق دەۋرى XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسەتكەن.

ئومۇمەن، نەۋائى زامانىسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاش، شىنجاڭدا نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش، رەتلەش، كىتابەت قىلىپ، تارقىتىش ئىشلىرى بىر خىل ئىلمىي خىزمەت شەكلىدە ئالاھىدە بىر خىل كەيپىياتقا ئايلانغان. كاشغەر،

يەركەن، خوتەن، كۇچادەك مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىلا ئەمەس، يەنە قۇمۇل، تۇرپان ۋە لوپنۇرغا ئوخشاش چەت، يىراق جايلاردىمۇ خېلىلا ئومۇملاشقان. ئۆز زامانىسىدا خەتتاتلىق بىر خىل ئالاھىدە كەسىپ ھېسابلانغان. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ يېزىشلا ئەمەس، بەلكى كۆپ ئوقۇغان بولۇش، نۇرغۇن بىلىملەرنى ئىگىلىگەن بولۇش شەرت قىلىنغان. نەۋائى ئەسەرلىرى-نى كۆچۈرۈش ۋە رەتلەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى خەتتات ـ كاتىپلار نوقۇل ئەسەر كۆچۈرگۈچىلەرلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇلار، نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئاساسەن ئوقۇپ ئۆگەنگەن، يەنە شەرق مۇسۇلمان ئەللىرى شائىرلىرى، بولۇپمۇ خەمسە ئۇستىلىرىنىڭ «خەمسە»لىرى بىلەن يېقىندىن تونۇش، نەزەرىيە، تارىخ ئىلىملىرىغا پىششىق بولغان كىشى-لەردىن بولۇپ، ئۇلارنى ئۆز زامانىسىنىڭ ئەدەبىيات تەنقىداتچىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق خەتتات ـ كاتىپلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالى، يەنە بىر تەرەپتىن ئەينى دەۋرنىڭ تەلەپ ـ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، بەزىدە نەۋائى ئەسەرلىرىدىن تاللاپ، بەزىدە تولۇق نۇسخىسى بويىچە ھەرخىل خەت شەكلىدە كۆچۈرگەن ۋە مۇقاۋىلاپ كىتاب شەكلىگە كەلتۈر-گەن بۇنداق ئەسەرلەر «كۇللىيات» (ئومۇمىي توپلام)، «بايا‌ز» (تاللانما توپلام)، «دىۋان» (شېئىرلار توپلىمى) دەپ ئاتىلاتتى. بەزىلىرىگە نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى نامى قويۇلاتتى.[1]

شۇنجاڭدا نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرگەن خەتتاتلارنىڭ بەزىلىرى بىر ـ ئىككى پارچە-نى، بەزىلىرى بىرقانچە پارچىنى، يەنە بەزىلەر تولۇق ئەسەرلەر توپلىمىنى كۆچۈرگەن، ھەتتا بەزىلەر ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈشكە سەرپ ئەتكەنلىرىمۇ بول-غان. ئۇلار بۇ خىزمەتلىرىنى ھەرخىل خەتتاتلىق ئېقىملىرىغا مەنسۇپ بولۇش سۈپىتى بىلەن ئېلىپ بارغان.

نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈشتە شەخسلەرنىڭ خۇسۇسىي مېھنىتى ئارقىلىق قولغا كەلگەن نەتىجىلەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەش بىلەن بىرگە، ئەينى چاغدىكى بەزى ھاكىمبەگلەر-مۇ مۇئەييەن تەشەببۇسكار رول ئوينىغان. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت ھاملىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، يەنە بىر تەرەپتىن، شەخسىي نام ـ ئابرۇيىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە خاتىتات ـ كاتىپلارنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قوللاپ، ئۇلارنىڭ بىر مەزگىل تۇرمۇشتا خاتىرجەم بولۇپ، نەۋائى ئەسەرلىرىنى بىخارامان كۆچۈرۈشكە شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈ-رۈلگەن نۇسخىلىرىنىڭ تولۇقلۇقى، سۈپەتلىكلىكى جەھەتتە، شىنجاڭلىقلارنىڭ ئەينى دەۋردە ئىشلىگەن ئىشلىرى باشقا خەلقلەرنىڭ ئالدىدا تۇرسا تۇرىدۇكى، ھەرگىز كەينىدە ئەمەس. كىتاب كۆچۈرۈش، بولۇپمۇ نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش، ئەمگەك سىجىللىقى يۇقىرى، ئىجتىمائىي ئونۇمى زور، شۇنداقلا بەلگىلىك بىلىم، جۈملىدىن ئەدەبىيات سەۋىيىسى بولۇش-نى تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت، بىلىشىمىزچە، بۇ ئىشنى ئارتقۇزغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلە-كى شائىرلار، ئۇستا خەتتاتلار، ئۆلىما ـ زىيالىيلار بولغان. يۇقىرىدا دېيىلگەندەك مەمۇرىيە-لار ھەم بەلگىلىك دەرىجىدە ھامىيلىق قىلغان.

ئىككىنچى، نەۋائى ئەسەرلىرىگە تەقلىد قىلىش، مۇخەممەس ـ نەزمە يېزىش، ئۇنىڭ «خەمسە» ـ داستانلار توپلىمىدىكى ئەسەرلەر سۈژىتىدىن پايدىلىنىپ يېڭى ۋە ئورىگىنال ئەسەرلەر يارىتىش ھەرىكىتىنىڭ ئەھۋالى.. نەۋائى ئەسەرلىرىگە (بولۇپمۇ غەزەللىرىگە)

---

① ق. سۇلايمان «نەۋائىنى ئىزدەپ»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى»، 2000 ـ يىلى 3 ـ سان

تەقلىد قىلىپ ئەسەر يېزىش يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى سەئىدى، رەشىدى، قەدىرى، نەفىسى قاتارلىق شائىرلاردىن باشلاپ، خوجىلار زامانى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ياشىغان شائىرلاردىن ئەرشى، ھىرقەتى (گۈمنام)، زەلىلى، خاراباتى، نەۋبەتى، سادىقى، تۇردى غەربىي، نىيازى، زىيائى، نىزارى، سەبۇرى، مەشھۇرى، نازىمى، ناقىس، تەجەللى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مۇھىم بىر ئىجادىيەت يۆنىلىشى بولۇپ كەلدى. ئۇلار شېئىرىيەتتە نەۋائىنى پېشۋا ھېسابلايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇلار كۆپرەك نەۋائى لىرىكىلىرىغا تەقلىد قىلىپ لىرىكا يازدى، نەۋائى لىرىكىسىنىڭ ھەرقايسى بەھرلىرىگە يانداشتى. ئەرشى، زوھۇرى، نىزارى، موللا قۇربان، مۇھەممەد قارى قاتارلىقلار بولسا نەۋائى غەزەللىرىنىڭ مەنا - پىكىرلىرىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتىش بىلەن بىرلىكتە، ئۇنى يەنمۇ كۆچەيتىش مەقسىتىدە تەخمىسلەر باغلاپ، مۇخەممەسلەر يازدى.

نەۋائى داستانلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىلىرىنى ئۆزىگە ئەڭ قاتتىق رام قىلىۋالغان ئەسەرلەردىندۇر. ئەدەبلەر داستانچىلىق ئىجادىيىتىگە كىرىشىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن نەۋائى داستانلىرىنى ئوقۇش، كۆچۈرۈش، رەتلەش ئىشى بىلەن مەشغۇل بولغاندىن كېيىن ئاندىن رەسمىي ئىجادىيەتكە قەدەم قويىدىغانمۇ ھالەت شەكىللەنگەن. بۇ بىر قانچە خىل يول بىلەن قانات يايغان. بەزىلەر «خەمسە» دىكى داستانلارنى نەسرىي ئۇسلۇبتا، ئاممىباباشتۇرۇپ، ئومۇمىي خەلق دىققىتىگە تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرماقچى بولغان. بۇ خىل خىزمەتنى ئىشلەپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلار ئىچىدە ئۆمەر باقى يەركەندى (1750 ـ؟) بىلەن موللا سىدىق (سادىق) يەركەندىلەر بار. ئۆمەر باقى 1792 ـ يىلى «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى نەسرىلەشتۈرۈپ قىسسەگە ئايلاندۇرغان بولسا، موللا سىدىق 1813ـ يىلى «خەمسە» ئىچىدىكى تۆت داستانغا «لىسانۇتتەير» ناملىق ئەسىرنى قوشۇپ، تولۇق نەسرىلەشتۈرۈپ «بۇلبۇلى گۈلشەن نەۋائى» ۋە قوشۇمچە «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەين بەگ» دەپ نام بەرگەن. «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانى 1930 ـ يىلى ئىككى قېتىم سەھنە ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، ئۇرۇمچى، كاشغەر ۋە غۇلجا سەھنىلىرىدە يۈز قېتىملاپ ئوينالغان. «لەيلى ۋە مەجنۇن» مۇشۇنداق قىلىنغان.

نەۋائى داستانلىرىغا ياندىشىشنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى، بۇ داستانلارنىڭ سىيۇژىتلىرى ئاساسىدا يېڭى داستان يارىتىش ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. بۇ خىزمەت XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كاشغەردە يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدا بەلگىلىك سەۋەب بار. 1830 ـ 1850 ـ يىللىرى ئىچىدە كاشغەرنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىي ۋەزىيىتى ئومۇمىلىق جەھەتتە بىرقەدەر مۇقىم بولۇپ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە ئەدەبىيات ئىشلىرى ئالاھىدە گۈللەنگەن. 1831 ـ 1847 ـ يىللىرى كاشغەرگە ھاكىمبەگ بولغان زوھۇرىددىن بىلەن تۇرپان ۋالىسى ئەپرىدۇننىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ ھامىيلىق قىلىشى ئارقىسىدا ئابدۇرېھىم نىزارى، زىيائى، تۇردى غەربىي قاتارلىقلار كاشغەر ۋە تۇرپاندا نەۋائى «خەمسە» سىگە نەزەر ئاغدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى داستانلار سۇژىتى ۋە نەۋائىنىڭ باشقا ئەسەرلىرىدىكى مۇتىئلار ھەم تېمىلار ئاساسىدا بىرقاتار ئىجادىي ئەسەرلەرنى ياراتتى. نىزارىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «زادۇل نەجاد»، تۇردى غەربىنىڭ «بەھرام گۆر»، زىيائىنىڭ «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»،[1] ئۇلار بىلەن زامانداش ۋە ئۇلپەتداش شائىر سەبۇرىنىڭ «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەنە شۇ خىل خاراكتېردىكى ئەسەرلەردۇر.

---

① «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»نىڭ ۋەقەلىكى «مەجالىسۇننە فائىس»تا قىسقىچە مىسال ئېلىنغان.

خەتتات ـ كاتىپلار كۆچۈرۈپ چىققان، ئەدىبلەر ئەسرىي شەكىلگە كەلتۈرگەن ۋە بەزى شائىرلار تەقلىد قىلىپ يازغان ئەۋائىنىڭ داستانلىرى ىسر تەرەپتىن يازما ئەدەبىياتقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتسە، شائىرلارنىڭ داستانچىلىق ئىلھام بەرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ ۋە ئاغزاكى ئەدەبىياتقا ئايلىنىپ، خەلق ئىچىدە يېڭى بىر خىل ئۇسلۇبتىكى رىۋايەتلەر، قىسسەلەر ۋە خەلق داستانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. كۆپلىگەن ئەدىبلەر ئەۋائىنى بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى پىشۋا ئۇستاز، ھەتتا «پىر»، «پەيغەمبەر» سۈپىتىدە تونۇشقان. كەڭ ئوقۇمۇشلۇق خەلق ئاممىسى ئارىسىدىمۇ ئۇنىڭ مۇبارەك نامىنىڭ سېھرىي نوپۇزى يۇقىرى بولغان.

ئۇچىنچى، ئەۋائىنىڭ ھاياتى ھەققىدە ئىزدىنىش، ئىجادىيىتى، ئەسەرلىرى توغرۇلۇق مۇتالىئە قىلىش ئەھۋالى. ئەۋائى ئەدەبىيات مۇنبىرىدە جەڭلاندىن كېيىن شىنجاڭلىقلار ئۇنىڭ ھاياتىغا ۋە ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتى ھەم تەقدىرىگە بەكمۇ كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلىدى. يەركەن خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت ئەربابى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر «تارىخى رەشىدى» ناملىق كىتابىدا، ئېنىق ئىبارىلەر بىلەن ئەۋائىنىڭ ئۇيغۇر ئائىلىسىدە كېلىپ چىققانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتنى، شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن 45 يىل كېيىن پاكىتلىق ھۆججەتلەر بىلەن بايان قىلدى. بۇ مۇئەللىپ ئەۋائىنىڭ ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ قىممىتى توغرۇلۇق توختىلىپ يەنە مۇنداق يازغان: «مىر ئەلىشىرنىڭ تەخەللۇسى «ئەۋائى» دۇر. ئۇنىڭدىن ئاۋۋال ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم تۈركي تىلىدا شېئىرنى ئۇنىڭدىن كۆپرەك ۋە يۇكسەكرەك يازالمغان ئەمەس. ئەۋائى شېئىر سەنئىتىنىڭ ئۇستازىدۇر. ئۇنىڭ تۈركي تىلىدا يازغان شېئىرلىرى ئابدۇراخمان جامىنىڭ پارسچە شېئىرلىرى بىلەن ئوخشاشلا شۆھرەتكە ئىگىدۇر. ئەۋائى پارسچە شېئىرلارنىمۇ كۆپ يازغان ھەمدە پارسچە شېئىرلىرىغا «فانى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن. ئەمسەچىلىكتە ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋىدىن كېيىن ھېچكىم ئەۋائىدەك زور شۆھرەت قازانغان ئەمەس»[1].

ئەنە شۇ يەركەن خانلىقىدىن باشلاپ، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئەۋائىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە تىنىم تاپماي ئىزدىنىپ تۇردى.

«12 مۇقام» ئۇيغۇر مۇسىقا (مۇزىكا) سەنئىتىنىڭ ئانىسى، ئۇنىڭ كۈي ـ ئاھاڭلىرى مۇڭلۇق ۋە ۋەزمىندار بولغاندىن سىرت، تېكىستلىرى خەلقنىڭ قەلب ئىزھارىنى، دەۋرنىڭ روھىي ماھىيىتىنى ئوبرازلىق يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن. ئەۋائى شېئىرلىرىنىڭ شۆھرەتلىك قىممىتى نامايەن بولغاندىن كېيىن مۇسىقىچىلار ۋە ئەدىبلەر «12 مۇقام»نىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن تېكىستلىرىگە قايتىدىن قاراپ چىقىپ، 39 تېكىستكە مەزمۇن جەھەتتە ئەڭ ئاكتىۋال بولغان ئەۋائى غەزەللىرىنى تاللاپ كىرگۈزدى[2]. چۈنكى، ئەۋائى غەزەللىرى يۇكسەك گۈمانىستىك، راتسىئونالىزملىق ئەنئەنىۋى، غايىۋى تەپەككۇر ۋە ئۇنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى سۈپىتىدە كلاسسىك مۇقام، مۇزىكىلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى ۋە تەلىپىگە يۇقىرى دەرىجىدە ماس كەلگەنىدى. بۇ خىل مۇقام تېكىستلىرى بەش ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ئاممىا تەرىپىدىن ئېيتىلىپ كېلىنمەكتە.

1700 ـ-يىلى كۈچا مەدرىسىدە «ئوي ـ پىكىرلەر خەزىنىسى» نامى قويۇلۇپ كۆچۈرۈل-

---

① ئىززەت سۇلتان (ئۆزبېكىستان) «ئەۋائىنىڭ قەلب دۇنياسى» 398 ـ بەت، 1969 ـ يىلى، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى.

② «12 مۇقام» نەغمىلىرىگە 94 پارچە ئەۋائى غەزىلى، بىر قاتار رۇبائىيلىرى ۋە پارچىلىرى تېكىستلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئەۋائىنىڭ جەمئىي 100 پارچىغا يېقىن ئەسىرى مۇقام تېكىستلىرىدىن ئورۇن ئالغان.

گەن «خەزائىنۇلمەئانى» نىڭ خاتىمىسىگە نەۋائىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى بېرىلگەن. ئىلگە-
رى شىنجاڭدىن تېپىلغان لۇتفىنىڭ «مەشھۇنۇل ھەقايىق» ناملىق كىتابىنىڭ نەسرىي شەر-
ھىسى بولغان «دەخلۇلجان ئەبۇا بۇلجاھان» دېگەن قولىيازمىدا نەۋائى توغرىلىق قىممەتلىك
مەلۇماتلار قالدۇرۇلغانلىقى مەنبەلەردە كۆرسىتىلىدۇ. مۇھەممەد سىدىق رەشىدى (؟-1715)
«سىدىقنامە» دېگەن ئەسىردە نەۋائىنىڭ لىرىك شائىرلىقتا تەڭداشسىزلىقىنى، شۇنىڭ
بىلەن، ئۇنىڭ ساپ تۈركىي تىلىدا ئەسەر يازغانلىقىنى مەدھىيىلىگەندىن باشقا، XIX ئەسىرنىڭ
ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان يەنە بىر كاشغەرلىك شائىر سەبۇرى «نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى
توغرىسىدا» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ نەۋائىشۇناسلىق ئىلمىنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتەردى.
XIX ئەسىردە خوتەندە ئۆتكەن ئالىملاردىن مۆجىزى «تەۋارىخىي موسىقىيىۇن» دا ئەلىشىر
نەۋائىنى «پىرىم، ئۇستازىم» دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۇنىڭ «كۇللىيات»، «چاھار دىۋان»،
«خەمسە»لىرىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىرى - كېيىن يازغان 36 پارچە كىتابىدىن
بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسلەت ۋە مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم دەپ يازىدۇ. موللا
سىدىق نەۋائىنى «سىرلىق مەنىلەردىن رىۋايەت قىلغۇچى، يوشۇرۇن بەلگىلەردىن بېشارەت
بەرگۈچى، مەنىۋى دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى» بىلىپ ئۇلۇغلىدى. نىزارىمۇ نەۋائىغا زور ھۆرمەت
بىلەن قاراپ، ئەسەرلىرىدە ئۇنى ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. XVIII
ئەسىردە كاشغەردە نەۋائى دىۋانلىرىغا لۇغەتلەر تۈزۈلگەنلىكى، 1806 - يىلى نىزارىنىڭ
كاشغەردە «نەۋائى» ناملىق دەرسلىك تۈزۈپ چىققانلىقىنى بىر جانلىنىش دەپ بىلىشى لازىم
ئەلۋەتتە. چۈنكى، نەۋائى ئەسەرلىرى يەركەن خانلىقىدىن باشلاپ شىنجاڭ مەدرىسلىرىدە
دەرسلىك قىلىنىپ كېلىنگەن.

نەۋائى ئەسەرلىرىنى كۆچۈرگەن، داستانلىرىنى نەسرلەشتۈرگەن، ئەسەرلىرىگە تەقلىد
قىلغان، مۇخەممەس يازغان شىنجاڭلىق ئەدىبلەرنى يەنە بىر جەھەتتىن، نەۋائى ۋە نەۋائى
ئەسەرلىرىنى ئۆگەنگەن، تەتقىق قىلغان نەۋائىشۇناسلار دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

شىنجاڭ تارىخىدا شەكىللەنگەن نەۋائىشۇناسلىق پەنىدىكى بۇنداق زور قوشۇن ۋە كۆپ
تەرەپلىمە ھادىسىلەر پۈتكۈل شىنجاڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىدا، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ
غەربىي شىمالىي مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئۆزىگە خاس ئورۇن ئېلىپ، نەۋائىشۇناسلىق
ئىلمىنى بىر مۇستەقىل ئىلىم سۈپىتىدە بارلىققا كەلتۈردى. نەۋائى ۋە نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ
شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا بولغان تەسىرى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، چوڭقۇرلاپ بارغان.
بۇ خىل چوڭقۇرلۇقنىڭ دەرىجىسىنى باسقۇچلار بويىچە تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى باسقۇچتا، يەنى يەركەن خانلىقى ۋە خوجىلار زامانىسىدا ئۇيغۇر شائىرلىرى
نەۋائىنى ئۆزىنىڭ ئۇستازى دەپ بىلگەن.

ئىككىنچى باسقۇچتا، يەنى بۇ دەۋر مانجۇ ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئالدىنقى ھۆكۈمە-
رانلىق باسقۇچى بولۇپ، بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى نەۋائىنى «پىر» سۈپىتىدە
تونۇشتى.

ئۈچىنچى باسقۇچ، مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كېيىنكى ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدىكى ئە-
دىبلەر بولسا نەۋائىنى «ئىگەم» دەپ، پەيغەمبەر - ئەۋلىيالارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلغان.
بۇ خىل ھېسسىيات تاسادىپىي قوزغالغان ھېسسىيات ئەمەس. ئۇنىڭ بەلگىلىك تارىخىي ۋە
ئىجتىمائىي يىلتىزى بار. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا «باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە

قارىغاندا، ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى ۋە نامى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ تونۇش ۋە ئەڭ يېقىن»[1] بولغانلىقىدىندۇر.

ئومۇمەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى نەۋائى ئوبرازى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تېخىمۇ يارقىن تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان. بۇ خىل ئەھۋاللارنى شىنجاڭنى سایاھەت قىلغان چەت ئەل شەرقشۇناسلىرى چوڭقۇر ھېس قىلغان. مەسىلەن، XIX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا شىنجاڭنى ئايلىنىپ چىققان قازاق سایاھەتچىسى ۋە ئالىمى چوقان ۋەلىخانوۋ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى نەۋائىنى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى دەپ ھېسابلايدىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن ھەم ئالاھىدە ئەسكەرتىپ مۇنۇلارنى يازغان: «ئەلىشىر نەۋائى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ ئىززەتلىك شائىرى بولۇپ، توي ـ تۆكۈن ۋە ئويۇن ـ كۈلكىلەردە ئالدى بىلەن نەۋائىنىڭ غەزەللىرىدىن پارچىلار ئوقۇلۇپ تۇرىدىكەن»[2] دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چ. ۋەلىخانوۋ شىنجاڭدا نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ XVI ، XVIII ۋە XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس تۇرلۇك ـ تۇمەن نۇسخىلىرىنىڭ بارلىقىدىن گۇۋاھلىق بېرىپ ئۆتىدۇ.[3][4][5]

رۇس ئالىملىرىدىن س. ئى. مالوۋ[6] ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن تەسىرلىنىش ھېسسىياتى بىلەن، شىنجاڭنىڭ ئەڭ يىراق جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ نەۋائىنى ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك شائىرى سۈپىتىدە تونۇيدىكەن، دەپ ھېسابلىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ بۇ مەزمۇندىكى سۆزنى مۇنداق داۋاملاشتۇرغان: ... نەۋائى بۇ يەردە كىتابخانلار ئۈچۈن پەۋقۇلئاددە سۆيۈملۈك ئاپتور ئىكەن. بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ قولىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان خىلمۇخىل قول يازمىلار ئۈچۈق مىسال بولىدۇ، ھەتتا شىنجاڭ-نىڭ ئەڭ چەت يېزىلىرىدىن بىرى بولغان لوپنۇردا نەۋائى شېئىرلىرى ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ، دېكلاماتسىيە ئۈچۈن يادلىنىدىكەن، ھەتتا نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ سۆزىتلىرىنى خەلق چۆچەك، ھېكايە قىلىپ ئېيتىدىكەن، بۇ توغرۇلۇق بىزگە مەركىزىي ئاسىيانى سایاھەت قىلغان شۇئىت سایاھەتچىسى سېۋىن ھېدىن مەلۇمات بېرىدۇ[7].

شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى نەۋائى ئەسەرلىرىنى پەقەت قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈپ، رىسالە سۈپىتىدە ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى سۆيۈملۈك شائىرىنىڭ ئوتلۇق غەزەللىرىنى ھەرخىل ئۆي جابدۇقلىرىغا ئويۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى قەلب تۆرىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر يېرىگە سىڭدۈرۈشنى كەڭ قانات يايدۇرغان. ئۇلار ئەينى چاغلاردا نەۋائى غەزەللىرىنى لەۋھەلەرگە يېزىپ، مازار، مەدرىسەرگىمۇ ئېسىشتىن سىرت، مېتال بۇيۇملارغىمۇ ئويغان. مەسىلەن، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئىلمىي خادىملار 1955 ـ يىلى قارىقاش ناھىيىسىدە

---

① مۇراد ھەمرايىف (ئۆزبېكىستان) «ئەلىشىر نەۋائى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 2 ـ سان، ئۆزبېكچە.

② ق. ھاسانوۋ. س. موللايدوۋ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» 143 ـ بەتكە قارالسۇن.

③ ق. ھاسانوۋ، س. موللايدوۋ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» 143 ـ بەتكە قارالسۇن.

④ بەزى مەنبەلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ 1949 ـ يىلى، شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشلەردە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاندى. مەسىلەن، 1950 ـ يىللىرىدىكى بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشتە ئىلمىي خادىملار نەۋائى ئەسەرلىرى قول يازمىسىدىن 400 نۇسخىدىن ئوشۇقراقنى كۆزدىن كۆچۈرگەن. 1957 ـ يىلى يەركەندە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە، كۆزدىن كەچۈرۈلگەن 700 قول يازمىسىنىڭ 150 پارچىسى نەۋائى رىسالىلىرى بولۇپ چىققان.

⑤ «چوقان ۋەلىخانوۋ ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 108 ـ 112 ـ بەتلەر، ئالمۇتا، 1956 ـ يىلى قازاقچە نەشرى.

⑥ يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1954 ـ يىلى ئىلمىي خادىملار كاشغەردىكى قول يازمىلار ئىچىدىن جامىنىڭ «ناخالەتۇن ئۇنس» ناملىق كىتابىنىڭ تۈركىيىچە تولۇق تەرجىمىسىنى تاپقان. ئۇلار ئۇنىڭ تىلى، ئۇسلۇبىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن نەۋائىنىڭ تەرجىمىسى دەپ مۇقىملاشتۇرغان، مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، «لىسانۇتتەير» نىڭ 226 بەت، 6000 قۇردىن ئارتۇق بىر نۇسخىسى 1989 ـ يىلى تېپىلىپ، قازاقىستاندىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىغا تاپشۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ 1898 ـ يىلى كاشغەردە كۆچۈرۈلگەنىكەن.

⑦ س. ئى. مالوۋ «ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي تىل ۋە يېزىقىدا ئەسىر ئەلىشىر نەۋائى» 480 ـ بەت. («ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالمۇتا، «پەن» نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى، 62 ـ 63 ـ بەتلەرگە قارالسۇن).

يىغىلغان ئاساره ـ ئەتىقىلەر ئىچىدىن نەقىشلىك بىر ئاپتوۋا تاپقان. بۇ ئاپتوۋا سېرىق تۈچتىن 1842 ـ يىلى ياسالغان بولۇپ، ئىككى يېنىغا نەۋائىنىڭ:

«نە نامە ئەردىكى غەمكىن كۆڭۈلنى شاد ئەتتىڭ»

ناملىق يەتتە بېيىتلىق غەزىلى تولۇق يېزىلغان، ھەم ئۇنى نەۋائى دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن غەزەل بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە ئاساسەن توغرا ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان.

XIXئەسىر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت تارىخى، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە تۈپلۈك ئۆزگىرىش بولغان بىر دەۋر بولدى. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى 1911 ـ يىلى 2000 يىللىق فېئوداللىق تۈزۈم ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، جۇڭخۇا مىنگونىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن دېموكراتىك ئاساستىكى جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى دۆلەتكە قەدەم قويدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لېنىن باشچىلىقىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ شانلىق غەلىبىسىنىڭ قويۇق تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئابدۇقادىر دامۇللام، قۇتلۇق شەۋقىلەر قوزغىغان يېڭى مائارىپچىلىق ۋە يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ ئىلھامى بىلەن كۆتۈرۈلگەن جەدىتچىلىك ۋە مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنى باشتىن كەچۈردى. كاشغەردە 1933 ـ يىلى «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇشى بىلەن شىنجاڭنىڭ جايلىرىدا سەنئەت ۋە مائارىپ ئىشلىرى، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە بىر بالداق سەكرەش ھادىسىسى كۆرۈلۈپ، يېڭى زامانغا خاس مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ مۇقەددىمىسىنىڭ باشلىنىشى بىلەن، 1949 ـ يىلىدىكى ئۇلۇغ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى، سوتسىيالىستىك يېڭى جەمئىيەتكە رەسمىي قەدەم قويۇلغانلىقى، ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىنى يېپىيېڭى قىياپەتكە ئىگە قىلدى. ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىگە ماركسىزملىق مەزمۇن قوشتى.

بۇ يىللاردا نەۋائى ئەسەرلىرى يۇكسەك گۇمانىستىك روھقا، ئۇلۇغۋار مەرىپەتچىلىك خاھىشىغا ئىگە ئالەمشۇمۇل قەدىر ـ قىممەتنى ئۆزىدە ئىپادە قىلغانلىقى بىلەن تەۋەررۈك ئېسىل مىراس بولۇش سۈپىتىدە، يېڭى ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنلىرىدىن بىرى بولۇش رولىنى ئويناپ كېلىشتەك ئىمتىيازدىن قالمىغان. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى يۇكسەك مەزمۇن ۋە ئۇلۇغۋار ئىدىيىلەر ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ مۇھىم بىر ئىنكاسى بولغىنى ئۈچۈن ھەم ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنى موللاشتۇرۇشتا ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغان ئۇيغۇرلار ئۈنىڭدىن ئاۋۋالقىدەكلا مەنىۋى ئوزۇق ۋە ئىلھام ئېلىپ تۇرۇشى نورمال ئىش ھېسابلىناتتى.

بۇ يىللاردا چوڭ تەسىر قوزغىغان ئەھمەد زىيائى، قۇربان ئىمىن، نىم شېھىت، ل. مۇتەللىپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىمىن تۇرسۇن، تېيىپجان ئېلىيوپ قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدىن ئىلھام ئېلىشىنى ئۆز ئىجادىي ھاياتىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەرىپى قىلىشقان. ئۇلار ھەرقايسى ئوخشىمىغان مەۋقەدە تۇرۇپ، ئۇلۇغ شائىر ئىجادىغا ياندىشقان.

شائىر نىم شېھىت (1906 ـ 1972) «خەمسە»دىكى «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىن ئىلھاملىنىپ «مەڭگۈي ۋە فەرھاد ۋە شېرىن» ناملىق داستانىنى يېزىپ چىقتى. نىم شېھىت بۇ داستانىنى يېزىشتا نەۋائىنىڭ شۇ ناملىق داستانىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆز داستانىدىكى ئاساسىي ئىدىيىسى شىنجاڭدىكى كۆچا بىلەن بايدىكى مەڭگۈيلەرنىڭ ياسىلىش جەريانىدا پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ رول ئويناش جەريانى بىلەن باغلاپ، پەرھاد ـ شېرىن رىۋايىتىنى قويۇق شىنجاڭ تۇسىگە ئىگە قىلىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى يەنىمۇ روشەن ئىپادىلىدى. ئۇ يەنە «لەيلى ۋە مەجنۇن» سىيۇژىتى ئاساسىدىمۇ

ئەسەر يازدى.

ل. مۇتەللىپ (1922 ـ 1945) 1940 ـ يىللاردا «تەسىراتىم» ناملىق شېئىر يېزىپ، ئۇلۇغ شائىر نەۋائىغا چوڭقۇر ھۆرمىتى، «خەمسە» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە بولغان يۈكسەك ئېھتىرامى، بۇ گىگانت شائىرنىڭ تارىخى ئورنىغا بولغان ھەققانىي باھاسىنى ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىپادىلەپ، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۈرەك سۆزىنى ئىزھار قىلىپ بەرگەن.

دېمەك، تارىخ XX ئەسىرنى تاماملاپ، XXI ئەسىرگە ئۇلىنىۋاتقان بىر پەيتتە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىنى ئىلگىرىكى چاغلاردىنمۇ بەكرەك سېغىنماق. تا. 500 يىلدىن بېرى، ئۇيغۇر جەمئىيىتى، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ۋە ئەدەب ـ شائىرلىرى بىلەن ھەمىشە بىرگە ياشاپ كەلگەن نەۋائى ئوبرازى ۋە بۇ بۈيۈك شائىرنىڭ ئالتۇن قۇرلۇق ئىباھا ئەسەرلىرى يەنىلا ئۆزىنىڭ سۆلكەتلىك ۋە سېھرىي كۈچىنى ساقلاپ، ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇر خەزىنىسىنى موللاشتۇرۇش ئۈچۈن سېخىي قۇدرىتىنى تەقدىم قىلىشقا ھېچقانداق كۈچ توسقۇنلۇق قىلالمايدۇ.

XI باب. يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

1§ . ئومۇمىي ئوبزور

يەركەن خانلىقى دەۋرى (1514 ـ 1680) شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي تەرتىپى خېلىلا مۇقىملىشىپ، ئىقتىساد راۋاجلىنىپ، كەڭ خەلقنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ياخشىلىنىشقا، كۆڭلى ئەمىن تىنچلىققا يۈزلەندى. بۇلار قاراخانىيلار ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن كېيىن خېلى ئۇزۇن يىللارغىچە داۋاملاشقان تىنىمسىز ئىجتىمائىي سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ قالدى.

بۇ خانلىقنىڭ قۇرغۇچىسى سەئىدخان ئۇنىڭ ئوغلى رەشىدخانلارنىڭ بىر قاتار ئىلغار خانلىق باشقۇرۇش ئۇسۇلى دەسلەپكى چاغلاردىلا كۆرۈنەرلىك ئۇنۇمگە ئېرىشىپ شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىدا ئالاھىدە تەرىپلەشكە تېگىشلىك يەركەن خانلىقى دەۋرى مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى.

كۆچمەلىككە مەلۇمكى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ قايناملىق ئۆركىشى غەربكە، يەنى ماۋارە ئۇننەھر ۋە خۇراسان رايىنىغا يۆتكەلگەنىدى. بۇ خىل ھالەت نەچچە يۈز يىل داۋاملاشتى. ماۋارە ئۇننەھر ۋە خۇراسان رايونىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە يازما ئەدەبىياتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەرەب، پارس ۋە ھىندى ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ياۋروپا ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، زور دەرىجىدە بېيىتىلغان غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى قايتىدىن شىنجاڭغا يۆتكەلدى.

يەركەن خانلىقى دەۋرىدە ئەدەبىيات ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كىشىلەر يەنە پارس تىلىدىمۇ ئىلمىي ئىجادىيەت ئېلىپ باردى. ماۋارىپ ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەردە ئەرەب تىلىمۇ قوللىنىلدى.

يەركەن خانلىقىنىڭ ئوردىسىدىن تارتىپ، يېزا ـ قىشلاقلارغىچە ئەدەبىياتتىن خەۋىرى بار كىشىلەر كۆپ ئىدى. خان، قاتۇن ـ خانىش، ۋەزىر ۋە ئاددىي پۇقرالارمۇ ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلدى[1]. بۇ ھال يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىدا ئىزچىللىقنىڭ ئاساسىي ئېقىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

بۇ دەۋردە ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب، ماۋارىپتا مۇئەييەن ئىلگىرىلەشنىڭ بولغانلىقى.

يەركەن خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ۋە چاغاتاي مەدەنىيىتى بىلەن تېخىمۇ پۇختا ئاساسلانغان يېڭى

---

1) بەزى تەتقىقاتچىلار يەركەن خانلىقىنى «شائىرلار خانلىقى» دەپ ئاتىسا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە ئە. بايتور، خ سىدىقلارنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 1023 ـ بەتكە قارالسۇن.

بىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققانلىقى بىلەن ئەھمىيەتلىكتۇر.

يەركەن خانلىقىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئاپتورلار، ئەدىبلەر ۋە ئىلمىي، بەدىئىي ئەسەرلەر ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كەلگەن.

سەئىدى (1487 - 1533). تۇرپاندا تۇغۇلغان. موغۇلستان خانلىرىدىن ئەھمەدخانىڭ ئوغلى. 1514 - يىلى يەركەن خانلىقىنى قۇرۇپ، 1533 - يىلىغىچە خانلىق سەلتەنىتىنى تەختىدە ئولتۇرغان. سۇلتان سەئىدخان نامى بىلەن مەشھۇر بولغان. مەھمۇد جوراس «تارىخىي رەشىدى» (زەئىلى) دە سەئىدخان «...ئادىل ۋە شائىر پادىشاھ ئىدى، ئۇ پارس ۋە تۇركىي شېئىرلارنى ياخشى يازاتتى» دېگەن مەلۇماتنى بەرگەن. سەئىدخانىڭ بىرقانچە كۇپلېت شېئىرى «تارىخىي رەشىدى»، «تارىخىي رەشىدى» (زەئىلى) دە ساقلىنىپ قالغان. سەئىدخان يەركەن شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان.

رەشىدى (? 1510 - 1560) يەركەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇرىشىتخانىڭ تەخەللۇسى. ئۇ سەئىدخانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئەنجاندا تۇغۇلغان. 1533 - 1560 - يىللىرىغىچە يەركەن خانلىقىنىڭ خانلىق سەلتەنىتى تەختىدە ئولتۇرغان. مەھمۇد جوراس «تارىخىي رەشىدى» (زەئىلى) دە رەشىدى «پارس ۋە تۇركىي شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشقا كامىل شائىر ئىدى» دەپ يازغان ۋە بىر كۇپلېت پارسچە، بىر كۇپلېت تۇركىي (ئۇيغۇر) چە شېئىرنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن. نامەلۇم ئاپتور يازغان «تارىخىي كاشغەر» ناملىق كىتابتا پارسچە بىر كۇپلېت، تۇركىيچە ئۈچ كۇپلېت شېئىرى ساقلىنىپ قالغان. ئابدۇرىشىتخانىڭ مەقبەرەسى يەركەن شەھىرىدىكى «ئالتۇنلۇق قەبرىستانلىقى» دا ساقلىنىپ كېلىنگەن.

نەفىسى (1522 - 1557) ئاماننىساخانىنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى. ئۇ تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىدىكى، يەركەن دەرياسى بويىدىكى بىر يېزىدا مەھمۇد دېگەن ئادەمنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1537 - 1557 - يىللىرى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ خانىشى بولۇپ، خان ئوردىسىدا تۇرغان. مۇجىزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسقىيىيۇن» ناملىق كىتابتا «ئاماننىسا خېنىم... ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋانى نەفىسى» ناملىق شېئىردىن بىر كىتابنى يازغانىدى ... خوتۇن قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمىلىيە» ناملىق بىر كىتابنى يازدى. شائىرلىق ۋە نەغمىچىلىك توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ خانىش ئىجاد قىلغانىدى» دېگەن ئۇچۇرنى قالدۇرغان. ئەپسۇسكى بۇ تەۋەررۈك شائىرەنىڭ يۇقىرىقى ئەسەرلىرى ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. نەفىسى يەركەن خانلىق جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

قېدىرى (? - ? 1562) شائىر ۋە مۇغەننى بولۇپ، يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندى نامى بىلەن ئاتالغان. مۇجىزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسقىيىيۇن» ناملىق كىتابىدا قېدىرخاننى مۇقام پېرىدىن بېرى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جاي - جايلىرىدىن مۇقام - نەغمە ئۆگىنىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كېلىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. ئۇ «ۋىسال» دېگەن بىر مۇقامنى ئىجاد قىلغان.

زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن «دىۋانى قېدىرى» نىڭ مۇقەددىمىسى» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە،[1] قېدىرى ئەمىرزادىلەر تەبەقەسىدىن بولسىمۇ، لېكىن ئاشقىلارچە ھايات كەچۈ-

---

① بۇ كىتاب م. يۈسۈپنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن 1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

رؤشنى ياخشى كۆرگەن. كۆپ ۋاقتىنى مەھبۇبىنىڭ مەي مۇھەببىتى ئىشقىدا نەغمە ـ ناۋا بىلەن ئۆتكۈزگەن. قەدىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۆزىنىڭ ياشلىق ۋاقىتلىرىدىن تارتىپ، ھەر تۈرلۈك بەزمە ـ ئولتۇرۇشلاردا بولغان. بىرەر ئەھۋالغا يولۇققاندا، شۇ ئەھۋالغا قارىتا شېئىر يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى، شاھ، شاھزادىلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن ۋە قولدىن ـ قولغا كۆچۈرۈلۈپ خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان... خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بېيىتلىرى 2000 دىن ئارتۇق بولغان. توققۇز مۇجەللەت (توم) لىك دىۋان تۈزگەن. قەدىرخان ئامانىنساخان بىلەن بىرلىكتە «12 مۇقام»نى توپلاش ۋە رەتلەش ئىشىغا ئىشتىراك قىلغان.

ئاياز بەگ قۇشچى. بۇ خانلىقنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۆتكەن شائىرلاردىن بىرى. «تارىخي رەشىدى» (زەئىلى) دە ئۇنى شائىرلار قاتارىدا سانىغان ۋە ئىككى كۈپلېت غەزىلىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن.

زىلەيخا بېگىم (?1608 ـ ?) شائىرە ۋە ئەدەبىي تەرجىمان بولۇپ، كاشغەردە تۇغۇلۇپ، قۇمۇلدا بىر مەزگىل ياشاپ، يەنە كاشغەرگە قايتىپ كېلىپ شۇ يەردە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ چوڭ مەقبەرىسى كاشغەر بەشكېرەم يېزىسى (ھازىر قوغان يېزىسىغا تەۋە) قاراساقال كەنتىدە ئىززەتلىك ئورۇندا تۇرۇپ ساقلىنىپ كېلىنگەن. زىلەيخا بېگىمنىڭ دادىسى كاشغەر ئەمىرزا-دىلىرىدىن مىرسەئىد جىلىل كاشغەرى دېگەن كىشى بولۇپ، خوجامۇھەممەد شىرىپنىڭ قېيىن ئاتىسى ئىدى. زىلەيخا بېگىم قۇمۇلدا خوجا ھىدەيتۇللا (ئاپئاق خوجا)نى تۇغقان. ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ساۋاپچى دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان تارىخچى موللا خۇدابەردى خەلىفە تەخمىنەن 1877 ـ يىلى يېزىپ چىققان «سىلسىلەتۇز زەھەب» ناملىق ئەسىرىدە «زىلەيخا بېگىم تەڭداشسىز ئىستىدات ئىگىسى ئىدى. ئەرەبچە ۋە پارسچىدە ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيتتى. شېئىر ۋە قەسىدە ئىجادىيىتىدە نۇقسانسىز ئىدى» دەپ يېزىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ھافىزشىرازى (1300 ـ 1390) غەزەللىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن[1].

مەھمۇد جوراس (? 1620 ـ 1698) تارىخشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس ۋە شائىر بولۇپ يەركەندە موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلاشقان جوراس (جاراس) قەبىلىسىنىڭ بەگلىرىدىن مىرزا فازىل جوراس ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «تارىخي شاھ مەھمۇد جوراس» (ياكى «تارىخي شاھ» 1672 ـ 1676 ـ يىللىرى يېزىلغان) «ئەنىست تالىبىن» (ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەر دوستى، 1696 ـ يىلى يېزىلغان) «تارىخي رەشىدى» (زەئىلى) (1686 ـ يىلى يېزىلغان) قاتارلىق تەزكىرە ۋە تارىخشۇناسلىققا بېغىشلانغان ئەسەرلىرى بار.

مەھمۇد جوراسنىڭ بۇ كىتابلىرىدا يەركەن خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، جۇملىدىن ئەدەبىي ھاياتى توغرىسىدا ئۇچۇرلار خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا دوستى يەركەندى، مىراز زىرەك (مىرەك) چالىس، خوجا ئابدۇرازاق ئوغلى، خوجا ناسىر ئاخۇن، قەلەمدار بەگ، ھەنىفى قاتارلىق شائىرلار ياشاپ ئۆتكەن.

يەركەن خانلىقى ھەقىقەتەن شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىدا شائىرلار كۆپ يېتىشىپ چىققان، مۇھىم بىر تارىخي دەۋر بولۇش سۈپىتى بىلەن كېيىنكى دەۋر ئەدەبىياتى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سېلىپ بەردى.

---

① شائىرنىڭ بۇ تەرجىمىلىرىدىن پارچىلار «بايار» ناملىق توپلام تەركىبىدە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995-يىلى نەشر قىلىنغان. قولىيازما ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

خوجىلار زامانىسىدىكى شېئىرىيەت مۇنبىرىنى زىلزىلىگە سالغان ھىرقەتى، قۇسۇرى، سەلاھى، موللا فازىل، زەلىلى، مەھزۇن، ئابىد، خەراباتى، نەۋبەتى قاتارلىقلارنىڭ ياشلىق چاغلىرى، جۇملىدىن ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلغان چاغلىرى يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا توغرا كەلدى. ئۇلار يەركەن خانلىقىنىڭ گۈللەنگەن ئەدەبىيات گۈلشەنىدىن ئىلھاملىنىپ ۋە بەدىئىي ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈپ، خوجىلار زامانى ئەدەبىياتىنى بارلىققا كەلتۈردى.

§ 2 . مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر

1 ـ مۇھەممەد مىرزا ھەيدەرنىڭ ھاياتى

مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر (1500 ـ 1551) يەركەن خانلىقىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە مەدەنىي ئىشلىرىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان ئاتاقلىق زات. ئۇنىڭ تولۇق نامى مۇھەممەد ھۈسەيىن گورگانىنىڭ ئوغلى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر گوراگانى[1]. ئادەتتە مۇھەممەد ھەيدەر ياكى مىرزا[2] ھەيدەر دەپىلگەن.[3] ئۇ ئۆزىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا كىتابىدا مۇنداق يازغان. «مېنىڭ جەمەتىم دوغلات موڭغۇللىرىنىڭ بىر تارمىقى»،[4] «مەن موغۇل خانى (ئابدۇرىشىت-خان) بىلەن ئوخشاش بىر ئىرق، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر نەۋرە»،[5] «ئەقىللىق كىتابخانغا شۇنى خىتاب قىلىمەنكى، كەمىنە مۇئەللىپ ئاللانىڭ مۆمىن بەندىسىدۇرمەن، نام ـ شەرىپىم مۇھەممەد ھەيدەر بولىدۇ، يىراق ـ يېقىنلىرىمنىڭ ھەممىسى مىرزا ھەيدەر دەپمۇ ئاتىشىدۇ، مەن مۇھەممەد ھۈسەيىن گوراگانىنىڭ ئوغلى بولىمەن.».[6] بۇ بىزگە مۇھەممەد مىرزا ھەيدەرنىڭ دوغلات جەمەتىنىڭ يەركەن خانلىقى مەزگىلىدىكى ئەڭ ئوقۇمۇشلۇق ۋەكىلى ئىكەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ھازىر بەزىلەر قوشۇپ يېزىۋاتقان «دوغلات» ياكى «دولات» دېگەن بۇ تەخەللۇسنىڭ ئەسلى مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن قوللىنىلمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[7]. كېيىنكى تەتقىقاتلاردا ئۇنىڭ «ئاياز»، «ئاياز شىكەستە» دېگەن تەخەللۇسى بولغانلىقى ئېيتىلماقتا.

---

① گورگانى— خانىنىڭ كۆيئوغلى دېگەن مەنىدە.

② مىرزا— ئوتتۇرا ئەسىردە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى بىلەن يېقىن تۇغقانچىلىقى بولغان غەيرىي موڭغۇللارغا بېرىلىدىغان يۇقىرى ئاقسۆڭەكلىك ئۇنۋانى.

③ مىرزا ھەيدەرنىڭ شەخسىيىتى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار بار. ت. ھوشۇر «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1992-يىلى، 3 ـ سانىدا «مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر گوراگان ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇ ئاياز، ئاياز شىكەستە دېگەن تەخەللۇسنىمۇ قوللانغانلىقى، «جاھانناما» دېگەن داستانى بولغانلىقى ئېيتىلغان، بۇ كىتابتا مۇشۇ قاراش قوبۇل قىلىپ تۇرۇلدى، شۇنداق بولسىمۇ، بۇ ھەقتە يەنە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

④ لېۋجۇشاۋنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 ـ يىلى 1 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

⑤ «تارىخىي رەشىدى»، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 149 ـ بەت، 2 ـ قىسىم 1 ـ بەت.

⑥ «تارىخىي رەشىدى»، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 149 ـ بەت، 2 ـ قىسىم 1 ـ بەت.

⑦ تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ تەخەللۇسنى ئەڭ دەسلەپ، «تارىخىي رەشىدى»نىڭ ئېنگىلىسچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ تەرجىمانلىرى قوللانغان بولۇپ، كېيىن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كىشىلەرمۇ ئوخشاش بولىغان دەرىجىدە قوللانغان (ي. ئىلى «مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئېيتقانلىرىدىن ئۇنىڭ نەسەبىگە بىر نەزەر»، «شىنجاڭ تەزكىرە-سى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى، 1 ـ سان، 19 ـ بەتكە قارالسۇن)

مىرزا ھەيدەر كاشغەرلىك ئىدى[1]. ئۇ ئانا تەرەپتىن چاغاتاي خانلىرىدىن يۇنۇسخانىنىڭ نەۋرىسى، ئاتا تەرەپتىن بولسا دوغلات قەبىلىسىگە تۇتىشىدۇ. ئادەتتە ئۇلارنىڭ جەمەتى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى بولغانلىقى بىلەن پەخىرلىنىپ يۈرەتتى. دوغلات قەبىلەسى[2] — چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن ئىسەن بۇقا ئەمەلىي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋە مەركىزنى ئالمىلىققا كۆچۈرۈپ كەلگەندىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار رايونىغا ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىق قىلغان. دوغلات قەبىلىسى ئۇزۇن مۇددەت ئۇيغۇرلار رايونى (بۇ يەردە ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ) دا ياشاش جەريانىدا پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلارغا سىڭىشىپ كەتكەن[3]، مىرزا ھەيدەر جەمەتىمۇ شۇنداق بولغان ئىدى. «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىنلىرى ۋە ئەپسانىلىرى قامۇسى» (1990 ـ يىلى، بېيجىڭ ئىلىم گۈلزارى نەشرىياتى نەشرى) نىڭ 600 ـ بېتىدە، يۇقىرىقىدەك ئىجتىمائىي ئەھۋال نەزەرگە ئېلىنىپ، «مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر XVI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخشۇناسى ۋە ھەربىيشۇناسى» دەپ كۆرسىتىلگەن بولسا، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەھرىمانلىرى شەجەرىسى» (گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى) نىڭ ئىككىنچى توم 1662 ـ بېتىدە بولسا «ئۇيغۇر» دەپ يېزىلغان. مىرزا ھەيدەرنىڭ جەمەتى ئۇزۇن يىللار كاشغەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولۇپ تۇر-غان. مەسىلەن چوڭ دادىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، تاغىسى (دادىسىنىڭ ئىنىسى) ئاباباكرى قاتارلىقلار كاشغەرگە ھاكىم بولغان. 1493 ـ يىلى موغۇلىستان خانى مۇھەممەد-خان مىرزا ھەيدەرنىڭ دادىسى مۇھەممەد ھۈسەيىن مىرزىنى تاشكەنت رايونىنىڭ باش ۋالىيسى قىلىپ بەلگىلىگەن. بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ھۈسەيىن مىرزا كاشغەردىكى ئۇزۇن يىل ياشىغان ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ، شۇ ئورۇندا ئىشلەيدۇ. مىرزا ھەيدەر ھەم دادىسىنىڭ تەربىيىسىدە تاشكەنتتە بالىلىق چاغلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. 1508 ـ يىلى مۇھەممەد ھۈسەيىن مىرزا شەيبانىخان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. مىرزا ھەيدەر كابۇلغا بېرىپ، بابۇر شاھنىڭ تەربىيىسىگە كىرىدۇ. 1508 ـ يىلى سەئىدخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئەنجانغا كېلىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىغا قاتنىشىدۇ. كېيىن سەئىدخانىنىڭ ئابدۇرەشىت ۋە ئىسكەندەر قاتارلىق ئوغۇللىرىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ئوردا ئەزالىرىنىڭ بىر مۆتىبىرىگە ئايلىنىدۇ، شۇنداقلا سەئىدخانغا ئەگىشىپ، يەركەن خانلىقىنى قۇرۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ.

1533 ـ يىلى، سەئىدخان ئۆلگەندىن كېيىن، ھىندىستانغا ھىجرەت قىلىپ، بابۇر شاھنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن شاھ (1530 ـ 1556) نىڭ ئوردىسىدا يۇقىرى مەنسەپكە ئىگە بولدى. كېيىن تىبەت ۋە باشقا جايلاردا ئۇرۇشقا قاتناشتى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ بۇ جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىمەكچى بولدى. لېكىن، رەشىدخانىنىڭ ئۆزىنىڭ تاغىسى مۇھەممەد مىرزا ۋە ئۆز ئىنىسى ئىسكەندەرلەرنى ئۆلتۈرگەن خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ، لاداق، كەشمىر قاتارلىق جايلاردا ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تىكلەشكە كىرىشتى. 1541 ـ 1551 ـ يىلغىچە كەشمىرده ئالاھىدە بىر ھۆكۈمەت قۇرۇپ تۇرۇپ قالدى. لېكىن،

---

① مىرزا ھەيدەرنىڭ تۇغۇلغان يېرى توغرىلىق مەنبەلەرنىڭ بەزىلىرىدە تۇرپان، بەزىلىرىدە تاشكەنت دەپ كۆرسىتىلە-دۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئۇزۇن يىل كاشغەر ھۆكۈمرانلىرى بولۇپ تۇرغان، شۇڭا كۆپچىلىك ئىلمىي خادىملار ئۇنىڭ يۇرتىنى كاشغەر دەپ كۆرسىتىدۇ. (ۋالىك جۈلەي سۆزى)

② دوغلات قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، بەزىلەر ئۇلارنى «قۇتلۇق» دېيىلگەن تۈرك قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان دېسە، بەزىلەر، موڭغۇل قەبىلىسى دەيدۇ، نېمىلىكىم بولمىسۇن ئۇلار، جىڭگىزخانىنىڭ باش كۆتىرىپ چىقىشى بىلەن موڭغۇللارنىڭ قەبىلىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭغا كەلگەن.

③ قەشقەر ئوپالدا دوغلات دېگەن بىر كەنت نامى بار بولۇپ، قەدىمكى دوغلاتلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىشى مۇمكىن.

1551 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، كەشمىرگە تەۋە بەرىال دېگەن جايدا توپلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدىن باشقا يەنە بىر داستانى بار. بۇ ھەقتە مەنبەلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ. «ھەيدەر مىرزىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا چاغاتاي تۈركچىسى بىلەن نەزمە شەكلىدە يازغان «جاھاننامە» ناملىق ئەسىرى بولۇپ، بىر ھىندى ھېكايىسىنىڭ پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلار مۇھىتىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ ئىشلەنگەن راۋان ئاداپتاسىيۇن (غەيرىي بىر تىلدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يەرلىك ئۇسۇلغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلىش) تىن ئىبارەت 125 بەتلىك بۇ ئەسەرنىڭ بىر قول يازما نۇسخىسى پروسىيە دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. مۇئەللىپنىڭ ناھايىتى قابىلىيەتلىك بىر شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بۇ ئەسەرنىڭ خاتىمىسى 1533 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يېزىلغان بولسىمۇ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان كاشغەر ھۆكۈمدارى سەئىدخان بىلەن بىرلىكتە 1528 ـ يىلى قىشتا ناھايىتى ناچار شارائىتتا تىبەت ۋە بەدەخشان سەپەرلىرىدە بولۇۋاتقان چاغدا، قارلار ئارىسىدا بەدەخشاننىڭ قەلئەئى زەپەر قەلئەسىدە قامىلىپ قالغان ۋاقتىدا يېزىلغانىدى». [1]بۇ بايانلار «تۈرك ئېنىسكلوپېدىيىسى» دىمۇ ئوخشاش مەزمۇندا قەيت قىلىنغان[2]

مىرزا ھەيدەر يالغۇز دۆلەت ئەربابى، ھەربىي قوماندان ۋە تارىخشۇناس، ئەدىب بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ماھىر ناتىق ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ يۈكسەك ئىقتىدار ۋە ئالىيجاناب سۈپەتلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەسرەلەردىن بېرى يادلىنىپ كېلىنگەن. بۇنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە يەركەنلىك شائىر ئابدۇغەففارنىڭ ھىجرىيە 1274ـ (مىلادى 1857ـ1858ـ) يىلى يازغان «خەيرۇل كەلام» ناملىق بىر شېئىرىدىكى مۇنۇ قۇرلارنى مىسال قىلىمىز.

رىۋايەت قىلورلاركى ھەيدەر ئەمىر،
بار ئېردى فەراسەتتىن مەھتەر ئەمىر.
ئۆزى يارکەندىيۇ، دانا ئىدى،
فەساھەت، بەلاغەتتە گويا ئىدى.
ھەم ئېردى جەۋانمەردى ئەھلى زەمىن،
كى خۇشخۇيۇ خۇيگۇي شېرىن سۇخەن[3].

2 ـ «تارىخي رەشىدى»

مىرزا ھەيدەر كەشمىرده ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلده مەشھۇر ئەسەر «تارىخي رەشىدى»نى يېزىپ چىقتى[4][5]. بۇ «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىده بىر قىممەتلىك ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»[6]. «تارىخي رەشىدى» تۇغلۇق تۆمۈرخان (1330 ـ 1363) دىن ئابدۇرىشىتخان زامانىسىغىچە بولغان ئىككى

---

① «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» V تۇم، 1 ـ قىسىم، 388 ـ بەت، تۈركىيە نەشرى.

② يېقىنقى يىللاردىن بۇيان خوتەندىن «دىۋانى ئايازى» ناملىق بىر توپلام بايقىلىپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. بۇ توپلامنىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر بولسا كېرەك، دېيىلمەكته.

③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىلى، 3 ـ سان، 62 ـ بەت.

④ ئاپتور بۇ كىتابنى دەسلەپ پارسچە يازغان. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، مەزكۇر ئەسەرنى شەخسەن ئۆزى چاغاتاي يېزىقىدا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ چىققان. ئەپسۇسكى بۇ نۇسخا ھازىرقى ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم ئەمەس.

⑤ بۇ ئەسەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىندى.

⑥ لىۋجۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 790 ـ بەت. 1 ـ قىسىم، 1986 ـ يىلى نەشرى.

ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدىكى تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ بېرىشكە بېغىشلانغان. ئۇنىڭ «تارىخىي رەشىدى» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، بۇ ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، ئابدۇرىشىتخان ئىبنى سەئىد ئىبنى ئەھمەد يۇنۇسخانىنىڭ نامىغا ئاتالغان. مىرزا ھەيدەرنىڭ ئۆزىنىڭ چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ئەسىرىنى ئابدۇرىشىتخانغا ئاتىغانلىقى ئۈنىڭ ئابدۇرىشىتخانغا بولغان سەمىمىي دوستلۇقى، ئابدۇرىشىتخان ئالدىدا ھېچقانداق گۇناھى يوقلۇقى... جۈملىدىن ئابدۇرىشىتخاندىن رەنجىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەينى زامانداا تۇغلۇق تۆمۈرخان نەسەبىدىكى خانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئابدۇرىشىتخان ئىدى.

«تارىخىي رەشىدى»نىڭ مەزمۇنى خېلىلا كەڭ. ئاپتور ئەسىرنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ھاكىمىيەتكە چىقىشىدىن (1348) باشلايدۇ. ئۇنىڭدا شەرقتە يەنى شىنجاڭدا يەركەن خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى، خانلىقنىڭ قۇرغۇچىسى سەئىدخانىنىڭ ۋاپاتى، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ تەختكە چىقىشىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. «تارىخىي رەشىدى» خۇددى ئاپتور ئۆزى ئېيتقاندەك «تەزكىرى زەنجىرلىرى ئۇزۇل-مەي بىر - بىرىگە باغلانغان» ئىككى ئەسىرلىك تارىخىي ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن ئەسەر تىلى جەھەتتىن خۇددى «بابۇرنامە»گە ئوخشاش بولۇپ، بەدىئىي ئەسەر يادىكارلىقلىرى سۇپىتىدە يەركەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات تارىخىدا ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

«تارىخىي رەشىدى»نى بەدىئىي ئەسەر سۇپىتىدە قارىغىنىمىزدا ئۇنى ئىككى ئەسىرلىك ۋەقەنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىككى تومۇلۇق داستان دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇ شەرق داستانچىلىقىدەك ۋەقەلەر بايانى جەريانىدا ئۆز قارىشىنى شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىدۇ. ئەسىرىي بايانلىرىدىمۇ ھېسسىيات بىلەن يوغۇرۇلغان چاچما شېئىرىي تىل ئىشلىتىلگەن ئورۇنلار ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن، مىرزا ھەيدەر تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىشتا ئۆز دەۋرىنىڭ رېئالىستى سۇپىتىدە ئىش تۇتتى. ئۇ: «تارىخچىلار ئادەتتى تەزكىرە زەنجىرىنى ئۈزمەستىن قانچىلىك ئېيتىشقا لايىق بولسا، ئۇنى دەپ ئۆتۈش ۋە قاندىق بولسا شۇنداق شەرھلەپ ئۆتۈشتۈر» دەيدۇ. ئۇ بۇ پرىنسىپقا باشتىن - ئاخىر شەخسىي غەرەز ئارىلاش-تۇرماي ئىزچىل ئەمەل قىلغىنى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز دۇنيا قارىشىدىكى ئىدېئالىزم، قاتمال سوفىزم يوپۇقىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىككى ئەسىرلىك تارىخىنى بىرقەدەر تەپسىلىي، رېئال بايان قىلىپ جاھان تارىخىغا ئىنتايىن زور ھەسسە قوشتى.

3 - «جاھاننامە»

مىرزا ھەيدەر يەركەندە سەئىدخانغا ئەگىشىپ يۈرگەن چاغلىرىدا «جاھاننامە»نامىلىق بىر داستان يازغان[1]. بۇ ئەسەر 1528 - 1533 - يىللىرى يېزىلغان. مىرزا ھەيدەر ئەدەبىي ئىجادىيىتە «ئاياز شىكەستە» ياكى «ئاياز» دېگەن سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلغان.

«جاھاننامە» ئاپتورنىڭ تىبەت ۋە بەدەخشان سەپەرلىرى جەريانىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

---

① «جاھاننامە» ئىلگىرى «ئاياز بەگ قۇشچى» ياكى «ئاياز شىكەستە» دېگەن ئايرىم بىر شائىرنىڭ ئەسىرى دەپ قارىلىپ كېلىنگەن. بېقىنقى تەتقىقاتلاردىن، بۇ ئەسەرنىڭ مىرزا ھەيدەرنىڭ ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى، شۇنداق بولسىمۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈشنى چەتكە قاقمايدۇ.

بىلەن مەسنەۋى شەكىلدە يېزىلغان[1]. يەركەن خانلىقى دەۋرى بەدىئىي تەپەككۇر تەرەققىياتىدا ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. شۇنىڭدەك ئۆز دەۋرىدىكى يىرىك داستان. داستاننىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى ۋە ئىدىيە، بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىغاندا ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتى— تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تراديتسىيىسىنى ناۋاتۇرلۇق بىلەن داۋاملاشتۇرغان. ئەسەر يېزىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئۇسلۇبى بويىچە مەسنەۋى شەكىلدە يېزىلغان بولۇپ، تەخمىرى ۋە چاھارىيالارغا «ھەمدۇ سانا» 60 مىسرانى ۋە داستاننىڭ يېزىلىش سەۋەبلىرىگە 160 مىسرانى، ئاپتور ھېسسىياتىغا ئالاقىدار مەسىلىلەرگە 32 مىسرانى بېغىشلايدۇ. ئەسەرنىڭ تۈپ ئىدىيىسىنى ئىسپاتلايدىغان—بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق كۆرسىتىدىغان قىسىمغا 2398 مىسرا بېغىشلىنىدۇ.

داستان، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى پىششىق، چوڭقۇر، ئىجادىي ئۆگىنىش ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغان[2].

«جاھاننامە» نىڭ يېزىلىش مەقسىتى شۇكى، شائىر گۈمانىزىملىق ئىدىيىدە چىقىپ تۇرۇپ، يەركەن خانلىقى دەۋرىدە شىنجاڭغا يامراشقا باشلىغان ئىشانلىق تەركىدۇنياچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، خەلق ئۆز قولى بىلەن ياراتقان بەخت ـ سائادەتنى قوغداپ قېلىشتىن ئىبارەت. بۇلاردىن باشقا شائىر يەنە كۆپلىگەن ئىلغار پىكىرلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مىرزا ھەيدەر ئۆزىنىڭ تۇپ ئىدىيىسىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن «جاھاننامە» نىڭ سۈژىتىنى خەلق قىسسىلىرى ئاساسىغا قۇرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تەخت، تاشقەدەھ، شام ھەققىدىكى ئۇچ پارچە ئاساسىي ھېكايە داستاندىكى ۋەقەلىكلەر ئىچىدە تەسىرلىك بولۇپ ھەم كىتابخان دىققىتىنى ئۆزىگە ئالاھىدە تارتىپ، شائىرنىڭ تۇپ مەقسىتىنى ئىپادىلەيدۇ. داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى مۇنداق:

بىر زامانلاردا شەھرىيار نامىلىق بىر مەملىكەتتە شەھسۇار ئاتلىق بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇلسىزلىق دەردىدىن باشقا ھېچقانداق غېمى يوق ئىدى. پادىشاھ شەھسۇار 200 ياشقا يېقىنلاشقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىسمىنى فىروز شاھ قويىدۇ. ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە باتۇر بولۇپ ئۆسۈپ بالاغەتكە يەتكەن فىروز شاھ خۇشال ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، كەچلىك بەزمىدە شاراب ئىچىپ، ئۇخلاپ چۈش كۆرىدۇ. چۈشىدە گۈزەل چاھار باغدىكى قەسىر ئىچىدە، پەرىلەر ئارىسىدا بولىدۇ. پەرىلەر ئۇنى تەخت ئۇستىگە تەكلىپ قىلىدۇ. فىروز شاھ پەرىلەر شاھى گۈزەل رەنا ئۇيۇشتۇرغان بەزمىدە ئۇ سۈنغان بىر جام شارابنى ئىچىپ خۇددىنى يوقىتىدۇ. ئويغانغاندىن كېيىن ئۇلاردىن ھېچ نام ـ نىشان كۆرمەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ رەنا ئىسىملىك بۇ پەرىزاتلار شاھىغا ئاشىق بولۇپ، كۈن ـ تۈن ئۇنىڭ ئوت ـ پىراقىدا يانىدۇ. ئەھۋالى كۈندىن ـ كۈنگە يامانلىشىشقا باشلايدۇ. بۇ ئىشنى پەم قىلغان سەلىم ئاتلىق ۋەزىر فىروز شاھنىڭ سىرداش دوستى بولغان ئۆز ئوغلى فىروزراينى شاھزادىنىڭ غەمكىن بولۇشىدىكى سەۋەبنى ئۇقۇشقا ئۇندەيدۇ. شاھزادە چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى فىروزرايغا ئېيتىدۇ. ئىككى دوست مەسلىھەتلە-

---

① بۇ داستاننىڭ ھازىر ش ئۇ ئا ر تەۋسىدە ئىككى خىل قول يازما نۇسخىسى بار بولۇپ، بىرى ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ماتېرىياللار بۆلۈمىدە، يەنە بىرى ش ئۇ ئا ر قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئالدىنقىسى ت. ئابىخان، ئا. ھاجىلارنىڭ تەييارلىشى بىلەن «بۆلاق» ژۇرنىلىنىڭ ئومۇمىي 9 ـ سانى (1983 ـ يىللىق) دا ئېلان قىلىنغان. كېيىنى ئا. تۇردىنىڭ تەييارلىشى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 ـ يىلى ئايرىم كىتابچە بولۇپ نەشر قىلىندى.

② مەنبەلەردە ئەسەرنىڭ ئەسلى ۋەقەلىكى ھىندى ھېكايىلىرىدىن كەلگەن دېيىلىدۇ.

شىپ، بۇ سىرنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىققا، رەنانىڭ ۋاسالى نېسىپ بولغۇچە تاقەت قىلىشقا، بۇرۇنقىدەك ئويناپ ـ كۈلۈپ يۈرۈشۈرىشكە كېلىشىۋالىدۇ. كېيىن شاھزادىنىڭ تەلىپى بىلەن ئاتىسى ئۇنى ئوۋغا ئېلىپ چىقىدۇ. ئوۋدا ئۇنىڭ ئالدىدىن بىر كېيىك ئۆتىدۇ. فىروز شاھ ھېچنېمىگە قارىماي كىيىكنى قوغلاپ، ئاخىرى چۈشىدە كۆرگەن چاھار باغقا كېلىپ قالىدۇ. پەرىلەر ئۇنى كۆشكىگە سېلىپ پەرىزات رەنانىڭ قېشىغا ئېلىپ كىرىدۇ. شاھزادە رەنانى كۆرۈش بىلەن تەڭ بىھوش بولۇپ يىقىلىدۇ. پەرىلەر شاھى ئۇنى ئۆز قۇچىقىدا ھۇشىغا كەلتۈرىدۇ. ئۇلار تەخت ئۈستىدە خۇشال بەزمە قۇرۇپ ئەھۋاللىشىدۇ. پەرىزات شاھزادىگە ئۆچ تۇرلۈك شەرت قويۇپ، ئۇنى ئورۇنلىسا، ۋىسال گۈلىستانىغا مۇيەسسەر بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ شەرت بويىچە پەرىزات ئۆچ نۆۋەت ئۇخلىغاندا، قاتتىق ئۇن بىلەن ۋارقىرىماي، قول بىلەن تۇرتمەي، گۈزەل ۋە مەنىلىك سۆز بىلەن ئۇنى ئۆچ قېتىم ئويغىتىش كېرەك ئىدى. پەرىزات بىرىنچى قېتىم ئۇخلىغاندا، شاھزادە پەرىزات ياتقان تەخت بىلەن سۆزلىشىدۇ.

تەخت بولسا—بىر زامانلاردا مىسىر سەھراسىدىكى نىل دەريـاسى بـويىدا ئـۆسكەن بۇك ـ باراقسان دەرەخ بولۇپ، ئەتراپقا قويۇق سايە تاشلاپ، تومۇزنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە يولۇچىلارغا ئارام بېغىشلار ئىدى. كۈنلەر ئۆتۈپ، قۇرۇپ، قاقشال بولۇپ، ئاخىرى تەخت قىلىنىدۇ. شاھزادە تەختنىڭ ھېكايىسىگە ئۇلاپلا ياغاچچى، تىكىمچى (تىككۈچى)، زەرگەر ۋە مۇللا قاتارلىق تۆت سەپەرداشنىڭ ياغاچتىن ياسىلىپ، گۈزەل قىز ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن سەنەم ئۈستىدىكى مۇرەككەپ دەۋانى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پەرىزات ئىختىيارسىز ئويغىنىدۇ ـ دە، بىرىنچى شەرت ئادا بولىدۇ.

پەرىزات ئىككىنچى قېتىم ئۇخلىغاندا، شاھزادە تاشتىن ياسالغان مەي قەدەھى بىلەن ئەھۋاللىشىدۇ. تاش قەدەھ بىر زامانلاردا ئاسماندىن چۈشۈپ، ئىلبىرىز تېغى ئۈستىدە مۇئەللەق توختاپ قالغان سەنگى نەھەڭ (چوڭ مىتورىد) بولۇپ، سۇلايمان، جەمشىت، كەيقۇباد، ئاد قەۋمى ۋە ئىسكەندەر دەۋرلىرىنىمۇ بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى، كېيىن قاتتىق يەر تەۋرەش نەتىجىسىدە غۇلاپ چۈشۈپ، پارچە ـ پارچە بولۇپ، ئاخىرى ئوبۇلخەيرى ھەككاك ناملىق تاشچى تەرىپىدىن قەدەھ (قاچا) قىلىپ ياسالغانلىقىنى ھېكايە قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق بۇ دۇنيانىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىش ئۈستىدە ئىكەنلىكىدىن ۋە ئۇنىڭ پەلەك ھادىسىلىرى سەۋەبىدىن ئىكەنلىكى توغرۇلۇق شىكايەت قىلىدۇ. شاھزادە تاش قەدەھنىڭ ھېكايىسىگە ئۇلاپ، زاھىت قىزغا تەڭلا ئاشىق بولۇپ قالغان سەنگىباز (تاش ئاتار)، بەگ، سىپاھ قاتارلىق ئۆچ كىشىنىڭ قىز دېۋە قولىدىن قۇتۇلدۇرۇلغاندىن كېيىنكى مۇرەككەپ دەۋانى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پەرىزات يەنە ئىختىيارسىز ئويغىنىدۇ ـ دە، ئىككىنچى شەرت ئادا بولىدۇ.

پەرىزات ئىككىنچى قېتىم ئۇخلىغاندا، شاھزادە تاشتىن ياسالغان مەي قەدەھى بىلەن ئەھۋاللىشىدۇ. تاش قەدەھ بىر زامانلاردا ئاسماندىن چۈشۈپ، ئىلبىرىز تېغى ئۈستىدە مۇئەللەق توختاپ قالغان سەنگى نەھەڭ (چوڭ مىتورىد) بولۇپ، سۇلايمان، جەمشىت، كەيقۇباد، ئاد قەۋمى ۋە ئىسكەندەر دەۋرلىرىنىمۇ بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى، كېيىن قاتتىق يەر تەۋرەش نەتىجىسىدە غۇلاپ چۈشۈپ، پارچە ـ پارچە بولۇپ، ئاخىرى ئوبۇلخەيرى ھەككاك ناملىق تاشچى تەرىپىدىن قەدەھ (قاچا) قىلىپ ياسالغانلىقىنى ھېكايە قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق بۇ دۇنيانىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىش ئۈستىدە ئىكەنلىكىدىن ۋە ئۇنىڭ پەلەك ھادىسىلىرى سەۋەبىدىن ئىكەنلىكى توغرۇلۇق شىكايەت قىلىدۇ. شاھزادە تاش قەدەھنىڭ ھېكايىسىگە ئۇلاپ، زاھىت قىزغا تەڭلا ئاشىق بولۇپ قالغان سەنگىباز (تاش ئاتار)، بەگ، سىپاھ قاتارلىق ئۆچ كىشىنىڭ قىز دېۋە قولىدىن قۇتۇلدۇرۇلغاندىن كېيىنكى مۇرەككەپ دەۋانى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پەرىزات يەنە ئىختىيارسىز ئويغىنىدۇ ـ دە، ئىككىنچى شەرت ئادا بولىدۇ.

پەرىزات ئۈچىنچى قېتىم ئۇخلىغاندا، شاھزادە ئوردىدا ياندۇرۇلغان شام بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ. شام بىر زامانلاردا قوزا بولۇپ، ئىككىنى قوزىلىغان، بۇ قوزىلار ۋە ئۆزى يەنە قوزىلاپ، بەش ـ ئالتە يىل ئۆتمەستىنلا ئۆز ئىگىسىنى باي قىلىۋېتىدۇ، ئاخىر قەبرىپ، قىسىر قالغاندا، سەمرىتىلىپ قاسساپقا سېتىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ گۆشى كىشىلەرگە ئوزۇق، يېغى شامنىڭ خام ماتېرىيالى قىلىنىدۇ، (بۇ ئارقىلىق خۇشاللىق مىنۇتلىرىنىڭ كەينىگە خاپىلىق ئېلىپىنتلىرى يوشۇرۇنۇپ تۇرىدىغانلىقىدىن شەپە بېرىدۇ ھەم شائىر ۋاپاسىز پەلەكنىڭ جەبرىدىن شىكايەت قىلىدۇ). شاھزادە شامنىڭ ھېكايىسىگە ئۇلاپلا قاراقچى تەرىپىدىن بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىنغان ئىككى دوستىنىڭ بىرىنىڭ مەشۇقى بولغان

قىز تەرىپىدىن باشلىرى بىلەن گەۋدىلىرى ئالماشتۇرۇلغان ھالدا تىرىلدۈرۈلگەندىن كېيىنكى قىز تەۋەلىكى ھەققىدىكى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، پەرىزات يەنە بىر قېتىم ئىختىيارسىز ئويغىنىدۇ -دە ئۇچىنچى شەرت ئادا بولىدۇ.

ئۇچ شەرت مۇۋەپپەقىيەتلىك ئادا قىلىنغاندىن كېيىن پەرىزات ئۆز ۋەدىسى بويىچە شاھزادىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتىدۇ. قىزنىڭ ئاتىسى شاھ تاجى، ئانىسى ماھرۇيلەر كېلىپ، قىزنىڭ بەختىدىن شادلىنىپ، ئىككى ئاي توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

ئاپتور داستانىنىڭ مۇشۇ يېرىدە شاھزادىنىڭ ئاتىسى شەھىسۋارنىڭ ئۆز ئوغلىنىڭ دېرىكىنى ئالالماي، ھىجران ئازابىدا دەرد تارتقانلىقىنى، ئانىسىنىڭ پەرزەنت پىراقىدا ئۆرتىنىپ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى ھېكايە قىلىدۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە شاھزادە چۈشىدە ئاتىسىنى قاراڭغۇ ئوردا ئىچىدە ئوغلىنىڭ دىدارىنى تىلەپ، ناله - پەريات چېكىۋاتقان ھالدا كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە مەلىكە رەنانى ئېلىپ شەھىرى سىمىنگە بارىدۇ. شەھىسۋار تاجۇ تەختنى ئوغلىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ ۋاپات بولىدۇ. فىروز شاھ تەختتە 150 يىل ئولتۇرىدۇ. كېيىن مەلىكە رەنا ۋاپات بولۇپ، فىروز شاھ سەلتەنەتتىن ۋاز كېچىدۇ. لېكىن، خەلقنىڭ ئارزۇسى ھەمدە ۋەزىر فىروزراينىڭ نەسىھىتى بىلەن تەختنى ئوغلى پەررۇخسۇۋارغا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. شەھىسۋار تەركىدۇنيالىقنى تاشلاپ، ئوغلىغا ئەل - يۇرتنى باشقۇرۇش رەسىم - يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىپ يۇرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئوۋغا چىقىپ، ھېلىقى كېيىكنى يەنە ئۇچرىتىدۇ. ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، بۇرۇنقى چاھار باققا يېتىپ بارىدۇ. قارىسا ئىلگىرىكى ئاۋاتلىق ۋە بەزمىچى پەرىزاتلاردىن ئەسەرمۇ كۆرۈنمەيدۇ... شۇنىڭ بىلەن داستان ۋەقەلىكى ئاخىرلىشىدۇ.

شائىر يۇقىرىدىكى ئۇچ ھېكايىنى پەلەكنىڭ كارامىتى دەپ خۇلاسىلايدۇ. ئاپتور داستانى مەلۇم بىر مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن يازغان. بىز شائىرنىڭ مەقسىتىنى بىلىش ئۈچۈن، ئەينى دەۋردىكى مۇھىم، ھالقىلىق ۋەقەلەرنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز. سەئىدخان يەركەن خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۇنى مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىر تالاي ئىشلارنى ئىشلىدى. دەسلەپكى چاغلاردا ئۇنىڭ چارە - تەدبىرلىرى تېز ئۈنۈم بەردى. بىر مەزگىللىك گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. ئۇ ئىسلام دىنى مەزھەپلىرىنىڭ ئۆلىمالىرىغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش بىلەن بىرلىكتە، ئىشانلىقنىڭ يەركەن خانلىقى تەۋەسىگە ئېقىپ كىرىشىگە يېشىل چىراق يېقىپ بەردى. ھەتتا سەئىدخان 1522 - يىللىرى، ئىشانلىققا قاتتىق بېرىلگەنلىكتىن، تەختىنى ئەمدىلا 13 ياشقا كىرگەن ئوغلى ئابدۇرىشىتكە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. ئۇنىڭ بۇ تەلىپى ئوردىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى. شۇنداقلا ئۇنىڭغا دۆلەت ئىشلىرىنى پۈختا ئىشلەشنىڭ لازىملىقى توغرۇ- لۇق نەسىھەتلەر قىلىندى. شۇنداق بولسىمۇ، سەئىدخان ئىچىملىكلەرگە قاتتىق بېرىلىۋەر- دى. ھەشەمەتلىك زىياپەتلەر ئۈزۈلمىدى، ماتېرىياللاردىن بىلىنىشچە، ئۇ كېچە - كېچىلەپ ئىچىملىك ئىچەتتى. بۇ ھال ئۇنى روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن خېلىلا ئاجىزلاشتۇردى. شۇڭا ئۇ يەنە بىر مەزگىل دۆلەت ئىشلىرىغا قىزىقمايدىغان بولۇپ قالدى. ھەتتا، 1525 - يىلى ئىشانلارنىڭ پىرلىرىغا قول بەرگەندىن كېيىن كېچە - كېچىلەپ زىكرى - تىلاۋەت قىلىدىغان، مۇراقىبىدە ئولتۇرىدىغان ۋە ئۆزىچە سۆزلەيدىغان بولۇپ قالدى. ئەمىر- لىرىنىمۇ بۇ ئىشقا تەكلىپ قىلدى. بۇ ھال ناھايىتى ھەشەمەت بىلەن تىكلەنگەن يەركەن خانلىقىنىڭ تېز گۈللىنىشى ئۈچۈن خېلى ئېغىر تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. شۇڭا ئۇ تەختىنى ئىككىنچى قېتىم ئىنىسى ئىمىن خوجىغا ئۆتۈنۈپ بەرمەكچى بولدى. لېكىن رەت قىلىندى.

دەل مۇشۇ مەزگىلدە ئوردىنى ۋە دۆلەتنى پارچىلايدىغان بىرمۇنچە كۆڭۈلسىز ئىشلار ئارقا-ئارقىدىن يۈز بەردى. بۇلار سەئىدخاننى يۇقىرىقىدەك يامان ئادەتلەردىن قۇتۇلۇشقا ئۇندەيتى. شۇڭا، سەئىدخان بىر مەزگىل گۇناھلىرىغا تۆۋە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ كېسەللىكتىن ئۇزۇل - كېسىل قول ئۇزەلمىدى. شائىرنىڭ ئالدىدىن مانا مۇشۇنداق قىسمەتلەر بىر - بىرلەپ ئۆتمەكتە ئىدى. ئۇ ئۆزى سەئىدخان بىلەن بىرلىكتە قان كېچىپ، جەڭ قىلىپ، تىكلىگەن بىر خانلىقنىڭ ھالاك بولۇش ئېھتىمالىنى ئالدىن سېزىپ قالدى. ئۇنى بۇ خەۋپ - خەتەردىن تېز قۇتۇلدۇرۇۋېلىش زۆرۈرىيىتى ئەينى دەۋر ئىدىئولوگ-لىرىنىڭ زىممىسىگە مۇقەددەس بىر ۋەزىپە بولۇپ چۈشكەن. ئەڭ ئالدى بىلەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئىشىنى ئۆز دەۋرىنىڭ مۇتەپەككۇرى ھېسابلانغان شائىر مىرزا ھەيدەر ئۈستىگە ئالدى. ئۇ ئەدەبىياتتىن ئىبارەت بۇ ئەپچىل قورالدىن پايدىلىنىپ، ئىبرەتلىك ھېكايىلەر، ئۇلگىلىك ئوبرازلار، فانتازىيە بىلەن تۇرمۇش بىرلەشتۈرۈلگەن ۋەقەلىك تەپسىلاتى ئارقىلىق سەئىدخانغا ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئىشانلىق يولىغا كىرىپ، رېئاللىقتىن قول ئۇزۇپ، كۆز ئالدىدىكى تۇرمۇش مەنزىرىنى يوقىتىۋېتىشكە ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئىشرەتخور ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە روھانىيلارغا ئىبرەت قىلماقچى بولدى.

«جاھاننامە» دە تۇرمۇش چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرىلىدۇ. شائىر ھاياتنى رېئالىزملىق كۆز بىلەن كۆزىتىدۇ. ئەمما، رومانتىزم بىر قالقان بولۇپ شائىرنىڭ ئېيتماقچى بولغان ھەقىقىي مۇددىئاسىنى زور دەرىجىدە يېپىپ كۆرىدۇ. شائىر، قولغا كەلگەن بەخت - سائادەتنى قەدىرلەش، ئۇنى ئۇزۇن مۇددەت ئىگىلەپ تۇرۇشنىڭ ئۆزى كىشىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى، ئابرۇيىنى ساقلاشنىڭ مۇھىم كاپالىتى دەپ ھېسابلايدۇ. مىرزا ھەيدەر گۈمانىزم ۋە غايىۋى شاھ، غايىۋى دۆلەت چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يەنى، شائىر داستاندا، يىرىك فېئودالىق دۆلەت قۇرۇپ، ئۇنى ئادىل، بىلىملىك شاھقا تاپشۇرۇپ، خەلققە بەخت - سائادەت يارىتىش ئىدىيىسىنى ئالغا سۈرمەكچى بولدى. ئەمما، شائىر بەخت - سائادەتنى ئۇزۇنغىچە قوغداپ قېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەپلا قالماستىن، بەلكى بۇنداق بەختلىك تۇرمۇشنىڭ ھەم مەڭگۈلۈك ئەمەسلىكىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىدۇ.

ئومۇمەن، شائىر گۈمانىزملىق ئىدىيىنى ئاساس قىلىپ، يەركەن خانلىقىنى تۇزەش، ئۇنى تېخىمۇ يۇكسەلدۈرۈش، ئىشانلىق خاھىشىنى چەكلەش، خەلق ئۆز مېھنىتى بىلەن يارىتىۋاتقان بەخت - سائادەتنى قوغداش لازىملىقىنى ئۇمىد قىلىپ يۇكسەك ئارزۇ - ئارمانلار ئىچىدە پەرۋاز قىلىپ، ئوتلۇق ھېسسىياتى بىلەن بۇ داستاننى ۋايىغا يەتكۈزۈپ تاماملىغان. بۇ قاراشنىڭ مىسالى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى داستان قۇرلىرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ چىقساق بەلگىلىك چۈشەنچىگە كېلىمىز.

ئاتابەكرى ئىدى كاشغەر ھاكىمى،
كى يوق ئېردى رۇستەمدىن ئانىڭ كەمى.
ئانىڭ مۇلكىدەكى ئېل - ئۇلۇس تامام،
تاپىپ ئېردى بەندۇ بەلادا مەقام.
ئۆلۈپ بەندۇ زىندانىدا ئۆلگەنلەردى،

قازىق بىرلە دەرمانده قالغانلاردى.
تۇتۇپ بەئىزىلەرنىڭ قۇلاغىن كېسىپ،

قۇلاغۇ ئىلىكۇ ئاياغىن كېسىپ.
يېتىپ خان ئالدىم ئەلىپ قەلئەسىن،

تەۋبەتكە قاچىپ ئول سالىپ قەلئەسىن.
سوغۇنغە توشۇپ چىرىك ئاخىر يېتىپ،
باشنى ئەلىپ كەلدىلەر قۇل ئىتىپ.

بۇ مىسرالاردا يەركەن خانلىقىدىن ئىلگىرىكى كاشغەر ھاكىمى ئاباباەكرى مىرزىنىڭ مىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ئىچكى قىسمىدا تولىمۇ مۇستەبىت سىياسەت يۈرگۈزۈپ خەلق ئۈستىگە مىسلىسىز زۇلۇم ۋە بالايىئاپەتلەرنى يۈكلىگەنلىكىنى كۆچلۈك پاش قىلغان. ئاباباەكرى دەۋرىنى مىسال قىلىپ ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلارنى ئادىل بولۇشقا، خەلق ئۈچۈن بەخت ـ سائادەت يارىتىشقا ئۈندىگەن.

مىرزا ھەيدەر بۇ داستانىدا چوڭقۇر بىر پەلسەپىۋى پىكىرنى، يەنى كائىناتنىڭ ئۆزلۈك-مىز ھەرىكەتتە ۋە ئۆزگىرىشتە بولىدىغانلىقىنى ھېكايەت شەكلىدە ئوبرازلاشتۇرۇپ، تۇغۇل-ماقتا ئۆلمەكلىك، خۇشاللىقتا قايغۇ ـ ھەسرەت، گۈللىنىشتە خارابلىق ئامىللىرى ساقلىنىدىغانلىقىنى، جاھان ئۆز ماھىيىتى بويىچە بۇ قانۇنىيەتكە زادى خىلاپلىق قىلمايدىغانلىقىنى، ئالەمنى، ھاياتلىقنى، خۇشاللىق ۋە گۈللىنىشنى مەڭگۈ ئۆزگەرمەس تۇرغۇن ھالەتتە دەپ قاراش غەبلەت ۋە نادانلىق بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن ۋە مۇنداق يازغان:

«ئاياز! ئەجەب غەپلەت ئەمەسمۇ بۇ،
كى سەن خاھى بىدار، خاھى ئۇيۇ.
نەۋاقتى نەسائەتكى سەندىن بۇگۈن،
ئۆتەر ئۆمۈر ئېرۇر ئول ئەمەستۇر ئۇ كۈن.
يوق نەرسە ئوشال ۋاقىت سائەت تۇرۇر،
كىم ئاي ـ يىلۇ ھەركۈنۇ —كۈن يورۇر.
ئۆتەردەك كۆرۈنەر ساڭا ئول ۋەلى،
يۈرۈرلەر جاھاندىن سېنى سورغالى.»

دەپ يېزىپ، ئۆتۈۋاتقان نەرسە ۋاقىت، سائەت، ئاي، يىل ئەمەس بەلكى ئۆمۈر، ۋاقىت، سېنىڭ كويىڭدا، ئۇ سېنى جاھاندىن ئېلىپ كەتمەك كويىدا يۈرىدۇ دەپ خىتاب قىلىدۇ. بۇ پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن خەلق رىۋايەتلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ ئەسەر ۋەقەلىكىنى كۆچلۈك فانتازىيىلىككە ۋە مۇكەممەللىككە ئىگە قىلغان.

دېمەك، شائىر داستانىنى يۇقىرى بەدىئىيلىك ۋە سالماق مەزمۇن ئارقىلىق تاماملىغان.

داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلەر ئۆز زامانىسى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ يۇقىرى بەدىئي قىممەتكە ئىگە.

XII باب. خوجىلار زامانىسىدىكى ئەدەبىيات

1§ . سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال

1 ـ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال

ئۇيغۇرلارنىڭ خوجىلار زامانى، يەنى 1678 ـ 1780 ـ يىللار ئارىلىقىدىكى ئەدەبىياتى يەركەن خانلىقى ئاخىرلاشقان، شىنجاڭدا خوجىلار ۋە جۇڭغارلارنىڭ بۆلۈنمە ھاكىمىيىتى ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ۋاقىت يەنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگۈچى بولغان ئارىلىقتىكى ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ دەۋر ئەدەبىياتى «زەلىلى دەۋرى ئەدەبىياتى» ياكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەپ ئاتالسىمۇ بولىدۇ.

موغۇلىستان خانلىقىنىڭ خانى ئەھمەدخانىنىڭ ئۆچىنچى ئوغلى سەئىد 1514 ـ يىلى مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى دۇغلاد قەبىلىسىنىڭ كاشغەرىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەركەندە خانلىق تەختكە چىقىپ يەركەن خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق 1680 ـ يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولدى.

يەركەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان موڭغۇل ئويراتلار جۇڭغار، تۇرغۇت، دوربۇت ۋە خوشۇت دېگەن تۆت قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى. مىڭ سۇلالىسى (1368 ـ 1644) نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە باتۇر قۇنتەيجى باشچىلىقىدىكى جۇڭغارلار كۈچىيىشكە باشلىدى. غالدان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئەتراپقا قارىتا يەنمۇ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىدى. ئۇ تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كېڭەيمىچىلىك نىشانىنى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا مەركەزلىشىپ ياشايدىغان ئۇيغۇرلار رايونىغا قارىتتى. يەركەن خانلىقى باتۇر قۇنتەيجى ۋە زەڭگىلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان چاغلاردىلا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە بىرقانچە قېتىم ئۇچرىغانىدى. غالدان تارىم ئويمانلىقى ۋادىسىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىش كويىدا بولۇۋاتقاندا، دەل يەركەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «قارا تاغلىقلار» بىلەن «ئاق تاغلىقلار» نىڭ ئوتتۇرىسىدە-كى كۈرەش تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىۋاتاتتى. «ئاق تاغلىقلار» نىڭ سەردارى ئاپئاق خوجا بۇ چاغدا غالداندىن ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ بۇ تەلىپى غالدان ئۈچۈن تېپىلغۇسىز بىر پۇرسەت بولدى. شۇڭا ئۇ يەركەن خانلىقىنى يىمىرىپ تاشلاپ تارىم ئويمانلىقى ياقىسىدىكى بوستانلىقلارنى ئۆزۈل ـ كېسىل بويسۇندۇرماقچى بولدى. 1678 ـ يىلى غالداننىڭ قوشۇنلىرى دەبدەبە بىلەن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، قارشى كۈچلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمائىل خاننى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەرنى ئەسىر ئالدى. ئاپئاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تارىم ۋادىسى جۇڭغارلارنىڭ ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان

ئورنىغا ئايلىنىپ قالدى.

جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا ئاساسلىقى خوجىلاردىن پايدىلىنىش سىياسىتىنى قوللاندى. ئۇلارنى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى ئۇمۇمىي جەھەتتىن باشقۇرۇش» قا قويدى. ئۆزلىرىگە گۈماشتا قىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلاردىن بەگ تەيىنلىدى. تىزگىنلەش، باج - خىراج ئېلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارغا قارىتا «بارىمتايلىق تۈزۈمى»نى قوللاندى، يەنى بۇ تۈزۈم بويىچە ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆزىنىڭ بىر ياكى بىرقانچە ئوغلىنى ئېلىغا بارىمتايلىققا ئەۋەتەتتى، ھەتتا بەزىدە خوجىلار ئۆزىمۇ بارىمتاي (تورغاق) بولۇپ تۇراتتى. ئەگەر كىمكى قارشىلىق كۆرسىتىدىكەن، جۇڭغارلار ئۇلارنى دەرھال تۇتقۇن قىلىپ ئېلىدا زىندانغا تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى خانلارنى تەيىنلەيتتى. يېڭى خانلار يەنىلا جۇڭغارلارغا ئۇلپان تاپشۇراتتى. مۇھەممەدخان ئەسىرگە ئېلىنغاندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقى «قارا تاغلىقلار»نىڭ سەردارى دانىيال خوجىنى ھەر يىلى 100 مىڭ تەڭگە كۈمۈش ئۇلپان تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن خانلىققا تەيىنلىدى. دانىيال خوجا 1730 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغارلار يەركەنگە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ (خوجان جاھان) ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلدى[1].

جۇڭغارلار خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تەخمىنەن 73 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن خوجىلارنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى بىرلەشمە ھۆكۈمرانلىقى تىكلىنىشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئاپئاق خوجا بىرقاتار كۆڭۈلسىز روللارنى ئوينىدى. ئۇ قورچاق خان بولۇش بىلەن بىرگە كۆپ ۋاقتىنى ۋە ئاساسىي زېھنىنى تەسەۋۋۇپنىڭ ئىشانلىق مەسلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا سەرپ قىلدى. ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مەسىلەرنى بولسا ئاساسەن نەزەرگە ئالمىدى ياكى ئاز ئويلىدى. قارشى گۈرۈھتىكىلەرنى رەھىمسىزلەرچە باستۇردى. بۇ خىل ئەھۋال پۈتكۈل خوجىلار زامانى، جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تارىخىغا قويۇق قارا سايە پەيدا قىلدى.

ۋەھالەنكى، بۇ مەزگىلدە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان بىر قىسىم خوجىلار تەلۋە، قارا قورساق، ئۆكتەم، ئىخلاسمەن ئىشانلار بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇنداق كىشىلەر بەزىدە يوشۇرۇن، بەزىدە ئاشكارا ھالدا مۇتەئەسسىپ خوجىلارنىڭ مەسلەك ۋە سىياسەتلىرى بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارىتتى ھەم بۇ ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي يۆنىلىشىنى تارىخنىڭ تەرەققىيات لوگىكىسى بويىچە ئالغا سىلجىتىشقا تۈرتكە بولاتتى.

ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىر پۈتۈن خوجىلار زامانىسى كۆرۈنۈشتە روھىي بۇرۇقتۇملۇق، چۈشكۈنلۈك، تەپرىقىچىلىك، تەركىيۋەتچىلىك قاتارلىق ھادىسىلەر بىلەن تولغاندەك بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭنىڭ بۇ بىر مەزگىللىك ئىجتىمائىي جەمئىيىتى ئىنسانلار تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ماسلاشقان ھالدا مۇئەييەن سۈر-ئەت بىلەن ئىلگىرىلىگەن بىر مەزگىل بولۇپ، ئەينى چاغدىكى تارىخنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى كەڭ ئەمگەكچى خەلق بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. لېكىن ھۆكۈمران تەبىقە خوجىلار جەمەتى بۇ خىل كۈچنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى تارىخىي ئەھۋاللاردىن ئوچۇق

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گورۇپپىسى يازغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى نەشرى، 343 - بەت.

چۇشىنىپ يېتەلەيمىز.

2 ـ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەھۋالى

1678 ـ 1780 ـ يىللار ئارىلىقىدىكى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى ئىجتىمائىي ئاساسلار ۋە سەۋەبلەر

1. بۇ مەزگىلدە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان خوجىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىقتىدارسىز، ئىشانلىق مەزھىپىنىڭ جاھىل تەرغىباتچىلىرى ياكى تەپرىقىچىلەردىن ئىبارەت. ئەمما، يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك، ئەينى چاغدا ئىلغار بولغان سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي كۈچلەرمۇ كۆپ ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال، پۈتكۈل خوجىلار زامانىسىنىڭ ئاساسىي مۇقامىنى تونۇشقا ئىجابىي ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بىر پۈتۈن خوجىلار زامانىسى بۆلگۈنچىلىك، تەپرىقىچىلىك، چېكىنىش، ئارازلىق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئومۇمىي جەريانى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئىلگىرىلەش رېتىمىگە ماسلاشقان. تەڭ قەدەمدە ئىلگىرىلىگەن، جۇملىدىن ئەدەبىياتتا زور يۈكسىلىش بولغان بىر دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ۋەھالەنكى، «خوجىلار زامانى» دېگەن بۇ نام ئۇيغۇرلارنىڭ 1678 ـ 1780 ـ يىللار ئىچىدە يارىتقان يۈكسەك بىر ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە نىشان قىلىنغان ئەمەس. ئۇ پەقەت شەكىل جەھەتتىكى ئاتالغۇدىن ئىبارەت.

بۇ مەزگىللىك ئەدەبىياتنىڭ ھەقىقىي مەزمۇنى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلغار پىكىرگە ئىگە ئەدىبلىرىنىڭ مەسئۇلىيەتچان ئەمگىكى بەدىلىگە كەلگەن نادىر ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادە قىلىنغان ئەينى رېئال تۇرمۇشنىڭ ئاكتىۋئىال ۋە ئوبرازلىق ئىپادىسىدىن ئىبارەت.

كىزى كەلگەندە، شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، خوجىلارنىڭ يۇقىرى قاتلام فېئودال روھانىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشانچىلىق، تەپرىقىچىلىك، تەركىيۋەتەنچىلىك قىلمىشلىرىغا ئاڭسىز يوسوندا ياكى زورلۇق ۋاستىسى ھەم قايمۇقۇش بىلەن ئەگىشىپ قالغان بىر قىسىم ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، جۇملىدىن خوجىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى جەريانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش بەلگىلىك نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا بۇ ھەقتە مۇنداق بايان بار. «رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شىنجاڭدىكى خوجىلار... ئابدۇرىشىتخان... ۋاقىتلىرىدا سەمەرقەندتىن كەلگەن، ئۇلارنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى مەھدۇم ئەزەم دېيىلىدىكەن. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جاپپارنىڭ خوجا ئىكەنلىكىگە ئىشەنگىلى بولمىغاندەك، شىنجاڭ رايونىدىكى خوجىلارغا تېخىمۇ ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ مەھدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادى دېيىشى پۈتۈنلەي ئەپسانە ياكى ئويدۇرمىدىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. ئېنىق ئېيتىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭ رايونىدا ئۆزىنى خوجا دەپ ئاتىۋالغانلارنىڭ كۆپچىلىكى يەرلىك ئۇيغۇرلار. مەھدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان كىشىلەر بار دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ بوۋىلىرىنىڭ شىنجاڭغا كەلگىنىگە ئۇزاق ۋاقىت بولغانلىقتىن ۋە ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغانلىقىدىن، ئۇلار پۈتۈنلەي شىنجاڭلىق ئۇيغۇر بولۇپ كەتكەن». ①

خوجىلار زامانىسىنىڭ بىر پۈتۈن جەريانىدا ئەدەبىيات يۇقىرى بىر تەرەققىيات سەۋىيە-

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھۆججەتلىرىدا تۇزۇلگەن.) 1 ـ قىسىم، 334 ـ 335 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.

سنى ياراتتى. بۇ خىل ھالەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇنداق سەۋەبلەر بار.

1) ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ بوھرانغا دۇچار بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات ئىشلىرىنىڭ يۇكسىلىشىگە كۈرسەتكەن ئەكس تەسىرى. ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ قارىشىچە، يۇكسەك سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە بۈيۈك سەنئەتكارلار ئىقتىسادىي جەھەتتە قالاق مەملىكەتلەردە مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. مۇنداق ۋاقىتلاردا شۇ قالاقلىققا قارشى ۋە يېڭى ھايات ئۈچۈن كۈرەش ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى بولۇپ قالىدۇ. ف. ئېنگېلسنىڭ كۆرسىتىشىچە، XVIII ئەسىر گېرمانىيىسىدە لىسسىڭ، گېيوتى، شىللېرغا ئوخشاش بۈيۈك مۇتەپەككۇر لار ۋە يازغۇچىلارنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب كەلگەن خەلق ئاممىسىدا نارازىلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئىدى. ف. ئېنگېلس بۇ ھەقتە يەنە: «ئىقتىسادتا قالاق دۆلەت پەلسەپە جەھەتتە بىرىنچى ئىسكرىپكىنى چېلىشى مۇمكىن»[1] دەيدۇ.

2) ئەجدادلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئەنئەنىۋى ئەدەبىيات مىراسلىرى ۋە نەمۇنىلىك سىمالار كۈچلۈك خېمىرتۇرۇچلۇق ۋە ئىلھاملاندۇرارلىق رولىنى ئويناندى.

3) بەزى تەرەققىيپەرۋەر، بىلىملىك كىشىلەر ئەدەبىيات ئىشلىرىنىڭ يۇكسىلىشى ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن.

4) چەت ئەل يەنى ئەرەب، پارس، ھىندى ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ، ئىلھاملىنىش نەتىجىسىدە ئاپتورلاردا مىللىي ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇش ئىستىكى يەنمۇ ئۇلغايغان.

2. بۇ مەزگىللىك ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى

1678 ـ 1780 ـ يىللار مەزگىلى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. جۇملىدىن بۇ مەزگىللىك ئەدەبىيات كۆلەم جەھەتتە كەڭ، مەزمۇن يېقىدىن مول، ئىدىيىۋىلىكى روشەن ئاكتىۋىئاللىققا، ئىلغارلىققا ئىگە، تېما دائىرىسى خىلمۇ خىل، ئۇسلۇبى رەڭدار، خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. كۆپلىگەن ماھىر ئەدىبلەر قوشۇننىڭ يېتىشتۇرگەن ئەدەبىياتتۇر. بىز بۇلارنى شۇ زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق ئېنىق ھالدا چۈشىنىۋالالايمىز.

1) ئەدەبىي ئەسەرلەر ژانىر ۋە شەكىل جەھەتتە روشەن ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ مۇنۇ تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ.

بىرىنچى، شېئىرىيەت جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلدى، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نۇرغۇن لىرىك ۋە ئېپىك شېئىرلار بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ نەمۇنىلىرى قاتارىغا «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» (موللافازىلنىڭ داستانى)، «گۈل ۋە بۇلبۇل» (سالاھىنىڭ داستانى)، «سەپەرنامە» قاتارلىق داستانلارنى، «دىۋانى زەلىلى»، «دىۋانى گۈمنام»، «دىۋانى ئەرشى»، «دىۋانى نەۋبەتى»، «دىۋانى ئابىد»، «دىۋانى مەھزۇن»؛ «دىۋانى مەشھۇرى»، «دىۋان قۇتۇمى» قاتارلىق لىرىك شېئىر توپلاملىرىنى، «كۈللىيات مەسنەۋى خەراباتى» ناملىق دىداكتىك ئەسەرنى ساناشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى، تەزكىرە يەنى خاتىرە ئەدەبىيات يۈكسەلدى. يەركەن خانلىقى دەۋرىدە بەزى تەزكىرىلەر يېزىلغان ئىدى. بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئۇ ئايرىم بىر ئەدەبىي شەكىل (ياكى ژانىر)

---

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، N توم، 485 ـ بەت، 1972 ـ يىل، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ.

سۇپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن ئورۇن ئالدى. مەلۇمكى، خاتىرە - تەزكىرە ئەدەبىياتتا ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەر ئەسىر ۋە ئەزىم ئارىلاشقان ھىر خىل ئەدەبىي شەكىل بىلەن بايان قىلىنىپ بېرىلەتتى. شۇنداقلا ئۇلاردا بەلگىلىك دىنىي تۇسمۇ بولاتتى. تەزكىرە ئەدەبىياتتا ئۇيغۇر ئاپتورلىرى ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرنى تەسۋىرلىگەندە كۆرۈنۈشتە شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش، راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۆرسىتىلگەن تىرىشچانلىقلار ۋە بۇنداق ھالقىلىق، جىددىي پەيتلەردە ئوتتۇرىغا چىققان قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەندەك قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تارىخىي شەخسلەر ئەدەبىي ئۇسۇل بىلەن بايان قىلىنغان. ئەل - يۇرتسۆيەرلىك، قەھرىمانلىق، ئىلىم، ھۈنەر، مېھنەت، ئىجادىيەت، ئەردەم - پەزىلەت، ئادالەت قاتارلىق ئىلغار خاھىشلار مەدھىيىلەنگەن.

تەزكىرە ئەدەبىياتقا زەلىلىنىڭ «تەزكىرەئى چىلتەن»، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىپ بۇزرۇكۋار»، ئابدۇشۇكۇرنىڭ «تەزكىرەئى ئابدۇلمانان»، مىرخالىدىن كاتىپ موللا كىچىك ياركەندىنىڭ 1730 - يىلى يازغان «ھىدايەتنامە» («تەزكىرەئى ھىدايەت» ياكى «تەزكىرەئى خوجا ئافاق»)، خوجا مۇھەممەد شېرىپ ياركەندىنىڭ «نەسەبنامەئى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى»[1] قاتارلىقلار.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەزكىرىلەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن. «تەزكىرەئى بۇغراخان» (بۇغراخانلار تەزكىرىسى) نى ئېلىپ ئېيتساق، بۇ شىنجاڭ، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا-غا كەڭرى تارقالغان. بۇلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى قول يازمىلىرى ناھايىتى كۆپ. غەرب شەرقشۇناسلىرىدىن گېرنارد «تەزكىرەئى بۇغراخان» گە ئاساسەن «سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇ ھەقتىكى رىۋايەتلەر» دېگەن ماقالىسىنى يازغان («ئاسىيا خەۋەرلىرى» گە بېسىلغان، 1900 - يىلى XV باب، 1 - 79 بېتىگىچە)، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى تېخونوۋ «تەزكىرەئى بۇغراخان» نى «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر-لارنىڭ كلاسسىك ئەسىرى دەپ ئايرىغان.

ئۇچىنچى، تەقلىدىي ئەدەبىيات تەرەققىي قىلدى. تەقلىدىي ئەدەبىياتنى ئۆزلەشتۈرمە - ئوخشاتما ئەدەبىيات دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. خوجىلار زامانى ئاپتورلىرى شەرق مۇسۇلمان خەلقلىرى ئەدەبىياتى ۋە تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇر، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە باشقا مىللەت ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بىرمۇنچە سەييارە ئىشقىي مۇھەببەت بايان قىلىنغان قىسسەلەرنى قايتىدىن پىششىقلاپ ئىشلەپ ياكى ئۇ ئەسەرلەرگە تەقلىد قىلغان ھالدا بىرمۇنچە داستانلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. يۇقىرىدا تىلغا ئالغان بەزى داستانلار مۇشۇ خىل ئالاھىدە-لىككىمۇ ئىگە.

تۆتىنچى، تەرجىمە ئەدەبىياتتا گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

شىنجاڭ تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ بۆشۈكلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلار تەرجىمە ئەدەبىياتتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى جۈملىگو تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بوش ئورۇننى تولدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل جۈملىگو تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشى، شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ راۋان بولۇشىدا گەۋدىلىك تۆھپىلەرنى قوشتى. قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىي

---

① ئاپتور بۇ ئەسەرنى پارسچە يازغان بولسا كېرەك. ئۇنى مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبراھىم خوجا گەدا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان بولۇپ، 1786 - يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى بولغان. بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر نۇسخىسى «تەزكىرەئى بۇغراخان» نامى بىلەن 1829 - يىلى كۆچۈرۈلگەن.

تەرجىمە ئىشلىرىنى راۋاجلىنىش مەنبەسى قىلغان ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى خوجىلار زامانىسىغا كەلگەندە يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلۈپ، مۇستەقىل ئەدەبىي تەرجىمىچىلىك ئېقىمى بولۇپ شەكىللەندى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدا بىرقانچە خىل سەۋەب بار.

① ئۇيغۇرلاردا تەرجىمە ئەدەبىيات ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، يەنى پۈختا تەرجىمىچىلىك ئەنئەنىسى بار.

② ئۇيغۇرلار شەرق - غەرب ئەدەبىياتى ئوچرىشىپ تۇرىدىغان جۇغراپىيىلىك ئورۇنغا ماكانلاشقان بولۇپ، ئەدەبىي ئوچۇرلارنىڭ دائىملىق خېرىدارلىرى سۈپىتىدە ياخشى ئىمكانىيەتكە ئىگە.

③ خوجىلار زامانىسىدىكى مالىمان سىياسىي مۇھىت، تۇراقسىز دىنىي شەرئىەت رېئاللىزملىق ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي ئەدەبىياتنى دائىم چەكلەپ، بوغۇپ تۇرغاچقا، كىشىلەر تەقلىد قىلىش، دارىتمىلاش ۋە كىنايىلەشكە ئوگاي بولسۇن ئوچۇنمۇ بۇ خىل تەرجىمىچىلىكنى كۆچەپ ئىشلىگەن.

④ يەرلىك ھاكىم بەگلەرنىڭ شەخسىي خاھىشى بەزى ھاللاردا تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە تەسىر كۆرسىتىپ قالغان. شۇنداق بولغاچقا، خوجىلار زامانىسىدا داڭلىق تەرجىمانلار ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا چىقىپ، كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. بۇ دەۋردىكى تەرجىمە ئەسەرلەرنى ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

پارس - تاجىك تىلىدىكى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى. بۇ خىل ئەسەرلەرمۇ ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. بىرى، ئۇيغۇر ياكى ئالتە شەھەرلىك ئاپتورلارنىڭ پارس - تاجىك تىلىدا يازغان ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى. بۇلارغا تۆۋەندىكىلەرنى سانايمىز: «مەجمۇئەتەلمۇھەققىن» (مەخدۇمى ئەئزەم تەزكىرىسى)، 1696 - يىللىرى مۇھەممەد سىدىق يېڭىساري تەرجىمە ۋە شەرھى قىلىپ «تەرجىمەئى مەجمۇئەتەلمۇھەققىن» دېگەن نامنى قويغان. ئەمما بۇ كىتاب شىنجاڭدا يېزىلغان بولسىمۇ، ئاپتورى نامەلۇم، رابغۇزنىڭ XIV ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرى بىر تەرجىمان تەرىپىدىن بىر قېتىم پارسچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇ نۇسخىدىن 1697 - يىلى 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئەمىر ئىزەم ناسىردىن دېگەن كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن نامەلۇم بىر تەرجىمەن كاشغەر ئۇيغۇر تىلىغا قايتا تەرجىمە قىلىپ «قىسسەئى رابغۇزى» دېگەن نام بىلەن ئېلان قىلغان[1]. بەزى ئىلمىي خادىملارنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، بۇ كىتابنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا شىنجاڭدا تارقالغان نۇسخىسى مۇشۇ نۇسخىنى ئاساس قىلغان ئىكەن[2]. «تارىخىي رەشىدى» 1751 - يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

يەنە بىرى، پارس - تاجىك ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى. بۇنداق ئەسەرلەرگە مۇنۇلارنى سانايمىز. «رەۋزە تۇس سەفا»، بۇ مىرخۇەندىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، مىرفازىل موللا كىچىك ساقى تەرىپىدىن بىرىنچى تومى 1737 - يىلى تەرجىمە قىلىنىپ «تارىخىي خۇاۋەندى شاھ» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. «شاھنامە»نى ھىجرانى ۋە شاھ مۇھەممەد لەر تەرجىمە قىلغان. «سىيەرى شېرف» خۇراسانلىق مەۋلانە موئىن (? - 1230) نىڭ

---

① بۇ ئە. بايتور. خ. سىدىقنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 1058 - بېتىدىكى بايان، بۇ ھەقتە داۋاملىق مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

② ئا. خوجا «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 1994 - يىلى 2 - 3 بىرلەشمە سانىدىكى ماقالىسىدە، تەرجىمانىنى تىلغا ئالماي، 1697 - يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ 1957 - يىلى كاشغەردىن يېغىۋېلىنىپ، ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ئەسكەرتكەن.

ئەسىرى بولۇپ، بۇنى مۇھەممەد رېھىم كاشغەرى 1695 ـ يىلى تەرجىمە قىلىپ چىققان. موللا مۇھەممەد تۆمۇر كاشغەرى بولسا «كەلىلە ۋە دېمنە» ، «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا» ، «ئەخلاق قۇل مۇھسىن»نى تەرجىمە قىلغان. نامەلۇم تەرجىمان 1706 ـ يىلى يەركەن ھاكىمى ئەمىن قۇربانبەگ خەزاناچىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «تارىخي بېناكىتى» (رەۋزەتۇلۇلباپ فى تەۋارىخي ۋەلئەنساپ) ناملىق ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ، ئۇنىڭغا «تارىخي خەزاناچى» دەپ نام بەرگەن.[1][2]

ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھەممەد تۆمۇر ئاقسۇيىنىڭ 1735 ـ يىلى تەرجىمە قىلغان «تارىخ تەبەرى» ، مۇھەممەد ئاقسۇيىنىڭ «مىڭ بىر كېچە» قاتارلىقلىرى بار.

بۇلاردىن سىرت بەزى كىتابلار قايسى تىللىقى ئېنىق ئەمەس، ئەمما ئەرەب، پارس تىللىرىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقىدا ئاساسەن گۇمان يوق بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە خوجا جاھانىنىڭ ئوردا خىراجىتى بىلەن «تارىخ ئەل ئىسلام» ، «فىقىق» (شەرىئەت قانۇنچىلىقى) ، «ھەدىس» ، «قۇرئان، تەفسىرى» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلدۇرغانلىقى مەنبەلەردە ئېيتىلماقتا. بۇلاردىن باشقا خوجىلار زامانىسىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ، تەربىيىلىنىپ ھەم ئىلمىي، بەدئىي ئىجادىيەتلىرىنى باشلىغان مۇھەممەد سادىق كاشغەرىنىڭ بۇ دەۋردە بىر قاتار تەرجىمە ئەسەرلىرى بولغان.

2) ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىدىكى ئالاھىدىلىك.

خوجىلار زامانىسىدىكى ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ئومۇمىي نۇقتىدىن ئىلغار ئىدى. بۇ خىل ئىلغارلىق ئادالەت، مەرىپەت، گۇمانىزم، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەندى. ئادالەت ۋە مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسى كۆپچىلىك شائىر ـ يازغۇچى ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئورتاق خاھىش بولۇپ قالدى. چۈنكى بۇ خىل ئىدىيە جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىن يۇقىرى قاتلىمىغىچە بولغان كىشىلەر ئۈچۈن يات نەرسە ئەمەس ئىدى.

بىرىنچى گۇمانىزم. خوجىلار زامانىسىدا سىياسىي، ئىجتىمائىي تەرتىپ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ياشاش ھوقۇقى دەپسەندە قىلىندى. بۇ خىل ئەھۋال كۆپچىلىك ئاپتورلاردا گۇمانىزملىق ئىدىيىنىڭ بارغانسېرى ئۆسۈپ بېرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىلغار پىكىرلىك شائىرلار ئاغزىدىن ھەسەل تېمىپ، دىلىدا زەھەر قاينىتىپ تۇرغان ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشى ۋە ئۇلار ئورۇن ئالغان ھۆكۈمرانلار سورۇنىغا گۇمان بىلەن قارىدى. ئۇلار بىلەن خەلق ئاممىسى ئارىسىدا چوڭ ھاڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق تونۇدى، نەتىجىدە، بەزى شائىرلار، مەسىلەن ئىسمائىل مەھزۇن قاتارلىقلار سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنى ئىپادىلىدى. بۇ دەۋردە يېزىلغان داستانلارنىڭ ئىدىيىۋىلىكى تەرەپتىن ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك يېرى شۇكى، بەزى يازغۇچىلار ئۆز داستانلىرىنى تراگېدىيىلىك خاراكتېرىگە ئىگە قىلىپ، ئۇنى روشەن دەۋر ئەينىكىگە ئايلاندۇردى. موللا پازىلنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن» ، سەلاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانلىرىدا مۇھەببەت، نىكاھ ئەركىنلىكىگە ئىنتىلگۈچى ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ چىرىك فېئوداللىق قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ بوغۇشى ۋە نىكاھ ھۆددىچىلىك تۈزۈمى شارائىتىدا ئارزۇ ـ ئارمانلىرىغا يېتەل-

---

① بۇ 1317 ـ يىلى مۇلايمان مۇھەممەد ئەلى بىننى ئەبۇل فازىل داۋۇت بىننى مۇھەممەد بىننى مۇھەممەدۇل بېناكىتى تەرىپىدىن يېزىلغان.

② ئە. بايتور، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، 1059 ـ بەت.

مەي، مەسرەت بىلەن دۇنيادىن ئۆتكەنلىكىدەك تراگېدىيىلىك تەقدىرى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلىنىپ، خوجىلار زامانىسىدىكى گۈمانىزملىق ئىدىيىسىنىڭ يازغۇچىلار ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم سىياسىي خاھىش بولۇپ قالغانلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆرسەتتى.

ئىككىنچى، ۋەتەنپەۋەرلىك ئىدىيە كۈچەپ تەرغىب قىلىندى. م. زەلىلىنىڭ «سەپەرنامە»، گۈمنام، نەۋبەتى، مەھزۇن، مەشھۇرى غەزەللىرى ناھايىتى ئېنىق مىسال بولىدۇ. خوجىلار زامانىسىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، يالغۇز مۇشۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئالاھىدىلىكتۇر. لېكىن ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئابستراكت ئۇقۇملار بىلەن ئىپادىلەشتىن، بىرقەدەر كونكرېت، جانلىق، تەسىرلىك بايان قىلىشقا ئۆتۈش ئۈچۈن بىرمۇنچە جەريانلارنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كەلدى. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئابستراكت ۋەتەنپەرۋەرلىك چۈشەنچىلىرى ئورقۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تىلغا ئېلىنغان ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ نامى بىلەن بىر قەدەر كونكرېتلاشتۇرۇلۇپ ئىپادە قىلىنغانىدى. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»دا ئۆرنەك سۈپىتىدە بېرىلگەن نەچچە ئون كۈپلېت شېئىر - قوشاقلاردا قىزىل دەرياسى، ئارتۇچ دەرەخلىرى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن مىسرا-لاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق شاھانە ئەسەرلەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە تولىمۇ يوشۇرۇن تەسۋىرلەنگەن. بۇنداق پىنھاتلىق ئادىتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەچچە ئەسىر داۋاملىشىپ، كىشىلەر ئىنتايىن تىت - تىت بولغان چاغلاردا لۇتفى، مەۋلانە سەككاكى قاتارلىقلار تېرىكلىكىدە ھارماي - تالماي ئىزدىگەن تەڭداشسىز گۈزەل مەھبۇبىنىڭ دېرىكىنى خوتەن دىيارىدىن ئېلىپ، چەكسىز ئىپتىخارغا چۆمگەنلىكىنى نەزىمگە قېتىشى ئارقىلىق خەلقپەرۋەرلىك چۈشەنچىسىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك چۈشەنچىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلاپ، سېھرىي قىممەتكە ئىگە قىلدى. ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئۇستازلىرىدىن بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭغان ھالدا ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ روشەن ئىپادىسىنى كۆرسەتىپ، ئۆزبېكنىڭ شاھانە ئەسىرى «خەمسە»دە «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى پەرھادنى توپ توغرا چېنىلىق يېگىت قىلىپ ياراتتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى سۆيۈملۈك يۇرتىغا بولغان ھۆرمەت تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. خوجىلار زامانىسىغا كەلگەندە ۋەتەنپەرۋەرلىكنى ئىپادىلەشتە تۈپلۈك ئۆزگىرىش بولدى. گۈمنام ئەزىزانە كاشغەرنى، نەۋبەتى گۈزەل خوتەننى، زەلىلى بايقاشات يەركەن ۋە باشقا ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى روشەن ئىبارىلەر، جانلىق تەسۋىرلەر، سەلتەنەتلىك سۈپەت بىلەن زوق - شوخلۇقتا نەزىمگە قاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ خىل جاسارىتى پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

ئۈچىنچى، دىداكتىكىلىق شېئىرىيەت تەرەققىي قىلدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دىداكتىكىلىق ئەدەبىيات ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىر - قوشاقلىرى، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتە بەتۈلھەقايىق» قاتارلىقلاردىن باشقا نەۋائى ئەسەرلىرىدە ئۇگۈت - نەسىھەتكە دائىر ئېسىل مەزمۇنلار بار ئىدى. خوجىلار زامانىسىدا سىياسىي ھاكىمىيەت بىلەن دىنىي ھاكىمىيەتنىڭ بىرلىشىپ كېتىشى، دىنىي ئىدېئولوگىيىدە كۆپ مەنبەلىشىش، ئىشانلىق، تەركىدۇنيالىق، تەركىيۋەتەنچىلىك، ئەۋلىياپەرەسلىك، كارامەتچىلىك قاتارلىق مەۋقەلەرنىڭ تىزگىنسىز كېڭىيىشى، جاھالەت ۋە ساختىلىقنىڭ يامرىشى بىلەن كىشىلەردە ئادەمگەرچىلىك، ئىنسانىي پەزىلەت، ئىجتىمائىي تەرتىپ ئېغىر دەرىجىدە سۈسلىشىپ كەتتى. بۇلارنى تۇزەش، توغرا ئىزغا چۈشۈرۈش بىر تەرەپتىن ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە ئەدىبلەرنىڭ

زىممىسىگە چۈشتى. بۇ شەرەپلىك خىزمەتنىڭ ئالدىنقى سەپتىدە مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى تۇرغانىدى. ئۇنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خەراباتى» ناملىق ئەسىرىدە ئىشانلىق ئىدىيە ئاندا ـ ساندا كۆزگە چېلىقىپ تۇرسىمۇ، لېكىن جەمئىيەت، ئادەم ۋە روھىيەتنى تۇزەشكە دالالەت قىلىنغان قىممەتلىك دۇردانىلەر ناھايىتى روشەن جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر مۇنچە ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ دىداكتىكا مۇھىم مەزمۇنلارنى تەشكىل قىلىدۇ.

3) بەدىئىي مېتود ۋە ئەدەبىي ئېقىم جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك

بۇ تۆۋەندىكىدەك تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

بىرىنچى، رېئالىزم، سىمۋولىزم ۋە رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودى راۋاجلاندى. ئىككىنچى ئەنئەنىچىلىك، كلاسسىكىزم ۋە تەقلىدچىلىق ئېقىملىرى رېئاللىقنىڭ ماھىيىتى ۋە ئىللەتلىرىنى ئېچىپ تاشلاشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا رېئالىزم ۋە رومانتىزملىق ئىجادىيەت مېتودلىرى ئىزچىل قوللىنىلىپ، بەلگىلىك ئىجتىمائىي قىممەت يارىتقانىدى. «قۇتادغۇبلىك»، «جاھاننامە» قاتارلىق قاراخانىيلار ۋە يەركەن خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ ئەسەرلەردە يۇقىرىقى ئىككى خىل مېتودتىن تاشقىرى سىمۋولىزملىق ئىجادىيەت مېتودى ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەنىدى. خوجىلار زامانىسىغا كەلگەندە سىمۋولىزم ئاساسىي ئىجادىيەت مېتودى بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى كۆرۈلدى. لېكىن، رېئالىزم ۋە رومانتىزممۇ ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت مېتودى سۈپىتىدە كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرمىدى، نەتىجىدە سىمۋولىزم رېئالىزمغا سايە بولدى. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشى ئەنئەنىچىلىك ۋە تەقلىدچىلىك خاھىشىنى كۈچەيتىش، يەنى قەدىمكى تېمىلارنى ئۆز دەۋرى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش، «قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا» دېگەن ئۇسۇل ئەۋج ئېلىپ بۇ ساھەدە ئىلگىرىلەش بولدى.

4) ئاپتورلار قوشۇنى ۋە ئىدىيىسىدىكى ئۆزگىرىش

بىرىنچى، ئاپتورلار قوشۇنىدا زورىيىش بولدى. بۇ دەۋردە ھىرقەتى، خەراباتى، نەۋبەتى، مەھزۇن، سەلاھى، زەلىلى، ئابىد، موللا فازىل (كىچىك)، ئەرشى، فۇتۇھى، مەشھۇرى قاتارلىق داڭلىق شائىرلار ياشىغاندىن باشقا، يەنە موللا مۆمىن يەركەندى، مۇھەممەد رېھىم كاشغەرى، مۇھەممەد سادىق مىسكىن رۇشىدى، ئابدۇئەلىم سەرمەنى، مىر فازىل موللا كىچىك يېڭىسارى، ئىمىنى، دەلىلى، موللا غەزەل، ئەكبەر شاھ، مۇھەممە ئىمىن سەدرى كاشغەرى، شاھ مۇھەممەد پەيرەۋى، ئۇلۇغ ئەزىزەم، بى بى مەسۇم ئەزىزەم، زۇلفىيە كاشغەرى، غەربىي (? 1700 ـ ?) قاتارلىق شائىر، ئەدىبلەرمۇ ئىجادىيەت بەيگىسىدە ئۇزۇپ ماڭغان.

ئىككىنچى، ئەدىبلەرنىڭ ئىدىيىسىدە خاھىشچانلىق تېخىمۇ روشەن تۇس ئالدى، سىنىپىي مەۋقە كۆزقارىشى كونكرېتلاشتى. ھۆكۈمران سىنىپ ئەدەبىياتى بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئەدەبىياتىدا ئېنىق ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلدى. مەسىلەن، زەلىلى شېئىرلىرى مېھنەتكەشلەر ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلدى. ئەرشى فېئودال يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئۆز شېئىرلىرىدا ھەمىشە مېھنەتكەشلەرگە مايىللىقىنى بىلدۇردى، ئەما بۇنى ئەملەدە كۆرسىتەلمىدى.

ئۇچىنچى، ئەدىبلەرنىڭ ئورۇنلىشىش دائىرىسىدە ئۆزگىرىش بولدى. ئۇزۇن يىل تەپرىقىچىلىك يۇز بېرىپ، ئاھالىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەنلەپ كېتىشى، زىيالىيلار مەركەزلىشىپ قېلىش ئەھۋالى خوجىلار زامانىسىدا ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ

ئەدەبلەر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئاندا ـ ساندا، ئەمما، تۇندە پارلىغان يورۇق يۇلتۇزدەك يەنى كۆزنى ئالاھىدە قاماشتۇرۇپ تۇرغۇدەك دەرىجىدە يېتىشىپ چىقىپ تۇردى.

5) ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش بولدى. يەركەن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلى پارس تىلى بىلەن بىرلىكتە ئەدەبىي ئىجادىيەت تىلى بولۇپ قالغان. خوجىلار زامانىسىغا كەلگەندە ئۇيغۇر تىلى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئاساسىي تىللىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى. ئەمما، پارس تىلىدىمۇ ئىجادىيەت يۈرگۈزۈلدى. زەلىلى، ئەرشى، گۇمنام قاتارلىقلار ئىككى تىلدا ئەسەر يېزىشتى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىدە بىرمۇنچە ئۆزگىرىش بولدى. خەلق جانلىق تىلى ئەدەبىياتقا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كىرىپ كەلدى. ئەرەب، پارس تىللىرىدىن ئارتۇقچىلىقلىرى قوبۇل قىلىندى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئېلېمېنتلىرىمۇ داۋاملىق ئىشلىتىلدى.

يۇقىرىقىدەك بىرقاتار ئالاھىدىلىكلەر بىلەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان 1678 ـ 1780 ـ يىللار مەزگىلىدىكى ئەدەبىياتى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە.

§ 2. مۇھەممەد ئىمىن ھىرقەتى

1 ـ شائىرنىڭ ھاياتى

ھىرقەتى[1] خوجىلار زامانىسى ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى كۆزنى ئەڭ قاماشتۇرىدىغان ئەدەبلەرنىڭ بىرى. ئۇ XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا[2] كاشغەرنىڭ تازغۇن يېزىسى، باغچى كەنتىدە تۇغۇلغان[3]. شائىرنىڭ ئىسمى مۇھەممەد ئىمىن (شائىر «ھىرقەتى» دىن باشقا «گۇمنام» دېگەن تەخەللۇسىنىمۇ ئىشلەتكەن.) ئاتىسىنىڭ ئىسمى خاجەم قۇلى، ئۇ ئاپئاق خوجىنىڭ دەۋرىدە باغۋەن، چىراغچى ۋە كاۋاپچى مەنسەپلىرىدە بولغان بۇ ھەقتە شائىر داستانىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«ئەگەر كىشى ساھىب تەسىنىڭ كەلامىن ئىشتىپ، نامىن بىلەيىن دېسە، مەجھۇل قالماسۇن، مەئالۇم بولسۇن ۋە مۇبھەم بولماسۇن، مەفھۇم بولسۇن دەپ، ھەدەف نامىمنى ۋە تەرەف مەقامىمنى تەئىين قىلدىكىم مۇھەممەد ئىمىن ئىبن خاجەمقۇلى ۋە ئازادىلەر باغىنىڭ بۇلبۇلى ۋە مېھنەت تاغىنىڭ گۇلى... بەندەئى ئەۋلادى مۇھەممەد كاشغەر ۋەلايەتدىن، تازغۇن دەھى، پىرھىدا يەتتىدىن خالىي، ئارغۇن رەھىدىن قىشلاغى باغچى مەنسەبى ھەم باغچى ۋە سانى چىراقچى ۋە سالىسە كەبابچى، بۇ ئىشلار ۋە بۇ رەۋىشلەر زۇبدەئى پەيغەمبەر زادىلەر ۋەشەھ ئازادىلەر دەۋرىدەدۇر.»

---

① ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا «خىرقەتى (يىرتىق چاپان كىيگەن كىشى) دەپ ئېلان قىلىنغان. ئىلمىي خادىملار شائىر ئەسىرىنىڭ قول يازمىسىنى قايتا تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭ تەخەللۇسىنىڭ «ھىرقەتى» (كۆيۈپ يانغۇچى) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. بۇ ھەقتە ئى. يۈسۈپ، ئا خوجا نەشرگە تەييارلىغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» نىڭ 1995 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان نۇسخىسىغا قارالا.

② ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا شائىرنى 1634 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1724 ـ يىلى ۋاپات بولغان دېيىلگەن. قايتا تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇنىڭ ماتېرىيال ئاساسى كەم ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

③ بۇ يەر ھازىر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە تەۋە.

«ئېرور باغ مېھتەرى قىشلاقى باغچى،
ئىكىنچى مەنسەبى ئىپتىدى چىراقچى،
كەبابچىلىق يەنە بىر مەنسەبدۇر،
كەباب قىلماق خاجەمنىڭ مەتلەيدۇر.»

شائىرنىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتتىن شۇنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇ ئاپاق خوجا ھۇزۇرىدا باغۋەنچىلىك مەنسىپىدە ئىشلىسىمۇ، ئۆزىنى يەنىلا «ئازادىلەر (گۈزەللەر، ئېسىل-لەر) باغىنىڭ بۇلبۇلى ۋە مېھنەت (جاپا ـ مۇشەققەت) تاغىنىڭ گۈلى» دەپ ئاتايدۇ. دېمەك، ھىرقەتى داستاندا ياراتقان «ساباۋ»، «گۈل» ۋە «بۇلبۇل» قاتارلىق سىمۋوللۇق خاراكتېرگە ئىگە ئوبرازلار ئارقىلىق جاپا ـ مۇشەققەتنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلغان ۋىسال شادلىقى ئىشقىدا كۆيۈپ ـ يېنىپ كۈيلەيدۇ.

2 ـ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»

شائىرنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» ناملىق داستانى بار[1]. بۇ 2000 مىسرا ئەتراپىدىكى ئەسەرنى[2] ئۇچ قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى «مۇقەددىمە»[3] قىسمى. بۇنىڭ ئالدىنقى بۆلىكى بىرقانچە ئابزاس نەسرىي بايان، بېيىت ۋە نەزمىلەردىن تەركىب تاپقان. بۇلاردا شائىرنىڭ ئىشقىي مۇھەببەت، ئەمگەك (مېھنەت)، ۋىسال توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئوبرازلىق بايان قىلىنىدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىن كىچىك بىر مۇقەددىمە، بەش ماۋزۇ ئاجرىتىلىپ، رەسۇلىللا، جاھارىيالارغا ھەمدۇ سانا ئوقۇيدۇ؛ ئاخىرىدىكى بىر ماۋزۇدا ئاپتورنىڭ كىتابنى باشلاش توغرىسىدىكى كۆزقارىشى بايان قىلىنىدۇ. ئىككىنچى بۆلەك داستانىنىڭ ئاساسىي قىسمى بولۇپ، بۇ ئىككى بابتىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بابى تۆت بەتلىك نەزمىدىن كېيىن 16 ماۋزۇغا، ئىككىنچى بابى ئۇچ بەتلىك نەزمىدىن كېيىن 23 ماۋزۇغا ئايرىلغان. ئۇچىنچى قىسمى «خاتىمە كىتاب ۋە فاسىھەئى خىتاب» دېگەن ماۋزۇ قويۇلغان بولۇپ، بۇ داستاننىڭ خاتىمىسى ئىكەنلىكى ئۆزىدىن مەلۇم. داستان پۈتۈنلەي ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان. ئەڭ ئاخىرىدا تۆتلۈكلەردىن 24 كۆپلەت قوشۇمچە قىلىنغان. بۇنى داستان مەزمۇنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، شائىرنىڭ چوڭقۇر ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن رۇبائىي دەپ ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ.

تۆۋەندە داستاننىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ھىرقەتى داستاننىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئېچىشتىن بۇرۇن «مۇھەببەت» سۆزىدىكى

---

① ئالىمىرى ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا بۇ داستان 1670 ـ يىلى يېزىلغان، شائىر 16 يىل مەدرىسە ئوقۇپ، ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ياخشى ئۆگەنگەن ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشقان، دېگەن مەلۇماتلار بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇلارنىڭ مەنبەئە ئاساسى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن. شۇڭا، بۇلار توغرىسىدا قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

② داستاننىڭ بىردىن ـ بىر قول يازمىسى ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ، نومۇرى 004، ئالىمىرى يەنى 1957 ـ يىلى، 1982 ـ يىللىرى ر. جارى قاتارلىقلار تەرىپىدىن قىسقارتىپ ئېلان قىلىنغان. 1993 ۋە 1995 ـ يىللىرى ئى. يۇسۇپ، ئا. خوجىلار تەرىپىدىن قايتا تولۇقلىنىپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىلى 3 ـ، 4 ـ سانلىرىدا ۋە ئايرىم كىتابچە بولۇپ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى نەشر قىلىندى. بۇ قېتىم بۇ كىتابتا ئاخىرقى قېتىم نەشر قىلىنغان نۇسخىسى ئاساسىدا تونۇشتۇرۇلدى.

③ ئاپتور ئۆزى «مۇقەددىمە» دېمىگەن، بايان قىلىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن شۇنداق ئاتاپ تۇرۇلدى.

ئەدەبچە ھەرپلەرنى ئاجايىپ ئوخشىتىشلار ئارقىلىق شەرھلەپ، دېمەكچى بولغان مەقسەتنى بايان قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئۇ ساپ مۇھەببەتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، مۇھەببەت قويغان كىشىنىڭ ئۆزىنى قانداق تۇتۇشى كېرەكلىكى، ئېمىلەرگە دىققەت قىلىش ۋە ئېمىلەرنى قىلىش زۆرۈرلۈكى ھەققىدە مۇڭاپىق چۈشەنچە بېرىدۇ. بولۇپمۇ ھەقىقىي ئىشق يولىغا كىرگەن كىشى ئۆز سۆيگۈسىگە ۋاپا قىلىشى، ساداقەت كۆرسىتىشى، جاپاغا چىداپ، ئېغىر-چىلىقلارنى يېڭىپ ئۆمىدۋار بولۇشى، بۇلار ئارقىلىق مۇراد ـ مەقسەتكە يېتىشى كېرەكلىكىنى ئالاھىدە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن شائىر بۇ داستاندا پەرۋانىنىڭ شام (چىراق) ئىشقىدا ئۆزىنى قۇربان قىلىپ، كۆيۈپ كۈل بولغانلىقى توغرىسىدا ئايرىم باب ئاجرىتىدۇ. ئاساسەتتە شائىرلار ئىشق ـ مۇھەببەتكە گىرىپتار بولۇپ قاتتىق كۆيگەن كىشىلەرنى پەرۋانىگە ئوخشىتىدۇ. ھىرقەتى بولسا پەرۋانىنىڭ چىراغ ئىشقىدا كۆيگەنلىكىنى تۇرمۇش رېئاللىقىغا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن جانلاندۇرۇپ بەرگەن. بۇ كۆرۈنۈش تولىمۇ تەسىرلىك چىققان.

شائىر ئۇندىن كېيىن داستاننىڭ ئاساسىي قىسمىغا كۆچۈپ، گۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى ئۇستىلىق بىلەن تەسۋىرلەپ كۆرسىتىدۇ. شائىر بۇ داستاندا ئەمگەك بىلەن مۇھەببەتنى قىياس قىلىپ، ئەمگەكسىز ھەقىقىي مۇھەببەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇھەببەت تاتلىق، ئەمگەك بولسا ئاچچىق، لېكىن ئادىل ئەمگەكتىن ئىشقىي مۇھەببەت پەيدا بولىدۇ. شائىر ئادەمنىڭ تېنى قاندۇر، ئۇنىڭ پاكلىقى مۇھەببەتتە، مۇھەببەت بولسا ئادەمنىڭ باھاسى بولۇپ، ئۇ بولمىسا داۋامى بولمىغان بولاتتى، دەپ قارايدۇ. بۇ ئىنسانىي خىسلەتلەر داستاندىكى ساباۋىي ئوبرازى ئارقىلىق ئىككى ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ (بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈلنىڭ) پۈتۈن ئىشقىي مۇھەببىتىدە ئاساسىي رول ئويناي-دۇ. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» دىكى سىمۇوللۇق ئوبرازلار ئەسلىدە شائىرنىڭ ئۆزى ـ پىكرىدىن پەيدا بولغان كىشىلىك ئوبرازلار ئىدى. ئەمما، داستاندا ھەربىر پېرسوناژنىڭ ئېتى تەبىئەتتىكى غەيرىي ئىنسانىي شەيئىنىڭ نىشان ـ بەلگىسى قىلىنغان. ھالبۇكى مۇشۇ بەلگىلەرگە XVII ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدىكى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، ئەخلاقىي قارىشى، پەلسەپە قاراشلىرى سىڭگەن، مۇجەسسەملەشكەن. ئۇ مېھنەت ئارقىلىق مۇھەببەت (ۋىسال) گە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبرازلىق تەسۋىرلەگەن داستان. شائىر ئەسەرگە بىرقەدەر كۆپرەك ئابستراكت پىكىرلەرنى سىڭدۈرگەن، ئابستراكت نەزەرىيىلەرنى كۆپرەك بايان قىلغان. پېلىخانوپ: «ئابستراكت كۆزقاراشلار بىز بىلىدىغان بارلىق ئاقارتىش دەۋرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر»[1] دېگەنىدى. سىمۇوللۇق ئىپادىلەش ئۇسۇلى بۇنداق ئابستراكت كۆزقاراشلارنى ئىپادىلەشكە بىرقەدەر مۇڭاپىق كېلىدىغان بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلىدۇر. بىر فرانسىيلىك ئالىم: «سىمۇوللىزم بىر خىل بەدىئىي شەكىل، ئۇ ھەم بىزنىڭ رېئاللىقنى تەسۋىرلەش ئىستىكىمىزنى قاندۇرىدۇ، ھەم شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا رېئال چەكلەردىن ھالقىغان ئارزۇلىرىمىزنى قاندۇرىدۇ، ئۇ بىزگە كونكرېت چۈشەنچىلەرنى بېرىدۇ ھەم شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئابستراكت چۈشەنچىلەرنىمۇ

---

① «پېلخانوپ ئېستېتىكا ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، خەنزۇچە، 237 ـ بەت.

بېرىدۇ» دېگەنىدى[1]. ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»نى ئىجاد قىلىشتا سىمۇۋلۇق ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دەل شۇ مەقسەتكە يەتكەن ھەم رېئاللىقنى تەسۋىرلىگەن، ھەم رېئاللىقتىن ھالقىپ كەتكەن ھەم كونكرېت نەرسىلەرنى تەسۋىرلىگەن، ھەم ئابستراكت نەرسىلەرنى تەسۋىرلىگەن.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» تىندىنسىيۇنلىكى خېلىلا كۈچلۈك ئەسەر. ئۇنىڭدا ئابستراكت قاراش كۆپ، كىشىنى مەھلىيا قىلىدىغان ۋەقەلىك ئازراق، ئەمما شائىرنىڭ پىششىق بەدىئىي ماھارىتى، تىل ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقى ھەمدە ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇشتەك ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپ قوللىنىلىشى داستاننىڭ بەدىئىيلىكىنى كۈچەيتكەن.

ھىرقەتى داستاندا ئۇچ تۈرلۈك سىمۇوللۇق ئوبراز يارىتىدۇ. شائىر بۇ ئوبرازلار ئارقىلىق ئىنسانلارغا خاس سەممىي مۇھەببەت ۋە كىشىلىك ئەخلاق ئىدىيىسىنى ئالغا سۈرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ساۋا كۆپىنى كۆرگەن، بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى ئۆتكۈزگەن ئادەمنىڭ ئوبرازى بولغاچقا، ئۇ ھەقىقىي يوسۇندا ياخشى ـ يامانلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرەلەيدۇ. مەلۇمكى، شائىر ئۆمرىنى ئاپپاق خوجىنىڭ دەرگاھىدا ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ يەردىكى ئەخلاقسىزلىقلارنى ياخشى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ دىنىي ئېتىقادچىلارنىڭ («خوجىلار»نىڭ) زىتىغا مۇخالىپ «قىيامەتلىك گۇناھ»دەپ سانالغان ئىشقىي مۇھەببەت مەسىلىسىنى داستانغا ئاساس قىلىپ ئالدى ۋە ئۆزى شۇ مەسىلەكنىڭ ھىمايىچىسى بولۇپ مەيدانغا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھىرقەتى «خوجا دەرگاھى» دىكى مەنمەنلىكنى، مەئىشەتلىك تۇرمۇشنى، تېتىقسىزلىقلارنى ئاچچىق كىنايە بىلەن پاش قىلدى. شائىر خەلق بولمىسا، شاھلارنىڭ ھالىغا ۋاي، بۇ دۇنيادىكى ھەممە مەئىشەت — خەلق بىلەن، ئەمگەك بىلەن تاتلىق، دېگەن تارىخىي ھەقىقەتنى ھىمايە قىلدى. ئۇ: «گەر نەۋكەر (ئەسكەر — خەلق) بولمىسا، شاھ گاداي بىلەن ئوخشاش، مۇبادا شۇنداق بولىدىغان بولسا، قايسى بىر شاھ ھۆكمى بىجا كەلتۈرۈلسۇن» دەپ يازىدۇ. ھىرقەتى ئەمگەكتىن قاچقان، ئەمگەكتىن ياتسىنىپ، يىرگەنگەن شەخسلەرنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئالىدۇ. بۇ خىل خاھىش ساۋا ئوبرازىنىڭ ھەربىتى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويىلىدۇ.

ساۋا ئىدىيىۋى جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئوي پىكرىدىن يۇقىرى تۇرغاچقا، ئۇنىڭ مەقسىتى كىشىلىك ئادالەتنى تەرغىب قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئۇ قىزىلگۈلدەكى ھۆسن گۈزەللىكىنى بۇلبۇلغا مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇلبۇلنىڭ ئىشقىي مۇھەببىتىنى قىزىلگۈلگە ئېلىپ كېلىپ ئۇلىدۇ. شائىر قىزىلگۈل ئوبرازىدا زامانىنىڭ پاك، ئىجدانلىق ئەخلاق ئىگىسىنى كۆرسەتتى. ئىشقىي مۇھەببەت — ئىنسانغا مەنسۇب كۈچ ـ قۇۋۋەت، روھىي ئوزۇق، مەردانىلىك بىلەن ئىنسانىي ئادىمىگەرچىلىكنىڭ بەلگىسى. شائىر تەرىپىدىن قىزىلگۈلگە ئاتا قىلىنغان خىسلەتلەر ئەينى شۇنداق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بۇلبۇلنىڭ مۇھەببىتىنى ھەممىدىن ئارتۇق كۆردى. ئۇنىڭ ئالدىدا سەجدە قىلدى. شائىر داستاندا ئادەم بالىسىغا خاس ئىنسانپەرۋەرلىك، مەردانىلىك ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىجابىي خىسلەتلەرنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، شەرتلىك رەۋىشتە ئىشقى مۇھەببەت تېمىسىنى مەركىزىي مەسىلە قىلىپ ئالدى. ئىشقى ـ مۇھەببەتسىز ياشاش، — دەپ تەكىتلىدى شائىر، — ئادەم بالىسىنىڭ

---

① «دۇنيا سەنئىتى ۋە ئېستېتىكىسى»، 1 ـ قىسىم، 13 ـ بەت، مەدەنىيەت سەنئەت نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

روهي جانسىزلىقى دېگەن سۆز، ئىجابىي دەپ سانالغان ماددىي ۋە مەنىۋى نەرسىنىڭ ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىشقى - مۇھەببەت كېرەك. بولۇپمۇ ئادەم بالىسىنىڭ ئىنسانىي پەزىلىتى — ئۇنىڭ مۇھەببىتىدە، دەپ باھا بەردى. بۇ ئاددىي كىشىلىك خۇسۇسىيەتنى چۈشەنمىگەن ئىدراكسىز بەغەرەزلەرنى شائىر قاتتىق قامچىلىدى. ئۇ ئىشقىي مۇھەببەت مەسىلىسىگە شەخسىي غەرەز بىلەن قارىمىدى. شائىر ئىشقى - مۇھەببەتنىڭ ئىنسانىي خىسلەتلىرى نېمىدىن ئىبارەت، دېگەن مەسىلىگە قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئارقىلىق جاۋاب بەردى.

بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈلنىڭ ھايات رولى «ياخشىدىن — ياخشى»نى ئىزدەش ئارقىلىق كېلىپ ئۇلاشتى. بۇ يەردە ھىرقەتتىنىڭ دۇنياغا بولغان ئۈمىدۋارلىق كۆز قارىشى يېڭىپ چىقتى. ئادەتتە شەرق مۇسۇلمان ئەدەبىياتىدىكى نۇرغۇن داستان ۋە ھېكايە - قىسسىلىرىدە قىزىلگۈل بىلەن بۇلبۇلغا ئوخشاش قەھرىمانلار زامانىسىنىڭ قاراڭغۇ - جاھالەت پاجىئەلىرىگە ئۇچراپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي، ئۆلۈپ كېتىدۇ. لېكىن «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» دە ئۇنداق ئەمەس، ئادالەتسىزلىكنى ئەقلىي ئادالەتلىك يېڭىپ، داستاننىڭ تېپىك قەھرىمانلىرى بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ. شائىر بۇ جەھەتتىن داستانغا يېڭى ئىجتىمائىي مەزمۇن بەردى.

ھىرقەتى بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈلنىڭ ئوبرازىنى يارىتاندا، داستاندىكى: «مۇھەببەت ئادەمنىڭ باھاسىنى ئۆلچەيدىغان نەرسە، مۇھەببەتنىڭ ئاخىرى بولمايدۇ» دېگەن تەلىماتقا قاتتىق رىئايە قىلىدۇ. بۇ تەلىمات تېپىك قەھرىمانلارنىڭ كىشىلىك خىسلەتلىرىنى ئېچىپ كۆرسىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا، داستاندا بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈلنىڭ ئىچكى روھىي ھالەتلىرىنى مۇڭ ئارىلاش گۈزەل ھېس - تۇيغۇلار ئارقىلىق تەسۋىرلەپ بېرىشكە ئالاھىدە دىققەت قىلدى. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئىجابىي قەھرىمانلار سىمۋول-لۇق كۆچكە ئىگە بولسىمۇ، ئەسلىدىمۇ بۇ شائىرنىڭ يورۇقلۇق، ئادالەت، ئەمگەكچىلەرگە مۇھەببىتىنى، جاھالەت، زۇلمەت ۋە زالىملارغا بولغان نەپرىتىنى، يەنى ئىجتىمائىي ھاياتتىكى بىر - بىرىگە زىت بۇ ئىككى ئامىلغا بولغان ئۆز قەلبىدىكى ھېسسىياتىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەت. قىسقىسى، بۇ — ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىكنىڭ ئارىسىدىكى مەنىۋى كۈرەشنىڭ تەسۋىرى ئىدى. بۇلبۇل بىلەن قىزىل گۈل شۇ دەۋردىكى ۋىجدانلىق ياشلارنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن. شائىرنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ ئىككى ياشنىڭ بىر - بىرىگە بولغان كىشىلىك مۇھەببىتى «سېنىڭ دەردىڭ ماڭا دەرماندىن ئارتۇق-راقتۇر، ئەمدى سېنىڭ ئۆلتۈرگىنىڭ بولسا جاندىن ئارتۇق بولىدۇ» دېگەن مىسرالاردا ئۆزىنىڭ ھاياتىي ئىپادىسىنى تاپقان.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىنىڭ تىلى X VII ۋە X VIII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلگىسى ئىدى. ھىرقەتنى بۇ داستانى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانچىلىك بەدىئىي قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلدى. داستاننىڭ ھەربىر مىسرالىسى چوڭقۇر مەنالىق ھېكمەتلەرگە باي بولۇپ، ھىرقەتى بۇ ئوبرازلىق ۋە رەڭمۇ رەڭ ئىبارىلەرگە پەقەت جانلىق خەلق تىلىنى ئۆزلەشتۈرۈش نەتىجىسىدە يەتتى.

خەلق تىلىنىڭ ئەڭ نازۇك ئىبارىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭغا بەدىئىي جەھەتتىن رەڭ بەرگەن شائىر داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ خۇلقى مىجەزىگە يارىشا بايان ۋە تەسۋىر قوللىنىدۇ. مەسىلەن، قىزىلگۈلنىڭ بۇلبۇلغا، بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈلگە يازغان ئىشقى مۇھەببەت خەتلىرى ياكى ساباقنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك كۆزقارىشىنى ئىپادە قىلغان مىسرالىرى بۇنىڭغا

دەلىل بولالايدۇ.

شۇنداق قىلىپ داستاندا، XVII ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاھانگدارلىقى بىلەن گۈزەللىكى ۋە ئاددىيلىقى بىلەن مەنىدارلىقى ئۆزىنىڭ ئەكسىنى تاپقان دەپ ئېيتىمىز.

ھىرقەتنىڭ تىل بايلىقى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»نىڭ بەدىئىي ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى بالداقتا كۆتۈردى. شائىرنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبى بىلەن، شېئىر ۋەزىنىدە بولغان مەنتىقى بىرلىك، داستاندا تەسۋىرلەنگەن سىمۋوللۇق ئوبرازلارنىڭ قىياپىتىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈپ بەردى. ھىرقەتى داستاندا ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، كىنايە، سوراق ۋە تەكرارلاشقا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ تىلدىن پايدىلىنىش ئۇلگىسىنى ياراتتى. شائىر ئۆزىنىڭ ھاياتىي تەجرىبىلىرى، تەسىراتلىرى تۈرلۈك بەدىئىي ۋاستىلار ئارقىلىق ئاجايىپ تەسىرلىك يول بىلەن ئىپادىلەنگەن. بولۇپمۇ شائىر سابا، بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈلنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى، قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى تەسۋىرلەشتە تىل ۋاستىلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلاندى. مەسىلەن، بۇلبۇل مەشۇقىنىڭ تەرىپىنى قىلغاندا ئۇنىڭ قانچىلىك كۆيۈپ - پىشقانلىقى «ئەگەر، تۇمەنمىڭ جىلۋە قىلىپ قالسا، مېنىڭ مەشۇقۇم، غېرىب جېنىم تېنىمدە ھېچقانداق ئارام قالمايدۇ، كۆزۈم بىلەن ئۇنىڭ ئايىغىغا سۇ سېپىمەن، ئاھ ئۇرۇپ، ھوشۇمدىن كېتىمەن» دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

داستاننىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيىتىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، شائىر شەرق مۇسۇلمان كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيە ۋە بەدىئىي ماھارىتىنى داۋام ئەتتۈرۈش بىلەن.بىللە، بۇ داستاننى يېزىشتا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتتى. بۇ ئۇسلۇب ھىرقەتىگە نىسبەتەن ئىككى جەھەتتىن، يەنى تىل تەسۋىرىنىڭ ئوبرازلىقلىقى ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ روشەنلىكى بىلەن پەرق قىلاتتى.

ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»نىڭ مەزمۇنى بىلەن بىللە، ئەدەبىي شەكلىگىمۇ چوڭ ئېتىبار بەردى. داستان شەرق مۇسۇلمان كلاسسىكلىرىنىڭ مەسنەۋى (جۈپ قاپىيە) شەكلىدە يېزىلىپ داستاننىڭ ئاھانگدارلىقىنى ئاشۇرغان. داستاندا يەنە بىر خۇسۇسىيەت بولۇپ، ئۇنىڭدا بىرىنچى مىسرانى تەشكىل قىلغان ئايرىم سۆزلەر بەزىدە ئىككىنچى مىسرادا مۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن، ئۆز ئەينى بىلەن ئەمەس، قىسمەن گراماتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئۇچرايدۇ. ھىرقەتى بۇ ئۇسۇلنى ئىپادە قىلماقچى بولغان ئۆي - پىكىرنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان.

داستان ھېكمەتلىك سۆزلەر (ئافورىزم) گە باي. بۇ ھېكمەتلەر شائىرنىڭ تالانت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئىجتىمائىي كۆزقاراشلارغا پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەردىن خۇلاسە چىقاردى ۋە ئەۋلادلىرىغا «ئەي يارانلار، باغرى لەختە - لەختە قان بولغانلار، مەن سىلەرگە نەسىھەت قىلاي، بىلىڭلارکى، ھەممە تاغنىڭ ئىچىدە كان بولمايدۇ، جاھاندا تاغلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، سانى بولمايدۇ» دەپ ۋەسىيەت قىلدى.

دېمەك، ھىرقەتى ئۆز دەۋرىنىڭ مۇرەككەپ ئىجتىمائىي شارائىتىدا ياشاپ، ئىجاد ئەتكەنلىكىگە قارىماي، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن مىللىي ئەدەبىياتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىدى. ماھىر ۋە ئاجايىپ سۆز سەنئەتكارى سۈپىتىدە كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ تارىخىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئالدى.

3 - «دىۋانى گۈمنام»

«دىۋانى گۈمنام». بۇ ھىرقەتنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمىدىن ئىبارەت.

شائىر ھىرقەتى گۈمنام دېگەن تەخەللۇسنىمۇ ئىشلەتكەن. بۇ توغرۇلۇق ئىسھاق ئىبن زىياۋۇددۇن «تەزكىرەئى قەلەندىران» (1719 ـ يىلى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدا مۇنداق بىر ئۇچۇر قالدۇرغان[1]

«پىرمەت سېتارى رىۋايەت قىلىدىكى، بىرنەچچە پۈرسەت پىقىر مەشرەبى مەجزۇب خوجام پاشانىڭ يازلىق قارارگاھى بولمىش گۈلباغ مەۋزەئىنىدىكى بېغىدا خىزمەت ئاداسىدا بولدۇق. مەزكۇر باغ رەۋزائى رىزۋاندىن نىشانە ئىدى. جەننەتسىمال باغنىڭ مۇتەسسەددىسى خوجا پاشا خىشلەرى بولمىش مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ھىرقەتى ئىدى. مەزكۇر ھىرقەتى يەنە گۈمنام تەخەللۇسى قىلور ئەردى. ئانىڭ قەلەمدىن بەغايەت پۈرمەئىنى ئەبياتلار زوھۇرغا كەلمىشدىكىم، گۈمنام ئۇلارنى بىر يەرگە جەملەپ ئەشئار دىۋانى ھەم تەرتىپ بەرمەشتى».

بۇ بايانلاردىن بىز ھازىر مەلۇم بولغان «دىۋانى گۈمنام» ناملىق توپلامنىڭ ھىرقەتىنىڭ ئەسىرى ئىكەنلىكىنى مۇلچەرلەيمىز[2].

«دىۋانى گۈمنام»دا غەزەل كۆپ ساقلانغان ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مۇخەممەس، رۇبائىي، تەرجىبەندلەرمۇ بار[3].

گۈمنام غەزەللىرىنىڭ ئاساسىي مەۋقەسىگە دىققەت قىلغىنىمىزدا، شائىرنىڭ ئومۇمىي دۇنياقاراش جەھەتتىن سوفىزمنىڭ ئەڭ ئىلغار گۈرۇھى نەقشىبەندىيەلەرنىڭ پانتېستىك ۋە مۇنىستىك قاراشلىرىنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىغا سىڭدۈرگەن ئېستېتىك قاراشلىرى بىلەن ئىجاد يولىنى يورۇتقانلىقىنى[4] بايقايمىز، يەنى شائىر غەزەللىرىدە تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتلار زوھۇرغا ئورتاق بولغان «ئاشىق ـ ئاشىقلىق» ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان.

مەلۇمكى «تەسەۋۋۇپ ئىلاھ ۋە ئىلاھى كۆچلەرگە، ئادەمنىڭ ئىلاھ بىلەن بىۋاستا ئالاقىلىشىشىگە ئىشىنىشتىن ئىبارەت دىنىي ئېتىقاد؛ مىستىتىكا»[5].

تارىختىن شۇ نەرسە ئۇقۇلۇدىكى، تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئومۇمىي خاراكتېر جەھەتتىن دىنىي مەۋقەنى ئىپادىلىسىمۇ، لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە ئومۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى، دۇنيانى بىلىش يولىدىكى بىر خىل ئىزدىنىشى ۋە ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ئىدى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ... تەسەۋۋۇپ مۇھىم بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە شەرق تەپەككۇرىنى زور دەرىجىدە بېيىتقان بىر خىل دۇنيا قاراش. گەرچە، تەسەۋۋۇپ كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە بەدەخشاندىن تارىمغىچە بولغان رايونلاردا خوجا ـ ئىشانلار ۋە ئاتالمىش سوپىلار تەرىپىدىن سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەسلى ماھىيىتىدىن بىر خىل پەلسەپە ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە تەسەۋۋۇپ

---

① «شەرق يۇلتۇزى»، 1990 ـ يىللىق 8 ـ سان، تاشكەنت.

② بۇ قېتىم كىتابتا بىرىنچىدىن «تەزكىرەئى قەلەندەران» دىكى بايانلار؛ يەنە بىرى بەزى مۇتەخەسسىلەرنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ھىرقەتى بىلەن گۈمنامنى بىر ئادەم دەپ تونۇشتۇرۇپ تۇرۇلدى. بۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىنىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا. ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبىياتىدا بىر سۆزنى بىرقانچە ئادەم تەخەللۇس قىلغان ئەھۋاللار بار، يەنى «گۈمنام» دېگەن سۆزنى باشقا شائىرلارنىڭمۇ تەخەللۇس قىلىشى نورمال ھادىسە. دېمەك، گۈمنام تەخەللۇسلۇق يەنە باشقا شائىرنىڭمۇ ئۆتكەنلىكى ئېھتىماللىقتىن يىراق ئەمەس. — ئاپتور.

③ م. ئوسمانوۋ نەشرىگە تەييارلاپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان گۈمنام غەزەللىرىگە قارالسۇن.

④ ش. ئۆمەر «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى»، 632 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى نەشرى.

⑤ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 280 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

تەلىماتى ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى باشقا ھەرقانداق دىنىي پەلسەپە ئوتتۇرىغا قويمىغانىدى. شۇڭا، كۆپلىگەن ئالىملار بۇ دەۋرنى «شەرقنىڭ ئەدەبىي ئويغىنىشى» ياكى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى ۋە «كېيىنكى دەۋرلەردىكى ياۋروپا ئويغىنىشىغا ئاساس ياراتتى» دەپ قارىدى①.

گۇمنام شېئىرلىرىدىكى تەسەۋۋۇپ تەسىرى شەكىل جەھەتتىكى ئۇقۇم بولۇپ، شائىر شېئىرلىرىنىڭ ماھىيىتىگە نەزەر سالغىنىمىزدا ئۇنىڭدا ئىنسان قەدىر - قىممىتى، ئەقىل - زاكاۋىتى، گۈزەللىكى، ۋاپادارلىق، يۈرت كۆركى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەم خەلقچىل-لىق خاھىشى ئاجايىپ تەسىرلىك يوسۇندا ئىپادىلەنگەن.

گۇمنامنىڭ «كاشغەر» ياكى «ھەزرەئى لۇتفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر» ناملىق غەزىلى ناھايىتى تەسىرلىك ۋە مەزمۇنى ئىنتايىن چوڭقۇر بىر غەزەل بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ چىن ھېسسىيات، ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك خاھىشى ئىپادىلەنگەن.

ۋەتەنپەرۋەرلىك بىر خىل يۈكسەك ئىنسانىي چۈشەنچە، يەنى ۋەتەنگە سادىق بولۇش، ۋەتەننى سۆيۈش، ئۆز ۋەتىنى ۋە ئۆز خەلقىنى قوغداش، ئۇنىڭ ئۈچۈن جان پىدا قىلىش ئىدىيىسىدىن ئىبارەت.

ۋەتەنپەرۋەرلىك كىشىلەرنىڭ كەسپى، ئورنى ۋە مەۋقەسىگە ئاساسەن ھەر خىل شەكىلدە ئىپادە قىلىنىدۇ. گۇمنام چىن ھېسسىياتقا ئىگە شائىر بولغانلىقى ئۈچۈن ۋەتەنپەرۋەرلىك چۈشەنچىسىنى ئوبرازلىق شېئىرىي پىكىر ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. ئۇ ۋەتەندىن ئىبارەت بۇ كونكرېت ئوبيېكتنى تەسۋىرلىگەندە بىرده كونكرېت تەسۋىرى ۋاستىلەرنى ئوقۇشلۇق ۋە تەسىرلىك يوسۇندا ئىشلەتسە، بىرده مۇبالىغە، تەسەۋۋۇر ۋە ئوبراز ۋاستىسىگە تايىنىپ، شېئىرىي مىسرالارنى ئاجايىپ جەزىبدار قىياپەتكە ئىگە قىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ نازۇك قەلبى ۋە تەسكىن ھېسسىياتىنى لەرزىگە سالىدۇ.

گۇمنام تەسۋىرىدىكى يۇرتنىڭ سېھرىي قىياپىتى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

ئابى روكنابات، گۈلگەشتى مۇسەللا سەھەل ئېرۇر،
خولۇدىن ئەفزۇن تۇمەنمىڭ لالىزارى كاشغەر.
ئۇد، ئەنبەر تۇپرىغىدۇر، ئابى كەۋسەردۇر سۇيى،
دۇررى مەرجان تاشلىرىدۇر كوھىسارى كاشغەر.
(ئۇنىڭ ئالدىدا رۇكنابات سۇيى ۋە مۇسەللا گۈلشىنى چاغلىق بىر نەرسە،
ئۇنىڭ لالىزارى جەننەتتىن تەمەنمىڭ ھەسسە ئارتۇق.
.....
ئۇنىڭ توپىسى ئىپار پۇرايدۇ، سۇلىرى بولسا ئابى كەۋسەر،
كاشغەرنىڭ تاغلىرىنىڭ تاشلىرى ئۇنچە - مارجاندۇر.)

شائىر بۇ مىسرالاردا يۇرتنىڭ خاسىيىتى، گۈزەللىكى، سۆيۈملۈكى ئالدىدا ئەپسانىلەردە سۆزلەنگەن «رۇكنابات سۇلىرى»، ۋە «مۇسەللا گۈلشەنى» ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدۇ، دەپ

---

① ئە. مۇلايىمانىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1998 - يىللىق 1 - سانىدىكى ماقالىسىنىڭ 52 - بېتىگە قارالسۇن.

هېسابلىغان، ئۇ «كاشغەرنىڭ لالىزارى»نى ھەممىدىن ئەۋزەل بىلىدۇ. ئۇنىڭ تۇپرىقىنى ئىپار، سۇلىرىنى «كەۋسەر»، تاشلىرىنى «ئونچە ـ مارجان» دەپ تونۇيدۇ ھەم ئاشۇ يۇرت قۇچىقىدا تۇغۇلغىنى ئۈچۈن ئۆزىنى تولىمۇ بەختىيار ھېس قىلىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن قىممەتلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە.

گۈمنام ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى تېخىمۇ يۇقىرى بالداقتا كۆتۈرۈپ،
ئەيشى ئېلىگە خاربدىن كەلگەي گۈلى ئىشرەت ئىسى،
چۈن سۇلايمان دەۋلەتبدۇر خارى ـ زارى كاشغەر.

(كۆڭۈل ئاچاي دېگەن كىشىلەرگە بۇ جايىنىڭ، ھەتتا تىكەنلىرىدىنمۇ يېقىملىق گۈل پۇرىقى كېلىدۇ، ئۇنىڭ ۋەيرانلىرى سۇلايمان دۆلىتىگە تەڭدۇر)

دەپ يېزىش ئارقىلىق، كاشغەردە ئۆسكەن ياۋا تىكەنلەرنىڭ گۈلىمۇ خۇش پۇراق ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ۋەيرانلىرى رىۋايەتلەردىكى «سۇلايمان دۆلىتى»گە تەڭ ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئارقىدىنلا بۇ سۆزنى يەنە كۆچلۈك ئىسپاتلاپ:

ياپەرى، ياھۆرى يا باغى ئېرەم ياد ئەيلەمەس،
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەركىم دۇچارى كاشغەر.

(كىمكى كاشغەرگە كېلىپ قالسا، ئۇ ھۆر ـ پەرىلەرگىمۇ ھەۋەس قىلمايدۇ، ئۆز يۇرتىنى بولسا ئۇنتۇپلا كېتىدۇ)

دەپ يېزىپ، بۇ ماكان ئەنە شۇنداق ئەزىز ھەم تەۋەررۈك ماكان، دېگەن يالقۇنلۇق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ.

جۈملىدىن:

كاشغەر شەھرىن بىلىك گۈمنامنىڭ يايلاغىدۇر،
دىلكۈشا، ئىشرەت فەزا، ھەر سەبزە زارى كاشغەر.

(كاشغەر شەھرىنى گۈمنامنىڭ يايلاغى دەپ بىلىڭلار،
كاشغەرنىڭ ياپيېشىل چىمەن باغلىرى كىشىنىڭ دىلىنى شادلاندۇرىدۇ. ئىشرەت [ھۇزۇر] بەخش ئېتىدۇ)

دېگەن قۇرلار ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ يۇرىكىنى ھاياجانلاندۇرغۇچى ۋە چەكسىز ھۇزۇرغا ئېرىشتۇرگۈچى ياپيېشىل باغ ـ ۋارانلار بىلەن ئورالغان گۈزەل كاشغەرنى چەكسىز سۆيۈنۈش بىلەن «مېنىڭ يايلىقىم» دەپ تەرىپلەيدۇ.

شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە دىققەت قىلىدىغان يەنە بىر تەرەپ،

«ئىشق ئۇلۇغەت چەشمەسىدىن دەردۇ مېھنەت جۇش ئېتەر،
تۇپراغى ھەسرەت بىلەن پۇتكەن ھىسارى كاشغەر.

(ئىشق ـ ئۇلۇغەت بۇلىقىدىن دەرت ـ مېھنەت جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ قورغانلىرى ھەسرەت توپىسى بىلەن قۇرۇلغان)

دېگەن شېئىرىي مىسرالىردا تەسۋىرلىگۈچىنىڭ شائىر گۈمنام ياشىغان دەۋرلەردىكى كاشغەرنىڭ «قورغانلىرى» گەرچە «ھەسرەت توپىسى بىلەن قوپۇرۇلغان»، ئۇنىڭ «ئىشق ـ ئۇلۇغەت بۇلىقىدىن دەرد ـ مېھنەت جۇش ئۇرۇپ» تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاسىيەـ

تى، گۈزەللىكى، سۆيۈملۈكلۈكىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ ئىپادىسى دۇر.

شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن بىرلىشىپ، تېخىمۇ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ:

دىلرەبالەر باغرىنى لەئىلى بەدەخشان ئەيلىگەي،
بىرنىگاھى غەمزەسىدىن گۈلئۈزارى كاشغەر.
ھۆشمەندۇ، دەرمەندۇ، مەرد زەندۇلەپ چوقۇند،
نارخەندان، سىپ رەنا ھەرنە بارى كاشغەر.

(كاشغەرنىڭ گۈل يۈزلۈكلىرى جىلۋىلىك بىر بېقىشى بىلەن ھەرقانداق گۈزەللەرنىڭ باغرىنى خۇددى بەدەخشان ياقۇتىدەك قىزىل قان قىلىدۇ.
ئەقىللىق كىشىلەر بولسۇن، ئەر ياكى ئايال بولسۇن لېۋى خۇددى قەن شېكەرنىڭ ئۆزى، كاشغەرلىكنىڭ يۈزى كۈلۈپ تۇرغان قىپقىزىل ئالما).

دېمەك، شائىر ئۆز يۇرتىنى سۆيۈپلا قالماي، ئۆز خەلقىنىمۇ ئەنە شۇنداق قىزغىن ھېسسىيات بىلەن تەسۋىرلەيدۇ ھەم قىزغىن سۆيىدۇ.

شائىر گۈمنامنىڭ غەزەللىرىنىڭ كۆپى دېگۈدەك ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىدىكى ئەسەر. لەردۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئوي ـ پىكىرلىرىنى مۇشۇ تېمىدىكى غەزەللىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلغان. ئۇ بۇ غەزەللىرىدە ئىشق ـ مۇھەببەتكە ۋاپا قىلىش كېرەكلىكى (4 ـ، 18 ـ، 32، 41 ـ، 59 ـ غەزەللىرىدە) ، ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ مەردىنىڭ ئىشى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر جان ئەمەس، مىڭ جان بولسىمۇ قۇربان قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكى (1 ـ، 11 ـ، 13، 18 ـ غەزەللەر) ، نامەرد بولماسلىق، نامەرد بىلەن ئاشنا بولماسلىق لازىملىقى (35 ـ، 46 ـ غەزەللەر) ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەتنى جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن (يەنى ئەمگەك ئارقىلىق) قولغا كەلتۈرۈش لازىملىقى (38 ـ غەزەل) . مەمەدان بولماسلىق، ماختانچاقلىقنىڭ ئاقىۋىتى ئۆزىنى خار قىلىش بولىدىغانلىقى (46 ـ غەزەل) قاتارلىق ئىلغار پىكىرلەرنى يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن گەۋدىلەندۈرىدۇ[1].

3 § . مۇھەممەد سىدىق زەلىلى

1 ـ زەلىلىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

زەلىلى يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا رېئالىستىك، رومانتىك شېئىرىيەتنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرگەن يالقۇنلۇق شائىر.

زەلىلى شائىرنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە مۇھەممەد سىدىق نامى بىلەن ئاتالغان. تەخمىنەن 1676 ـ 1755 ـ يىللىرى ياشىغان بۇ شائىر يەركەندە تۇغۇلغان. بالىلىق ھەم

---

① «دىۋانى گۈمنام» (بۇ ماۋزۇ كېيىن قويۇلدى) دىكى بىر قىسىم شېئىرلار 1957 ـ يىلى يەركەندىن بايقىلىپ، 1963 ـ، 1981 ـ يىللىرى ئېلان قىلىنغان. يېقىندا يەنە 5500 مىسرانا يېقىن بىر نۇسخىسى بايقىلىپ، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا تاللاپ ئېلان قىلىندى.

ياشلىق چاغلىرىنى، شۇ يەردە ئۆتكۈزۈپ، بىلىم ئىگىلەشكە كىرىشىپ، يەركەندىكى خانلىق مەدرىسىتە ئوقۇپ ئانا تىلىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەرەب، پارس تىلى ۋە بۇ تىللدا يېزىلغان ئەدەبىيات ھەم باشقا پەنلەرنى پىششىق ئىگىلەيدۇ. شەرق مۇسۇلمان ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشىدۇ.

زەلىلى راسا يىگىتلىك قىرانىغا يەتكەندە «ئىشق ئېتىبارى» بىلەن نەچچە ئون يىللاپ سەپەر مۇشكۈلىنى چېكىپ، نۇرغۇن مەنزىللەرنى كېزىدۇ. كاشغەر، خوتەن، ئەرەۋىل (ئاقسۇ)، كۇچا، تۇرپان، قۇمۇللارنى ئايلىنىپ چىقىدۇ. بارغانلا يېرىدە «ئاشىق قەلەندەر» تەرزدە «مازارلار»نى تاۋاپ قىلىدۇ. 50 ياشلىرىدا خوتەنگە كېلىپ، ئۇزۇن مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. قاتمال، بۇرمىلانغان تەسەۋۋۇپ ياكى ئىشانلىق كەمرەك تەسىر كۆر-سەتكەن خوتەندە زەلىلى ئىدىيىسىدىكى مۇرەسسەچىلىك خاھىشلىرى مەلۇم دەرىجىدە پەسلەپ، رېئالىزملىق خاھىش يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ. نەتىجىدە، شائىر XVIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىدا رېئالىستىك ئېقىمنىڭ مەشھۇر ۋەكىلىگە ئايلىنىدۇ.

شائىر 80 يېشىدا، تەخمىنەن 1755 ـ يىلى خوتەندە ۋاپات بولىدۇ. ئۆزى ئۇزۇن يىل تۇرغان «ئالتۇنلۇقۇم» مەھەللىسىدىكى «ئالتۇن مازار»غا دەپىن قىلىنىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ قەبرىسى «مۇھەممەد سىدىق يەركەندى خەلپەم قەبرىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئالتۇن مازارغا تاۋاپ ئۇچۇن كەلگەنلەر شائىرنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلماي قالمايدۇ. كىشىلەر ھۆرمەتلىگەنگە يارىشا شائىرمۇ ئىجادىيەت قالدۇرۇپ كەتكەنكەن. ئۇنىڭ دەۋرىمىز-گە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. ① «سەپەرنامە» (1718) 2800 مىسرا ئەتراپىدا. ② «تەزكىرەئى چىلتەن» (1734) 226 بەيىت. ③ «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىپ»[①] (ياكى «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىپ بۇزرۇكۋار» داستانى)، (1742)، 770 بەيىتتىن ئىبارەت. بۇ داستاندا سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشىتخانلارنىڭ ئۇستازى خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ ھاياتى تونۇشتۇرۇلغان. ④ ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا شائىرنىڭ ئىككى قولىيازما دىۋانى — «دىۋان كۇللىيات زەلىلى»، «دىۋانى زەلىلى» ساقلانغان، بۇلار بىر-لەشتۇرۇلۇپ، ئى. تۇرسۇننىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن 1985 ـ يىلى بېيجىڭدىكى مىللەتلەر نەشرىياتى «دىۋانى زەلىلى» توپلىمىنى نەشر قىلدى. ئۇنىڭغا يۇقىرىقى داستانلار-دىن باشقا، يەنە 196 غەزەل، 27 رۇبائىي، 18 مۇخەممەس، بەش مۇستەھزات، ئىككى قەسىدە، ئىككى ساقىنامە كىرگۈزۈلگەن.

زەلىلى ئىجادىيەتتە ئۇيغۇر (تۇركىي) ۋە پارس تىللىرىنى قوللانغان. ئۇنىڭ پارسچە شېئىرلىرى مەخسۇس بىر توپلام بولغان.

زەلىلى شېئىرىيەتتە نەتىجە قازانغاندىن باشقا مۇسىقا (مۇزىكا)، مۇقام، چالغۇ ئەسۋابلە-رى بىلەنمۇ ئوبدان تونۇش بولسا كېرەك. ئۇ شېئىرلىرىدا مۇقامغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ ۋە بىرمۇنچە چالغۇ ئەسۋابلارنى تىلغا ئالىدۇ. (مەسىلەن، نەي، ئۇد، ئەرغەنۇن، قالۇن، چاك، راۋاب ۋە باشقىلار)[②].

---

① خوجا مۇھەممەد شېرىپ — كاسان خوجىلىرى، 1543 ـ يىلى سايرامدىن يەركەنگە كەلگەن. ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭغا مۇرىد بولغان ۋە «دۆلەت ئۇستازى» دەرىجىسىنى بەرگەن، 1566 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

② «دىۋانى زەلىلى، كىرىش سۆزى»، (ئى. تۇرسۇن) 6 ـ بەت.

2 ـ زەللىنىڭ لىرىكىلىرى

زەللى شېئىرىيەت ساھەسىدە زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن يالقۇنلۇق شائىر. ئۇ شېئىرىيەتنىڭ مەيلى ئېپىك، مەيلى لىرىك تۈرى، مەيلى شېئىرىي تەزكىرە ژانىرىدا بولسۇن ئوخشاشلا ئۆز ئىقتىدارىنى نامايان قىلغان.

شائىرنىڭ تەقدىرى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى مەزمۇنلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، زەللىنىڭ شېئىرلىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ، توغرا باھالاش زۆرۈر.

زەللى ياشىغان يىللار يەركەن خانلىقى ئاخىرلاشقان، «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» خوجا مەزھەپلىرىنىڭ زىددىيىتى ئۆتكۈرلەشكەن، ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا «قورجاقخان» بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان، جۇڭغارلارنىڭ دەم ـ دەم پاراكەندىچىلىك سېلىشلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېغىر ئاپەت پەيدا قىلىۋاتقان بىر باسقۇچقا توغرا كەلگەن. دىنىي مۇتەئەسسىپلىك ۋە سوپى، زاھىد سۈرىتىگە كىرىۋالغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە چىققانىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلىرى... بىلەن ئىلغار مۇتەپەككۇر ۋە ئەدىبلەرنىڭ تەرەققىيپەرۋەر قاراشلىرى ئوخشىمىغان شەكىلدە ئىپادىلىنىپ تۇردى. ئىدېئولوگىيە تارىخىنىڭ زىددىيىتى ۋە كۈرەش ئىچىدە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى زەللى دەۋرىدىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەن[1].

زەللى يەركەندە نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغانلىقى مەلۇم. ئۇ 87 ـ غەزىلىدە:

تەۋفى ئىمام ئەيلەگەلى كەتتى بۇ زەللى،
يارىكەند ئىچرە نەيلەسۇن ئابۇزەمنى يوق.

دەپ يازسا، 134 ـ غەزىلىدە:

بالا دەشتىدىكى ئەۋارەلەرنىڭ خەيلىدىندۇرمەن،
ھىسار ئولدى مەلامەت دەشتىدە بۇ جىسمى ئۇريانىم،

دەپ ئۆزىنىڭ يالاڭ ـ يالىڭاچلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

زەللى ھاياتىدا بەلگىلىك ئىلگىرىلەشمۇ بولغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن تېرەن مەزمۇنلار شائىرنىڭ كۆپ ئوقۇغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. زەللىنىڭ تەپەككۇرى ئۇرغۇپ تۇرۇۋاتقان يىللار گەرچە داۋالغۇش، پەن ـ مەدەنىيەتتە ئېسىنكىرەش بولۇۋاتقان چاغلارغا توغرا كەلسىمۇ، ئەمما ئىككى يۈز يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولۇپ ئىقتىساد، مەدەنىيەتتە يۈكسىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالاھىدە تەسىر پەيدا قىلغان يەركەن خانلىقىنىڭ مەركىزى يەركەن شەھرى تېخىچە ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىك سەلتەنىتىنى يوقاتمىغانىدى. زەللى ئۆزىنىڭ ئوقۇش ھاياتىغا بىۋاستە ئىلمىي دەرگاھ بولغان يەركەندىكى ئابدۇرىشىتخان زامانىدا قۇرۇلغان خانلىق مەدرىسە ھەققىدە توختىلىپ:

چەشمە چىراغى ھەمەئى مەملىكەت،
رەۋنەقى باغۇ چەمەنى مەئىرىفەت.

---

① ئا. م. ئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 299 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1997 ـ يىل.

بىر تەرەپى مەدرەسەنى خاندۇر،
ئىلىم بىلەن فەزلى گۈلىستاندۇر.
جەمئى ئىكەن مەدرەسەڭ ئالىمان،
رەڭشەن ئولۇپ ھەر بىرى شەمئى جەھان...
گەرمى مۇتالىئىدە ھەنگامە،
دەرس بېرۇر ۋەقتىدە ئەللامە.
ئالىم ھەم ئامىل ئاخۇن ئۇچۇن،
مەسنەدى ھېكمەتتە فلاتۇن ئۇچۇن.

دەپ مەدرىسە شېئىرىيەت ۋە ئەفلاتونغا دەرس بېرىدىغان مۇدەررىسلەر بولغانلىقىدىن ئىبارەت ئىلىم ئىمكانىيەتلىرىنى ۋە ئىلىم دەرىجىسىنى ئۇنىڭ تەبئىي مەنزىرىسى بىلەن قوشۇپ ياخشى تەرىپلەپ ئۆتكەن.

زەلىلى مانا مۇشۇنداق ئالىم - ئۆلىمالار توپلانغان مەدرىسلەردە ئوقۇپ، زامانىسىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ چىققان. ئۆگەنگەنسېرى ئىلىمغا قانمىغان، جەمئىيەتنىڭ سىرلىرىنى يېشىشكە ئىنتىلگەن. مۇرەككەپ ئىجتىمائىي زىددىيەت، بۇرۇقتۇملۇق مۇھىت زەلىلى ئىدىيىسىدە قاتتىق سۇركىلىش پەيدا قىلىپ، بۇلار ئىنتىلىشچان شائىردا بۇرۇلۇش ياسىشىغا، گۇمانىزملىق ۋە ئىسيانكارلىق روھىنى تىكلىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە شائىر رېئال مۇھىت، مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈمگە نىسبەتەن باشقىچە چۈشەنچىدە بولۇپ، ئۆزى ئارزۇ قىلغان غايە ئەينى چاغدىكى شارائىتىدا قاتتىق توسقۇنلۇققا ئۇچرايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. ئۇ بۇ خىل قارىشىنى مۇنداق ئىزھار قىلغان.

چىندا مۇسافىردۇرمەن، ماچىن ئىچرە غەرب،
يار يۈزىنى كۆرمەدىم مۇنچەكى مەن سارغارىب.
كەتتى بەسى زوقۇنۇن، كەلدى بەسى ئەھلى جۇنۇن،
بولمادى مەندەك زەبۇن، دىلبەرىدىن ئايرىلىپ

زەلىلى تۇرمۇش ۋە ئىدىيىسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 40 ياشلارغا كەلگەندە يەركەندىن ئايرىلىپ، جاھانكەشتىلىك سەپىرىگە ئاتلانغان. ئۇ ئالدى بىلەن كاشغەر ئاتۇش مەشھەتكە كېلىپ، سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا ئۈچ يىل تۇرغان. كېيىن خوتەن، ھەتتا ئەردەۋىل (ئاقسۇ)، كۇچا، تۇرفان (تۇرپان) ۋە قۇمۇللارغىچە ئايلىنىپ چىقىدۇ. بارغانلا يېرىدە «دىۋانە ئاشقىلار» نىڭ تەرزىدە «مازار» لارنى تاۋاپ قىلىدۇ. گويىاكى «قەلەندەر سىفەت» (نان تىلىگۈچى دىۋانە ئەمەس، «ئاشىق قەلەندەر» ئەلۋەتتە) بولۇپ، ئۇ يەردە ئۈچ يىل، بۇ يەردە ئىككى يىل ئىستىقامەت قىلىدۇ. ئاخىرىدا ئانىسىنىمۇ ئالدۇرۇپ كېلىپ،

خوتەندە تۇرۇپ قالىدۇ[1][2].

زەلىلى شېئىرىيەتكە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان. ئۇنىڭ بۇنداق قىزغىن ھەۋىسى بەدىئىي ئىقتىدارىنىڭ ئوقچۇپ تۇرۇشى بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك مەدرىسىلەردە كۆپ يىل ۋە ئەتراپلىق بىلىم ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «زەلىلى شۇ زامانىنىڭ ئالىي ئوقۇش يۇرتى بولغان ‹خانلىق مەدرىسە›دە ئەرەب - پارس تىللىرىنى ئەنئەنىۋى تەلىم ئۇسۇلى ۋە باستۇچلىرى بويىچە پىششىق ئۆزلەشتۈرىدۇ. مەدرىستە ئوقۇشقا تېگىشلىك ئومۇمىي ساۋاتنى ئېگىلىگەندىن كېيىن ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىنىڭ تېپىك نەمۇنىلىرى، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مومتاز شائىرلارنىڭ شاھانە ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىدىكى ھېكايىلەشتۇرۇلگەن بارلىق چوڭ - كىچىك ۋەقە ۋە شەخسلەر پائالىيەتلىرىنىڭ ئەڭ ئىنچىكە دېتالغىچە پۇختا ئۆگىنىدۇ. (بۇنى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى ۋەقەلىك ئىبارىلەرنىڭ كۆپلىكىدىن پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.) ئۇ چاغلاردا، ئومۇمەن مەدرىسته تالىپلىرىدىن ‹نەزمە تەرتىپ، قىلمايدىغانلىرىنى يوق دېسىمۇ بولىدۇ. لېكىن زەلىلىنىڭ ئىجادىيىتىدىن قارىغاندا، ئۇ ياش چېغىدىلا بەدىئىي ئەدەبىياتقا ‹مەجبۇنلارچە ئاشىق› بولغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ھەۋەسكار تالىپ-لاردەك شېئىرنى ‹ئويناپ› يازماي، ‹ئويلاپ› يازغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن»[3]. زەلىلىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى قابىلىيىتى يەنە پارس تىلى بىلەنمۇ شېئىر يازالايدىغانلىقى[4] ئىسپاتلايدۇ.

زەلىلى لىرىك شېئىرىيەتنىڭ غەزەل، رۇبائىي، مۇخەممەس، قەسىدە، ساقىنامە ژانىر-لىرىدا ناھايىتى سۈپەتلىك نەزىمىلەرنى قالدۇرغان.

غەزەل — ئۇيغۇر لىرىك شېئىرىيىتىدىكى تارىخى ئۇزۇن، ئومۇملىشىشى كەڭ، خاس ئۇسلۇب بولۇپ شەكىللەنگەن ژانىرلاردىن بىرى. XI ئەسىردە ياشىغان شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە بۇ شەكىلنىڭ ياخشى ئۇلگىسىنى قالدۇرغان. ئۇلۇغ شائىر نەۋائى بولسا غەزەلچىلىكتە سان ۋە سۈپەت جەھەتتە يۇقىرى سەۋىيە ياراتقان. نەۋائىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، لىرىك شېئىرىيەتتە، بولۇپمۇ غەزەلچىلىكتە نەۋائى ئىزىدىن مېڭىپ، بۇ ئۇلۇغ «غەزەل پادىشاھى»نى ئۇستاز، ئۆزلىرىنى شاگىرت ھېسابلىشىپ كەلگەن. زەلىلى غەزەللىرىنى مەزمۇن شەكىل تەرەپتىن ئەستايىدىل كۆزەتكەندە نەۋائى غەزەللىرى ئۇسلۇبى بويىچە يېزىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئالدى بىلەن شەكىل توغرىلىق سۆز قىلساق، نەۋائى ئومۇمىي غەزەللىرىدە ئارۇزنىڭ ئاساسىي بەھرىلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك (مەسىلەن، ھەزەج، رەمەل، مۇنسەرھ، مۇزارى، مۇجتەس، ھەفىف، مۇشاكىل، مۇتەقارىپ، مۇتەدارىك، كامىل، تەۋىل بەھرىلىرىنى) ماھارەت بىلەن

---

① ئىسمىن تۇرسۇن «زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە» «زەلىلى دىۋانى»غا يېزىلغان كىرىش سۆز، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى، 6 - بەت.

② ئابدۇرېھىم سابىد «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (ئىككىنچى كىتاب، 1-قىسىم، 357 - بەت، 1983-يىلى بېسىلغان) دا زەلىلى ئۆمرىنى يەركەندە ئاخىرلاشتۇرغان، دەپ يازغان بولسا، رەجەب يۈسۈپ «مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 - يىلى 2 - سان) ناملىق ماقالىسىدە زەلىلى خوتەندە ۋاپات بولغان دەيدۇ.

③ ئىسمىن تۇرسۇن «زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە».

④ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ق. سەدۋاقاسوۋ جاۋابكار رېداكتورلىقىدا تۇزۇلگەن)، ئالمۇتا، پەن نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، 83 - بەت.

ئىشلەتكەن[1]. زەلىلىمۇ ئۆز غەزەلىرىدە، ھەزەج، رەجەز، رەمەل، مۇتەقارىپ، مۇنسەرىھ، تەۋىل، مەفئى بەھرىلىرىنى ئىشلەتكەن[2].

كلاسسىك شائىرلار غەزەلنى كۆپىنچە 5 ـ 7 بەيىت بىلەنلا تۈگەللەيدۇ. زەلىلىمۇ ئۆز غەزەللىرىنى تولىراق 5 ياكى 7 بەيىتلىك قىلىپ يازىدۇ. لېكىن زەلىلى غەزەللىرى ئىچىدە 9، 15، 17، ھەتتا 25 بەيىتلىكلىرىمۇ بار. مۇنداق غەزەللەرمۇ قۇرۇلما ۋە مەزمۇن جەھەتتە قەسىدە ۋە مۇناجاتقا ياتسىمۇ، زەلىلى دىۋانلىرىدا ئىلىپبە تەرتىپى بويىچە غەزەللەر رېتىمگە كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن، «زەلىلى دىۋانى»نى ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان يېزىق شەكلى بىلەن نەشرگە تەييارلاشتا غەزەل تەرتىپىگە كىرگۈزۈلگەن. شۇنداق بولغاندا، زەلىلى غەزەللىرى ئىچىدە بەش بەيىتلىق 70 غەزەل، يەتتە بەيىتلىق 65 غەزەل، ئۈنىكىدىن قالسا ئالتە بەيىتلىق (15غەزەل)، سەككىز بەيىتلىق (13 غەزەل)، توققۇز بەيىتلىق (15 غەزەل) بار.

ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە 16 خىل ژانىر ئاساسىي ئورۇننى تۇتىدۇ. زەلىلىنىڭ بۈگۈنگىچە ساقلانغان شېئىرلىرى بولسا سەككىز خىل ژانىردىن تەركىب تاپقان.

زەلىلى غەزەللىرى كۆچلۈك دەۋر پۇرىقىغا ئىگە. زەلىلى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان يىللار شىنجاڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتى قاتتىق ئىجتىمائىي بۆھراننى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى. خەلقنىڭ تەقدىرى ئۆكتەم ۋە مۇستەبىت خوجا ـ ئىشانلار قولىدا ئېغىر تەھدىتكە ئۇچرىغان. بۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە كۆچلۈك دەۋر پۇرىقىنى، يالقۇنلۇق خەلقچىللىق (ياكى گۇمانىستىك) روھ ۋە يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئاتا قىلدى؛ ئەلىۋرتىنىڭ پاجىئەسى، خەلقنىڭ چۈقانى، كۆرەشنىڭ كېلەچىكى، ۋەتەننىڭ تەقدىرى شائىرنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئورنىشىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا خەلق ۋە ۋەتەنگە بولغان سەمىمىي مۇھەببەت بىلەن چەكسىز سادىقلىق، ياۋۇز، مۇستەبىت كۈچ-لەرگە بولغان غەزەپ ـ نەپرەت ۋە ئادالەت ـ ھەققانىيەتنى مەدھىيىلەش، ھەقىقەتنى كۆزلەش ناھايىتى يارقىن ئىپادىلىنىپ، خەلقنىڭ مۇھەببىتى، ئارزۇسى ۋە غايىسى ئىزھار قىلىنغان. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئەگەر بىزنىڭ كۆرۈۋاتقىنىمىز ھەقىقىي ئۇلۇغ بىر سەنئەتكار بولسا، ئۇ چوقۇم ئۆز ئەسىرىدە ئىنقىلابنىڭ بىرەر ماھىيەتلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولىدۇ». زەلىلى شېئىرلىرىنىڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭ شېئىرلىرى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ شۇملۇقلىرى ۋە ياۋۇزلىقلىرىغا قارشى كۈرەشتە شىنجاڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ۋە ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شائىرنىڭ بەزى شېئىرلىرى ئەينى دەۋرنىڭ ئۆزىدىلا خېلى يۇقىرى ئىجتىمائىي تەسىر پەيدا قىلىپ، ئىشانلىق پىكىر ئېقىمىغا قارشى كۈرەشنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىپلا قالماي، بەلكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ بىزنىڭ شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خوجا ئىشانلارغا قارشى كۈرەشكە قوشقان تۆھپىلىرىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزدا قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

ئىسيانكار شائىر زەلىلى زەھەرنى زەھەر بىلەن يۇيۇش ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆز زامانىسىنىڭ ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيىسىگە جەڭ ئېلان قىلغان. بۇ نۇقتىنى شائىر شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن «ئىشق» مەزمۇنىدىكى شېئىرلىرىدىن كۆرۈپ يېتەلەيمىز. بۇ يەردە دېيىلمەكچى

---

① ياقۇبجان ئىسھاقۇف «نەۋائى پوئېتىكىسى» («خەزائىنۇل مەئانى» ئاساسىدا)، ئاشكەنت، س س ر «پەن نەشرىياتى 1983 ـ يىلى نەشرى.

② ئىمىن تۇرسۇن «زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە».

بولغان «ئىشق» تەسەۋۋۇپ روھىدىكى «ئىشق» يەنى «ئىشقى شېئىرلار»نى كۆرسىتىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، شېئىرىيەتنى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلىش تەسەۋۋۇپنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن ھېسابلانغان، «ئىشق» بولسا تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى شېئىرىيەتنىڭ جېنى ئىدى.

ئوت يۈرەك شائىر زەلىلىنىڭ ئاجايىپ تالانتى ۋە ئىقتىدارى ياش ۋاقتىدىلا نامايان بولۇشقا باشلىغان. ئۇ جەمئىيەتنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ پاراسەت دېرىزىسىنى ئىشانلار مەزھىپىگە كەڭ ئېچىپ بەردى. ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئىدىيىسى ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن زەلىلى ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىنى ئىشانلىققا بېغىشلاشقا قەتئىي نىيەت قىلدى. شائىرنىڭ تەركىدۇنيا بولۇپ، جاھانكەشتىلىك قىلىپ، مازايى ـ ماشايىقلاردا ئىشانلارنىڭ ئۆلچىمى بويىچە رىيازەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشى ھەم بەزى شېئىرلىرىدا «ئىشق» روھىنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ ئەكس ئەتتۈرۈشى ئىشانلارنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىشانلار ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر تونۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىگە خاس چۈشەنچىلەرنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئىپادىسى «ئىشق» ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىل ـ ئەدەبىياتى ئۇسلۇبىدىكى شېئىرىيەتنىڭ ئاساسىي ماۋزۇسى «ئىشقى مۇھەببەت» ئىدى. ئۆز زامانىسىنىڭ ئىدىئولوگىيىسى بويىچە ئېيتقاندا ئىشق ئىككى قات مەنىگە ئىگە بولۇپ، بىرى «مەجازى ئىشق»، يەنى ئىنسانغا ۋە مەۋجۇدىيەتكە بولغان زاھىرى—رېئال مۇھەببەت؛ يەنە بىرى «ھەقىقىي ئىشق»، يەنى ئىنساننى ۋە مەۋجۇدىيەتنى ياراتقۇچى ھەقىقەتكە بولغان ئىشق. كلاسسىك شائىرلارغا ئوخشاش زەلىلىمۇ «ئىشق»نىڭ بۇ ئىككى تەرىپىنى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى قىلىپ قويمايدۇ. مەجازى ئىشق ھەقىقىي ئىشقنىڭ بىر ئىپادىسى سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، زەلىلى شېئىرلىرىدا ئىپادە قىلىنغان «ئىشق» شەكلەنلىك ۋە مەزمۇنەن خاراكتېرىگە ئىگە. ئىستىداتلىق شائىر مۇتەئەسسىپ خوجا ـ ئىشانلارنىڭ كۆزىنى بويىاش، ئۇلارنى قايمۇقتۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن زور دەرىجىدە بۇرمىلانغان تەسەۋۋۇپتىكى ئىشانلىق مەزھىپىنىڭ «ئىشقىيە» سۇلۇكىدىن بىر قالقان سۈپە-تىدە پايدىلانغان بولسا؛ يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ خىل ئىدىپىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدىكى ئىلغار تەركىبلەرنىڭ ھاياتىي كۈچىنى يېڭىۋاشتىن بەرق ئۇردۇرۇشنى نىيەت قىلغان.

مەلۇمكى «ئىشانچىلىق» ئەسلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىي ھاياتىغا، بولۇپمۇ ئىدىئولوگىيىسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن «نەقشىبەندىيە» مەزھىپى ئاساسىدا پەيدا بولغان بىر خىل ئىدىيىۋى ئېقىم، نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ بىر قىسىم تەشەببۇسلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلغار پەلسەپىۋى ئىجتىمائىي ئىدىيىلەرنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتىپ، تۇرتكىلىك رول ئوينىغان[1]. ئەمدى تەسەۋۋۇپ مەسلىسىگە كەلسەك، بۇ مەسلەكنى تارىخىي ماتېرىيالىزم بىلەن كۆزەتكەندە ھەم كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، تەسەۋۋۇپ ھەرىكىتىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن نارازىلىقى، يەنى روھانىيلار، يۇقىرى تەبىقە ۋە دۆلەت مەنپەئىتىگە يەم

---

① ھ. ئابدۇراخمان «تەسەۋۋۇپنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى راۋاجى ۋە نەقشىبەندىيە تەرىقىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 2000 ـ يىللىق 1 ـ سان، 73 ـ بەت.

قىلغۇچى فېئودال تۈزۈمنىڭ زۇلۇم ـ سىتەملىرىگە بولغان نارازىلىقى تۇپەيلىدىن راۋاجلاندىغان. تەسەۋۋۇپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى رولى ئۇستىدە توختالغان ئىلمىي خادىملارنىڭ ئېيتىشىچە: «تەسەۋۋۇپ پوئېزىيە ئۈچۈن گويا پەلسەپىۋى ماۋزۇ بولۇپ قالدى. شائىرلار ئاساسىدا دەرۋىشلەر بولغىنىغا ئوخشاش، ھاياتتا تەسەۋۋۇپتىن يىراق تۇرغان، لېكىن تەسەۋۋۇپقا بىر خىل پەلسەپە، ئەركىن پىكىر سۈپىتىدە قارىغان، ئۆز ئىجادىيىتىدە تەسەۋۋۇپ ئاساسلىرىنى ئىپادىلەشكە ئۇرۇنغان شائىرلارمۇ كۆپ ئىدى»[1]. بۇ يەردە دېيىلگەن «تەسەۋۋۇپ پوئېزىيە ئۈچۈن گويا پەلسەپىۋى ماۋزۇ بولۇپ قالدى» دېگەنلىك چوڭقۇر ئىزدىنىش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى شۈكى، «ئىنسانىنى روھىي كامالەت تاپقۇزۇش» ئۈچۈن تەسەۋۋۇپ بىر قاتار يۈكسەك لىرىكىلىق بوشلۇققا ئىگە بولغان پوئېتىك ۋاستىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. شۇڭا، تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتى يارالقان پوئېزىيە كىشىگە خۇددى بۇلۇتلۇق كېچىدە پارلىغان يۇلتۇزدەك ھەقىقەت نۇرلىرىنى غۇۋا كۆرسىتىدۇ[2].

گۈمانىسىز شائىر زەلىلى مانا مۇشۇ تەسەۋۋۇپ ئېقىمىدىن شاخلىنىپ چىققان نەقىشبەندىيە مەزھىپىگە تەۋە ئىشانچىلىق مەسلىكىنىڭ تونىنى كىيىپ تۇرۇپ، ھەقىقەت نۇرىغا ئىنتىلىپ، ئادالەت ئىزدىدى. ئۇنىڭ بۇ خىل ئىدىيىسى تۆۋەندىكى شېئىرلىرىدا روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

تەركىي جەھان قىلمىغىم سەيرى جەھاندۇر غەرەز،
ئەيلەگىلى ئىمتىھان ياخشى ـ ياماندۇر غەرەز.
.....
چەشمە بولۇپ كۆزلەرىم ئاقسا نىچۈك ئەيىبدۇر،
ئەلگە تەھارەت ئۈچۈن ئابى راۋاندۇر غەرەز.
.....
تەلبە زەلىلى كىلور، خەلق، تاماشا قىلىڭ،
چېھرە سېنىڭ رەڭگىدىن بەرگى خەزاندۇر غەرەز.
.....
سەبز خەتتى دىلبەران شەھرى ماچىن بىزگەدۇر،
سىزگە جەننەت چەھار باغىدىن گۈلى رەيھان كېرەك.
ئەي زەلىلى گۈشەئى ئۇزلەت[3] ئىچىدىن چىقماغىل،
خەلق كۆزىدىن ۋەلى دەرۋىش كەبى پىنھان كېرەك.

ئۆكتەم خوجىلار جاھان سوراۋاتقان، ئىشانچىلىق ئىدىئولوگىيىسى جەمئىيەتنىڭ روھى ئاتموسفېراسىنى قانتتىق بولغىغان قاباھەتلىك بىر مۇھىتتا زەلىلىگە ئوخشاش ئىسيانكار يىگىتنىڭ ئەركىن نەپەس ئېلىشى قەتئىي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ جاھانكەشتىلىك يولىنى تاللىشىدىكى بىر سەۋەپمۇ ئېغىر ئىجتىمائىي روھىي بۇرۇقتۇملۇق ئىچىدىن قۇتۇلۇش.

① م. ئارىپوۋ (ئۆزبېكىستان) «نەۋائى سوپىزمۇ ياكى سوپىزمۇ»، «شەرق يۇلتۇزى»، تاشكەنت، 1989 ـ يىلى 6 ـ ساندا ئايبەكنىڭ سۆزىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
② ئا. ب. شۈكۈرى «قۇسۇرى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بەدئىيلىكلىرى ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىسى».
③ ئۇزلەت— دالدا، پىنھان جاي.

نى ۋاقىتلىق رەۋىشته ئويلىغان بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتته. چۈنكى ئۇ:

بۇ كۆڭۈل بۇلبۇل گۈياكى ئاسمان زەمىن قەپەس،
سۈندۈرۈپ پەرۋاز ئېتەرگە ناله ئەيلەر ھەرنەفەس.

دەپ يازغان، يەنى زەلىلى ئۆزى ياشىغان زامانىنى بىرقەپەزگە ئوخشىتىپ، ئۆز ئىرادىسىنىڭ بولسا بۇ قەپەزنى سۈندۈرۈپ چىقىپ تاشلاشقا ئىنتىلىپ تۇرغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

شائىر چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببەت بىلەن كۈيلىگەن، كىندىك قېنى تۆكۈلۈپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل - زاكاۋىتىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئاساس يارىتىپ بەرگەن يەركەنده تۇرماي، قىرانلىق چاغلىرىدىن كېيىن خوتەنده تۇرۇشنى خالاپ قېلىشىنىڭ بىر سەۋەبى تەلۋە ئىشانلار بىلەن پىكىر بىرلىكى بولمىغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يەركەن ئەينى چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇش بىلەن بىرگە، خوجىلارنىڭ ئاتامانلىرى ماكانلىشىپ، باش كۆتۈرگەن، ئىشانچىلىق مەسلىكى كېلىپ چىققان جاي بولۇپ، خوجىلار ۋە ئىشانچىلىقنىڭ تەسىرى كۈچلۈك ساقلانغان. ئەمەلىيەتچىل شائىر ئىشانچىلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئىشانلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ، ئىشانچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى ۋە زىيانلىرىنى پاش قىلىپ يازغان شېئىرلىرىنىڭ قاراتمىلىقى ئۆتكۈر، تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، يەركەندىكى ئىشانلار، سوپى - زاھىدلار، روھانىي ۋە ھوقۇقدارلارنى قاتتىق تەشۋىشلەندۈرۈپ، ساراسىمگە سالغان. ئۇلار خىلمۇ خىل ۋاستە ۋە يول بىلەن زەلىلىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن بوھتان چاپلىغان ۋە زىيانكەشلىك قىلغان. ئۇنى «تەلبە زەلىلى» دەپ ماقارەتلىگەن. تۆۋەندىكى شېئىردا شائىرنىڭ يۈكسەك شىجائىتى، يەنى تەھدىت ۋە مۇستەبىتلىككە قەتئىي باش ئەگمىگەن قەيسىرانە ئىدىيىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

سەراسىمە مەزھەبى قارۇن ئېرۇر دۇنيانى يىغماغلىق،
كى شېرىن جانىغا يەئىنى زەھەر ئەجدەرھانى يىغماغلىق.
كۆڭۈل ھەرپىنى سەن تېخى زەباندىن ساقلاغىل زىنھار،
ۋەلى ئاسان ئەمەس ئوق بىرله ئاتقان يانى يىغماغلىق،
قەلەندەر سەيرىنى ۋەقتى سەفەردە كىمكى مەنئ ئەيلەر،
ئېرۇر زەنجىر ئىله باشتىن - ئاياغ دەريانى يىغماغلىق.
ماڭا مۇشكۈل كۆرۈندى ئەي پەرى رولار تاماشاقىل،
جۇنۇن سەھراسىدا ئاشۇفته ئۇ رەسۋانى يىغماغلىق.
ئۇتاردىغه زۇھەل شەمشىرىنى ھەيبەت بىله تەكلەر،
ھەمەل بۇرچىغه لازىمدۇر بۇگۈن جەۋزانى يىغماغلىق.
چۇ تاراجى سەۋادى كۈفرى زۇلفۇڭ ئەيلەدى ئاجىز،
نەقۇدرەتتۇر سىپاھى لەشكەرى دارانى يىغماغلىق.
زەلىلى تەلبەنى دىلبەر كۈيىدىن قوغلاغانىڭلار،
چۇ بۇتخانه ئىچىدىن كافىرۇ تەرسانى يىغماغلىق.

[قارۇنىنىڭ ئىزچىل مەسلىكى مال - مۇلۇك توپلاش بولغىنى بىلەن بۇ ئۇنىڭ شېرىن جېنىغا

زەھەرلىك ئەجدىھانى يىغقانلىققا ئوخشاش بىكار ئاۋارىچىلىك. كۆڭۈلگە تىنىلغان خەت ھەرپلەرنى تىل زۇبانىنىڭ ئۆتكۈر قىلىچىغا يېقىن كەلتۈرمە دېيىشسىمۇ، يادا ئېتىۋەتكەن ئوقنى قايتۇرۇۋالىمەن دېگەندەك بىكار ئاۋارىچىلىك، قەلەندەر ئۆ سىرلىرىنى چەكسىز ۋاقىت سەپىرىدە كىمگە شەرھلەپ چىقالايىتتى دېيىشمۇ خۇددى ئېقىۋاتقان دەريانى زەنجىرلىۋالىمەن دېگەندەك بىھۇدە ئاۋارىچىلىك. ئەي پەرىلەر، مانا قاراڭلار، ھالىمنى تاماشا قىلىڭلار، ئۆزەم لەيلى ئىشقىدا چۆلگە چىقىپ كەتكەن سەۋدايى قەيسىتەك بىر ھالغا چۈشتۈم. بۇ يولدىن قايتىش ماڭىمۇ مۇشكۈل بولۇپ تۇرۇپتۇ. مارس يۇلتۇزى قىلىچنى غىلابتىن چىقىرىپ ۋىنىرا يۇلتۇزىغا تاڭدىن دېرەك قىلما دەپ تەھدىت سالىتۇ، بۇمۇ خۇددى يالتىراپ چىقىدىغان قۇياشنى توختىتىمەن دېگەندەك بىر ئاۋارىچىلىك. جاناننىڭ تارالمىغان چۈۋۈق چاچلىرى مېنىڭ ئىختىيارىمنى قاراقچىدەك تالان - تاراج قىلىۋەتكەن، مېنىڭ مۇنداق قۇدرەتلىك دارانىڭ قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈشكە نېمە قۇربىتىم بولسۇن، ئەمدى مەندەك تەلۋە زەلىلىنى سىلەر- نىڭ دىلبىرىم سۆيگۈسىدىن قايتۇرماق بولغىنىڭلارچۇ، بۇ خۇددى بۇتخانىغا كىرىۋالغان جاھىل بىر دىنسىزنى مۇسۇلمان قىلىمەن دېگەندەك بىر بىھۇدىلىك ئەمەسمۇ.]

بۇنداق ئېنىق، كەسكىن ئىدىيىۋى پىكىر، بۇنداق بەدئىي ئوبرازلىق كىنايە ۋە بۇنداق گۈزەل تىل ۋە ئوخشىتىش ماھارىتى ئۆز دەۋرىدىلا ئەمەس، پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىرلەردىمۇ ئىنتايىن كەم تېپىلىدىغان پەلسەپىۋى ۋە ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە. بىز بۇنىڭدىن ھازىرمۇ زوقلىنىپ، سەمىمىي قايىللىق ھېس قىلماي تۇرالمايمىز.

ۋەھالەنكى، شەخسىنىڭ كۈچى ھامان چەكلىك، ئۇ ھەرقانچە كۈچلۈك، پىكىرلىرى شۇنچە ئاكتىۋال، ئىدىيىسى شۇنچە ئىلغار بولسىمۇ، كونكرېت ماكان، زامان، بولۇپمۇ ھۆكۈمران كۈچلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنىڭ نوپۇزىنى بىراقلا بېسىپ چۈشۈشى تەس، گېزى كەلگەندە، ھەتتا قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئېلىنىشى، ئېغىر بېسىم ۋە زىيانكەشلىك خەۋپىگە دۇچ كېلىشى مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن شائىر زەلىلى ئۆزىنىڭ تەرىكى دۇنيا يولىغا كىرىپ كېتىشىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلالمايدىغانلىقىنى چۈشەنمىسىمۇ، لېكىن مۇشۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق پاسسىپ شەكىلدە بولسىمۇ رېئاللىققا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىدى. ۋەھالەنكى ئىسيانكار كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغۋار ئارزۇ ۋە ئىدىيىۋى قاراشلىرى خۇددى قاراڭغۇ تۇندە چاقنىغان نۇرەك ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەققانىيەت ۋە يورۇقلۇق ئىزدىشىگە مەشئەل ياكى نۇرلۇق چىراغ بولۇپ بېرەلەيدۇ.

ئېنىقكى، زەلىلى بىر خىل يېڭى ئىدىيىۋى ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلغان. كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئىشانلار مەزھىپىنىڭ كاتتىۋاشلىرى قۇرغان دىنىي ئەندىزىدىكى تۇرمۇشنىڭ ئېلىپ كەلگىنى بالايىئاپەت خاراكتېرىدىكى جاھالەت ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. رېئال تۇرمۇش بىلەن خوجىلار تەرغىب قىلغان ئۇلگىلەر ئوتتۇرىسىدا ئاسمان - زېمىن پەرق كۆرۈلدى. شۇڭا، ئىشانلار مەزھەپلىرىدىن قۇتۇلۇش خاھىشلىرى ئىدىيە، مەدەنىيەت ساھەسىدىلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي جەھەتتىمۇ كۈندىن - كۈنگە روشەنلەشتى.

XVII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خەلقى بەزىدە ھاكىمىيەت سىرتىدا قالغان قارا تاغلىقلارنى قوللاپ، ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى ئاق تاغلىقلارغا قارشى چىقتى؛ بەزىدە ھاكىمىيەت سىرتىدا قالغان ئاق تاغلىقلارنى قوللاپ، ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان قارا تاغلىقلارغا قارشى چىقتى. ئۇلار مۇنداق قىلىشتا ئادىل ھاكىمىيەتنىڭ بولۇشىنىلا ئارزۇ قىلاتتى. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى ئۇزلۇكسىز ھالدا مۇشۇنداق كۈرەشلەرنى

ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر قىلغان نەرسە دەل ۋەھشىيانە ئېكسپىلاتاتسىيە، دەھشەتلىك زۇلۇم، جەمئىيەتتىكى داۋالغۇش ۋە ئەنسىزلىكلەر ئىدى[1].

زەلىلىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر مەنىۋى قۇۋۋىتىنى نامايان قىلىۋاتقان شارائىتتا ئىنتايىن ھېيلىگەر ئىشانلار ئىدىيىسى بىلەن پۈت تېپىشقان زەلىلىنىڭ يەركەندە داۋاملىق تىرىكچىلىك قىلىشى ئېغىر تەھلىكىگە ئۇچرىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىشانچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى سۈسراق بولغان خوتەندە خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ قالغانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ، تاسادىپىي ئەھۋال بولمىسا كېرەك.

ئېغىر دەرىجىدە مىستىزم پاتقىقىغا كىرىپ قالغان ئىشانچىلىق ئىدىيىسى ئەينى مەزگىلەردە خەلقنىڭ ئىدىيە، مەدەنىيەت ساھەسىنى بوغۇپ قويغان ئەھۋالدا ۋىجدانلىق شائىر زەلىلى ئىدىيىسىدىكى ئىسيانكارلىق خاھىشىنىڭ بارغانسېرى كەسكىن تۈس ئېلىشى، ئىجتىمائىي ھەق - ناھەق مەسىلىسىدە ھادىسىدىن ماھىيەتكە، شەكىل كۆرۈنۈشىدىن مەزمۇن تېرەنلىكىگە قاراپ، ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىسيانكار شائىر ئىشانچىلىق پىكىر ئېقىمىنى ئۇزۇل - كېسىل بۆسۈپ ئۆتۈش ئۈچۈن، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقچىللىق بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ چىقتى.

ئۇيغۇر خەلقى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى شېئىرلارغا باي خەلق. بىقارار ۋە تەركىيە-ۋەتەن خوجىلارنىڭ ئۆكتەملىكى ھەددىدىن ئېشىۋاتقان دەۋرلەرگە كەلگەندە بۇ ئەنئەنە بىر قاتار ئىلغار پىكىرلىك شائىرلار، جۈملىدىن زەلىلى ئىجادىيىتىدە تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان زور شېئىرىيەت مەزمۇنىغا ئايلانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بىرمۇنچە غەزەللىرىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ناھايىتى قويۇق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەن. بۇ ھال ناھايىتى زور ئىجتىمائىي رول ئوينىغان.

ئەينى چاغ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرگەن شائىر زەلىلىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئۆزى كەزگەن شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلارنى سەممىي ئوتلۇق مۇھەببەت بىلەن كۈيلىگەن نەزمىلىرىدە، شۇنداقلا سەپەر جەريانىدا ئانا يۇرتى يەركەننى ئەسلەپ ۋە سېغىنىپ يازغان مىسرالىرىدا روشەن ھالدا ئۆز ئەكسىنى تاپقان. شائىر بىر غەزىلىدە:

پەرشاندۇر كۆڭۈل تاكاكۈلۈڭ تارىدىن ئايرىلدى،
دىمان ئاشۇپتە بولغاي بى ۋەتەن ئەلبەتتە - ئەلۋەتتە.

(كوكۈلاڭنىڭ رىشتىسىدىن ئايرىلىپ كەتكەچكە كۆڭلۇم چېچىلىپ كەتتى،
ۋەتەنسىزلىكتىن كۆڭۈل تېخىمۇ پەرىشان بولىدۇ، ئەلۋەتتە)

دەپ يېزىپ، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن يۇرتتىن ئايرىلغان چاغدىكى پەرىشان كەيپىياتىنى چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن ئىزھار قىلغان. شائىر يەنە بىر غەزىلىدە مۇنداق يازىدۇ:

جاھاننى سەير ئېتەرگە نەچچە كۈن باغۇ - چىمەن ياخشى،
دەمى ئۇلپەت ئالۇرغا دىلبەرى شېرىن سۆخەن ياخشى.
«سەمەرقەند سەيقەلى ئالەم»، «بۇخارا قۇۋۋەتى ئىسلام»

---

① لېۋزىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»نىڭ بىرىنچى قېتىمى، 854 - ب 855 - بەتلەر.

بىزنىڭدەك تۈركىي ئادەملەرگە بۇ شەھرى خوتەن ياخشى.
كۆرۈپ كىمخاب ۋە تىللارنى غەزەپ پەرق ئەيلەمەك لازىم،
دېگەي نادان كىشىلەر تۇتىدىن زاغۇ زەغەن ياخشى.

بۇ شېئىردا ئەينى زامانىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا روھانىيلىرى ئارىسىدا مودا بولۇپ قالغان «سەمەرقەنت سەيقەلى روھى زېمىنەس، بۇخارا قۇۋۋەتى ئىسلامى دىنەس» دېگەن ماختىنىش ئىبارىسى يەرگە ئۇرۇلىدۇ. بۇ، «سەمەرقەند روھىيەت دۇنياسىنىڭ ئۈزۈك كۆزى، بۇخارا ئىسلام قۇدرىتىنىڭ قورغىنى» دېگەن سۆز ئىدى. زەلىلى بۇ ماختىنىش سۆزىنى كىنايە قىلىپ، ئۆزى ئۈچۈن يەنىلا خوتەنىنىڭ ئەلالىقىنى جاكارلىغان. زەلىلى ئۆز يۇرتىنى باغۇ چىمەن، ئۆز خەلقىنى شېرىن سۆزلۈك دىلبەر دەپ ئىپتىخارلىنىدۇ. زەلىلى ئۆز پىكرىنى تېخىمۇ قەتئىيلەشتۈرۈپ ئەگەر ساڭا كىمخاب تون كىيدۈرۈپ ئالدىڭغا پەتنۇستا تىللا قويسا. مۇ، غەزەپ بىلەن رەت قىل، پەقەت نادانلارلا تۇتىدىن قاغىنى ياخشى، ئەۋزەل كۆرىدۇ، دەيدۇ.

زەلىلى ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرگىنىدە، ھەرگىز يېرىم يولدا توختاپ قالغان ئەمەس، ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى تەڭداشسىز ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيە ئىسلام چۈشەنچە. سىنىمۇ بىر چەتكە قايرىپ قويىدىغان جۈشقۇن ۋەتەنپەرۋەرلىك ناخشىسىنى ياڭرىتىپ مۇنداق يازغان:

دۇر ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان،
مەشھەدىڭدەك قىبلەئى ئالەم جەھاندا يانە يوق.

تەبىئىيكى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ھەر قانداق ئادەمنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇ. سىنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىنى ئىپادە قىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسە. لا ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت تۇيغۇسى بولغاچقا، ئۇ ئوخشىمىغان دەۋر، مىللەت ۋە شائىرلار ئۇچۇنمۇ ئورتاق بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەرىپىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ تەسىرلىك دەرسلىكىگە ئايلىنىدۇ. زەلىلى شېئىرلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىغا بېغىشلانغان شېئىرلار بىزنىڭ ئالاھىدە قەدىرلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

لېنىن «ۋەتەنپەرۋەرلىك تالاي يىللاردىن بۇيان مۇقىملىشىپ كەلگەن ھەركىمنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە بولغان ئەڭ چوڭقۇر مۇھەببىتى» دەيدۇ. زەلىلىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئوتلۇق مىسرالارنى يېزىشى، بىر تەرەپتىن تەرەققىيات قانۇنىيالىقىنى تەشەببۇس قىلىپ، كىشىلەرنى زاھىدلىق يولىغا باشلاشقا ئۇرۇنغان خوجا ئىشانلارنىڭ قىلمىشلىرىغا بېرىلگەن قاتتىق زەربە بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئۇمىدۋار روھى بىلەن كەڭ ۋەتەنداشلىرىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنىڭ بىر يەردىن مەنبۇى ئىلھام ئالىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئۇنىڭ:

مەن سەمەندەرمەن ۋەتەن دەريايى ئاتەشتۇر ماڭا،
ئەندەلەيمگە ھەۋايى باغۇ ـ بوستانلار لەزىز.

(ۋەتەن ئوت دەريا سىدەك كۆيۈپ ئاققاندىمۇ، مەن ئۇنىڭ سەمەندەرىمەن، ئۇنىڭ كۆيچى بۇلبۇلىغا ۋەتەننىڭ باغۇ بوستانلىرىنىڭ ھاۋاسى ھەممىدىن ياخشى)

دەپ يازغانلىقى مەڭگۈ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى سۇسلاشتۇرمايدۇ.

ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن خەلقچىللىق دىئالېكتىك بىرلىكتە ئىدى. خەلق ۋەتەننىڭ كۆركى، زىننىتى، گۈلى، مېۋىسى. خەلقسىز ۋەتەننى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. قەدىمدىن بېرى ئىلغار پىكىرلىك مۇتەپەككۇرلار ياكى ئەدىبلەر خەلق بىلەن ۋەتەننى بىر گەۋدە دەپ چۈشىنىپ كەلگەن. ۋەتەننى سۆيۈش، ۋەتەننى قوغداش، ۋەتەننى كۆيلەش، تېگى - تەكتىدىن خەلقچىللىقنىڭ روشەن ئىپادىلىرىدىن بىرى. خەلقنى كۆيلەش، مېھنەتكەشلەرنىڭ ھالىغا يېتىنىپ، دەردىگە دەرمان بولۇش، ئۇنىڭ ئىشقى - پىراقىدا كۆيۈپ پىشىش، ئەل - يۇرتنىڭ سۆيىدە ئېقىپ، ئوتىدا كۆيۈپ، پايپېتەك بولۇپ خىزمىتىنى قىلىش زەلىلىنىڭ ئىشلىگەن ئەھمىيەتلىك ئىشى، ئويلىغان ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ روشەن ئىپادىسى ئىدى.

زەلىلى خەلق بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ، خەلقنىڭ پىغانلىق قەلبىنى ئۆزىنىڭ ئالەمنى كۆزىتىدىغان يورۇق ئەڭگۈشتەر چىرىغى قىلغان. ئۇ 135 - غەزىلىدە:

زەلىلى تەلبەگە ئالەم قاراڭغۇ بولسا غەم يەرمۇ،
چە راغان[1] ئەيلەردى ئالەمگە گويا داغى ھىجرانىم.

دېسە، يەنە بىر غەزىلىدە:

مەغرۇر ناماز ئولماغىل ئى زاھىدى خۇدبىن،
دىخان مەگەر سۈمەندۇر، قاشىدە تورە خەستۇر.

دەيدۇ.

زەلىلى ئىبادەتنى ئىلىم دەپ مەغرۇرلىنىدىغان نادان زاھىدلارنى مەسخىرە قىلىپ، دېھقانلارنى سۈمەن گۈلى، زالىم تۆرىلەرنى چىرىگەن خەشەك - چاۋار دەپ جاكارلايدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئاددىي، ئەمما ئاساسلىق كۆز قارىشى ئىدى.

زەلىلى جاھىل شەيخلەر ۋە زاھىدلارنى پاش قىلىپ، ئىلىم - مەرىپەت يولىنى كۆيلەيدى.

ئۇ بىر غەزىلىدە مۇنداق يازغان:

مەي ئىچەرگە گۈل ۋاقتى رەۋنەق[2] چېمەن ياخشى،
تازە بولدى ھەر مەجلىس شەمئى ئەنجۈمەن ياخشى.
سوفى سۈمئە ئىچرە بەندە جامەۋۇ دەستار،
كوچەئى جۇنۇن ئىچرە بىزگە بەرھەت ياخشى.
.....

---

① چەراغان— رەڭگارەڭ نۇر، يالتىراق، پارلاق.
② رەۋنەق— يالتىراق، پارلاق؛ كۆركەملىك؛ راۋاج.

كەر بالا شەھىدى مەن ئېشىق راغى ئىلكىدىن،
دەفىن ئىتەردە ئاشقىنى[1]لالەدىن كەفەن ياخشى.
خىرقەئى ئىبارەتكى بۇ نەسىھەت ئەي دەرۋىش،
كىمكى بەندە بولمايدۇر ھەق يولىدا زەن ياخشى.

[مەي ئىچەرگە باغدا گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلغان ۋاقتى ياخشى، شائىرلار شام ياندۇرۇپ مۇشائىرە قىلسا تېخىمۇ ياخشى، سوپىلار ئىبادەتخانىغا كىرىۋېلىپ سەللە تون كىيىپ مىختەك ئولتۇرغىنى بىلەن، بىزگە سەۋدايىلىق كوچىسىدا بەخىرامان بۇتخانىسىنى تاماشا قىلىپ يۈرگەنلىك ياخشىراق. مەنمۇ كەر بالا دەشتىدە ئۆلگەن شېھىتلەردەك بىر كۈن ئۆلسەم، بىراق ئىشق سەۋەبىدىن ئۆلگەن شېھىتلەرنىڭ بىرى بولسەم، مەندەك ئاشىقنى كۆمۈش ئۈچۈن لالە يوپۇرمىقىدىن ھاسىل بولىدىغان غازاڭ كېپەنلىكلا كۈپايە قىلىدۇ، ھەي دەرۋىش، ئىبادەت دېگەن نېمە؟ مەن ساڭا نەسىھەت قىلايكى، بىر دەرىگە روھىي قۇل بولماي، ھەقىقەتنى تېپىش يولىدا ئىنسانلىق ئەقىل كۈچىنى ئىشقا سالغان ياخشى.]

زەلىلى 8 ـ غەزىلىدە زاھىدلار تەرىپىدىن «ساراڭلىق» ، «تەلۈنلىك» دەپ ھاقارەتلەنگەن بۇنداق شېئىرىي ئىسيانكارلىقنى ھاجى ھەرەمىلىكتىن ئۈستۈن قويۇپ بۇنداق دەپ يازىدۇ.

بۇلبۇل دېمەڭ ھەر سەھەر پەريات ئەگەر قىلمىسا،
گۈلنى خارامۇش ئەيلەر بەربات ئەگەر قىلمىسا.
...
ھاجى ھەرەم ئىچرە لۇتفە ئەيلىمەك نەھاسىل،
ۋەيرانەئى كۆڭۈلنى ئاباد ئەگەر قىلمىسا.
شاھىد شېكەر تۆكەرمۇ شېرىن تەكەللۇمىدىن،
ئىشقىڭ زەلىلى قۇلنى پەرھاد ئەگەر قىلمىسا.

زەلىلى بۇ شېئىردا خەلقنى ئويغىتىش ۋە ئۇنى زۇلمەتكە قارشى ئەمەلىي كۈرەشكە ئۈيۈشتۈرۈشنى گۈزەل بەدىئىي ئوخشىتىش ۋە سېلىشتۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق روشەن بايان قىلغان. ئۇ خىيالىي جەننەت تەسۋىرىنى كۆپ قېتىم رەت قىلىپ، رېئاللىقنى، ئىلىمنى ۋە سەنئەتنى دەۋەت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

كىرمىگەيمەن جەننەتۇل مەئۋاغا دىلبەر بولمىسا،
شىشەپۇشى توشمىگەي دەريا غە گەۋھەر بولمىسا.
.....
بولمادى مەئلۇم ھېكمەت ئەھلىغە سەيرى قەمەر،
ئەسمانى نىلگۈنى سەھنىدە ئەختەر بولمىسا.
[كىرمىگەيمەن جەننەت دېگەن گۈزەل جايغا دىلبەر بولمىسا،
غەۋۋاس چۈشمەگەي دەريا غا گۆھەر بولمىسا.

---

① ئاشقا— ئاشقىلار.

.....
كۆك ئاسمان بوشلۇقىدا يۇلتۇز بولمىغان بولسا،
ئاينىڭ يۇرۇشىنى دانىشمەنلەر بىلەلمىگەن بولاتتى.]

زەلىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىنتايىن چىگىش ۋە مۇرەككەپ بىر دەۋردە ياشىدى. بىر تەرەپتىن فېئودال تارقاقلىق - بۆلۈنۈش (بۇ چاغدا شىنجاڭ بىرقانچە فېئودال بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن)، بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئۆزئارا بولغان ئۇرۇش - نىزالار، جەڭگى - جېدەللەر، ئىككىنچى تەرەپتىن جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلۇقى ۋە تالان - تاراجلىرى شائىرنىڭ ئىجتىمائىي ئوي - پىكرىنى تېخىمۇ قوزغاپ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ ئۆسۈپ يېرىشىغا يەنمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. شائىر بەدىئىي ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى دەۋردە «ئىشقى مۇھەببەت»نى نوقۇل «دىلبەر»نى كۆيلەشكە قارىتىلغان بولسا، كېيىنچە يەنى كەڭ جەمئىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولدى، يەنى ھېچ بىر ئىككىلەنمەستىن، ۋەتەنداشلىرىنىڭ جەبىر - جاپا، خارلىق - زەبۇنلۇقىغا گىرىپتار ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلدى. ئۇلارنى يوقلاپ تاۋاپ قىلىش شائىرنىڭ قەرزىدۇر، دېدى. ئۆز خەلقىنىڭ دەرد - ھەسرىتىنى قوشاققا قاتتى. شائىر يۇرتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە قويۇق ئارىلاشقانسېرى ئەسەرلىرىدىكى خەلقچىللىق قاتارلىق خىسلەتلەر شۇنچە چوڭقۇر ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. زەلىلى خەلق ھوقۇقسىزلىقتا، نامراتلىقتا ياشىغان مۇھىتتا رېئالىستىك شېئىرىيەتنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى ۋە ئۇنىڭدا كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان ئاساسىي كۈچ دەل خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۇنىڭ خەلقپەرۋەر دۇنيا قارىشىنىڭ ئىپادىسى بولدى، ئۇ بىر غەزىلىدە مۇنداق يازغان:

ئەل دىلىنى بىمۇزۇر ئەيلە پىغانلىق بۇلبۇلان،
خاكىران دەھرىنىڭ ھەرگىز ئىنتىھائى بولمىسا.
ئابىتابى ئاسمانسىز مەرىپەت چەكمەس ئىلىم،
لاماكان سەر ھەددىدە بىر شەھسۇۋارى بولمىسا.

[ئەي پىغانلىق بۇلبۇل، خەلقنىڭ دىلىنى خۇشال قىلساڭچۇ، قارىمامسەن، بۇ توپىدىن ياسالغان دۇنيانىڭ ۋە ۋاقىتنىڭ چېكى يوق، ئۆزۈن تۇرسا، ئاسماندا قۇياش نۇرى چاقنىمىسا، ئىلىم - مائارىپ گۈللىيەلمەيدۇ. خەلقنى كۆيلە، چەكسىز بوشلۇق بىلەن چەكسىز ۋاقىت ئارىسىدا ئۆزەڭدىن باشقا ساڭا غەمخورلۇق قىلىدىغان يەنە كىم بولسۇن.]

زەلىلىنىڭ خەلقپەرۋەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر ئىرادىسى زامان دولقۇنلىرىدا تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرىي ماھارىتى بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئۆلۈم تەھدىتى سالغان زاھىدلارغا قارشى خىتاب ياڭرىتىپ، ئۆز يولىدىن قايتماسلىق ئىرادىسىنى يۇقىرى ئوخشىتىش ۋە جاراڭلىق شېئىرىي تىل بىلەن «سەراسەر مەزھىپى قارۇن ئىرور دۇنيانى يېغماقلىق» ناملىق شېئىرىدا ناھايىتى كەسكىن ئىپادە قىلغان.

ئومۇمەن، زەلىلى شېئىرلىرىدىكى خەلقچىللىق (ياكى گۇمانىزملىق) روھىنىڭ يۇكسەكلىكى خوجىلارنىڭ مۇتتەھەملىكى ئەزۋەيلەپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئورنى تولىمۇ تۆۋەنلەپ

كەتكەن بىر شارائىتقا نىسبەتەن مۇلچەرلىگۈسىز ئىلغارلىق ئىدى[1].

شائىر زەلىلىنىڭ غەزەللىرىدىن باشقا رۇبائىي، مۇخەممەس، قەسىدە، ساقىنامە ژانىر-لىرىدا يازغان شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىمۇ غەزەللىرىدە ئىپادە قىلىنغان مەزمۇنلار بىلەن ئاماڭداش. لېكىن بۇ ژانىرلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئوبيېكتلىرى، شائىرنىڭ سۇبيېكتىپ خىياللىرى، ئارزۇ - ئۈمىدلىرى بار. شۇڭا بۇلار توغرۇلۇق ھەم مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىش زۆرۈر ئەلۋەتتە. لېكىن، سەھىپە چەكلىمىلىكلىرى تۈپەيلىدىن بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختىلىش بولمىدى.

مەيلى زەلىلىنىڭ غەزەللىرىدە، مەيلى يۇقىرىقى ژانىرلاردىكى لىرىكىلىرىدا بولسۇن ۋە ياكى سەپەرنامە، تەزكىرىلىرىدە بولسۇن، شائىر باشتىن ئاخىر ھەق - ئادالەتنى كۈيلەپ، ئىلىم، - مەرىپەتنىڭ ئۇلۇغ كۈچىنى تەشۋىق قىلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مېھنەتكەش كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ، مۇڭ - زارىنى ئىپادىلەپ، ئارزۇ - ئارمانلىرىغا جور بولۇپ؛ سوپى - زاھىدلىق، ئىشانچىلىق، قاششاقلىق - نادانلىق، ياۋۇزلۇق، قاباھەتلىك، مەھكۇملۇق قاتارلىق تەرەپلەرگە يۈرەكلىك ئوت ئېچىپ، ئۆزىنىڭ ئالىيجاناب ئىدىيىسىنى نامايان قىلدى.

ئومۇمەن، ئۇلۇغ شائىر ھېسابلىنىدىغانلارنىڭ ھېسسىياتى پەقەت قايغۇ ۋە ئازابتىنلا ئىبارەت. ئۇلارنىڭ قەلبىمى ئاستىدا تەسۋىرلىنىدىغىنى پەقەت تۇرمۇشنىڭ ئازابى ۋە جاپا-مۇشەققىتى، يول تېپىش ئۈستىدىكى جاراھەت ۋە ئېسۇسلۇق ھەمدە ئىزتىراپلىق، ئەلەملىك ئوي - خىياللاردۇر. ئەكسىچە ئۇلار قىزغىن مەدھىيە ۋە يورۇقلۇققا ئىنتىلىشنى ئاز يازىدۇ، ئەمما ساز يازىدۇ. زەلىلى شېئىرلىرىدا تولۇپ تاشقان ئارزۇ - ئىستەك ۋە ئەستىن چىقمايدى-غان ئەلەم، ئىپتىخارلىق، جۇشقۇن ھېسسىيات ۋە كۈچلۈك غەزەپ - نەپرەت ئىپادە قىلىنى-غان. بولۇپمۇ شائىرنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئالىيجاناب گۇمانىستىك روھى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرى بىزنىڭ ئۇلۇغ قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان نادىر ئەسەرلەردۇر. شائىر ھايا، چېغىدىلا ئۆز مەسلىكىنىڭ بويۇن قىسىپ قالمايدىغانلىقىغا چەكسىز ئىشىنىپ، كېيىنكىلەر گە سىگنال بېرىپ ئۆتكەنلىكى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ، يەنى ئوپتىمىستىك شائىر مۇنداق ئەسىلىك قالدۇرغان:

نەسلى جەھاندا قالمادى تەلبە زەلىلىنىڭ دېمەك،
ئۆلگەندىن كېيىن كۆرۈڭ ھەرغەزەلدىن بىر ئوغۇل.
(111 - غەزەل)

3 - «سەپەرنامە»

زەلىلى ئېپىك شېئىرىي ئەسەرلەر، يەنى داستان ژانىرىغىمۇ ئالاھىدە كۈچ چىقارغان. بۇنىڭ ئىچىدە «سەپەرنامە» مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان داستاندىن ئىبارەت.

ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا سەپەر - سايا ھەت ئەھۋالى تېما قىلىپ يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ھەتتا خاس ژانىر بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ لىرىك تۈرى ۋە ئېپىك تۈرىمۇ بار. زەلىلىنىڭ بۇ ئەسىرى سەپەرنامە ژانىرىنىڭ ئېپىك

---

① ئا. م ئىمىن «مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى» «شىنجاڭ ئەدەبىياتى»، 1980 - يىلى 6 - سان، ئۈرۈمچى.

تۇرىگە تەۋە.

يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، زەلىلى ئۆمرىنىڭ بىر قىسمىنى دەرۋىشلىك تۇرمۇشىغا بېغىشلىغان. بۇ خىل تۇرمۇشنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى يۇرت كېزىپ سەرگەردانلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشتىن ئىبارەت. «سەپەرنامە» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان بۇ داستاندا شائىر ئۆزىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سەپەر سەرگۈزەشتىلىرى، جۈملىدىن خوتەن تەرەپكە قىلغان سەپەر كەچۈرمىشلىرى ئىپادىلەنگەن.

داستاننىڭ مەزمۇنىنى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى قىسمى، مۇناجات، يەنى «ھەمد» (ئاللاغا مەدھىيە) «نەئىت» (پەيغەمبەرگە ھەمدۇسانا) ۋە ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار تەرىپى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ.

ئىككىنچى قىسمى، ئۆز يۇرتى يەركەنىنىڭ تەرىپىنى قىلغاندىن كېيىن كاشغەر ـ ئاتۇش مەشھەتكە قىلغان سەپىرىنىڭ بايانىنى سۆزلىگەن.

ئۈچىنچى قىسمىدا، يەركەنگە قايتىپ كەلگەنلىكىنى، كېيىن ئىنىسى دەلىلى، دوستى شائىر موللا غەزەل بىلەن خوتەن تەرەپكە قىلغان سەپەر سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ جەريانىنى سۆزلەيدۇ.

زەلىلى داستاندا گەرچە ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار مازىرىنى زىيارەت قىلىشنى مەقسەت قىلدىم دېسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەملىي بايانى بۇ مەقسەتتىن ناھايىتى يىراققا ھالقىپ كەتكەن. بۇ ئەسەردە، شائىر ئۆزىنىڭ كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى، كەزگەن شەھەر، يېزىلارنىڭ ئەھۋالى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرى توغرىسىدا كەڭ بايان بېرىدۇ. ئۇنىڭ دىن باشقا زەلىلى بەزىبىر تارىخىي ۋەقە ۋە شەخسلەر، مازار ـ ماشايىقلار ۋە ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ھەققىدىمۇ، كۆرگەن جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىپ ئۆتىدۇ. رېئالىست شائىر ھەرقاچان خەلق بىلەن ھەمنەپەس، خەلق بىلەن تەقدىرداش بولىدۇ. ئۇنىڭ خەلق بىلەن يېقىنلىقى ئۇنى يەنىلا خەلق تۇرمۇشىنىڭ بۇلىقىغا ئېلىپ كىرگەن بولۇپ، داستاندا ئۇنىڭ خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولغان ئاۋازى كۈچلۈك جاراڭلايدۇ.

داستاندا باشتىن ـ ئاخىر شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى ۋە ئەل سۆيەرلىكى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. شائىر تۇغۇلغان يۇرتى يەركەننى ئۇلۇغلاپ «شاھسەن شاھ»، «بەخت كانى» دېسە، قارىقاشنى «ماچىننىڭ قۇياشى» دەيدۇ. شائىر ئۆز ئانا تۇپرىقىنىڭ تاشلىرىنى «مۇشكى سىمەندىن ئارتۇق»، يېزىلىرىنى «جەننەتتىن كۆركەم، سۈتلىسە شەربەت بېرىدۇ» دەپ تەسۋىرلەيدۇ. شائىر ئۆزى مۇھەببەت قويغان گۈللەرنى (ئۆز ۋەتىنىدىكى ئادەمنى) كۆيلىگەندە، ئۇلارنىڭ «ئەگمە قېشىغا زاھىدلار سەجدە قىلىدۇ، شەيخلەر بولسا بەدەر قاچىدۇ» دەپ يازىدۇ. زەلىلى داستانىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز غەزەللىرىدە كۆيلىگىنىدەك، بىۋاستە زاماندىن شىكايەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ پېقىر غېرىب ھالىغا ئېچىنىدۇ. داستان دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بەزى نۇقسانلاردىن خالىي ئەمەس، بۇلار پەقەت توغرا مۇئامىلە قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

4 §. مۇھەممەد خاراباتى

مۇھەممەد ھېننى ئابدۇللا خاراباتى (1638/60 ـ 1730/50) يەركەن خانلىقىنىڭ

ئاخىرى، خوجىلار زامانىسىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچلىرىدا ياشىغان مۇتەپەككۇر شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ ئاقسۇلۇق ئىدى[1]. ئۇنىڭ ئىسمى مۇھەممەد، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە خارابات[2] سۆزىنى تەخەللۇس قىلغان.

مۇھەممەد كىچىكىدىن ئىلىم ـ مەرىپەتكە قىزىققان. زېرەك بالا بولۇپ يېتىشكەن، باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەلۇماتلارنى ئۆز يۇرتى ۋە ئاقسۇدىكى مەكتەپ ـ مەدرىسىلەردە ئالغان. كېيىن بۇخاراغا بېرىپ، ئالىي دىنىي مەلۇمات ئېلىپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن[3]. مۇھەممەدنىڭ تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارى بۇخارادا ئوقۇپ تۇرغان چاغلىرىدىلا ئۆز كۆچىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ يەردە ئۇ، ئىسلام پەلسەپىسى، ئىسلام قانۇنلىرىغا دائىر يىرىك مۇنازىرە. لەرگە قاتنىشىپ، مەكتەپداش تالىپ ۋە مۇدەررىسلەر ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلغان. مۇھەممەد بۇ خىل ياخشى پۇرسەتلەرنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ خاس كۆزقاراشلىرىنى ئىپادە. لەيدىغان ئەسەرلەرنى يارىتىشقا كىرىشىدۇ ۋە خېلى كۆپ نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. ئۇ يۇرتىدا تىرىكچىلىك قىلىش جەريانىدا بىر تەرەپتىن دىنىي، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللا. سا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلمىي ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن تىنىم تاپماي مەشغۇل بولىدۇ. مۇھەممەدتىكى ياخشى سۈپەت، ئەقىل ـ پاراسەت كىشىلەر ئارىسىغا تارقىلىپ، ئۇ كىشىلەر. نىڭ سەمىمىي ھۆرمىتى ۋە چوڭقۇر ئىخلاسىنى قوزغايدۇ. نەتىجىدە مۇھەممەد يۇرتداشلىرى ئارىسىدا دانىشمەن، ئالىم سۈپىتىدە ئىززەتلىنىدۇ. مۇھەممەد تەخمىمەن 1730 ـ 1750ـ يىللىرى يۇرتىدا ۋاپات بولىدۇ. لېكىن، ئالىمنىڭ ئىززەتلىك نامى خەلق ئارىسىدا تېخىمۇ كەڭ يېيىلىدۇ. ئەل ـ يۇرت ئۈنۈگىغا بىر خىل سىرلىق تۈس ئاتا قىلىدۇ، يەنى يۇرتداشلىرى مۇھەممەد ئۇچۇن خاس ھەيۋەتلىك «ھاجى خارابات» مەقبەرىسى ۋە خانىقاسىنى تىكلەيدۇ. ئالىمنىڭ ئۇلپەتلىرى، مۇرىت ـ شاگىرتلىرى، ئىخلاسمەنلىرى ۋە يىراق ـ يېقىندىكى ئىلىمخۇمار كىشىلەر بۇ يەرگە پات ـ پات كېلىپ، ئالىمغا بولغان ئۆزلىرىنىڭ سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. نەتىجىدە بۇ ئورۇن ئۆلىما ـ تالىپلار، ئىلمىخۇمار كىشىلەر توپلىنىپ، مۇنازىرە، مۇتالىئە ئېلىپ بارىدىغان، ئىلمىي ئۇتۇقلىرىنى كۆرەك قىلىدىغان كۆڭۈللۈك، ياخشى بىر ئىلمىي سورۇنغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ خىل ئادەت يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشقان. بۇ پاكىتلاردىن شۇ نەرسە ئايدىڭكى، مۇھەممەد خوجىلار زامانىسىدا خەلق ئارىسىدا تەسىرى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان ئۆلىما ۋە شائىر. مۇھەممەد «خارابات» تەخەللۇسىدا شېئىرىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى 13 مىڭ مىسرا ھەجىمدە بولغان[4]. مۇھەممەدنىڭ ھاياتىغا دائىر ئىزلىنىشلەردە قەيت قىلىنىشىچە، ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىنى ھەرخىل دىنىي مەزھەپلەر ـ گۇرۇھلارنىڭ پىكىر ۋە مەسلەك جەھەتتىكى قارىمۇ قارشىلىقى تۇپەيلىدىن يۇز بەرگەن نىزالار ئىچىدە ئۆتكۈزگەنلىكى

---

① شائىرنىڭ يۇرتى—ئاقسۇ ۋىلايىتى، ئاقسۇ ناھىيىسى، ئىگەرچى يېزىسى، چوغتال كەنتى.

② خارابات—تۈپ سۆز خارابات، ئەسلى مەنىسى «مەيخانا»، شۇنداق بولغاندا ئۇنىڭ مەنىسى يەنە «مەيخانا ئەھلى» دېگەنمۇ بولىدۇ. بۇ يەردە ئۇ تەخەللۇس سۈپىتىدە «دەۋائىي ئىشق بىلەن خاراب بولغان كىشى» دېگەن مەندە قوللىنىلغانلىقى بىلىنىدۇ.

③ مۇھەممەدنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلار «ھاجى خارابات» تەزكىرىسى (باش ـ ئاخىرى كەمتۈك) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدىكى رىۋايەت، ھاجى خارابات مەقبەرىسىنىڭ شەيخى مۇھەممەد ئىمىن شەيخ (96 ياش) نىڭ ئېيتقانلىرىغا تايىنىلىدۇ. بۇ توغرۇلۇق «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 ـ يىلى، 2 ـ سانىدىكى ئى. ساۋۇت تەرىپىدىن «كۆللىيات مەسنەۋى خارابات، دىن تاللانمىلار» دېگەن ئەسەرگە يېزىلغان كىرىش سۆزدە مەلۇمات ئېلان قىلىنغان.

④ «مەسنەۋى خارابات» غا كىرىش سۆز، ئى. زاۋۇت يازغان. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى، 2 ـ بەت.

ۋە بۇ نىزالاردا ئۆزىگە خاس كۆزقاراش ھەم يول تۇتۇپ، باشقا مەزھەپ - گۇرۇھلاردىن ئايرىلىپ چىققانلىقى، ئاخىرىدا بۇ خىل جاھىل ۋە نادان مەزھەپ - گۇرۇھلارنىڭ چىرىك، چۈشكۈن ئىدىيىۋى پىكىر ئېقىمىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن بۆسۈپ چىقىشقا ئامالسىز قالغانلىقى، نەتىجىدە ئۆزىنىڭ بارلىق مۇلۇك، بىساتىنى نامراتلارغا بۆلۈپ بېرىپ، تەركىدۇنيالىقتا ئاشىق سۈپەت كۈن كۆچۈرۈپ، 92 يېشىدا ۋاپات بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ[1].

«كۇللىيات[2] مەسنەۋى[3] خاراباتى[4]» «مەسنەۋى خاراباتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمما، ھەجمىدە ئازراق پەرقمۇ بار. بۇ ئەسەر خاراباتى ئىجادىيىتىنىڭ يۇكسەك چوققىسى، XVIII ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچقان قوللانمىلارنىڭ بىرى. توپلامنىڭ يېزىلغان ۋاقتى توغرۇلۇق، كىتابنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

نى ھېساب ئەيلىدىم تارىخقە،
مىڭ ۋە يۈز يانا قىرىق ئالتىغە.

بۇ ھىجرىيە 1146 - (مىلادىيە 1733/4 -) يىلى يېزىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شائىرنىڭ كۇللىياتى 13 مىڭ مىسرا شېئىردىن تۈزۈلگەن. بۇلار بايان ۋە پەسىل دەپ ئاتالغان 112 پارچە نەسىھەتنامە (مۇناجات ۋە ھېكايىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[5]. كۇللىيات ئۇمۇمەن شائىرنىڭ لىرىك ھېسسىياتى بويىچە يېزىلغان. پىكىر، كۆزقاراشلار ئەدەبىي يول بىلەن ئوبرازلىق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئەسەر كۆچلۈك دىداكتىكىلىق خاراكتېرىگە ئىگە. كۇللىيات قارىماققا سىياسىي، ئەخلاقى، پەلسەپىۋى لىرىكىلار بىلەن تولغاندەك تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا شائىر بەزى ئىپتىك بايانلارغىمۇ ئالاھىدە دىققەتنى بۆلۈپ، كىشىلەرنىڭ ئىلھامىنى قوزغايدۇ. مەسىلەن: كۇللىياتتا تەسۋىرلەنگەن ئۇچ ئاچكۆز توغرىسىدىكى ھېكايە بىرقەدەر تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن. ھېكايە قىلىنىشچە، ئۇچ كىشى بايلىق ئىزدەپ يولغا چىقىپ، بىر خىش ئالتۇن تېپىۋالىدۇ. ئۇلار ئۇزاقتىن بۇيان ئاچ ۋە ئۇسسىز بولغاچقا، يېشى كىچىك بىرىنى شەھەرگە ئوزۇق تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. قېپقالغان ئىككىسى ئالتۇننى ئۆزلىرى بۆلۈشمەكچى بولۇپ، تاماققا كەتكەن ھەمرىيىنى ئۆلتۇرۇۋېتىشنى مەسلەھەتلىشىدۇ. ھېلىقى بىرىمۇ ئۇ ئىككىسىنى ئۆلتۇرۇۋېتىپ، ئالتۇننى يالغۇز ئۆزىلا ئېلىش مەقسىتىدە تاماققا زەھەر سېلىپ كېلىدۇ. ئۇ كەلگەندىن كېيىن بۇ يەردىكى ئىككىسى ئۇنى پىچاق بىلەن ئۆلتۇرۇپ، خاتىرجەم ھالدا تاماق يەيدۇ. نەتىجىدە بۇلارمۇ ئۆلۈپ، بىر خىش ئالتۇن ئۆز جايىدا قالىدۇ. ئاپتور بۇ ھېكايە ئارقىلىق ئاچ كۆزلۈكنىڭ ھالاكەتلىك

---

① خاراباتنىڭ تۇغۇلغان ۋە ئەسىرنى يازغان يىللار توغرىلىق داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. شائىر ئىنسان ئۆمرىنىڭ چاپسان ئۆتىدىغانلىقى توغرۇلۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە يەتمىشكىچە بولغان ياش خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىق تەسۋىرلەيدۇ. كېيىن ئۆمۈر پىرلىق دەۋرى بىلەن ئۆتتى دەپ ئومۇمىي چۈشەنچە بېرىپ، ياشنى ئېنىق كۆرسەتمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر ئەسىرنى 70 ياشتىن ئۆتكەندە يازغان بولسا كېرەك، دېگەن قىياسنى قىلىشقا بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا ئۇ 1660 - يىللىرى تۇغۇلغان، 1750 - يىللىرى ۋاپات بولغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشمۇ بار.

② كۇللىيات—بىر يۈرۈش، بىر پۈتۈن، تولۇق، مۇكەممەل دېگەن مەنىدە.

③ مەسنەۋى—ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاروز ۋەزنىدە قوللىنىلىدىغان بىر خىل شەكلى. يەنى ئىككىلىك—ئىككى مىسرالىق ئوخشاش قافىيىدە يېزىلىدىغان شېئىرىي شەكىل.

④ بۇ «خاراباتنىڭ مەسنەۋىلەر توپلىمى» دېگەنلىك.

⑤ كۇللىيات بەھرى رەمەل (مۇسەددەسى مەھزۇپ) ۋەزنىدە يېزىلغان.

تەقدىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

خارابالى دىنىنى ۋاستە قىلغان ھالدا، دىنىي ئەمىر - مەرۋىلار بىلەن قوشۇپ ئەخلاقي، پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائي مەسىلىلەرنى شەرھىلەش، چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ھالدا مەزكۇر كۆللىياتنى يېزىپ چىققان. ئەمما، توپلام ئىجتىمائي قىممەت جەھەتتە دىنىي ئۇقۇت - نەسىھەت، تەرغىبات كاتېگورىيىسىدىن خېلىلا ھالقىپ، رېئال تۇرمۇش قارىشى ۋە ئىلمىي پەلسەپىۋى قاراشلارنى بىرقەدەر چوڭقۇر، ئوبيېكتىپ، ئىلمىي يوسۇندا ئىپادىلەيدىغان. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا بەلگىلىك يوسۇندا دىنىي پۇراق، يەنى قاتمال تەسەۋۋۇپ ئېلېمېنتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنىڭلىق بىلەن خارابالتىنىڭ بەزى شېئىرلىرىنى ئېتىراپسىز قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. شېئىرىيەت نەزەرىيىچىلىرىنىڭ قارىشىچە، «ئادەتتىكى مۇھاكىمە قىلمىسىمۇ، دىنىنى تەشۋىق قىلىشنىڭ قورالى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كەينىدە پەلسەپە ۋە دىن بولمىسا ئۇ ئاسانلىقچە چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىككە يۈزلىنەلمەيدۇ. شېئىر بىر گۈل بولسا، پەلسەپە بىلەن دىن تۈپراقتۇر. تۈپراق مۇنبەت بولمىسا، يىلتىز چوڭقۇرلىيالمايدۇ، گۈل ۋايىغا يېتەلمەيدۇ. خارابالتى شېئىرلىرىنىڭ چوڭقۇر بولۇشى ئۇنىڭ ئۆزىنى يېتىلدۈرگەن پەلسەپە ۋە دىنىي ئاساسىنىڭ بار بولغانلىقىدا. شائىر شېئىرلىرىدا پەلسەپىۋى پۇراق ئىنتايىن نەپىس ۋە قويۇق. شائىرنىڭ مەسنەۋىلىرى، غەزەللىرى ۋە دىداكتىك شېئىرلىرىدىكى پەلسەپىۋى مەزمۇنلار قالتىس. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ پەلسەپىۋى پىكرىنى بەدىئي فورمىدا ئەكس ئەتتۈرگەن نەپىس جىلۋە، پەلسەپىۋى پىكىر بىلەن شېئىرىي ھېسسىياتنى بىرلەشتۈرۈپ ئېستېتىك ھېكمەتنى شەكىللەندۈرگەنلىكى ئۈنى ئۆزىگە رام قىلغان. ئومۇمەن شائىرنىڭ بىرقاتار شېئىرلىرىدا تولۇپ تاشقان ھېسسىيات ھەم پەلسەپىۋى ھېكمەت بولۇپ، شائىرنىڭ جەمئىيەتكە ۋە ھاياتقا بولغان چوڭقۇر چۈشەنچىسى ۋە پەلسەپىۋى تەپەككۇرى ئىپادىلەنگەن. بۇنداق شېئىرلار كىشىگە تەسىر قىلىدىغان پەلسەپىۋى قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە يارقىن مەنىگە ماس شەكىلدە يېزىلغان. ئۇلار بىر - بىرىدىن چوڭقۇر بولۇپ كىشىنىڭ قەلب تارىنى تىترىتىدۇ.

خارابالتى تەپەككۇردا پەلسەپىۋى پىكىر قىلىدۇ. تۇرمۇشقا يېتىلگەن ئەخلاقي ئۆلچەم بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۆز كۆزقارىشىنى ئىپادىلەشتە ئەدەبىيات قورالىدىن پايدىلىنىپ،

---

① «بۇلاق» ژۇنىلى، 1981 - يىلى، 2 -سان، 288 - بەت.

② ۋىلكىي، ئولۇن— ئامېرىكا ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىچىلىرى.

بەدئىي دىتقا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئىجادىيەت مېتودىدا ئوچۇق رېئالىزم مېتودىنى قوللىنىدۇ. ئىدىيىۋى خاھىش جەھەتتىن تەسەۋۋۇپقا مايىل بولىدۇ. ئەسەرلىرىنى پەند - نەسىھەت خاراكتېرىدە ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. ئۇ كىشىلىك تۇرمۇش لوگىكىسىنى ئىجابىي ۋە سەلبىي ئۇقۇملار كاتېگورىيىسىگە ئاجرىتىپ، ئىنسانلار تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدىغان ئامىللارنى چوڭقۇر خەيرخاھلىق مېھىسىياتى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. باشباشتاقلىق ۋە بەدنىيەتلىك قىلمىقلارنى يۇكسەك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بىلەن قاتتىق سۆكىدۇ.

كۇللىياتنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى ئادالەت، ھەققانىيەت، تىنچلىقپەرۋەرلىك (خاتىرجەم تۇرمۇشنى ئىزدەش) ۋە ئادەمگەرچىلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلىش، قاباھەت، زالىملىق (مۇستەبىتلىك)، مۇناپىقلىق (ئىككى يۈزلىمىلىك)، مالىمانچىلىق قاتارلىق قىلمىشلارنى قارىلاش، ئۇنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئادالەت ۋە ھەققانىيەت تەلەپ قىلىش خاراباتى ھاياتىدىكى چوڭ ئىش ئىدى، چۈنكى ئۇ ياشىغان دەۋر يەركەن خانلىقى پاجىئەلىك ھالدا مۇنقەرز بولغان، بىر قىسىم ئۆكتەم خوجىلار دىنىي ۋە سىياسىي باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، باشباشتاق ۋەزىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، جەمئىيەت نورمال قانۇن يولىدىن چەتنىگەن چاغلار ئىدى. شائىر بۇ خىل ھالەتنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ھەممىسى بىر - بىرىنىڭ قەستىدەدۇر،
تىغ - زەھەر ئالۇد ئەنىڭ دەستىدەدۇر.
ھېچكىمى قورقماس كىشىنىڭ ھەققىدىن،
بادىغە كەلمەس ھەقىقەت قەھرىدىن.
خاھ قازى، خاھ مۇفتى، خاھى مۇھتەسىپ،
ئىستىمەس ھەرگىز ھالاكەتتىن نەسىب.[1][2]

دېمەك، خاراباتى ئۆز دەۋرىدىن ئىنتايىن نارازى بولىدۇ. ئادالەت يوقىلىۋاتقانلىقىغا قاتتىق ئۆكۈنىدۇ ۋە خەلقنىڭ ھامىيسى سۈپىتىدە ئېغىر زۇلمەت ھەققىدە ئەرز - شىكايەت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

ئەي مەلەك[3] سورىغىل رەئىيەت[4] ھالىنى،
ئىنسى، ئۇلفەت بىرلە پەرھەم دادىنى.

شائىر ئادالەت ۋە زۇلۇم ھەققىدە توختىلىپ:

زۇلۇمنى كۆپ قىلسا دۆلەتتىن بوشار،
بىئەجىر كۆپ كۈلسە غەيرەتتىن بوشار.

يەنى ھېچ كىشى باشقىلارنىڭ ھەققىدىن قورقمايدۇ، ھەقىقەتنىڭ غەزەپ قىلىشى يادىغىمۇ

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 - يىلى، 2 - سان، 300 - بەت.
② ھەممە كىشى بىر - بىرىنى قەستلىشىدۇ، ئۇلار قوللىرىغا زەھەر سۈغۇرۇلغان تىغ ئېلىشقان.
③ مەلەك — پادىشاھ.
④ رەئىيەت — پۇقرا، خەلق.

يەتمەيدۇ. قازى بولسۇن، مۇفتى بولسۇن، مۇھتەسىپ (ھېساب ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى) بولسۇن، ھەرگىزھالاللىقتىن نېسىبە ئىزدىمەيدۇ.

شائىر ئادالەتنى ئورنىتىدىغان ۋە بۇزىدىغان كىشى ھۆكۈمدار، يەنى «شاھ» دەپ قارايدۇ:

شاھى ئادىل شەھرىغە نېمەت[1] ياغۇر،
شاھى زالىم شەھرىغە لەئنەت ياغۇر.
شاھى ئادىل شەرئىنى[2] پەيدا قىلۇر،
شاھى جاھىل پەسكىنى[3] پەيدا قىلۇر.

شائىرنىڭ ئادالەتنى ئادىل پادىشاھ بىلەن، زۇلۇمنى زالىم پادىشاھ بىلەن باغلاپ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى مۇئەييەن ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە، چۈنكى بۇ يەردە ئېيتىلغان «پادىشاھ» بىر دۆلەت باشلىقىنى كۆرسىتىدۇ. خاراباتى ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە، «فېئودال پادىشاھ» چۈشەنچىسىدە بولغان بولسىمۇ لېكىن، ئۇنىڭ بۇ خىل پادىشاھنى كېرەك قىلىش ئارزۇسى، ھۆكۈمەتسىزلىككە قارشى ھالدا تىنچلىقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ مۇستەھكەم ئاساسى ئىدى.

شائىر تىنچلىق - خاتىرجەملىك، ئادىل پادىشاھنىڭ ئادالەت ئورنىتىشى بىلەن قولغا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭچە ھۆكۈمەتسىزلىك — باشباشتاقلىق جەمئىيەتنى ئارقىغا چېكىنىدۇرىدۇ. شۇڭا ئۇ پادىشاھلارنى ئادالەتكە دەۋەت قىلىش بىلەن بىرگە، تىنچلىق ئورنىتىلغان جەمئىيەتتىكى خەلقنى ئىنسانپەرۋەرلىككە دالالەت قىلىدۇ. ئۇلاردا شۇ جەمئىيەتكە خاس ئادەمگەرچىلىك خىسلەتلىرىنى يېتىلدۈرۈش ۋە ئۇنى چىڭ ساقلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەيدۇ.

ئادەمگەرچىلىك — خارابات‌نىڭ يۈكسەك ئەخلاقىي ئۆلچىمى. ئۇ بۇ خىل ئۆلچەمنىڭ شەرتلىرىنى تولىمۇ كەڭ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شائىرنىڭ ئادەمگەرچىلىك ئۆلچىمى پېقىردىن پادىشاھقىچە قارىتىلغان، دائىرىسى كىشىلىك خاراكتېرلەردىن تارتىپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، يۇقىرى تۆۋەن ئالاقىلەرنىڭ ھەممىسىگە چېتىلىدۇ. شائىر ئادەمگەرچىلىكنىڭ قىممىتىنى باھالاشقا ناھايىتى كۈچىگەن. ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن جانلىق، تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش ۋە مۇبالىغە ئۇسۇللىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. شائىر ئالدى بىلەن ئادەمگەرچىلىكنى بىلىشتە «ئادەمشۇناس» بولۇش لازىم دەپ قاراپ، مۇنداق يازغان:

خەلقنىڭ ھالىنى بىل ئەي ئادەمشۇناس،
بۇ قەدەردۇر بىگۇمان قىلغىل قىياس.

ئۇ جەمئىيەتنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە تۈزۈلۈشىنى، خارابلىشىشى ۋە گۈللىنىشىنى، بىر ئادەمنىڭ ھال - كۈنىنىڭ ياخشى بولۇشى ياكى پېشكەللىككە يولۇقۇشىنىڭ ھەممىسى «ئادەمگەرچىلىك» بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ.

قىسقىچە ئېيتقاندا، خاراباتنىڭ ئادەمگەرچىلىك ئۆلچىمىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى شۇكى،

---

① نېمەت — مال - دۇنيا.
② شەرئى — قانۇن تۈزۈم.
③ پەسكى — يامان ئىشلار.

ئادەم ئىلىم ۋە ھۈنەر ئىگىلىگەن بولۇش، تىرىكلىكتە ھالال مېھنەت قىلىش، دائىم ئەمگەك قىلىش؛ كىشىلىك مۇناسىۋەتتە توغرىلىق، راستچىللىق، مەدرلىك، سېخىيلىق، كەمتەر-لىك، تەمكىنلىك، ئېغىر - بېسىقلىق، دوستلۇق قاتارلىقلارنى قەدىرلەش، ئەگىرلىك، يالغانچىلىق، توخۇ يۇرەكلىك، پىخسىقلىق، ماختانچاقلىق، شاللاقلىق، تەنتەكلىك، ۋاپا-سىزلىق قاتارلىق قىلمىشلارنى قىلماسلىق، ئۈنىگىدىن ھەزەر ئەيلەشتىن ئىبارەت.

خاراباتى پىكىرده ئوچۇق - ئاشكارا، ئەركىن بولۇپ، تۈرمۈشتا ئەمەلىيەتكە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، شېئىرلىرىنىڭ دەۋر پۈرىقى كۈچلۈك، تەرىبىيۋى رولى چوڭ، تەسىرى چوڭقۇر بولغان ۋە خەلق ئارىسىدا زور تەسىر پەيدا قىلغان، قولدىن قولغا كۆچۈرۈلگەن، مەتبۇئاتلاردا كۆپ تراۋدا بېسىلغان.

كېيىنكى ئۆزىنىڭ «ئېستېتىكا» نامىلىق كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «ئادەتتە جۇشقۇن ياشلىق دەۋر شېئىر يازىدىغان ئالتۇن دەۋر دېيىلىدۇ. بىز بۇنىڭغا قارشى بىر پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىمىز، ياشانغاندا پەقەت ياشلىقتىكىدەك قىلىنىش ۋە تەسىراتنىڭ ھاياتىي كۈچى بولسىلا شېئىرىي ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ يېتىلگەن دەۋرى بولىدۇ. ھومېرنىڭ نامىدا تارىلىپ يۇرگەن نەفىس شېئىرلار ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرى ئەما چاغلىرىدا دۇنياغا كەلگەن ئەسەرلەر-دۇر. گىيۇتىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئەنە شۇنداق. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىلا ئۆزىنى باغلاپ تۇرغان ئالاھىدە چۈشەكلىرىدىن قۇتۇلۇپ، ئاندىن ئۆز شېئىرىيىتىنىڭ يۈكسەك پەللىسىگە يەتتى». خاراباتى «مەسنەۋى خاراباتى» توپلىمىنى 88 ياشلارغا بارغاندا ئاخىرلاشتۇرغان بولسىمۇ، ئاجايىپ ۋەزمىن شېئىرلارنى قالدۇرغانلىقى بىلىم ۋە ئىجادىيەتتە پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ۋەھالەنكى خاراباتى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ، ئۆلىما سۈپىتىدە تونۇلغان بولغاچقا، ئۆز دەۋرىنىڭ دىنىي ئىدېئولوگىيىسىنى ئۇزۇل - كېسىل بىر چەتكە قايرىيالمايتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، شائىر «كۇللىيات مەسنەۋى خەراباتى»نى 88 ياشقا بارغاندا ئاخىرلاشتۇرغان بولغاچقا، ئەسەردە دىنىي كۆزقاراشلار خېلىلا قويۇق ئىپادىلەنگەن. بولۇپمۇ بىر ئۆمۈر ئارزۇ قىلغان ۋە تەلەپ قىلغان نەرسىلەر شائىر ئالدىدا نامايان بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ دەۋردە خاراباتىدەك تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيىنى ئىگىلىگەن كىشىلەرنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمايتتى. نىھايەت شائىر كېيىنكى چاغلاردا ھاياتتىن كۆپ ئۇمىدسىزلىنىدۇ ۋە بۇ خىل ھېسسىيات ئىجادىيەت سەھىپىسىدە ئەكس ئېتىدۇ.

شۇنداق بولغاچقا، خاراباتىنىڭ ئەسىرى 1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپى-دىن «مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنغاندا تولۇقى بىلەن ئەمەس، بەلكى تاللانما ئەسەر سۈپىتىدە نەشر قىلىندى. بۇ يېڭى نەشرده 59 باب تاللىنىپ-لىنغان.

خاراباتىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئىلغار قاراشلارنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش بىلەن بىرگە، پاسسىپ تەرەپلەرگە تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇشقا توغرا كېلىدۇ.

5 § . نەۋبەتى

نەۋبەتى (1691/2 - ؟ 1760) خوتەنلىك ئېلچىدە تۇغۇلغان ۋەتەنپەرۋەر شائىرلارنىڭ

① [illegible]
② [illegible]

بىرى. ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولغان «نەۋبەتى»[1] ھەربىر غەزەللىرىنىڭ ئاخىرىدا تەكرارلانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ يۇرتى توغرۇلۇق شېئىرلىرىدا ئېنىق مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بىرقانچە پارچە شېئىرىدا «خوتەن» نامىنى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالغان ۋە خوتەنگە چوڭقۇر ئىشتىياقىنى ئىپادىلىگەن. مۇشۇ ئەھۋالغا قاراپ، ئەدەبىياتشۇناسلار نەۋبەتىنى خوتەنلىك شائىر دەپىشىدۇ.

نەۋبەتىنىڭ ياشىغان زامانى توغرۇلۇق شېئىرىدا مۇنداق مەلۇمات بار:

ئۆمرۈم ئەللىك يەتتىگە يەتتى ھۇنۇزمەن ئەل ئەمەس،
ئۆمرى ھەقنى تۇتمايۇ بىھۇدە ئۆمۈر ئۆتتى دەرىغ[2].

دېمەك، شائىر 57 ياشقا كىرگەندە مەزكۇر شېئىرىنى يازغان. ئۇ شېئىرلىرىنى (توپلىمى بولۇشى مۇمكىن) قاچان يازغانلىقى (توپلام قىلىپ تۈزۈپ چىققانلىقى) توغرىلىق مۇنداق دېگەن:

ئى يارانلار بىز ئۆلۈرمىز يادىكار قالدى كەلام،
كىشىدىن قالغان جاھاندا بىر نىشانە ياخشى نام.
مىڭ يۈز ئاتمىشدا ئەردىكىم پەيغەمبەر ھىجرەتى،
بۇ كىتابى نەۋبەتى تەسنىف بولدى ۋەسسالام[3].

بۇنىڭدىن بىلىنىدۇكى، شائىرنىڭ شېئىرلار توپلىمى ھىجرىيە 1160 ـ (مىلادى 1747 ـ) يىلى تاماملانغان[4]. نەۋبەتى شېئىرلىرىدا كۆرۈلىدىغان ئىشارەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ئىلىمگە ھېرىسمەن بولغان:

بۇ ئالەمى فانىيغا كېلىپمەن گۈزەر[5] ئەتتىم،
تۆت ياشىمدا ئىلىم ئىستەكەلى مەن سەفەر ئەتتىم.
ھەر يەردىكى بىر ئالىمى خۇش فەھمنى تاپسام،
بىرلەھزە ئانىڭ مەجلىسىدە مەن مەقەر ئەتتىم.

شائىرنىڭ ئەقلى ـ زاكاۋىتى ئۇلغايغانسېرى تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى ئىگىلىگۈسى كېلىدۇ. نەتىجىدە يۇرتىنى قالدۇرۇپ سەپەرگە چىقىدۇ. ئۇ سەپەر مەنزىللىرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

چىقىپ يارکەند دىيارىدىن مەنازىللەرنى قەتئىي ئەيلەپ،

---

① نەۋبەتىنىڭ نەسەب يىلنامىسى شېئىرلىرىدا قەيت قىلىنغان ئىشارەتلەرگە ئاساسەن تۇرغۇزۇلدى. ئۇ شېئىرلار توپلىمىنى 1160 (مىلادى 1747 ـ) يىلى 57 يېشىدا جەملىگەنلىكىنى ئېيتقان. شۇنداق بولغاندا شائىر مىلادى 1691/2 ـ يىللىرى تۇغۇلۇپ، 1760 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

② «يېشىم 57 گە يەتكەن بولسىمۇ، تېخىچە مەن ئادەم بولمىدىم، ئىست! ياخشى ئىش قىلالمىدىم. ئۆمرۈم بىھۇدە ئۆتتۈپ كەتتى». («بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، 3 ـ سان، 207 ـ بەت).

③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، 3 ـ سان، 247 ـ بەت.

④ بۇ يىلنامە قەيت قىلىنغان شېئىر دىۋانىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى رۇبائىيدۇر.

⑤ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، 3 ـ سان، 220 ـ بەت.

زىيارەت قىلغالى سۇلتان سۇتۇق بۇغرايخان كەلدىم.

نەۋبەتنىڭ شەھەر كېزىشى ئىلىم ئىزدەش، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشتىن باشقا، تۇرمۇش مەئىشەتلىرىنى كۆرۈش ۋە ئۇنىڭدىن لەززەتلىنىش ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولغىنى شائىرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن باشقىچىرەك بولغان مۇنداق جەمئىيەت بولغان.

موغۇلىستاندا[1] كافىرى[2] زالىمى خانلىق،
فۇقەرالار غەمۇ ھەسرەتتە بولۇپ ھەيرانلىق.
بۇ مەھەلدە ھەمە زالىملار يۈرۈر راھەتتە،
مۆئمىن ئەل زۇلمۇ ستەم بىرلە بولۇر دەربانلىق[3].

نەۋبەتى بىرمۇنچە يەرلەرنى كۆرۈپ، بۇ يەرلەرنىڭ ئۆز يۈرتىدەك ئۆزىنى مەھلىيا قىلالمىغانلىقىنى چۈشىنىپ، ئاخىرى خوتەنگە قايتىپ بارىدۇ. ئۇ بۇنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

ئەۋۋەلى ھەم ئاخىرى قىبلەگاھىمدۇر خوتەن،
ئۆزگۈسىگە بىنەزەرمەن، مەن خوتەندەك كۆيمىگەچ.

ۋىنگدىن كۆرۈنىدۇكى، شائىر ئۆمرىنى خوتەندە ئاخىرلاشتۇرغان.
نەۋبەتى شېئىرلىرىدىكى مەزمۇنلارغا قارىغاندا ئۇ ئوتتۇرا قاتلام ئائىلىدىن كېلىپ چىقىش بىلەن، كىچىنچە تۇرمۇشى پېقىرلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن كۆپ پەرقلەنمىگەن. شۇنداق بولغاچقا نامراتلارغا ۋە ئېزىلگۈچىلەرگە سەمىمىي ھېسداشلىق بىلدۈرگەن. ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ داۋاملىق تۆۋەنلىشىگە نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئومۇمەن شۇنىڭغا ئىشىنىشكە بولىدۇكى نەۋبەتى ئىلىمخۇمار، ئەمگەكسۆيەر، پەزىلەتلىك ۋە ۋىجدانلىق بىر ئىنسان سۈپىتىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.
«دىۋانى نەۋبەتى»[4]لىرىك شېئىرلار، يەنى غەزەل، مۇخەممەس، رۇبائىيلاردىن[5] جەملەن گەن چوڭ ھەجىملىك توپلام.
نەۋبەتى شېئىرلىرى خەلقچىللىق، گۇمانىزملىق، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك مەزمۇنلار بىلەن تولغان.
شائىرنىڭ خەلقچىللىق ئىدىيىسى كۆپ ھاللاردا چىن سۆيگۈگە سادىق بولۇش، ۋاپا

---

① موغۇلىستان—شائىر شىنجاڭنى مۇشۇ نام بىلەن ئاتىغان.
② كافىرى—شائىر بۇ يەردە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلەرنى كۆزدە تۇتقان.
③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، 3 ـسان، 211 ـ 212 ـ بەتلەر.
④ «دىۋانى نەۋبەتى» نىڭ تولۇق نۇسخىسى تېپىلمىغان.
⑤ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىلى، 3 ـ سانىدا 105 غەزەل، 3 مۇخەممەس، 34 رۇبائىي ئېلان قىلىنغان. ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدا يېزىلغان «رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى» دېگەن غەزىلى ۋە «مەككە زاھىرمەس، چۈشۈمدە»، «دەرىخدۇر ئولمىدى رام»، «زاھىدا زىنھار مېنى»، «مۇساھىبىم قىلسالىك پايام» قاتارلىق 4 رۇبائىيسى، «بۇلاق» تا ئېلان قىلىنغانلار قاتارىدا يوق. بۇلار «كۇچىنلۇن ئەدەبىياتى» (خوتەن) 1979 ـ يىلى 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. شۇنداق بولغاندا، ھازىرچە شىنجاڭدا مەلۇم بولۇپ ئېلان قىلىنغان نەۋبەتى شېئىرلىرى جەمئىي 105 غەزەل، ئۈچ مۇخەممەس، 38 رۇبائىي. م. باھاۋىدۇن «دىۋانى نەۋبەتى» نىڭ ئۈچ خىل قول يازمىسىنى سېلىشتۇرۇپ ۋە كېڭىشتۇرۇپ تەييارلىغان نۇسخا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

ئەھلىنى ھۆرمەتلەش[1]، ئىشق ئەھلىنىڭ تەرەپدارى بولۇش ئىبارىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەندى. نەۋبەتتى كىشىلىك تەقدىرگە بىپەرۋالىق بىلەن قارىمايدۇ. ئۇنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن ھاسىل بولغان كۆز قاراش ۋە پىكىرلىرى ھەمىشەم ئادەم بالىسىنى (ۋاپا ئەھلى، چىن كۆڭلىدىن كۆڭۈل بەرگەن مەھبۇبى) قەدىرلەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ بار ۋۇجۇدى بىلەن يۇرتداشلىرىغا تەرەپدارلىق قىلىدۇ، ئۇ ئادەمگەرچىلىك كىمگە كېرەك، شەخسىي ئىشرەت كىمگە كېرەك؟ دېگەن سوئالغا ئوچۇق جاۋاب بېرىپ، كىشىلىك ھاياتنىڭ ئىجابىي خىسلىتى بىر - بىرىگە بولغان ئىنسانىي مۇھەببەت، دەيدۇ. ئەمدى ئەيش - ئىشرەتلەر بولسا، ھېيلە - مىكىر بىلەن كۆن كۆرىدىغان نۇقۇل دىنىي ئېتىقادچىلار (زاھىدلار) غا خاس ئىدى.

گۇمانىزم — نەۋبەتتى شېئىرلىرىدىكى يارقىن مەزمۇن. شائىر كېچە - كۈندۈز ۋاقىتنى «باغۇ بوستان» لاردا ئۆتكۈزىدىغان مۇتتەھەملەرنى پاش قىلىش بىلەن بىرگە، خەلقنىڭ (باغۋەننىڭ) جىسمانىي ئەمگىكىنى ھۆرمەت قىلدى. شائىر ئۇچۇن جاپا چېكىۋاتقان خەلقنى قۇللۇقتىن، جەبىر - جاپادىن قۇتۇلدۇرۇش يولى خىرە ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ فېئودالىزم دەۋرىدىكى سىنىپىي پەرقلەرنى ئايرىشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە گۇمان بىلەن قارىدى.

نەۋبەتتى بىر شېئىرىدا ئۆزىنى ئىجابىي ئوبراز، خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە، ئۆزى مېھىر - مۇھەببەت باغلىغان مەھبۇبىنى سەلبىي ئوبراز سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. سەلبىي ئوبراز قارىمۇ قارشى سىنىپىنىڭ ۋەكىلى بولغاچقا ئىنسانپەرۋەرلىك ئارزۇ - ئارمىنى ئاياغ ئاستى قىلىنىدۇ ھەم ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلىنىدۇ. («ئەي يارانلار مېنى ئول دىلرەبا ئۆلتۈرگۈدەك»[2] دېگەن شېئىرغا قارالا)

نەۋبەتتىنىڭ زامانغا بولغان كۆزقارىشى «ئىسمى ئەزەمنى ئوقۇپ»[3] دېگەن غەزىلىدە تېخىمۇ ئايدىڭلاشتى ۋە سىنىپىي تۈس ئالدى. لېكىن، شائىرنىڭ بۇ غەزىلىدىكى كەمچىلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، نەۋبەتتى غەزىلىنىڭ ئاخىرىدا «يوق سەبرى، نە تاقەت، نە ئارام ماڭا» دەپ كېلىپ «رەخمە ئەيلەر ئول ماڭا مەسلىھەت ئەھلى بىلە» دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ خۇلاسە شائىرنىڭ سىنىپىي چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. نەۋبەتتى ئىنسانىيەتنى باي - كەمبەغەل قىلىپ، ئىجتىمائىي قاتلاملارغا ئايرىۋەتكەن سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئادالەتسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەنسىمۇ، بۇ ئادالەتسىزلىكلەرنى پەيدا قىلىدىغان سەۋەبلەرنى ۋە ئۇنىڭ ئاقىبىتىنى چۈشەنمەيتتى. شۇنداق بولسىمۇ شائىرنىڭ «جىلىبە ئەيلەپ دوستلۇق مېھرىنى»[4] دېگەن شېئىرلىرى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئومۇمەن نەۋبەتتىنىڭ ئىجادىيىتىدە گۇمانىزملىق روھ چاقناپ تۇرىدۇ.

«ئەي، سابا بەرگىل خەبەر»[5] دېگەن لىرىكىسىدا شائىرنىڭ ۋاپادارلىق قارىشى ئىپادىلەنگەن. نەۋبەتتىنىڭ شېئىرلىرىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك (گۇمانىزم) خىسلەتلەر توغرۇلۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، ئۇنىڭ بۇ خىل شېئىرلىرىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى ئىنكار قىلىش

---

① بۇ ھەقتە «دىلبەرىم سەندەك جەھاندا» دېگەن شېئىرلىرىغا قارالا. «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 199 - بەت.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىل، 3 -سان، 212 - بەت.

③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 232 - بەت.

④ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 -سان، 196 - بەت.

⑤ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 225 - بەت.

مۇمكىن ئەمەس. شائىر «ئالدى كۆڭلۈمنى بۇگۈن»[1] دېگەن بىر غەزىلىدە دوستلۇق ۋە ئىسيانكارلىق ئىدىيىسىنى ئىپادىلىدى. شائىرنىڭ گۈمانسىزلىق قارىشى دوستلۇق ۋە مېھرىۋانلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا خائىنلىق بىلەن دۇشمەنلىكنى پاش قىلىشقا قارىتىلغان. شائىر ۋاپا بىلەن جاپانىڭ ئارىسىغا ئەستايىدىل جەڭ قويىدۇ. ئۇنىڭسىز دوست بىلەن دۇشمەننى ئايرىش مۇشكۇل، دەپ تەكىتلەيدۇ. نەۋبەتتىنىڭ پەرەز قىلىشچە، ھەر خىل ئىللەتلەر ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكتىن كېلىپ چىققان زىددىيەتلەر ئىدى. شائىر بۇ زىددىيەتلەرگە شەخسىي نۇقتىئىنەزەردىن ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي (ئومۇمىي) نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ باھا بەردى. ئەمەلىيەتتە، نەۋبەتتىنىڭ بۇ تەرەپتىكى ماھىرلىقى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ئۇ ئىشقى مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئادىمىگەرچىلىككە زىت سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنى ئىپادە قىلدى. «سادىق ئىرور، مۇمكىن ئەمەس يىگانە» دەپ يازدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ دوستلۇقنىڭ قەدرىگە يەتكەن. دۇشمەنلىكنىڭ ئازابىنى چەككەن شائىر ئىدى.

مەرىپەتپەرۋەرلىك تېمىسىدا يېزىلغان شېئىرلىرىدا شائىر نەۋبەتى نادانلىق، جاھىللىق ۋە تەركى دۇنياچى زاھىدلارغا قارشى رەھىمسىزلەرچە ئوت ئاچىدۇ. مەسىلەن، شائىرنىڭ «ئاقىل ئەرسەڭ ئېي، بۇ رادەر»[2] دېگەن غەزىلىدە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە بولغان رېئالىستىك كۆزقارىشى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسىنى تاپقان. نەۋبەتى بۇ غەزىلىدە نادانلىق — مۇدھىش، جاھىللىقنىڭ بەلگىسى؛ دانىشمەنلىك — تەرەققىياتنىڭ بەلگىسى دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شائىر خەلقنى قارا گۇرۇھ ھۆكۈمرانلىرىدىن يىراق بولۇشقا دەۋەت قىلدى.

ۋەتەنپەرۋەرلىك — نەۋبەتتىنىڭ چوڭقۇر ئويلىنىشلاردىن، كۆپ يەرنى كۆرۈپ ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇشلاردىن ھاسىل قىلغان ئوتلۇق ھېسسىياتىدا يازغان شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى. شائىر قويۇق ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى بىلەن مۇبارەك يۇرتىنىڭ نامىنى تەسۋىرلەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى ئىلھاملاندۇرارلىق، تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق سۆز - جۇملىلەر ئارقىلىق يارقىن، كونكرېت، جانلىق قىياپەتكە ئىگە قىلىپ سۈرەتلەيدۇ. شائىرنىڭ «رەۋزە-گە مانەد خىيال ئەت خوتەننى»،[3] ۋەككە زاھىرمەس، چۈشۈمدە» قاتارلىق 4 پارچە رۇبائىيسىدە[4] ۋە «ئالما، دەيدۇرلەر ئەلۋرلەر ئالمەنى»[5] دېگەن غەزىلىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە مەزمۇنىنى كەزلىك ئىپادىلەنگەن.

ئۇ:

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بېھىشتىن زىيادە مىسال ئەت خوتەننى[6].

دەپ يېزىش ئارقىلىق، يۇرتداشلىرىنى ئۆز يۇرتى بولغان خوتەننى ئەۋزەل بىلىشكە دالالەت قىلسا:

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982- يىلى، 3 - سان، 229 - بەت.
② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 179 - بەت.
③ «كۆڭۈللۈك ئەدەبىياتى» 1979 - يىلى، 1 - سان.
④ «كۆڭۈللۈك ئەدەبىياتى» 1979 - يىلى، 1 - سان.
⑤ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 237 - بەت.
⑥ «خىيالىڭدا خوتەننى بېھىشتەك [illegible]

مەككە زاھىرى مەس، چۈشۈمدە ئەسلىدە مەن كۆرمىگەچ،
ئىشقىسىزدۇرمەن ھەمىشە ئاڭا ئەسلى كۆيمىگەچ.①

دېيىش ئارقىلىق، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ باشلامچىسى (نامايەندىسى) ئىكەنلىكىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

شائىر ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىغا تولغان مىسرالىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئاجايىپ تەسىرلىك قۇرلارنى يازىدۇ. شائىر ئۆز يۇرتىنى جەننەتتىنمۇ ئارتۇق بىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇبارەك تۇپرىقى رەھمەت سۇرمىسى، كۆزلەرگە تۇتىيا ئىكەنلىكىنى، بۇ گۈزەل دىيارنى ھۆر پەرىلەرنىڭ شەھرىن لەۋلىرىدىكى ھەسەل، ھۆسنى جامالىدىكى قۇياش، شەھلا كۆزلىرىدىكى يۇلتۇز، يادەك ئەگىم قاشلىرىدىكى يېڭى ئاي دەپ بىلىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. جاھاننىڭ دانىشمەن مۇئەللىپلىرى، شائىرلىرىغا خىتاب قىلىپ، خوتەننى بالىلارغا دەرس ۋە ماقالا قىلىشىنى، ئۆز ئەسەرلىرىدىكى خوتەننى قۇربېشى قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى دوستلىرىنى دالالەت قىلىش، ئۆزىنى نامايەندە سۈپىتىدە كۆرسىتىش بىلانلا چەكلەنمەي، بەلكى ۋەتەندىن يۇز ئۆرۈگەنلەرگە جەڭ ئېلان قىلىش دەرىجىسىگىچە بېرىپ يېتىدۇ، ئۇ بۇ توغرىلىق:

سەن ھەم نەۋبەتى سىياھ رۇي ئېلىگە،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال ئەت خوتەننى.②

دەپ يازىدۇ. بۇ يەردە شائىرنىڭ ھېسسىياتى يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ، يەنى بۇ مىسرالار-دا شائىر گۈزەل ۋەتىنىنى ياتلارنىڭ يامان كۆزىدىن قاچۇرۇش، يوشۇرۇش، قىزغىنلىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ پاك ۋە ئەزىز ماكانىنى قارا يۇز رەقىبلەرنىڭ ئاياغ ئاستى قىلىشىغا قەتئىي يول قويمايدىغانلىقى، ئۇنى جان تىكىپ قوغدايدىغانلىقىدىن ئىبارەت پىداكا-رانە روھنى نامايان قىلىدۇ.

نەۋبەتى يۇرتنىڭ ئېسىل مېۋىلىرىنى زوقلىنىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك-نىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىشكە تىرىشقان. مەسىلەن ئۇ «ئالما، دەيدۇرلەر ئالۇرلەر ئالمەنى» دېگەن غەزىلىدە نازىنىنلەرنىڭ رۇخسارىدەك ئالمىلار بارچە مېۋىلەردىن ئېسىل ئىكەنلىكىنى، ئۇ قىممەتلىك سوۋغا سۈپىتىدە ئۇلۇغلار (يۇرتداشلار) غا سوۋغات قىلىنىدىغانلىقىنى ئىپادە-لەش بىلەن، كۆڭلىدىكى ھەقىقىي تۇيغۇلىرىنى ئىزھار قىلىدۇ. بۇ شېئىر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شائىرنىڭ تەبىئەت گۈزەللىكىنى ئەتىۋارلايدىغان ئىلغار ئىدىيىسىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇ پىزاڭ لىرىكىسىنىڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بىرى.

شائىر نەۋبەتى پىزاڭ لىرىكىلىرى ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك چۈشەنچىسىنى تېخىمۇ كەڭ ئىپادىلەشكە تىرىشىش بىلەن بىرگە، لىرىك شېئىرىيەتنىڭ ژانىرىنى ھەم كۆپ خىللاشتۇ-رۇشقا تىرىشقان. شائىر ئۆزىنىڭ مۇھەببەت - نەپرىتى، قايغۇ - ھەسرىتى ۋە شادلىقىنى پورتىرىت تەسۋىرى ۋە پىزاڭ تەسۋىرلىرىگە سىڭدۈرۈپ ئىزھار قىلغان.

---

① «ئەسلىدە مەن مەككىنى كۆرمىگەچكە، ئۇ — مەن كۆرمىگەن جاي چۈشۈمگىمۇ كىرمەيدۇ، چۈنكى ئۇنى كۆرەي دېسەم، مەن ئەسلىدە ئىشق باغلاپ كۆيگەن ئەمەس».

② «نەۋبەتى سەن ھەم قارا يۇزلەرگە [illegible] زاۋالى (گۈرى) قىلىپ كۆرسەت».

ئالما، دەيدۇرلەر، ئالۇرلار ئالمەنى،
قوينىغا يىلداپ سالورلار ئالمەنى.
ئالمەغە مەيىل ئەتسە ھەركىم ناگەھان،
شاخىدىن ئېگىپ ئالۇرلار ئالمەنى.

.....

شائىر پىزاڭ تەسۋىرىگە بېغىشلانغان بۇ شېئىرىدا ئالمىنىڭ گۈزەللىكى، خۇش پۇراقلىقى، ئىنسانلارنىڭ ئۇنى قانداق ياخشى كۆرۈپ، قانداق قەدىرلەيدىغانلىقى قاتارلىق بىرقاتار ئەھۋاللارنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ھايات گۈزەللىكلىرىنى ئالمىغا مەركەزلەشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن. ئىنسانلارنىڭ جۈملىدىن ئۆزىنىڭ گۈزەللىكىنى سۆيۈش، ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىنتىلىش روھىنى نامايىش قىلغان.

شائىرنىڭ بۇ شېئىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئالمىنى قەدىرلەش ۋە ئالما ئېتىقادچىلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي مەدەنىيەت چۈشەنچىسىنى، جۈملىدىن باي فولكلور مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئومۇمەن، شائىر ئۆز قەلبىدىكى ئەڭ چوڭقۇر سۆيگۈسىنى ۋەتەنگە بېغىشلىغان. ئەڭ قايناق، ئەڭ نازۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ۋە بەدىئىي ئىستېداتىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدا گەۋدىلەندۈرۈشكە تىرىشقان. ئۇنىڭ بىرمۇنچە غەزەللىرىدە ئانا ۋەتىندىن چەكسىز سۆيۈنۈش، غۇرۇرلىنىش، ئۇنى جېنىدىن ئەزىز بىلىش تۇيغۇلىرى جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. ئىشانلارنىڭ تەركىيۋەتەنچىلىك، تەركىدۇنياچىلىق تەرغىباتى ۋاباەك يامراپ، شىنجاڭ جەمئىيىتىنى قاپلاپ كەتكەن ئاشۇ دەۋردە شائىر نەۋبەتتىنىڭ ئۆز شېئىرلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىنى جەۋلان قىلدۇرۇپ چىقىشى ھەقىقەتەنمۇ ئىلغارلىققا، زور ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ خىل روھ ئۆز دەۋرىدىلا ئەمەس، بەلكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ يۈكسەك ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىممەتلىك روھ.

تەرەققىيپەرۋەرلىك مەزمۇنلىرىنى مەردانىلىك بىلەن ئىپادىلىگەن شېئىرلىرى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان نەۋبەتى ئۆز غەزەللىرىدە تولاراق تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ گۈزەل مەنزىرىلىرىدىن زوقلىنىشقا، تۇرمۇشتىكى نازۇ نېمەتلەردىن پايدىلىنىشقا، ئىنسان بالىسىغا مۇرەببىلىك قىلىشقا دەۋەت قىلدى. بۇ جەھەتتە شائىرنىڭ «نە خاتالىق مەندىن ئۆتتى...»[1] دېگەن غەزىلى كەلگۈسىگە ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدىغان، تەرەققىيپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلغان شېئىرلىرىنىڭ نەمۇنىسى بولالايدۇ. نەۋبەتتىنىڭ بۇ ئەخلاقىي ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە كۆز قاراشلىرى تەرەققىيپەرۋەر شائىرنىڭ ئىجادىيىتىگە تەسىر كۆرسەتتى. غەزەللىرىدە ئۆزىگە يەنە مۇنداق دەپ مۇراجىئەت قىلدى.

ئاقىل ئەرسەڭ نەۋبەتى كۆڭلۈڭنى ھەرگىز بەرمەگىل،
بولمىغىل مەغرۇرسەن كۆڭلى ئالاغە مۇپتىلا.[2]

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 208 - بەت.
② - «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، ئالمۇتا «مەكتەپ» نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.

ئىستىبدات فېئودالىزم دەۋرىدە دائىم دىنىي شەرئىەت ھۆكۈملىرى ئاستىدا يۈرگەن ئەۋبەتتىنىڭ خەلقىە مۇھەببىتى، زالىم ئەمەلدارلارغا نەپرىتى بارغانسېرى ئاشتى. شائىر ئۆزىنىڭ بەزىبىر چۈشكۈن ھېسسىياتىغا تەسەللى بەرگىنىگە ئوخشاش، يۈرتداشلىرىنى ھەم ئېغىر چىلىقتىن قورقماسلىققا دەۋەت قىلدى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەۋبەتى شېئىرلىرىدىكى بۇ خىل ئىلغار پىكىرلەر ئۇنىڭ چۈشكۈنلۈك خاھىشلىرىدىكى مىسرالىرىنىڭ ۋەزنىدىن كۆپ ئۇستۇن تۇرىدۇ.

شائىرنىڭ شېئىرلىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. «دىۋانى ئەۋبەتى» نىڭ كۆچۈرۈلىگەن ۋارىيانتلىرى خەلق قوللىدا ساقلانغان. مەدرىسلەردە تالىپلارنىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات جەھەتتىكى ماھارىتىنى ئۆستۈرۈشتە پايدىلىنىدىغان قوللانما بولۇپ قالغان. «12 مۇقام» نىڭ تۆت مۇزىكىسىدا ئەۋبەتى غەزەللىرى ئورۇن ئالغان[1]. «ئەزىزلەرنىڭ مازارىدا ئەزىزلەر يار بولماسمۇ» دېگەن غەزىلى 1807 - يىلى كۆچۈرۈلگەن «تەزكىرەئى ئەزىزان» نىڭ ئاخىرقى سەھىپىسىگە يېزىلغان[2]. 1959 - يىلى قازاقىستاننىڭ فانغلوۋ رايونىنىڭ سادىر يېزىسىدا تېپىلغان كونا قول يازما پارچىلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئەۋبەتىنىڭ «بىھۇدە غەم يېمەكىز جان بولسا جاھان تاپىلور» ۋە «بىۋاپا دۇنيانى ئىزدەپ يۈرگەن ئەلنىڭ سانى يوق» ناملىق غەزەللىرىنىڭ پارچىلىرى ئېنىقلانغان[3][4].

§6. ئەدەبىي تەرجىمىچىلىك نامايەندىلىرى

1 - موللا مۇھەممەد تۆمۈر كاشغەرى

بۇ تەرجىمان X VII - X VIII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا كاشغەردە ياشىغان بولۇپ، شېئىرىيەتتىنمۇ خەۋىرى بار ئىدى. ئۇ بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان.

«كەلىلە ۋە دىمنە» بۇنى موللا مۇھەممەد 1717 - يىلى پارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ «ئاسارى ئىمامىيە» دېگەن قوشۇمە ماۋزۇ بىلەن ئاتىغان. «كەلىلە ۋە دىمنە» قەدىمكى ھىندىستان خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ، «بەشنامە» (پەنجە تانتاراس) نامى بىلەن مەشھۇر بولغان. كېيىن ئەرەب ۋە پارس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

---

① «12 مۇقام تېكىستلىرى»، شىنجاڭ ياشلار ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، 147 -، 148 -، 164 -، 269 - 270 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② س. مۇللايدوۋ «X VIII ئەسىر ئۇيغۇر پوئېتىزىيىسى»، ئالمۇتا نايكا (پەن) نەشرىياتى، 1990 - يىلى.

③ بۇ غەزەللەر «بۇلاق» ژۇرنىلى 1982 - يىلى 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان غەزەللەرنىڭ 69 - ۋە 93 - غەزەللىرى ئىدى.

④ يېقىندىن بېرى بەزىلەر نەۋبەتىنىڭ ھاياتىغا دائىر ئىزدىنىشلەردە بولۇپ، ئۇز كۆزقارىشىنى ئېلان قىلىشتى. مۇشۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، نەۋبەتىنىڭ تەخەللۇسى ۋە ھاياتىغا دائىر مۇنداق ئىككى خىل قاراش بار. بىرىنچى، نەۋبەتى خوتەنىنىڭ لوپ ناھىيىسىدىكى جىيا يېزىسىدىن بولۇپ، ئىسمى ئۆمەر قارىم ئىدى. ئۇ تېبابەتچىلىكتە ۋە شېئىرىيەتتە شۆھرەت قازانغان ئىدى. شائىر كېيىنچە خوتەن شەھرىنىڭ ئىلچى بازىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. كۆنلەرنىڭ بىرىدە چىرىيىدىن باشلانغان ئافرىق - سىلاق نەۋبەتى ئائىلىسىگىمۇ پاجىئە ئېلىپ كەلگەن. نەۋبەتىنىڭ تۆت ئىنىسى كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن. نەۋبەتىگە قاتتىق روھىي ئازاب ئېلىپ كەلگەن. شائىر ئەمدى نۆۋەت ماڭا كەلدى بولغاي، دەپ بىئارام بولغان. ئەما ئۇزۇن ئۆتمەي يۇقۇملۇق كېسەللىك ئايالىنىڭمۇ، نەۋبەتى ئامان قالغان. كېيىن شائىر مۇشۇ ئەھۋال سەۋەبلىك ئۆزىگە «نەۋبەتى» دەپ نام قويغان دېگەن قاراشتىن ئىبارەت. ئىككىنچى، شائىر نەۋبەتى شېئىرىيەت ساھەسىدە نەۋائى، ئەتائى، لۇتفى، سەككاكى قاتارلىقلار دەۋران سۈرگەن، ئەمدى مۇنداق دەۋران سۈرۈش نەۋبەتى بىزگە كېلىپ قالدى، دەپ ئويلاپ، «نەۋبەتى» تەخەللۇسىنى قوللانغان، دېگەندىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە ش. قاسىمنىڭ «نەۋبەتى ھەققىدە ئاز - تولا مۇلاھىزە» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1992 - يىلى، 21 - ئاپرېل سانى.

«ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» بۇ پارس يازغۇچىسى ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ ئەسىرى بو. لۇپ، موللا مۇھەممەد 1709 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. «يۇسۇپ ۋە زۇلەيخا» بۇ پارس ـ تاجىك شائىرى ئابدۇراخمان جامىنىڭ داستانى بولۇپ، بۇنىمۇ موللا مۇھەممەد مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرجىمە قىلىپ چىققان.

2 ـ شاھ ھىجران

شاھ ھىجران يەركەندە ياشىغان تەرجىمان بولۇپ، تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەد ئىمىنئا. خۇن ئىبنى خوجا نىزامىدىن. بۇ تەرجىمان 1750 ـ 1752 ـ يىللىرى «شاھنامە»نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ «شاھنامەئى تۇركى» دېگەن نام بىلەن ئوتتۇرىغا چىقارغان.

3 ـ مۇھەممەد بىننى ئابدۇللاخان مەخدۇم ئاقسۇيى

تەخمىنەن XVIII ئەسىردە ئاقسۇدا ياشىغان. بۇ تەرجىمان «مىڭ بىر كېچە» (ئەلفىن لەيلى ۋەللەيلى) نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

XIII باب. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

§ 1. ئومۇمىي ئوبزور

1 ـ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال

مىلادى 1759 ـ يىلى خېلى يىللار پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلىۋاتقان چوڭ ـ كىچىك خوجىلار مەغلۇپ قىلىندى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى دۆلىتىمىز تارىخىدا مۇھىم بىر ئىش بولدى. بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى بىرمۇنچە يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ۋە نۇرغۇن ئادەتتىكى پۇقرالار چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك بۇ دۆلەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن جۇڭغارلار ۋە خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئۆستىگە يۈكلەنگەن ئالۋاڭ ـ سېلىقلارنى يەڭگىلەتتى. بۇرۇنقى بەگلىك تۈزۈمىنىڭ ئىللەتلىرىنى تۈگەتتى. دىنىنىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنى چەكلەپ، ئۇيغۇرلار رايونىدا بىرمۇنچە يېڭى سىياسەتلەرنى قوللاندى. ئاۋۋال بەگلىك تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىندى. ئىسلاھاتنىڭ يادروسى ھاكىمبەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى تارقاقلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئاتىدىن بالىغا مىراس قېلىش تۈزۈمى ۋەزىپىگە تەيىنلەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇنداقلا بەگلەرنىڭ تەمىناتى، ماڭاش ئېلىش چارىسى بەلگىلەندى. ئۇلارنىڭ پۇقرالارنى چەكسىز قاقتى ـ سوقتى قىلىشىغا ئىمكانقەدەر چەك قويۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا باج ـ خىراجەتنى يەڭگىللىتىش توغرىسىدا بەزى سىياسەتلەرنىمۇ قوللاندى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا ئۇزاققىچە مۇقىم ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1762 ـ يىلى ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان «جاڭ جۇن» بەلگىلەپ، ئۇنى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئالىي ئەمەلدار سۈپىتىدە ئىلىدىكى كۇرە قەلئەسىدە تۇرغۇزدى. ئۇرۇمچىدە، ئۇرۇمچى رايونىنى باشقۇرىدىغان «زەڭگى» تۇرغۇزدى. ئىلى، تارباغاتاي، كاشغەر رايونلىرىدا «مەسلىھەتچى ئامبال» لارنى تۇرغۇزۇپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى شەھەر ـ رايونلارنى تىزگىنلىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمىگە ئاساسىي جەھەتتىن تەگمەي، نەسەبىي بەگلىك تۈزۈمىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش تۈزۈمىگىلا ئۆزگەرتىپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلغانغا قەدەر، يەككە دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان فېئودال خوجىلىق تۈزۈمى ـ ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بولۇپ كەلدى. بۇ

تۇزۇم بويىچە، جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورگىنى ھەر دەرىجىلىك چوڭ - كىچىك بەگلەر- دىن تەركىب تاپاتتى[1].

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ئۇيغۇرلار ئاساسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىنىشى بىلەن يەنە بوز يەر ئېچىش، سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ بېرىش، يول ياساش، شەھەر سېپىلى ۋە چېگرا مۇداپىئە قورغانلىرىنى ياساش، كان قېزىش قاتارلىقلار بىلەنمۇ مەشغۇل بولاتتى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار- نىڭ نوپۇسىمۇ خېلى ئاشتى. تەرەپ - تەرەپكە تۇتاشقان يېزا - بازارلار، شەھەرلەر ئاۋاتلاش- تى. مەدرىس - مەكتەپلەر جانلاندى. خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆستى. جەمئىيەتنىڭ قانۇن - تۇزۇملىرى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا مۇكەممەللەشتى.

چىڭ سۇلالىسى بىر فېئودالլىق ھاكىمىيەت. ئۇ يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەك، ئەزگۈچى سىنىپنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي سىياسىي ۋەزىيىتىدە تىسپىي مۇقىملىق ئورنىتىپ، ۋەتەننى كەڭ كۆلەمدە بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئومۇمىي نۇقتە- دىن غايەت زور ئىلگىرىلەش، تارىخ ئېقىمىنىڭ يۇزلىنىشىگە ماسلاشقانلىق. ئەمما، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى كەڭ مېھنەتكەش ئۇيغۇر خەلقى ئومۇمىيۈزلۈك ئەركىنلىك، ھۆرلۈككە ئېرىشكەن ئەمەس. چىڭ ھۆكۈمىتى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان، ئەمەلدارلار چىرىك- لىشىپ كەتكەنلىكتىن، خەلق ئاممىسىدا ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى بىر خىل كەيپىيات كۈچلۈك ئىدى. شۇنداق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى ۋە ھەرقايسى باسقۇچلىر- ىدا ئۇيغۇرلار ۋە باشقا شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆكتەملىكى، يەرلىك ھاكىمبەگلەرنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقى ۋە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ دەھشەت- لىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇردى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى كۈچلۈك ھېسسىياتىدىن پايدىلانغان ھىر قىسىم خوجا ئەۋلادلىرى ۋە دىنىي ئىمتىياز ئىگىلىرى، خەلق ئىنقىلابىنى كۆپ ھاللاردا تۇيۇق يولغا باشلاپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما، خەلق باشلىغان «ئىنقىلاب تارىخىنىڭ پاراۋوزى» (ماركس) بولۇشتەك شەرەپلىك ئورنى ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتى بىلەن قەدىرلىنىپ تۇردى.

دېمەك، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتى مەيلى قانداق بولمىسۇن، شۇ يىللاردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىجتىمائىي تۇپراق ۋە مەنىۋى مۇھىت بولۇش سۈپىتىدە يېتەرلىك بايان قىلىنىشقا تېگىش- لىك.

2 - چىڭ سۇلالىسى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1. قىسقىچە بايان

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىلا ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى سۇپى - ئىشانلىق ئېقىمىنىڭ بېسىمى ئاستىدا سۇلغۇن ھالەتكە گىرىپتار بولغانىدى. ئاپئاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھۆكۈمران كۈچلىرىگە ئايلانغاندىن كېيىن

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى يازغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى نەشرى.

ئۇلار باشقۇرۇپ تۇرغان كەلك رايونلاردا مەدەنىيەتكە، ھەتتا ئىسلام دىنى ئىدىيىلىرىگىمۇ خىلاپ بولغان ئىشانلىق سۇلۇكلىرى يامراپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىدە ئەلك جاھا- لەتلىك، زۇلمەتلىك، ئەلك تەرسا، مۇتەئەسسىپ خوجىلارنىلك ئىشانلىق ئىدىئولوگىيىسى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقتى. بۇ مەزگىل ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىلك فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نەۋائى ۋەكىللىگىدىكى ئىنسانپەرۋەر ھەم تەرەققىيپەرۋەر يۆنىلىش ۋە ئۇتۇقلىرى مىسلىسىز نابۇت بولغان يىللار بولدى. بابا رەھىم مەشرەپ، زەلىلى، خەراباتى ئەسەرلىرىدە ئىلگىرى سۇرۇلگەن دەردمەن نالە ۋە تەركىدۇنيا خاراكتېرىنى ئالغان ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلار دەل ئۇنىلك مەجازى شكايىتى بولدى. ئەگەر بىرقەدەر ئوچۇق - ئاشكارا شەكىلدە بۇ خىل تارىخىي چېكىنىشكە خاتىمە بېرىپ، ئىنسانپەرۋەرلىك پرىنسىپلىرىنى ئۇيغۇر ئەدەبى- ياتىنىلك كلاسسىك پرىنسىپى قىلىشقا ئۇرۇنغان ئەدىب ھەققىدە سۆز بولۇش توغرا كەلسە ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال زەلىلى، شاھ ھىجران، سادىقى قاتارلىق ئەدىبلەردىن ئىبارەت. بۇ بىر تۇركۈم ئەدىبلەر خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىلك كېيىنكى مەزگىلدە ئوتتۇرىغا چىققان كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى قايتا تىكلەش ۋە جاھانغا ئىلغار ئىزغا سېلىش يولىدا ئىجادىيەت، تەرجىمە، شەرھى ۋە تەزكىرە ساھەسىدە ئۆچمەس تۆھپە يارانتى. بۇ ئىش بۇرھانىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى ئاپئاق خوجا ئەۋلادلىرىنىلك قايتا ھوقۇق تۇتۇشى، قانلىق باستۇرۇشى ۋە جاھىلانە ئىشانچىلىق تەرغىباتى بىلەن يەنە ۋايىغا يېتەلمىدى. ئارقىدىنلا جۇڭغار توپىلاڭچىلىرى، چوڭ - كىچىك خوجا نىزاھلىرىنى باستۇرۇش ئۇچۇن چەنلوك قوشۇنلىرى شىنجاڭغا چىقتى. ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇش ئۇچۇن ھېكىمبەگلىك ۋە بىرقانچە دەرىجە ھەر خىل نامدىكى بەگلىك تۇزۇمىنى يولغا قويدى. ئەمما، ئىش بۇنىلك بىلەن ئاياغلاشمىدى. بۇرھانىدىن خوجىنىلك ئەنجان دىيارىغا قېچىپ كەتكەن ئوغلى سامساق خوجا ۋە ئۇنىلك ئەۋلادلىرى، بولۇپمۇ جاھانگىر خوجا، چوڭ - كىچىك يەتتە خوجا، ۋەلىخان تۆرە ، ئابدۇرېھىم ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىقلار داۋاملىق چېگرىدىن كىرىپ ئاپئاق خوجا ئىشانچىلىق ھاكىمىيىتىنى تىكلەشكە ئۇرۇندى. سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي زۇلۇمغا ئۇچرىغان، قاشاق- لىق، نادانلىق ئىچىدە ھالىدىن كەتكەن ئۇيغۇر خەلقى ھەر قېتىم بۇ خوجىلاردىن بىرەر نىجادىيەت كۆتكەن بولسىمۇ، ئەكسىچە خانۇەيرانچىلىق، تەپرىقىچىلىق ۋە ئۆز يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىشتەك ئېغىر بالايىئاپەتلەرگە ئۇچراپ تۇردى. بۇنداق ئەھۋال گەرچە گاھى ئۇزۇلۇپ، گاھى ئۇلىنىپ تۇرسىمۇ، 1864 - يىلى چەت ئەل مۇستەبىتلىرىدىن ياقۇببەگنىلك «يەتتە شەھەر خانلىقى» (1864 - 1877) مەيدانغا چىققۇچە داۋام قىلدى. بۇنداق ھالقىلىق پەيتتە زوھۇرىدىن ھېكىم قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى خوجىلار زامانىسىنىلك كېيىنكى مەزگىلدىكى بەزى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر باشلىغان ئىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىلك ئاساسىي يۆنىلىشى ۋە كلاسسىك قىممىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ كەلدى. ئا. نىزارى، زىيائى ۋەكىللىكىدىكى ئا. نىزارى، زىيائى، غەرە- بى، سەبۇرى قاتارلىق ئەدىبلەردىن تەشكىل تاپقان يېڭى ئەدەبىيات مۇنبىرى زوھۇرىدىن ھېكىم تەشەببۇسى بىلەن ئاپئاق خوجا ئەۋلادلىرىنىلك قايتا قۇزغىغان ئىشانچىلىق تەشەببۇسلە- رىغا قارشى يۇكسەك ئالك ۋە پىداكارانە جاسارەتتە تەشكىللەنگەنىدى. زوھۇرىدىن ھېكىم خوجىلار توپىلاڭلىرى، جەڭگى - جېدەللىرى پەيتىدە بۇ ئەدىبلەرنىلك ھاياتىنى قوغدىدى. ئا. نىزارى قاتارلىق ئەدىبلەرنىلك تۇرپانغا سەپەر قىلغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى، يەنى زوھۇرىدىن بۇ ئەدىبلەرنىلك ھاياتىنى قوغداش ئۇچۇن بۇ پائالىيەتنى ئۇيۇشتۇرغان بولۇشى مۇمكىن.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خوجىلار قوزغىغان كۆپ قېتىملىق ئىشانچىلىق مالامەتلىرى ئىچىدە غەرق بولۇپ كەتمىدى. ئۇ گۈزەل كەلگۈسى غايە، ئىنسانىيلىك مەقسىتى، ئەقىل - تەپەككۇر خاسىيىتى، ئىنسانىي سۆيگۈ - مۇھەببەت، ۋەتەن ھەم تۇرمۇشقا بولغان سەمىمىي ھېسسىيات، ئەخلاق - پەزىلەت، تەلىم - تەربىيە، ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى ئىللەتلەرگە مەسخىرە قىلىش قاتارلىق ئەنئەنىۋى ۋە دۇنياۋى كلاسسىك تېمالىرىدىن ئايرىلىپ قالمىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇسلۇبىدىكى بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ ئاخىرقى مۇھىم بىر تارىخىي باسقۇچىنى شان - شەرەپ بىلەن بېزىدى. ئۇنى نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى ئوتتۇرا مەزگىللىك چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تۇتاشتۇردى. XX ئەسىرگىچە داۋام قىلغان بۇ كەنجى دەۋر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇسلۇبىدىكى ئەدەبىياتقا سادىقى، قەلەندەر، مۇللا قۇربان، ئا. نىزارى، زىيائى، غەربىي، سەبۇرىدىن باشقا، ئەھمەد شاھ، مۇللا شاكىر، ناقىس، مۇللا بىلال، سىيىت مۇھەممەد، تەجەللى، مۇسا سايرامى، ئابدۇقادىر دامۇللام، قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق ئەدىبلەرمۇ ھۆسىن قوشتى. بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى كلاسسىك ئەنئەنىسىنى قوغداش ۋە جارى قىلىش بويىچە ئېلىپ بېرىلغان غايەت زور تىرىشچانلىق سەمەرىسى سۈپىتىدە رويابقا چىقتى. ئەگەر ئاپئاق خوجا ئىشانچىلىق جاھالىتىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان تەكرار ئېلىشىشلار نەزەردىن ساقىت قىلىنىدىكەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ XVIII - XIX ئەسىردىكى يېرىك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قىياس قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئوخشاشلا بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر دىققەتتىن يىراقلاشتۇرۇلمىدىكەن. XX ئەسىردىن باشلانغان دېموكراتىك - مەرىپەتپەرۋەر يېڭى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىخ يېرىپ چىقىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. كۆرەش ئىچىدە ئىلگىرىلەش— مانا بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم بىر قانۇنىيەت.

2. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) 1759 - 1864 - يىللار ئارىلىقىدىكى ئەدەبىيات

بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 1759 - يىلى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن باشلاپ، 1864 - يىلىدىكى كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتى جۇڭغارلار - خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن بەزى تەرەپلەردە ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك بۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتتە ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە يېڭىلاندى ۋە تەرەققىي قىلدى. بۇلارنى كونكرېت بايان قىلساق مۇنداق نۇقتىلار ئارقىلىق ئوچۇقلاشتۇرالايمىز.

بىرىنچى، ئەدىبلەر قوشۇنى زورايدى. ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىن نۇرغۇن ئاپتورلار يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە سادىقى (مۇھەممەد سادىق كاشغەرى)، ئابدۇرېھىم نىزارى، مۇللا مۇھەممەد نىياز يەركەندى، قەلەندەر، زىيائى، زوھۇرى، قۇسۇرى، رۇشدى، شائىر ئاخۇن، مۇللا يۇنۇس يەركەندى، غەربىي، سەبۇرى، مىسكىن، سالىھى، ئىمىنى، سەدائى، ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى، ئىسمائىل بەگ، خىسلەت، ئەھمەد شاھ قارىقاشى، خۇشھال غەربىي، مۇللا نىياز ئاشىقى، مۇللا قۇربان قاتارلىق كۆزگە كۆرىنەرلىك شائىرلار بار.

بۇ دەۋردە يەنە ئەدىبلەرنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشچانلىقىدا بىرقەدەر ئېنىق ئۆزگىرىش بولدى. كۆپچىلىك ئاپتورلار بايرىقى روشەن ھالدا ئېزىلگۈچى ئەمگەكچى خەلق مەيدانىدا

تۇرۇپ ئەسەر يازىدىغان، شۇلارنىڭ بۇلۇڭ - زاۋىنى ئىپادىلەيدىغان خاھىش گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلەندى.

ئىككىنچى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەجمى كۆپەيدى. ژانىر، شەكىل جەھەتتە ھەر خىل، ئۇسلۇبى رەڭدار بولدى. مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي يادىكارلىقلار ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي يادىكارلىقلارغا سېلىشتۇرغاندا سان جەھەتتە كۆپ، ھەجمى چوڭ، تېمىسى خىلمۇخىل، مەزمۇنى رەڭگارەڭ ئەسەرلەر بولۇپ قالدى. بۇ دەۋردىكى يىرىك ئەسەرلەر ئىچىگە «نىزارى لىرىكىلىرى»، «غەربىي مۇخەممەسلىرى»، «دىۋانى قەلەندەر»، «دىۋانى سەدائى»، «دىۋانى زۇھۇرى»، «دىۋانى سەبۇرى»، «دىۋانى ئىمىرى»، «دىۋانى بىننىشان»، «دىۋانى نەسىيازى»، «دىۋانى تەجرىد»، «كۇللىيات خەستە»، قاتارلىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى، «مۇھەببەت داستانلىرى» («ھېكايىتى غەرىب» دەپمۇ ئاتىلىدۇ بۇنىڭغا ئابدۇرېھىم نىزارى، زىيائى ۋە تۇردۇش ئاخۇن غەربىي قاتارلىق شائىرلارنىڭ «رابىيە ۋە سەئىدىن»، «زادۇل نەجاد»، «ھېكايەتى غەرىب»، «مەھزۇن - گۇلنىسا»، «چاھار دەرۋىش»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»، «مۇھىرىنۇل ۋاھىزىن»، «كىتابى غەرىپ»، «بەھرام گۆر» قاتارلىق ئون نەچچە داستان كىرگۈزۈلگەن)، «تەزكىرەئى ئىمام زەبىھۇللا»، «خۇتەننامە» (خۇتەن قەسىدىسى)، «رەۋزەتۇل زوھرا»، «ئىسلامنامە»، «مۇھەببەتنامە»، «جەڭنامەئى ھەزرەتى ئەلى»، «رەۋزەتۇششۇھۇدا»، «مەنتىقۇتتەيىر»، «ئاتانامە»، «(«ئات ھەققىدە مۇخەممەس») «مەزلۇملار ئاھى» ياكى «ئەرزنامە»، «ئەرزىيەت»، «تۆتىنامە»، «بازنامە»، «مەنسۇر» قاتارلىق مۇھەببەت ۋە ئىجتىمائىي داستانلار، «سىدىقنامە»، «پەدىنامە» قاتارلىق ئەخلاقىي پەلسەپىۋى داستانلار يېزىلدى.

ئۈچىنچى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكىدە خېلىلا ئېنىق ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئەسەرلەردە مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمنى، يەنى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى ئوخشىمىغان ئۇسلۇب بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش، ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئىسيانكارلىق، ھۆرلۈك خاھىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە سادىقى، زوھۇرى، موللا توختى، خۇشھال غەربىي، دىلبەر دورغە، ئابدۇرېھىم نىزارى، شائىر ئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ جاسارىتى يۇقىرى بولدى. كۆپچىلىك شائىرلار گۈمانىزم (خەلقچىللىق)، مەرىپەتچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلىدى. رېئال تۇرمۇش ئېستېتىكىسى بىلەن غايىۋى ھايات مەۋقەلىرى چىن ھېسسىيات ۋە يۇقىرى بەدئىي دىت ئارقىلىق ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

تۆتىنچى، ئەدەبىي ئىجادىيەت مېتودىدا ئۆزگىرىش روشەن بولدى، يەنى رومانتىزم، رېئالىزم، سىمۋولىزمدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت مېتودى ئىزچىل ۋە ئۇنۇملۇك قوللىنىلغاندىن سىرت تەنقىدىي رېئالىزم خاس مېتود سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. بىرمۇنچە يازغۇچىلار، مەسىلەن، سادىقى، ئابدۇرېھىم نىزارى، زوھۇرى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ نۇقتا ناھايىتى روشەن ئىپادىلەندى.

بەشىنچى، كلاسسىزملىق ئەدەبىي ئېقىم بۇ دەۋردە ئاساسىي ئېقىم بولدى. ئالدى بىلەن بۇ يەردە كلاسسىزمنىڭ نېمە ئىكەنلىكى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، كلاسسىزم ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە قەدىمكى دەۋردىكى يۇنان - رىم ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ئۈلگە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاچقا «كلاسسىزم» دەپ ئاتالغان. نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەريانىدا قەدىمكى دەۋردىن ئاڭلىق

يوسۇندا ئۆگىنىش كلاسسىزمنى مەيدانغا كەلتۈرگەن مۇھىم مەدەنىي ۋە تارىخىي شەرت هېسابلىنىدۇ. كلاسسىزمچىلار ئىدىيە جەھەتتە ئەقىل - ئىدراكقا چوقۇنىدۇ؛ ئۆز - ئۆزىنى ئىدارە قىلىشنى تەكىتلەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە فېئوداللىق مۇستەبىتلىككە ۋە دىنىي ئەقىدىگە قارشى تۇرىدۇ؛ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىرادىسىگە ماس كەلمەيدىغان فېئوداللىق قائىدە - يوسۇننى تەنقىد قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىدىيە جەھەتتە ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ئىجادىيەت ۋە نەزەرىيە جەھەتتە قەدىمكىنى دوراشنى، مىللىي، يەرلىك تىلنى قوللىنىشنى، ئىجادىيەت پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق ئېستېتىك مۇكەممەللىككە ئىنتىلىپ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئەدەبىياتىنىڭ ياسالمىلىققا قارشى تۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ مەلۇم خاھىشى ۋە ئارزۇسىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش قىياپىتىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئىنكاس قىلغان بولۇپ، رېئالىستىك ئامىلغا ئىگە.

كلاسسىزم غەربىي ياۋروپادا بارلىققا كەلگەن بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانىيەت ئەدەبىيات تارىخىدىكى بىرمۇنچە بەدىئىي مېتود ۋە ئەدەبىي ئېقىملار ھەرقايسى خەلقلەر ئەدەبىيات تارىخىغا نىسبەتەن ئورتاق بولغىنىدەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ياۋروپا ئەدەبىياتىدىن مۇستەسناسىز شەكىللەنگەن ياكى بارلىققا كەلگەن كلاسسىزم ئېقىمى بار بولغان. بۇ خىل ئېقىمنى شۇ نەرسە ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇكى، جۇڭغارلار — خوجىلار زامانىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ بىر قىسمى ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىگە تەقلىد قىلىش، ئۇلارنى ئۇلۇغلاش، ئۆزلەشتۈرۈش، دوراش بويىچە بىر خىل ئەدەبىي ئېقىمنى شەكىللەندۈرگەن. لىرىك شېئىرلاردىن تارتىپ داستان، تەزكىرىلەرگىچە، تىل، ئۇسلۇب، ئىدىيىۋى خاھىشلارغىچە بولغان تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ خىل ھادىسىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، موللا فازىلنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن»، ئا. نىزارىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «زادۇل نەجاد»، تۇردۇش ئاخۇن غەربىنىڭ «بەھرام گۆر»، سەبۇرىنىڭ «ماقالات»، ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇپ خوتەنىنىڭ «مەنتىقۇتتەير» قاتارلىق داستانلىرى ئۇلۇغ شائىر نەۋائىنىڭ داستانلىرىنى ئۇلگە قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان. ئا. نىزارى، زوھۇرى ۋە موللا قۇربان، مۇھەممەد قارىلار نەۋائى لىرىكىلىرىنىڭ تىل ئۇسلۇبى، شەكىل قۇرۇلمىسى ۋە ئېستېتىك غايىسىگە جىپسىلاشتۇرۇپ، تەخمىسلەر باغلاپ مۇخەممەسلەر يېزىشقان. قەلەندەر، موللا قۇربان نەۋائى لىرىكىلىرىنىڭ ھەرقايسى بەھرلىرىگە تەقفاسلاپ شېئىرلار يازغان. ئۆمەرباقى، موللا سىدىقلار «خەمسە نەۋائى» ئىچىدىكى داستانلارنى تاللاپ، نەسرىي شەكىلگە سېلىپ قايتا ئىشلەپ چىققان. موللا يۇنۇس يەركەندى شەرق مۇسۇلمان ئەدەبىياتىدىكى «يۇسۇپ ۋە زىلەيخا» سيۇژىتى ئاساسىدا «مۇھەببەتنامە» ماۋزۇسىدا چوڭ ھەجىملىك داستان يارىتىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. دېمەك بۇ خىل ئەدەبىي ھادىسىلەرنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس «كلاسسىزم ئېقىمى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئالتىنچى، بۇ دەۋردە ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قامۇسچىلىق ئېقىمى قايتىدىن بارلىققا كەلدى. تارىختىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇھەممەد خارەزمى (؟ 780 - ؟ 850)، بىرۇنى (؟ 973 - ؟ 1048) پەرغانى، فارا بى، ئىبن سىنا، مەھمۇد كاشغەرى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاتارلىق قامۇسى مۇئەللىپلەر ۋە بىر قاتار قامۇسى ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. غەربىي

ياۋروپادا بولسا XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى فرانسىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە قامۇسچىلاردىن تەشكىللەنگەن بىر ئۈيۈشما بارلىققا كەلگەن. قامۇسنىڭ مەسئۇل تەھرىرى ماتېرىيالىزمچى دىدېرو ئىدى. غەربىي ياۋروپانىڭ قامۇسچىلىق ئېقىمى شۇ يەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مۇھىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇزۇنگە خاس ئىدىيىۋى سىستېمىغا ئىگە، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. ئېنگېلس بۇ قامۇسچىلار تۈزگەن «قامۇس»نىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىگە باھا بېرىپ مۇنداق دەپ يازغانىدى. «فرانسىيە ماتېرىيالىستلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەنقىدىنى دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسى بىلەن چەكلەپ قويمىدى؛ ئۇلار تەنقىدنى ئۆزلىرى ئۈچرايدىغان ھەر بىر ئىلمىي ئەنئەنە ياكى سىياسىي مۇئەسسەسىگىچە كېڭەيتتى؛ ئۇز تەلىماتىنى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بولسا ئۇلار ئەڭ ئاسان يولنى تاللىدى؛ ئۆزلىرىنىڭ داڭقىنى چىقارغان چوڭ ئەسەر «قامۇس»، تا ئۇلار بۇ تەلىماتنى بىلىم-نىڭ جىمىكى ئوبيېكتلىرىغا دادىللىق بىلەن تەتبىق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ماتېرىيالىزم ئۆزىنىڭ ئىككى خىل شەكلىنىڭ بۇنداق ياكى ئۇنداق شەكلى — ئاشكارا ماتېرىيالىزم ياكى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى شەكلى بىلەن، فرانسىيىدىكى بارلىق ئوقۇمۇشلۇق ياشلارنىڭ ئەقىدىسى بولدى.»[1]. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قامۇسچىلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇرژۇئا ئىدېئو-لوگىيىسىنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمىدى. ئۇلار «ئەقىل ئالىمى» غايىۋىلەشتۇرۇلگەن بۇرژۇئا ئالىمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. قامۇسچىلار فېئودالىزم ۋە كاتولىك دىنى جەمئىيە-تىگە دۇشمەنلىك بىلەن قارىغانلىقتىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ئۇلاردىن بىر مۇنچىلىرى جازاغا ھۆكۈم قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى كۆيدۇرۇۋېتىلدى. فرانسىيە كومپارتىيىسى ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەشتە قامۇسچىلارنىڭ تارىختىكى ئىلغارلىق رولىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەردى.

XIX ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلگەن قامۇسچىلىق شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مۇھىتى، ئىدېئولوگىيە، مەدەنىيەت ئاساسى-دا شەكىللەنگەن بولۇپ، غەربىي ياۋروپا قامۇسچىلىرىدەك نەچچە ئون، ھەر خىل كەسىپكە پىشىشقان ئالىملاردىن ئۇيۇشقان، ھەجىم جەھەتتە نىسبەتەن چوڭ، بىلىم تارماقلىرى كۆپ خىل، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بىرقەدەر ئالغا كەتكەن تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدى-غان «قامۇس»لىرىغا سېلىشتۇرغاندا تەڭمۇتەك سەۋىيىلىك بولالمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسىم رايونىنىڭ قامۇسچىلىق تارىخىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە بولۇپ قوشۇلغان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دەۋردە يېتىشىپ چىققان بىرمۇنچە مۇئەللىپلەر كۆپ تەرەپلىمە بىلىم، جۈملىدىن تەبىئىي پەن، ئىلاھىيەت، ئەخلاقشۇناسلىق ماۋارىپشۇناسلىق، مۇسىقا (مۇزىكا)، ئاسترونومىيە قاتارلىقلارنى ئۆگىنىپ، شۇ ساھەدە قامۇسقا يېقىنلىشىدىغان ئەسەرلەرنى يازغان. بۇنداق ئەسەرلەرگە سادىقى، قۇدبىدىنىشاھنىڭ ئەسەرلىرى، مۇھەممەد ئېۋەز قاراقاشىنىڭ «مەجمۇئەتۇلئەھكام»، مۆجىزنىڭ «تەۋارىخىي مۇسىقىييۇن»، غەربىنىڭ «كىتابى غەرب»، نىزارى، زىيائى، غەربىلەرنىڭ «ھېكايىتى غەرب» قاتارلىق كىتابلىرى مىسال بولىدۇ.

سادىقى ئۆز زامانىسىنىڭ يىرىك ئالىمى بولۇپ، ئۇ تارىخ، ئەخلاق، دىن، پېداگوگىكا قاتارلىق ساھەلەرگە ئالاقىدار ئون نەچچە پارچە ئەسەر يازدى. قۇدبىدىنشاھ (1760 ـ

---

① ئېنگېلس «سوتسىيالىزمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1976 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 51 ـ، 52 ـ بەتلەر.

1866) كاتتا دىنىي ئالىم، تىۋىپ ۋە شائىر. مىسىر، ئەرەبستانلاردا ئوقۇغان، ئۇيغۇر، ئەرەب، ئوردو تىللىرىنى ئىگىلىگەن. تەكلىپكە بىنائەن پاكىستان، ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران، ئىراق، ھىندونېزىيە، بولغاريە قاتارلىق ئون نەچچە دۆلەتكە بېرىپ كېسەل داۋالىغان. ئو توققۇز يېشىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن. «رىسالىھى ئىرشادۇسالىكىن»، «ساقىنامە»، «تىل ئىسمى ئىشق»، «ھەببىل بەھر»، «مەرەقەكەلىمە شېرىپ»، «شېرىكنامە پەلەك» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان[1]. سادىقى ۋە قۇدبىدىنىشاھ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى يەككە ئەسەرلەر بولسىمۇ، ئۇلارنى كىرىشتۇرۇپ، سىستېمىلاشتۇرىدىغان بولسا «قامۇس»قا مەلۇم نىسبەتتە يېقىن تۇرىدىغان ئەسەرلەر بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر قامۇسچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ياۋروپا قامۇسچىلىق ھەرىكىتىدىن پەرقلىنىدىغان تەرەپلىرى بار. ئۇيغۇر قامۇسچىلىرى بىر جەمئىيەتكە ئۇيۇشالمىغان؛ يازغان ئەسەرلىرى بولسا يەككە پەندىن تەركىب تاپقان؛ ئۆزلىرى يازغان ئەسەرلەرنى قامۇس دەپ ئاتىمىغان؛ دىنىي ئەقىدىلەرگە بېۋاستە قارشى تۇرۇشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان.

ئۇيغۇر قامۇسچىلىرىنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسىنى شۇنداق خۇلاسىلەشكە بولىدۇ، ئۇلار تۇرلۇك پەنلەرنى ئىگىلىدى ۋە ئۆزلىرى يالغۇز ھەر خىل ئەسەرلەرنى يازدى؛ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە يېڭى كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ فېئودالىزمنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئېچىپ تاشلىدى. خەلقنىڭ ھۆرلۈككە ئىنتىلىش ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەپ بەردى.

يەتتىنچى، كوللېكتىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جانلاندى. بۇ دەۋردە بىرمۇنچە ئاپتورلار شەخسىي ئىجادىيەتتىن سىرت ھەمكارلىق ئاساسىدىكى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئەدەبىي كۆرۈنۈشلار تەشكىللەندى. نەچچىلىگەن بىرلەشمە ئەدەبىي توپلام «بايياز»لار ۋۇجۇدقا كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا زوھۇرىددىن ھاكىم ھامىيلىقىدا كاشغەردە ئابدۇرېھىم نىزارى يېتەكچىلىكىدە زىيائى، غەربىي، سەبۇرىغا ئوخشاش ئەدىبلەر ئىجادىيەت كوللېكتىپى بولۇپ ئۇيۇشتى. ئا. نىزارى بىلەن زىيائى بىرلىشىپ «چاھار دەرۋىش» داستانىنى يازدى. بۇ ئۇيۇشما ئەزالىرى 39 پارچە ھەر خىل ھەجىمدىكى ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ھېكايىتى غەرىب» ناملىق چوڭ توپلامنى بارلىقا كەلتۇردى (1841 ـ 1849 ـ يىللار ئارىلىقىدا)، موللا نىياز، موللا ھەيدەر (مىسكىن) بىلەن بىرلىشىپ «ئەمىر ئابامۇسلىم» (قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم) ناملىق زور داستانىنى يارىتتى[2]. موللا ئىمىن، موللا ياقۇبلار بىرلىشىپ «مەسنەۋى» ناملىق شېئىرنى يازدى. موللا ھەيدەر (مىسكىن)، موللا نىياز ئەسەرلىرىگە موللا سالىھ (سالىھى) دېگەن شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنمۇ قېتىلىپ، 1855 ـ يىلى، موللا ئىمىن ۋە موللا ياقۇبلارنىڭ كۆچۈرۈشى بىلەن يېرىم بىر بايياز بارلىققا كەلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئاپتورلىرى بۇ ئەسەرلەرنى 1785 ـ 1795 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا يازغان.[3] بۇ بايازغا ئەسىرى، موللا ئەلەم، ھەمدى قاتارلىق ئاپتورلارنىڭ بىر ـ ئىككىدىن شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. «ئەسىرى» تەخەللۇسلۇق ئاپتورنىڭ ئۇچ پارچە غەزىلى بار. موللا ئەلەم ناملىق شائىرنىڭ ئۇچ غەزەل بىر مۇخەممىسى بار. ھەمدى

---

① ئا. ئالىم «قۇتبىدىنشاھ ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1993 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 1 ـ سان، 120 ـ بەت.

③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 1 ـ سان، 122 ـ بەتلەر.

تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ بىر غەزىلى بار. زۇمرەد تەخەللۇسلۇق بىر شائىر ئۆتكەن بولۇپ، ئىلگىرى خوتەنلىك بىر تېۋىپنىڭ ئۆيىدىن «ئەسىرى»نىڭ ئىككى پارچە غەزىلى بىلەن بىرلىكتە زۇمرەدنىڭ «ئەي رەپىق ساقلاغىل» ناملىق بىر پارچە غەزىلى بايقالغانىدى①. لېكىن زۇمرەدنىڭ شېئىرى بۇ بايازغا كىرگۈزۈلمىگەن. بۇ دەۋردە تۇزۇلگەن «باياز»نىڭ ئەڭ چوڭى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ «مۇھەممەد بەشىر ئىبنى شاھ ئەردەشىر، 1229 ـ (مىلادىيە 1813 ـ 1814) يىلى» دېگەن خەت ئۇيغۇلغان تامغا بېسىلغان، «باياز»دىن ئىبارەت. «باياز» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلارنىڭ ئاپتورلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرگەندە، 33 نەپەر شائىرنىڭ تەخەللۇسى ياكى ئىسمى ئېنىقلاندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە شەمسى، شەۋقى، ئابدۇۋاھاپ بەگ، ۋەجدى، مەھمۇدى، گۈدازى، قۇل سۇلايمان، ئابىد، رىزائى، فىراقى، قەرارى، ھۇزۇرى، غەيرەتى، مەزھەرى، ئىمىنى، باقى، ئابدۇراھمانى قاتارلىقلار ھەققىدە ئىلگىرى ئۇچۇر يوق ئىدى. قالغان شائىرلار ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ، تۈركى، پارس شائىرلىرىدىن ئىبارەت②. «باياز»دا بىر قىسىم شېئىرلارغا شائىرنىڭ تەخەللۇسى سېلىنمىغان. بەزى شائىرلارنىڭ بىرەر يۈز پارچە، يەنە بەزىلىرىنىڭ بىرنەچچە پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. «باياز»دا ئەسەرلىرى بېرىلگەن غەيرەتى③، رىزائى، فىراقى، ھۇزۇرى، قەرارى④، مەزھەرى⑤قاتارلىقلار XIX ـ XVIII ئەسىرلەردە ياشىغان شائىرلار دەپقارالماقتا⑥⑦.

گۇما ناھىيىسىدىن بايقالغان يەنە بىر «باياز» بولۇپ تۇزۇلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، بىراق ئۇنىڭغا شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن شائىرلارنىڭ كۆپچىلىكى XVIII ـ XIX ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى شائىرلار بولغاچقا، بايازنىمۇ شۇ دەۋرلەردە تۇزۇلگەن بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىمىز. «باياز»⑧دا نەۋائى، ئايازى، ئەرشى، قۇتۇھى، زەلىلى، نەۋبەتى، ۋەفائى، ھەيرەتى، ئابدۇررەھمانى، غىياسى، ئەھمەدى ۋە قاسىمى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇلار غەزەل، مەسنەۋى، مۇخەممەس، قەسىدىلەردىن ئىبارەت.

سەككىزىنچى، تەزكىرىچىلىك داۋاملىق گۈللەندى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەزكىرىچىلىك ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ھەرقايسى دەۋرلەردە شۇ دەۋر ياكى ئالدىنقى ئەسىرلەرنىڭ ئەھۋالىنى يورۇتىدىغان ھەرخىل شەكىلدىكى تەزكىرىلەر يېزىلىپ تۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ، XIX ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار يازغان تەزكىرىلەر سان جەھەتتە خېلى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن. مول مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىلغان. بۇ دەۋرگە مەنسۇپ تەزكىرىلەردىن مۇنۇلارنى سانىشقا بولىدۇ. شائىر ئاخۇن (تولۇق ئىسمى موللا مۇھەممەد ئابۇل ئالىم بىن ئاخۇن ئارزۇ مۇھەممەد) نىڭ 1767 ـ يىلى يېزىلغان يەنە شۇ يىلى يېزىلغان مەھمۇد ئابدۇل

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىلى، 2 ـسان.

② «باياز»غا باشقا مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىدىغان ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن سالاھى، نەۋائى، لۇتفى، نەۋبەتى، ئەرشى، قۇتۇھى، ئايازى، رەشىدى، ۋەپائى، مەشھۇرى، زوھۇرى، نىيازى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن، يەنە ھۇۋەيدا، سوفى ئاللايار، مەشرەپ، شىرازى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ بار.

③ غەيرەتنىڭ 48 كۆپلېت، 240 مىسرالىق بىرمۇخەممەسى بولۇپ، «بۇلاق»نىڭ 1990 ـ يىلى، 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى.

④ رىزائىنىڭ ئىككى پارچە، فىراقنىڭ ئۈچ پارچە، ھوزۇرنىڭ بىر پارچە غەزىلى، قەرارنىڭ بەش كۆپلېت (بىر كۆپلېت تولۇق ئەمەس) لىق بىرمۇخەممەسى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىلى، 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑤ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان.

⑥ «بۇلاق «ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى، 3 ـسان، 1 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑦ بۇ «باياز» يەنىمۇ تولۇقلىنىپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

⑧ ئا. سادىر خەۋىرى، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى، 3 ـ سان، 115 ـ بەت.

ئالىم موللىنىڭ «ئىسلام كىتابى»[1]، قاسىمنىڭ 1799 ـ يىلى يېزىلغان «تەزكىرەئى ئارسلانخان»، [2]مۇھەممەد ئابدۇل ئەلى كاشغەرنىڭ 1800 ـ يىلى يازغان «تەزكىرەئى ھەزرەت موللام» ناملىق ئەسىرى، موللا ياقۇپ بەننى ئۆمەر كاشغەرنىڭ 1808 ـ يىلى يازغان «تەزكىرەتۇل ھىدايەت»[3] ۋە «شەجەرەئى بۇزرۇكۋار»[4] ئەسىرى، مۇھەممەد سادىق كاشغەرنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان»، «تەزكىرەئى خوجىكان»، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب» قاتارلىق بىر قاتار تەزكىرىلىرى، مۇھەممەد تۆمۇر قاراقاشنىڭ «تەزكىرەتۇلرىشات»[5]، ئىمام ھەسەن كاشغەرنىڭ «داستان زەئىد ئەنسارى» (1822 ـ يىلى)، نامەلۇم ئاپتورنىڭ 1825ـ 1826 ـ يىللىرى يېزىلغان «شەجەرەئى خوجىكان» ناملىق ئەسىرى، تەلەبىنىڭ «تارىخىي ۋاقىئەئى كاشغەر»، [6]«ئەشئارى سادىق» دېگەن شېئىرلار توپلامنىڭ ئاپتورى ئەيمەننىڭ «ئىلىك خانلار تۇغرىسىدا داستان» ناملىق ئەسىرى، موللا ئابدۇغاپپارنىڭ 1853 ـ يىلى يازغان «زۇپەرنامە شاھ باھادىرخان» ناملىق ئەسىرى، شەمسىدىن ئەلى يېكسارىنىڭ 1863 ـ يىلى يازغان «سىيەرۇلمۇخلىسىن» ۋە «تەزكىرەئى ئارسلانخان» ناملىق ئەسىرى قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۆۋەندىكى بىرقاتار تەزكىرىلەر ئۆزبېكنىڭ يۇقىرى ئىلمىي قىممەتتى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى شىنجاڭ تارىخىغا قىزىققۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. بۇلار موللا ھاجىنىڭ «تەزكىرەئى بۇغراخان» (1829 ـ 1830 ـ يىللىرى)، موللا مىرسالىھ كاشغەرنىڭ «تارىخىي كاشغەر» ياكى «چىڭگىزنامە»، مۇھەممەد ئىۋەز قاراقاشنىڭ «مەھدۇم ئەزەم»، مۆجىزنىڭ «تەۋارىخىي مۇسقىيىۇن» (1854 ـ 1855 ـ يىللىرى)، موللا مۇھەممەد نىياز يەركەندنىڭ «قىسسە سۇلغەرايىپ» (1851 ـ 1852 ـ يىللىرى) قاتارلىق تەزكىرىلىرى.

بۇ دەۋر تەزكىرە ئاپتورلىرىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب، پارس تىللىرى بىلەنمۇ تەزكىرىلىرىنى رويابقا چىقارغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى تەزكىرىلىرىگە بولسا ئەرەب، پارس تىلى ئۇسلۇبى بويىچە ماۋزۇ قويۇشقان. يەنە ئەسەرلەرنىڭ مۇقەددىمە، قىستۇرما بايان ۋە خاتىمە قىسىملىرىنى ئەرەب، پارس تىللىرىدا ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلى بىر تەرەپتىن تىل ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن باشقا مىللەت خەلقىگە ئۆز خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىنى تەشۋىق قىلىشنى ئويلىغان. بۇلاردىن باشقا يەنە ئايرىم سەۋەبلەرمۇ بار بولۇشى مۇمكىن.

توققۇزىنچى. ئەدەبىي، ئىلمىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ، ئۇيغۇر كىتابخانلىرىغا

---

① «ئىسلامنامە» بىلەن «ئىسلام كىتابى»نىڭ ئاپتورى بىر بولۇشى، ئىككى كىتاب ھەم بىر كىتاب بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشمۇ بار.

② مەنبەلەردە قاسىمنىڭ بۇ ئەسىرى 2112 مىسرالىق داستان ئىكەنلىكى ئېيتىلماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بېرى قاسىمى ناملىق بىر شائىرنىڭ بىر قىسىم قول يازمىلىرى بايقالدى ھەم ئا. سادىرنىڭ تەييارلىشى بىلەن «يېڭى قاش تېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 3 ـ سان، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. ئا. سادىرى قاسىمنىڭ شېئىرلىرى ئارقىلىق ئىزاھات بېرىشچە قاسىمى XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خوتەن گۇما ناھىيىسىنىڭ كىلياك يېزىسىدا ئۆتكەن ئىكەن. «تەزكىرەئى ئارسلانخان»نىڭ ئاپتورى قاسىمى بىلەن بىر قىسىم شېئىرلىرى بار گۇمىلىق قاسىمى بىر ئادەممۇ ياكى ئايرىم شەخسلەرمۇ، بۇلار ھەققىدە داۋاملىق تەكشۈرۈپ بېقىش لازىم.

③ بۇنىڭ 1883 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ساقلانغان.

④ بۇنىڭ 1846 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ساقلانغان.

⑤ بۇ ئەسەرنىڭ قاچان يېزىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس، بەزىلەر مۇشۇ دەۋردە يېزىلغان بولسا كېرەك، دەپ قاراشماقتا.

⑥ ياپونىيىلىك خامادى ماسامىنىڭ ماقالىسىغا قارالسۇن. «شىنجاڭ سەپەن داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1987ـ يىللىق 3 ـ سانىغا قارالسۇن.

تونۇشتۇرۇش ساھەسىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدىكى جانلىنىش بولدى. بۇ دەۋر تەرجىمە ساھەسىنىڭ بايراقدارلىرى سادىقى ۋە موللا مۇھەممەد نىياز يەركەندى قاتارلىقلار. سادىقى ئەرەب، پارس تىللىرىدىن «تارىخ تەبەرى»، «تارىخي رەشىدى» قاتارلىق ئون پارچىدىن ئارتۇق ئەسەرنى تەرجىمە قىلدى. موللا مۇھەممەد نىياز يەركەندىمۇ «تارىخي رەشىدى»نى پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. بۇ مۇئەللىپنىڭ باشقا تەرجىمە ئەسەرلىرىمۇ بولغان. بۇ دەۋرنىڭ داڭلىق تەرجىمانلىرىدىن موللا خامۇشاخۇن يەركەندى بار. ئۇ 1780 ـ 1797 ـ يىللىرى «شاھنامە»نى «شاھنامەئى تۈركي» نامى بىلەن نەسري ژانىردا ئىشلىگەن. ئۇزىدىن 30 يىل ئىلگىرى ئۇتكەن شاھ ھىجرانىنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ چېچىلىپ كەتكەن پارچىلىرىنى رەتلەپ، تولۇقلاپ، بىر كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرگەن. ئۇ شاھ ھىجران ۋە ئۇنىڭ تەرجىمە ئەمگىكىگە يۇقىرى باھا بەرگەن، ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى قايغۇلۇق ھېسسىيات بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۇتكەن. خامۇشاخۇنىنىڭ تەرجىمىسى نەسري ژانىردا ئىشلەنگەن. كېيىنچە موللا نادىر مۇھەممەد بۇخارى ئۇنى ئۆزبېك تەلەپپۇزىدىكى نەسري نۇسخا قىلىپ تەرجىمە قىلغان. خامۇشاخۇن تەرجىمە قىلغان نۇسخا تاشكەنتتە تاش مەتبەئەدە بېسىلىپ كەڭ تارقالغان. موللا مۇھەممەد تۆمۇر كاشغەرىنىڭ ئوغلى موللا توختىنىياز بىننى موللا مۇھەممەد تۆمۇر كاشغەرى XIX ئەسىردە «ھېكايەتى ھۆرلىقا» ناملىق كىتابنى، موللا مۇھەممەد ھەسەن مۇتىۋەللە ئاخۇنۇم 1835 ـ يىلى[1] ئاقسۇدا «ئاجايىبۇل مەخلۇقات» (ئاجايىبۇل مەخلۇقات ۋە غارايىبۇل مەۋجۇدات)[2]نى، خوجاياقۇب يەركەندى 1800 ـ يىلى ئەسىر خۇسرەۋ دېھلىۋىنىڭ «چاھار دەرۋىش» ناملىق ئەسىرىنى، قاسىم بېگىم دېگەن تەرجىمانمۇ «چاھار دەرۋىش»نى تەرجىمە قىلغان[3]. نامەلۇم تەرجىمانلار «داراپنامە»[4]، «ئىسكەندەرنامە»[5]، «داستان سەيفۇل مۇلۇك»[6]، «داستان مالىك ئەزدەر»[7]، «زەفەرنامەئى بۇزۇرۇ مېھىر»[8]، «داستانى مېھرماھ» قاتارلىق ئەسەرلەرنى XVIII ـ XIX ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلغان[9].

ئوننىچى، ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل ئىجتىمائىي كۈچلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدىكى يېقىنلىق بارلىققا كەلدى. ئەدەبىيات ئاۋام خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە قويۇقلىشىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا بولغان تەسىرىمۇ چوڭ بولدى. بىرمۇنچە ھاكىم بەگلەر ھەرخىل مەقسەتلەر ئۈچۈن ئاپتورلار-

---

① بەزى مەنبەلەردە 1863 ـ يىلى تەرجىمە قىلىنغان دېيىلىدۇ.

② ت. مۇھەممەد «ئېنىسكلوپېدىك ئەسەر ئاجايىبۇل مەخلۇقات ۋە غارايىبۇل مەۋجۇدات»، («شىنجاڭ مىللىي قەدىمكى ئەسەرلەرى» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى قەرەلسىز ژۇرنال، تۇنجى سان)

③ بۇ ئەسەرنىڭ قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر يوق. ئۇ يەركەن ھاكىمى مىر يۇنۇسنىڭ ھاۋالىسى بىلەن تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈبخانىسىدا مۇھەممەد نىياز تەرىپىدىن 1908 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى (نومۇرى 0114)، موللا زوھۇرىددىن ئىبنى ئالاۋۇددىن تەرىپىدىن 1887 ـ 1886 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى (نومۇرى 028) ساقلانماقتا. بۇلاردىن بىر قىسمى تاللىنىپ ئا. ئەھەدنىڭ تەييارلىشى بىلەن «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى.

④ ئەبۇتاھىر مۇسەيىن ئىبنى ئەلى ئىبنى مۇسا تەرسۇسىنىڭ ئەسىرى. ئۇنىڭدا ئەھمەنلەر پادىشاھى دارا (م. ب 521 ـ 486 ـ يىللار) توغرىسىدا ھېكايە سۆزلەنگەن.

⑤ نىزامى گەنجەۋىنىڭ ئەسىرى.

⑥ بۇ «سەيفۇل مۇلۇك ۋە بەدىئۇل جەمال ھەققىدە ھېكايە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

⑦ ئىمام ھەسەن بىلەن ئىمام مۇسەيىن توغرىسىدىمۇ بايان قىلىنغان ھېكايە.

⑧ ساسانىيلار پادىشاھى نۇشىرۋان ھەم ۋەزىر بۇزۇرۇج مېھرى بايان قىلىنىدىغان، يەنى ئۇلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش مۇپەتلىرى بايان قىلىنىدىغان قىسسە.

⑨ ئى. تۇرسۇن «تارىمدىن تامچە» 412 ـ 413 ـ بەتلەر.

غا هامىيلىق قىلىشىپ، كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالدى.

ئون بىرىنچى، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت، ھېكايە، داستان ـ قىسسە ۋە ناخشا ـ قوشاقلارنى توپلاش، رەتلەش، قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈپ، يازما ئەدەبىياتقا ئايلاندۇرۇش بويىچە بىرمۇنچە ئىشلار ئىشلەندى. خەلقنىڭ ناخشا ـ مۇزىكا ئاھاڭ تېكىستلىرىدە يېڭىلىنىش بولدى. ھۆرلۈك، ئىنسانىي ھوقۇق ئۈچۈن كۈرەشكەن بىر قاتار خەلق قەھرىمانلىرى مەيدانغا كېلىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار ھاياتىدىن ھاسىل قىلغان تارىخىي داستانلىرى ۋە كەڭ خەلقنىڭ بۇ قەھرىمانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ يالقۇنلۇق ھاياتىنى مەدھىيىلەيدىغان ناخشا ـ قوشاقلىرى كاشخەردىن قۇمۇل بوستانلىقىغىچە، خوتەن دىيارىدىن ئىلى گۈلىستانلىرىغىچە كەڭ تارقالدى. تۆۋەندە بۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

ياچىبەگ ۋە ياچىبەگ داستانى. بۇ قۇمۇلدا ئۆتكەن خەلق باتۇرى ياچىبەگنىڭ تىللاردا داستان بولغان ئىش ـ ھەربىكەتلىرىگە بېغىشلانغان مەدھىيە ناخشىسى. ياچىبەگ XVII ئەسىردە ئۆتكەن تارىخىي شەخس. 1679 ـ يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەك ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئاتامانى قۇنتەيجى قۇمۇل خەلقىنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. بۇ چاغدا ياچىبەگ خەلق ئاممىسىنى يېتەكلەپ، قانلىق زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىپ پىداكارلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، خەلق ئارىسىدا ياچىبەگنىڭ جاسارىتىنى ئىپادىلەيدىغان داستان تارقىلىدۇ[1]. بۇ داستاننىڭ تەسىرى XVIII ـ XIX ئەسىرگە كەلگەندە تېخىمۇ كېڭىيىدۇ.

«ئۆمەر باتۇر داستانى»، ئۆمەر باتۇر 1605 ـ 1668 ـ يىللىرى قۇمۇلغا ھاكىم بولغان مۇھەممەد شاھ غازىبەگ زامانىسىدا ئۆتكەن خەلق قەھرىمانى. ئۇ خەلقنى تەشكىللەپ، جۇڭغار ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى كۆنچەك باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈك باسمىچىلارنىڭ دەھشەتلىك قىرغىنىغا قارشى مەردانىرچە كۈرەشكە ئاتلىنىپ، ئۇرۇشتا قۇربان بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ شانلىق ئىش ـ ئىزلىرى توغرىسىدا داستان تارقالغان[2].

سادىر پالۋان (? 1797 ـ ? 1871). مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان خەلق ئوغلانلىرىنىڭ بىرى، رۇس ئالىمى رادلوۋ (1837 ـ 1918) ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇرلار يۇرتىغا كېلىپ توپلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا قارىغاندا، سادىر پالۋانىنىڭ ئۆزىنىڭ بەش داستانى، كۆپلىگەن تەرمىلىرى ۋە نەچچە يۈز تۇرلۇكلىرى بولغان[3]. خەلق ئارىسىدا يەنە سادىر پالۋانىنىڭ باتۇرلىقىغا مەدھىيە ئوقۇلىدىغان تارىخىي داستان تارقالغان، بۇلار ئىلى خەلقى ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا چوڭقۇر ئورۇن ئالغان.

نۇزۇگۇم (? 1808 ـ ? 1827) ئەسلى ئىسمى چولپانگۇل. ئۇ كاشغەردىن ئىلغا سۈرگەن قىلىنغان ۋە ئۇ يەردە قىزىلىق غۇرۇرى قاتتىق ھاقارەتكە ئۇچرىغان ئېغىر كۈنلەردە مىللىي خورلۇقنىڭ ھامىلىرىغا قارشىلىق قىلىپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىلدا نۇزۇگۇمنىڭ جەڭگىۋار قوشاقلىرى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ نۇزۇگۇمغا

---

① ئى. ئىسمائىل تەييارلىغان «قۇمۇل نەزمىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى، 347 ـ بەتلەر.

② «قۇمۇل نەزمىلىرى»

③ رادلوپ بۇ ئەسەرلەرنى XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكىدە بىلال نازىم ۋە پاتتۇسوۋلارنىڭ ياردىمىدە توپلاپ، ئۆزىنىڭ ئەسىرىنىڭ VI تومىغا كىرگۈزگەن. (م. زەيدىنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىلى 1 ـ سانىدىكى ماقالىسىغا قارالسۇن.)

مەدھىيە ئوقۇغان ناخشا ـ قوشاقلىرى كەلگ تارقىلىپ، قاراڭغۇ جەمئىيەتتە يۈرەك باغرىلىرى لەختە ـ لەختە بولغان مەزلۇم خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان، ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە مەنۇى شىپا بولغان.

ئابدۇراخمان خان خوجا داستانى ۋە ئاخۇنئاغىچا قوشاقلىرى. ئابدۇراخمان خان خوجا (1833 ـ 1863) خوتەندە ئۆتكەن باتۇر پېكىت. ئەينى چاغدا خەلق ئارىسىدا ئابدۇراخمان خان خوجىنىڭ ئۆزىنىڭ، خەلقنىڭ ۋە مەزلۇم ئانىسى ئاخۇن ئاغىچىنىڭ قەھرىمانلىق، جاسارەت، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت مەدھىيىلىنىدىغان، زۇلۇم، خورلۇق، ئازاب ـ ئوقۇبەت قارىلىنىدىغان ناخشا ـ قوشاق ۋە داستانلار تارقالغان.

يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن قەھرىمانلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەدەبىي ئەسەرلەر شېئىرىي ژانىر شەكلىدە تارقالغان ھەم ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ رىسالىستىك خاھىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۈرتكىلىك رول ئويناغان.

خەلق ئەدەبىياتىدىكى قويۇق رېئالىزملىق تۈسكە ئىگە نەسرىي ژانىرغا مەنسۇپ ئەسەرلەر- دىن سەلەي چاققان (1790 ـ 1850) لەتىپلىرىنىڭ مۇشۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى سۆزسىزكى يۇقىرىدۇر. سەلەي چاققان كاشغەرنىڭ ئوپال يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ زېرەك، ئەقىللىق، ھازىر جاۋاب دانىشمەن بىر بالا بولۇپ چوڭ بولغان. كاشغەر، يەركەن، كۇچا، تۇرپان، ئىلى قاتارلىق جايلارنى كېزىپ، ئۆز خەلقىنىڭ ئېغىر كۈنلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ھۆكۈمرانلار سورۇنىغا ئارىلىشىپ، ئۇ يەردىكى پەسكەشلىكلەر بىلەن ئۇچرى- شىپ، ھەق بىلەن ناھەقچىلىكنىڭ پەرقىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىگە قارىتا گۇمانىي پىكىرده بولۇپ، خەلقنىڭ مۇڭ ـ زارىنىڭ ئىپادىلىگۈچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇ يەڭ- گىل، ئەپچىل، ھازىر جاۋاب خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ لەتىپە ژانىرىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ چىرىك، قاراڭغۇ تەرىپىنى، ھۆكۈمرانلارنىڭ چاكىنا ئەپت- بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغان.

خەلق ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ يۇقىرىقى ئەسەرلەر يازما ئەدەبىياتنىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇق- لاپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈ- رۇپ، ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىتتى.

ئون ئىككىنچى، ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىملىرى، ئەدىبلىرىدىن ئۆگىنىش، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش، كۆپەيتىش، رەتلەش، ساق- لاش، ئۇلارنى ياد ئېتىش بويىچە كەڭ ھەرىكەت قوزغالدى. بۇ ساھەدە سادىقى، ئۆمەر باقى يەركەندى، مولا سىدىق يەركەندى، مۇھەممەد فازىل ئوغلى ئابدۇرېھىم كاشغەرى، ئابدۇرې- ھىم نىزارى، زىيائى قاتارلىقلارنىڭ ئەمگىكى زور بولدى.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئۇچۇن قوشۇمچە قىلىپ سۆزلەيدىغان بىر مەسىلە بار، ئۇ لۇغەتچە- لىك ئىشلىرىغا ئائىت بولۇپ، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» نىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت. بۇ لۇغەت چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانى چىئەنلوڭ خان (1736 ـ 1796) نىڭ رىياسەتچىلىكىدە، 1795 ـ يىلى تۈزۈلگەن «مانجۇچە ـ تىبەتچە ـ موڭغۇلچە ـ ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە لۇغەت» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ قول يازما نۇسخىسى ئالته جىلد، 36 قىسىم، 2563 بەتتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭغا 18 مىڭ 776 سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن. بۇ سۆز ـ ئاتالغۇلار باشقا مىللەت تىللىرى قاتاردا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى يازما ھالىتى ۋە ئىستېمال، تەلەپپۇز قىياپىتىنى ئۆگىنىشتىكى ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى تىل ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئەدەبىي ئەسەر بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى سۆز - ئاتالغۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللىنىلغان سۆز - ئاتالغۇلار بىلەن بىرلىكتە ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش قۇۋۋىتىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشتا بىزنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىزنىڭ كلاسسىك ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىشىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى ئۇنىڭ تىلىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. كىشىنى ھاياجانغا سالغان مەسىلە يالغۇز بۇلا ئەمەس. بۇ لۇغەت تۈزۈلگەن يىللاردا دۇنيا مىقياسىدا مۇنداق كۆپ تىللىق لۇغەت ئىشلەنگەن ئەمەس. شۇ زامانلاردا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ بىپايان ئوتتۇرا قىسمىدىكى نۇرغۇن تۈركىي تىللىرى ئائىلىسىدىكى مىللەت تىللىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە بۇ لۇغەتتىن ئورۇن ئېلىنىشى قالتىس ھادىسە، ئۇ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ سەلتەنەتلىك تارىخ سەھىپىسىدىكى تىل خەزىنىسىگە قۇشۇلغان ئەبەدىي ئۆچمەس تۆھپە.

ئومۇمەن، بۇ دەۋر ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلغان، ئاكتىۋال ئىدىيىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى يۇقىرى بىر ئەدەبىيات بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

2) 1864 - 1911 - يىللار ئارىلىقىدىكى ئەدەبىيات

بۇ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋەزىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن 1864 - يىلىدىن 1911 - يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىغانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر ئەدەبىياتى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئاخىرلىشىشى، يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشىنى ئىپادە قىلغۇچى ئەدەبىيات بولۇپ قالدى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئالدىنقى ئەسەرلەردە يارىتىلغان بارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى يەكۈنلەپ، ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي جەھەتتە يۇكسەلگەن ئەدەبىيات بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ئالدىنقى باسقۇچ ئەدەبىياتىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پەرقلىنىدىغان ۋە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بەزى تەرەپلىرىمۇ بار. بۇنى تۆۋەندە قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

بىرىنچى، دېھقانلار قوزغىلىڭى خاس تېما سۈپىتىدە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ ھەممىسى «ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ۋە مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشلىرى مۇقەررەر، ئىلغار ۋە ئىنقىلابىدۇر»[1] دەپ ھېسابلايدۇ. XIX ئەسىر ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا فېئودال مۇستەبىت ھاكىمىيەت، چىرىك ئىجتىمائىي تۈزۈم، دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە، ئېغىر مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇملارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. ئەينى دەۋردە فېئودالىزم بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت شىنجاڭدىكى ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قالغان. دېھقانلارنىڭ كۆپ قېتىملىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىگە مۇشۇ ئاساسىي زىددىيەت سەۋەب بولغانىدى. ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە دەل مۇشۇنداق داغدۇغىلىق دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر قەدىم ئىلگىرىلىگەن تەرەققىيات دەۋرىگە كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدى. بۇنداق ئەسەرلەرگە موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» (1860 - يىلى)، موللا بىلال نازىمىنىڭ «غازات دەرمۇلۇك

---

① «لېنىن مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا» 13 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1962 - يىلى نەشرى.

چىن» (1876)، سەيىت مۇھەممەد (2/1820 ـ ؟) نىڭ «شەرھى شىكەستە» (1882، روھىي سۈنغانلىقنىڭ شەرھىسى) ۋە نامەلۇم ئاپتورنىڭ «ئەمىر ئالى» قاتارلىق ئەسەرلىرى مىسال بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نامەلۇم بىر ئۇيغۇر شائىرى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ بىر داستانىدا 1864 ـ يىلىدىكى قوزغىلاڭ ھارپىسىدە. كى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنتايىن ئېغىر كۈلپەتلىرىنى چىن ھېسسىيات، ھەققانىي تەسۋىرلەر ئارقىلىق تەسۋىرلىگەن. ئومۇمەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن ئەسەرلەردە ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ تىپىك ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى يورۇتۇلغان. كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ تېگىشلىك ئېتىبارغا ئېلىنىشى لازىملىقى توغرىسىدا سالغان چوقانلە. رىنى كۆرسەتكەن. سىياسىي ھوقۇقى دەپسەندە قىلىنىۋاتقان ھايات ـ ماماتلىق ئېغىر مىنۇتلاردا ھايات ئۈچۈن تىركىشىشنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئوبرازلىق پىكىرلەر ئىپادىلەنگەن. مېھنەتكەشلەرنىڭ زۇلۇمغا قارشى ھەققانىيەت مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈرۈشكەن جاسارىتىنى بويىماستىن ئەينەن تەسۋىرلەش موللا شاكىر، موللا بىلال ۋە سىيىت مۇھەممەد قاتارلىقلارنى خەلقچىللىق روھىغا ئىگە ئىلغار پىكىرلىك شائىرلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغۇز. غان.

ئىككىنچى، بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا كوللېكتىپ ئوبرازلار يارىتىلدى. قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىر ياكى بىرقانچە ئوبرازى ياكى باش قەھرىمان گەۋدىلىك ھالدا تەسۋىرلەنگەن بولسا، بۇ دەۋردە بۇ ئەنئەنە ئىزچىل جارى قىلدۇرۇلغاندىن باشقا يەنە بەزى ئەسەرلەردە بىر توپ كوللېكتىپنىڭ جەڭگىۋار پائالىيەتلىرى كەڭ تەسۋىرلەندى. بۇنىڭغا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن «غازات دەرمۇلۇك چىن»، «زەپەرنامە»، «شەرھى شىكەستە» قاتارلىق داستانلار مىسال بولىدۇ. دۇنيا ئەدەبىياتىدا مۇنداق ئادەت ئالاھىدە بىر ھادىسە بولۇپ، مۇھىم تەتقىقات تېمىسىغا ئايلانغان.

ئۇچىنچى، ھۆرلۇك، ئەركىنلىك ئۈچۈن، دەھشەتلىك مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ھايات ـ ماماتلىق ئېلىشىش كۈرىشىگە ئاتلانغان ئوت يۈرەك خوتۇن ـ قىزلارنىڭ شانلىق ئوبرازى تولىمۇ يارقىن يارىتىلدى. بۇنىڭغا موللا بىلال نازىمىنىڭ «نۇزۇگۈم» داستانىدىكى نۇزۇگۈم ئوبرازى ئوچۇق مىسال بولىدۇ.

بەشىنچى، ئەدىبلەر قوشۇنى ئۆزلۈكسىز زورايدى. رەڭگارەڭ ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىلـ. دى. موللا بىلال، موللا شاكىر، سىيىت مۇھەممەد قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە مۇنداق ئەدىبلەر ئۆتتى. مەھمۇد قارى (؟ 1862 ـ ؟ 1910)، ئۇنىڭ «دىۋانى قارى» دېگەن توپلىمى بار؛ ئەلى (1835 ـ 1902)، ئۇنىڭ «دىۋانى ئەلى» ناملىق توپلىمى بار؛ موللا سەئىدۇللا (1840 ـ 1913)، ئۇنىڭ «دىۋانى موللا سەئىدۇللا» ناملىق توپلىمى بار؛ ئىسمائىل ھاجى (1867 ـ 1950)، ئۇنىڭ «ئىسمائىل ھاجى شېئىرلىرى» ناملىق توپلىمى بار: ناقىس (؟ 1840 ـ ؟ 1920)، ئۇنىڭ «دىۋانى ناقىس» ناملىق توپلىمى ۋە باشقا بىرقانچە ئەسىرى بار؛ خەستە (1854 ـ 1907)، ئۇنىڭ «كۇللىياتى خەستە» ناملىق توپلىمى بار؛ ئابدۇقادىر دامـوللام (1862 ـ 1924)، تـەجەللى (1856 ـ 1925)، قۇتلۇق شەۋقى (1876ـ 1937)، غەرىب خەستە (XIX ئەسىر) ئۇنىڭ «ھەمزەنامە» ناملىق داستانى بار؛ ئارەزى (1869 ـ 1942)، يۈسۈپ غەربى (1864 ـ 1940)، زاھىد ئـاخـۇن (XIX ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمى)، ئـۇنىڭ «ئـسكەندەرنامە» نـاملىق داستانى بار: ئاشۇراخون غەربى (XIX ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمى)، نىزامىدىن (1842 ـ 1902)؛ مۇھەممەد رەسۇل شەۋقى (1853 ـ؟)، ئۇنىڭ «دىۋانى شەۋقى» ناملىق ئەسىرى بار؛ موللا توختى غەربى (1861 ـ 1951)، ئۇنىڭ «تۆھبە تۇلئۇششاق» ناملىق كىتابى بار؛ مۇھەممەد غەرىب

شەھیاری (XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى)، ئۇنىڭ «ئىشتىياقنامە» ناملىق توپلىمى بار؛ موللا مۇسا سايرامى (1836 ـ 1917) قاتارلىقلار.

ئالتىنچى، تەزكىرىچىلىك ساھەسىدە چوڭ مول هوسۇل قولغا كەلتۈرگەن بۇ ساھەدىكى نەتىجە ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋر ئەدەبىياتىدىكى نەتىجىدىن ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەنئەنىۋى تەزكىرىچىلىك ئىزچىل تەرەققىيات يولىنى بويلاپ راۋاجلىنىپ كېلىنىش بىلەن بىرگە يېڭى دەۋرگە ماس بولغان رېئال تۈرمۇشنى بىرقەدەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرىدىغان تەزكىرىچىلىك ھادىسىسى بارلىققا كەلدى. رىۋايەت بىلەن تارىخ، ئەدەبىيات بىلەن تەزكىرە ئارىسىدا روشەن پەرق كۆرۈلدى. ئۇيغۇر يېڭى دەۋر تارىخ ئىلمى تەزكىرىچىلىكتىن ئايرىلغان ھالدا مەيدانغا كەلدى. بۇ مەزگىلدە يېزىلغان مۇھىمراق تەزكىرىلەردىن ھاجى يۈسۈپ (1836ـ 1914) نىڭ «جەمئىل تارىخ» (1907 ـ يىلى)، مۇھەممەد ئاتىپ، مۇھەممەد ئەلەملەر ئايرىم ـ ئايرىم يازغان «تارىخي كاشغەر» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە تەزكىرىنى، مولىلا موسا سايرامىنىڭ «تارىخي ئەمنىيە»، «تارىخي ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بەزى داستانلارنىڭ يەنە تەزكىرە ۋە تارىخي ماتېرىياللىق قىممىتىمۇ بار.

بۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىياتتا يۇقىرىقىدەك بىر قاتار خۇسۇسىيەتلەر بولغاندىن باشقا يەنە مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرمۇ كۆرۈلدى. ئەسەرلەردە ئۇيغۇر تىلى ئاساسلىق ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئاپتورلار يەنە پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدىمۇ ئەسەرلەرنى يېزىپ تۇرۇشتى. بەدىئي ئەدەبىياتتا ئالدىنقى باسقۇچقا ئوخشاش مېتود قوللىنىلدى. ئەسەرلەرنىڭ تۈر ۋە ژانىرلىرى جەھەتتىمۇ ئوخشاش ھالەت ساقلاپ قېلىندى ۋە بۇ دەۋردە بىرمۇنچە تەرجىمە ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلدى. ئومۇمەن، بۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئىدىيىۋى مەزمۇن، بەدىئي ئالاھىدىلىك جەھەتتە قەدىمكى زامان ئەدەبىيا-تىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتى ئۈچۈن ياخشى ئاساس ياراتتى.

§ 2 . مۇھەممەد سادىق كاشغەرى

سادىقى (①1725/6 ـ 1849) يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئالىم، ئەدىب، تارىخشۇناس، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئەرباب. سادىقى كاشغەردە②موللا شاھ ئەلا ئاخۇن ئىسىملىك بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئىسمى موللا مۇھەممەد سادىق كاشغەرى ياكى موللا مۇھەممەد سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم بولۇپ، ئادەتتە مۇھەممەد سادىق ياكى مۇھەممەد سادىق كاشغەرى دەپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئەدىب شېئىرلىرىدا «سادىق، سادىقى، سادىقا» دېگەن ئىسىمنى ئەدەبىي تەخەللۇس سۈپىتىدە قوللانغان.

سادىقى باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئائىلىسىدە ئاتىسىدىن ئالغاندىن كېيىن كاشغەردىكى «مەد-رىسەئى ھامىدىيە»③ناملىق ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، تۇرلۇك ئىلىملەر بويىچە يۇقىرى مەلۇمات ئالىدۇ. ئوقۇشنى تاماملاپ، كاشغەر خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە

---

① سادىقىنىڭ تۇغۇلغان يىلى مەنبەلەردە 1721 ـ، 1725 ـ، 1740 ـ يىلى دەپ بىرقانچە خىل كۆرسىتىلىدۇ.

② تۇغۇلغان ئورۇننى بەزىلەر كاشغەر شەھىرى ئىدى دېسە، بەزىلەر كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ توققۇزاق يېزىسى دەپ كۆرسىتىدۇ.

③ بۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى دۆلەتباغ يېزىسىدا.

تەينلىنىپ، بىر مەزگىل ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. كۆپ ئۆتمەي، كاشغەر شەرئى مەھكىمىسىنىڭ باش قازىلىقىغا تەينلىنىپ، شەرىئەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. مانا بۇ مەزگىل ئالىمنىڭ شان ـ شۆھرىتى يالغۇز كاشغەرغىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا دېگۈدەك يېيىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرىئەت ئەقىدىسى بويىچە چىقارغان ھۆكۈملىرىنى رەت قىلىشقا كىشىلەر جۈرئەت قىلالمىغان. جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە مۇرەككەپ، چىگىش، ھەل قىلىش تەس دەپ قارالغان مەسىلىلەر سادىقىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا سۇنۇلغان. شۇنداق بولغاچقا ئۇنىڭ «مولا مۇھەممەد سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم» دېگەن مۇھىرى ئالتە شەھەر بويىچە ئاساسەن ئېتىراپ قىلىنغان.

ئالىمنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك بىر تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئەجدادلىرىدىن ئىلھاملىنىپ، چەكسىز پەخىرلىنىپ تۇرغان. ئۇ قىممەت باھالىق «مەسنەۋى شېرىف»[1] ناملىق كىتابىغا ئالتۇندەك «ھەدھىيەنامە» يېزىپ، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كاشغەر ئوپال يېزىسىدىكى قەبرىسىگە مۇتلەق ۋەخپە قىلغانلىقى بۇنىڭ جانلىق پاكىتى. «مەسنەۋى شېرىف» كىتابىنىڭ مۇقاۋىسىغا ھىجرىيە 1252 ـ يىلى (مىلادى 1836 ـ 1837 ـ يىللار) «قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مۇبارەك قەبرىسى» گە تەقدىم، دېگەن ھۆججىتى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى ۋە قەبرىسىنى بېكىتىشتە مۇھىم ھۆججەت بولۇپ قالدى[2]. «مەسنەۋى شېرىف» كە يېزىلغان «ھەدھىيەنامە» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سادىقى ئۆزئەتراپىغا نىزارى، غەربى، زىيائى، زەيدىن قۇرۇلبېگى قاتارلىق ئۆلىمالار، بىلىم ئەھلىلىرىنى توپلىغان. بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە بىرلىكتە كۈچ چىقارغان. 1849 ـ يىلى كاشغەردە بولغان بىر قېتىملىق سىياسىي توپىلاڭدا ئالىم قەتلى قىلىنغان. ئۇنىڭ جەسىتى ئاق مازار (يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى ئالدىدىكى قەبرىستانلىق-قا) غا دەپنە قىلىنغان.

سادىقى ئىجتىمائىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلق ئاممىسى، جۇملىدىن جەمئىد-يەتكە بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇپلا قالماستىن، بەلكى قولىغا قەلەم ئېلىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، تارىختا ئەبەدىي ئۇنتۇلمايدىغان يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى.

ئەل ـ يۇرتنىڭ تەقدىرىگە ئالاھىدە نەزەر سالىدىغان ئىجتىمائىي ئەرباب سادىقى ئەڭ ئالدى بىلەن خەلقنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆگىنىپ ئەۋلادلارغا ئىبرەت قوللانمىسى يارىتىپ بېرىشنى نىيەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن «تارىخىي رەشىدى» دىن كېيىن شىنجاڭ تارىخىنى بىرقەدەر تېپىكرەك گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدىغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» نى يازدى. سادىقىنىڭ 1840 ـ يىلى يازغان «زۇبەدتۇل مەسائىل ۋەل ئەقائىد» (مەسىلىلەر جەۋھىرى) ناملىق ئەسىرى جەمئىيەتنى تۈزەشكە بېغىشلانغان. بۇ ئەسەردە شەرىئەت قائىدىلىرىنى مىللىي ئادەت ۋە تەلەپلەر بىلەن جىپسىلاشتۇرۇش تەشەببۇس قىلىنىپ، بۇنىڭ ئۈچۈن بىرقانچە ئەملىي پاكىتلار سۆزلەنگەن. ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇمكى، ئاپتور ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىيىسىغا پەراۋسىز مۇئامىلە قىلماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىشكە تىرىشقان ۋە ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن قوللانما سۈپىتىدە مۇشۇ ئەسەرنى يېزىپ، ئۇلارغا مۇۋاپىق قائىدە ـ تۈزۈملەرنى بەلگىلەش ۋە ئىجرا قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت بەرگەن. تارىخىي دەۋر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا بۇ يازغۇچىنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئىلغار تەرەپتۇر. ئالىمنىڭ «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب»

---

① «مەسنەۋى شېرىف» بەلخلىق شائىر مەۋلانە جالالىدىن رومى (1207 ـ 1273) نىڭ ئەسىرى.

② «مەھمۇد قەشقەرى» (ماقالىلار توپلىمى)، قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

دېگەن ئەسىرىدە تۇرپاندىكى مەشھۇر ئەسھابۇل كەھب ھەققىدە قىزىقارلىق ھېكايە سۆزلىنىدۇ[1]. سادىقنىڭ «ئادابۇسسالىھىن»[2] (ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەدەپ - ئەخلاقلىرى)، «قىيامەتۋلبەشەر» (ھەرخىل قىياپەتلەر بەشەرىسى)، «رىسالەئى كەسىپدار» (كاسىپلار رىسالىسى) قاتارلىق ئەسەرلىرى كىشىلەرنى دىيانەت، ئەدەپ - ئەخلاق، ئىلىم - ھۈنەرگە ئۈندەيدىغان تەربىيەۋى ئەھمىيىتى زور ئەسەرلەردۇر. سادىقى 1846 - يىلى «تارىخي تەبەرى»نى ئۆرنەك قىلىش ئاساسىدا «تارىخي ئىسكەندىرىيە ۋە تاجىنامەئى شاھى» ناملىق چوڭ تېپتىكى ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەرنى يېزىشقا ئەينى چاغدىكى كاشغەر ھۆكۈمرانى يۈنۈس تاجىبەگ بىننى ئىسكەندەر بەگ تەشەببۇسچى بولغانلىقى ئۈچۈن، مەزكۇر ئەسەرنىڭ نامى شۇ ھۆكۈمراننىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان[3]. ئاپتور بۇ ئەسەر ئۈچۈن ئۈچ يىل ئىشلىگەن. كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى «كۈنلەرنى چىمەنلىكلەردە سەيلە قىلىش بىلەن ئەمەس، بەلكى خالىي يەردە ئۆتكۈزدۈم؛ باغۇ بوستانلارنىمۇ، دەل - دەرەخلەرنىمۇ، مېۋىلەرنىمۇ كۆرمىدىم. ئۈچ يىل جەريانىدا غەيرەت بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ، بۇ كىتابنى دەخلىسىز ۋە بىخەتەر تاماملىدىم» دەپ كەلتۈرگەن مىساللىرىدىن قارىغاندا، ئاپتورنىڭ مەزكۇر ئەسەرگە قانچىلىك جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

سادىقى يۈقىرىقىلاردىن باشقا ئىسلام ئەقىدىلىرى ۋە ئەدەپ - ئەخلاققا دائىر «ئىسلام ئاساسى»، «كەشپۇل قۇلۇب» ناملىق كىتابلارنى يازغان.

ئالىم باشقا خەلقلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيىتى سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش مەقسىتىدە ئەرەب تارىخچىسى ئەبۇ جافار مۇھەممەد بىن جەرىر ئەل تەبەرى (838 - 923) نىڭ «تارىخي تەبەرى» دېگەن ئەسىرىنى ئىجادىي تەرجىمە قىلىپ ئىشلەپ (? 1800 - يىل) چىققان. بۇ «تەرجىمەئى تارىخى تەبەرى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدا دۇنيا بىنا بولغاندىن تارتىپ مىلادى 915 - يىلغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ VIII - IX ئەسىرلەردىكى تارىخي ئەھۋالىمۇ سۆزلىنىدۇ. سادىقى بۇنىڭدىن باشقا 1749 - 1750 - يىللىرى پارس تىلىدىن «تارىخي رەشىدى»نى تەرجىمە قىلغان، بۇ «تەرجىمەئى تارىخي رەشىدى» دەپ ئاتالغان. ئەرەب تىلىدىن «قۇرئان»نى تەرجىمە قىلغان، ھەم «قۇرئان، تەفسىرى»نى تاماملىغان[4]. ئەجدادلىرى ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان ئۇلۇغ ئەدىبلەرنىڭ ئەمگەكلىرىنى ساقلاش، ئۆگىنىش مەقسىتىدە تالىپ چاغلىرىدا، يەنى 1735 - 1736 - يىللىرى نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇننەفائىس» ناملىق ئەسىرىنى كۆركەم خۇشخەت بىلەن كۆچۈرۈپ چىققان.

ئالىمنىڭ ئىلىم - پەن يولىدا بىر ئۆمۈر ھارماي - تالماي ئىزدەنگەن، تىرىشقان مۇبارەك ھاياتى ئۆز زامانىسىدىلا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى تېخىمۇ روشەن كۆرسەتمەكتە.

---

① م. سادىق كاشغەرى «ئەسھابۇل كەھب تەزكىرىسى»، ش ئۇ ئا ر ئاز مىللەت قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى 1994 - يىلى مىخ مەتبەئەدە باستۇرغان.

② «ئەدەبۇسسالىھىن»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1991 - يىللىق 5 - سان ۋە «شىنجاڭ ياشلىرى» 1992 - يىللىق 1 -، 2 -، 3 - سانلار.

③ ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردە «تارىخي تەبەرى»نىڭ تەرجىمىسى دەپىلگەن. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئەقۇتلۇق بۇ ھەقتە ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ ئايرىم ئىجادىي ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. مۇختەبەر خانىمنىڭ ماقالىسىدىمۇ، بۇ نۇقتا ئوخشاش تەرىزدە كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭا بۇ ھەقتە يەنە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

④ ئە قۇتلۇق، ئە. ئەسەيدۇللا «ئەسھابۇل كەھب تەزكىرىسى، گە قارىشرگە تەييارلىغۇچى، سۆزى». 1994 - يىلى مىخ مەتبەئە نۇسخا.

«تەزكىرە-ئى ئەزىزان»① (1788) XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تاكى XVIII ئەسىرنىڭ ئىك-كىنچى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەھدۇم ئەزەمدىن باشلانغان خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىش تارىخىنى، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىنى، ئاپپاق خوجىنىڭ جۇڭغار خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملاشقان ئاپئاق خوجا ئەۋلادلىرى دەۋرى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن جەڭگى - جېدەللەرنى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا مۇكەممەل ۋە روشەن قىلىپ يورۇتۇپ بەرگەن نادىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنى تارىخ نۇقتىسىدىن ئالغاندا خوجىلار ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى، شۇنداقلا يەركەن خانلىقىنىڭ-مۇ سۇلتان ئابدۇلكېرىمخاندىن باشلاپ تاكى يىمىرىلگۈچە ئارىلىقتىكى بىر ئەسىردىن كۆپرەك داۋام قىلغان مەلۇم بىر دەۋرنىڭ تارىخى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. كىتاب خۇددى ئاپتور باشتا «مۇجمەل سۆزلەرنى قالدۇرۇپ، ئاساسلىق رىۋايەتلەرنى بېكىتىشكە ئەھمىيەت بەردىم، ئۆز ئەينى بولۇشقا دىققەت قىلدىم» دەپ ئىزاھلىغاندەك، تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغانلىقى، شۇنداقلا چىنلىققا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى جەھەتتىن تارىخىي ئەسەر ھېسابلانسىمۇ، ئەمما كىتابقا سىڭدۇرۇلگەن ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى، كۆزقارىشى ۋە يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى جەھەتتە-كى مەلۇم ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن قارىغاندا بىر بەدىئىي ئەسەر، شۇنداقلا پىروزىنىڭ ياخشى نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى مۇنداق ئۈچ نۇقتىدىن ئىسپاتلاش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئاپتور كىتابتا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تەسۋىرى ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، مەلۇم شەخسنىڭ بىر پۈتۈن ئوبرازىنى يارىتقان. ئىككىنچى، ئاپتور بايان ئۇسلۇبىدا خەلق داستانلىرىنىڭ نەسر بىلەن نەزمىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ قوللىنىشتەك ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا، تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ جەريانىنى نەسرى شەكلى بىلەن، پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتى، مۇلاھىزە قاراشلىرىنى نەزم شەكلى بىلەن ئىپادىلەپ، ئوبرازلار خاراكتېرىنىڭ روشەن ۋە مۇكەممەللىكىنى تەمىن ئەتكەن. ئۇچىنچى كىتابنىڭ تىلى پىششىقلانغان ئەدەبىي تىل بولۇپ، ئۇ مەلۇم جەھەتلەردە كۇچلۇك ھەجۋىلىككە ئىگە. ئاپتور كىنايە (ياپتى گەپ) ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، بەزى شەخسلەرنى كۈچلۈك مەسخىرە قىلغان②. ئومۇمەن ئەسەر يېزىلىش ئۇسلۇبى ۋە ئىدىيەۋى يۆنىلىشى بويىچە يېڭى تېپتىكى تەزكىرە بولۇپ، ئۇنىڭ مەركىزىدە پۈتۈن مىللەتنىڭ تەقدىر، ھۆرلۈك ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەر تەسۋىرلەنگەن، ئەل - يۇرتنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت كەلتۈرگەن بىر ئوچۇم مەلئۇنلار قارىلانغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ تېپىك شەخسلەر، خوجىلار، ئاپئاق خوجا قاتارلىقلار نەپرەت قەلبىنىڭ ئاستىغا ئېلىنغان. ئەل - يۇرتنىڭ ھۆرلۈكى، ئەركىن-لىكىنى ئۈچۈن كۈرەشكەن خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئىشلىرى، ئەل - يۇرتنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ، ئەدەبىياتىنىڭ، سىياسىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشقان شەخسلەر ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن ئاتاپ ئۆتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەمگەكچى خەلقنى يېتەكلەپ، فېئودال ئىستىبداتلارنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرغان يۈسۈپ زىياغا ئوخشاش ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ قەھرە-مانلىقى، ئانا ماكانىغا بولغان ساداقىتى ئالاھىدە تەسۋىرلەنگەن. دېمەك، ئالىمنىڭ ئەسىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈرەش تارىخىنى، شۇنداقلا كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشتە ئاساسىي مەنبەلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

سادىقنىڭ لىرىكىلىرى. سادىقنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى لىرىكىلىق شېئىرلارنى يېزىش

---

① بۇ كىتاب قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىلى نەشر قىلىندى.

② A. سابىد «مۇھەممەد سادىق كاشغەرى»

بىلەن باشلانغان. كېيىن ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا XVIII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي ۋەقەلەرمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپقان. «تەزكىرەئى ئەزىزان» غا كىرگۈزۈلگەن مەسنە، ۋىلەر، غەزەللەر، مۇسەممەن ۋە مۇخەممەسلەر، رۇبائىيلار ۋە ساقىنامىلەر سادىقى ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. يالقۇنلۇق شائىر سادىقى ئەل - يۇرتقا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى، چوڭقۇر تۇيغۇلار، ئۆتكۈر سېزىملار بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇ ئۆز ئىجادىيىتى بىلەن ۋەتەننى ھىمايە قىلىشقا، خەلقنى بەختكە ئېرىشتۈرۈشكە چاقىردى. ئەل - يۇرتىنىڭ تەقدىرى شائىرنى كۆپ تەشۋىشكە سالدى. خەلقە كەلگەن مۇسىبەتنىڭ ھەددى - ھېسابسىز ئىكەنلىكىنى ۋە ئۆزئارا قىرغىنچىلىقلارنىڭ، قان تۆكۈلۈشلەرنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئاقىۋەتلەرگە ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ. خەلق ھۆرلىكى، بەخت - سائادىتى ئۈچۈن جېنىنى ئايىماي كۈرەشكەنلەرگە ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. ئۇ شېئىرىيىتىنىڭ ساقىنامە ژانىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلاندى. ساقىنامىلىرىدە XVIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. شائىر «كىتۈرساقى ماڭا بىر نەشئى مەي» دېگەن ساقىنامىسىدە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ يۈزسىز قىلمىشىنى پاش قىلىدۇ. شۇنداقلا بۇ ساقىنامە ئارقىلىق سادىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر مۇسىبەتنى تەسۋىرلىدى. بۇرھانىدىننىڭ خۇمسىلىق قىياپىتىنى تەسۋىرلەپ، ئۇنى قانخور، مەككار، كاززاپ دەپ ئاتىدى. خەلقنىڭ تەقدىرىنى ئۆزىنىڭ تەقدىرى دەپ بىلگەن شائىر زۇلۇمغا قارشى مېھنەتكەشلەرنى — يەنى خەلق ئارىسىدىن چىققان باھادىرلارنىڭ قەھرىمانلىقىنى ئىپتىخارلىنىش بىلەن مەدھىيىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا قورقۇنچاق، ۋىجدانسىز-لارنى قاتتىق قامچىلىدى. دەۋر بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ئىنسانىي خىسلەتلەرنى ئۇلۇغلىدى. ئۇنىڭ پىكرىچە ھەرقانداق ئىنساندا ساداقەت، ئىنسانپەرۋەرلىك، ساپ ۋىجدان بولۇشى كېرەك. ئادەملەر بىر - بىرىگە دوستانە مۇناسىۋەتتە يۈرۈشى، خىيانەت، مەككارلىققا ئوخشاش پەسكەشلىكلەردىن نېرى بولۇشى كېرەكلىكىنى ئالاھىدە ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ. سادىقى ئەل - يۇرتىنى باشقۇرۇۋاتقان شەخسلەرنىڭ ئادىل بولۇشىنى ئىستەيدۇ. ھۆكۈمدارلارنى شەرقتە «ئادىل پادىشاھ» نامى بىلەن شۆھرەت قازانغان، ئاملىرى رىۋايەتكە ئايلانغان جەم-شىد، پەرىدۇن، ئىسكەندەرگە ئوخشاش پادىشاھلاردىن ئۈلگە ئېلىشقا چاقىرىدۇ.

سادىقى ئۇيغۇر فولكلورىنى ياخشى بىلەتتى. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزى ئىجاد قىلغان ھېكمەت-لەر، قايتىدىن ئىشلەنگەن ماقال - تەمسىللەر «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «بۆكۈن ئال دېسە، كېسەر باش»، «غەفلەت بىرلە ياتمىغايسەن، كاردىن قالۇر-سەن»، «كېيىنكى پۇشايمان سۇت بەرمەس»، «ئۆزەڭنى شىر بىلسەڭ، ئۆزگىنى شىرغۇران بىل»، «بىرەرنى كۆيدۇرسەڭ، ئۆزەڭ كۆيەرسەن»، «باتۇر جەڭگە تۇغۇلىدۇ»..... قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا سىڭىپ كەتكەن. شائىر ئىجادىيىتىدە ئىلغار، تەرەققىيپەرۋەر قاراشلار بىلەن بىرقاتاردا بەزى چۈشكۈنلۈكلەر، ئاجىز تەرەپلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئەدىب بەزىدە ئۆزىنىڭ كۆزقاراشلىرىنى ئەنە شۇ خىل يامانلىقنىڭ، جەمئىيەتنىڭ مەلۇم نورمىلىرىغا باغلىغان ھالدا ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئەھۋال خۇسۇسەن ئۇنىڭ ئەخلاقىي دىداكتىك ئەسەرلىرىدە، شۇنداقلا «تەزكىرەئى ئەزىزان» دىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. چۈنكى دىنىي پانتېئىزم ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، فېئودال ئىدېئولوگىيە ھۆكۈمران بولغان دەۋردە ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئومۇمەن سادىقنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى XVIII - XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، ھۆرلۈك-ئەركىنلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلىش بىلەن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

§ 3 . قەلەندەر، ئەھمەدشاھ قاراقاشى

1 ـ قەلەندەر

قەلەندەر (XVIII ـ XIX ئەسىرلەر) تەخەللۇسلۇق شائىر، ئىسىم ـ فامىلىسى توغرۇلۇق ئەمەس، يۇرتى، يېشى ۋە كەزگەن، ياشىغان يۇرتلىرى، كەچۈرمىشلىرى توغرۇلۇق شېئىر-لىرىدا مۇھىم ئېنىقلىمىلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. شائىر ياش قۇرامى توغرۇلۇق:

ئۆتۈپتۇ قۇلۇغۇڭ، ئەي پەرۋەش، ياشىم ئاتمىشتىن،
ئۆلەر چاغىم بولۇپتۇر، نە بولۇر جانارنىزا قىلساڭ،

دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. بۇ يەردە قەيت قىلىنغان «ئاتمىش ياش»نى «دىۋانى قەلەندەر» ئاخىرىغا يېزىپ قويۇلغان «تارىخي بىر مىڭ ئىككى يۈز بىر پەلەك يىلى ئەيد قۇربان» دېگەن سان بىلەن ماسلاشتۇرۇلسا[1][2] قەلەندەرنىڭ تۇغۇلغان يىلىنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

شائىر يۇرتى توغرۇلۇق سۆز ئاچقاندا:

گۇناھىم نە ئىدىكىم قۇندۇزى جەننەت نىشانىمدىن،
پەلەك سالغۇتاشىدەك چۆرۈلۈپ خوتەن ساری ئاتتى.

(نېمە گۇناھىم بار ئىدىكىن، پەلەك خۇددى سالغا تېشىدەك جەننەتتىن بەلگۇ بەرگۈچى يۇرتۇم قۇندۇزدىن خوتەن تەرەپكە چۆرۈپ تاشلىدى)

دېگەنگە ئوخشاش مىسرالارنى قالدۇرغان، يەنى شائىر «قۇندۇز» دېگەن بىر يەرنى چوڭقۇر سېغىنىش ۋە مۇھەببەت ھېسسىياتى بىلەن ئەزمىگە قاتقان. بۇلارغا ئاساسلىنىپ شائىرنىڭ يۇرتى قۇندۇز بولسا كېرەك دەپ قارىلىدۇ. ئىلگىرى كاشغەرنىڭ يوپۇرغا ناھىيىسىدىكى «قۇندۇز» دېگەن يۇرت شائىرنىڭ يۇرتى دەپ قارالغان. كېيىن ئەتراپلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلۈپ، شائىرنىڭ يۇرتى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى قۇندۇز شەھىرى دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلدى،[3][4]

شائىر يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئۆزىگە مۇناسىپ يولداش ۋە مۇڭداش، كۆڭۈلگە ياقار جاي ئىزدەپ، بىرمۇنچە شەھەرلەرنى كېزىپ، مۇشكۈل ۋە ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ خوتەنگە يېتىپ بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ، شېئىرلىرىنى خوتەندە يازىدۇ. شائىرغا خوتەن ۋە خوتەن خەلقى تولىمۇ يېقىپ قالغان، ئەمما شائىر قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى توغرۇلۇق

---

① بۇ جۈملە شائىرنىڭ ئۆز سۆزىمۇ ياكى نامەلۇم خەتتات تەرىپىدىن يېزىلغان سۆزمۇ، بۇ ئېنىق ئەمەس.

② 1200 ھىجرىيە يىلى.

③ ئى. يۈسۈپ «دىۋانى قەلەندەر» نى «نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن، ئېيتىلغان سۆز». «دىۋانى قەلەندەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى، 3 ـ بەت.

④ XIX ئەسىر ئاپتورلىرىدىن ئىمامەلى قۇندۇزى «تارىخي مەنزۇمە» ناملىق كىتابىدا قەلەندەر دېگەن بىر ئادەمنىڭ يەركەندتىن چىققانلىقى، بىر قېتىملىق خەلق قوزغىلىڭىدا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلىكى، بۇ ۋەقە بولغان يىل ھىجرىيە 1270ـ (مىلادىيە 1853 ـ 1854ـ) يىلى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتكەن. بۇمۇ قەلەندەرنىڭ ھاياتىنى ئۆگىنىشتىكى بىر يېڭى ئۇچى.

ئۆچۈر يوق. قەلەندەر ئۆزىنىڭ ھاياتىدىكى بەزى ئەھۋاللار توغرۇلۇق «خوتەننامە» دە مۇنداق يازغان:

يارانلار بىرلە دائىم دەرسخانلىق،
كىشىگە قىلماس ئەردىم ھېچ يامانلىق.
بار ئەردى مەشرەپمىدە نازۇ نېئىمەت،
مۇساھىبلار بارى ئەھلى مۇھەببەت.
كىتابۇ نەغمەۋۇ ساتارۇ قالۇن،
ھەسەد خەلقى بولۇر ئەردى جىگەرخۇن.

مەلۇمكى، شائىر قۇندۇزدىكى چاغلىرىدا «دەرسخانلىق» (مۇدەررىسلىك) قىلىپ، ئىلىم يۇرتلىرىدا دەرس ئۆتكەن. ئالىم ۋە ئاقىل كىشىلەر بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ، بەزىدە ئىلمىي بەس - مۇنازىرىلەر بىلەن، بەزىدە ساز چېلىش ۋە ئاۋىلاش بىلەن كۈنلىرىنى مەزمۇنلۇق ئۆتكۈزگەن.

«دىۋانى قەلەندەر»[1]. بۇ قەلەندەرنىڭ يىرىك شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭدا غەزەل-لەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مۇخەممەس، مەسنەۋى ۋە بىر پارچە داستان بار.

قەلەندەر لىرىك شېئىرلىرىدا سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئەل - يۇرت ھەمدە ئۆز ۋەتىنىگە بولغان ئوتلۇق مۇھەببىتىنى، ھايات گۈزەللىكىگە بولغان كۈچلۈك ئىنتىلىشىنى، ۋاپا - ساداقەت، ياخشىلىق توغرىسىدىكى ئىلغار كۆزقاراشلىرىنى، زامان جەبىر - جاپالىرى ئۈستىدىن قىلغان شىكايەتلىرىنى، ئۇمىد ۋە ئارمانلىرىنى يۇقىرى بەدئىي ماھارەت بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن.

قەلەندەر لىرىكىنىڭ مەركىزى تېمىسى چىن سۆيگۈ، ۋاپادار مەشۇق، پاك ئىنسان مەدھىيىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇ گۈزەل ۋە ۋىجدانلىق رەنانى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ھۆسن ئىلى ئىچرە سېنىڭدەك يوقتۇرۇر ھەرگىز شەرف،
بارچە مەھۋەشلەر سېنىڭ ئالدىڭدا باردۇرلەر كەشىف؛
سەيرى ئېتىپ كۆردۇم جەھاننىڭ بىر - بىرىن باشتىن - ئاياغ،
كۆرمەدىم سەندەك يەنە بىر دىلبەرى دەنا ھەرىف.

شائىرنىڭ مۇھەببەتنى مۇنداق ئەزىزلەپ ئەلا بىلىشى ئۇنىڭ مۇھەببەتكە بولغان چۇشەنچىسى ۋە ساداقەتمەنلىكىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ چىن مۇھەببەتنى ھاياتقا مەزمۇن بېغىشلىغۇچى ئەڭ ئالىي جاناب تۇيغۇ، ھاياتتىكى ھەرقانداق مەزمۇن مۇھەببەتنىڭ مەزمۇنىغا يەتمەيدۇ، دەپ قارىغان.

---

① «دىۋانى قەلەندەر» نىڭ تولۇق قول يازمىسى تېپىلمىغان. 1977 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىن بايقالغان بىر قول يازما ھازىر 0228 نومۇر بىلەن ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر قىسىم قول يازمىلار بايقىلىپ ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىندى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى جەملەپ ئى. يۈسۈپىنىڭ تەييارلىشى بىلەن «دىۋانى قەلەندەر» نامىدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995- يىلى نەشر قىلىندى.

شائىر كۆچلۈك ئىسيانكارلىق روھىغا ئىگە ئادەم بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ قارا كۈچلىرى-گە، تەتۈر قىسمەتلىرىگە، ئادالەتسىزلىكىگە ۋە رەھىمسىزلىكىگە قارىتا قاتتىق شىكايىتىنى ناھايىتى جانلىق ئىپادىلىگەن. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

ھەرنېچە قىلسام جاھاندا ئەيش - ئىشرەت ئۆمرىمە،
ھەربىرى ئورنىدا مىڭ جەبرۇ جەفا قىلدى فەلەك.
كۆرمەدىم جەبرۇ جەۋادىن ئۆزگە ھەرگىز دەھر ئارا،
لۇتف ئىتەردىن ماڭا گۈياكىم ئىبا قىلدى فەلەك.
ئەھلى فەزلۇدانىش ئەھلىگە...دەردۇ ئەلەم،
دون ئېلىن ئالەم ئارا كامىن رەۋا قىلدى فەلەك.

[دۇنيادا ئۆمرۈم بويىچە قانچىلىك راھەت كۆرگەن بولسام، پەلەك بۇ راھەتنىڭ ھەربى-رىنىڭ ئورنىغا مىڭلاپ جاپا كەلتۈردى. زاماندىن جەبىر - جاپادىن باشقا ھېچنېمە كۆرمىدىم، پەلەك گويا ماڭا ياخشىلىق قىلىشتىن ئۈيالدى. پەلەك ئەقىللىق، پەزىلەتلىك كىشىلەرگە دەرد - ئەلەم كەلتۈرۈپ، پەس - رەزىللەرنى مۇراد - مەقسەتكە يەتكۈزدى.]

«تا سېنىڭدەك نازەنىنغە ئاشنا قىلدى فەلەك» ناملىق بۇ غەزەلدە شائىرنىڭ يۈكسەك گۈمانىزملىق روھى ئىپادىلەنگەن. قەلەندەر ئادالەت مەيدانىدا تۇرۇپ، قاباھەتلىك پەلەك (دەۋران) نى قاتتىق سۆكۈپ، پەسكەش - رەزىللىكلەرنى پاش قىلىپ، ئەقىللىق، پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ دەردلىك پىغانىنى ھەققانىي يوسۇندا ئىپادىلىگەن.

شائىر باشقا غەزەللىرىدە پەلەكنىڭ تەتۈرلۈكىگە كايىغان ھالدا، ئۆزىنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئارزۇلىرى بىلەن بۇ ھەقتىكى ئۈمىد ۋە ئارمانلىرىنىمۇ يېزىشنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىغان.

«خوتەننامە» (خوتەن قەسىدىسى) قەلەندەرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلەنگەن داستانى. بۇ بىر كىچىكرەك ھەجىمدىكى داستان بولۇپ لىرىكىلىقى كۈچلۈك، ئىدىيىۋى خاھىشى ناھايىتى روشەن، ئېپىكىلىق خاراكتېرى ئاجىزراق ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

داستاننىڭ نەسرى مۇقەددىمىسىدە بايان قىلىنىشىچە، شائىرنىڭ قۇندۇزدىكى دوستلىرى ئۇنى سېغىنىپ ۋە ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلۈپ ھەم دوستلۇق تەلەپپۇزىدا، ھەم مەسخىرە مەزمۇنىدا «ئوبدان ۋە چوڭ شەھەرلەرنى تاشلاپسىز، خوتەنگە بارىپ تۇرۇپسىز، بىزلەر ئىشتتۇك، خوتەن كىچىك ۋە ياقا يۇرت ئىكەن...» دەپ ئېيتىلغان سالام خەت يوللىغان. قەلەندەر خالىس مەيداندا تۇرۇپ «ئۇلارنى خىجالەت قىلماق ئۈچۈن» ھەم «خوتەننىڭ شەھەر-لىنىڭ سىفاتىنى شەھەرلەرگە ئاشكارا» قىلماق زۆرۈرىيىتى بىلەن چىن ھېسسىياتقا تولغان ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى جۇش ئۇرۇپ تۇرىدىغان بۇ داستاننى يېزىپ چىققان.

داستاننىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدە قۇندۇزدىن يېزىلغان سالام خەت بىر يۈزەكى سەۋەب بولۇپ، ھەقىقىي ماھىيەتلىك سەۋەب بولسا شائىرنىڭ خوتەنگە بولغان ھەقىقىي مۇھەببىتە-نىڭ ئىپادە قىلىنىشىدىن ئىبارەت.

قەلەندەر ۋىجدانلىق ئەر، تۇزۇنى يەپ تۇزلۇقىنى چاقىدىغانلاردىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دوستلىرىدىن كەلگەن خەتنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئەستايىدىل مۇئامىلىدە بولۇپ، چوڭقۇر ئويلىنىش، ئەملىي ۋە خالىس سېلىشتۇرۇش، ئەتراپلىق كۆزىتىش،

ھەرخىل مەجازى ۋىستىلەردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىش، ئۇرغۇپ تۇرغان سەمىمىي ۋە چىن ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قولىغا قەلەم ئېلىپ جاۋاب خەت تەرزدە ۋەتەنپەرۋەرلىك مەزمۇنىغا باي بۇ داستاننى يېزىپ چىققان.

شائىر داستاندا يىراق يەردىن مۇساپىر بولۇپ، كۆپ ريازەتلەرنى چېكىپ، چاقىرىلمىغان بىر مېھمان بولۇپ بارغىنىدا ساخاۋەتلىك ئىللىق قوينى، گۈزەل ھۆسنى، مېھىرلىك باغرىنى ئېلىپ قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۆز پەرزەنتى قاتارىدا كۆرگەن ئىككىنچى يۇرتىنى، شەرقنىڭ مەئىشەتلىك سەرخىلى، چىنى ماچىن دەپ تونۇلغان خوتەننى ئاجايىپ گۈزەل تەرىپلەر بىلەن مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

خوتەن دېمە، دېگىل گۈلزارى ئالەم،
مىسالى يوقدۇرۇر ۋەللاھۇ ئەئلەم،
خوتەن دىمە، جەھاننىڭ زىننەتى دە،
خۇدايى لامەكاننىڭ قۇدرەتى دە،
خوتەن دېمە، دېگەيسەن روھ ئەفزا،
مۇنىڭدەك شەھرى يوق ئالەمدە پەيدا.

مانا بۇ مىسرالاردا ھېچقانداق دەبدەبىلىك، ياسالمىلىق ۋە پەردازلىق تەسۋىرلەر ئىشلىتىلمەي، بەلكى سېھرىي قۇدرەتكە ئىگە، جەزىبدار تەسۋىرلەر ئىشلىتىپ، كىشىنىڭ قەلبىنى تەبىئىي يوسۇندا ھاياجانغا سالىدۇ. شائىر بۇ مىسرالاردا كەرەملىك خوتەن شەھرىنى يۈكسەك بىر ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنىڭ چەكسىز سېھرىي ھۆسنىدىن سۆيۈندۈرۈپ، كۈللى ئالەمدە بۇنداق ساخاۋەتلىك شەھەرنىڭ تېخى ئىككىنچى بىر يەردە كۆرۈنمىگەنلىكىنى ئىشەنچ ۋە غۇرۇر بىلەن كۆرسىتىپ، ئۇ شەھەرنىڭ ئالەمنىڭ بىر زىننىتى ئىكەنلىكىگە قەتئىي رەۋىشتە ئىشىنىدۇ.

خوتەن ساری بېھىشت ئىشكى مەفتۇھ،
نەسىيمدىن ئۆلۈك تەنگە كىرەر روھ.
خوتەن كەلگەن كىشى يانمايدۇ ئەلھەق،
بېھىشكە باردۇ كىرمەك، يوقتۇر چىقماق.
.....
سەمەرقەندە ئېرور بىر ئاپ رەھمەت،
ئاقار خوتەندە يۈز دەريايى رەھمەت.

لىرىك ھېسسىياتقا باي شائىر بۇ يەردە ئىككىنچى يۇرتى بولغان خوتەننى بېھىشكە ئوخشىتىپ، بۇ گۈلئۇزار يۇرتنىڭ نەسىيىم (تاڭ شامىلى) بولۇپ، ئۆلۈك تەنگە روھتەك كىرىپ، ئۆلۈك تەننىڭ تىرىلىدىغانلىقىدەك بىر خىل مۇبالىغىلىك تەسۋىرى ۋاستىسىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ دەخلى ـ تەرۇزگە ئۆچرىمايدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ.

شائىر قەلەندەرنىڭ خوتەندىن ئىبارەت بۇ يۈكسەك ئوبرازنى تەسۋىرلىگەندە ھادىسە ۋە شەكىل دېتاللىرى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ماھىيەتلىك ئۇقۇملار ئارقىلىق ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلەيدۇ. شائىر يەنە خوتەن ئوبرازىنى لىرىك ئوبراز دەرىجىسىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنى

ئېپىك ئوبراز دەرىجىسىدە كۆتۈرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بەدىئىي ئوبراز يارىتىشنىڭ جەريانى ئارقىلىق پىكىرنى تەرتىپلىك ئىپادىلەپ، ئوبرازنىڭ خاراكتېرىنى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. مەسىلەن، شائىر ئۆزىنىڭ بايانات تۈرمۇشى، دىلى سۆزىچەر يۈرتىدىن قۇرۇق قول سەپەرگە ئاتلىنىپ، شەھەر كېزىپ، ئاخىرى خوتەنگە كېلىپ قالغانلىقى، كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، خوتەننىڭ ھەقىقەتەن تۈرۈپ قالغۇچىلىكى بار، يەرلىرى گۈلىستان، خەلقى كەڑەملىك ساھىبخان ئىكەنلىكىنى كۆرگەنلىكىنى يازىدۇ. شائىر خوتەنده تۈرغانسېرى ئۇنىڭغا بولغان مېھىر - مۇھەببىتى چوڭقۇرلىشىدۇ. قەلبىدە ئوتلۇق ھېسسىياتى ئۈرغۇپ تاشىدۇ. خوتەننىڭ يەر - زېمىنلىرى، باغ - ۋارانلىرى، نازۇ نېمەتلىرى، گۈل - گىياھ، ئاشلىق، مېۋە - چېۋىلىرى، ئوتياش - كۆكتاتلىرى، قاش تېشى - زەركان بايلىقلىرى، قولى گۈل كاسىپلار ئىشلىگەن شايى - ئەتلەس، خام ماتالىرى، ئاقكۆڭۈل ۋە مېھرىبان كىشىلىرى، چېۋەر ھۈنەر ئۇستىلىرى، ئىناق بايانات جەمئىيىتى شائىرغا زور ئىلھام مەنبەسى بولىدۇ. ئۇ ئۆزى كۆرگەن ۋە ئېسىل تەرىپاتلىرىنى ئاڭلىغان سەمەرقەند، تاشكەنت، ئىسپىھان، كەشمىر، بۇلغار، باغداد، ئۆركەنچ، شىراز قاتارلىق شەھەرلەر بىلەن خوتەننى ئەمەلىي مىسال، كونكرېت تەسۋىرى بويىقلار ئارقىلىق سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىپ، ئۆزى كۆڭۈل قويغان مۇبارەك يۇرتىنى يۇقىرى جەلپ قىلىش كۈچى بار سۆيۈملۈك دىيار قىياپىتىده ۋايىغا يەتكۈزىدۇ. قەلەندەر ئېتىبارسىز شەيئىنى، كۆڭلىگە ياققان يۇرتنىڭ نەرسىسى دەپ بىلگىنىده، ئۇنى ئېستېتىك تەپەككۇر يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ مۇنداق يازىدۇ:

خوتەن باغىنى چىتلاغان تىكەنى،
دېمە سەن شەھرى سەبزىك نەۋ باھارى.

شائىرنىڭ بۇ يەردە تەسۋىرلەۋاتقىنى غايىۋى يەر، ھەۋزى - كەۋسەرلىرى خىيالىي لەززەت بەرگۈچى سىرلىق جاي ئەمەس، بەلكى كىشىنى نەق نازۇ نېمەتلەر بىلەن تەمىن ئەتكۈچى رېئال جەمئىيەت ئىدى. شۇڭا، قەلەندەر روھانىلار ۋە مۇتەئەسسىپلەرنىڭ خۇراپى قاراشلىرىغا قارشى ھالدا، شىجائەت بىلەن قەلەمنى ئىشقا سېلىپ، كونكرېت، رېئال جەننەتنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

نەسەبىم ئاخىرى تۇشتى خوتەنگە،
كۆز ئاچتىمكىن تۇشۇپدۇرمەن چەمەنگە.
خوتەن دېمە، گۈلىستانى ئېرەم دە،
تەمامى خەلقىن ساھىب كەرەم دە.
خوتەن دېمە، دېگىل جەننەت نەزەرى،
ئېرور خەلقىنىڭ ئەينەكتەك زەمىرى.
خوتەن دېمە، دېگىل فىردەۋسى ئەلا،
كەمالى قۇدرەتى ۋاجىپ تەئالى.
خوتەن دېمە، دېگىل دۇنيا بېھىشتى،
بولۇپتۇر نۇرى رەھمەتتىن سىرىشتى.

شائىر ئۆز مۇددىئا - مەقسىتىنى ناھايىتى ئوچۇق ئىپادە قىلىش ئۈچۈن داستاندا سېلىشتۇ-

رۇش ئۇسۇلىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

قەلەندەر شېئىرلىرىدىكى بايانلاردىن بىلىنىشىچە، ئۇ كۆپ شەھەرلەرنى كۆرگەن، نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىدىغان ۋە كۆپ ئوقۇغان، بىلىمى ۋە نەزەر دائىرىسى كەڭ، كۆرگەن بىلگەنلىرى جىق بولغانلىقى ئۈچۈن، خوتەن ھەققىدە سۆز قىلغىنىدا، ئۇنى ئۆزى كۆرگەن شەھەرلەر بىلەن لىللا سېلىشتۇرۇپ ۋە كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مۇھىتى ئىچىگە قويۇپ، پىكرىنى ئەركىن ۋە قانىتلانغان تەرزدە بايان قىلىپ، ئۆزى كۆرگەن ياكى ئېسىل تەرەپلىرىنى ئاڭلىغان سەمەرقەند، تاشكەنت، كەشمىر، بۇلغار، بۇخارا، باغدات، شىراز... قاتارلىق شەھەرلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۆزى چىن قەلبىدىن ياقتۇرۇپ قالغان مۇبارەك يۇرتنى يۇقىرى جەلپ قىلىش كۈچى بار سۆيۈملۈك دىيار مىسالىدا ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلەيدۇ.

سەمەرقەندە ئېرور بىر ئابى رەھمەت،
ئاقار خوتەندە يۇز دەريايى رەھمەت.
.....
شامۇ دېھلە تىچەكسىم مۆھتىرەمدۇر،
خوتەن شەھرىنىڭ ئالدىدا ئادەمدۇر.
.....
خوتەن شەھرىنى كۆرسە شاھى بۇلغار،
تاڭ ئېرمەس قىلسا گەر بۇلغارىدىن ئار.

مانا بۇلار شائىر قەلەندەرنىڭ زوق - شوخقا تولغان ھالدا تەسۋىرلىگەن خوتەننىڭ ھەقىقىي ئوبرازى، شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى.

مەلۇمكى، خوجىلار زامانىدا شائىرلار يۇرت - ۋەتەننى كۈنكرېت ئىبارىلەر بىلەن بەس - بەستە زوقلىنىپ كۆيلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، بولۇپمۇ نىزارى دەۋرىدە بۇ خىل قىزغىنلىقتا قانداقتۇر بىر خىل ئېسەنكىرەش ھادىسىسى كۆرۈلگەنىدى. شائىر قەلەندەر بۇ خىل تۇرغۇنلۇقنى چەبدەسلىك بىلەن ئۆزگەرتىپ، يۇرت مەدھىيىسى ئىدىيىسىنى ئەدەبىيات ساھەسىدە جۇلالاندۇرۇپ، بىر بايراقدارغا ئايلاندى. بۇ قەدىرلەشكە تېگىشلىك روھ ئىدى. قەلەندەر ھەقىقەتەن بىر تەۋرەنمەس ۋەتەنپەرۋەر شائىر. ئۇ تۇزنى يەپ، ئېشىنى ئىچىپ، ئىززەتلىك مېھمان بولۇپ، كۆڭلىنى ماگنىتتەك ئۆزىگە تارتقان ئىككىنچى يۇرتى خوتەننى چەكسىز ياخشى كۆرگەنلىكىنى چىن ھېسسىياتى بىلەن ئىزھار قىلىپلا قالماستىن، بەلكى كىندىك قېنىنى تۆكۈلگەن، سۆيۈملۈك ئانا يۇرتى «قۇدۇز» دىنمۇ مېھرىنى ئۈزەلمەي دائىم، پىكىر زىكرىدە ئانا يۇرتىنى ياد ئەتكەن، ئۇنىڭغا زارىقىپ تەلپۈنگەنلىكىنى ئىپادىلەپ تۇرغان. مانا بۇلار شائىرنىڭ تەۋرەنمەس ئىرادىگە، قايتماس ئىدىيىگە ئىگە زامانىسىنىڭ ئويغاق، زېرەك ئوغلانى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

داستاننىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە خوتەندەك گۈزەل، ئېسىل شەھەرنى ئاپىرىدە قىلغان ۋە گۈللەتكەن ئەقىللىق، ئەمگەكچان ۋە ئالىيجاناب خەلق ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ قىزغىن مەدھىيىلىنىدۇ. ئۇلارغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتى، سەمىمىي چەكسىز مۇھەببىتى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ شىجائەتلىك، تىرىشچان، چىداملىق، خۇش چىراي، ئاقكۆڭۈل، سەمىمىي روھىغا ئاپىرىن ئوقۇلىدۇ.

مەلۇمكى، بەدىئىي ئەسەرلەردە ئوبراز مەركەزلەشكەن، يىغىنچاقلانغان ھالەتتە تەسۋىر-

لەنسە ئۇنىڭ تىپىكلىك دەرىجىسى يۇقىرى، جەزىبدارلىقى كۈچلۈك، جەلپكارلىقى روشەن بولىدۇ. ئوبراز كېڭىيىپ كەتكەنسېرى ئەدەبىلەرنىڭ ھېسسىياتى ۋە دىققەت مەركىزى چېچىلىپ، مەركىزىي پىكىر گەۋدىلەنمەي قېلىشى مۇمكىن.

شائىر قەلەندەر، قىسقا، ئەمما تولىمۇ ئىخچام ۋە مېغىزلىق يېزىلغان بۇ داستاندا خوتەن خەلقىنى تەسۋىرلىگەندە، خەلقنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى ئەمەس، بەلكى ئۆزئىنىڭ قەلبىنى ئەك قاتتىق لەرزىگە سالغان ۋە ئەرلىك شىجائىتىگە رام بولغان بىر ماھى تاباننى چەكسىز ھاياجان ۋە زوق - شوخ ئىلكىدە تەسۋىرلەپ، ئوقۇرمەنلەر قەلبىنى مەھلىيا قىلىدۇ. بۇ گۈزەل رەنانىڭ شەخسىي خاراكتېر ۋە پەزىلىتى ئارقىلىق خوتەن خەلقىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتى، خاراكتېرى، مىجەز - خۇلقى، چىرايى... قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تەسۋىرلەش مەقسىتىگە يېتىدۇ. شائىر تەسۋىرىدىكى گۈزەل رەنا مۇنداق ئىدى:

يۇرۇپ ئېردىم خوتەن شەھىرىدە ھەريان،
كۆرۈندى كۆزۈمە بىر ماھى تابان.
ئاجايىپ مەھۋەشۇ رۇخسارەسى گۈل،
قەلەندەر بولدى گۈلزارىغە بۇلبۇل.
.....
كېچە چىقسا ئۆيدىن ئول قەلەمقاش،
خەلايىق دەر كېچىدە تۇغدى قۇياش.
قۇياش بىرلە ھەمىشە ئايۇ يۇلدۇز،
قىلور سەجدە خۇشكىن كېچە - كۈندۈز.

تارىختىن بېرى ئىنسانلار چۈشەنچىسىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن خەلقچىللىق دىئالېكتىك باغلىنىشقا ئىگە بولۇپ كەلگەن. ۋەتەننى خەلقسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. خەلقمۇ ۋەتەندىن ئايرىلالمايدۇ. خەلق دېمەك ۋەتەن دېمەكتۇر. ۋەتەن دېمەك خەلق دېمەكتۇر.

شائىر تەسۋىرىدىكى گۈزەل رەنا خوتەن گۈزەللىرىنىڭ، يەنى كەڭ خەلقنىڭ ۋەكىلى، يۇرتنىڭ كۆركى ۋە زىننىتى. داستاندىكى مۇنۇ مىسرالار بۇ پىكىرگە جاۋاب بېرىدۇ:

خوتەن ئەسلىدە ئەردى خۇلدى رىزۋان،
بولۇپدۇر ئول پەرىدىن ئىككى چەندان.
خوتەن ئەسلىدە ئەردى نۇرى مۇسا،
بولۇپدور ئول سەنەمدىن جەننەت ئاسا.

بۇ يەردىكى «ئول پەرى»، «ئول دىلرەبا» بىرلا ئىنسانىنى ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن ئادەملەر توپىنى كۆرسىتىۋاتقىنى ئۈز - ئۈزىدىن مەلۇم.

تۇغۇلدى ئانادىن ئول شوخ مەھۋەش،
سالىپتۇر بۇ خوتەن ئىچرە ئاتەش.

خوتەننىڭ شەھرىنىڭ ئول زىننەتىدۇر،

ئەرۋسى مۇلك ھۆسنىنىڭ سەۋلەتىدۇر.

قەلەندەرنىڭ شۇنچە يەرلەرنى كېزىپ، كۆپ كىشىلەرنى كۆرۈپ، ئاخىرى ئۆز رەنانى خوتەندە ئۆچراتقانلىقى، ۋە ئۇنىڭ ھارارەتلىك ئىشقىي پىراقىدا بىر ئۆمرىنى خۇشچاغ ئۆتكۈزگەنلىكى نى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلىشىنىڭ روشەن قاراتمىلىقى بار ئىدى. دېمەك، شائىرنىڭ بۇ خىل ئۇي - پىكرىدە بايقاشات يۇرتنى ياخشى كۆرۈشلا ئەمەس، بەلكى يۇرتنى ئاۋاتلاشتۇر. غۇچى خەلقنىمۇ ھۆرمەتلەش، ئىززەتلەش ھېسسىياتى ئۇرغۇپ تۇرغان. بۇلار شائىر چۇشەنچىسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكىنى تەكرار ئىسپاتلايدۇ.

ئومۇمەن، قەلەندەر شېئىرىي مىسرالىرى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ ھالۇ ئەھۋالىنى ئىپادىلەيدى. مۇڭ - زارىنى نەزمىگە قاتتى، ئۇي - پىكىرلىرىنى ئىزھار قىلدى. زامانداشلىرىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىدىيىۋى يۆنىلىشىگە شاھىد بولدى. شۇڭا، «قەلەندەر» سۈپىتى بىلەن خارلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئالىيجاناب ئەخلاقي پەزىلىتى، باھاسىز مەنىۋى ئەمگىكى بىلەن يۇرتداشلىرى ئارىسىدا قەدىر - قىممەتكە ئېرىشىپ كەلدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

2 - ئەھمەد شاھ قاراقاشى

ئەھمەد شاھ (1740/50 - 1828) ئىسىملىك بۇ شائىرنىڭ تەخەللۇسى «قاراقاشى» بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتى قاراقاش ناھىيىسىدىكى قاپاقلا يېزىسى ھالايلى (ھويلا ئالدى) مەھەللىسىدە بىر دىنىي مۆتىۋەر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغان. ئەھمەد شاھنىڭ دادىسى مۇبارەكشاھ قاپاقلا يېزىسىدىكى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولغان. ئەينى ۋاقىتلاردا مۇبارەك شاھ قاتارلىقلار تەرىپىدىن دەرسلىك سۈپىتىدە ئوقۇتۇلۇۋاتقان نەۋائى، سوپى ئاللايار قاتارلىقلارنىڭ غەزەللىرى ئەھمەد شاھقا كىچىكىدىن تەسىر قىلىپ تۇرغان. ئەھمەد شاھ 1767 - يىللىرى كاشغەر خانلىق مەدرىسىگە كېلىپ، ئۇ يەردە بىر مەزگىل ئالىي مەدرىس تەلىمىنى قوبۇل قىلىدۇ. بولغۇسى شائىر ئەنە شۇ چاغلىرىدىن باشلاپلا ئەدەبىي ئىجادىيەتكە قىزىققان. ئۇ كاشغەردىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، كەلگىنىدىن كېيىن قاراقاشتىكى چوڭ مەدرىسە «گۈزەر» مەدرىسىگە مۇدەررىس قىلىپ تەينىلىنىدۇ. ئەھمەد شاھ كاشغەردە نەزەر دېگەن بىر ئاقسۆڭۈق تالىپ بىلەن ساۋاقداش بولۇپ ئوقۇغان ئىكەن. ئوقۇش تۈگىگەندىن كېيىن ئۇ ئاقسۇدا مۇفتى بولغان. بۇ خەۋەردىن ۋاقىپ بولغان ئەھمەد شاھ دوستىغا نامى مەشھۇر ئاقسۇ ئېتىدىن بىرنى ئېلىپ ئەۋەتىش توغرۇلۇق ئالاھىدە خەت يېزىپ، يېتەرلىك پۇل ئەۋەتىدۇ. ئات ئەھمەدشاھنىڭ كۈتكىنىدەك بولماي قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شائىر قاتتىق رەنجىپ كۆچلۈك ھەجۋى تۈسىگە ئىگە «نەزەر مۇفتىغا خەت»نى يېزىپ چىقىدۇ[1]. بۇ سالام خەت خەلق ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن ھەر خىل نام، ھەجىم ۋە شەكىلدە كەڭ تارقىلىدۇ.

---

① «نەزەر مۇفتىغا خەت» نىڭ ھەجمى زادى قانچىلىك، بۇ ئېنىق ئەمەس، 1948 - يىلى غۇلجىدا چىققان «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىدا 13 كۈپلېت؛ 1960 - يىلى مىسرنىڭ قاھىرە شەھرىدە بېسىلغان «تۈركىستان ئەدەبىياتىدىن پارچىلار» دېگەن كىتابتا 14 كۈپلېت، قەشقەر «كونا شەھەر ئەدەبىياتى» (1979- يىلى، 2 - سان) دا 15 كۈپلېت، «كوئىنلۈن ئەدەبىياتى» (خوتەن، 1979 - يىلى، 2 - سان) دا 23 كۈپلېت، «قەشقەر ئەدەبىياتى» (1979 - يىلى، 4 - سان) دا 29 كۈپلېت، «بۇلاق» ژۇرنىلى (1980 - يىلى، 1 - سان) دا 25 كۈپلېت، «بۇلاق» ژۇرنىلى (1999 - يىللىق 3 - سان) دا 32 كۈپلېت ھەجىمدە ئېلان قىلىندى.

سالام خەتنى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتقا قۇلاي بولسۇن ئۈچۈن بۇ كىتابتا «ئاتنامە» دەپ ئاتىدۇق.

«ئاتنامە» ساتىرا ژانىرىغا مەنسۇپ ئەسەر بولۇپ، مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان داستاندىن ئىبارەت، يەنى بۇ سالام خەت شېئىرىيەتنىڭ ساتىرا، مۇخەممەس، داستاندىن ئىبارەت ئۈچ خىل ژانىرىنى بىرلەشتۈرگەن ئاساستا يېزىلغان.

«ئاتنامە» نىڭ ئەھمىيەتلىك بىر ئالاھىدىلىكى ساتىرىك (ساتىرالىق) خۇسۇسىيىتىدىن ئىبارەت. مەلۇمكى «ساتىرا تۇرمۇشتىكى ناچار ھادىسىلەرنى، كەمچىلىك ۋە نۇقسانلارنى قاتتىق مەسخىرە ۋە پاش قىلىدىغان ئۆتكۈر ھەجۋى ئەسەر». [1] ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ساتىرانىڭ شېئىرىي ۋە نەسرىي تۈرى بولۇش بىلەن بىرگە شېئىرىيەتنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن لىرىك تۈرى ھەم ئېپىك تۈرى بار. ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى بىردە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئىجابىي تەرىپىنى مەدھىيىلەش، ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت بولسا، يەنە بىردە ھاياتنىڭ خۇنۇك، قاراڭغۇ، يامان، يارىماس تەرەپلىرىنى پاش قىلىش، ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ھەر ئىككى خىل ئۇسۇل ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، دىئالېكتىك بىرلىككە ئىگە قىلىنغان.

ئەمەدشاھ ئىنسان خاراكتېرىنى چوڭقۇر كۆزەتكىنى ئۈچۈن، ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ئالىيجانابلىقى بىلەن رەزىللىكى ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق مەسىلىسىدە ئالىيجانابلىق، ئەزگۈلۈك (ياخشىلىق)، مۇرۇۋۋەتلىك قاتارلىق خىسلەتلەرنىڭ تەرەپدارى بولۇپ، چاكىنىلىق، پەسكەشلىك، ياۋۇزلۇق، خۇنۇكلۇك قاتارلىق قىلمىشلارغا لەنەت ـ نەپرەت ياغدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئادىمىيلىك خاراكتېرى قىلىپ تاللىغان.

«ئاتنامە» دە ئاتىنىڭ ئوبرازى يۇكسەك دەرىجىدە تىپىكلەشتۈرۈلگەن. شائىر چاكىنا ۋە خۇمسى دوستىنىڭ ۋاستىسى بىلەن سېتىۋالغان ئاتنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

بايان ئەيلەي يەنە بىر ـ بىر بۇ ئاتنىڭ ئەيبىنى، ئاڭقا،
قىڭىر قۇيرۇق، سىڭا سۆڭگەچ، پۇتى مايماق، بويى لاڭقا،
بىرى تەپكەك، بىر مۆڭگەك، بۇ ئەيبلەر ئۇستىگە ماڭقا،
ساماندىن بەش كۆشۈك يەپ، ھەرقەدەمدە بىر تۇرۇپ ساڭقا،
تۇغۇلماس ھېچ ۋىلايەت ئىچرە بىر ئات بۇ قىياپەتتە.

مىنىپ چىقسام ئالىپ ئۇردى، يىقىلدىم، نەچچە كۈن ياتتىم،
قويۇپ بەرسەم، بۇزۇپ باغنى، ھەمىشە ئەلنى قاقشاتتىم،
سوغارغاندا قاچىپ سۆرەپ، ئاران ھارغاندا توختاتتىم،
تىگىشتىم ئۇي بىلە بەش ـ ئالتە نەۋبەت، ئون قاتتىم ساتتىم،
قىلىپ دەۋا كېلۈەدى، ماڭا ياندى شەرىئەتتە.

ئەگەر يولغا مىنىپ چىقسام، تۇزۇك يۈگرەپ چاپالمايدۇ،
ۋەيا ئۇي ھارۋىسى بىرلە باراۋەرمۇ ماڭالمايدۇ،
مۇبادا توختاپ ئالغاندا ئۇرۇپ قويسا چىچاڭلايدۇ،

---

① «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 594 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى.

مىنىڭ تۇرغان كىشى شۇئان بېرىڭ يەرنى قۇچاقلايدۇ،
خەتەرلىكتىن بۆلەك خىسلەت تېپىلماس بۇ كەسافەتتە.

ئۇرۇڭ مىڭ تەستە چاپتۇرسام، سوكۇلدايدۇ ئېشەك ئوخشاش،
قورساق سانجىق بىلەن ئاغرىڭ، كېتەر گويا زىڭىلداپ باش،
يەنە بىر ئەيىبى شولدۇر چىرقىراپ سەت، يولدا تاپتوختاش،
زېرىكمەي مىنسە، بىر سائەت بېرەلمەس ھېچ كىشى بەرداش،
شەھەر - يېزا ئارا قىلغان سەپەر، سەيلى - ساياھەتتە.

يالغۇز بۇلا ئەمەس، شائىر يەنە كۆپ كۇچ سەرپ قىلىپ، ئاتىنىڭ كۆرۈنۈشى، خۇيى، خاراكتېرى ۋە ھالىتىنى تولىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن تەپسىلىي بايان قىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆز ئالدىدا تەبىئەت دۇنياسىدىن يەنە بىر ئوخشىشىنى تاپقىلى بولمايدىغان «لەقۋا ئات» ئوبرازىنى سىزىپ چىقىدۇ.

مانا بۇ نەزەر مۇپتىنىڭ ئاغىنىسى ئەۋەتكەن ئەڭ ياخشى ئات كېلىدىغان 50 تەڭگىنى خەجلەۋېلىپ، ئارقا - ئارقىدىن سۈيلەپ خەت يازغاندىن كېيىن ئىلاجسىز ئەھۋالدا قالغان نەزەر مۇپتىنىڭ بىر يىلدىن كېيىن ئەۋەتكەن «ئارغىماق» ئېتىنىڭ ئەينى كۆرۈنۈشى.

داستاندا شائىر غەزەپلىك ھېسسىياتى بىلەن «لەقۋا ئات»نى پاش قىلىش بىلەن بىرگە، بۇ ئاتنىڭ ۋاستىسى بىلەن ۋاپاسىز، خىيانەتكار، قىزىل كۆز نەزەر مۇپتىنى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى قاتتىق پاش قىلغان. ئەھمەد شاھ ئىشىنىدىغان ۋە ھۆرمەت قىلىدىغان دوستى توغرۇلۇق مۇنداق يازغان.

دۇنيايى بىئەدەد، خاجەم، نەزەرمۇپتىمغە ئەلبەتتە،
تەھىييالتۇ سەلامىم ئانچۇنان ئاھۇ - نەدامەتتە،
ۋىسال ئولغاي دۇنيا بىرلەن سەلامىم ياخشى سائەتتە،
سېنىڭ ياد ئەيلەگۈم ھەر كۈن سەھەرلەردە ئىبادەتتە،
كى سەندىن ئۆزگە دوستۇم يوق ئىدى ئاقسۇ ۋىلايەتتە.

ساڭا مەن نامە يازدىم، نا مۇناسىپ لەفزدىن، ئەي يار،
بىھەمدۇللاھ، تىرىكلىكتىن نىشانە ئەيلەدىم ئىزھار،
بىلىشىنى ئىستەسەڭ، مۇندا شۇكۇركىم، بىز ئەمەس بىمار،
تېنىڭ ساقمۇ بۇ كۈنلەردە سېنىڭ، ئاندا نە ھالىڭ بار،
مۇشەققەتلىكمۇ سەن، يا ئۆتتىمۇ ئۆمرۇڭ فەراغەتتە؟

قارىلىق ھالىدىن سورسام، يېتىشتى نەچچەگە ياشىڭ،
سېنىڭ ھالا بۇ كۈنلەردە ئاقارمىشمۇ قارا باشىڭ،
ئايال، ئۇششاقلىرىڭ ساقمۇ، يەنە قەۋمۇ قارىنداشىڭ،
نېچۈندۇر ئىشتىھايىڭ ھەم، سىگەمدۇر ئابىيۇ ئاشىڭ،
مىزاجىڭ خۇب، چىرايىڭ تازەمۇ ھۇسنۇ مەلاھەتتە؟

ئىشتىكىل، ئەي رەفىقا، سۆزنى ئەمدىشاھ قاراقاشتىن،
بايان ئەيلەيكى ھالىمنى ساڭا ئەمدى يېگىباشتىن.
ئەقىدەم بار ئىدى شۇنچە يەقىن تۇغقان قارىنداشتىن،
سېنىڭ كۆڭلۈڭ ماڭا قاتتىق ئىكەن گويا قارا تاشتىن،
كۆرۈپمەن، بىلگەنىم يوق مەن ئۇنى ئەينى زەرۇرەتتە.

سېنى مەن دوستۇ ياريم دەپ، كۆڭۈلدە ئېتىقاد ئەتكەچ،
مۇھەببەت رىشتەسىدىن ھەر زەمان كۆڭلۈمنى شاد ئەتكەچ،
سىفاتىڭنى قىلىپ دائىم خوتەن ئەھلىغە، ياد ئەتكەچ،
ئىبەردىم ساڭا ئاتمىش تەڭگەنى، كۆپ ئىتىماد ئەتكەچ،
ئىبەرگەيمۇ دەپان بىر ياخشى ئات، ئۆتتۈم خىيالەتتە.

پۇلۇمنى توختاتىپ بىرىيل، ئىبەرىپسەن ماڭا بىر ئات،
ئېشەكچە يوقكى رەفتارى، بۇ ئاتنىڭ ھەرنە فىئىلى يات،
كى يولدا توختاۋالدى قامچە بىلەن ئۇرماسام پات - پات،
كۆلا ئارغامچەنى ئۇزدى قوزۇقتا باغلاسام قات - قات،
ئۇلاپ ئارغامچەنى ھاردىم، كۆنى قالدىم ھالاكەتتە.

شائىر ۋاپاسىز دوستىنى پاش قىلغاندا ھەرگىز يۇمشاق قوللۇق قىلمايدۇ. بۇ نامەرد ئوبرازىنى پۇخادىن چىققۇچە، ۋايىغا يەتكۈزۈپ تۇرۇپ، نەپرەتلىك مىسرالار بىلەن كېلىشتۇ-رۇپ ئەدىپىنى بېرىدۇ.

ھەرقانداق ئىجتىمائىي جەمئىيەت ئۇچۇن خىيانەتچىلىك ئەڭ خەۋپلىك ۋە يىرگىنچلىك ئىجتىمائىي ئىللەت بولۇپ، شائىر بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئاساستا، بۇخىل قىلمىش-نى ئۆتكۈر قەلىمى بىلەن ساۋداش بىلەن بىرگە ئېسىل پەزىلەت ۋە ئالىيجاناب قەلبىنىڭ ئۆز خەلقىگە ھەققانىي مەسئۇلىيىتى ۋە ۋىجدانىي بۇرچىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ.

شىكايەتتە ئېغىز ئاچسام ئارام ئالماي قىلارمەن داد،
قۇتۇلدۇم ئۇشبۇ ئاتتىن كۆڭلۈم قايغۇدىن ئازاد.
سۇنۇپ پۇل قولنى يانقۇم ئەمدى راست روھى راۋانىم شاد،
نەزەرلەردىن ھەزەر ئەيلەمەككە مىڭ قەسەملەر يات،
كى ئۆمرۇم ئۆتكۈسىدۇر دوست - يارەنگە ساداقەتتە.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، داستاندا «لەقۋا ئات» نىڭ ئوبرازى قاتتىق ھەجۋى قىلىنغان. ئاتنىڭ ئەيىپ نۇقسانلىرى خىلمۇخىل كىنايىلىك تەسۋىرى ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كۆرسىتىلگەن؛ شائىر ئاتنى مازاق قىلىش ۋاستىسى بىلەن ۋاپاسىز، نامەرد، خۇمسى، چاكىنا دوستى نەزەرنى مەسخىرە قىلىدۇ، ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇيدۇ، مۇخەممەسنىڭ يەنە بىر قاراتمىلىقى جەمئىيەتنىڭ نۇقسانلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت، يەنى ئەھمەد شاھ بىلەن نەزەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شەخسلەر مۇناسىۋىتىدىن ھالقىپ كەتكەن، نەزەرنىڭ كاززاپلىقى، خىيانەتكارلىقىئەينى چاغ ئىجتىمائىي كەيپىياتىنىڭ ئىنكاسى. ئۇ

جەمئىيەتتىكى پاسىقلىق، ئالا كۆڭۈل، قارا نىيەتلىكنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان بولغاچ. قا، دوستى ئەۋەتكەن پۇلنىڭ كۆپ قىسمىغا خىيانەت قىلىپ، لەقۋا، ماڭقا، دوكدوك، كۆرۈمسىز، ئۇركۈگەك، قىسقا قۇيرۇق، سىڭايان سۆڭگەچ، پۇتى مايماق، تەپكەك، شاتر. راق بىر ئاتنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ ئەۋەتىپ بېرىدۇ. شائىر لەقۋا ئات، ۋاپاسىز دوست ۋە خىيانەتكار جەمئىيەتنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش مەقسىتىدە، يۇقىرى دەرىجىدە تىپىك. لەشكەن ئات ئوبرازىنى يارىتقان.

ئەمەد شاھ قاراقاشى «ھەجۋى» نىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىغا ئەھمىيەت بىلەن قارىغان. ئۇنىڭچە، ئەدەبىياتتا مەدھىيىلەشلا بولۇپ قالماي، پاش قىلىش ۋە ھەجۋى قىلىشمۇ بولۇشى كېرەك. ساختا، يىرگىنىشلىك، خۇنۇك تەرەپلەرنى پاش قىلىش، ھەجۋى قىلىش خەلقنىڭ سەنئەتكە بولغان ئېھتىياج ئۆلچىمى ھەم مۇددىئا تەلىپى بىلەن بىرەكلىككە ئىگە. دۇر. شۇنداقلا خەلقنىڭ مەنۋى دۇنياسىنى بېيىتىپ، ساپلاشتۇرۇپ، تەربىيىلەپ، يۇقىرى ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئىگە قىلىش، ھايات ھەقىقىتىنى ئېچىپ، دەۋر قىياپىتىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئۇرغۇتۇش، بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ يىرگىنچلىك نەرسىلەردىن نەپرەتلىنىدىغان، ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش قىلدىغان، ئۇنىڭ ئۇستىدىن غالىب كېلىدىغان تەسەۋۋۇردىكى گۈزەل غايىلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئىرادىسىنى تىكلەش ناھايىتى مۇھىم. دۇر.

«ئاتنامە» ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. ئىككى ئەسىردىن بېرى قىزىقچىلار ئۇنى ئاھاڭغا سېلىپ، ئولتۇرۇش، سورۇنلاردا ناخشا قىلىپ ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرگەن. بۇ مۇخەممەس ئۇيغۇر ساتىرىك ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ.

شائىرنىڭ يۇقىرىقىدىن باشقا «مېۋەنامە» (مېۋىلەر مۇنازىرىسى) قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ بار.

4 §. نورۇز ئاخۇن زىيائى، تۇردى غەربى

1 ـ نورۇز ئاخۇن زىيائى

1. زىيائىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

زىيائى (? ـ ? 1850) تەخەللۇسى بىلەن ئاتالغان بۇ شائىرنىڭ ئىسمى نورۇز ئاخۇن بولۇپ، نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى دېگەن نام بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ 30 ـ 40 ـ يىللىرىدا كاشغەر رايونىدا كۆتۈرۈلگەن ئەدەبىي گۈللىنىش ھەرىكىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن بايراقدارلىرىدىن زىيائىنىڭ نامى ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردى غەربىلەر بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنىشقا تېگىشلىك، ھەتتا ئەڭ يېڭى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، زىيائى ئۆز زامانىسىنىڭ شېئىرىيەت سەركەردىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا.

زىيائىنىڭ ئۆمرى كاشغەردە ئۆتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت جەھەتتىكى ئىقتىدارى ۋە ياخشى ئەخلاقىي پەزىلىتى بىلەن زامانداشلىرى ئارىسىدا ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر بولغان ھەم ئەينى زامانداشلىرى ھاكىمىيىتى زوھۇرىدىدىن ئۇنى ھاكىمىيەتنىڭ مەھكىمىسىنىڭ كاتىپلىق خىزمىتىنى ئىشلەشكە ئىلتىماس قىلغان. شائىر بۇ خىزمەتنى

تەخمىنەن 1831ـ يىللىرىدىن 1844 ـ يىللىرىغىچە جەمئىي 14 يىل ئىشلەيدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ نىزارى، غەربىلەر بىلەن بىرلىكتە «ھېكايەتى غەرىب» (غەربىلەر ھېكايىتى) ناملىق چوڭ كۆللىياتنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. زىيائىنىڭ «مەسئۇد ۋە دىلئارا»[1]، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»[2]، «مۇھىزىنۇل ۋائىزىن»[3]، «ھەفتە داستان»[4]قاتارىق داستانلىرى ۋە ئا. نىزارى بىلەن بىرلىشىپ يازغان «چاھار دەرۋىش»[5]ۋە ئۆزىنىڭ «ياۋا توشقان»[6]ناملىق ئەسەرلىرى بولغان. زىيائىنىڭ تەرجىمە ئەمگەكلىرىدىن ئۇبەيدى زاكانى پارسچە يازغان «مۇشۇك بىلەن چاشقان» ناملىق مەسىلىنى شېئىرىي شەكىلگە سېلىپ ئىشلىگەن بىر ئەسىرى بار[7].

زىيائى بەدىئىي ئىجادىيەتتە تىنىم ـ تاپماي ئىزدىنىپ چوڭ ئۆتۈق قازانغان ۋە 14 يىل ھاكىمبەگ مەھكىمىسىدە ئېتىبارلىق ئورۇندا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى مۇھتاجلىق، ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ، يوقسۇللۇق ۋە قىيىنچىلىقتا ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ ھال شائىرنىڭ ئىجادىيىتىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

«چاھار دەرۋىش»

«چاھار دەرۋىش» ناملىق ئەسەر قىزىقارلىق ھېكايىلەردىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدا رۇم مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى ئازادە بەخت بىلەن شام پادىشاھىنىڭ قىزىغا ئاشىق بولغان بىرىنچى دەرۋىش—يەمەنلىك سودىگەرنىڭ؛ پەرەڭ پادىشاھىنىڭ قىزىغا ئاشىق بولغان ئىككىنچى دەرۋىش — ئەجەم پادىشاھىنىڭ؛ بەسرە مەلىكىسىنىڭ ئىشقىدا كۆيگەن ئۈچىنچى دەرۋىش —پارس پادىشاھىنىڭ؛ دۇنيادىكى مۇلكى سادىق قولىدىكى پەرىنىڭ ئىشقىغا گىرىپتار بولغان تۆتىنچى دەرۋىش چىن ماچىن پادىشاھىنىڭ ئوغلىنىڭ ئۆز ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا باشتىن كەچۈرگەن ئاجايىپ ھايات پاجىئەلىرىنى ۋە ئىنتايىن دەھشەتلىك، قورقۇنچلۇق، جەبرى ـ جاپالارنى يېڭىش بەدىلىگە ئاخىرى مۇراد ـ مەقسىتىگە يەتكەنلىكىنى ھېكايە قىلىش ئارقىلىق ئۆز ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىپ قىيىنچىلىقتىر قورقماي تىرىشىپ كۈرەش قىلغان كىشىلەرلا ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلەيدۇ، دېگەن ئىدىيە ئالغا سۈرۈلىدۇ[8]. بۇ ئەسەر ئابدۇرېھىم نىزارى بىلەن ئىجادىي ھەمكارلىقتا يېزىلغان.

2. زىيائىنىڭ داستانلىرى

1) «مەسئۇد ۋە دىلئارا»

«مەسئۇد ۋە دىلئارا»[9] (1841 ـ 1842) دا بەسىر پادىشاھى مىرزا باننىڭ ئوغلى — شاھزادە مەسئۇد بىلەن ئەرەمباغنىڭ پادىشاھى شەربال پەرىنىڭ قىزى دىلئارا ئوتتۇرىسىدا

---

① بۇ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1980 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

② بۇ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. ئەمما، بۇنىڭدا ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ داستانى دېيىلىپ قالغان.

③ بۇ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 2 ـ، 3 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان.

④ بۇ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1998 ـ يىلى، 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑤ بۇ ئەسەرنىڭ شاھ ئازادە ھېكايىسى بىلەن 4 ـ دەرۋىش ھېكايىسىگە زىيائى، 3 ـ دەرۋىش ھېكايىسىغا ئا. نىزارىنىڭ تەخەللۇسى قويۇلغان.

⑥ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا.

⑦ زىيائىنىڭ يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئىشقىي مۇھەببەت ھەققىدە پەلسەپىۋى مۇلاھىزە قىلىدىغان 76 مىسرالىق «ئىشق ھەزائىلىدىن شۇتىمەي ئىزھار قىلماق» ، 80 مىسرالىق «پەلەكتىن شىكايەت» (ۋاقىتلىق قويۇلغان ئىسىم) دېگەن ئەسەرلىرى بار.

⑧ «چاھار دەرۋىش»نىڭ بىرقانچە خىل قول يازما نۇسخىسى بار. ئۇرۇمچى نۇسخىسى 9843 مىسرا، لېنىنگراد نۇسخىسى 13824 مىسرا.

⑨ بۇ داستان جەمئىي يەتتە باب، 2432 مىسرا. يەنە 2560 مىسرا دېگۈچىلەرمۇ بار. بۇ «سەيفۇل مۇلۇك» قىسسەسىنىڭ ئىجادىي ھېيىتىلغان نۇسخىسى.

يۇز بەرگەن ئىشقىي مۇھەببەت ۋەقەلىكىنى ھېكايە قىلىش ئارقىلىق، سادىق، پىداكار، چىداملىق كىشىلەرلا جاپا - مۇشەققەت، قىيىنچىلىقتىن غالىب كېلىپ، ئۆز ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرالايدۇ، دېگەن ئىلغار ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

2) «مۇھەببەتنامە ۋائىزىن»

زىيائى بۇ داستاننىڭ ئىسمى ۋە يېزىلغان يىلى توغرۇلۇق ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق يازغان:

پەند ئەۋراقىدىن تاپىب ئىسبات،
مۇھەببەتنامە ۋائىزىن دېدىم مۇئەببەت.
تە ئىرىخىن سورىسائىز مىنى ئىككى يۇز،
ئەللىكىگە ئىزافەدۇر توققۇز.

دېمەك، داستان ھىجرىيە 1259 - (مىلادىيە 1843 -) يىلى يېزىلغان[1]. زىيائى «مۇھەببەتنامە ۋائىزىن»نى ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا يازغان[2]. داستاننىڭ يېزىلىشىدىكى يۇزەكى سەۋەب شۇكى، زىيائى زوھۇرىدىن بەگ مەھكىمىسىدە ئىشلەپ، كېيىنكى چاغلاردا ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ، ئىككى يىلچە يېتىپ قالىدۇ. ئۇ بىتاب بولۇپ قالغاندىن كېيىن تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا قالىدۇ. بېشىغا كۈن چۈشكەندە ئۆزى سادىقلىق بىلەن خىزمىتىنى قىلغان ئەمەلدارلار ئۇنىڭدىن ھال سورىماق ئۈچاقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۇنى ئۆچ كۆرىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمايدۇ. بۇ خىل قىلىق شائىرغا ئېغىر كېلىدۇ. غەم - قايغۇ چىرمىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شائىر قولىغا قەلەم ئېلىپ، ئۆز قەلبىدىكى ھەسرەت - نادامىتىنى زامانداشلىرىغا بىلدۈرۈش، ھۆكۈمرانلار سورۇنىغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئاۋام خەلقنى نادانلىق، ئەخمەقلىقتىن خالاس قىلدۇرۇش ئۈچۈن، داستاننى يېزىپ چىققان. «مۇھەببەتنامە ۋائىزىن» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى مۇئەللىق ۋەز - نەسىھەتلەر دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەسەر مەزمۇن جەھەتتە ئەدەپ - ئەخلاق ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە ئائىت ئۇقۇت - نەسىھەتلەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ئۆز زامانىنىڭ تۇرلۇك ئىللەتلىرىگە قارىتىلغان تەنقىدلەر ۋە گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرگە ياغدۇرۇلغان قىزغىن ئالقىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. داستاندا، يەنە ئاپتورنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببىتى، ئىلىم - مەرىپەتنى ئەۋزەل بىلىشتەك ئەخلاقىي قارىشى روشەن ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. داستان مۇقەددىمە ۋە خاتىمىدىن باشقا يەتتە بابقا بۆلۈنگەن. ھەربىر بابتا بىر مەزمۇن ئۇستىدە توختىلىپ، ئاخىرىدا شۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بىر ئىبرەتلىك ھېكايە مىسال كەلتۇرۇلگەن. بۇ ئارقىلىق ئاپتور ئۆز كۆزقاراشلىرىنى ئىسپاتلىغان ۋە يېغىنچاق خۇلاسىلەپ بەرگەن. «مۇھەببەتنامە ۋائىزىن» ئۆز دەرۋىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي مەسىلىلىرىنى جانلىق، ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن. ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئەدەبىي كۆز قارىشىدىن سىرت يەنە پەلسەپىۋى ئىدىيىسىمۇ سۆزلەنگەن. بۇ جەھەتتە مەزكۇر داستان، XIX ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي پىكىرلەر تارىخىدا تىلغا ئالماي ئۆتكىلى بولمايدىغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

---

① داستان 4800 مىسرا.

② بەزىلەر زىيائى بۇ داستانىنى زوھۇرىدىن بەگنىڭ ئوردىسىغا كىرىشتىن ئىلگىرى يازغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

3) «ژامۇق ۋە ئۇزرا»

بۇ زىيائىنىڭ رومانتىك مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن تراگېدىيىلىك داستانى بولۇپ، شائىر ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋى ئىشقىي مۇھەببەت ھېكايىسىنى ژانىرىغا قىلىپ، رېئال مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن مېھنەت سىڭدۈرگەن.

داستان ۋەقەلىكىنىڭ ھېكايە مەنبەسى توغرىسىدا سۆز ئاچساق، بۇ ھېكايىنىڭ مىلادى X ئەسىردىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ئۇچۇرلارغا ئىگە بولىمىز. بۇ ھېكايە ۋەقەلىكىنى، دەسلەپ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم ھەسەن ئۇنسۇرى (? - ژاپاتى 941 - يىلى) «ژامۇق ۋە ئۇزرا» نامىدا داستانلاشتۇرۇلغان. XIV ئەسىرگە كەلگەندە، ئىران شائىرى زاھىر كىرمانى ھەم شۇ ناملىق داستان يازغان. XVIII ئەسىردە خارەزمدە ئۆتكەن خوجا سەئىد ھەسەنى زاھىر كىرمانى يازغان «ژامۇق ۋە ئۇزرا» داستانىنى تۈركىي تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئەلىشىر نەۋائى «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھېكايىنىڭ سىۋژىتىنى مىسال تەرىقىسىدە تىلغا ئالغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ھېكايە ۋەقەلىكى XIX ئەسىرگىچە، يازما ئەدەبىياتتا قايتا كۆرۈلمىگەن، ئەمما «جامىئۇلھىكايەت» تە خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كېلىنگەن.

زىيائى بۇ ھېكايە سىۋژىتىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دەسلەپ قىلىپ داستان شەكلىدە يېزىپ ئۇتۇق قازانغان.

شائىر زىيائى «ھىندى دىيارى» دا بولۇپ ئۆتكەن ژامۇق بىلەن ئۇزرانىڭ تراگېدىيىلىك ۋەقەسىنى تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئارقىلىق فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ رەزىل ئەپت - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. شائىر داستاندا فېئودالىزم ھىمايىچىلىرىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق فېئودالىزمنىڭ ئىنسانلار ئەركىنلىكىنى بوغىدىغان چىرىك ئىجتىمائىي ماھىيىتىنى پاش قىلىدۇ. ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەردىن ئىبارەت ئىككى قارىمۇقارشى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكلەرنىڭ سىنىپىي مەنبەسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەلۇمكى، فېئودالىزم شارائىتىدا يارىتىلغان كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسىدىن ئىبارەت. بۇ كۆزقاراش فېئودالىزم تۈزۈمى ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا ئىنسانىي ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت دېموكراتىك ئىدىيىنىڭ ئىپادىسى. فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ماھىيىتىنى ئالدىن كۆرەر خەلقپەرۋەر شائىر زىيائى بۇ جەمئىيەتنىڭ چىرىك ئەخلاقىغا بولغان نارازىلىقىنى مۇشۇ داستان بىلەن، قارشى تۇرۇش روھىنى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. شائىرنىڭ فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئادەمخور ماھىيىتىنى پاش قىلىشى XIX ئەسىر ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا ئەركىن مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلماي تۇرۇپ ئەينى دەۋرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاش تەس ئىدى. مۇبادا شائىر ئۆز نارازىلىقىنى بىۋاستە ئىپادىلەشكە تىرىشقان بولسا ئەلۋەتتە ئېغىر تەھدىت ۋە خەۋپكە دۇچ كەلگەن بولاتتى. شۇڭا، ئۆز ئارزۇسىنى ۋە غەزەپ نەپرىتىنى، فېئودالىزم ئاسارىتىگە بولغان نارازىلىقىنى مۇھەببەت تېمىسىغا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق فېئودالىزم تۈزۈمى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. شائىر فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ ئىنسانىيەتكە ئېلىپ كەلگەن ۋاپاسىزلىقىنى داستاننىڭ خاتىمىسىدە «ئاللا»، «ئەۋلىيا»نى نىقاب قىلىپ تۇرۇپ:

ئەيا ھۇشمەندان[1] ساھىپ نەزەر،
قىلىپ جىددۇ - جەھد[2] ئىشقىدىن تاپ خەۋەر.
كېچە - كۈندۈز خۇدادىن ئۈيماي تىلە،
مەدەد ئەنبىيا، ئەۋلىيادىن تىلە.

دېيىش ئارقىلىق كىشىلەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى قوزغاش ئارقىلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلىگەن. شائىر ۋەتەنپەرۋەرلىك مەسىلىسىنى «ساھىبجامال ياش چوكان»، ئەمەلىيەتتە بولسا جان ئالغۇچى ئەزرائىل ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ياش قىلىدۇ ھەمدە بۇ زامانىدىن ھېچ كىشىنىڭ كۆڭلى ئىمىن تاپمايدىغانلىقىنى ساقىغا مۇراجىئەت قىلىش يولى بىلەن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

كەل ئى ساقى مەخمۇر[3] گەدايىڭغا باق،
تۇتۇپ بادە[4] كۆڭلۈمگە سال ئىشتىياق.

دەپ ھەم داستاننى تاماملايدۇ. مانا بۇنىڭدىن شائىر زىيائىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ماھىيىتىنى چۈشىنىشكە دىققەت قىلىۋاتقان ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك گۈمانىستىك كۆز قاراشقا ئىگە دېموكراتىك شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

مەلۇمكى، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئالاھىدىلىكى جانلىق، كونكرېت ئوبرازلار ئارقىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ يازغۇچىنىڭ ئەنئەنىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش، يەنى ئايرىم ئوبرازلار ئارقىلىق شەيئىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. دېمەك، داستاندىكى ۋاموق بىلەن ئۇزرا ئوبرازلىرى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ۋەتەنپەرۋەرلىق جەمئىيەتتە ئەركىنلىكتىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان ۋە قاتمۇقات زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئېچىنىشلىق ھالدا ھالاك بولغان، مىڭلىغان مىگىت - قىزلارنىڭ ئورتاق تەقدىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئوبرازلار بولۇپ، شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قارشى تۇرۇش روھىنى ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى مۇشۇ ئىككى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

داستاندا نىسبەتەن مۇكەممەل ۋە خېلى ئۈتۈقلۇق يارىتىلغان يىگىت ۋاموق ئوبرازىدۇر. ئۇ ئاق كۆڭۈل، ئىرادىلىك، ۋىجدانلىق، ساپ مۇھەببەت ئىگىسى. ئىنسان ھۆرلۈكى، مۇھەببەت ئەركىنلىكى يولىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك مادديي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى قامالللىرىنى قارشىلىق كۆرسىتىش ھېسسىياتىغا بېسىپ ئۆتكەن ۋىجدانلىق يىگىتتۇر. ۋاموق يەر، سۇسىز، نامرات ئائىلىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان. شۇڭا ئۇنىڭ مىجەز خۇلقىدا مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىغا خاس تىرىشچانلىق، كەمتەرلىك، بىر سۆزلۈك بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەر ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ:

---

① ھۇشمەندان — ھەشەمەتلىك، سۆلەتلىك
② جىددۇ - جەھد — تىرىشماق، ئىجتىھاد قىلماق، چېلىشماق.
③ مەخمۇر — خۇمارى.
④ بادە — ھاراق، شاراب.

ئاتا دېدى: قىلغىن مانىڭا ئاشكار،
قايۇ مەھۇەش ئەتتى دىلىڭنى فىگار،[1]

مانا بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ۋامۇق دەسلىپىدە ئۇزراغا ئاشىق بولۇپ يۈرگەن كۈنلىرىدە ئۆلۈشكە رازىكى ئاتا ـ ئانىسىغا ئېيتىشقا ئۇياتلىق ھېس قىلىدۇ ھەم تۆۋەن تەبىقىگە خاس ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئاخىرى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قاتتىق سۈرۈشتۈرۈشى بىلەن تولىمۇ ئۇيالغان ھالدا ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ۋەھالەنكى بىچارە ئاتا ـ ئانا ۋامۇقنىڭ ئۇزرانى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ:

بۇ سىرنىڭنى خالايىققا قىلما پاش،
مەگەر پاش قىلساڭ ئۆچۈپ كەتتى باش.
قاچان شەھەر بولغاي گەدا نەسلى تەڭ،
نەچۈك پىلغە بولغاي دۇچار مۈرلەڭ[2].

يۇقىرى سىنىپقا مەنسۇپ بولغان پادىشاھ قىزىنى ئۆزىدەك كەمبەغەللىنىڭ ئوغلىغا بەرمەسلىكى، تىز سىرت بېشىنىڭ كېتىپ قېلىشىدىن قورقۇپ يالۋۇرىدۇ، تەھدىت قىلىدۇ. لېكىن ئەركىن مۇھەببەتنىڭ جاپاسىنى كۆپ تارتقان ۋامۇق:

كى ھىجراندا كۆيگەن تېنىمنى يارىپ،
كۆرۈڭلار ئىچىمنى تەمام ئاختارىپ،
.....
چۇ ۋامۇق نەسىھەتنى قىلدى بايان،
دېدى ئاھ ئۇزرا پىدا قىلدى جان.

دېيىشكە مەجبۇر بولغان. چۈنكى، ۋامۇق ئۇزرانى ياخشى كۆرىدۇ. ۋامۇقنىڭ ئېغىزىدىن بېرىلگەن يۇقىرىقى غەزىلدىن ئۇنىڭ ئۇزراغا بولغان ساداقىتىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈكلۈكىنى، ئەڭ ئاخىرقى تىنىقىغىچە ئۇزرانى ئېغىزىدىن چۈشۈرمەي فېئودال قارا كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەشنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

دېمەك، ۋامۇق ئوبرازى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى بىلەن ئېزىلگۈچى جاپاكەش خەلق ئاممىسىنىڭ، يەنى فېئودالىلىق ئەدەپ ـ ئەخلاق تۈپەيلىدىن مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن نۇرغۇنلىغان يىگىتلەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى. ۋامۇقنىڭ بېشىغا كەلگەن مۇھەببەت تراگېدىيىسى ئىنسانىڭ ئاساسىي ئامىلى XIX ئەسىر فېئودالىزم دۇنياسىدىكى تەڭسىز رېئاللىقتىن ئىبارەت.

داستاندا خېلى مۇكەممەل يارىتىلغان قىز ئۇزرا ئوبرازىدۇر. ئۇ ئۆز خاراكتېرى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدىغان مۇستەھكەم ئىرادىلىك ۋاپادار، ساداقەتمەن قىز. ئۇزرا گەرچە يۇقىرى قاتلام ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئەمگەك سۆيىدۇ، جاپا چېكىۋاتقان مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىغا ھېسداشلىق قىلىدۇ ھەم ئېچىنىدۇ، ئۇ ئىنسا-

---

① فىگار — يارىدار، جاراھەتلىك.
② مۈرلەڭ — چۈمۈلە، كىچىك جانىۋار

نبي هۆرلۈككه، ساپ مۇھەببەتكه ئىنتىلگۈچى، فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە فېئودالىلىق ئەدەپ - ئەخلاقنى بۇزۇپ تاشلاشنى ئارزۇ قىلغۇچى شەخس. ئۇ ئۆزى كېلىپ چىققان ئائىلىنىڭ بۇرۇقتۇم مۇھىتىدىن قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ. ئۇ يالغۇز قىز بولغانلىقى ئۈچۈن ئوردا شۇنىڭغا بلا خاس، شۇنچە بەختلىك ياشاۋاتقاندەك كۆرۈنگىنى بىلەن ماھىيەتتە دوزاخ ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ. فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى ئەرلەر ئەزىز، ئاياللار ئادەم قاتارىدا بولماسلىقتەك تەڭسىزلىكنى بۇزۇپ تاشلاپ ئەركىن مۇھەببەت ئىگىسى بولۇشنى ئارزۇ قىلغۇچى، ساپ مۇھەببەت ۋە ھۆرلۈككه ئىنتىلگۈچى مىڭلىغان خوتۇن قىزلارنىڭ ئوبرازىدۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، پادىشاھنىڭ يالغۇز قىزىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئاياللارنىڭ ئەركىن مۇھەببىتىنى ئەدەبىياتىمىزدىكى ئۆزگىچە بىر ئەنئەنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئىدى. شائىر XIX ئەسىر ئۇچۇن تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شەخس ئۇزرانىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق فېئودالىزمنىڭ خۇنۇك چۈمبەردىسىنى يىرتىپ تاشلايدۇ.

تىگىپ جانەگە ئىشقىنىڭ ئاتىشى،
بارى ئەزۈنىنى ئەيلەدى كاۋۇشى.
ئۆزىن ئۇردى ۋامۇقغە پەرۋانەۋار.
قۇچۇپ بارىنى ئەيلىدى جان نىسار،
يەنە بولدى ئول شەق بىر - بىرىگە زەم.
نىھان بولدى ۋامۇق بىلە ئول سەنەم.

ئۇزرانىڭ ئۆزىنى ۋامۇق جەستىگە ئۇرۇپ ھالاك بولۇشى ئۇنىڭ ئاجىزلىقى بولماستىن، بەلكى سۇلماس، پاك ئىرادىسىنى بوشاشتۇرماي فېئودالىلىق ئۆرپ - ئادەتكە قارشى تۇرۇشى ھەم ئۆزىنى بويسۇندۇرماقچى بولغان فېئودالىزم ئىسكەنجىسى ئۇستىدىن غالىب كېلىشىدە. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئۇزرا ئوبرازى فېئودالىلىق جەمئىيەتتە ئۆز ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان يۇز مىڭلىغان خوتۇن - قىزلارنىڭ ئورتاق تەقدىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئوبرازدۇر. شائىر ئۇزرا ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق فېئودالىلىق ئەدەپ - ئەخلاقنى جان - جەھلى بىلەن قوغدىغۇچى قارا كۈچلەر ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ ھەم جاپاكەش خەلق ئاممىسى بىلەن فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى يۇقىرى - تۆۋەن ئورۇن مەسىلە- سىدە ھەرقانداق كىشى باراۋەر بولۇشتەك گۈمانىزم ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مانا مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇزرا ئوبرازى يۇقىرى ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئېلىشى- شى فېئودال قارا كۈچلەر ئۇستىدىن ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق ئۆتكۈر كۈرەشتۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا» داستانى يۇقىرىقىدەك ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلغان بولۇپ، ۋامۇق بىلەن ئۇزرانىڭ مۇھەببەت تراگېدىيىسى خەلقنىڭ ئەنە شۇ دەۋردىكى تەقدىرىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا بۇ خەلقنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ھەقىقىي ئىپادىلىگەن ئەسەردۇر.

ئەسەر بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. داستاندا ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدىغان مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك ئىلغار رومانتىزم بىلەن رېئالىزم ئۆزئارا بىرلەشتۈ- رۈلگەنلىكىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقە ھەم پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسى رېئال

ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بولمىسىمۇ، ئەمما ئەسەرنىڭ رېئال ئاساسى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقە ھەم پېرسوناژلار ئوبرازى ئەينى دەۋر ئۇچۇن روشەن ئومۇمىيلىققا ئىگە. شائىر ئۇيغۇر كلاسسىك داستانچىلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن پايدىلىنىپ خەلقنىڭ ئەركىنلىك ۋە ھۆرلۈككە ئىنتىلىش ئارزۇسىنى چىقىش قىلىپ ئۇنىڭ ئاقۇنتىنى بەلگىلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شائىرنىڭ تالانتى شۇ يەردىكى ئىلغار رومانتىزم پرىنسىپى بويىچە تەسۋىرلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنىڭ شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىشى، ئۆلۈشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆلۈكنى بىر- بىرىگە قوشۇپ مۇراد - مەقسىتە- گە يەتكەن قىلىپ تەسۋىرلىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن، ئاساسىي پېرسوناژلارنىڭ قارشىلىق كۈرىستىش خاراكتېرى، كۈرەش قىلىش روھى ۋە ئەركىن مۇھەببەتكە بولغان ساداقىتى، كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان دەرىجىدە روشەن، رېئال ئىپادىلەنگەن بولۇپ ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىنىڭ غايىسى، ئىشەنچ ۋە كۈچ - قۇدرىتى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. ۋاموق بىلەن ئۇزرانىڭ تراگېدىيىسى كىشىنى ئېچىنىش، روھسىزلىنىش ۋە ئومىدسىزلىنىش يولىغا ئەمەس، بەلكى ئەركىن مۇھەممەد ئۇچۇن قىساس ئېلىش، قارشىلىق قىلىش ھەم كۈرەش قىلىشقا رىغبەتلەن- دۈرىدۇ.

شائىرنىڭ تېپىك شارائىت ئىچىدە ئوبراز يارىتىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىمۇ دىققەتكە سازاۋەر بىر تەرەپ. چۇنكى، تېپىك شارائىت پېرسوناژلارنىڭ تراگېدىيىلىك داستانلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان كونكرېت مۇھىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كونكرېت مۇھىتنى دەۋر ئالاھىدىلىكىنىڭ كونكرېتلىقى، پېرسوناژلار مۇناسىۋىتى بىلەن تراگېدىيە توقۇنۇشنىڭ كونكرېتلىقى دەپ قاراش مۇمكىن. تراگېدىيىدە پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئۇچۇن پېرسوناژلارنىڭ تېپىك، كونكرېت ھەم ئۆزگىرىشچان مۇھىت شارائىتى يارىتىپ بېرىلمىسە، پېرسوناژلار ئوبرازىنى تۇرغۇزۇش تولىمۇ قىيىنغا چۇشىدۇ. شائىرنىڭ تراگېدىيىلىك داس- تانلاردا يارىتىپ بەرگەن مۇھىت شارائىتى پېرسوناژلارنىڭ داستاندىكى ھەرىكەت پائالىيىتى ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا ناھايىتى مۇھىم. ئومۇمەن شائىر تراگېدىيە ۋەقەلىكى، ئۇنىڭدىكى رېئاللىق، ھادىسە، دەۋر، تراگېدىيە ۋەقەلىكى يۈز بەرگەن ماكان ھەم زامان، شۇنداقلا تۇرمۇش شارائىتلىرىغا ئالاھىدە زېھنىنى سەرپ قىلىپ، تەسۋىرلەش ئېلىپ بارغان. ئوقۇر- مەن، داستاندىكى ئۇزرا تراگېدىيىسىنىڭ سەۋەبىگە دائىر تەپسىلاتلارنى ئوقۇغىنىدا تراگېدىيە ۋەقەلىكىنىڭ مۇئەييەن شارائىت ۋە مۇھىت ھەمدە مۇئەييەن پېرسوناژلار مۇناسىۋىتى ئارىسىدا داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. بۇنداق داستان ۋەقەلىكى تراگېدىيىلىك توقۇنۇشنىڭ تېزرەك مەيدانغا كېلىشىگە تۇرتكە بولۇپ تراگېدىيە ۋەقەلىكىنىڭ تېزدىن قانات يايدۇرۇلۇشى ۋە پېرسوناژلارنىڭ روشەن خاراكتېرىنىڭ نامايان بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

جەمئىيەتتىكى ئۆتكۇر زىددىيەتلەرنى يۈرەكلىك ئەكس ئەتتۈرۈشكە ماھىر بولغان شائىر زىيائى داستاندا پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتىنى تەسۋىرلەش ۋە تراگېدىيىلىك توقۇنۇش- نى قانات يايدۇرۇش جەھەتتە، ناھايىتى باش قاتتۇرۇپ، بۇنى تولىمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇر- غان. تراگېدىيىلىك داستانلاردا، ئاساسلىقى پېرسوناژلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىيا- تى بىلەن خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى تەسۋىرلەش كېرەك. بولۇپمۇ پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى زىددىيەتلەرنى تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇ تراگېدىيىلىك داستانلارنىڭ بەدئىيلىكىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ ھېسابلە- نىدۇ.

پېرسوناژنىڭ روھىي دۇنيا زىددىيىتى توقۇنۇشنىڭ ئاساسى، تراگېدىك مۇھىت بولسا

ئۇنىڭ شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدا زىددىيەت ئۆزگىرىشى بولمىسا تراگېدىيىلىك داستاندا ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. توقۇنۇش دېگەندە ئاساسلىقى پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى توقۇنۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان زىددىيەت توقۇ-نۇشىنى ئوبدان تەسۋىرلەپ بەرگەندىلا ئاندىن ئۇلارنى ئۆزىگە خاس جانلىق خاراكتېرگە ئىگە قىلىپ ياراتقىلى بولىدۇ. بۇ تراگېدىيىلىك داستانمۇ مول ھەم مۇرەككەپ زىددىيەت ئىچىدە داۋام قىلىدۇ. ۋاموق بىلەن ئۇزرا مۇراد - مەقسەتلىرى ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەندىن كېيىن ھەر ئىككىلىسى روھىي جەھەتتە تۆپلۇك بۇرۇلۇش ياسايدۇ. بىز بۇ تەرەپنى كىرىشىگە ئوغلى ۋاموقنىڭ شاھ قىزىغا غايىۋانە ئاشىق بولۇپ، ئىشىق سەۋدالىقى چېكىگە يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ۋىسال پەيتىنىڭ ئەسلا يارىتىلمايدىغانلىقىنى ئويلاپ يەتكەندىن كېيىن سۆيۈملۈك ئاتا - ئانىسىغا، پادىشاھ باغۋىنى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ نېمە كېرەك دېسە شۇنى بېرىپ، پادىشاھلىق بېغىدىكى شاھ سۇپىدىن گۆرلۈك قېزىپ، ئۆزىنىڭ جەسىتىنى شۇ يەرگە مەخپىي دەپنە قىلىشى توغرىلىق قىلغان ئۆتۈنۈش جەريانى تەسۋىرلەنگەن قۇرلار، يەنە ئۇزرانىڭ باغنى سەيلە قىلىۋېتىپ، ۋاموق جېنىدىن كېچىپ دەپنە قىلىنغان سۇپىدىن ئۆزى تەرەپكە ئۇرۇلۇۋاتقان مەيىن شامالنىڭ تەپتى بىلەن سۇپىغا يوشۇرۇن نەزەر تاشلىغىنىدا ۋاموقنىڭ يۈزىدىن چېچىلغان نۇرنىڭ شولىسى شىددەت بىلەن تەسىر قىلىپ مۇھەببەت ئوتى چۈلغىۋېلىپ، پەرۋانىگە ئوخشاش ئۆزىنى ۋاموققا ئېتىشقا تەييارلىنىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر بۇ ئىككى تراگېدىيە قەھرىمانلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ئەينەن تەسۋىرى بولۇپ، بۇ تراگېدىيىلىك داستان، ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا يوشۇرۇنغان ئەنە شۇنداق زىددىيەتلەر ئىچىدە داۋام قىلىدۇ.

پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى زىددىيەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللار ئۆپ تەرەپلىمىلىك. ئۇنىڭ پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا ئۆزلۈكىدىن ئىپادىلىنىدىغان تەرىپىمۇ؛ ئەقلىي تۇيغۇغا ۋە ھېسسىي تۇيغۇغا تايىنىپ ئىپادىلىنىدىغان تەرىپىمۇ بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسى ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى زىددىيەتلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلىدۇ.

ۋاموقنىڭ ئىدىيە جەھەتتە بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشىغا ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىمۇ ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئاتا - ئانا ئوغلىنىڭ تۇيۇقسىز بىتاقەت بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، قاتتىق زارلىنىدۇ. ۋاموق ئاخىرى ئاتا - ئانىسىنىڭ زارىغا تاقەت قىلالماي، ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىشىغا يارەملىشىپ ئوردا كىرلىرىنى يۇيۇۋاتقان چاغدا كەشتىلەڭگەن كۆڭلەك (قەمىد) ئارقىلىق ئۆزىگە مۇھەببەت ئوتىنىڭ تۇتاشقانلىق جەريانىنى سۆزلەپ بەرگىنىدە، بىچارە ئاتا چۆچۈپ كېتىپ، بېشىدىن تۇتۇن چىقىپ كېتىدۇ. بېشىغا تاغ ئۆرۈلۈپ چۈشكەندەك بولىدۇ. سىنىپ ۋە تەبىقە مۇناسىۋىتىگە قۇرۇلغان ئەينى چاغ فېئودال لىزىم جەمئىيىتىدە مەلىكىنىڭ مالايىنىڭ ئوغلىغا مۇناسىپ كېلىشى ئەقىلگە قەتئىي ماس ئەمەس ئىدى. مالايلار ئوغۇللىرىغا خانىزىنى ئېلىپ بېرىش ئەمەس، بەلكى ئاشىقلىق خەۋىرى سىرتقا چىقىپ كەتسىلا كىرچى ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ بېشى كېتەتتى. فېئودال ھاكىممۇتلەقلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان جەمئىيەتتىكى سىنىپىي، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ قاتتىق روھىي بېسىمىنى چۈشەنگەن شائىر ۋاموقنىڭ ئاتىسىنىڭ ئاغزىدىن «بۇ سىرنى خالايىقا پاش قىلما، ئەگەر پاش بولۇپ قالسا باش كېتىدۇ. شاھ بىلەن گادای نەسلى قاچان تەڭ بولغان، بۇ خودىدى پىل بىلەن چۈمۈلە تەڭ بولالمىغاندەكلا ئىش، ئۆزۈڭنى سۇ،

پادىشاھنى تىغ بىلگىن، شاھنىڭ يېنىغا باردىغان پۇتۇڭنى يىغىۋالغىن». دېگەن ھەسرەت-لىك سۆزلەرنى قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىنى ئاشكارا قىلىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ۋامۇق مەجنۇن بولۇپ كوچىغا چىقىپ كېتىدۇ، كېيىن ئۆلۈم يولىنى تاللىۋالىدۇ. بىچارە ئاتا ـ ئانا يۇرەك پارىسى بولغان ئوغلىنىڭ ھاياتىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلسىمۇ، ئەمما سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئىشىدا ھېچقانداق چارە ـ سەۋەب قىلالمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، ھەتتا پاسسىپ توسقۇنلۇق قىلىش خاھىشىدا بولۇشى ۋامۇقنىڭ ئىدىيە جەھەتتە دەرىجىمۇ دەرىجە بۇرۇلۇش ياسىشىنى ئىتتىكلىتىپ ، تراگېدىيىلىك ئاقىۋىتىنى تېزلىتىۋې-تىدۇ. شائىر ۋامۇقنى باشتىن ـ ئاخىر چىگىش زىددىيەتلەر ئىچىگە قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تراگېدىيىلىك داستان ۋەقەلىكى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلىدۇ.

ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە تارىخ داۋامىدا شەكىللەن-گەن ئېستېتىك قارىشى بولىدۇ. تراگېدىيىلىك داستانلارنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشى ۋە سۆيۈشىگە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى چوقۇم قويۇق مىللىي تۇسكە ۋە يەرلىك پۇراقتا ئىگە قىلىش كېرەك. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى مول مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى جۇغلانغان شەھەردە ياشىغان شائىر زىيائى «ۋامۇق ۋە ئۇزرا» ناملىق داستاندا مىللىي ئەنئەنىلەر ۋە يەرلىك ئۇرۇپ ـ ئادەتلەرنى تەسۋىرلەشكە بەك ئەھمىيەت بەرگەن. ۋامۇقنىڭ ئۇزراغا ئاشىقلىقى «كەشتىلەنگەن» بىر كۆڭلەكنى كۆرۈشتىن باشلىنىدۇ. بۇ كۆڭلەك (قەمىز) ئەسلى چاھرى باغدا مۇھەببەت ئوتىغا مۇپتىلا بولۇپ ئۇزۇنى تۇتالماي قايتقان چاغدا ئانىسى سالدۇرۇۋالغان كۆڭلەك ئىدى. بۇ سېھىرلىك كۆڭلەكنى كۆرۈپ ھەم تۇتۇپ، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن گۈپۈلدەپ ئۇرۇلغان ئەنبەرنىڭ پۇرىقى ۋامۇقنىڭ دىمىقىغا ئۇرۇلۇش بىلەن ھوشىدىن كەتكەن چاغدا ئاتا ـ ئانىسى ئوغلىنىڭ ھالىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئەجەل تەگدى دەپ قاتتىق ئالاقزادە بولۇشۇپ، ئۆيگە كۆتۈرۈپ ئېلىپ كىرىپ، كېچىچە بېشىدا پايپېتەك بولۇشىدۇ... ئەتىسى كۈن چىققاندا ئوغۇل بېشىنى كۆتۈرىدۇ، ئۇ دەسلەپ ئاتا ـ ئانىسى سورىغان سوئاللارغا قاتتىق خىجالەت ـ ئىزا ئىچىدە قېلىپ، قەتئىي جاۋاب بېرەلمەيدۇ. بىچارە ۋە سۆيۈملۈك ئاتا ـ ئانىسىنىڭ زارىقىپ تەلمۈرۈشلىرى ۋە يۇرەكنى ئېزىدىغان زارىغا چىدىيالمىغان ئەھۋالدىلا ئاندىن بولغان ئىشنىڭ جەريانىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. مەلۇمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى ئۇرۇپ-ئادىتىدىمۇ تويلاشمىغان يىگىت ـ قىزلار مۇھەببەت ۋە توي ئىشى، ھەتتا ياشات جىنسىتىكى مۇناسىۋەتلىشىۋاتقان دوستلىرى توغرۇلۇق ئاتا ـ ئانىسىغا بۇۋاستە ئېغىز ئېچىشتىن ئۇيىلىپ، دوستلىرى، تۇغقانلىرى ياكى بىر ۋاستىچى ئارقىلىق ئېغىز ئېچىپ، ئۇچۇر بېرىشىدۇ. بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئادەتلەر زىيائى زامانىدا ھازىرقىدىن تېخىمۇ قويۇقراق ساقلا-نغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا قىز ـ يىگىتلەر بۇۋاستە ئۇچراشماي، ۋاستىلىك تېپىشىدىغان ئادەتلەرمۇ گەۋدىلىك ساقلانغان. بۇلار ئەدە-بىي ئەسەرلەردە «غايىۋانە ئاشىق بولۇش» يولى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «كەشتىلەنگەن كۆڭلەك» داستاندا شەكىل خاراكتېرىدە سۈرەتلەنگەندەك قىلىنىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا ۋامۇق بىلەن ئۇزرانىڭ مۇھەببەت ئوتىنى تۇتاشتۇرغۇچى ئىنسانىي ھېسسىيات ماھىيىتى مۇجەسسەم-لەشكەن، يەنى قويۇق مىللىي خاسلىق ئامىلى يوشۇرۇنغان. شۇڭا شائىر كەشتىلەنگەن كۆڭلەك، ئاتا ـ ئانىسىدىن ئۇيىلىش قاتارلىقلارنى تراگېدىيىلىك داستان سەھىپىسىگە سىڭدۈرگەن. مىللىيلاشتۇرۇش داستاندا مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ زىچ بىرلەشكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، مەزمۇن يېتەكچى رول ئوينايدۇ. روشەن مىللىي ئالاھىدىلىك-نى شەكىللەندۇرۇش ئۈچۈن، مىللىي خاراكتېرنى سۈرەتلەپ بېرىشكە ۋە ئۇنى يارىتىشقا

ھەمدە بۇ خىل خاراكتېرنى شۇ مىللەتنى باشقا مىللەتلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس خاراكتېر قىلىپ سۈرەتلەپ بېرىشكە ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر. خۇددى گېگىل ئېيتقاندەك: باشقا بىر مىللەتتىن ئەمەس، دەل شۇ مىللەتتىن بولغان پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازىدىكى ئايرىمىلىق ئارقىلىق ئومۇملۇقنى، خاسلىقنى ئىپادىلەش ئارقىلىق شۇ مىللەتنىڭ ئورتاقلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىش لازىم.

زىيائىنىڭ بۇ داستاندىكى پېرسوناژلار خاراكتېرىدە قويۇق مىللىي خاراكتېر بار. ۋاموق تۆۋەن قاتلام ئائىلىدىن كېلىپ چىقىشى بىلەن ھېسابلاشماي كىشىلەر يوشۇرۇن قاراشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدىغان مەلىكىگە ئاشىق بولىدۇ. بۇنىڭ ئۆزىلا ۋاموق خاراكتېرىدىكى شىجائەت. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ خىل جاسارىتى بىلەن سۆيگۈ - مۇھەببەت ئالدىدا گاداي بىلەن شاھ باراۋەر دېگەن ئىدىيىۋى بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقتى. كەڭ نامرات، تۆۋەن قاتلام يىگىتلەرنىڭ ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىرادىسىنى نامايان قىلدى. ئۇزرا ئاق سۆڭەك قىز بولۇپ تۇرۇقلۇق، كىرچىنىڭ كېلىنى بولۇشتىن باش تارتمايدۇ. مۇھەببەتنىڭ ھەممىنى يېڭەلەيدىغان سېھرىي كۈچىگە باش ئېگىدۇ. فېئودال تەبىقىچىلىك ۋە پادىشاھ ھاكىممۇتلەق لىقنىڭ قاتتىق رامكىسى ۋە توسقۇنلۇقىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. ۋاموق بىلەن ئۇزرادىكى بۇ خىل جاسارەت فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى بۇ قارىمۇقارشى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ ئۆز مەۋقەلىرىدىن ھېچبىر قورقۇش ھېس قىلماي بۇرۇلۇش ياساپ، ئورتاق غايە ئۈچۈن بىرلەشىنى ئارزۇ قىلىشى يۈكسەك گۈمانىستىك روھنىڭ تاك شەپىقىدەك كۆزنى قاماشتۇرىدىغان لىقتىن بېشارەت بېرىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەدىئىي ئىجادىيەت ساھەسىدە چولپاندەك پارلىغان خەلقچىل ئائىر زىيائى ئۆزىنىڭ ئەگرى - توقاي جاپالىق ھايات مۇساپىسىدە ئوبىېكتىپ دۇنيانىڭ ھەزى تۈگۈنلىرىنى يېشىشكە ھەرىكەت قىلدى. ئىدىيىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تۇرمۇشنى تېخىمۇ ئىنچىكە كۆزىتىدىغان بولدى. نەزەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. ئۇ تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئىجتىمائىي بىلەن ئىجاد قىلدى. ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەسەرلىرىدە، بولۇپمۇ «ۋاموق ۋە ئۇزرا» داستاندا ۋاموق، ئۇزرا قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىپ بىر دەۋرنىڭ تراگېدىيىسىنى ئېچىپ، كېيىنكى لەرگە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇردى ۋە ئۇلارغا چوڭقۇر ئىلھام بەخش ئەتتى.

2 - تۇردى غەرىبى

مېھنەتكەش خەلقنىڭ ئەمگىكى ۋە ھۈنەر - ماھارىتىنى قىزغىن ئىشتىياق، چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەپ ۋە مەدھىيىلەپ، ئۇنى ھەم ئەدەبىي، ھەم تەزكىرە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قىلىپ ئەكس ئەتتۇرۇشنىڭ باشلامچىلىرىدىن بولغان غەرىبىنىڭ مۇبارەك نامى ئەدەبىيات تارىخىدا تېگىشلىك ئورۇننى ئىگىلەپ تۇرىدۇ.

غەرىبىنىڭ ئىسمى تۇردۇش[1] ئاخۇن، لەقەبى غەرىبى[2] بولۇپ[3]، تەخمىنەن 1802 -

---

① تۇردۇش—تۇردى سۆزىنىڭ تەلەپپۇزدىكى بۇزۇپ ئېيتىلىشى بولۇپ، بىر خىل تىل ئادىتى.

② ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا تەخمىنەن 13 نەپەر شائىر ئۆزىگە «غەرىبى» سۆزىنى تەخەللۇس قىلغان.

③ ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت - بۇلاقتىن بىر ئوتلام» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 151 - بەت) دا شائىرنىڭ ئىسمىنى تۇردۇش موللا ئىبنى ئابدۇللا دەپ ئالغان.

1877 ـ يىللىرى كاشغەردە ياشىغان[1].

غەربىي ئۆز دەۋردە بەدىئىي ئىجادىيەت ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتتە يۈقىرى ئورۇن ئىگىلىگەن شەخس ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن كاشغەرنىڭ مەرىپەتلىك ھاكىمبېگى زوھۇرىددىننىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ۋە نىزارى، زىيائى قاتارلىق ئەدىبلەر بىلەن بىرلىكتە كوللېكتىپ ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. نەتىجىدە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىمۇ «ھېكايەتى غەرىب» («مۇھەببەت داستانلىرى») دىن ئىبارەت چوڭ ھەجىملىك كوللېكتىپ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

شائىر غەربىي ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئەدىبلىرىدىن بولۇپ، بەدىئىي ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ «غەزەللەر»، «بەھرام گۆر»، «كىتابى غەرىب» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار[2].

«غەزەللەر» «ھېكايەتى غەرىب» ناملىق كۆللىياتىنىڭ ھاشىيەسىگە غەربىي تەخەللۇسى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 41 غەزەلدىن تەركىب تاپقان[3].

«بەھرام گۆر» (1838 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن)[4] داستانىدا ئىران شائىرى بەھرام بىلەن چىنلىق سودىگەرنىڭ ئاسراندى قىزى دىلئارام ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى، جۈملىدىن تراگېدىيىلىك پاجىئەسى تەسۋىرلەنگەن. بۇ نەۋائىنىڭ «سەبئىئى سەييارە» داستانى ئاساسىدا ئىخچام قىلىپ، ئاددىي ئۇسلۇبتا مۇقەددىمە ۋە خاتىمە بېرىلمىگەن ئاساستا يېزىلغان داستان بولۇپ، شائىرنىڭ ئۆز زامانىسىغا لايىقلاشتۇرۇپ ئىشلەپ چىققان بەدىئىي ئەمگىكى ھېسابلىنىدۇ.

«كىتابى غەرىب»

بۇ شائىر غەربنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا دېھقانلار، ھۈنەرۋەن، ئىشچىلارنىڭ كىشىلىك جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىقى ۋە ھەمدەملىكى مەدھىيىلىنىپ،[5] رېئالىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ئۇلغىيىشىغا مۇھىم ھەسسە قوشقان.

شائىر كىتابىنى زوھۇرىددىن ھاكىمبەگنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە 1841 ـ يىلى يېزىپ چىققان.

تۇردى غەربىي زوھۇرىددىننىڭ تاپشۇرۇشىدىن ئىلگىرى مۇشۇنداق بىر كىتاب يېزىش توغرۇلۇق ئالدىن ئويلىغان. چۈنكى، شائىرنىڭ ئۆزى ھۈنەرۋەن ئائىلىدىن كېلىپ چىققان

---

① ئىسمى تۇرسۇن ئەپەندى يۇقىرىقى كىتابىدا يەنە تۇردى غەربىينىڭ ھىجىرىيە 1293 ـ (مىلادىيە 1876 ـ) يىلى «تەزكىرەئى خوجا ئەبۇ نەسىر ساماني»نى كۆچۈرۈپ چىققانلىقىنى ئېيتقان. بۇنىڭدىن شائىرنىڭ ئەشۇ يىللارغىچە ھايات ئىكەنلىكى ئۇقۇلىدۇ.

② شائىرنىڭ يەنە «ئەسىر ئەلىشىر (خەمسە)لىرىدىن ئىۋزۇپ ئېلىنغان بىر ھېكايەت» دېگەن ئەسىرى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنىدى.

③ ئىلمىي خادىملارنىڭ بايقىشىچە، بۇ غەزەللەر ئەسلى فۇزۇلى دىۋانىدىن تاللىۋېلىنغان ۋە ۋەزىن، قافىيە، رادىفنى ئەينەن ساقلاپ قالغان ئاساستا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلۇپ چىقىلغان. ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇش جەريانىدا ئايرىم كۆپلەت، مىسرا ۋە سۆزلەرنى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق غەزەللەرنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ۋە بېيىتىشقا تىرىشقان. غەربىينىڭ فۇزۇلى غەزەللىرىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرغاندىن كېيىن «فۇزۇلى» دېگەن تەخەللۇسىنىڭ ئورنىغا ئۆز تەخەللۇسىنى ئالماشتۇرغانلىقىنى تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ.

④ بۇ داستان 4032 مىسرا بولۇپ (بەزى نۇسخىسى 3900 مىسرا) «شاھ بەھرام»، «شاھ بەھرام ۋە دىلئارام»، «بەھرام ۋە دىلئارام» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ م. يۇسۇپىنىڭ نەشرىگە تەييارلىشى بىلەن قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1989 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

⑤ ش. ئۆمەر «XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 408 ـ بەت، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

ۋە مەلۇم مەزگىل ھۇنەر - كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان بولغاچقا، ئۇمۇ باشقا ھۇنەرۋەن - كاسىپ، دېھقانلار قاتاردا دەللال سودىگەر، قەللاپلارنىڭ، ئەمەلدار - ھاكىملارنىڭ، جازانە- خورلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ئېزىشىگە ئۇچرىغان. مۇنداق تەقدىر داشلىق، ھەمدەردلىك بىر تەرەپتىن شائىرنىڭ زۇلۇم ئىچىدە ياشاۋاتقان يوقسۇللارنىڭ نامراتلىق ئىچىدىكى تۇرمۇ- شىغا نىسبەتەن ئېچىنىش تۇيغۇسىنى ئويغاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتنىڭ سودىگەر، ئەمەلدار ۋە باشقا ھەر خىل تەبىقىلەر بىلەن ئۇچرىشىش، ئالاقە مۇناسىۋەتلىرى جەريانى، ئۇلارنىڭ خاراكتېرى، مىجەز، خۇلقىنى چۈشىنىش، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇئا- مىلە - مۇناسىۋەتلىرىدە بولۇۋاتقان ئۆزئارا رىقابەت، پايدا - مەنپەئەت توقۇنۇشلىرى ھىيلە- نەيرەڭلەرنى تونۇپ يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شائىرنىڭ زوھۇرىددىن ھاكىم ئوردىسىدا كاتىپلىققا بەلگىلىنىشى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدىن كەلگەن ئەرز - شىكايەت خەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، جەمئىيەت تۇرمۇشىدا، تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدا تېخىمۇ ھېس قىلالمىغان يېڭىچە مۇناسىۋەت، يېڭى زىددىيەت - توقۇنۇشلىرىنى چۈشىنىپ يېتىش شارائىتىنى تۇغدۇ- رۇپ بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا 1830 - يىللار ئەتراپىدا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى دۇگاڭ (دۇۋاڭ)نىڭ يارلىقى بويىچە كاشغەر شەھىرىنىڭ «تاشقى شەھەر» دەپ ئاتالغان غەربىي جەنۇب قىسمىنى سېپىل ئىھاتىسىگە ئېلىش ئىشى باشلىنىپ، بۇ ئىشقا پۈتۈنلەي دېگۈدەك دېھقانلار، ھۇنەرۋەن - كاسىپلارنىڭ جەلپ ئېتىلىشى، بۇ ئىشتا كۆپ جەبىر - سىتەم كۆرگەن دېھقان، قول ھۇنەرۋەن، كاسىپلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكى شائىرنىڭ چوڭقۇر ھېس- داشلىقىنى قوزغىغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا تۇتقان ئورنى، رولىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان.

شۇنىڭ بىلەن شائىردا تەڭسىزلىك، مۇناپىقلىق، ساختىلىق، ئوغرۇلۇق ئەۋج ئالغان، قەھەتچىلىك، نامراتلىق قاپلاپ كەتكەن قاراڭغۇ جەمئىيەت تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئىجتە- مائىي مۇناسىۋەتلەردىكى خاتا، نامۇۋاپىق ئىشلارنى تۇزىتىش ئوي - پىكرى تۇغۇلغان. شائىر ئۇنى توغرا يولغا سېلىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى ئىلىم - مەرىپەت، شەرىئەت يولى دەپ ھېسابلىغان، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ غايىسىنى قانداق ئەملگە ئاشۇرۇش توغرىسىدا ئامال ئىزدەپ يۈرگەندە زوھۇرىددىن ھاكىم جەمئىيەتتىن ئاڭلىغانلىرى بويىچە غەربىنى چاقىرتىپ، جەمئى- يىتنى ئىسلاھ قىلىش، ھۇنەرۋەن - كاسىپلارنى، سودىگەرلەرنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن ئاممىباب بىر كىتاب يېزىپ چىقىشنى بۇيرۇغان. شۇنىڭ بىلەن شائىر بىر يىل ئىشلەپ، بىر مۇقەددىمە، 32 باب، 1956 مىسرادىن تەركىب تاپقان زور ھەجىملىك شېئىرىي ئەسىرى «كىتابى غەرىب»نى يېزىپ پۈتتۈرۈپ زوھۇرىددىن ھاكىمغا تەقدىم قىلغان[1].

شائىر ئۆزىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى، كىتابنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانى توغرۇلۇق توختىلىپ، مۇنداق يازغان:

چۇ كاشغەر ئارا بار ئىدى ئەسىرى شاھ،
دىلى ئىچرە مەرغۇپ ئىمەس قەسرى جاھ.
ئۆزى كاشغەر شاھى شانى ئۇلۇغ،
ئۆلۈم خەۋپىدىن كۆڭلى ئەردى سۇنۇغ.

---

① ئا. سابىد «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، ئىككىنچى كىتاب، 2 - قىسىم، 380 - بەتلەر.

زوهۇرىددىن ئىسمى باشى ئۈزرە تاج،
زامانىدا ئەردى شەرىئەت راۋاج.
جاھان ئىچرە كۆركەن بەسى سەرگۈزەشىت،
جاھاننىڭ بىناسىنى كۆركەن شىكەست.
بار ئەردىم مەن چۈغزە ۋەيران نىشىن،
ھەمىشە ئۆلۈم ئەھلىگە ھەمنىشىن.
ئۆلۈم ئەھلىگە كەپىش بەردار ئىدىم،
جاھان ئەھلىدىن ئەسرۈ بىزار ئىدىم.
جاھان ئىچرە غۇربەتتە ھالىم تەئەب،
ئىدى تۇردى ئىسمىم غەربىي لەقەب.
دېدى تەئىلىم ئەتكىل بۇ يەڭلىغ كىتاب،
خەلايىق دىماغىغا يەتكۈر گۈلاپ.
بارى ھىرپەگەر سۆزلىرىدىن قىل تامام،
كى نەزم ئەيلىگىل ئاڭلىسۇن خاسۇ ـ ئام.
داغى ئەيلىگىل بىر نەچچە مەئىرىپەت،
شەرىئەت بايانىنى ھەم زاھىر ئەت.
جاھان ئەھلى مەككارلىق قىلمىسۇن،
ھۇنەر ئىچرە غەددارلىق قىلمىسۇن.
ھاۋا ۋە مەنىيەتنى تەرك ئەيلىسۇن،
ھەمىشە شەرىئەت يولىن ئىزدىسۇن.
سۆزۈڭ ئاڭلىبان ھىرپەگەرلەر بارى،
قەدەم قويماغاي شەرىئىدىن تاشقىرى.
بۇ يەڭلىغ ماڭا ھۆكمى قىلدى ئەمىر،
بېرىپ كۆرسىتىپ سۆزنى گويا كى پىر.
ئىشتىم بارى ئەمرى پەرمانلىرىن،
بايان ئەيلىدىم بارچە ئويغانلىرىم.
جاھان ئىچرە بولغاي كىتابى ئېجىب،
ئاڭا ئىسىم قويدۇم كىتابى غەرىب.
چۇ تارىخغە ئەيلەر ئەرسەڭ رەجۇئ،
غەرىب ئۇستىگە ئەيلەدى «مە» تولۇئە.
«غەرىب» ئىلە «مە»نى ھېساب ئەيلىگىل،
مىلاڭ ئىككى يۈز ئەللىك داغى يەتتە يىل.
زامان ئەھلى كۆرسىگىز بۇكىتاب،
بىناگاھ خاتا بولسا ئەيلەڭ ساۋاب.
خاتا كۆرسىگىز ئەيلىمەك بىزگە تەئىن،
ياساڭ ئانى كۆپ قىلماڭىز بىزگە لەئىن[1].

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 16 ـ سان، 361 ـ 362 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

«‹كىتابى غەرىب، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئىگىلەيدۇ... (ئۇنىڭدا) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەشۇ دەۋردىكى (ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى) قول سانائەت كەسىپ-لىرى گۈزەل شېئىرىي مىسرالار بىلەن تەسۋىرلەنگەن»[1].

شائىر غەربى بۇ ئەسىرىدە مۇنازىرە ئۇسۇلى ئارقىلىق شېئىرىيەتنىڭ مەسنەۋى شەكلى-دىن پايدىلىنىپ ئەينى چاغ جەمئىيىتىدىكى 32 خىل (34 خىل)[2] ھۈنەرنىڭ ۋە ھۈنەرۋەن كاسىپنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى، ئىچكى زىددىيەتلىرى ۋە خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلىدۇ. سوئال - جاۋاب شەكلى ئارقى-لىق ئەمگەك، ھۈنەر، ئادالەت، راستچىللىق، ئۆزئارا ياردەم، ئىتتىپاقلىق توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمگەك ۋە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە رولىنى ئۇلۇغلاپ ھەم يۇقىرى دەرىجىدە باھالايدۇ[3].

شائىر كىتابىدا ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، كەسىپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ھەرخىل تەبىقىلەرنىڭ بەرپا بولۇشىنى ئىلاھىي كۈچكە باغلاپ چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىنسان ئەمگىكىنىڭ ئالىيجانابلىقىنى خىسلەتلىرى ۋە مەھنەتكەشلەرنىڭ كۈچ - قۇدرىتى، ئەقىل-پاراسىتىنى ئالاھىدە كۈيلەيدۇ. بۇ ھال غەربىنىڭ خەلقچىل، ئىلغار پىكىرلىك شائىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شائىر غەربى دىنىي يوپۇق ئاستىدا ئىجاد ئەتكەن بولۇشىغا قارىماي، ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراشقا يانداشقان ھالدا پىكىر بايان قىلىدۇ، يەنى شائىر ئىنسان ھاياتىنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىر بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق ۋە دېھقانلار ئەھۋا-لىنى بايان قىلىشنى كىتابنىڭ مۇقەددىمىسى قىلىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «كىشىلەر تارىخنى يارىتىش ئۈچۈن ھايات كەچۈرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوزۇق - تۇلۇك، كىيىم - كېچەك، تۇرار جاي ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئېھتىياج چۈشىدۇ. شۇڭا بىرىنچى تارىخىي پائالىيەت مۇشۇ ئېھتىياجلارنى قاندۇرىدىغان ماددىي ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ» («نېمىس ئىدېئولو-گىيىسى») شائىر غەربىمۇ كىشىلەرگە ئوزۇق - تۇلۇك يەتكۈزگۈچى دېھقان توغرىسىدا ئالدى بىلەن سۆز باشلاپ مۇنداق يازغان

سېچىپ دانە ئادەم كېلىپ ئول زامان،
كى ئەۋلادىغا كەسىپ ئېتىپ بەردى نان.
سەبەپ ئەيلابان رىزىق يولىن ئېچىپ،
زېمىن سەتھىگە سۇ ۋە دانە سېچىپ.
يانا ئەيلىدى باغ ۋە بوستانلار،
كى پەيدا قىلىبان گۈلىستانلار.
تېرىپ ئۈندۈرۈپ نەچچە ئەشجارىنى،

---

① لىۋزىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىككىنچى قىسىم، 1060 - 1063 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

② ئوتتۇرا ئەسىردە شەھەرلەر 32 خىل ھۈنەرۋەنگە ئىگە بولسىمۇ شەھەر ھېسابلانمايتتى.

③ ۋ. غوپۇر، ئە. ھۈسەيىن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تېزىسلىرى» 954 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىلى نەشرى.

١

كى پەيدا قىلىپ بەلكى ئەنھارىنى،
زېمىننىڭ يۈزىن قىلدى جەننەت مىسال،
چۈ ھۈشۈ تويۇر تاپتى ئاندىن ناۋال.
كى دېھقانچىلىق ئىلمى بىزگە نېسىپ،
تەۋەككۈل بىلە يەرنى يىرتىپ تېرىپ.
زىرائەت قىلىپ ئانچە مېھنەت بىلە،
ھوسۇلىن ئېلىپمىز مۇشەققەت بىلە.
زىرائەت ئىشىدا رېيازەت قىلىپ،
رېيازەت ئىشىدا زىرائەت قىلىپ.
تېپىپ بەھر بىزدىن كى شاھۇگەدا،
ناۋا تاپقۇسىدۇركى ھەر بىناۋا.

مەلۇمكى، ئوزۇق بولمىسا، مەيلى شاھ، مەيلى گادايۋ ھەم ئۇلارنى ئۈيۈشتۈرغان جەمئىيەتمۇ بولمايدۇ. بۇ شائىر ئوتتۇرىغا قويغان مەركىزىي مەسىلە ئىدى. شائىر دېھقانچىلىق كەسپىنىڭ ئەھمىيىتى، دائىرىسىنى ئىخچام، ئەمما خېلى تولۇق ھالدا تەسۋىرلەپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا بولغان مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى يىغىنچاق ھالدا ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

«كىتابى غەرىب» دا دېھقاندىن قالسا مۆتىبەر ئورۇندا قويۇلۇپ تەسۋىرلەنگىنى تۆمۈرچىدۇر. شائىر داستانىنىڭ ئىككىنچى قەھرىمانى قىلىپ تۆمۈرچىنى تەسۋىرلەپ، ئۇنى «دېھقانىنىڭ ئەڭ يېقىن يارەمچىسى»، «ئۆز ھۈنىرى بىلەن بارچە ئىنسانىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچى» دەپ قىزغىن تەرىپلەيدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ئەينى چاغدا تۆمۈرچى ياسىغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىسىز تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان يەنە بىر مۇھىم مەسىلە شۇ دەۋر جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي ئاممىسى بولغان قول ھۈنەرۋەن ۋە دېھقانلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشى مەسىلىسى. بۇ مەسىلىدە 32 خىل ھۈنەرۋەننىڭ قويغان سوئاللىرىغا خىشچىنىڭ بەرگەن جاۋابى شەكلى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ. بۇ جايدا شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، شۇنچىلىك مۇھىم ۋە سالماق بولغان پەلسەپىۋي پىكىرلەرگە خىشچىنىڭ جاۋاب بېرىشكە تاللاش ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك. چۈنكى، ماركسىزملىق سىنىپىي تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە تەركىبىگە كىرىدىغان 32 خىل ھۈنەرۋەن ئىچىدە، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، خىشچى، ئەڭ تۆۋەن قاتلامدا تۇرىدىغان، كېيىن پەيدا بولغان پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئالدىنقى ئەجدادى دېيىشكە بولىدۇ. شائىر بۇ نۇقتىنى خىشچىنىڭ شەخسىيەتسىزلىك جەھەتتە باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، ئۆز زامانىسىنىڭ دۇنيا قارىشىدا يۇقىرى ئورۇننى ئىگىلىشىنى، ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق سەزگەن بولسا كېرەك[1].

غەربىنىڭ داستانىدا يۇقىرىقى ھۈنەرۋەنلەر ئوبرازىدىن كېيىن زەرگەر، ياغاچچى، بابكار، سودىگەر، ناۋاي، قازانچى، مىسكەر، جۇۋىچى، تامچى، موزدوز، زىلچىچى (گىلەم-

① ش. ئۆمەر «XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، 1 - قىسىم، 428 - 429 - بەتلەر.

چى — خالۋاب) ، ئۇشتىمگەر ، بويياقچى ، سەرراج ، باسماچى ، تۇگمەنچى ، جۇۋازچى ، قاسساپ ، باققال ، ئەبرىشىمكار ، تاۋاقچى ، سىرچى ، شالگەر ، بورىچى ، كىگىزچى ، سوپۇنچى ، قۇرچى ، ساتىراش ، ئاتقۇچى ، زەيتاپ ، كۆنچى ، خىشچى قاتارلىق ھۈنەرۋەنلەر توغرىسىدا ئايرىم - ئايرىم توختىلىدۇ .

شائىرنىڭ بۇ داستانى ئەدەبىي قىممەت جەھەتتە رېئاللىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ ، ئىلغار ۋە سالماق ئىدىيىنى مۇكەممەل ۋە پىشقان بەدىئىي ئەسەر شەكلىگە كىرگۈزۈش ئالاھىدىلىكى بىلەن ئاھمىيەتلىك بولۇپ ، كەسىپلەر مۇنازىرىسى شەكلىدە يېزىلىپ ئۇتۇقلۇق چىققان ئەسەر . ئۇ ئىجتىمائىي قىممەت جەھەتتە بولسا XVIII - XIX ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆگىنىشتە ئاھمىيىتى بار .

شائىرنىڭ ئەمگىكى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىجتىمائىيلاشقان بىر جەمئىيەتنىڭ بولۇشىنى چىن قەلبىدىن ئۈمىد قىلغانلىقى بىلەنمۇ قەدىرلىكتۇر . غەربىي داستاندا كىشى كىشىنى ئەزمەيدىغان ، ھەرخىل تەبىقە - كەسىپلەر بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىپ ، ئۆزئارا تەڭ تەرەققىي قىلغان ، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك بولمىغان ، ئەمگەك - مېھنەت ۋە ئەمگەكچى ، كاسىپلار قەدىرلەنگەن بىر جەمئىيەت بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان . بۇ ئىجتىمائىي ئىدىيە تەرەققىيات تارىخىنى ئۆگىنىشتىكى بىر تەرەپ ، ئەلۋەتتە .

§ 5 . ئابدۇرېھىم نىزارى

1 - ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىدا رېئالىستىك ئەدەبىياتنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرۈپ ، چوڭ شۆھرەت قازانغان شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى (? 1797/8 - ? 1880/1)[1] كاشغەردە تۇغۇلۇپ شۇ يەردە ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان .

ئابدۇرېھىم ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن كېيىن دەسلەپتە دىنىي مەكتەپلەردە (كونا مەكتەپ) ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقىرىدۇ . كېيىن كاشغەردىكى «خانلىق مەدرىسە» كە ئوقۇشقا كىرىدۇ . ئۇ بۇ يەردە ئالدى بىلەن ئۆز ئانا تىلى — ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق ئۆگىنىۋېلىپ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، يەنە ئىسلام - ھېكمەت يولىدا پەللىگە چىقىش ئۈچۈن تىل ئۆگىنىشنىڭ ئاھمىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ ، ئەرەب ، پارس تىللىرىنىمۇ قېتىرقىنىپ ئۆگىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئەرەب ، پارس ئەدەبىياتى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ . نىزارىنىڭ ئىگىلىگىنى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىدى . نىزارى مەدرىسە ئوقۇپ يۈرگەندىن باشلاپلا شېئىر يېزىشقا باشلىغان ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىنى ئىگىلىگەن . 1831 - يىللىرى زوھۇرىددىن ھاكىم نىزارىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئىقتىدارىنى

---

① شائىرنىڭ ياشىغان يىللىرى ۋە يۇرتى ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا قىياس بويىچە ھەر خىل ئېلىنغانىدى . ئاتاقلىق ئۆلۈما ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم شائىرنىڭ ھاياتىغا دائىر ئىزدىنىشلەردە بولغان ۋە «ئەنجانلىق» ناملىق بىر شېئىرىنى ساقلىغان . بۇ ماتېرىياللارنى 1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋەلىگە بەرگەن . مۇشۇ ماتېرىيالغا قارىغاندا نىزارى ھىجرىيە 1211 - (مىلادى 1796 - 1797) - يىلى كاشغەرنىڭ تازغون يېزىسىدا تۇغۇلۇپ ، ھىجرىيە 1298 - (مىلادى 1880 - 1881 -) يىلى كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە تەۋە ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئېكىساق كەنتىدە ۋاپات بولغان . دېمەك ، بۇ مۇھىم بىر ماتېرىيال بولسىمۇ ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىپ كۆرۈشنى چەتكە قاقمايدۇ .

ھاپقاپ، ئۇنى ھاكىمبەگ مەھكىمىسىنىڭ كاتىپلىق (مىرزىلىق) خىزمىتىگە تەينىلەندى. نىزارى ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە قىزىقىدىغان، خېلى ئىلغار قاراشقا ئىگە زوھۇرىددىن ھاكىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كاشغەردە بىر كىچىك ئەدەبىي كۇرۇژۇك (كاتىبات ئىشخانىسى) تەشكىللەندى[1]. بۇ كۇرۇژۇكقا شائىرنىڭ زامانداشلىرىدىن — غەربىي، زىيائى، سەبۇرى(؟) قاتارلىق شائىر، تارىخچى، ئالىم، سەنئەتكار، رەسسام، خەتتاتلار قاتناشتى ۋە قىزغىن پائالىيەت لەرنى ئېلىپ باردى. ئۇلار بىر تەرەپتىن، تەرجىمە بىلەن شۇغۇللىنىپ ئەرەب، پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇشتۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىپ بەس - بەستە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

ئۆز زامانىسىدا بىلىملىك ۋە دانا ھېسابلانغان يۇقىرى ئىقتىدارلىق نىزارى زوھۇرىدىن بەگكە ئىجابىي جەھەتتىن زور تەسىر كۆرسەتكەن. نىزارى زىيائى بىلەن بىرلىكتە، زوھۇرددىن ھاكىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كاشغەردە بىر كىچىك ئەدەبىي كۇرۇژۇك (كاتىبات ئىشخانىسى) تەشكىللەندى. بۇ كۇرۇژۇكقا شائىرنىڭ زامانداشلىرىدىن — غەربىي، زىيائى، سەبۇرى(؟) قاتارلىق شائىر، تارىخچى، ئالىم، سەنئەتكار، رەسسام، خەتتاتلار قاتناشتى ۋە قىزغىن پائالىيەت لەرنى ئېلىپ باردى. ئۇلار بىر تەرەپتىن، تەرجىمە بىلەن شۇغۇللىنىپ ئەرەب، پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇشتۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بېرىپ بەس - بەستە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

ئۆز زامانىسىدا بىلىملىك ۋە دانا ھېسابلانغان يۇقىرى ئىقتىدارلىق نىزارى زوھۇرىدىن بەگكە ئىجابىي جەھەتتىن زور تەسىر كۆرسەتكەن. نىزارى زىيائى بىلەن بىرلىكتە، زوھۇرددىن بەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن تۇرپانغا بېرىپ، تۇرپان ۋالىسى ئەپرىدۇننىڭ ئوردىسىدا بىر مەزگىل تۇرىدۇ ۋە شۇ يەردە داۋاملىق يوسۇندا بەدئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ قېتىمقى سەپەرگە ۋە كوللېكتىپ ئىجادىيەتكە غەربىمۇ قاتناشقانلىقى مەلۇمدۇر. ئۇلار 1841 ـ يىلىدىن 1842 ـ يىلىغىچە تۇرلۇك ھەجمدىكى 39 پارچە ئەسەرنى[2] ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان «ھېكايەتى غەرىب— غەربىلار ھېكايىتى» (بۇ تۇپلام «مەجمۇئات»، «ھېكايىتى ئۇششاق»، مۇھەببەت داستانلىرى» دەپمۇ ئاتىلىپ كېلىنمەكتە) نامىلىق كۇللىياتنى بارلىققا كەلتۈرگەن.[3][4] ئابدۇرېھىم بۇ كۇللىياتنى يېزىش، تۈزۈش ئىشلىرىغا باشلامچىلىق بىلەن كۆپ كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ بىر قانچە خىل قول يازما نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھازىر ئا. نىزارىغا تەئەللۇق دەپ قارالغان مۇھىم ئەسەرلەر تۆۋەندىكىچە: «مۇقەددىمە»[5]، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «زادۇن نەجاد»، «رابىئە ۋە سەئىدىن»[6]، «ھېكايەتى غەرىب»[7] «شەيخ سەئىدى شىرازى ھېكايىتى داستانى»، «مۇخەممەسلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار[8].

بەزى ئىلمىي خادىملار نىزارىنى نەۋائى كۇللىياتىنى كۆچۈرگەن دەپ قارايدۇ ھەم 1824 ـ 1830 ـ يىللىرى كاشغەردە كۆچۈرۈلگەن بۇ ئېسىل كۇللىياتتا قەيت قىلىنغان «ئابدۇرېھىم مۇھەممەد پازىل كاشغەرى ئوغلى»، «بەندەئى زەئىب، ئاجىز ئابدۇرېھىم» دېگەن ئىمزالارغا قاراپ بۇ دەل ئابدۇرېھىم نىزارى دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر ئابدۇرەھىم مۇھەممەد

---

① بۇنى بىر ئىستىخپىلىك تەشكىل دەپ چۈشىنىش لازىم.

② بۇنىڭ ئىچىدە 14 پارچىسى لىرىك ئەسەر.

③ كۇللىياتقا 18383 بەيىت، 36766 مىسرا شېئىر كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭغا يەنە نىزارىنىڭ 37 مۇخەممەس، غەزىلنىڭ 39 مۇخەممىسى كىرگۈزۈلگەن. (بەزى مەنبەلەردە جەمئىي 39321 مىسرا دېيىلگەن)

④ توپلامنىڭ لېنىنگراد نۇسخىسى 1849 ـ 1850 ـ يىللىرى تۈزۈلگەن.

⑤ «مۇقەددىمە»، نىزارى بۇ ئەسەرنىڭ ماۋزۇ قويمىغان، 1985 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «نىزارى داستانلىرى» دا شۇنداق ماۋزۇ بىلەن ئېلان قىلىندى.

⑥ «رابىيە ۋە سەئىدىن» نىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىدە ئوخشىمىغان قاراشلار بار. بەزى بىر قاراشتا ئۇنى زىيائى يازغان دېيىلىدۇ.

⑦ «ھېكايەتى غەرىب» نامىلىق كوللېكتىپ توپلامنىڭ ئىچىدە ئايرىم بىر داستانمۇ مۇشۇنداق نام بىلەن ئاتالغان. («بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)

⑧ يۇقىرىقىلاردىن باشقا «دىيارى ئىمام» («قەشقەر ئەدەبىياتى»، 1983 ـ يىللىق 1 ـ سان)، «نەقىل ۋە تەمسىللەر»، «پەند-نەسىھەت ۋە ئىشقىي مۇھەببەت ھەققىدىكى پاچىلار»، «مۇناجاتلار»، «مەۋزىلەر» (نەسىھەتلەر)، «زوھۇرىددىن ھېكمىنىڭ بۇيرۇتمىسى»، «كىتابىنىڭ تەرىپى ۋە ماۋزۇلىرى ھەققىدە»، «بەيان» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

پازىل كاشغەرى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىنى بىر ئادەم دەپ چۈشىنىشكە پاكىتلار ئازلىق قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ خۇلاسىسىنى چىقىرىش ئۈچۈن كەلگۈسىدە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن ئابدۇرېھىم نىزارى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەدەنىي ھاياتنى چوڭقۇر كۆزىتىپ، يۇقىرى غايىۋى، بەدىئىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن، ھەجىم جەھەتتىمۇ، نەۋائىدىن كېيىن زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن داڭلىق شائىر بولۇپ سانىلىدۇ[1]. ئاخىرىدا يەنە شۇ نەرسە- نى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، يېقىنقى تەكرار تەكشۈرۈشلەردە «رابىئە ۋە سەئىدىن» نىڭ ئابدۇرېھىم نىزارىغا تەئەللۇق ئەسەلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە «ھېكايەتى غەرىب»گە كىرگۈزۈلگەن «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «ھېكايەتى غەرىب» («غېرىبلەر ھېكايىتى» كۆللىياتىنىڭ ئىچىدە يەنە شۇ ناملىق ئايرىم بىر داستان ئورۇن ئالغان) تەۋەلىكىنى يەنىمۇ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدىغانلىقى دەسلەپكى قەدەمدە سۆزلەندى- مەكتە[2]. [3][4]. بۇ ھەقتە بىز كەلگۈسىدىكى تېخىمۇ ئېنىق يەكۈننى كۆتۈپ، بۇ دەرسكە ۋاقىتلىق بۇ داستانلارنى ئا. نىزارىغا تەۋە قىلىپ تۇردۇق.

2 ـ ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ داستانلىرى

1. «پەرھاد ۋە شېرىن»

«پەرھاد ـ شېرىن» داستانى — پەرھاد بىلەن شېرىننىڭ ئىشقىي مۇھەببەت پاجىئەسىگە

---

① بەزىلەر نىزارى ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇدەررىس بولغان دەپ قارىشىدۇ.

② ئا. سابىد «ئۇيغۇر مۇھەممەت داستانلىرى، توغرىسىدا يېڭى مۇلاھىزە» (ئىلمىي ماقالە تېزىسى، مىڭ مەتبەئەلىك نۇسخا. 1994 ـ يىلى 11 ـ ئاي)

③ بۇ داستانىنى ئابدۇرېھىم نىزارىغا تەۋە قىلىشىمۇ ئاساسسىز قاراش ئەمەس. بۇنىڭغا مۇنداق بىر پاكىتمۇ بار. مەرھۇم شائىر ئەھمەد زىيائى 1930 ـ يىللاردا كاشغەردە ئابدۇرېھىم نىزارى تەخەلۇسىدىكى «رابىئە ۋە سەئىدىن» داستانىنىڭ بىر قول يازمىسىنى كۆرگەن، ئەمما بۇ نۇسخا كېيىنچە يوقىلىپ كەتكەن. شۇنىڭغا قارىغاندا ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ، زىيائىمۇ ئوخشاش ماۋزۇدا داستان يازغان بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق ئوخشاش بىر ماۋزۇ ھەم ئوخشاش ۋەقەلىكنى ئاساس قىلىپ بىر قانچە ئاپتورنىڭ ئەسەر يېزىشى تارىختا كۆرۈلگەن ئەھۋال.

④ سابىق س س س ،پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد شۆبىسى قول يازمىلار بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان «ھېكايىتى غەرىب» («مۇھەببەت داستانلىرى») تە ئىمزا قويۇلمىغاچقا مۇنداق ئەسەرلىرى بار: 1) «تالىپ ھەققى ئۆز نەپسى بىرلە نىزاھ مۇخالىفەت تەرىقىن تۇتماقى»، 330 مىسرا. «پەندى نەسىھەت» (نەپسە ھەققىدە)، لەيلى ـ مەجنۇن تەمسىل قىلىنىدۇ. 2) «ئىشقىدىن ۋاقىئات»، 68 مىسرا، ئىشقىنىڭ شەرتلىرى. 3) «نەشتەئەل ھەززەت نەبىئى سەللى ئاللا ئەلەيھا سەلەم» (نەقىل، مەنسى «پەيغەمبەر مۇپەتلىرىنى مەدھىيىلەش») قىسقىچە مەزمۇنى رەسۇللىلا- نىڭ مۇپەتلىرى. 4) «مۇناجات بەدەرگاھى قازىيەل ھاجەت»، 62 مىسرا، قىسقىچە مەزمۇنى تۆبە ـ نىياز، گۇناھتىن كەچۈرۈم سوراش. 5) «فىرەست كىتاب»، 30 مىسرا. بۇنىڭدا توپلامغا كىرگەن ئەسەرلەرنىڭ تىزىمى بېرىلىدى. 6) «ھەزرىتى سۇلتان ئەھمەد كەھب»، «نەقىل، 30 مىسرا. 7) «ھەزرىتى سۇلتان قۇتلۇق قاراخان»، نەقىل، 81 مىسرا (ئۇنىڭ قەبرىسى تۇرپاندا دەپىلىدۇ). 8) «ھەزرىتى زەئىدى ۋاقىقاس»، نەقىل، 48 مىسرا، (ئۇنىڭ قەبرىسى تۇرپاندا دەپىلىدۇ). 9) «زىكرىيا، يەھيا، جىرجىس، يۇسۇق، ئەلى، ھۈسەين، مۇسەيىن، سياۋۇش ئۇلۇملىرى ھەققىدە»، تەمسىل، بۇ بابتا ئاداۋەت بىلەن پىتنىنى قارىلايدۇ. 142 مىسرا. 10) «ئۇلۇمنىڭ بەرھەقلىقى». (ئىلمىي خادىملار ۋاقىتلىق قويغان ئىسىم)، 44 مىسرا، ئۇنىڭدا كىشىنىڭ بىر ياخشىلىق قالدۇرۇشى ھەققىدە سۆز بولىدۇ. 11) «ئەسمە ھېكايىتى»، 23 مىسرا، بۇنىڭدا ئەسمە دېگەن سوپى كىشىنىڭ مۇھەببىتى «يوشۇرۇن قىلىش كېرەك» دېگەن چۈشەنچىسى مىزاق قىلىنغان؛ 12) «نەۋائى (خەمسە) دىكى مەجنۇن ھېكايىتىگە تەھرىر»، 28 مىسرا، بۇنىڭدا لەيلىنىڭ مەجنۇنغا يازغان نامەسى، مەجنۇننىڭ ئۆزىنى ھالاك قىلىشىدىن ساقلاپ قالغانلىقى مەسىلىسى سۆزلىنىدۇ. ئىلمىي خادىملارنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، نەۋائى «خەمسە» سىدە بۇ ئېپىزوت يوق ئىكەن؛ 13) «ئايا دىكا-دىكالىك ناۋا تاۋۇشقان» ، مەسەل، (بۇنىڭغا ماۋزۇ قويۇلمىغان)، 48مىسرا؛ 14) «مۇناجات»، 26 مىسرا، بۇ تۆبە نىياز ـ گۇناھتىن كەچۈرۈم سوراشقا بېغىشلانغان؛ 15) «راست بىلەن يالغانچىلىق» — پەند ـ نەسىھەت، 118 مىسرا، ئۇنىڭدا راست بىلەن يالغانچىلىق كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىسى بىلەن شەرتلىرى سۆزلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى نىزارى قەلىمىگە تەئەللۇق بولۇشى مۇمكىن. [بۇ مەلۇمات ب. ئەرشىدىنوۋنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ئىجادىيىتىدە داستان ژانىرى» دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى. قازاقىستان «نايكا» (پەن) نەشرىياتى، 1988-يىلى نەشرى]

بېغىشلانغان. پەرھاد چىنلىق شاھزادە، ئۇ بىلىم ۋە ھۈنەرگە قابىل، چىن مۇھەببەتكە سادىق، مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنى، خەلقچىللىق بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىكنى بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان، قەھرىمانلىق ۋە جاسارەتلىك ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرگەن، ئادالەت، خەلقلەر دوستلۇقى، يەنى ئىنتېرناتسىئونالىزملىق ئاڭغا ئىگە بولغان، ياۋۇزلۇق، مۇتەئەسسىپلىك قىلمىقلارغا قارشى كۈرەشچان كىشى قىلىدىغان يۈكسەك ئوبراز.

پەرھاد يارقىن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بىر يېگانىتۇر، يەنى تەخت ۋارىسى بولغان پەرھاد باشقىلار ئارزۇ قىلىپ ئىنتىلىدىغان ھەممە نەرسىگە ئېرىشكەن، يەنى مال ـ دۇنيا، ھوقۇق، ئورۇن، ئالىي نەسەب قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا سەلتەنەت ۋە شان ـ شەرەپ بەخش ئېتەلەيدۇ. لېكىن بۇنىڭ ھەممىسى پەرھادقا نىسبەتەن ئېيتقاندا خۇددى تۇمانغا ئوخشاش. ئۇ شاھ ئاتىسىدىن قالغان مىراسىتىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى كۆرسىتىشنى خالىمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر جۈپ قولى ئارقىلىق ئەتە ئۈچۈن گۈزەل مەنزىرىلەرنى سىزىشنى ياقتۇرىدۇ. ئۇنىڭ تەۋرەنمەستىن ئىزلىگىنى پەقەت ئۇ ئۆزى ياراتقان گۈزەل ئەركىن تۇرمۇش. بۇ خىل تۇرمۇش مۇھەببەتنىڭ ۋە مۇھەببەت ئۇرغۇتقان ھاياتىي كۈچنىڭ ھەم ئەركىن ئىرادىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر. پەرھاد مۇشۇ خىل ئىسيانكار خاراكتېرى بىلەن خەتەرلىك مۇھىتقا كىرىپ قالغان. چۈنكى، پەرھاد مۇھەببەتنى ئۆز روھىنىڭ تۇۋرۇكى ۋە ھاياتىنىڭ ئۇمىدى، تەۋرەنمەس ئېتىقادى قىلغان. ئۇ ئۆز قىممىتىنى خىيالى، ساپ روھى دۇنياغا ئاتىۋەتكەن. شۇنداقلا ئاشۇ ئۇمىدلىك، ئەمما غايىبانە مۇھەببەت ئۈچۈن ئۆز مەملىكىتىدىن ئايرىلىدۇ. بارلىق ماددىي ئىشرەتلەردىن ۋاز كېچىدۇ، چۈشىدە ئايان بولغان غايىۋى ۋىسالىنى جان تىكىپ ئىزدەيدۇ. بۇ خىل قەتئىي ھالدا «ئۆزلىك»نى ساقلاش تىرىشچانلىقى ئۇنىڭ تۇرمۇش يولىنى مۇشەققەتلىك قىلىۋېتىدۇ.

پەرھاد رىيازەت چەككەن بولسىمۇ ئەقىل ۋە باتۇرلۇقى ئارقىلىق ئۆز قىممىتىنى ئەملىگە ئاشۇرىدۇ. لېكىن ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مۇھەببىتىنى ئەملىگە ئاشۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن قاتتىق ھەسرەتلىنىپ، ئۆزىنى مۇھەببەت دېڭىزىغا تاشلىغاچقا، پەقەت ئۇنىڭدىن چىققان ئەكس سادا ئۇنى قۇتۇلدۇرالايتتى. ئەپسۇسكى كېچە ـ كۈندۈز تەلپۈنۈپ ئىزلىگەن شېرىنىنى تېپىپ مۇھەببەت لەززىتىنى سۈرمەكچى بولغاندا بەختكە قارشى جاھاننى ئوت يولقۇنى قاپلايدۇ. ئۇرۇشتا ئۇ جادۇگەر مومايىنىڭ پىتنە ـ پاساتىغا ئىشىنىپ شېرىنىنى ئۆزى ئۈچۈن جېنىنى ھالاك قىلدى دەپ قارايدۇ. ئۇ ئەمدى ئۆز ھاياتىنىڭ ئەمىيىتىنى يوقاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ بېھىستون تېغىدا شېرىن ئۈچۈن ئۆلۈۋالىدۇ.

بۇ تراگېدىيە قارىماققا ئادەتتىن تاشقىرى تاسادىپىيەك تۇيۇلىدۇ. دەرۋەقە پەرھادنىڭ ئۆلۈمى كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. مۇبادا ئۇ ھۆكۈم قىلىشتا خاتالاشمىغىنىدا شېرىنىنىڭ ۋەسلىگە يېتىپ ياشىغان بولاتتى ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ ئەنە شۇنداق تەرسالىق بىلەن مۇھەببەتنى قوغلاشمىغان بولسا، پۈتمەس ـ تۈگىمەس بايلىقلارغا ئىگە بولاتتى. ۋەھالەنكى، تراگېدىيە شائىرى بىزدىن بۇنى سەۋدالىق ۋە تاسادىپىي ۋەقە كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قارىماسلىقىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. گەرچە پەرھاد مۇھەببەت سەۋەبىدىن مۇئەييەن ئەسەبىيلىك (سەۋدالىق) ھالىتىدە ھېسسىياتىنىڭ قۇلىغا ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن باشقا بىر تەرەپتىن پۈل ۋە ھوقۇققا تۇتقان سوغۇق مۇئامىلىسى، ساختا شان ـ شۆھرەتنى مەنسىتمەسلىكى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ چېچەنلىكىنى ۋە ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ پاجىئەسى ئۇنىڭ تاللىغان يولى ۋە ئىنتىلىشى، ئۇنى رېئاللىقنىڭ كەسكىن زىددىيەت قاينىمىغا تاشلىغانلىقتىن كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ ئىزلىگىنى بىلەن رېئاللىقنىڭ ئۇنىڭغا

تاڭغىنى توقۇنۇشقان. ئۇنىڭ تەلپۈنۈپ ئېرىشمەكچى بولغىنى دەل شۇ دەۋر رېئاللىقى جېنىنىڭ بارچە چەكلىگەن نەرسىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، پەرھادنىڭ ئۆلۈمى ئۇنىڭ يېڭى ھاياتقا تەلپۈنگەنلىكىنىڭ خۇلاسىسى. ئۇ ھەرگىزمۇ بۇ تەقدىرنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ، چۈنكى ئۇ دۇنيانى ئۆزگەرتىشكە قادىر ئەمەس.

لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، بەلكىم بىز ئاللىقاچان ھېس قىلغان بولۇشىمىز مۇمكىن، مۇھەببەت خۇددى بىر خىل غايەت زور ئېنېرگىيە ھەم جەزبىدارلىققا ئىگە غايىۋى ھېسسىيات مەنزىلى سۈپىتىدە بىر تەرەپ قىلىنغان. پەرھادنىڭ كۆچلۈك ئىرادىسى بىلەن غايىۋى مۇھەببەت مەنزىلى ئوتتۇرىسىدىكى كۆچلۈك توقۇنۇش مەۋجۇت. بۇ خىل مۇھەببەت ئادەمنى تەلپۈندۈرىدۇ، بىراق ئېرىشكىلى بولمايدىغان مۇھەببەتتۇر[1].

شائىرنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانى نەۋائىنىڭ «پەرھان - شېرىن» داستانىنىڭ سيۇژېتىدىن ئېلىنغان. يەنە خەلق ئارىسىدىكى قىسسە شەكلىگىمۇ دىققەت قىلغان بولسا كېرەك. نىزارى نەۋائى داستانىغا تەقلىد قىلىش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىغا ماسلاشتۇرغان ھالدا، مەزكۇر سيۇژېتنى قايتىدىن ئىشلەپ چىقتى. شۇنداقلا، تەسۋىرى ۋاستىلىرى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، ئوبرازلار خاراكتېرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ماھارىتىنى ئىپادىلىگەن.

2. «لەيلى ۋە مەجنۇن»

«لەيلى ۋە مەجنۇن» رىۋايىتى— شەرق مۇسۇلمان ئەللىرى خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، جۇملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغىمۇ تەسىر قىلغان ئىشقىي پاجىئەلەر تەسۋىرلىنىدۇ. غان ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇنىڭ رىۋايەت، ھېكايە، داستان شەكىللىرى بار. نىزارى «لەيلى ۋە مەجنۇن»[2] داستانى ئارقىلىق پاك مۇھەببەتنى، سەمىمىي دوستلۇقنى، ھۆرلۈك، ئىنسانىي بۇرچ ۋە ئىلىم - پەننىڭ ئەۋزەللىكىنى كۈيلىگەن. بۇ داستان باشتىن - ئاخىر پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ھاياجانلىق تەسۋىرلەرگە تولغان. قەھرىمانلارنىڭ روھىي كەچۈرمىشلىرى ناھايىتى مۇكەممەل ۋە گۈزەل لىرىك كەيپىياتتا بايان قىلىنغان. نىزارىنىڭ بۇ داستانى غايىۋىلىكى ۋە يۇكسەك بەدىئىيلىكى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر. شائىر بۇ داستاننى غەزەل شەكلىدىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىققان. بولۇپمۇ قەھرىمانلارنىڭ مونولوگىيىسىنى غەزەل شەكلىدە ئىپادىلىگەنلىكى ئالاھىدە ھادىسىدۇر. نىزارى داستاندا بەدىئىي ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. ئاجايىپ ئوخشىتىش، كۆچلۈك مۇبالىغە، ھەر تۈرلۈك سۆز ئويۇنلىرى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتقا خاس بولغان ئەنئەنىۋى تەسۋىرى ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەسەر مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان، پىكىر-لەرنى راۋانلاشتۇرغان. مىسرالارنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرغان.

لەيلى ۋە مەجنۇن رىۋايىتى ئەرەب سەھرالىرىدا يۈز بەرگەن دەپىلىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىغا تارقىلىپ، يىرىك يازغۇچىلارنىڭ تەسىرلىك داستانلارنى يارىتىشقا خام ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى كۆپچىلىككە چۈشىنىشلىك. نىزارى «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىغا ئوخشاش، تەييار ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، ئۆلۈك ھالدا تەقلىد قىلىش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋرنىڭ تەقەززاسىنى، يۈرتداشلىرى-

---

① رەيھان «ئۇيغۇر مۇھەببەت داستانلىرىدىكى تراگېدىيىلىك ئالاھىدىلىك»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 - يىلى، 2 - سان، 65 - بەتلەر.

② بۇ داستان 1900 مىسرا.

نىڭ ئارزۇ - ئومىدى، قىسقىسى دەۋر روھىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن، ئەنئەنىۋى تېما «لەيلى ۋە مەجنۇن» رىۋايىتىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنى داستان ھالىتىگە كەلتۈردى. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، ئوي - پىكىرلىرىنى ۋە ھايات ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى ئىپادىلىدى. داستاندا لەيلى بىلەن مەجنۇننىڭ سۆيگۈ مۇھەببىتى ۋىسال شادلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى تراگېدىيە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ نىزارىنىڭ ياشلارنىڭ بۇنداق تراگېدىيىلىك تەقدىرى ئۈزى ياشاپ تۇرغان دەۋردىمۇ مەۋجۇت دەپ قارىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

بۇ داستاندا مۇھەببەت يولىدىكى بىر قېتىملىق ئوڭۇشسىزلىق تەسۋىرلەنگەن، شائىر مۇھەببەت، ھەسەت، ئىنسانلىق، قىساس قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھېسسىيات ئىچىدە مۇھەببەت ئۇچرىغان غايەت زور بېسىم ئارقىلىق ھاياتنىڭ بەختسىزلىكىنى ئىپادىلەپ، ئۆزىگە خاس تراگېدىيىلىك كۆزنىتىش نۇقتىسىنى نامايان قىلىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ بىر قاتار تراگېدىيىلىك داستانلىرى، جۈملىدىن «لەيلى ۋە مەجنۇن» تراگېدىيىسى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ بىر خىل يارقىن ھېسسىيات، بىر خىل مەنىۋى روھ بولۇش سۈپىتى بىلەن غايەت زور كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھېس قىلالمىغان.

بۇ داستاننىڭ مەزمۇنى كىشىلىك تۇرمۇشقا يېقىن بولۇپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش قارىشى ۋە كەچۈرمىشىدىن يىراقلاشقان جايلىرى ئاز. بۇ شائىرنىڭ تراگېدىيىگە نىسبەتەن ئۆزىگە خاس مۇستەقىل قارىشىنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شائىر ئادەتتىكى پرىنسىپلاردا تراگېدىيىنى تاسادىپىي ئوڭۇشسىزلىق ياكى ئالدىن بەلگىلەنگەن تەقدىرنىڭ نەتىجىسى دەپ قارىمای، بەلكى ئۇنى تراگېدىيىلىك ئوبرازلارنىڭ تەقدىرنى ئىنسان تەبىئىيتى بىلەن ئىجتىمائىي ئادەت ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ۋە ساپ مۇھەببەت بىلەن چىرىك فېئوداللىق تۈزۈم ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسەسىز زىددىيەتتىن ئىزلەيدۇ. بۇ يالغۇز «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانى غىلا تالىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا مۇھەببەت تراگېدىيە داستانلىرىنىڭ خېلى مۇقىملىشىپ قالغان ئالاھىدىلىكىدۇر.

3. «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»

مەھزۇن باغداتلىق سودىگەر مەسئۇدنىڭ ئوغلى، گۈلنىسا خوجا سەئىد ئىسىملىك يەنە بىر سودىگەرنىڭ قىزى ئىدى. ئۇلار ئارىسىدا ياش چاغلاردىلا مۇھەببەت رىشتىسى باغلىنىدۇ. ئەمما، تۇرمۇش ئۇلارنىڭ ئەركىن مۇھەببەت يولىدا پەيزى سۈرۈشىگە نۇرغۇن ئاۋارىچىلىك، قىيىنچىلىق، توسالغۇلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئەقلىنى تاڭ قالدۇرىدىغان، ئاڭلىسا دەماللىقتا ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان مۇشكۈلاتلار بۇ بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقلارنى ئىمتىھان قىلىدۇ. ئاقىۋەتتە، ئۇلارنىڭ ھارماي تالماي تىرىشچانلىق كۆرسەتكىنى ۋە تاسادىپىي كېلىپ قالغان پايدىلىق ئامىللارنىڭ شارائىتى تۈپەيلىدىن، ئۇلار مۇراد - مەقسىتىگە يېتىدۇ. نىزارى بۇ داستاندىكى ئاساسىي قەھرىمانلارنى جەمئىيەتتىكى ئاددىي پۇقرالار ئارىسىدىن تاللىغان. ئۇلارنىڭ كەچۈرمىشلىرى تۆۋەن قاتلامدىكىلەر باشتىن كەچۈرىدىغان ۋەقەلەر ئىدى. ئەمما، شائىر بۇنداق ئادەتتىكى ۋەقەلەرنى بەدىئىي يوسۇندا پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنى يۇقىرى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە تەسىرلىك داستان قىلىپ چىقتى ۋە مەھزۇن بىلەن گۈلنىسانىڭ مۇھەببىتىنى خۇشال بىرلىشىش بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ غايىسىنى، گۈزەل ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. داستاندا رېئالىزم بىلەن رومانتىزم قويۇق بىرلەشتۈرۈلگەن، يەنى رېئال مەسىلىرگە غايىۋى پىلان بويىچە جاۋاب بېرىلگەن. نىزارىنىڭ مەھزۇن بىلەن گۈلنىسانىڭ مۇھەببەت ھېكايىسىنى دەسلەپ قىلىپ داستان شەكلىگە

كەلتۇرگەنلىكى مەمنۇنىيەتلىك ۋەقەدۇر.

4. «رابىيە ۋە سەئىدىن»

كاشغەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يامانيار يېزا سۇبھانالار كەنتىدە كىشىلەر بىر يېرىم ئەسىردىن بۇيان زىيارەت قىلىش ۋە خاتىرىلەشنى تەرك ئەتمەي داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان «قوشماق مازار» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بىر مەقبەرە بار. بۇ XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يىرىك تراگېدىيىلىك داستان «رابىيە ۋە سەئىدىن» نىڭ باش قەھرىمانى رابىئە بىلەن سەئىدىنىنىڭ مەقبەرىسىدۇر. مەلۇمات ۋە پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا ئەينى چاغدىكى سۇبھانالار كەنتى[1] تەلۇنچۇك دەرياسىنىڭ بويىدىكى سۇيى ئەلۋەك، يېرى مۇنبەت گۈزەل بوستانلىق جاي بولۇپ (تەلۇنچۇك دەرياسىنىڭ ئېقىنى كېيىنچە ئۆزگىرىپ كەتكەن) رابىيە شۇ كەنتتىكى يەر، سۇ ئىگىسى ياقۇببای ئائىلىسىدە، سەئىدىن بولسا كەمبەغەل دېھقان ئىبراھىم ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇلار كىچىكىدىنلا بىللە ئويناپ، بىللە ئۆسكەن. ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپتە بىللە ئوقۇپ، چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتقان. ئۇلار يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان ۋە قىيامەتلىك جۇپ بولۇشقا ئەھدى قىلىشقان. ئۇلارنىڭ پاك مۇھەببىتىدىن خەۋەر تاپقان ئىبراھىم ئاخۇن ئۇلارنى مۇرادىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ياقۇببايىنىڭ ئۆيىگە ئەلچى كىرگۈزگەندە ياقۇببای تەرىپىدىن رەت قىلىنغان. ياقۇببای قىزى رابىيەنى ئۆز كەنتىگە تەۋە بولغان بايتوقاي بەگلىكىنىڭ زالىم بېگى جابىرغا بەرمەكچى بولغان. سەئىدىن مەشۇقى رابىيەنىڭ پىراقىدا مەجنۇن بولۇپ، رابىيەنىڭ ئىسمىنى زىكرى قىلغان ھالدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ياقۇببای ئاخىرى رابىيەنى جابىرغا ياتلىق قىلغان. ئەھد - پەيمانىغا ماس ھالدا جابىرغا قولىنىڭ ئۈچىنمۇ تۇتقۇزمىغان رابىيە ئۆز ئۆيىگە قېچىپ كېلىپ، سىگلىسى بىلەن سۇ ئېلىپ كېلىشنى باھانە قىلىپ ئاشقى سەئىدىنىنىڭ تۇپراق بېشى (قەبرە بېشى) غا بېرىپ، ئىچىدىكى ھەسرەت - پىغانلىرىنى تۆكۈپ، ئامراق سىگلىسىنى باغرىغا بېسىپ خوشلىشىپ، ئارقىدىن «سەئىدىن مەن ھازىرلا يېنىڭىزغا بارىمەن» دەپ، ۋارقىرىغىنىچە يۈگۈرۈپ بېرىپ، قەبرىستانلىقنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان تەلۇنچۇك دەرياسىنىڭ كاچكولىغا ئۆزىنى تاشلىغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان كىشىلەر يىغا - زارە قىلىشىپ، پالتا، كەكە، كەتمەن - گۈرجەكلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، دەريانىڭ مۇزىنى چېقىپ رابىيەنى ئىزدىگەن بولسىمۇ تاپالمىغان. يەنە بىر يىلى، يەنى ھىجرىيە 1248 - (مىلادى 1832- 1833) ئەتىياز مۇزلار ئېرىپ، توك كۆتۈرۈلگەندە رابىيەنىڭ جەستى سەئىدىنىنىڭ قەبرىسىگە يېقىنلا بىر لاي - لاتقىدىن تېپىلغان. يۇرتتىكىلەر مەسلىھەتلىشىپ، بۇلار ھايات ۋاقتىدا بىر - بىرىگە قوشۇلالمىدى. ئەمدى روھى بىر يەردە بولسۇن» دەيىشىپ، گۈزەل رابىيەنىڭ جەستىنى سەئىدىنىنىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىپ بىر جۇپ قەبرە ياسىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ مەقبەرىسى «قوشماق مازار» دەپ ئاتالغان.

قەبرە ياسىلىپ بىر يىلدىن كېيىن ئىككى قەبرە ئوتتۇرىسىدىن ئىككى تۈپ يۇلغۇن ئۇنۇپ چىقىپ، شاخ - چاتاقلىرى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ باراقسان ئۆسكەن؛ يەنە بىر يىلى بىر تۈپى قىزىل، بىر تۈپى ئاق چېچەكلىگەن، باراقسان ئۆسكەن بۇ ئىككى تۈپ يۇلغۇننىڭ شاخ چاتاقلىرى بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، ئاق - قىزىل چېچەكلەر گويا بىر تۈپ يۇلغۇندا ئېچىلغان ئىككى چېچەكتەك كۆرۈنگەن. شۇنىڭا يەرلىك

---

① بەزى ماتېرىياللاردا بۇ يەر پەيزىۋات ناھىيىسىگە تەۋە ئىدى، دەپمۇ يېزىلىدۇ.

كىشىلەر بۇ مازارنى «ئاق چاتاق مازار» دەپمۇ ئاتىغان. (مازىر يۇقىرىقى ئىككى ئىسىم تەك قوللىنىلىدۇ ھەمدە رابىيە ـ سەئىدىن مەقبەرىسى جايلاشقان مەھەللە «چاتاق مازار مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدۇ). ئەنە شۇ چاغدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە بۇ يۇرت خەلقى «قوشماق مازار» نى زىيارەت قىلىپ، رابىيە ـ سەئىدىننى خاتىرىلەشنى زىنھار تەرك ئەتمەي داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

ھەر يىلى يۇلغۇن چېچەكلىگەن مەۋسۇمدە يىراق ـ يېقىندىكى كىشىلەر بۇ يەرگە زىيارەتكە كېلىشىدۇ. ياشانغان مويسېپىتلار رابىيە ـ سەئىدىن روھىغا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلسا، ياشلار يۇلغۇنغا سۇ قۇيۇپ مەقبەرىنى سۈپۈرىدۇ. قىزىل چېچەكنى رابىيەنىڭ، ئاق چېچەكنى سەئىدىنىنىڭ سىمۋولى قىلغان ھالدا، يۇلغۇن شاخلىرىنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ، مەرسىيە قوشاقلىرىنى ئوقۇشىدۇ[1].

رابىيە ـ سەئىدىنىڭ بىز تراگېدىيىلىك ۋەقەسى ئۆز زامانىسىدىلا كاشغەر تەرەپتە خەلق ئارىسىدا كۈچلۈك زىل ـ زىلە پەيدا قىلىش بىلەن بىرگە خەلقنىڭ كۆزى، قۇلىقى ۋە جارچىسى بولغان ئەدىبلەرنىمۇ ئۆزىگە تارتقان. دەسلەپ بۇ ۋەقەلىك ھەققىدە ئابدۇجىلىل دېگەن بىر شائىر قەلەم تەۋرەتىپ، ئۇنى داستان شەكلىگە كىرگۈزگەن. لېكىن ئابدۇجىلىلنىڭ يۇرتى، داستاننى قاچان، قەيەردە يازغانلىقى توغرۇلۇق ئۇچۇر يوق[2].

بىز بۇ يەرە توختىلىۋاتقان كاشغەر شائىرىنىڭ رابىيە ـ سەئىدىن ھەققىدىكى داستانىنىڭ بىرىنچى بابىنىڭ بېشىدا مۇنداق ئەسكەرتمە بار:

خىرەد پىكرىن ھەريان رەۋانە قىلور،
بۇ يەڭلىغكى شىرىن فەسانە قىلور.
ۋەرەق ئۈزرە ئانداغ يازىپدۇر رەقەم،
مىداد جۇش ئەيلەپ چېكىپ ئون قەلەم.

بۇ شېئىرىي پارچىنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسىدا «رابىيە ۋە سەئىدىن» ۋەقەسى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغانلىقى بايان قىلىنغان بولسا، كېيىنكى ئىككى مىسراسىدا بۇ ۋەقەنىڭ ئەسلىدە قەلەمگە ئېلىنىپ بولۇنغانلىقى، شائىرنىڭ ئەشۇ نۇسخىدىن ئىلھاملىنىپ قايتىدىن بۇ داستاننى يېزىپ چىققانلىقى ئەسكەرتىلگەن.

دېمەك، شائىر «رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانىنى يېزىشقا خەلق ئارىسىدا تارقالغان «رابىيە ۋە سەئىدىن» ھەققىدىكى ۋەقەلەرنى پىششىق ئىگىلەپ، ئابدۇجىلىل يازغان «رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانىنىڭ قول يازمىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى چوڭقۇر مۇلاھىزىلەردىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بويىچە چوڭقۇر مەزمۇن، زور بەدىئىي تەسىرچانلىققا ئىگە بولغان

---

① ئۇيغۇر يىللىق قالايمىقانچىلىق ۋاقتىدا (مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى مەزگىلىدە) رابىيە بىلەن سەئىدىن «فېئودال-لىزمنىڭ ئاشىق ـ مەشۇقلىرى» دەپ ئاتىلىپ، خەلقنىڭ ئۇلارنى خاتىرىلەش پائالىيىتى «تۆت كونىلىق» سانىلىپ، مەقبەرە چېقىپ تاشلانغان. زىيارەت قىلىش، خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى مەنئى قىلىنغان. يۇلغۇنمۇ ئاساسەن قۇرۇپ كەتكەن. ئاپەتلىك يىللارغا خاتىمە بېرىلگەندىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىشى نەتىجىسىدە يۇلغۇن يېڭىۋاشتىن كۆكلەندى، چېچەكلىدى. 1985 ـ يىلى يېڭىشەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەبلەغ ئاجرىتىپ «قوشماق مازار» نى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە ئۇنى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى دەپ بېكىتتى. (ئا. ئابباس «رابىيە ـ سەئىدىن ۋە قوشماق مازار»، «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر» 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، ئۈرۈمچى).

② بۇ داستانىنىڭ بىر قول يازمىسى ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى قارىمىقىدىكى «ئەبۇرەيھان بىرۇنى» نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

«رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانىنى يارانقان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ[1].

رابىيە ـ سەئىدىن ھېكايىسىنىڭ تارىخىي ۋەقەلىكى توغرىسىدا داستاندا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن.

خىرەد چۈن تارىخ ھېسابىن دېدى،
مىگۇ ئىككى يۈز قىرىق سەككىز ئىدى.

يەنى بۇ ۋەقە ھىجرىيە 1248 ـ يىلى، مىلادى 1832 ـ 1833 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن.

داستاننىڭ يېزىلغان ۋاقتى توغرىلىق بولسا ئەسەردە:

«دەر ئېردىكى تىترەپ چۈبادى خەزان،
كى ئۆچتى «چىراغىم» نىتەي ئاھ، جان»
«چىراغىل ھورۇفىلىكى ئەھلى خىرەد،
كى تارىخىن سالىن دېمىش بەلئەدەر.»

دەپ يېزىلغان بولۇپ، شائىر تەرىپىدىن ئالاھىدە ئىشارە قىلىنغان ئەبجەت ھېسابىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ـ «چىراغىم» دىن قارىغاندا ھىجرىيە 1254 ـ (مىلادى 1838 ـ 1839) يىلى يېزىلغان.

«رابىيە ۋە سەئىدىن» ناملىق بۇ داستان رېئالىستىك خۇسۇسىيەتتىكى كۆچلۈكلۈكى بىلەن XIX ئەسىر ئەدەبىيات مۇنبىرىدە يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە تراگېدىيىلىك داستان.

شائىر رابىيە بىلەن سەئىدىنىدىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ پاجىئەلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى تىپىكلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئەينى چاغ فېئودالىزم مۇھىتىدا ياشاپ ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي ئارزۇسى ۋە مۇھەببەت ۋىسالىغا يېتەلمىگەن بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ ئۆز ئەركىنلىكى ۋە ھەققانىي ئىستىكى يولىدىكى تىرىشچانلىقى، سەلبىي كۈچلەر ـ گە قارشى كۈرەشتىكى يېڭىلمەس ئىرادىسى ۋە ئەڭ ئاخىرقى پاجىئەلىك ئۆلۈمى قاتارلىق ۋەقەلەرنى كەسكىن تراگېدىيىلىك مۇھىت ئىچىدە ئىپادىلەش ئارقىلىق ئەسەر باش قەھرىمانى رابىيە ئوبرازىنى يۇقىرى تراگېدىيىلىك قىممەتكە ئىگە قىلىپ، فېئودالىزم شارائىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئائىلە ۋە نىكاھ مۇناسىۋىتىنىڭ رەزىل ماھىيىتى ھەم خۇنۇك ئەپت ـ بەشىرىسىنى تۈپ يىلتىزى بىلەن ئېچىپ كۆرسەتكەن. شۇنداقلا يەنە تراگېدىيە قەھرىمانى رابىيەنىڭ ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي ھاياتىدا كەڭ ئومۇملاشقان نامۇۋاپىق تۈزۈم ۋە قائىدە ـ يوسۇنلارغا قارشى باشتىن ـ ئاخىر قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتىپ، ھەققانىي مەقسەت ئۈچۈن ئۆز ـ ئۆزىنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىشتىن يانمايدىغان ئۇلۇغۋار ئىرادىسىنى كۆچلۈك ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەسەردە رابىيە ئوبرازىدىكى بارلىق ئىجابىي خىسلەتلەرنى داستاندىكى پاجىئەلىك ھايات مەنزىرىسىگە قارىمۇ قارشى قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، فېئودالىزىم ئىجتىمائىي مۇھىتتا خارلانغان كەڭ ئاياللار ئاممىسىنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئىجتىمائىي ئازادلىقتىن ئىبارەت ئىنتايىن چىددىي ھەم تاقەت قىلغۇسىز مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ئۇنى دەۋر بۆلگۈچ ئىجتىما-

---

① ش. ئۆمەر «XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» 2 ـ قىسىم، 1079 ـ بەت.

ئي ئەمىيەتكە ئىگە قىلغان[1].

سىنىپىي جەمئىيەتتىكى مەرتىۋە قارىشى ھۆكۈمران سىنىپ ۋە يۇقىرى قاتلام كىشىلەر-نىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازىنىڭ ئەخلاقىي قارىشىنى قوغدايتتى. بۇ خىل قاراش ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق ۋە ئاداۋەت پەيدا قىلاتتى. بۇ خىل قارىمۇ قارشىلىق ۋە ئاداۋەت ئەينى دەۋردىكى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئېھتىياجى. بۇ خىل جەمئىيەت قۇرۇلمىسى مۇقىم خاراكتېرگە ئىگە. بۇ خىل مۇقىم قۇرۇلما كىشىلەرنىڭ ئەركىن تەرەققىي قىلىشىنى يەكلىلى بولمايدىغان توسالغۇ ۋە زىددىيەتكە دۇچار قىلاتتى. «رابىيە ۋە سەئىدىن» دىن ئىبارەت بۇ تراگېدىيىلىك داستاندا تراگېدىيىنىڭ ئەھرىمانلىرىنىڭ ئىنسانىي قۇدرىتى بېسىم ۋە بوغۇشقا ئۇچراش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىنى ئىپادىلەشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن. شۇڭا بۇ تراگېدىيىلىك داستاننىڭ ئاپتورى تراگېدىيە قەھرىمانلىرىنىڭ پاجىئەسىگە نىسبەتەن ھېسسىيات جەھەتتىن ھېسداشلىق قىلىپلا قالماستىن، جەمئىيەتكە بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ھەم ئۇنى پاش قىلىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويغان. ئۇ ئاددىي ھالدا تراگېدىيىنىڭ سەۋەبىنى تەقدىرگە باغلاپ قويمىغان، بەلكى تەقدىردىن ھالقىش ياكى ئۇنى ئۆزگەرتىش ئۈستىدە ئىزدەنگەن. بۇ ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن زور ئەھمىيەتكە ئىگە[2].

ئومۇمەن، بۇ تراگېدىيىلىك داستاننىڭ ئىچكى مەزمۇنىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، تراگېدىيە قەھرىمانلىرىنىڭ روھىي ئىنتىلىشى بىلەن تاشقى مۇھىت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ توقۇنۇشىغا ئېتىبار بىلەن قارىغان. گەرچە تەقدىر تۈيغۇسى بۇ خىل كەيپىياتقا ھامان مەلۇم دەرىجىدە ئاريلاشقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تراگېدىيىنىڭ كىشىلەرنى تېخىمۇ تەسىرلەندۈرۈشى ئۈچۈن رول ئويناپدۇ.

رابىيە داستانىدىكى باش قەھرىمان. ئۇ كىشىلىك غۇرۇرى ۋە ئەركىن مۇھەببىتى تەھدىتكە ئۇچرىغان چاغدا تەقدىرگە باش ئەگمەيدۇ. ئۇ خەۋپ - خەتەردىن قورقماي، باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلغان. ئۇنىڭ ھەرىكىتى ئالىيجاناب، كەسكىن ۋە ئۇلۇغۋار، ئۇ تەقدىرگە تەن بەرمىگەچكە ئازاب - ئوقۇبەت ۋە خورلۇققا دۇچ كەلدى. بەختكە قارشى بۇ دۇنيادىن ۋىدالاشتى. بىلىنسكىي مۇنداق دېگەن ئىدى: «كۈرەش جەريانىدا قۇربان بولغان ياكى غەلىبە قىلغاندا ئۆلۈپ كەتكەن قەھرىمانلارغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلمىز، لېكىن مۇنداق قۇربان بېرىشلەر ۋە ئۆلۈپ كېتىشلەر بولمىسا، ئۇلارنىڭ قەھرىمان بولالمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۆز بەدىلىگە ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلغانلىقىنى ھەم دۇنيانىڭ ھالقىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان مەۋجۇتلۇق قانۇنىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلمىز»[3]. ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق. رابىيە جاپا - مۇشەققەت ۋە ئازاب - ئوقۇبەتكە دۇچ كەلگەندىن تارتىپ بەختكە قارشى بولغان تراگېدىيىلىك ئاقىۋەتكە قەدەر ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئېچىنىشى ۋە ھېسداشلىقىنى قوزغاپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى ئوبرازى تېخىمۇ ئالىيجاناب، تېخىمۇ قەيسەر بولۇپ ئۆزگىرىدۇ. رابىيە كەسكىن تراگېدىيە-

---

① ئا. مۇھەممەد «تراگېدىيە ۋە «رابىيە - سەئىدىن» داستاننىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 - يىلى 3 - سان.

② رەيھان «ئۇيغۇر مۇھەببەت داستانلىرىدىكى تراگېدىيىلىك ئالاھىدىلىك»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى»، بېيجىڭ، خەنزۇچە، 1992 - يىلى 4 - سان.

③ بىلىنسكىي «ئېستېتىكا» دىكى «شېئىر تۈرلىرى»، «قەدىمكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەزەرىيىسىدىن تەرجىمىلەر»، 1962 - يىلى 3 - سان، 37 - 138 - بەتلەر، خەنزۇچە.

لىك روھقا باي بولۇپ، ئۇ شەرق مۇسۇلمان خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى تراگېدىيىلىك داستانلار-
دىكى كەم بولسا بولمايدىغان بىر تراگېدىيىلىك قەھرىمانلىق ئوبرازى.
داستاندىكى رابىيە خېلى يۇقىرى دەرىجىدىكى بەدىئىي مۇكەممەللىككە ۋە يۇكسەك
ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە ئىجابىي ئوبرازدۇر. ئۇ ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى، شۇنداقلا
ئۇنىڭدىكى تراگېدىيىلىك ئاقىۋەتنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىغۇچى شەخ-
سى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىزچىل ھالدا ئۆز ئەركىنلىكى يولىدا كۈرەش قىلىپ، ئۆزىنىڭ
ئىسيانكار، قەيسەر ۋە تىز پۈكمەس خاراكتېرى، مۇھەببەتكە سادىق، ئۆز غايىسى ۋە ئېتىقاد-
ىنى مەڭگۈ قەدىرلەيدىغان بىر قاتار گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتى ھەم ئۇلۇغۋار ھەرىكىتى بىلەن
كىتابخانلارنىڭ قىزغىن ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ. رابىيە شۇ قەدەر پاك دىل، ئەقىدىلىك
قىز بولغانلىقى ئۈچۈن فېئودالىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئەنئەنىۋى قائىدە - تۈزۈملەر-
نىڭ قاتمۇ قات ماددىي ۋە مەنىۋى كىشەنلىرىگە پىسەنت قىلماستىن، ئۆز مۇھەببىتى يولىدا
ئەركىن قەدەم تاشلاپ سەئىدىندىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئورنى ئۆزىدىن تۆۋەن بولغان نامرات
دېھقان يىگىتىنى ياخشى كۆرىدۇ، ھەتتا ئۆزىنىڭ تامامەن يوللۇق بولغان شەخسىي مۇھەببەت
ئىشلىرىغا ئاتىسى ياقۇپ ۋە باشقا سەلبىي كۈچلەر جان - جەھلى بىلەن قارشى چىققان
شارائىت ئاستىدىمۇ، ئۆزىنىڭ ساداقەتمەنلىكىدىن ئىبارەت ئېسىل پەزىلىتىنى نۇر چاقنىتىپ،
ئەقىدىسىدىن قايتمايدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆز ئاشىقى بولغان سەئىدىنىنى ئەسەردىكى پۇل، مال -
دۇنيا ۋە يۇقىرى ئىمتىياز ئارقىلىق ھەممىنى ئۆزۈمگە قارىتىۋالالايمەن دېگەن خام خىيالدا
يۇرگەن جابىردىن مىڭ ھەسسە ئەۋزەل بىلىپ، جابىرنىڭ نىكاھ تەلىپىنى ئۇنىڭ بارلىق
ھەشەمەتلىرى بىلەن بىرلىكتە قەتئىي رەت قىلىدۇ.
شائىر رابىيە ئوبرازىنى يارىتىشتا ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى توقۇنۇشنى تەسۋىرلەشكە
بەك ئەھمىيەت بەرگەن. مەلۇمكى پېرسوناژنىڭ روھىي دۇنيا زىددىيىتى توقۇنۇشنىڭ ئاسا-
سى، داستاندىكى تراگېدىيىلىك مۇھىت بولسا ئۇنىڭ شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پېرسوناژ-
لارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى زىددىيەت ئۆزگىرىشى بولمىسا، تراگېدىيىلىك داستانلاردا ئۇلار-
نىڭ ئىچكى دۇنياسىنى يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. توقۇنۇش دېگەندە ئاساسلىقى
پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى توقۇنۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ روھىي
دۇنياسىدىكى باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان زىددىيەت توقۇنۇشنى ئوبدان تەسۋىرلەپ بەرگەندە-
لا، ئاندىن ئۇلارنى ئۆزىگە خاس جانلىق خاراكتېرگە ئىگە قىلىپ يارىتقىلى بولىدۇ. تراگېدە-
يىلىك داستانلارمۇ مول ھەم مۇرەككەپ زىددىيەت توقۇنۇشى ئىچىدە داۋام قىلىدۇ.
قاباھەتلىك فېئودالىزم شارائىتىدا رابىيەگە ئوخشاش ئەركىن مۇھەببەتنى تەلەپ قىلغۇ-
چى ئوغۇل - قىزلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇراد - مەقسىتىگە يېتەلمەيتتى ياكى ئاسارەت-
لىك فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئىسكەنجىسى ئاستىدا بۇرۇقتۇم بولۇپ، ھەتتا ئېچىنىشلىق ھالدا
ھالاك بولاتتى. داستاندا، XIX ئەسىر پاجىئەلىرى ئۈچۈن تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان
مەزمۇنلۇق شەخس رابىيەنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق فېئودالىق ئاسارەتنىڭ زەئىپ
نىقابىنى مەردانىلىك بىلەن بۇزۇپ تاشلايدۇ. رابىيەنىڭ دەريادا تاشلىنىپ ھالاك بولۇشى،
ئۇنىڭ ئاجىزلىقىنى ئەمەس، بەلكى سۇنماس، پاك ئىرادىسىنى، خورلۇق ۋە ئەركسىزلىككە
قارشى شىجائەتلىك روھىنى ئىپادىلەيدۇ. ماھىيەتتە، رابىيەنىڭ ئىرادىسى ئۇنى بويسۇندۇر-
ماقچى بولغان ئىستىبدات فېئودالىزم ئىسكەنجىسى ئۇستىدىن غالىب كېلىدۇ.
ئومۇمەن، رابىيە ئوبرازى رەھىمسىز فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ روھىي ئىسكەنجىسىگە
قارشى ئورنىدىن دەس تۇرغان، ئۆز سۆيگۈسىگە سادىق، ئىرادىلىك، ئەقىللىق، ئۈياتچان،

گۈزەل قىز. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان كەم سۆزلۈك، ئاق كۆڭۈللۈك، راستچىللىق، جىگەرلىك ئالاھىدىلىكلەر مۇجەسسەملەشكەن.

«رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانىنىڭ بەدىئىيلىكى توغرىسىدا مەخسۇس توختىلىش كۆپ سەھىپە تەلەپ قىلىدۇ. بۇ يەردە پەقەت ئاساسىي ئالاھىدىلىكى توغرۇلۇقلا بىر قانچە ئېغىز گەپ قىلىپ ئۆتىمىز.

يۇقىرىدا داستان ۋەقەلىكىنىڭ تۈرمۇشتىكى رېئال ھادىسىلەردىن تاللىۋېلىنغانلىقىنى، رابىيە تارىخىي شەخس بولۇش سۈپىتى بىلەن داستاندا بەدىئىي يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەنلىكى، نەپىس تىل، قاپىيىلەر، مول تەسەۋۋۇر ۋە رەڭدارلىق تراگېدىيە ۋەقەلىكىنى ئادەتتىكى ھاياتتىن زور دەرىجىدە يۈكسەكلىككە ئىگە قىلغان.

«رابىيە ۋە سەئىدىن» دىكى تراگېدىيە قەھرىمانلىرى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەقدىرى بىر - بىرىگە تۇتاش بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە ئىگە. بۇ بىغۇبار ياشلار دۇچ كەلگەن ئازاب - ئوقۇبەت ۋە دەرد - ئەلەملەر ھەمدە ئۇلارنىڭ بەختسىز ئۆلۈمى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك قايغۇ - ھەسرىتىنى ۋە ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ. چوڭقۇر ۋە سەممىي ھېسسىيات خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت - داستانچىلار سۆيگۈ قەھرىمانلىرىنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى، قۇربان بولغانلىرىنى تەسۋىرلەپ، ناھايىتى قايغۇلۇق ھالدا كۆزلىرى- گە لىق ياش ئالغاندا، ئاڭلاۋاتقانلار ئۆكسۈگەن ھالدا ھەسرەتلىك ياشلىرىنى تۆكۈپ توختىيال- مايدىغان تەسىرلىك مەنزىرە پەيدا بولغاندا تولىمۇ يارقىنلىشىدۇ. داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ تەقدىرى كىشىلەرنىڭ يۈرەك - تارىلىرىنى چېكىدۇ. بۇ ناتىۋانلارنىڭ بەختكە قارشى ئۆلۈپ كېتىشىدەك پاجىئەلىك ئاقىۋەت كىشىلەر قەلبىنى زىل - زىلىگە سالىدۇ. «رابىيە ۋە سەئىدىن» جانلىق بىر تارىخىي داستان سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىش جەريانى ھەقىقەتەن مۇ كۈچلۈك، تراگېدىيىلىك ئېستېتىك تۈيغۇ ئۇنۇمىگە ئىگە بولغان.

شائىر داستان قەھرىمانلىرىنى تەسۋىرلىگەندە ئۇنىڭغا بىر خىل سىرلىق تۈس بەرگەن. رابىيە بىلەن سەئىدىن ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە قولىنى كۆتۈرۈپ ئەرشتىن مەدەت تىلىگەندە، ئايرىم كىشىلەر ھالقىلىق پەيتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ يول كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان كۈچلەردىن غالىب كېلىشكە يارەم بېرىدۇ، بەلكى تېگىرقىغان بۇ پېرسوناژلا- رنىڭ روھىدا بىر خىل روھىي ھالقىش پەيدا قىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە روھىي يارەم بولۇپ، تراگېدىيە قەھرىمانلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىدىن قۇتۇلۇشىغا، شۇنداقلا ئۇ تراگېدىيە قەھرىمانلىرىنىڭ مەلۇم ئەقىدىسىنى مۇستەھكەملەپ، ئاقىۋەتتە باتۇرلۇق بىلەن ئۆلۈمگە

قاراپ مېڭىشقا تۇرتكە بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئادەتتىكى ئادەملەرگە ئوخشمايدۇ.①

ئومۇمەن، «رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانى يۇقىرى ئىدىيىلىك ھەم يۇكسەك بەدئىيلىك ئاساسىغا ئىگە نادىر داستانلارنىڭ بىرى.

5. «زادۇل نەجاد»② (قۇتۇلۇنئوز ۇقلىرى)

بۇ ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈشكە بېغىشلىغان داستانى بولۇپ، 476 بەيىت (952 مىسرا) دىن تەشكىل تاپقان. شائىر كاشغەر ھاكىمبېگى زوھۇرىددىننىڭ بۇيرۇقى ۋە تەشەببۇسى بىلەن يازغانلىقىنى مەزكۇر داستاننىڭ خاتىمە قىسمىدا ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتكەن.

داستان ۋەقەلىكى ئۆتكۈر زىددىيەت، مۇنازىرە شەكلى بىلەن قانات يايدۇرۇلۇپ، مەركەزلىي ئىدىيە يورۇتۇلغان، يەنى بىر - بىرىگە زىت ئىككى شەخسنىڭ سوئال - جاۋابى تەرزىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ئىككى شەخسنىڭ بىرى خاۋەران (شەرق) دىيارىدا پۇتۇن جەمئىيەت، خەلقنىڭ سۆيۈملۈك ئۇستازى، جاھانغا مەشھۇر بىر دانىشمەن ئالىم مۇقبىل رەۋشەندىل، يەنە بىرى دانىشمەندىن سوئال سورىغۇچى، خەلقە زىيانلىق، ھىيلىگەر - مەككار، زالىم، ماۋەرانلىق مۇدبىر خۇدبىن.

مۇدبىر خۇدبىن ئۇلۇغ دانىشمەن مۇقبىل رەۋشەندىلنىڭ ياخشى سۆپەت، ئۇلۇغ خىسلەت، لىرىنى ئاڭلاپ رەشك - ھەسەت قىلىپ ماۋەراندىن خاۋەرانغا بېرىپ مۇقبىل رەۋشەندىل بىلەن مۇنازىرىلىشىدۇ. مۇدبىر خۇدبىننىڭ موقبىل رەۋشەندىلدىن سورىغان چىگىش سوئاللىرىغا دىققەت قىلىنغاندا، ئۇنىڭمۇ كۆپ ئىلىملەردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

مۇدبىر خۇدبىننىڭ مۇقبىل رەۋشەندىلدىن سورىغان سوئاللىرى چىگىش، مۇرەككەپ، تېپىشماق شەكىللىك سوئاللار بولۇپ، ئۇ بۇ سوئاللىرىنى مۇقبىلدىن غەرەزلىك سوراپ، مۇقبىلنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ خالايىق ئالدىدا رەسۋا قىلماقچى بولىدۇ، لېكىن دانا ئالىم مۇقبىل ئۇنىڭ غەرەزلىك سوئاللىرىغا ھېچقانداق تەمتىرىمەستىن قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرىدۇ. ئاخىرى مۇدبىر خۇدبىن مۇنازىرىدە مەغلۇپ بولىدۇ، دانىشمەن مۇقبىل ئالدىدا ئۆزرە بايان قىلىپ، مەمەدانلىق ۋە خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، توۋا - ئىستىغپار ئېيتىدۇ.

مۇدبىر دانىشمەن مۇقبىلدىن ئومۇمەن 99 سوئال سوراپ جاۋاب ئاڭلايدۇ. مۇدبىر مۇقبىلدىن 47 سوئالغىچە ناھايىتى ئەدەپسىزلىك، ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ، دانىشمەن ئالىم مۇقبىلنى يەڭمەكچى بولىدۇ. لېكىن ئۇ دانىشمەن ئالىمنى توسۇيالمىغاندىن كېيىن 48 - سوئالدىن باشلاپ ئەدەپ - ئەخلاق دائىرىسىگە كىرىپ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، بىر شاگىرت (ئوقۇغۇچى) ھالىتىگە كېلىپ، ئەدەپ بىلەن سوئال سورايدۇ. ئۇلۇغ ئالىم، دانىشمەن مۇقبىل يەنىلا ئەدەپ - ئەخلاق خىسلىتىدە تۇرۇپ مۇدبىرنىڭ سوئاللىرىغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرىدۇ. ئاخىرىدا مۇدبىر ئۆزىنىڭ ئېتىقادى، ئىجتىمائىي ئەخلاقى جەھەتتىكى خاتا لىقلىرىنى تۇزىتىپ ياخشى كىشىلەر قاتارىغا كىرىپ، قالغان ئۆمرىدە ياخشى ئىشلار بىلەن

---

① رەيھان «ئۇيغۇر مۇھەببەت داستانلىرىدىكى تراگېدىيىلىك ئالاھىدىلىك»

② داستان «دوررۇئول نەجاد» (قۇتۇلۇش دۇرلىرى)، «دەھرئول نەجاد» (قۇتۇلۇش دۇنياسى) دېگەن ناملاردىكى نۇسخىلىرىمۇ بار.

شۇغۇللىنىپ، خەلقنە، جەمئىيەتكە پايدىلىق ئادەم بولىدۇ[1].

داستاننىڭ مەزمۇنى خېلى كەڭ ساھەلەرگە تۇتاشقان. شائىر ئۇنىڭدا فانتىزم، ئادالەت ۋە ئادىل شاھ، ئىلىم - مەرىپەت، ئېتىكا - ئەخلاق، گۇمانىزم، سىياسىي ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى سالماق، ۋەزمىن قۇرلار بىلەن جانلىق، تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق يوسۇندا ئىپادىلەپ بەرگەن.

داستاندىكى ئادالەت ۋە ئادىل شاھ ھەم ئىلىم - مەرىپەت توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

شائىر قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن باشلىنىپ، فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار نەزەرىيىسىگە سىستېمىغا سالغان ئادىل شاھ ھەققىدىكى قاراشلارنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبتا ئىپادىلىگەن.

ئا. نىزارى بۇ ئەسىرىدە تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ قىلىپ ئىككى ئوبراز ئوتتۇرىسىدىكى سوئال - جاۋاب ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئادىل شاھ ھەققىدىكى كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شائىر ئەسەردە ئۆزىنىڭ ئادىل شاھ ھەققىدىكى قارىشىنى مۇنداق يازىدۇ:

دېدى: شاھ بولسا دىيانەت رەۋىش،
ئادالەت بىلە قىلسا ئول ھەرنە ئىش.
بۇدۇر خەير - ئېھسان ئەدايى سەلات،
ئادا ئەيلىسە ئۆشرە بىرلە زاكات.
رەئىيەتدىن[2] ئول قىلسا ئاگاھلىق،
ئەدەپ بەرسە كىم قىلسا گۇمراھلىق.
بۇ ئىش خۇپدۇرۇر بارچەغە دەھىر ئارا،
تەلەپ قىلغۇسى بارچە ئەل شەھىر ئارا.

شائىر ئادىل شاھ ھەققىدىكى قاراشلىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

دېدى: ياخشىلىق شاھقە بۇ رەۋىش،
ئۆزى بولسا ئاگاھ ۋە تائىرىققە ئىش.
سوراغىن كىشى ئىلگىلە بەرمەگەي،
كى تەفتىش ئېتىپ ئۆزى ئەدىل ئەيلەگەي.
رەئىيەتنى كۆرگەيكى بىر كۆزى بىلە،
كى شاد ئەتكۈچى بەندەنى سۆز بىلە.
قىلور ئول ۋىلايەتدىن ئاگاھلىق،
يېتەر ئاڭا كەۋنەيىن[3] ئاراشاھلىق.

---

① ئا. ئىسلامى «دەھرۇننەجاد، قا كىرىش سۆز» ئا. نىزارى «دەھرۇننەجاد»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988- يىلى نەشرى؛ داستاننىڭ بۇ نۇسخىسىدا 97 سوئال - جاۋاب بىلەن ۋەقەلىك تاماملانغان. كۆچۈرگۈچى خەتتاتلار تەرىپىدىن 2 خىل سوئال - جاۋاب شەكلى چۈشۈپ قالغان دەپ قارالماقتا.

② رەئىيەت— پۇقرا، خەلق.

③ كەۋنەيىن— ئىككى ئالەم.

بۇ مىسرالاردا شائىر شاھلارنىڭ دىيانەتلىك بولۇشىنى، جەمئىيەتنى داۋاملىق كۆزىتىپ تۇرۇشنى، يامانلىق قىلغانلارنى دەرھال جازالاشنى، خىزمەتنى شاھنىڭ ئۆزى قول تىقىپ ئىشلىشىنى، خەلقنى ياخشىلىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە بۇنداق شاھلارنىڭ ئادالەتلىك ياخشى شاھ ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. شائىر ئادالەتلىك ياخشى شاھلارنىڭ قارىشىدىكى ئادالەتسىز يامان شاھلار ھەققىدىكى قاراشلىرىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ.

دېدىكىم: يامان شاھ فاسىق بولۇر،
ھەمىشەكى رەددى خەلايىق[1] بولۇر.
ئۆزىنىڭ سوراغىن كىشىگە بېرىپ،
رەئىيەتى تىشلەپ ئويغە كىرىپ.
كېلىشىدىن كېتىشىدىن كى پەرۋاسى يوق،
مۇنى بىلكى جەننەتدە مەئۋاسى[2] يوق.
چۇ دەييۇسلاردەك مىسالى ئانىڭ،
قىيامەتدە دىشۋار ھالى ئانىڭ.

شائىر يۇقىرىقى مىسرالىردا يامان شاھلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، يامان شاھلارنىڭ / دائىم خەلقنى زۇلۇم سېلىپ، خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدىغانلىقى، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىغا قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيدىغانلىقى قاتارلىقلارنى يېزىپ، يامان شاھلارنىڭ سۇپىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ ھەمدە ياخشى شاھلار بىلەن يامان شاھلارنى سېلىشتۇرۇپ ياخشى شاھلارنى مەدھىيەلىسە يامان شاھلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ. شائىر ئەسەردە يەنە شاھقا نۇقسان يېتىدىغان ئىشلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

دېدى: تۆتدىن شاھقا نۇقسان يېتەر،
مۇنى بىلمەسە ئابرويى كېتەر.
بىرى زالىم ئولسا ئەمرى ئانىڭ،
بىرى خائىن بولسا دەبرى[3] ئانىڭ،
ۋەزىرى ئانىڭ چۇنكى غەپلەتدەدۇر،
ئەسىرى ئانىڭ زۇلمۇ كۇلفەتدەدۇر.
ئەگەر قىلماسا شاھ ئاگاھلىق،
قىلالماس جەھان ئەھلىغە شاھلىق.

شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا شاھلارنى خەلقە زالىملىق قىلماي ئادالەت بىلەن ئەلنى باشقۇرۇشنى، كاتىپ - پۇتۇكچىلەرنى، شۇنداقلا باشقا خىزمەتچى ئەمەلدارلارنى ئىشقا قويۇش، تا ئىنتايىن سەزگۈرلۈك بىلەن تاللاپ ئىشقا قويۇشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر شاھلارنىڭ ئۇنداق قىلمىغاندا شاھلىق تەختىدە ئولتۇرالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

---

① رەددى خەلايىق — خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغاق.
② مەئۋا — جاي، ئورۇن.
③ دەبىر — كاتىپ، مىرزا.

بىلىملىك بولۇش، بىلىملىكلەرنى ھۆرمەتلەش ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا خېلى بۇرۇنلا تىلغا ئېلىنغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن مۇھىم ئىدىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. «فارابى ئەقىل - پاراسەت دېگەندە پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پائال ئەقىل مۇۋەپپەقىيەتلىرى بولغان ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان»[1] بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەدىبلەردىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»دە بىلىم ئۆگىنىش ۋە بىلىملىكلەرنى ھۆرمەتلەش ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزدى. ئەھمەد يۈكنەكى، نەۋائى قاتارلىق ئەدىبلەرمۇ بۇ ھەقتىكى ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىدى. شۇنىڭدەك يۇقىرىقى ئەدىبلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ كېلىۋاتقان ئا. نىزارىمۇ «ئىلىم - مەرىپەتلىك بولۇش»تىن ئىبارەت بۇ ئىدىيىنى ئۆز ئەسىرىدىن چەتتە قالدۇرمىدى.[2] شائىر ئەسەردە ئىلىم - مەرىپەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ئوبرازلىق قىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

ئەلەم دەبدۇرۇر مەنكى شاھى جەھان،
كى شاھى جەھانغە ئىرور تەق ئەمان.
ئەلەم كەشكە يەتكەي فەقىردىن مۇراد،
ئەلەم نەۋكىدە مۇشكۈلدۇر كۈشاد.

بۇ مىسرالاردا بىلىملىكلەر ئۈچۈن ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنىڭمۇ ئاسان بولىدىغانلىقىنى، ئەلگە بىلىملىكلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا خەلقتە خاتىرجەملىك بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شائىر بىلىملىك كىشىلەرگە يالغانچىلىق قىلغانلارنى يامان ئادەملەر دەپ قارايدۇ. ئۇلارنى «كاززاپ» دەپ تەنقىدلەيدۇ:

بىرى دانىش ئەھلىغە يالغانچىدۇر،
كى كاززاپلىق بەلكى ھەزيانچىدۇر.

شائىر بىلىملىكلەرنى ھۆرمەتلەش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

بىرى دۇركى ئىلىم ئەھلىنىڭ سۆھبەتى،
ھەمىشە ئانىڭ بىرلەدۇر ئۇلفەتى.
بىرى دۇركى ئاقىل بىلە مەسلىھەت،
نېچۈك ئەمرىدىم ئەيلەمەك مەشۋەرت.
بىرى ئالىم ئەھلىغە بولماق يېقىن،
بىرى قاچسا زالىم ئېلىدىن كېيىن.

يۇقىرىقى مىسرالاردا شائىر بىلىملىكلەرنى ھۆرمەتلەش ۋە بىلىملىكلەرگە يېقىنلىشىپ،

---

① ئا. م. ئىسمىن «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، 200 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.

② م. مۆمىن «دەھرۇننەجاد، نىڭ ئىدىيۋىلىكى ھەققىدە».

بىلىملىكلەردىن ئۆگىنىپ، بىلىملىكلەرنىڭ نەسىھەتىنى ئاڭلاش، مەسلىھەت سورىغاندا بىلىملىكلەردىن سوراش لازىملىقىنى كۆرسەتكەن.

«زادۇل نەجاد» بىر قاتار مۇھەببەت داستانلىرىغا ئوخشاش كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مۇھىم ۋەقەلىككە تەقلىد قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان. بۇ توغرۇلۇق شائىر داستاننىڭ 12 مىسرالىق مەدھىيىسىدىن كېيىنلا داستاننىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا:

«...بەئىدۇ سۆز جەۋھەرشۇناسلىرى— لىسان ئالماسى نەۋكى بىرلە نەقۇلات جاۋاھىرلار-دىن سۇغىئە ئەيلەپ، تەقرىر رىشتەسىغە تىزىپدۇرلەر ۋە ئانىسى ئەيان قىلماققە سەھىفە دىۋانىدە تەرتىپ بىرلە سىزىپدۇرلەر» دەيدۇ. دېمەك، نىزارىدىن ئىلگىرى بۇ تېمىنى باشقان ئەدىبلەر يېزىپ چىققان.

شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا مۇنداق نۇقتىلارنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن: «مۇقىبىل رەۋشەندىل بىلەن مۇدبىر خۇدبىن» ھېكايىسى ئەسلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بار بولۇپ، بۇ رىۋايەت XIII ئەسىردە ياشىغان مۇھەممەد ئەۋفىنىڭ «جەۋمۇلى ھېكايەت ۋە لەۋامىئور رىۋايەت» (ھېكايىلەر جەمئىسى ۋە رىۋايەتلەر يالقۇنى) كىتابىدا مۇقبىل بىلەن مۇدبىرنىڭ ئۆلۈكنى تىرىلدۈرىدىغان جان دورىسى — سەندەلنى ئىزدەپ تاپقانلىقى توغرىسىدە-كى ھېكايە بار[1]. نەۋائىنىڭ «مەھبۇبۇل قولۇپ» كىتابىنىڭ III بابىدا مۇقبىل بىلەن مۇدبىرنىڭ ھېكايىسى بېرىلگەن. نەۋائى بىلەن تۇردى غەربىنىڭ «بەھرام ۋە دىلئارام» داستانلىرىنىڭ IV دەرۋىش ھېكايىسىدىمۇ مۇقبىل بىلەن مۇدبىر ھېكايىسى بار، ئەمما يۇقىرىقى رىۋايەتلەردىكى مۇقبىل بىلەن مۇدبىر ئوبرازلىرىنىڭ خاراكتېر - سۇپەتلىرى «زادۇل نەجاد» داستانىدىكى مۇقبىل بىلەن مۇدبىرنىڭ خاراكتېر - سۇپەتلىرى ئاساسەن ئوخشىمىدۇ، ئەمما ۋەقەلىك، بايان قىلىش شەكلى ئوخشىمايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، نىزارىنىڭ «زادۇل نەجاد» داستانى مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ بولۇپ، بۇ داستان دىنىي، پەلسەپىۋى، ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئەخلاقىي - دىداك-تىكلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق مەزمۇنلار يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى، نەۋائى قاتارلىق ئۇيغۇر شائىرلىرى، گەنجىۋى، خۇسرەۋ دېھلىۋى، ھەيدەر خارەزمى قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە مەنسۇپ شائىرلار، روداكى، سەئىدى، شىرازى قاتارلىق پارس شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە خىلمۇخىل دائىرە، خىلمۇخىل شەكىلدە ئۇچرايدۇ. شائىر نىزارى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن خەۋەردار بولغان بولسا كېرەك. شائىر «زادۇل نەجاد» داستانىنى شەرق مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە يازغان بولسىمۇ، ئەمما ئېستېتىك غايىسى، ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىن يۇقىرىقى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۇسلۇبتا يېزىپ چىققان. بولۇپمۇ XIX ئەسىر شىنجاڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي قىياپىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، شۇ ئاساستا شائىر نىزارى ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قارىشىنى بەدىئىي شەكىل ۋاستىسى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

3 - نىزارى مۇخەممەسلىرى

ئا. نىزارى مۇخەممەس ھەم تەخمىس يېزىش ساھەسىدە مېھنىتى زور شائىردۇر. روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى پېتروگراد بۆلۈمىدە ساقلىنە-

---

① ش. ئۆمەر «XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، 2 - قىسىم، 1117 - بەت.

ۋاتقان نىزارى قول يازمىسىنىڭ ئىچىدىكى «زادۇل نەجاد» نىڭ ھاشىيەسىگە شائىرنىڭ 35 پارچە مۇخەممىسى كۆچۈرۈلگەن، جەمئىي 49 بەتتىكى ھاشىيەسىگە كۆچۈرۈلگەن بۇ مۇخەممەسلەر 290 كۇپلېت، 1450 مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ①.

نىزارىنىڭ بۇ مۇخەممەسلىرى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ غەزەللىرىگە يېزىلغان تەخمىسلەردىن ئىبارەت بولۇپ، غەزەللەر «چاھار دىۋان» دىن مۇۋاپىق نىسبەتتە تاللاپ ئېلىنغان.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، نىزارى يۇقىرىقى غەزەللەرنى «چاھار دىۋان» نىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپىگە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسىدىكى 26 ھەرپىنىڭ ھەربىرى بىلەن قاپىيىلىنىدىغان غەزەللەرنى بىر - بىرلەپ تاللاپ ئالغان. «ب، ھ» ھەرپلىرى بىلەن قاپىيىلىنىدىغان غەزەللىرىدىن بولسا تەكرار تاللىغان ۋە ھەر بىر ھەرپ بىلەن قاپىيىلىنىدىغان غەزەلگە «ھۇرۇفۇل — ئا» («ئا» ھەرپى)، «ھۇرۇفۇل ب» («ب» ھەرپى) دېگەنگە ئوخشاش ماۋزۇ قويۇپ چىققان.

مۇخەممەس لىرىك شېئىرىيىتىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ئۇنىڭ ھەر كۇپلىتى بەش مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇ ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان. بىرىنچى خىلى مۇستەقىل مۇخەممەسلەر، يەنى شائىر ئۆزى يازغان پەقەت ئۆزىگە تەئەللۇق مۇخەممەسلەر بولۇپ، بۇ خىل مۇخەممەسلەر شەرق مۇسۇلمان خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا «خۇدمۇخەممەس» دەپ ئاتالغان ۋە كەڭ ئومۇملاشقان. ئىككىنچى خىلى، بىرەر شائىرنىڭ غەزىلىگە بېغىشلانغان مۇخەممەس بولۇپ، بۇمۇ ئوخشاشلا بەش مىسرادىن تەشكىل تاپقان. بىر شائىر يازغان غەزەلگە يەنە بىر شائىر تەرىپىدىن مەزمۇنى، شەكلى ماس ئۇچ مىسرا قوشۇپ يېزىلغان مۇخەممەس. تەخمىس ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن مۇخەممەس بىر شائىرغا ئەمەس، ئىككى شائىر ئىجادىغا مەنسۇپ بولىدۇ.

تەخمىس بىرقانچە خىل ئەھۋالدا يېزىلىدۇ.

بىرىنچى، ئارۇز ۋەزىنىدە يېتۈك قەلەم ئىگىلىرىگە، ئۇستازلارغا ھۆرمەت ھېسسىياتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ياش شائىرلار، ھەۋەسكارلار ئۇلارنىڭ غەزەللىرىگە مۇخەممەس يازىدۇ.

ئىككىنچى، پىشقەدەم ياكى ئارۇز ۋەزىنىدە يېتۈك شائىرلار يېڭىدىن يېتىلىۋاتقان ياش شائىرلارنىڭ ياكى ئومىدلىك ھەۋەسكارلارنىڭ ياخشى چىققان غەزىلىگە تەخمىس يېزىپ، ئۇلارغا بولغان زوقلىنىشىنى، قوللىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۈچىنچى، پىكىرداشلىقىنى، قەلەمداشلىقىنى، دوستلۇقىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن شائىرلار بىر - بىرىنىڭ چىرايلىق پۈتكەن غەزەلىگە مۇخەممەس يېزىشىدۇ.

تۆتىنچى، ياخشى چىققان، لېكىن پىكىر، شېئىرىي مۇھىت تېرەنلىكىگە ۋە كەڭلىكىگە ئېرىشەلمىگەن ياكى پىكىرنى يەنمۇ تولۇقلاش، كۈچەيتىش، كېڭەيتىش زۆرۈر بولغان غەزەلگە ئىككىنچى بىر شائىر تەخمىس يېزىش بىلەن ئەسلىدىكى پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ، چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئەتراپلىق ئىپادىگە ئىگە قىلىدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆز ئالدىغا بىر شېئىرىي مۇھىت يارىتىدۇ. پىكىرنى ۋايىغا يەتكۈزىدۇ ياكى باشقىچىرەك بىر يېڭى پىكىرنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ.

بەشىنچى، تەخمىس يېزىش روشەن خاراكتېرگە تويۇنغان ماھارەت كۆرسىتىش، بەسلەشىش، كۈچ سىناش بەيگىسى بولۇپ، شائىرلار بىر - بىرىنىڭ غەزىلىگە تەخمىس يېزىپ،

---

① ئابدۇرېھىم نىزارى «نىزارى لىرىكىلىرى» (م. باھاۋۇددۇن تەييارلىغان) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.

ئۆزلىرىنىڭ تالانتىنى، ئىقتىدارىنى، بولۇپمۇ ئاروز ۋەزىندىكى قەلەم قۇۋۇتىنى نامايان قىلىدۇ.

بىر پارچە تەخمىسته يۇقىرىقىدەك ئامىللارنىڭ ھەممىسى تەڭلا مەۋجۇت بولۇشىمۇ، مەلۇم بىر ئامىل ياكى بىرقانچە ئامىل كۆرۈلۈشىمۇ مۇمكىن. قانداقلا بولمىسۇن، تەخمىس يېزىشتا ئەسلى غەزەلنىڭ سۇپىتىگە ھۆرمەت قىلىش، پىكىر ئىزچىللىقىنى قوغلىشىش لازىملىقى، زورمۇزور مىسرا توشقۇزۇپ يېزىپ قويۇشتىن ياكى ئەسەرنى قۇرۇق سۆز دۆۋىسىگە ئايلاندۇرۇۋېتىشتىن ساقلىنىش شەرت. بۇ خىل شېئىر شەكلى ئىككى ئاپتور تەرىپىدىن ئاياغلىشىدىغانلىقى، ئاپتورلار ئادەتته ئۆزئارا ئۆچراشماستىن ياكى بىۋاستە پىكىر ئالماشتۇرماستىن، ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا بىر تېما ئۈستىده قەلەم تەۋرىتىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەسلى غەزەل بىلەن كېيىن يېزىلغان تەخمىس مىسرالىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كېتىشى، ئەسەر خۇددى بىر ئاپتورنىڭ قەلىمى ئاستىدىن چىققاندەك تاماملىنىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. غەزەلگە يېزىلغان تەخمىس ئادەتته ئاپتورنىڭ مۇستەقىل ئەسىرى بولۇپمۇ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

دېمەك، تەخمىستىن ئىبارەت ئۆزگىچە كلاسسىك شېئىر شەكلىگە قويۇلىدىغان تەلەپ ئىنتايىن قاتتىق بولغانلىقتىن تەخمىس يېزىش ھەرقانداق بىر شائىرنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. چۈنكى بۇ ئادەتتىكى شېئىر ئىجادىيىتىدىن ياكى مۇخەممەستىن ئالاھىده پەرقلىنىپ تۇرىدۇ[1].

ئا. نىزارى تەخمىسلىرىنىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە بەدىئىيلىكى توغرىسىدا توختالساق، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك بۇ تەخمىسلەر لىرىك ژانىرغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ پىكىر بايان قىلىمىز.

مەلۇمكى لىرىكىلاردا لىرىك قەھرىمان ئوبرازى يارىتىلىدۇ، ئۇ تېپىك، يۇكسەك، رېئال ۋە غايىۋى ئامىللارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، ئۆز دەۋرى، جەمئىيىتى ۋە خەلقنىڭ جارجىسى ھەم ۋەكىلى. نىزارى تەخمىس قەھرىمانى دەل مانا مۇشۇنداق لىرىك قەھرىمان. ئۇ دېموكراتىك ئالىغا ئىگە. خەلقنىڭ كۆيچىسى، مۇرۇۋۋەتلىك شەخس، فېئودالىزمنىڭ ئىستىبداد تۈزۈمى ئاستىدا يەتكۈچە خورلانغان چىن ئىنسان— «گۈزەل يار»غا مەردانىلىق بىلەن مۇھەببەت باغلىغۇچىلار ۋە ئۇنى جان دىلى بىلەن ھىمايە قىلغۇچى، ۋاپا، ساداقەت، دوستلۇق، ھەمدەرتلىك، ھالاللىق، پاكلىق خىسلەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، شۇم پەلەك ۋە ئىستىبدادلىق تۈزۈم ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلغۇچى، رىياكار سوفى - زاھىدلارنىڭ مىستىتىك ئىدىيىۋى قارىشى بىلەن پىكىرده بىرلىك بولمىغان ئىلغار پىكىرلىك شەخس.

ئۇمۇمەن نىزارى لىرىكىلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ كەڭ تېمىسىنى، ئۇنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۆتكۈر زىددىيەتلىرىنى، ئىجتىمائىي ئاڭ - پىكىرلىرىنى ئۆزىگە مەنىۋى مەنبە قىلغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداقلا ئۇنى ئىككى دەۋرده ياشىغان ئىككى شائىر دۇنيا قارىشى بىلەن ئەكس ئەتتۈرگىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ تەخمىسلىرىنىڭ تېمىسى كەڭ، مەزمۇنى چوڭقۇر ۋە كۆپ قىرلىق؛ لىرىك قەھرىمان ئىدىيىۋى كۆزقاراش جەھەتته سىستېمىلىق تەپەككۇرغا ئىگە، زامانىسىنىڭ ئويغاق، دانىشمەن، مەسئۇلىيەتچان ۋەكىلى.

بۇ تەخمىسلەرنىڭ بەدىئىي شەكلى، تىلى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن تەخمىس يېزىشنىڭ

---

① ت. يىلتىز «جانان كېلىدۇ»، 3 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.

بەش خىل ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ماس كەلگەنلىك جەھەتتىن، جۈملىدىن ئۇلۇغ شائىر نەۋائى غەزەللىرىگە تولۇق ئىشەنچ بىلەن پەنجە ئۇرۇلۇپ، باغلانغان تەخمىسلەر بولغانلىقى ئۈچۈن مۇكەممەل شېئىرىي شەكىلگە ۋە كامالەتكە يەتكەن سۆز ئىشلىتىش ماھارىتىگە ئىگە دەپ باھالىشىمىزغا ئىشەنچ قىلىمىز.

6 § . موللا شاكىر

موللا شاكىر ((1805 ـ 1870) ياكى موللا شاكىر ئىبنى موللا تاھىر ئاقسۇ ئايكۆلىنىڭ بازىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغان. ئۆز خەلقىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتلىرىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتىدىن پارس ۋە ئەرەب تىل ـ ئەدەبىياتىدىن ئوبدان خەۋىرى بار موللا شاكىر كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غالىبىيەت مېۋىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان «زەپەرنامە» (غالىبىيەت قىسسىسى) نى 61 يېشىدا تاماملىغان①. 40 يىل ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان شائىر 4380 مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالغان يىرىك داستانىنى بەش ئاي ئىچىدە تاماملايدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ پارس تىلى ئىقتىدارىغا تايىنىپ، ئەينى چاغدىكى قارا كۆچلەرنىڭ زىتىغا تېگىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ زىيانكەشلىك قىلمىشىدىن ئىبھتىيات قىلىپ ئەسرىنى دەسلەپ پارسچە يازغان، بۇنىڭغا ئۇچ يىل مېھنەت سىڭدۈرگەنلىكى مەلۇم، 1866 ـ يىلىغا كەلگەندە ئۇچتۇرپاندا ئۇيغۇرچە قايتا ئىشلەپ چىققان. ھازىر ھەر ئىككى خىل تىلدىكى نۇسخىسى ش ئۇ ئا ر تەۋەسىدە ساقلانماقتا. موللا شاكىرنىڭ داستانىدا كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ئوبرازلىق يوسۇندا نامايان قىلىنغان. بىز داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى چۈشىنىش ئۈچۈن كۆچا قوزغىلىڭىغا سەۋەب بولغان سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدا توختىلىمىز.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1755 ـ يىلى جۇڭغار خانلىقى، 1758 ـ يىلى ئاق تاغلىق غوجىلارنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن جۇڭغارىيە ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا تېخىمۇ قاتتىق قوللۇق سىياسەت يۈرگۈزدى. مانجۇ ئاقسۆڭەكلىرى يەرلىك بەگلەر ۋە دىنىي تەبىقە ئىچىدىكى نوپۇزلۇق بىر ئۈچۈم فېئودالالار ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىكى زۇلۇمنى كۈچەيتتى. مىللىي ئاداۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ مىللەتلەر ئارىسىغا زىددىيەت سالدى. ئۇيغۇرلارنىمۇ بىر ـ بىرىگە زىتلاشتۇرۇش سىياستىنى يۈرگۈزدى.

بولۇپمۇ XIX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، غەرب جاھانگىرلىرى جۇڭگوغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق، بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ۋەتەن ساتقۇچ چىڭ سۇلالىسى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى ئالدىدا تىز پۈكۈپ ئىمزالىغان تەڭسىز شەرتنامىلەر جۇڭگونى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالغا دۇچار قىلدى. بۇنداق ئەھۋال 1860 ـ يىللارغا كەلگەندە تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. چىڭ سۇلالىسى تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ۋە چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا ئۇرۇش چىقىمى تۆلەش ئۈچۈن ئادەتتىن تاشقىرى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىققا يولۇقتى. ۋەتەن ساتقۇچ چىڭ سۇلالىسى بۇنداق چوڭ ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقنى خەلقنى بۇلاپ ـ تالاشنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئارقىلىق ھەل قىلىش يولىغا

---

① موللا شاكىر «زەپەرنامە» ، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىلى 2 ـ سان.

ئۆتتى. شۇ جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئۇستىدىكى زۇلۇم ۋە ئېزىش تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ئەينى چاغدا شىنجاڭدىكى خەلقلەرنىڭ تاپشۇرىدىغان باج ـ سېلىقلىرىنىڭ تۈرلىرى 50 كە يېقىنلىشىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك بەگلەرگە چىڭ ھۆكۈمىتى مائاش بەرمەي، مەلۇم نىسبەتتە يەر ۋە يانچى بەرگەن ئىدى. مۇستەبىت ھۆكۈمران قارا كۈچلەر ئۆزىگە بېرىلگەن ئاشۇنداق ئىمكانىيەتلەرگە قانائەت قىلماي، پۈقرالارنىڭ يەرلىرىنى ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىپ ئالاتتى. مۇستەبىت ھۆكۈمران قارا كۈچلەر خەلقنى دائىم زورلۇق بىلەن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلاتتى، بۇنى ئاز دېگەندەك چىڭ ئەمەلدارلىرى خەلقنى ھەر جەھەتتىن ھاقارەتلەيتتى. خەلقنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى خالىغانچە ئاياغ ئاستى قىلاتتى. مۇنداق ئېزىش ھاقارەت، ئاياغ ئاستى قىلىشلار بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىدە مۇستەبىت ھۆكۈمران قارا كۈچلەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتتىق ئۆچمەنلىك قوزغىدى. خەلق خىلمۇ خىل ئالۋاڭ ـ ياساقلارنى تاپشۇرغاندىن تاشقىرى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك زومىگەر بەگلەر ئۈچۈن كۆۋرۈك، ئۆتەڭ، تۈگمەن، قاراۋۇلخانا، مازار ياساش، ئۆستەڭ چېپىش، كان ئېچىشقا ئوخشاش ئىشلارنى ھەقسىز قىلىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىندى. موللا مۇسا سايرامى مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «مەجبۇرىي ھاشار ـ سەيسىگە تۇتۇلغان نۇرغۇن بىگۇناھ پۇقرالار ئاچ ـ يالىڭاچ، سوغۇق ۋە زۇلۇم ئازابىدىن ئۆلۈپ كەتتى. پۇقرالارنى ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئانىغا قوشماي ئالۋاڭ ـ ياساقتا ھەيدەپ كەتتى. خەلق پۇل ئاچچىقى ۋە جان ئاچچىقىدىن يىغلىدى».

زۇلۇمغا چىدىيالمىغان خەلق مۇستەبىت ھۆكۈمران قارا كۈچلەر ئىستىبداتلىرىنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان زوراۋانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە باشلىدى، 1857 ـ يىلى كۈچادا، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى «كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا پارتلىغان كۆلىمى خېلى چوڭ بولغان بىر قېتىملىق قوراللىق قوزغىلاڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ پارتلىشى تامامەن فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنىڭ نەتىجىسى ئىدى». [1] خۇددى رەئىس ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك «پومىش-چىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلار ئۇستىدىن يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە سىياسىي ۋە سىياسىي زۇلمى دېھقانلارنى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى نۇرغۇن قېتىملاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى»، [2] 1860 ـ يىلى يەركەندە، 1863 ـ يىلى ئىلىدا قوزغىلاڭ بولدى. بۇنداق قوزغىلاڭلار قانلىق باستۇرۇلۇپ، خەلقتىن ۋەھشىيلەرچە ئۆچ ئېلىندى. زۇلۇم ۋە خورلۇق ئۇستىدە شىكايەت قىلغانلار دارغا ئېسىلدى. تامغا تىرىك مىخلاپ ئۆلتۈرۈلدى. زىندانغا سولانغانلارنى زىنداندا قاتتىق قىيناپ ئۇسسۇز، ئاچ قويۇپ، ھاكىنى دوغاپە قىلىپ ئىچكۈزۈپ ئۆلتۈردى. يۇقىرىغا ئۇلارنى كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى دەپ مەلۇم قىلىپ كۆمۈۋەتتى. قانلىق باستۇرۇلۇشلاردىن قورقۇپ قالمىغان خەلق 1864 ـ يىلىغا كەلگەندە كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولغان ھۆرلۈك، ئەركىنلىك قوزغىلىڭىنى باشلىدى ۋە زور غەلىبىگە ئېرىشىپ مۇستەبىت ھۆكۈمران فېئودال ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تىترەتتى. بۇنداق قوزغىلاڭلار ئىچىدە كۈچا

---

[1] «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھوزۇرىدا تۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى، 2 ـ توم، 183 ـ بەت.

[2] «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسى»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1968 ـ يىلى، 2 ـ توم، 546 ـ بەت.

قوزغىلىڭى كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى، تەسىرىنىڭ چوڭقۇر ۋە كۆچلۈكلۈكى بىلەنلا مەشھۇر ئىدى.

1864 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى كۆچادا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. قوزغىلاڭ چىلار قوشۇنى كۆچا شەھىرىنى ئالدى. ئۇزاق ئۆتمەي، قوزغىلاڭ دولقۇنى تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلىدى، بۇنىڭ بىلەن كۆچا، ئۇرۇمچى، كاشغەر، ئىلى، خوتەن قاتارلىق بەش قوزغىلاڭ مەركىزى شەكىللەندى. تارباغاتاي قاتارلىق جايلارنىمۇ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىشغال قىلدى.

1864 ـ يىلى ئەتىيازدا، كۆچانىڭ ئۆگەن دەرياسى بويىدا ئۆستەڭ چېچىپ بوز يەر ئېچىۋاتقان دېھقانلاردىن ئاچ ـ يالىڭاچلىق، ئېغىر ئەمگەك ۋە تاياق ئازابىدا نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ كەتتى. دېھقانلاردىن توختى نىيازقارى قاتارلىقلار باشلامچىلىق بىلەن قوزغىلاڭ ئوتىنى لاۋۇلدىتىپ، بىر كېچىدىلا ئىككى ئەمەلدار ۋە 15 بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئارقىدىنلا كۆچاغا يۈرۈش قىلدى. كۆچا شەھرىدىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇلارمۇ قوزغىلىپ ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى. يەرلىك خۇيزۇلاردىن مالۇك، ماسەنباۋ قاتارلىقلار يۈيمېن (قاشقۇۋۇق) دىن مەخپىي كەلگەن خۇيزۇ ياك چۇن بىلەن بىرلىكتە ئاممىنى باشلاپ توقسۇناي (ياقا) قوشئاۋات. تىكى ھەربىي رايانتا ئوت قويۇپ، كۆچا شەھرىنى قورشىۋالدى، ئارقىدىنلا شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى جايلارغا ئوت قويۇۋەتتى. 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى كۆچا شەھرىنى ئالدى.

جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە سىياسىي سەۋەب تۈپەيلىدىن، 1864 ـ يىلى تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىدا، كۆچا قوزغىلىڭى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار دەسلىپىدە، كۆچا دېھقانلىرى كۆچانىڭ ئىنانچىخانى ئەھمەد[1]نى ئۆز-لىرىگە يولباشچى بولۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغانىدى، ئەھمەد قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغاچقا، قوزغىلاڭچىلار ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن قوزغىلاڭچى ئاممىا كۆچادىكى جالالىدىن جەمەتىدىن مەدەت تىلىدى. بۇ جەمەتتىكى راشىددىن قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن يولباشچى قىلىپ كۆتۈرۈلۈپ، پەيغەمبە-رىنىڭ تاللانغان ئەۋلادى، زەپەر قۇچقۇچىلارنىڭ ئاتىسى، «سەيىد غازى راشىددىن خام خوجام» دېگەن ھۆرمەت نامىغا ئىگە بولدى، ئۇ ئۆزىنى «خان خوجا» دەپ ئاتىدى.

راشىددىن خان بولغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم پەرمان ئېلان قىلىپ، بۇرھانىددىن (راشىددىن خوجىنىڭ تاغىسى، كېيىن خېتىپ خوجا دەپ ئاتالغان) ۋە مەھمۇدىن (راشىددىن خوجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى) نى كۆچانىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلىپ، باي، ئاقسۇ، يەركەن، كاشغەرنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلىشقا ھەمدە پامىر تېغىنىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى[2]. بۇرھانىددىن قاتارلىق 168 كىشى كۆچادىن سەپەرگە ئاتلاندى، ئۇلارنىڭ قوشۇنى يول بويى ئۇزلۇكسىز زورايدى، ئۇلار باي، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى جەڭلە-رىدىن كېيىن شۇ يىلى 11 ـ ئايدا كاشغەر شەھىرىگە قىستاپ باردى، ئۇلار كاشغەردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ يولباشچىسى سىدىق بىلەن بىر ـ بىرىگە چېقىلماسلىق ھەققىدە كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

1865 ـ يىلى ئەتىيازدا، شەيخ نەزەر (راشىددىن خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى) 7000

---

① ئەھمەت ۋارىسلىق قىلغان ئىنانچىخان بولۇپ، ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەن چىڭمىن دەۋرىزىسىدىن ئۆتۈپ خان ئوردىسىغا كىرىش شەرىپىگە ئىگە ئىدى. بۇرۇن يەركەننىڭ ھاكىم بېگى بولغان، 1861 ـ يىلى ئۆز يۇرتى كۆچاغا يالاپ ئاپىرىلغان.

② «تارىخىي ھەمىدى» شاپىگراف باسمىسى، 2 ـ قىسىم.

كىشىلىك كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇننى باشلاپ يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇلار مارالبەشىغا يېتىپ بارغاندا، شۇ جايدا بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىققا قىلىۋاتقان خۇيزۇ ۋە خەنزۇ دېھقانلىرى. دىن 200 دەك كىشى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قوشۇلدى. يەركەندە كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن تىركىشىدىغان ئۇچ ھەربىي كۆچ بار ئىدى، يەنى ئابدۇراخمان باشچىلىقىدىكى يەرلىك كۆچ، يەركەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خۇيزۇلار قوشۇنى ۋە يەركەن يېڭىشەھەردە مۇھاسىرىدە قالغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى بار ئىدى. يەركەندىكى دېھقانلار ئاممىسى گەرچە شەيخ نەزەرنىڭ خوجىلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلمىسىمۇ، لېكىن نەزەر بۇ جايدا باشتىن ـ ئاياغ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىيەلمىدى، يەركەن ئەمەلىيەتتە ھەرقايسى كۆچىلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا بۆلۈنمە ھالەتتە تۇراتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى يەركەندە ئۇزاق مۇددەت پۇت تىرەپ تۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ ئاقسۇغا قايتتى.

1865 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، راشىددىن خوجا يەنە كۆچانىڭ شەرقىگە يۈرۈش قىلىشنى ئۈيۈشتۈردى، بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت «شەرقە يۈرۈش قىلىش» دەپ ئاتىلىپ، ئۇنىڭغا ئىسھاق خوجا (راشىددىن خوجىنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى) قوماندانلىق قىلدى. شەرقە يۈرۈش قىلغان كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى تۈرپان، ئۈرۈمچى، ماناس، گۈچۈڭ، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بىر مەھەل بارىكۆل شەھىرىنىڭ بېقىنىدا تىركەشتى.

شەرقە يۈرۈش قىلىش غەلىبىسىنىڭ ئىلھامى بىلەن 1866 ـ يىلى يازدا، راشىددىن خوجا يەنە ئىككىنچى قېتىملىق يەركەن جېڭىگە ئۈيۈشتۈردى، 70 مىڭ كىشىلىك كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى مارالبېشى ئارقىلىق يەركەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇلار يولدا ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، بەرھەم يېگەنلىكتىن كەينىگە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىككىنچى قېتىملىق يەكەنگە يۈرۈش قىلىش جېڭى تاينسىزلا ئاياغلاشتى.

1866 ـ يىلىنىڭ باشلىرى، راشىددىن خوجا شەرقە يۈرۈش قىلغان قوشۇنىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى يۆتكەپ، يەركەنگە ئۇچىنچى قېتىم ھۇجۇم قوزغىدى. كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئاۋۋال يەركەن كونىشەھەرنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى ئۇلارنى ئالدىدا بېرىپ، مارالبېشىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ كۆچا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئارقا يولىنى ئۈزۈۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچىنچى قېتىملىق يەركەنگە يۈرۈش قىلىش جېڭى يەنە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، راشىددىنىنىڭ تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى تەسىر دائىرىسىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن قولدىن كېتىپ، كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى دائىرىسى پەيدىنپەي ئاقسۇدىن كورلىغىچە بولغان لىنىيە بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى[1].

موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق داستاندا 1864 ـ يىلىدىكى ئەنە شۇ كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ ھەقىقىي مەنزىرىسى خېلى تەپسىلىي ھالدا بەدىئىي يول بىلەن بايان قىلىنغان. ئەگەر مۇھىممى، شائىر داستاندا قوزغىلاڭغا قاتناشقان خەلقنىڭ مۇرلۇك، ئەركىنلىك يولىدا كۈرەسىتكەن غەيرەت ـ شىجائىتىنى ناھايىتى چوڭ ئىجتىھات بىلەن تەسۋىرلەشكە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدۇر. موللا شاكىر شىددەتلىك جەڭلەرنى تەسۋىرلىگەندە غوجىلارنىڭ قەھرىمانلە-

---

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»نى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، 450 ـ 454 ـ بەتلەر. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1992 ـ يىلى نەشرى.

قىنى ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ جان پىدالىقىنى، باتۇرلۇقىنى، قوزغىلاڭچى قوشۇنغا خەلق-
نىڭ قىزغىن ۋە ئاكتىپ ياردەم بەرگەنلىكىنى كۆرسەتكەنلىكىدۇر. كۆچا قوزغىلىڭىغا
غۇجىلار يېتەكچىلىك قىلغان. كۆچا قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن قوزغىلاڭ يېتەكچىلىرى
كېڭەش ئۆتكۈزۈپ قارا شەھەر تەرەپتىن كېلىش ئېھتىمالى ناھايىتى يېقىن بولغان مۇستەبت
مۆكۈمران قارا كۆچىلەرنى تارمار قىلىش ئۈچۈن قوزغىلاڭچى قوشۇندىن بىر قىسىم كۆچىنى
ئاجرىتىپ شەرققە ماڭدۇرىدۇ، بىر قىسمىنى تەشكىللەپ ئاقسۇغا ماڭدۇرىدۇ. تارىخىي
مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا قوزغىلاڭچى قوشۇندىن بىر تۈمەن جەڭچىگە سېيىت غازى ئىسھاق-
خان قوماندان بولۇپ، تۇرپان، قارا شەھەردىن كېلىدىغان قارا كۆچىلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن
بۈگۈر، كورلا، لوپ قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلغان بولسا، كاتىپ غوجا قوماندانلىقىدىكى
ئىككى مىڭ يەتتە يۈز كىشىنىڭ قوشۇن ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغان. قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ
تەشكىلىي تۈزۈلۈشى بىرقەدەر پۈختا بولۇپ، خېلى مۇستەھكەم ھەربىي ئىنتىزامغا ئىگە
ئىدى. داستاندا تەسۋىرلەنگەن شەرققە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇننى كۆچا خەلقىنىڭ
ئۆزىتىشىدىكى تەنتەنىلىك مۇراسىملار كىشىنىڭ قەلبىنى ھاياجانغا سېلىپ ئىختىيارسىز
ھالدا كۆزدىن ياش ئاقتۇرىدۇ. موللا شاكىر ئەنە شۇنداق مۇراسىملارنى ناھايىتى كۆچلۈك
ئوتلۇق قۇرلاردا تەسۋىرلەپ، خەلقنىڭ ھۆرلۈك، ئادالەت ۋە ئەركىنلىككە بولغان تەشنالىقى-
نى، ئادالەت يولىدا ئەزىز جانلىرىدىن كېچىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئالاھىدە
ئورۇننى ئالغان كۆچا قوزغىلىڭى گەرچە دىنىي تۈس ئالغان بولسىمۇ ئاممىۋى خاراكتېرلىك
ئەركىنلىك ۋە ھۆرلۈكنى تەلەپ قىلىش قوزغىلىڭى ئىدى. قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلغان
غۇجىلار خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ كۆچلۈكلۈكىدىن پايدىلىنىپ، ئەزگۈچىلەرگە قارشى
«مۇقەددەس غازات» قىلىش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆرۈنۈشتە دىنىي
تۈس ئالغان چاقىرىق تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى ناھايىتى كۆچلۈك رول ئويناپغان. داستاندا
تەسۋىرلەنگەن قۇرلارغا دىنىي روھنىڭ سىڭىپ كەتكەنلىكىگە ئەجەبلىنىشنىڭ ھېچقانداق
ھاجىتى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە موللا شاكىرنىڭ ياشىغان دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە
ۋە ئۆزىنىڭ دىنىي كۆز قارىشىنىڭ چەكلىمىسى بويىچە قارىغاندىمۇ «زەپەرنامە» داستانىدا
ئىسلام دىنىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.①

كونا جەمئىيەتتە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىدە دىنىنىڭ مۇئەييەن تەسىرىنىڭ بولۇ-
شىغانلىق مەسىلىسى ھەققىدە ف. ئېنگېلسنىڭ مۇنداق بىر بايانى بار: «ئوتتۇرا ئەسىردە
ئىدىئولوگىيىنىڭ باشقا بارلىق شەكىللىرى - پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ
ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا،
شۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىيەت تۈسىنى
ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى؛ پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۈچۈن
ئېيتقاندا، زور ھەرىكەت قوزغاش ئۈچۈن، ئاممىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى دىنىي تون
كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى.»②دېمەك، ئىدىئالىستىك دۇنيا قاراش ھېسابـ
لانغان دىنىنىڭ ئەينى زامانىدىكى كۆچلۈك مەھلىيا قىلىش سېھرى كۆچىنى ماتېرىيالىزملىق

---

① قۇتلۇق «موللا شاكىرنىڭ زەپەرنامە، داستانى توغرىسىدا»، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى»، 1988 - يىلى 2 - سان.
② ف. ئېنگېلس «لىيودۋىگ فېيېرباخ ۋە كىرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 86 -، 87 - بەتلەر. ئۇيغۇرچە.

كۆز قاراش بويىچه پەرقلەندۇرۇپ قارىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

موللا شاكىر داستاندا، تارىخىنىڭ يارانتۇچىسى بولغان خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرلۈك، ئەركىنلىك ئۈچۈن بولغان كۈرەشتە كۆرسەتكەن جان پىدالىقىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ قىلغان يارەملىرىنىمۇ ئالاھىدە چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. كۆچادىن ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىققان قوزغىلاڭچى قوشۇن بايىنىڭ قىزىل يېزىسىغا يېتىپ كەلگەندە، باي خەلقىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇننى ئۆزلىرىنى نىجاتلىققا چىقارغۇچى سۈپىتىدە قارشى ئالغانلىرى ئۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

بۇرھانىدىن غوجا قوماندانلىقىدىكى غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى كۈچا قوشۇنى، بايدىكى قارا كۆچلەرنى يوقىتىپ باي بىلەن قىزىل بۇلاق ئارىسىدىكى مارئاقچى دېگەن جايدا قارارگاھ ھىنى قۇرىدۇ. بۇ جاي ھاۋالىق ياخشى يايلاق بولۇپ، قوشۇننى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىدى. قوشۇن بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىپ، ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ يېتەكچىلىرى كېڭەش ئۈتكۈزۈپ مۇزداۋان ئارقىلىق كېلىدىغان قارا كۈچلەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئاقسۇ تەرەپكە چارلىغۇچى ئەۋەتىپ قارشى تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇرھانىدىن غوجا بەزى ئىشلارنى قىلغاندىن كېيىن قوزغىلاڭچى قوشۇننى باشلاپ قارا يۇلغۇنغا كېلىدۇ. مۇستەبت ھۆكۈمران قارا كۈچلەرنىڭ ئاقسۇدىكى ئامبىلى كۈچادا قوزغىلاڭ بولغانلىقىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان ئىدى. ئۇ دەككە - دۈككىدە قېلىپ، نېمە قىلىشنى بىلمەي بۇتخانىغا بېرىپ زار - زار يىغلاپ ماتەم تۇتىدۇ. موللا شاكىر مۇبتەبىت زالىم ئەمەلدارلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى روھىي ھالىتىنى ئاجايىپ ئوخشىتىش-لار بىلەن تەسۋىرلەيدۇ.

1864 - يىلى 5 - ئايدا قوزغىلاڭچى قوشۇن قارا يۇلغۇندا ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ. داستاننىڭ قارا يۇلغۇندىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىنكى ئەھۋاللارغا بېغىشلانغان بابلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا راشىدىن غوجا ئاكىسى جامالىدىن غوجا باشچىلىقىدا، ئاقسۇغا قايتا قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. جامالىدىن غوجا كۈچا ۋە بايدىن ياراملىق ئەسكەرلەرنى تاللاپ ئېلىپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇ ھامىدىن باشچىلىقىدا ئۈچ يۈز ئەسكەرنى مۇز داۋانىنى توسۇشقا ئەۋەتىپ ئۆزى بىر تۈمەندىن ئارتۇق قوشۇنغا باش بولۇپ، خەلقىنىڭ قىزغىن قوللىشى ئارقىسىدا 7 - ئايدا جام بىلەن توز ئاۋات ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا قارا كۈچلەرنى تارمار كەلتۈرۈپ شۇ ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاقسۇنى ئىگىلەيدۇ. ئارقىدىنلا قارا كۈچلەرنىڭ ئالتە شەھەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىغا ھەربىي قورال - ياراغ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ھەربىي بازىسى ئۇچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۈنى 8 - ئايدا ئالىدۇ. مانا شۇ غەلىبىلىك ئۇرۇشلاردا قوزغىلاڭچى خەلق قوشۇنلىرىنىڭ جان پىدالىقى، قەھرىمانلىقى كىشىنى ھاياجانغا سالغۇدەك دەرىجىدە تەسۋىرلەنگەن. شائىر كۈچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۈچادىن تارتىپ ئۇچتۇرپانغىچە بولغان جايلاردا قارا كۈچلەرنى تازىلاشتا ئېلىپ بارغان غەلىبىلىك ئۇرۇشلىرىنى ۋە بۇ ئۇرۇشلاردا خەلق ئاممىسىنىڭ ئويىنغان ھالقىلىق رولىنى شېئىرىي شەكىل بىلەن ئاجايىپ جانلىق، تەسىرلىك ۋە چۇشىنىشلىك قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ.

كۈچا قوزغىلىڭىنى ھەيۋەت بىلەن ئۇلۇغلايتقانلار كەڭ مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇرۇش سەپلىرىدە نامرات دېھقانلار، شەھەر كەمبەغەللىرى پىداكارلىق كۆرسەتكەن. تىلاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىق روھىنى نامايان قىلغان. ئەمما، ئەينى چاغ تارىخىي شارائىت، ئىدىئولوگىيىلىك ئەھۋال ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاڭ - سەۋىيىسى

قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قوزغىلاڭغا مۇتەئەسسىپ روھانىي كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان «خوجا» لار يېتەكچىلىك قىلىش ئىمتىيازىغا ئېرىشۋالدى. دىنالىكتىپ ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە، داستاندا تەسۋىرلەنگەن، جۇملىدىن رېئاللىقتا بولۇپ ئۆتكەن كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە ئەھمىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈ. رۇش بىلەن بىرگە قوزغىلاڭدا ئاساسلىق رول ئوينىغان كەڭ مېھنەتكەشلەر بىلەن ئۇنىڭ يېتەكچىلىرى ھېسابلانغان ئاقسۆڭەكلەر، دىن ۋە روھانىيلارنىڭ رولىنى كەسكىن پەرقلەندۈ. رۇپ، مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشمىز كېرەك.

ك. ماركس دىن ھەققىدە توختىلىپ: «شۇنىسى مەلۇمكى، دىننىڭ ئۆزى مەنىسىز، ئۇنىڭ يىلتىزى ئۇ دۇنيادا ئەمەس، بۇ دۇنيادا، دىننى نەزەرىيە قىلىۋالغان ۋە بورمىلانغان رىياللىقنىڭ يوقۇلۇشى بىلەن دىنمۇ ئۆز - ئۆزىدىن يوقىلىپ باردۇ»[1] دەپ كۆرسەتكەن. بۇ بايان دەل دىنىي يوپۇق بىلەن يوپۇقدىلىپ ئوتتۇرىغا چىققان كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ ماھىيەتتە خەلقنىڭ ھۆرلۈك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە يەنمۇ ئىلگىرى لىگەن ئالدا ياردىمى بولىدۇ.

تارىختىكى تۈرلۈك تراگېدىيە ئەسەرلىرىگە ئوخشاش، موللا شاكىر «زەپەرنامە»دە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈز بەرگەن تراگېدىيىلىك توقۇنۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. «زەپەرنامە» دىكى تراگېدىيىلىك توقۇنۇش ئۆزگىچە بىر خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. داستان ۋەقەلىكىنى چىقىش قىلىپ، قوزغىلاڭ يېتەكچىلىرىنىڭ ئورنى مەسىلىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭى بىر خىل كونا شەيئى ۋە كونا تۈزۈمنىڭ تراگېدىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تراگېدىيە ئاساسەن ئەينى تارىخىي باسقۇچتا بىر مەزگىل ئىلغار ۋە ئەقىلگە مۇۋاپىق ھېسابلانغان ئىجتىمائىي كۈچ ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ كونا كۈچ، كونا تۈزۈم بولۇپ قېلىشىغا قاراپ ئۆزگىرىشىگە باشلاپ، جەمئىيەت تارىخىنىڭ ئىلگىرىلىشى بىلەن زىتلىشىپ قالغان، لېكىن خوجىلارنىڭ كۈچ - تەسىرى ۋە ئۈلار يولغا قويغان تۈزۈملەر ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئاساسىنى تېخى پۈتۈنلەي بىر چەتكە قايرىپ قويمىغان ئەھۋالدا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ۋاقتىلىق بولسىمۇ غەلبىگە ئېرىشكەن. شۇڭا بۇ ھەرىكەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنىڭ ھالاكىتىمۇ مەلۇم تراگېدىيە خاراكتېرىنى ئالغان. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «كونا تۈزۈم تېخى ئۆزىنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىقلىقىغا ئىشىنىۋاتقان ھەم ئىشىنىشى لازىم بولغان چاغدا، ئۇنىڭ تارىخىي تراگېدىيە خاراكتېرىنى ئالىدۇ. كونا تۈزۈم مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۇنياۋى تۈزۈم سۇپىتىدە يېگىدىن بارلىققا كەلگەن دۇنياغا قارشى كۈرەش قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ ئۆتكۈزىدىغىنى شەخسىنىڭ خاتالىقى ئەمەس، بەلكى دۇنياۋى خاراكتېرلىك تارىخىي خاتالىق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كونا تۈزۈمنىڭ يوقىلىشىمۇ تراگېدىيە خاراكتېرىدە بولىدۇ».[2] بۇنىڭدىن باشقا، كونا شەيئىنىڭ تراگېدىيىسى كونا دۇنيانىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى ئىچىدە يۈز بېرىشىمۇ مۇمكىن. ھالاكەتكە يۈز تۇتقان سىنىپنىڭ ۋەكىلى بولغان راشىددىن خوجىنىڭ ئەينى ۋاقتىتكى مۇستەبت ھۆكۈمران قارا كۈچلەرنىڭ فېئودال مۇستەبتلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ھۆرلۈك، ئىسلام ئېتىقادچىلىقىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلغىنىغا ئوخشاش خوجە-

---

① «ماركسنىڭ ئا. روگېغا يازغان خېتى» («ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ دىن توغرىسىدا» ، 39 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى)

② ماركس «رېگېلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد، كە مۇقەددىمە» ، «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 8 - بەت.

لاردىن ئىبارەت مۆكۈمران ئورۇندا تۇرمىغان كونا كۈچلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسى مۆكۈمرانلىق گۈرۇھىغا، مۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى مەۋجۇت تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇ-شى گەرچە تارىخىنىڭ مۇقەررەر تەلىپىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار سىنىپىي مەنپەئەتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئەمگەكچى خەلق تەرەپتە تۇرالمىغاچقا، يەنىلا مۇقەررەر ھالدا مەغلۇپ بولىدىغان تراگېدىيىدىن قۇتۇلالمىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، كونا شەيئىلەر تراگېدىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى جەمئىيەت تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ تۈپ قانۇنىيىتىنى ۋە ئىنقىلابىي كۈچلەر بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدكى نېگىزلىك زىددىيەتنى ئاساس قىلغان ھالدا، سىنىپىي نۇقتىئىنەزەر ۋە سىنىپىي تەھلىل ئۇسۇلى بىلەن كۆزەتكەندىلا ئاندىن چوڭقۇر ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، داستاندا تەسۋىرلەنگەن راشىد-دىن خوجا ۋەكىللىكىدىكى خوجا ئاق سۆڭەكلىرىدىن ئىبارەت كونا شەيئى تەرەپتە تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھالاك بولۇشىنى كۆرگەن چاغدا ئۇلارغا ئىچ ئاغرىتىشقا ياكى ھېسداشلىق قىلىشقا بولمايدۇ. بىزنىڭ ھېسداشلىقىمىز ۋە ئەھمىيەت بېرىشىمىزغا تېگىشلىك ھادىسە كۈچا دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ ھەقىقىي ئىنقىلابى تراگېدىيىسى. بۇ تراگېدىيىگە قاتناشقان يېڭى شەيئىلەرگە ۋەكىللىك قىلغۇچى كۈچلەر ئەينى تارىخىي شارائىتتا تارمار بولۇپ كەتكەن، غايەت زور بەدەللەرنى تۆلىگەن بولسىمۇ، لېكىن كەڭ خەلق ئاممىسىدا ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرىمىز دېگەن ئىشەنچ يوقالغان ئەمەس. بەلكى ئۇلاردا بۇ ئىشەنچ بارغانسېرى ئېشىپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىشىگە قارىتا ئۈمىدۋارلىق ئارزۇسىنى قوزغىغان.

يۇقىرىقىلار «زەپەرنامە»نىڭ ئۆزگىچە تراگېدىيىلىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەر ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

داستاننىڭ بەدىئىيلىكى توغرىسىدا سۆز ئاچساق يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك قويۇق تراگېدىيىلىك ئالاھىدىلىكى بولغاندىن باشقا ئالدى بىلەن شائىرنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ رېئال كۆرەش تارىخىنى ھەققانى مەيداندا تۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئۈسۇلى ئارقىلىق گەپ باشلايمىز. ئومۇمەن، رېئالىست شائىر كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ ھەقىقىي مەنزىرىسىنى توغرا ئىدىيە، تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق، چىن ھېسسىيات بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى داستاننىڭ بىرىنچى بەدىئىي ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان داستاننىڭ قىسقىچە ۋەقەلىك تەپسىلاتىدىن كۆرۈۋالالايمىز. داستانىڭ ئىككىنچى بىر بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، شائىرنىڭ ئوبراز يارىتىش جەھەتتىكى ماھارىتىدە كۆرۈلىدۇ. داستاندا كۆپ خىل، مۇرەككەپ ئوبرازلار يارىتىلغان. شائىرنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى خەلق ئاممىسىنىڭ قەھرىمانلىقىنى، چوڭقۇر مۇھەببەت ھېسسىياتى بىلەن تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. كۈچا قوزغىلىڭىغا ئەسلىدە غوجىلار سەردار بولۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىقىنى، ئۈرۈش مەيدانلىرىدىكى ھەرىكەتلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ. شىددەتلىك جەڭلەردە غوجىلار دۇئا قىلىپ چەتتە قاراپ تۇرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەندەك، ھەرقانداق جەڭگە دېھقانلار، خەلق ئاممىسى قاتنىشىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ شائىر بەزى ۋاقىتلاردا غوجىلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ئاندا - ساندا مەدھىيىلەپمۇ قويىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ كەمچىلىكلىرىنى توغرىدىن - توغرا ئېچىپ تاشلىمايدۇ. شائىر داستاندىكى لىرىك چېكىنىشلەردە قوغىلاڭ رەھبەرلىرى غوجىلارغا مەسلىھەت بېرىپ ئۇلارنى ئادىل ھاكىم بولۇشقا دالالەت قىلىدۇ.

موللا شاكىر «زەپەرنامە»دە قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ ھۆرلۈك، ئەركىنلىك يولىدا كۆر-سەتكەن كوللېكتىپ جان پىدالىقىنى، قەھرىمانلىقىنى قىزغىن مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلىگەن

بولسىمۇ، باقىغا ئوخشاش ئاق كۆڭۈل بىر بەگنىڭ گۈناھكارلارنى قاماقخانىدىن قاچۇرۇشىدا ئوينىغان رولىنى ھېسابقا ئالمىغاندا كونكرېت بولغان گەۋدىلىك بىرقانچە ئىجابىي ئوبرازلارنى يارانقان ئەمەس، موللا شاكىر ئاق كۆڭۈل بەگ باقىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئۇنىڭ قارا يۈلغۇن قاماقخانىسىدىكى گۈناھكارلارنى قاچۇرۇپ تاشلىشىدىكى ئالىيجاناب مەقسىتىنى تەسىرلىك بايان قىلىدۇ. قاماقخانىدىكى گۈناھكارلار باقى بەگنىڭ قىلغان ياخشىلىقى بىلەن كېچىسى بىرى قالماي قېچىپ قۇتۇلىدۇ. باقىبەگ ئەقىل ئىشلىتىپ، كېچىسى گۈناھكارلار تامنى تېشىپ قېچىپ كېتىپتۇ، مەندە نە چارە بار، بۇ ئىش بېشىمغا بالا بولدى، دەپ يالغاندىن يىغلىغان بولۇپ زالىم ئەمەلدارلارنى ئالداپ ئاران قۇتۇلىدۇ. شائىر يۇقىرىقى تەسۋىرلەر ئارقىلىق كىتابخانلاردا باقى شاخىيۇغا نىسبەتەن ئاپىرىن ئوقۇش، ھېسداشلىق قىلىش ھېسسىياتىنى پەيدا قىلىدۇ.

داستاندىكى سەلبىي ئوبرازلار توغرىلىق سۆز بولغاندا دەسلەپ ئاقسۇ ئامبىلىنىڭ قىياپىتى ئوستىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئامبالنىڭ ئوبرازى خەلق ئەركىنلىكىنى، ھۆرلۈكىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى دەپسەندە قىلىدىغان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوبرازىدۇر. شائىر ئامبالنى ھەر خىل مۇھىتتا يەنى ئۇنىڭ قوزغىلاڭچىلارنى قارشى ئېلىشقا قانداق تەييارلانغانلىقىنى، ئاقسۇ خەلقىنى قانداق ئەزگەنلىكىنى ئەينەن تەسۋىرلەشكە تىرىشىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ پارىخورلىقى، مەنسەپنى ئاقچا بىلەن سېتىۋالغانلىقى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلەر كىشىلەرگە بىر خىل يىرگىنىشلىك ھېسسىيات پەيدا قىلىدۇ.

«زەپەرنامە» دە سايىد بەگنىڭ ئوبرازى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەنگەن ئوبرازلارنىڭ بىرىدۇ. سايىدنىڭ ئوبرازى فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوبرازىغا ئۇلىشىپ كېلىدۇ. ئۇمۇ ئاممىبالغا ئوخشاش فېئودال ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن قويۇلغان ھاكىمبەگدۇر ۋە يەرلىك فېئودالنىڭ تىپىك ئوبرازىدۇر. سايىد بەگ فېئودال ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلارغا جان دىلى بىلەن خىزمەت قىلىدىغان، ئۇلارنىڭ بۇيرۇقىنى دەرھال ئورۇنلايدىغان، ئۆز خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپسەندە قىلغان مەلئۇننىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

«زەپەرنامە»نىڭ دىققەتكە سازاۋەر ئوبرازلىرىدىن بىرى قوزىباينىڭ ئوبرازىدۇر. ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن ھەرقانداق ئىشتىن قايتمايدىغان بۇ شەخس پۈتكۈل ۋۇجۇدى بىلەن سايىد بەگكە يارەدەم قىلىدۇ. ئۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى، قورال جابدۇقى ۋە كەيپىياتى توغرۇلۇق مەلۇماتلارنى سايىد بەگكە ئۆزۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. «زەپەرنامە»دىكى سەلبىي قەھرىمانلار ئامبال، سايىد بەگلەر تارىخىي شەخس بولسا، قوزىباي شائىرنىڭ يارانقان بەدىئىي ئوبرازىدۇر. بۇ ئوبراز ئامبال سايىد بەگلەرنىڭ ئوبرازلىرىنى تولۇقلىغان.

داستاندا خەلق كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە راشىددىن خوجا تەسۋىرلىنىپ، ئۇ «بۇرھانىددىن غازى غوجام پادىشاھ»، «پادىشاھىم» دەپ ئۇلۇغلانغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ خەلقە قىلغان بىرەر ياخشىلىقى داستاننىڭ ھېچبىر يېرىدە كونكرېت كۆرسىتىلمەيدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشى راشىددىننىڭ ياقۇپبەگكە نىسبەتەن دۇشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن راشىددىن دەۋرىدە ھېچقانداق تەرەققىيات ۋە ئىلگىرىلەش بولمىغانلىقىنى نەزەرگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن.[1] راشىددىن غوجا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خەلقە ۋاقتىنچە ئەركىنلىك بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىدارە ئىشلىرى ئىلگىرىكىدەك فېئودالار ۋە روھانىيلار قولىدا ساقلىنىپ قالدى. يەرلىك فېئودالارنىڭ

---

① ئا. سابىد «ئۇيغۇر كلاسسىك رىۋايەتلىرىنىڭ تارىخى»، ئىككىنچى كىتابمەھكىمە قېيىنىم، 456 - بەت.

قارشى چىقىشىدىن قورققان راشىدىن ئۇلارغا چەكسىز ھوقۇق بەردى. نەتىجىدە، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى يەنىلا ئېغىرلاشتى. خەلق ئىچىدە راشىددىنغا نىسبەتەن نارازىلىق كەيپىياتى كۈچەيدى. شۇنداق بولغاچقا، راشىددىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى پەقەت بىر يېرىم يىل ساقلاپ قالالىدى. 1865 ـ يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە ياقۇپبەگ يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى تىكلەش قارانىيىتى بىلەن كاشغەر تەرەپتىن قانلىق ئۇرۇش باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن راشىدىن ھاكىمىيىتى ئوڭايلا ھالاك بولدى.

شائىر موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» دە سەلبىي پېرسوناژنى باش قەھرىمان قىلىپ ئېلىشى، ئىجابىي قەھرىمانىنى بەك گەۋدىلەندۈرمەسلىكىنى ئالاھىدە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈش. كە ئەرزىيدىغا بىر نۇقتا. شائىر ئەمگەكچى خەلقە مۇڭاپىق باھا بېرىدۇ. بۇ ھەقتىكى مەيدانى روشەن ۋە ئېنىق. ئۇ ئۆز داستانىدا باشتىن ـ ئاخىر ئەمگەكچى خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، خەلق كۈچلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. ئامبال ۋە سايىد ھېكىمبەگ باشچىلىقىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنى سۆكۈپ ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى راسا پاش قىلغاندىن باشقا، باقى شائىيۇدىن (باقى بەگ) ئىبارەت بىر گۇندىپاينىڭ ئۆز ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان 20 نەپەر خەلق قوزغىلاڭچىسىنى يوشۇرۇن قاچۇرۇۋەتكەنلىك ۋەقەسىنى قىستۇرۇپ بايان قىلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە شائىرنىڭ تەرەققىيپەرۋەر روھ بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

«زەپەرنامە» نىڭ بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتە مۇنداق ئىككى ئالاھىدىلىكى بار. بىرىنچى داستان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كوللېكتىپنىڭ (ئىجابىي) ئوبرازىنى نۇقتىلىق تەسۋىرلىگەن دەسلەپكى يىرىك ئەسەر. ئىككىنچى، داستان ئېزىلگۈچى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى ھەققانىي كۈرىشىنى تارىخىي چىنلىق پرىنسىپى بويىچە مۇڭەپپەقىيەتلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، داستان ئاپتورى موللا شاكىر رېئالىستىك ۋە خەلقپەرۋەر يازغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا يۇقىرى ئورۇن تۇتىدۇ. موللا شاكىرنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سويۇتقا مازىرىغا جايلاشقان قەبرىستانلىك ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىخلاس قىلىدىغان مۇھىم تاۋاپگاھى بولۇپ كەلگەنلىكى شائىرنىڭ خەلق تەرىپىدىن ھۆرمەتلىنىپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

§ 7 . موللا بىلال نازىمى

1 ـ موللا بىلالنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (1825 ـ 1900) ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ماكانلىرىدىن بىرى بولغان غۇلجا دىيارىدا تۇغۇلۇپ، ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ يەردە تىرىكچىلىك، ئىجادىي پائالىيەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ، ئۆمۈرىنىڭ ئاخىرىنى، ئەسلىدە ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ماكانى بولغان كېيىن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن بۆلۈپ ئېلىنغان ياركەنت شەھىرىدە نامراتلىق ھەم ۋەيرانچىلىقتا ئۆتكۈزگەن، 70 يېشىدا ئەما بولۇپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.

نامرات موزدۇز ئائىلىسىدە تۇغۇلغان «نازىمى» (ياكى «بىلال نازىمى») تەخەللۇسلۇق بولغۇسى شائىر موللا بىلال ئاتا تەربىيىسىدىكى ۋاقتىدىلا ساۋادىنى چىقىرىپ، خېلى يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولدى. كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە شۇ يەردە ئىجادىيەتكە ئىنتىلگەن. ياش شائىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرى ھەم شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. شائىرنىڭ پۈتۈن ھاياتى نامراتچىلىقتا ئۆتكەن. ئۆزىنىڭ بۇ ئەھۋالىنى ئەسەرلىرىدە قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. شائىرنىڭ شۇنداق ئىجتىمائىي ئورنى ئۇنىڭ خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇشقا، خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئاساس ۋە تۈرتكە بولغان. شۇڭا موللا بىلال مەدرىستە ئوقۇۋاتقان ۋە ئۇنى پۈتتۈرۈپ مەلۇم مەسچىتتە مۇلازىمەت قىلىۋاتقان ۋاقىتلىرىدا بولسۇن، ياكى 1867 ـ يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان مەزگىللىرىدە بولسۇن، ھامان خەلق بىلەن دىلكەش بولغان، ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئارزۇلىرى، ئىنقىلابىي پائالىيىتىدىن ئۆز ئەسەرلىرى ئۈچۈن تېما ۋە ماتېرىيال ئىزدىگەن. ئۆزى بىلەن زامانداش خەلق قوشاقچىلىرى بىلەن دوست بولۇپ، خەلق ئەدەبىياتىنى توپلىغان ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ بەدىئىي كامالىتى ئۈچۈن بەھىر ئالغان. موللا بىلال لىرىكىلىرىنىڭ ئەينى چاغلاردىلا خەلق ئارىسىغا تارقاپ، خەلق قوشاقلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئەنە شۇ يەردە. شائىرنىڭ پۈتۈن ئىجادىيەت جەريانى بىزگە ئۇنىڭ ھۆكۈمران مۇستەبىت فېئودال ئاقسۆڭەك دائىرىلىرىنىڭ ئىلى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى ھېسسىياتىتا بولغانلىقىنى، ئېزىلىشكە قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدە تۇرغانلىقىنى، چارروسىيىنىڭ ئۆز يۇرتىغا تاجاۋۇز قىلىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك باستۇرغانلىقىغا ئىنتايىن نارازى بولۇپ، قارشى تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. موللا بىلال ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مول نەتىجە يارىتقان شائىر، ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ ئۆلۈش قوشقان. ئۆز ۋاقتىدىلا ئىلى ۋادىلىرى ۋە روسىيىدىكى شەرقشۇناس كىشىلەر ئارىسىدا تونۇلۇشقا باشلىغان.

2 ـ «غەزەلىيات»

شائىر موللا بىلال 13 ـ 14 ياش ۋاقتىدىلا شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن. ئەمما ئۇ

چاغدىكى شېئىرلىرى ساقلىنىپ قالمىغان. دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن دەسلەپكى ئەسەرلىرى دىن 27 ياش چېغىدا يازغان «غەزەلىيات» ناملىق توپلىمى بار بولۇپ، 1852 - يىلى يېزىلغان.

«غەزەلىيەت» جەمئىي 65 پارچە لىرىك شېئىردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، 2016 مىسرا ھەجىمدە.[1] بۇ توپلامدا شائىر مۇھەببەت تېمىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بىرقاتار ئىجتىمائىي، ئېستېتىك قارىشى ۋە غايىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

موللا بىلالنىڭ بۇ توپلىمى بەلگىلىك بىر تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شائىر قىرانلىق چاغلىرىغا كەلگەندە تولىمۇ نامراتچىلىق ئىچىدە قالغان ھەم شۇ مەزگىللىردە غۇنچەم ئىسىملىك ساھىبجامال بىر قىزغا ئاشىق بولۇپ قالغان. ئۇ قىزمۇ موللا بىلالنى بەك ياخشى كۆرۈپ قالغان. گەرچە ئۇلار بىر جۇپ ئاشىق - مەشۇقلار بولسىمۇ، لېكىن موللا بىلالنىڭ قولىدا بىساتى يوق نامرات بولغانلىقى ئۈچۈن، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنى ياراتماي ھەم قىزنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشىگە پىسەنت قىلماي، غۇنچەمنى باي بىر كىشىگە مەجبۇرىي ياتلىق قىلىۋەتكەن. بۇ ئەھۋال موللا بىلالغا ناھايىتى چوڭ زەربە بولغانلىقتىن، ئۇ روھىي جەھەتتىن قاتتىق ئازابلانغان. شۇنىڭدىن كېيىن شائىر ئۆزى ئاشىق بولغان بۇ ساھىبجامالغا بېغىشلاپ، چىن مۇھەببەت ۋە سەمىمىي ھېسسىياتنى شېئىرىي مىسرالارغا قېتىشقا باشلىغان ھەم غەزەل يېزىشنى ئۇچ يىلغىچە داۋاملاشتۇرۇپ مۇشۇ «غەزەلىيات»نى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ مەشۇقى غۇنچەمگە ھەدىيە قىلغان.

«غەزەلىيات»تىكى شېئىرلاردا شائىر ئۆزىنىڭ چىن مۇھەببەت ھەققىدىكى چوڭقۇر، قايناق ھېسسىياتلىرىنى باي تەپەككۇرى، كەڭ تەسەۋۋۇرى، ئۆز سۆيگۈسىگە بولغان سەمىمىي مۇھەببىتى، چەكسىز ساداقىتىنى ئىپادىلىگەن.

«غەزەلىيات»تىكى ئاشىق ئېغىر تۇرمۇش ئاستىدە دىلى خەستىلەنگەن، ئازاب ئىچىدە پۈچۈلغان، ھىجران ئوتىدا كاۋاپ بولغان، ئاھى پەلەككە يەتكەن، دەرد - ئەلەم پۈتۈن ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان بىر يىگىتتۇر:

.....

يىغلاماي نەيلەي بۇگۈن بىر خەستەئى ئاۋارەمەن،
كىم ئەمىن سائەتتە بولدۇم بىقارارىمدىن جۇدا.
بەختى قاچقان بولمىسام ھەم تالىيىم شۇم بولماسا،
بولغاي ئەردىمۇ بۇ كۈن رۇيى ئانارىمدىن جۇدا.

ئەما، بۇ بىتەلەي ئاشىقنىڭ يەلكىسىدىن ئېغىرچىلىق قانچىلىك دەرىجىدە باسمىسۇن، چىن مۇھەببەتكە سادىقلىق كۆرسىتىدۇ، گۈزەل ھاياتقا تولۇپ تاشقان ئىشەنچ ۋە ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدۇ، ئىرادىسىنى بوشاشتۇرمايدۇ، روھىي چۈشكۈنلۈك ئالامەتلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ، ۋاپادارلىقىنى كۆيلەشنى ئۆمۈرلۈك ۋەزىپە قىلىپ تاللىۋالىدۇ:

ئىلاھا ئول پەرىگە مەن غەرىبنى ئەيلەگىل شەيدا،

---

① موللا بىلال «غەزەلىيات» (م. كامالى، ت. زىرىدىن تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

فىراقىدا مېنى قىلغىل مىسالى بۇلبۇلى گويا.
.....
فەقرى بىلالى، قىلغىل دۇنيا،
يارغا يېتەرسەن بولسالا سالامەت.

ئەينى چاغدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ غەمكىن ۋە ئېغىر ھاياتى، نامراتلىق يىگىتىنىڭ بەختسىز مۇھەببىتى، يىراقتىكى يارىنى سېغىنىش، ئۇنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئىشتىياقى بىلەن ئېيتىلغان شائىرنىڭ شېئىرلىرى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا ھەقىقىي ھايات مەنزىرىسىنى كەلتۈرىدۇ. شائىر ئەنە شۇ ئاشىق يىگىت بىلەن مەجنۇن ئازابىدا كۆيگەندەك، ئۇنىڭغا ئاھاڭداش بولۇپ ئېيتقان قوشاقلىرى بىلەن كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ.

موللا بىلال شېئىرلىرىدا يارنى ئۇلۇغلاش، يەنى فېئودال كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرى، ئىنسانىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلغان ئاياللارنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئۇلارغا ئوقۇلغان قىزغىن مەدھىيىلەر ئارقىلىق كىشىلىك ئەركىنلىكى، تەڭلىكى، ساداقەت ۋە ۋاپادارلىقنى ئۇلۇغلايدۇ. شائىر نەزىرىدە ئاياللارغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ئەينى ۋاقىتتا ئىنسانىي ئەركىنلىك، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشتىن ئىبارەت ئۆتكۈر ئىجتىمائىي مەسىلە گە ئايلانغان ئىدى.

موللا بىلال ئەينى زامانىدىكى ئاياللارنى «چېچى ئۇزۇن ئەقلى قىسقا» دەپ كەمسىتىدىغان، ئادەم قاتارىدا كۆرمەي، خورلايدىغان فېئوداللىق ئىدىيىلەرگە قارشى تۇرۇپ ئۇنى سۆكۈپ، قىز - چوكانلارغا يۈكسەك دەرىجىدە ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. ئىجتىمائىي ئورنىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئاياللارنى جەمئىيەتتە ئەرلەر بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇش كېرەك دەپ قاراپ، ئاياللار ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئاياللارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتىگ مەدھىيە ئوقۇيدۇ.

شائىر موللا بىلالنىڭ «غەزەلىيات»قا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلىرى يىگىت - قىزلا ئوبرازى ۋە مۇھەببىتى دائىرىسى بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس. شائىر تۇرمۇشتىكى قارىمۇ قارشىلىقلار، بايلىق، نامراتلىق، دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىك، ئىنساپ ۋە ئاچكۆزلۈك، ياخشى نىيەت ۋە مەسەتخورلۇقلارنىڭ ھەممىسى ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى كۆردى. ھەتتا بىر - بىرىنى ياخشى كۆرگەن ئىككى كىشىنىڭ، يەنى يىگىت ۋە قىزنىڭ بىر - بىرىنىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۈچۈنمۇ ئادالەتلىك تۇزۇمنىڭ ئەھمىيىتى چوڭ ئىكەنلىكىنى شائىر «ئادىل پادىشاھ بولسا، ھەركىم سۆيگىنىنى ئالسا» دېگەن قۇرلاردا ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتىدۇ.

شائىر، ئادالەتلىك پادىشاھنى ماختاش بىلەن زالىم ھۆكۈمرانغا شۇنچە لەنەت ياغدۇرىدۇ. زالىملار تىرىكلىكىدىمۇ، ئۆلگىنىدىمۇ خەلقنىڭ يادىدىن يىراق تۇرىدۇ، ئۇلار يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دېگەن يەكۈننى چىقىرىدۇ.

شائىر خەلقپەرۋەر ئىنسان سۈپىتىدە ئىجتىمائىي خاھىشتىكى شېئىرلىرىدا يەرلىك روھانىي، فېئودال ھۆكۈمران گۇرۇھلارنى ئادالەت، ئىنساپقا چاقىردى. بىراق ئەينى چاغدا، شىنجاڭدىكى سىياسىي ۋە دىنىي دائىرىلەر ئەمگەكچى خەلقنى ئۆزلىرى خالىغانچە ئەزدى.

نازىمى لىرىكىلىرى ھەقىقەتەن شەكىل ۋە بەدىئىيلىك يېقىدىن ئۆگىنىشمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. شائىر لىرىكىلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى توغرۇلۇق سۆز ئاچساق نازىمى ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرە يارانقان «غەزەلىيات» دىۋانىغا كىرگەن غەزەللەرنىڭ كۆپچىلىكىدە شەرق

مۇسۇلمان كلاسسىك پوئېزىيەسىدىكى ئەنئەنىۋى ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش بىلەن بىللە، ئىجادىنىڭ پەيدىن - پەي راۋاجى جەريانىدا ئۆزىگە خاس ئىجادىي يولنى ئىزدىگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. نەۋائىيغا ئوخشاش، ئۆز ئىجادىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى پوئېتىكىلىق ئۇسلۇبلاردىن كەڭ پايدىلاندى ۋە كلاسسىك پوئېزىيەنىڭ غەزەل ژانىرىنى يېڭى پوئېتىكىلىق ئېلېمېنتلار بىلەن بېيىتتى. بۇ پوئېتىكىلىق ئېلېمېنتلار شائىرنىڭ تەپەككۇرىنى روشەن ئىپادە قىلىش ئۈچۈن شەرق مۇسۇلمان ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىدىن پايدىلانغان بىلال نازىمى ئۆز ئىجادى پائالىيىتىدە قىسقا شېئىرلاردا كەڭ مەزمۇننى ئىپادە قىلىشقا ئېرىشتى.

شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىلگەن سۆز سەنئەتكارى سۈپىتىدە كىچىك ھەجىمدىكى لىرىكا-لىق پارچىلاردا چوڭقۇر ۋە مەزمۇنلۇق پوئېتىكىلىق تەپەككۇرنى ئىپادە قىلىشقا تىرىشقان.

شائىرنىڭ لىرىكىلىرى 18 مىسرادىن ئاشمايدۇ، يەنى شائىر لىرىكىلارنى قىسقا يېزىشقا ئەھمىيەت بەرگەن.

موللا بىلالنىڭ دىنىي مەزمۇندىكى شېئىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «غەزەلىيات» تا ئۇچرايدۇ. لېكىن بۇلار شائىر شېئىرلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىدىيىۋى خاھىشىدىكى ئىلغار تامىللارغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ.

3 - «غازات دەرمۇلكى چىن»

بۇ «كىتابى غازات دەرمۇلكى چىن»[1] («چىن مەملىكىتىدە ئۆزئارا يۈز بەرگەن مۇقەددەس ئۇرۇشلار ھەققىدە كىتاب») دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلادى 1876 - يىلى يېزىلغان.

بۇ كىتابنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان ۋەزىپىسى، 1864 - يىلى، ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن دەھشەتلىك زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. بۇ ئەسەر بەدىئىي ئەسەرلا ئەمەس، بەلكى تارىخىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ داستان ئىلى ۋىلايىتىدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى تارىخىنى ئۆگىنىش مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر قاتاردا XIX ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن چوڭ ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

«غازات دەرمۇلكى چىن» يۈكسەك ئىدىيىۋىلىك بىلەن يۇقىرى بەدىئىيلىكىنىڭ ماھىرانە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلۇشى ئاساسىغا قۇرۇلغان.

داستاندا ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تارىخىي جەريانى ۋە ئاساسىي يۆنىلىشى بويالماستىن، بۇرمىلانماستىن، ھەققانىي مەيدانغا تۇرۇپ، دۇرۇس ۋە لىللا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ نۇقتىنى ئېنىق چۈشىنىش ئۈچۈن گەپنى ئالدى بىلەن ئەسەرنىڭ يېزىلىش جەريانىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

موللا بىلالنىڭ يېقىن دوستى ئىلى ئۇنىڭغا ھىجرىيە 1281 - يىلى (مىلادى 1864-يىلى) ئىلىدا بولغان خەلق قوزغىلىڭى ھەققىدە بىر ئەسەر يېزىپ قالدۇرۇشنى تەكلىپ قىلىدۇ. موللا بىلال ئەلنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭدىكى باتۇرلۇق - پالۋانلىقلىرىنى تەرىپلەپ، ئۆزى كۆرگەن ۋە ئىشتىراك قىلغان ئەھۋاللار ئاساسىدا «غازات دەرمۇلكى چىن» ناملىق مەشھۇر تارىخىي داستاننى يېزىپ چىقىدۇ. شائىر

---

① موللا بىلال «غازات دەرمۇلكى چىن» (خ. يۇنۇس تەييارلىغان) «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 2 -، 3 -، 4 - سانلار.

داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدە، داستاننىڭ يېزىلىش جەريانىنى بايان‌قىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«يۇرۇپ بۇ بىلال بۇ جىھاد ئىچرە كۆپ،
پىتىپ دەفتەرى ئىچرە ئالدى كۆرۈپ.»
«ئىلەنىڭ جىھادىنى نەزم ئەيلەيىن،
ئوقۇلسا بۇ ئەشئار مەقلىس ئارا،
ئۇمىدىم بۇدۇر بىزگە قىلسا دۇئا.»

شائىر چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ جەڭنامىدە قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئەمگەكچى خەلقنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازىنى يارىتىپ، بۇ قوزغىلاڭدا قۇربان بولغانلارنىڭ جەسۇر قىياپىتىنى تەسۋىرلىگەن، شۇنداقلا كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ئەنە شۇ ئەھمىيەتلىك جەڭ توغرىسىدا ئۆچمەس يادىكارلىق قالدۇرغان.

شائىر ئىلىنىڭ XVII ئەسىردىن 1864 ـ يىلىغىچە بولغان تارىخىنى قىسقىچە بايان قىلغاندىن كېيىن بۇ قوزغىلاڭنىڭ قانداق شارائىتتا باشلانغانلىقى، ئۇنىڭ تەرەققىياتى، ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى زىددىيەت ۋە كۆرەشلەرنى تەپسىلىي تەسۋىرلەيدۇ، داستاندىكى ۋەقەلىك 1871 ـ يىلى چارروسىيىنىڭ ئىلىنى بېسۋېلىشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

موللا بىلال قوزغىلاڭنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبىنى بايان قىلغاندا مۇنداق دەپ بايىدۇ:

«نە ۋەجھە ئىدى بۇ جىھادقا سەبەب،
ئانى ئۇقتۇرۇرمەن بەياتىمدا دەپ.»
«قىلىپ كۇفرى مۇئىمىنگە زۇلۇم ـ ستەم،
ئالىپ ئارقا، بۇغداي، قوناقۇ دىرەم،»
«مۇدام نەقرە ـ زەرلەر ئالىپ بايىدىن،
كى تارتىپ ئالىپ بايلار تايىدىن.
قەقىرلەر ئۆلۈمنى كۆرۈپ ياخشىراق،
سىپاھلار فەقىرنى ئۇرۇپ كۆپ تاياق.»
چىدالماي بۇ كۇففارلار زۇلمىغا،
رىئايا چىدالماي تاياق ـ غۇلدىغا.
ھوسۇلغا ساتىپ ياخشى فەرزەندىنى،
كى جاندىن ئەزىزراق جىگەر بەندىنى.»

ئەمگەكچى خەلق بىلەن تەقدىرداش بولغان خەلق شائىرى نازىمى ھەققانىي يوسۇندا خەلق ئىنقىلابىغا قاتناشقاندى ۋە ئۇنى چوڭقۇر كۆزىتىپ بارغاندى. ئىلغار پىكىرلىك، سەزگۈر ئەدىب خەلق ئىنقىلابىنى مېھنەتكەشلەرنىڭ ئادالەتسىزلىككە قارشى ھەرىكىتى ۋە ئۆز غايىسىدىكى ئادالەتكە ئىنتىلىشىنىڭ ئەمەلىي ئىپادىسى دەپ قاراپ، ئۇنى ئۆز داستانىنىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى قىلىپ ئەكس ئەتتۈردى.

مەزكۇر داستاننىڭ قەدىرلەشكە تېگىشلىك تەرەپلىرىدىن بىرى، گەرچە دىنىي پەردە

ئاستىدا بولسىمۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچىنى كۆرسىتەلىگەنلىكتە كۆرىلىدۇ. ئاپتور جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغان خەلق ئاممىسىنىڭ تارىختىكى رولى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغاچقا، ئۇنىڭدا بىرەر تارىخىي شەخس ئەمەس، بەلكى بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان خەلق ئاممىسىنى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. ئەسەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيەتگە ئىگە رېئال ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى نىسبەتەن ئەينەن تەسۋىرلىگەنلىكىدە، شۇنداقلا قوزغىلاڭ-نىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان يۇقىرى تەبىقە ۋە دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. تارىخىي شەرت - شارائىت ۋە يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن نازىمى قوزغىلاڭنىڭ سەۋەب بولغان نىشپىي زىددىيەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەچكە، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى زىد-يەتلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدىن، قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرەلمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ داستان سەھىپىسىدە كەڭ مېھنەتكەشلەر ئاممىسىنىڭ ئالىيجاناب خاراكتېرى ھەر تەرەپلىمە ۋە تىپىك يوسۇندا ئىپادىلەنگەن. چۈنكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئالىيجانابلىق خۇسۇسىيەتلەر مۇجەسسەملەنگەن.

مەلۇمكى، ئىلى رايونىدا كۆتۈرۈلگەن ھەققانىي خەلق ھەرىكىتىنىڭ ئالىيجانابلىق خۇ-سۇسىيىتىگە ئىگە ئوبىيېكتىغا، ئومۇمەن مۇشكۇل كۈرەشنىڭ تامغىسى بېسىلغان. ئۇ چىنلىق بىلەن ساختىلىق، ياخشىلىق بىلەن رەزىللىك، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك (خۇنۇكلۇك)، ھەققانىيەت بىلەن ياۋۇزلۇق بىر - بىرى بىلەن قارشىلىشىۋاتقان، كۈرەش قىلىۋاتقان چوڭقۇر جەريانىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئالىيجانابلىق گۈزەللىك ياكى ھەققانىيلىق بىلەن سەتلىك ياكى ياۋۇزلۇق ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەش مەنزىرىسىنى تەسىرلىك تەسۋىرلە-گەن شائىر نازىمى داستانىدا كىشىلەرنىڭ كۈرەش قىزغىنلىقى ۋە ئېتىكىلىق پوزىتسىيىسىنى زور دەرىجىدە قوزغىغان. دەل مۇشۇنداق جىددىي كۈرەشتە گۈزەللىك، ھەققانىيەتنىڭ مۇقەررەر غەلبە قىلىدىغانلىقى، ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ ئۇلۇغ كۈچى ۋە ئۇنىڭ ھېچ نەرسە توسۇۋالالمايدىغان تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر ئىستىقبالى نامايان قىلىنغان.

ئىجتىمائىي ھاياتتا، جەمئىيەتتىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ غەلبە قازىنىشىمۇ ئۇنداق ئاسا-نغا چۈشمەيدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن جاپالىق ۋە ئەگرى - توقاي كۈرەشلەرنى باشتىن كەچۈرۈشكە، غايەت زور بەدەل بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. دەل مۇشۇنداق كۈرەشلەردە، يەنى ئىلى خەلق قوزغىلىڭىدا ئىلغار ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ غايەت زور يوشۇرۇن كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە ئالىيجاناب روھى نامايان قىلىنغان. مەلۇمكى، بۇ قېتىمقى ئىلى دېھقانلار ھەرىكىتى-ئېلىمىزدە كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاشلا ئىلغار ئىجتىمائىي كۈچلەر كونا تۈزۈمگە، سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي زۇلۇمغا قارشىلىق كۆرسىتىش يۈزىسى-دىن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي ئېغىر ۋە مۇشكۇل كۈرەش ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەرىكەت مۇئەييەن قەھرىمانلىق ۋە پىداكارلىق روھىنىڭ بولۇشىغا موھتاج ئىدى. شۇڭا بۇ كۈرەشنى تارىختا مەردانىلىق ۋە ئالىيجانابلىق سەھىپىسىنى ئاچقان، دەپ قارايمىز. دېھقانلار، قول ھۈنەرۋەن-لەر ۋە شەھەر نامراتلىرى ئاساسىي كۈچ بولۇپ ئېلىپ بارغان ئىلى قوزغىلىڭى شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ مۇشكۇل ھەرىكەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. خەلق ئاممىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرى بۇ ئىنقىلاب جەريانىدا شىنجاڭ تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋە تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدىغان قەھرىمانانە ۋە ئۇلۇغ نەتىجىلەرنى يارىتىپ، ئالىيجاناب غايىسى

ۋە ئۇزۇل - كېسىل ئىنقىلابىي روھىنى گەۋدىلەندۈردى. داستاندا تەسۋىرلەنگەن ئۆلۈمگە پىسەنت قىلمايدىغان جاسارىتى پەلەكتىن ئاشقان باتۇر ئىنقىلابنى قۇربانلار ۋە شۇلارغا ئوخشاشلارنىڭ ھەممىسى دېھقانلار ئىنقىلابى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن بىر دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى ئالىيجانابلىقنىڭ ئوچۇق ئىپادىسىدۇر.

ئىلى خەلق ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي كۆچى گەرچە تارىخىي مۇقەررەرلىكنىڭ ئىلغار تەلىپىگە ۋەكىللىك قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار فېئودال كۆچلەر ۋە ئەتراپتىكى مۇھىتنىڭ كۆچلۈك بېسىمى ۋە نابۇت قىلىشى بىلەن تراگېدىيە خاراكتېرلىك ھالەتكە دۇچار بولدى. داستان تراگېدىيىسىدىكى ئايرىم شەخسلەر ئۆزئارا ئەھۋالى، نام - ئابرۇيى، مۇھەببىتى ئۇستىدىكى ھەسرەت - نادامىتى بىلەن چىرمىلىپ قېلىپ، چىگىش ئىچكى زىددىيەتكە پېتىپ قالغاچقا، خەلق ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ يۇكسىلىش دەۋرىگە خاس ئىنقىلابىي روھىنى ۋە قەھرىمانلىق جاسارىتىنى يوقىتىپ قويغان. خەلقچىل شائىر نازىمى ھەق ناھەق مەسىلىسىدە قىلچە تەۋرىنىشتە بولماي، خەلق ئىنقىلابىنى يۇكسەلدۈرگەن كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنى چەكسىز مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەش بىلەن بىرگە مەزمۇن بىلەن ئەھمەدخان خوجا قاتارلىق مۇناپىق، پىتنە - پاساتچى، رەزىل، سەلبىي ئوبرازلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىش ئارقىلىق يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلار ۋە مۇتەئەسسىپ روھانىيلارنىڭ دىننى نىقاپ قىلىپ تۇرۇپ، خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازلىرىنى مۇستەھكەملەشكە ئىنتىلدىغان ۋە شۇ مەقسەتتە ھەرقانداق ئەسكىلىكلەرنى قىلىشتىن يانمايدىغان رەزىل ماھىيىتىنى جانلىق ۋە ئەمەلىي پاكىتلار ئاساسىدا پاش قىلىپ ئۆتكەن.

ماركس دىن، جەمئىيەت ۋە جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئادەملەر توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: «دىن - تېخى ئۆزىگە ئىگە بولمىغان ياكى ئۆزىنى قايتىدىن يوقاتقان ئادەملەرنىڭ ئۆز ئېڭى ۋە ئۆز تۇيغۇسى. لېكىن ئادەم ئابستراكت، دۇنيانىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان نەرسە ئەمەس، ئادەم ئادەمزات دۇنياسى دېمەكتۇر، دۆلەت ۋە جەمئىيەت دېمەكتۇر. دۆلەت ۋە جەمئىيەت دىننى، يەنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىنغان دۇنيا قاراشنى پەيدا قىلدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆزى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىنغان دۇنيا ئىدى.»[1] مانا بۇ دىننى بايراق قىلىپ، خەلقنى قوزغاپ، ئۆز مەسلىكى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ئۇنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى روھانىلارنىڭ مەسىلىكىنى چۈشىنىشكە يارىدىم بېرىدىغان نەزەرىيە. مەلۇمكى ئەينى چاغدا ئەمگەكچى خەلق رىيال مەئىشەت ئۈچۈن ئىنتىلگەن ئىدى.

«ھەرقانداق يېڭى شەيئى ئۆسۈپ يېتىلىشىدە مۇشكۇل ۋە ئەگرى - توقاي يوللاردىن ئۆتىدۇ... مۇشكۇل ۋە ئەگرى - توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتمەي، ناھايىتى زور تىرىشچانلىق كۆرسەتمەي، ھەمىشە ئوڭۇشلۇق بولۇشنى، ئاسانلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنى ئويلاش خام خىيالدىنلا ئىبارەت». [2] ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى ھەيۋەت بىلەن كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن تراگېدىيە خاراكتېرلىك توقۇنۇشنى پەيدا قىلىپ، تراگېدىيىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋەھالەنكى، قەھرىمان شەخسلەر مەردانىلىك بىلەن قۇربان بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ

① ماركس «دىگېبلىنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد، گې مۇقەددىمە»، («ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ دىن توغرىسىدا»، 3 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى).

② ماۋزېدۇڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 608 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1977 - يىلى نەشرى.

كۆرەشتە ئىپادىلەنگەن ئىنسانپەرۋەرلىك ئالىيجاناب ئوبرازى مەڭگۈ ياشاپ، كەلگۈسى ئەۋلادلارنى تەربىيە ۋە ئىلھام بېرىپ، «ئۇلۇغ هايات ۋە شەرەپلىك ئۆلۈم» نى هەم ئەلگە هۆرلۈكى ئىشلىرى ئۈچۈن قەتئىي كۆرەش قىلىشنىڭ چەكسىز هاياتى كۆچىنى نامايان قىلغان. ئىنقىلابىي ئىشلار ۋاقتىنچە ئوڭۇشسىزلىققا ۋە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسىمۇ ئۇنىڭدىن قىممەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىپ، خەلق هۆرلۈك تەرەپدارلىرىنىڭ ئىرادىسى ۋە قەيسەرلىكىنى چېنىقتۇرۇپ، تېخىمۇ زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىدىن ئوبرازلىق بىشارەت بەرگەن.

بىزگە مەلۇمكى، بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى مۇهىم مەسىلە گۈزەللىك مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى ئۇ ئالدى بىلەن ئەسەردە ئىپادىلەنگەن بەدىئىي چىنلىقنىڭ ماسلىقى مەسىلىسىدىن ئىبارەت. شۇڭا، روسىيىلىك پەيلاسوپ پىلخانوۋ «هەققانىيلىق — ئىجادىيەتنىڭ بىرىنچى چى شەرتىدۇر، شائىر هاياتنى، ئۇ قانداق بولسا شۇنداق پەردازلىماستىن ۋە بۇزماستىن تەسۋىرلىشى لازىم» دېسە، ئېنگېلس بالزاك رومانلىرىغا بەرگەن باهاسىدا «رېئال مۇناسىۋەتلەرنى هەققانىي تەسۋىرلەپ بېرەلىگەنلىكىدۇر» دېگىنى دەل ئەسەرنىڭ بەدىئىي چىنلىقى مەسىلىسىدىن ئىبارەت. نازىمى ئىلغار پىكىرلىك خەلقچىل شائىر بولغاچقا، داستاندا بەدىئىي چىنلىق پرىنسىپىغا باشتىن ـ ئاخىر قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلگەن. داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكىدىكى تارىخىي چىنلىق يۇقىرىقى مەركىزىي ئىدىيىنىڭ بەدىئىي يوسۇندا ئىپادىلىنىشى بىلەن يورۇتۇلغاندىن باشقا، داستان يەنە بىر قاتار تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە:

بىرىنچى، بۇ داستان بەزى تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرگە ئالاقىدار ۋاقىتنى ئېنىقلاشقا تايىنىدىغان مۇهىم ئاساس هېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، بۇ داستان بىزنى ئىلى دېهقانلار قوزغىلىڭى ۋە ئىلى سۇلتانلىقى مەزگىلىدە بۇز بەرگەن ۋەقەلەرگە ئالاقىدار سانلىق مەلۇماتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئۈچىنچى، بۇ داستان قوزغىلاڭدىن ئىلگىرىكى ئىلىنىڭ هاكىمدارلىرى، ئىلى سۇلتانلىقى مەزگىلىدىكى ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىك ئەمەلدارلار هەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

تۆتىنچى، بۇ داستاندىن يەنە ئەينى ۋاقتىتكى ئۇرۇش قورالىرى ۋە هۇنەرۋەنلەر، سەنئەتكارلارغا ئائىت مەلۇماتلارمۇ بار.

بەشىنچى، بۇ داستان ئۇرۇش، كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى جەهەتتە بىۋاستە ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ[1].

داستاننىڭ ئىككىنچى بىر بەدىئىي ئالاهىدىلىكى پېرسوناژلار خاراكتېرىنى رەڭگارەڭ ۋە ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا يارىتىلغانلىقىدا كۆرىلىدۇ.

شائىر قوزغىلاڭ رەهبەرلىرىنى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈپ تەسۋىرلەيدۇ. بىرىنچى گۇرۇپپىدىكىلەر ئەسەردىكى ئىجابىي قەهرىمانلار بولۇپ، ئۇلارغا ئەمىر ئابدۇرەسۇل بەگ، ئەلاخان پالۋانلار ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇلار قوزغىلاڭنىڭ بېشىدىن تارتىپلا مۇستەبىت هۆكۈمران قارا كۆچلەرنىڭ چىرىك هۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇيغۇر، تۇنگان (خۇيزۇ) خەلقلىرىنىڭ بىرلىشىپ كۈرەش قىلىشى لازىملىقىنى بىلەتتى. بۇ گۇرۇپپا ئەزالىرى ئىچىدە قازى نەسىرىدىن ئاخۇنۇم (قازى كالان)، ئەهمەد خەزىنىچى بەگ، موللا

---

[1] خوجا ئەهمەد يۈنۈس «مۇهاكىمە ئۇنچىلىرى»، 152 ـ 167 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى

روزی ئاخۇن (مۇفتی)، سادىر پالۋان، شەمسىدىن خەلىپە قاتارلىق كىشىلەر بار. ئىككىنچى گۇرۇپپىدىكىلەر ئەسەردىكى سەلبىي قەھرىمانلار بولۇپ، ئۇلارغا مەئىزەم خان (بۇرۇنقى ھاكىم بەگ، ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ تۇنجى سۇلتانى)، ئەھمەدخان خوجىلار ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇلار قوزغىلاڭغا خەلقنىڭ ھۆرلىكى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن قاتناشقان. ئۇلارنىڭ كاللىسىنى مەنسەپ تۇتۇش، كەيپ - ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈش ئوي - خىيالى چىرمىۋالغاچقا، قوزغىلاڭ داۋامىدا قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان. بۇ گۇرۇپپا ئەزالىرى ئىچىدە موللا شاۋكەت ئاخۇن (ئىلى سۇلتانلىقىدا قازى ئەسكەر، قازى كالان، سۇلتان بولغان)، پوچى مەھمۇد (ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ سۇلتانى)، ئىككىنچى توختى ئاخۇن (ئەمىرلەشكەر، ئەھمەدخان خوجامنىڭ ئىنىسى)، سەيىد ئۆمەرخان خوجام (ئەنجاندىن كەلگەن) قاتارلىق كىشىلەر بار. مەئىزەمخان جاڭجۇننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قوزغىلاڭچىلار سېپىگە سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، سۇلتانلىقنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن قوزغىلاڭ يېتەكچىلىرىنى، قوزغىلاڭنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىلىرىنى يوق قىلىشقا كىرىشىدۇ.

بايانداي ئۇرۇشىدا ئەمىر ئابدۇرەسۇل بەگ قالتىس پەم - پاراسىتى ۋە قەھرىمانلىق جاسارىتىنى نامايان قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا يۈكسەك ئابرۇي قازىنىدۇ. شائىر داستاندا بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

باھادىر ئاتاندى بۇ جەڭگە ئەمىر،
نەدۇركىم ئەمىر، شاھ ساھىب سەرىر.
ئەمىردىن ھەممىنىڭ دىلى بولدى شاد،
دۇئا ئەيلەدى تافتى غەمدىن نىجاد.
دېدى بارچە ئادەم يۈرەكلىك ئەمىر،
كى بىزلەرگە دائىم كېرەكلىك ئەمىر.
كى ئابدۇرەسۇل بەگ دىلىدۇر دۇرۇسۇت،
دىلى دۇرۇست ئۈچۈن تۇتتى خەلق ئانى دوست.

مەئىزەمخان سۇلتان ئەمىر ئابدۇرەسۇل بەگنى كۆرەلمەي، ئۇنىڭغا قەست قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكىدۇ. ئۇنىڭ پىلانلىشى، ئەھمەدخان خوجىنىڭ بىۋاستە قول سېلىشى بىلەن دەسلەپ ئەمىر ئابدۇرەسۇل بەگ، ئىسھاق بەگلەر ئۆلتۈرۈلىدۇ، قازى ئەسىردىن ئاخۇن زىندانغا تاشلىنىدۇ، كېيىن ئەھمەد خەزىنىچى بەگ (ئەمىر ئابدۇرەسۇل بەگنىڭ قېينىاتىسى)، ئۇنىڭ ئوغلى ئاخۇن بەگ، قازى كالان نەسىرىدىن ئاخۇنۇملار تۈرلۈك ئىپلاس يوللار بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. موللا بىلال ئەسىرىدە بۇ رەزىل ھەرىكەتلەرنى قارىلايدۇ، قاتتىللارغا لەنەت ئوقۇيدۇ. شائىر قازى كالان نەسىرىدىن ئاخۇنۇم ئۆلتۈرۈلۈش ئالدىدا مەئىزەمخاننى ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

كى ئېرەشتۇرۇپ نەچچە نادانىنى شاھ،
كى قان تۆككەلى ئاتلىنىپ تۇتتى راھ.
بۇ شاھ يولداشى جۇملە جاھىل ئىدى،
ۋەلى خۇن ناھەققە كامىل ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا مەنسەپ تالىشىش يولىدا ئۆزئارا قىرغىنچىلىق ئەۋج ئالىدۇ. باياندىي ئېلىنىغاندىن كېيىن غۇلجىدا پەيدا بولغان پوچى مەممۇد (قېرى غوجا) ئەمەدخان خوجا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، سۇلتان مەئزەمخاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئاران 36 كۈن «سۇلتان» بولغان پوچى مەممۇدقا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن موللا شاۋكەت ئاخۇن سۇلتان، ئەلاخان پالۋان ئەمىر بولىدۇ. كۈرەشنى ئېلىشقا ئەلاخان پالۋان يولباشچىلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكى، سادىر پالۋاننىڭ سېپىل ئاستىدىن ئۆزۈن ئۆكۈر كولاپ، دورا قويۇپ سېپىلنى پارتلىتىۋېتىشى بىلەن كۈرە قەلئەسى ئېلىنىدۇ. سۇلتان موللا شاۋكەت ئاخۇن ئەمىر ئەلاخان پالۋاننىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئابرۇيى كۆتۈرۈلۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرەلمەي، ئۇنىڭغا گۇناھ قويۇپ، ئۇنى ئەمىرلىكتىن ئېلىۋېتىدۇ. شائىر ئەسىرىدە بۇ ئەھۋاللاردىن قاتتىق ئېچىنىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئۇلۇغلار دىلىدا بۇزۇلدى نىيەت،
كى ئارى بۇزۇق دىلدا يوق خاسىيەت.»
«كى دۇشمەن ھەر ئەتراپىمىزدا تۇرۇپ،
تۇگەتۈر ئىكەن بىر - بىرىن ئۆلتۈرۈپ.
كى مۇئمىن مۇسۇلمان قانىنى تۆكەر،
كى شەك يوق بۇ يۇرت ئىلكىمىزدىن كېتەر.»

خەلق بۇ ئەھۋاللارغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، ئەمىر ئەلاخاننى سۇلتان قىلىدۇ. ئەمەدخان خوجا تۇنگانلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپ، ئۇرۇشتا ئۆلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار موللا شاۋكەت ئاخۇننى زىندانغا تاشلايدۇ ۋە كېيىن تاغارغا سولاپ ئىلى دەرياسىغا تاشلايدۇ، ئەمىر توختى ئاخۇننى تۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ.

ئوقۇرمەنلەر بۇ تارىخىي داستاندىن قوزغىلاڭ ۋە ئىلى سۇلتانلىقى مەزگىلىدە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى، شەھىت ۋە غازىلارنى، ئالىم - ئۆلىمالارنى، باتۇر - پالۋانلارنى، دانا ئەمىر، ئادىل، ئادالەتلىك سۇلتاننى ھەم ساتقىن - پاسىقلارنىڭ سۇرىتى، قىلمىشلىرىنى ۋە قانداق ئاقىۋەتكە دۇچار بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايدۇ. دېمەك، ئىلىدە بولغان بۇ خەلق قوزغىلىڭىنى ئىلمىي تەكشۈرۈشتە موللا بىلالنىڭ بۇ ئەسىرى ئاساسلىق تارىخىي مەنبەلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ[1].

ئومۇمەن «غازات دەرمۇلكى چىن» داستانى رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودى بويىچە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا جۇڭگو دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تەركىبى قىسمى بولغان XIX ئەسىردە ئىلى ۋادىسىدا يۈز بەرگەن خەلق ئىنقىلابى ھەرىكىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى خەلقچىللىق مەيدانىدا تۇرۇپ، تۇرۇشقا سادىق بولغان ئاساستا، ھەققانىي يوسۇندا تەسۋىرلەنگەن. بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ يارىتىۋچىسى بولغان كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن، يەنى داستاندا كوللېكتىپنىڭ بەدىئىي ئوبرازى ئۇتۇقلۇق

---

① غوجا ئەھمەد يۈنۈس «مۇھاكىمە ئۇنچىلىرى» 54 - 57 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.

يارىتىلغان؛ ۋەقە ـ كومپىلىكسىت جىددىي، كەسكىن ئۇسلۇبتا ئىپادىلەنگەن، پېرسوناژلارنىڭ خاسلىقىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ، بىر قاتار تەسىرلىك ۋە نەمۇنىلىك خاراكتېرگە ئىگە ئىجابىي پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلغان. نەسىر ۋە نەزمە بايان شەكلى مۇڭاپىق ماسلاشقان ھالدا قوللىنىلغان. ئېپىك بايان ئاساسىدا، لىرىك بايانلارنىڭ تەسىرىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغان.

4 ـ «نۇزۇگۇم»

بۇ داستان 1882 ـ يىلى يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇرلۇك ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن ئورنىدىن دەس تۇرغان باتۇر قىز نۇزۇگۇمنىڭ شانلىق ئوبرازى ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان.[1]

دستان باش قەھرىمانى نۇزۇگۇمنىڭ ئەسلى ئىسمى چولپانگۈل بولۇپ «... موللا ئايال ئىدى. ئۇزى ئىلباغدەك ئۆڭلۈك، قارا كۆز، قارا قاش، نازۇك بەدەن بولغانلىقى ئۈچۈن كاشغەر خەلقى «نازۇگۇم» دەپ ئات قويغان ئىدى» (نازىمى «نۇزۇگۇم» داستانى). ئۇ تەخمىنەن 1808 ـ يىللىرى[2] ئەتراپىدا كاشغەردە بىر نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئوقۇپ موللا بىر ئايال بولۇپ ئۆسكەن. ئۇ ياشىغان يىللار كاشغەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى داۋالغۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقانىدى. نازىمى نۇزۇگۇم تەقدىرىنىڭ تراگېدىيەسىگە سەۋەب بولغان ۋەقەلىكنى مۇنداق بايان قىلغان.

«داۋاڭ خان خان بولۇپ ئالتە يىل بۇلغاندا جاھانگىر خوجام كاشغەرگە كېلىپ سوقۇشۇپ، كاشغەرنى ئۆزىگە تەئىبە قىلىپ، ئالتە ئاي سورىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدىن چىنگونىدىكى دېگەن جاڭجۇن (سانغۇن) نۇرغۇن لەشكەر ئېلىپ كاشغەرگە كەلگەن. بەيخوزا، ياڭدارىن دېگەن جاڭجۇنلەر بىر بولۇپ، جاھانگىر خوجام بىلەن سوقۇشۇپ، جاھانگىر خوجامنى تۇتۇپ، داۋاڭ خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېتىپ كاشغەردىكى ئەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، خوتۇنلىرىنى غۇلجا شەھىرىگە ئېلىپ كېلىپ ھەر بىر خوتۇننى بىر قالماقتا خوتۇن قىلىشۇن دەپ تۇتۇپ بەرگەن. ئەمما، نۇزۇگۇم دېگەن خوتونىنى ئاكىسى بىلەن بىر قالماقتا بەرگەنىكەن»

داستاندا تىلغا ئېلىنغان داۋاڭ خان چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ خانى، جاھانگىر خوجام بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جاھانگىر بولۇپ، بىرقانچە قېتىم جەنۇبىي شىنجاڭدا ئالتوپىلاڭ كۆتۈرگەن شەخس ئىدى.

بىر قېتىم، يەنى 1826 ـ يىلى جاھانگىر خوجا ئۆز ئەگەشكۈچىلىرىدىن باشقا قوقەنلىك-لەردىن ۋە بۈيرۇتلاردىن 500 نەپەر ئادەم توپلاپ ئەنجان تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ئاتۇشقا ھۇجۇم قىلغان. ئارقىدىن ئۇيغۇرلاردىن ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەم توپلاپ كاشغەر بىلەن يەركەنگە ھۇجۇم قىلغان. كاشغەرنىڭ يېڭى تەيىنلەنگەن ئامبىلى چىڭ شياڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. كاشغەر، يەركەن، يېڭىسار، خوتەن قاتارلىق تۆت شەھەر ئارقا ـ ئارقىدىن قولدىن كەتكەن.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلى جاڭجۇنى چاڭ لىڭنى 36 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن جاھانگىر خوجىنى قورشاپ يوقىتىشقا ئەۋەتكەن. چىڭ قوشۇنلىرى يېرىم يىل جاپالىق

---

① موللا بىلال «نۇزۇگۇم» (م. باماۋۇدۇن تەييارلىغان)، «بۇلاق» ژورنىلى، 1981 ـ يىلى 1 ـ سان.

② بەزى مەنبەلەردە نۇزۇگۇمنىڭ ياشىغان يىللىرى 1800 ـ 1830 ـ يىللىرى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ مەقىتە ئا. ھىلىمھاجىنىڭ «ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر قىزى نۇزۇگۇم توغرىسىدا» («بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2000 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

ئۇرۇش قىلىپ، غەربتىكى تۆت شەھەرنى ئىشغال قىلغان. جاھانگىر خوجا پامىر ئېگىزلىكىگە قېچىپ بېرىپ، بۇيرۇتلارنىڭ سايىق قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايىغا يوشۇرۇنۇۋالغان. 1828 - يىلى ئەتىيازدا جاھانگىر خوجا قاچقاندا قولغا چۈشۈپ، بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن بۇ ھەربىكەتكە قايمۇقۇپ قاتناشقان يەرلىك ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن قاتتىق بېسىش سىياسىتى يولغا قويغاندىن سىرت، 12 مىڭ تۈتقۇننى ئىلى جىياڭجۇنىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ خىزمىتى ئۈچۈن يانچى قىلىپ ئىلىغا كۆچۈرىدۇ. بۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1767-يىلىدىكى ئۆچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىم ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىشى ئىدى. مانا شۇ ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن 12 مىڭ تۈتقۇن ئىچىدە نۇزۇگۇم بىلەن ئاكىسى ئابدۇللا غوجىمۇ بار ئىدى. بۇ مۇساپىرلار چوڭيۇلتۇزغا كەلگەندە نۇزۇگۇم بىلەن ئاكىسى ئابدۇللا غوجا بىر موڭغۇل ئاقساقىلىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ.

نۇزۇگۇم كاشغەرىدىكى چېغىدىلا ھەققانىيەت ۋە ئادالەت ئىشلىرىنىڭ ياقلىغۇچىسى، جىگەرلىك ۋە ۋىجدانلىق قىز خاراكتېرىنى يېتىلدۈرگەن. خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ چىن ھېسسىياتىنى ۋە قاباھەتلىك زامان، پاجىئەلىك دەۋرانغا بولغان قارىشىنى يارقىن ھەم ئوبرازلىق ئىپادىلەيدىغان قوشاقلارنى ئىجاد قىلىپ، تەسىرلىك يوسۇندا ئوقۇپ يۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئىلىغا كېتىۋاتقاندا ئوقۇغان مۇنۇ قوشاقلىرى بىر خەلق شائىرەسىنىڭ مۇڭ - زارىنىڭ دولقۇن كەبى ئۆركەشلەپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مۇز داۋانىڭ يولىدىن،
ئۆتمەسكە ئامال بارمۇ.
ئىلىغوغا بارغۇچە،
جېنىمىز ئامان بارمۇ.

خەير ئاتا مېھرىبانىم،
غەمگۈزارىم ياخشى قال.
كۆزلىرىم ئاقۇ - قاراسى،
تەندە جانىم ياخشى قال.

بىللە ئويناپ بىللە ئۆسكەن،
يارۇ دوستلار ياخشى قال.
كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن،
كاشغەر شەھرىم ياخشى قال.

نازىمى قەلىمى ئاستىدىكى نۇزۇگۇمنىڭ ھاياتى تراگېدىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە ئوبراز-دۇر. ۋەھالەنكى، رېئاللىقتىكى نۇزۇگۇمنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ئۆلۈمى بىر تراگېدىيە ئىدى. بۇ خىل تراگېدىيىلىك تۇرمۇش شائىرنىڭ بەدىئىي دىتى ۋە تالانتىنىڭ نەتىجىسىدە رېئاللىقتىن بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، كىتابخان قەلبىنى چەكسىز ھاياجان ئىلكىگە ئالغان. نۇزۇگۇمنىڭ ھايات يولى ئۇنى ئادەتتىكى ئائىلە ئايالىدىن تەدرىجىي ئىجتىمائىي

ئادالەتنى قوغدىغۇچى، ياشاش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن جاسارەت بىلەن كۈرەشكۈ-
چى ئىسيانكار ئىنسان ئورنىغا ئېلىپ چىقىدۇ. كىچىكىدىلا ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ،
ئاتىسىنىڭ مېھىر - مۇھەببىتى بىلەن ئۆسكەن بۇ چوكان قانخور چېرىكلەر تەرىپىدىن ئۇچ
ياشلىق ئوغلىنىڭ ئۆلتۈرۈۋېتىلىشى، سۈيۇملۈك دادىسى، ئىللىق ئائىلىسى، ئەزىز يۇرتى-
دىن ئايرىلىپ، مۇساپىر بولۇپ خورلۇق ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرۈشى، قارا كۈچلەر قولىدىن
ئىككى قېتىم قېچىپ، قومۇشلۇققا يوشۇرۇنۇپ، يېڭى ھايات يولى ئىزدەش جەريانىدىكى
تىركىشىشى تراگېدىيىلىك ھاياتىنىڭ چوڭقۇر زىددىيەتكە تولغان جەريانى ئىدى. دىئالېكتىك
ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە قارىغاندا ئىنسانلار تارىخىنىڭ
تەرەققىياتىدىكى تراگېدىيىنىڭ مەنبەسى ئوبىېكتىپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن ئىبارەت. بولۇپ-
مۇ، تراگېدىيە توقۇنۇشىنىڭ يىلتىزى جەمئىيەتتىكى ئىككى خىل سىنىپىي كۈچ، ئىككى
خىل تارىخىي يۈزلىنىش ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەتتىن ئىبارەت. بۇ خىل زىددىيەتنى
مەلۇم تارىخىي باسقۇچتا ھەل قىلغىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىنى
مۇقەررەر ھالدا مەغلۇبىيەت ۋە ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئىلغار پىكىرلىك
سەنئەتكارلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى.

زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تراگېدىيە توقۇنۇشى ئومۇمەن
بىرقانچە خىل بولىدۇ. بىر خىلى يېڭى شەيئى، يېڭى كۈچلەرنىڭ تراگېدىيىسى، بۇنداق
تراگېدىيە ئاساسەن يېڭى شەيئى ئۆزى تۇغۇلغان چاغدا تېخى ئانچە كۈچلۈك بولمىغانلىقى،
ئۇ گەرچە تارىخىي مۇقەررەرلىكنىڭ ئىلغار تەلىپىگە ۋەكىللىك قىلسىمۇ، ئەمما بۇ تەلەپنى
شۇ باسقۇچنىڭ ئۆزىدە ئىشقا ئاشۇرۇشقا مۇمكىن بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ياكى يېڭى شەيئى،
يېڭى تۇغۇلغان كۈچلەرنىڭ ئۆزىدە تېخى بىر تەرەپلىمىلىك بولغانلىقى، سۇبىېكتىپ جەھەتتە
تەجرىبە كەمچىل بولغانلىقى، خاتالىق ۋە كەمچىلىك بولغانلىقى سەۋەبىدىن يۈز بېرىدۇ.
مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەر ئىككىسىدە يېڭى تۇغۇلغان كۈچلەرنى كونا كۈچلەر بېسىپ چۈشىدۇ،
ياكى ۋەيران قىلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سەتلىك گۈزەللىكنى بېسىپ چۈشىدىغان تراگېدىيە
شەكىللىنىدۇ. لېكىن، تراگېدىيە مۇشۇنداق توقۇنۇش ۋە ھالاكەت ئارقىلىق جەمئىيەت
تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنداق تراگېدىيە
توقۇنۇشىدا يېڭى شەيئىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار مەلۇم تارىخىي شارائىتتا تارمار بولۇپ
كەتسىمۇ، مەلۇم مەزگىلدە كۆتۈرگۈسىز بەدەللەرنى بەرسىمۇ، بۇ ھال ئۇلارنى ئاخىرى
قەلبىنى قولغا كەلتۈرىمىز دېگەن ئىشەنچتىن ياندۇرمايدۇ. بەلكى ئۇلارنىڭ بۇ ئىشەنچىسىنى
ئاشۇرىدۇ. كىشىلەردە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىشىگە قارىتا ئۈمىدۋار-
لىق ئارزۇسىنى قوزغايدۇ. «نۇزۇگۈم» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن نۇزۇگۈمنىڭ قەھرىمانلىق
ھەرىكىتىدە كىشىلەرنىڭ باتۇرلۇق بىلەن ئىلگىرىلىشىگە ئىلھام بېرىدىغان كۈچى نامايان
قىلىنغان. تراگېدىيىدە سەتلىكنىڭ گۈزەللىكنى ۋاقتىنچە بېسىپ چۈشۈشى ئارقىلىق گۈزەل-
لىكنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا مۇقەررەر ھالدا غەلبە قىلىدىغانلىقىنى كۈچلۈك دەرىجىدە نامايان
قىلىنىدۇ. تراگېدىيىنىڭ مۇنداق ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى ماھىيەتتە بىر خىل ئالىيجاناب
گۈزەللىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ئالىيجانابلىق ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمەلىي كۈرەش-
لىنىڭ جاپالىقلىقى ئادەمنى ھاياجانغا سالىدىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ كۆپ ھاللاردا
تراگېدىيىدىكى قەھرىمانلىنىڭ قۇربان بولۇشىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

نۇزۇگۈم خېلى بىر مەزگىل يەككە - يېگانە ئېلىشىپ قارا كۈچلەر قولىغا قايتا
چۈشكەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا يېڭىۋاشتىن ئويلىنىپ، ئۆزىگە ھەققانىيەت

كۇچلىرىنىڭ يار - يۆلەكتە بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇستەبىت قارا كۇچلەر ھۆركىرەپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، يېڭى كۇچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان نۇزۇگۇمنىڭ ئۆمىد - تىلىكىنى بەجا كەلتۈرۈش ھېچقانداق ئىمكانىيەتكە ئىگە بولالمايتتى. نۇزۇگۇمنىڭ تراگېدىيىلىك تەقدىرىنى ئوخشاش ئەينى تارىخىي شارائىتتا ھېچكىمنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى.

يەتتە بۆلەكتىن تۇزۇلگەن بۇ داستاندا، نۇزۇگۇمنىڭ قەتلى قىلىنىش جەريانى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

«جاڭجۇن خانغا ئەۋەتكەن خەت 41 كۈندە يېتىپ بېرىپ، خاندىن ھەم 41 كۈندە جاۋاب خەت كېلىدۇركى (بۇ خەت كېچە بارسا كۈندۈزگە قويماي ئۆلتۈرۈلسۇن، ئەگەر كۈندۈزى بارسا كېچىگە قويماي ئۆلتۈرۈلسۇن) دەپ خانغا بارغان خەتنىڭ جاۋابى 42 كۈنگە كەلگەن كۈنى نۇزۇگۇمنى يامۇلدىن ئېلىپ چىقىپ، ھارۇنغا ئولتۇرغۇزۇپ، مويتوكۇزىنغا ئېلىپ بارىدۇ. خالايىقلار سانجاق - سانجاق بولۇپ، مويتوكۇزىنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان. نۇزۇگۇمنى ھارۇندىن چۈشۈرۈپ، قىبلىگە ئولتۇرغۇزىدۇ. بىر جاللات نۇزۇگۇمنىڭ ئالدىدا قىلىچ بىلىگەن بولۇپ تۇرغاندا يەنە بىر جاللات ئارقىسىدىن كېلىپ چاپقان، نۇزۇگۇمنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ».

نۇزۇگۇم تراگېدىيىسى جۇڭگونىڭ فېئوداللىق مۇستەبىت تۇزۇمى ئەڭ قاباھەتلىك باسقۇچقا كىرگەن بىر چاغدا يۈز بەرگەن. بۇ تراگېدىيىدە ئەنە شۇ جەمئىيەت تارىخىنىڭ مۇقەررەرلىكى بىلەن قارا كۈچلەر چۈشەنگىلى ۋە قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان بىر خىل تەقدىر سۈپىتىدە ئادەم بىلەن قارشىلىشىپ، تراگېدىيىلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنداق- تىمۇ بۇ تراگېدىيىدە نۇزۇگۇمنىڭ ئىجتىمائىي ياۋۇز كۈچلەرگە قارشىلىق كۆرسىتىپ ئېلىپ بارغان قەھرىمانە كۈرەشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلغان فېئوداللىق جەمئىيەتتە فېئوداللىق تۇزۇم، مىللىي زۇلۇم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دېموكراتىيە، ھۆرلۈك، ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان يېڭى كۈچلەرنى بېسىپ كەلگەن. بۇ كۈرەشلەر ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان نۇزۇگۇم تراگېدىيىسىگە ئوخشاشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. نۇزۇگۇمنىڭ تراگېدىيىلىك خاراكتېرى فېئوداللىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆسۈۋاتقان دېموكراتىزم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك بىخلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ گەرچە تارىخىي مۇقەررەرلىكنىڭ ئىلغار تەلىپىگە ۋەكىللىك قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ فېئودال كۈچلەر ۋە ئەتراپىتىكى مۇھىتنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ۋە نابۇت قىلىشى بىلەن تراگېدىيە خاراكتېرلىك ھالاكەتكە ئۇچرايدۇ. نۇزۇگۇم تراگېدىيىسى كونا تۇزۇم ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان كەسكىن پاش قىلىش ۋە غەزەپلىك شىكايەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نۇزۇگۇم خاراكتېرىدە ھەققانىيەتنى ھىمايە قىلىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە كىشىلىك ئىززەت - ئابرۇيىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئېلىھىنتلار يۈكسەك ئۆلۈغلۇق (ئالىيجانابلىق) دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

ھەقىقەت ئىزدەش، ئۇنىڭغا ئىنتىلىش، ھەققانىيەتنى ھىمايە قىلىش، ئەركىنلىك ئىنسان خاراكتېرىدىكى ئورتاق ئىنتىلىشچان سەزگۈ. ھەرقانداق بىر ئادەم ھەق - ناھەق مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەندە ئۆزىنىڭ سىنىپىي مەۋقەسى ۋە شەخسىي خاھىشى بويىچە پىكىر بايان قىلىدۇ ياكى ھەرىكەت قىلىدۇ. نۇزۇگۇم ئاق - قارىنى پەرق ئەتكۈدەك بولغان چاغلىرىدا كاشغەر دىيارىدا يۈز بېرىۋاتقان مۇستەبىتلىك بىلەن ئېزىلىشكە ۋە ئادالەتنى ئاياغ ئاستى قىلغۇچىلارغا قارشى مېھنەتكەشلەر سېپىگە قېتىلىپ كېتىدۇ. ۋىجدانلىق قىزىنىڭ تراگېدىيىلىك ھاياتى دەل مۇشۇ چاغدا يارلىۋىگە كېلىپ قالغانلىقى بىلىنىسىمۇ، ئەمما بۇ

ھەققانىيەت يولىدىن قايتمايدۇ. بۇ يولدا جان پىدالىق بىلەن ئېلىشىدۇ. بۇ نۇزۇگۈم خاراكتېرنىڭ ئۆسۈش جەريانىنىڭ مۇھىم ھالقىسى ئىدى.

نۇزۇگۈمنىڭ قايمۇققان ۋە ناھەق قارىلانغان تۇتقۇنلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىشى، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈشىگە ئوت پىلتىسى بولۇپ قالىدۇ. ئۇ سۆيۈملۈك بالىسى، كۆيۈملۈك ئاتىسى ۋە ئىللىق يۇرتىدىن ئايرىلىش، نى ئۆزى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ يوقىتىش دەپ ھېسابلاپ، ھىجران، موڭ - ئەلەم، پىغانغا تولغان قوشاقلىرىنى ئوقۇش ئارقىلىق، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىل ئالىيجاناب پەزىلىتى يۇرتداشلىرىنىڭ قەلبىدە يۇلۇپ ئېلىۋەتكىلى بولمايدىغان دەرىجىدە تەسىر قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كىشىلىك ئىززەت - ئابرۇيىنى قوغداشتا نۇزۇگۈم قىلچىلىك ئارىسالدى بولمايدۇ، قەتئىي تەۋرەنمەيدۇ. بەختسىز قىز - چوكانلارنىڭ قاتارىدا ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان نۇزۇگۈم مۇستەبىت ئەمەلدارلارنىڭ «ھەر بىر (ئۇيغۇر) ئايالى بىر قالماقتا خوتۇن قىلىنسۇن» دېگەن يارلىقىدىن كۆڭلى شىكەستىلىنىپ، ھەسرەت ئىچىدە قوشاق توقۇيدۇ.

تۆگىلەر ئاغزى قامغاقتا،
بىر ئاكام بىر قالماقتا،
كاپىر قالماقنىڭ قەستى،
مەن نازۇكنى ئالماقتا.

داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، نۇزۇگۈم چوڭيۇلتۇزدا ئاكىسى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئاكىسى ئۇنى قېچىشقا دەۋەت قىلغاندا، ئۇمۇ ئۆزىنىڭ قېچىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ ۋە قەتئىي نىيەتكە كېلىپ قارا كۆچلەر قولىدىن ئىككى قېتىم قېچىپ چىقىدۇ. نۇزۇگۈمنىڭ قېچىشى بەختلىك بىر ئائىلىگە، تىنچ بايلىقتا بىر مۇھىتقا، ئۆزىنى پاناھىغا ئالىدىغان جايغا قېچىش ئەمەس، بەلكى قومۇشلۇققا، نە يېگۈلۈك، نە تۇرغۇلۇق جاي بولمىغان جاڭگاللىققا قېچىش، ئۇچار - قۇش، ھايۋانلار ماكانىغا بېرىش. شۇ يەردە تۇرۇپ ئۆزىگە يار - يۆلەك، باش پاناھ ئىزدەش. نۇزۇگۈمنىڭ قېچىشى كىشىلىك ئىززەت - ئابرۇيىنى ساقلاپ قېلىش، ھەرقانداق زورلۇق - زومبۇلۇق ھەيۋە - پوپوزىدىن، شۇنداقلا ھوقۇق - ئىمتىيازدىن قورقماسلىق. ئۇ ئۆز ئىرادىسىنى سۇندۇرماسلىق ئۈچۈن ئويلىغىنى بويىچە تەۋەككۈل دەريا- سىدا جاسارەتلىك يېگانە غەۋۋاس بولۇپ ئۇزۇپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ زۇلۇم ئوچىقىدىن شۇڭغۇپ چىقالىغان. شۇنداقلا تارتقان جەبىر - زۇلۇم، جاپا - مۇشەققەتلەرگە ھەسرەت چېكىپ، ناله - پەريات قىلىپ، ياش تۆكمەيدۇ. نۇزۇگۈمنىڭ ئىپپەت - نومۇسى ۋە ئادەمىيلىك غۇرۇرىنى ساقلاش ئىرادىسى زۇلۇم ۋە نىجاسەت مەرتىۋىلىكلىرىگە بولغان قاتتىق قارشىلىقى، ئۆز ئەركىنلىكىنى دەپسەندە قىلماقچى بولغان يەنى خوتۇنلۇققا تۇتۇپ بېرىلگەن قارا كۆچلەرنىڭ ۋەكىلىنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بېرىپ، ئۇنى ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىۋېتىشى، ھۆرلۈك - ئەرك يولىدا قۇربان بېرىشتىن قورقمايدىغان، ئىسيانكار، قەھرىمانلىق روھىنى ئاجايىپ يۈكسەك دەرىجىدە نامايان قىلىپ بەرگەن، ئۇنىڭ شانلىق ئوبرازىنىڭ سۆيۈملۈكلۈكى ۋە ئەبەدىيلىك قىممىتىنى ئاشۇرغان.

5 - «چاڭمۇزا يۈسۈپخان»

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت تارىخىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا خوجا ئىشانلار-نىڭ ئىمتىيازىنىڭ كۇچىيىشى بىلەن جەمئىيەتتە باشباشتاقلىق، ئىدىيە جەھەتتە ۋەھىمىلىك، ئېسەنكىرەش، داۋالغۇش ئالامەتلىرى كۇچىيىپ كەتتى. خوجا - ئىشانلار تىنىمسىز قۇتراپ، شىنجاڭ جەمئىيىتىنى تۇگىمەس نىزا ۋە تەپرىقىچىلىك مۇھىتىغا سۆرەپ كىرگۈزۈپ قويغاڭ-لىقى مۇتەئەسسىپ روھانىيلار ۋە سوپى - ئىشانلارنىڭ گۇللەقەلىرىنى ئاشۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يىراقنى كۆرەر، تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچ-راپ، تېگىشلىك دەككىسىنى يېيىشى تارىخىنىڭ تەرەققىيات مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن ئىدى. ھەرقانداق بىر دەۋر، بىر جەمئىيەتتە گۇزەللىك بىلەن سەتلىك، ھەققانىيەت بىلەن ساختىلىق قاتارلىقلارنىڭ كۇرىشى ئۇزلۇكسىز داۋام قىلىپ كەلگەن. ئىشانلىقتىن ئىبارەت ساختا مەۋقە ھەرقانچە سېھىرلىك، بىلەرمەنلىك، دانىشمەنلىك يوپۇقى بىلەن ئورالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تارىخىي تەرەققىيات ئېقىمىغا تەڭ قەدەم بىلەن ماسلىشىپ كېتىۋاتقان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى پۈتۈنلەي ئۆز دائىرىسى ئىچىگە ئېلىۋالالىغان ئەمەس. گۇمانىستىك شائىر نازىمى ئاكتىئۇال كىشىلەرنىڭ ئىز باسارى ۋە ۋەكىلى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن جەمئىيەتكە ئاپەت، خەلقە نادامەت ئېلىپ كېلىۋاتقان خوجا ئىشانلارنىڭ كومېدىك ئوبرازىنى ھەجۋىلەشتۇرۇپ، ئۆتكۇر ساتىرا ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلەپ، خەلقە بىر ئىبرەتنامە قالدۇرۇش مەقسىتىدە «چاڭمۇزا يۇسۇپخان» داستانىنى يېزىپ چىققان.

شائىرنىڭ بۇ داستانى 1882 - يىلى يېزىلغان[1]. داستاندا بايان قىلىنغىنى ئەينى چاغدىكى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كەتمەن يېزىسىدا بولۇپ ئەتكەن ۋەقەلىك بولۇپ، داستاننىڭ ئاخىرىدا ئېيتىلغاندەك، ئەسەر يېزىلىشتىن 44 يىل (1838 - يىللىرى) بۇرۇن يۈز بەرگەن. داستاندىكى ۋەقەلىك ۋە ئوبرازلار تەسۋىرىگە قارىغاندىمۇ، شائىرنىڭ بۇ داستانى ھەقىقەتەن رېئاللىقتا يۈز بەرگەن ئەمەلىي ئىشلار ئاساسىدا يۈز بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، يەنى نازىمى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كەتمەن يېزىسىدا يۈز بەرگەن، كېيىن ئىلى ۋادىسىغا تارقىلىپ كەتكەن ۋەقەلىكنى ئاساس قىلىپ بۇ ئەسەرنى يازغان.[2]

داستاننىڭ ۋەقەلىكى مۇنداق: ئات يىلىنىڭ سەپەر ئېيىدا (2 - ئايدا) كەتمەن يېزىسىغا ئۆزىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغان ئۆمەرخان خوجىنىڭ ئوغلى يۈسۈپخان ئىسىملىك بىر ئالدامچى كېلىدۇ. بۇ مەككار شۇ يەردىكى بەگ، موللا، قازى ۋە ئاقساقاللارنىڭ ئىشەنچىسى-نى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، زور «شۆھرەت» تاپىدۇ.

خوجىغا ئىشەنگەن بۇ فېئودال روھانىيلار ئۇنىڭ كەتمىنىنى چېپىپ، ئۇنىڭ «شۆھرە-تى»نى تېزلا ئەتراپتىكى يېزىلارغا تارقىتىدۇ. ئاق كۆڭۈل خەلق بۇ گەپ - سۆزلەرگە ئىشىنىپ، ئۆزلىرىنى ئاچ قويۇپ بولسىمۇ، مال - مۈلۈكلىرىنى، ھەتتا خوتۇن - قىزلىرى-نى ھەدىيە قىلىدۇ. مەككار خوجا خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان ئېتىقادىنى كۆرگەندىن كېيىن تېخىمۇ، كۆپ ئەسكىلىكلەرنى قىلىدۇ: ئۇ «خۇداغا ئىبادەت قىلىش» دېگەن باھانە بىلەن ئايرىم ئۆي ھازىرلاتقۇزۇپ، ئۆي ئىچىنى قىزىل پەردە بىلەن ئىككىگە بۆلۈپ، پەردىنىڭ ئىچىدە ئۆزى بىلگەن ئەسكىلىكلەرنى قىلىدۇ، ئىشىككە قارايدىغان ئادەم قويىدۇ.

تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئۇنىڭ سىرىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. ئابدۇشېرىپ ئاخۇن

---

① «چاڭمۇزا يۇسۇپخان»، (ئۇ. ئوسمان تەييارلىغان) «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 - يىلى 2 -سان.

② ئا. ھىلىمھاجى «چاڭمۇزا يۇسۇپخان، داستانىغا يوشۇرۇنغان تارىخ»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى، 2000 - يىللىق 1 - سان، ئۇرۇمچى.

ئىسملىك خۇشچاقچاق ئادەم مال ئېلىپ، تىجارەت قىلىش ئۈچۈن غۇلجا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى يېزىلارغا بېرىشىدا يولدا ئۇنىڭغا ئىككى كىشى ھەمراھ بولىدۇ. شېرىپ ئاخۇن ئۇلارنىڭ يۇسۇپخان خوجىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۇئاسىنى ئالغىلى كېتىۋاتقان كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. خۇشچاقچاق شېرىپ ئاخۇن بۇ ئىشنىڭ ئەخمىقانە ھەرىكەت ئىكەنلىكىنى سېزىپ، ئۇلارغا مۇنداق چاقچاق قىلىدۇ:

شېرىۋاخۇن ئويناپ دېدى: ھەي كىشى،
مېنىڭ بىلەن باردۇر خوجامنىڭ ئىشى،
بېرىپ مەن خوجامنى تۇتارمەن! — دېدى،
كى ئەجدىھار سۇپەتلىك يۇتارمەن! — دېدى.

ھېلىقى ئىككى ئادەم چاڭمۇزا يۇسۇپخانىنىڭ يېنىغا بارغاندىن كېيىن چاڭمۇزىنىڭ «شەھەر تەرەپتە نېمە خەۋەرلەر بار» دېگەن سوئالىغا، شېرىپ ئاخۇن ۋە ئۇنىڭدىن ئاڭلىغانلىرىنى يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بېرىدۇ.

چاڭمۇزا يۇسۇپخان «ئابدۇشېرىپ» دېگەن ئىسمىنى ئاڭلىغاندا يۈرىكى ئېغىپ، رەڭگى ئۆڭىدۇ، ئەسلىدە ئۆزىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغان بۇ ئالدامچى قوقەندىكى بىر سودا - سېتىقچى بولۇپ، شېرىپباي ئىسملىك بىرىدىن ئون مىڭ تەڭگە قەرز پۇل ئېلىپ، قايتۇرالماي، بۇ تەرەپكە قېچىپ كەلگەن. چاڭمۇزا يۇسۇپخان غۇلجىلىق شېرىپبايىنى قوقەنلىك شېرىپباي دەپ قاراپ، ئۇ مېنى تۇتقىلى كەپتۇ دەپ قورقىدۇ. سىرتىنىڭ پاش بولۇپ، بۇ راھەتلىك تۇرمۇش، مال - دۇنيا ۋە شۆھرەتتىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرىگەن يۇسۇپخان شېرىپبايىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش قارا نىيىتىگە كېلىدۇ. ئۇ ئۆز يېقىنلىرىدىن، دۆلەتنەزەر، شەيخ باقى، شەيخ مەمەكلەرنى چاقىرتىپ بۇ ئىشنى ئۇلارغا تاپشۇرىدۇ. بۇ قولچوماقچىلار يۇسۇپخانىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغاندىن كېيىن مازارغا چۈشۈپ، بىر ئۆيدە مېھمان بولۇۋاتقان ئابدۇشېرىپنى تېپىپ، مالىلىرىنى تاغدىكى مالچىلارغا ئېلىپ بېرىپ ساتسا، نۇرغۇن پايدا ئالىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆيدىن ئالداپ ئېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئۇچ نەپەر خۇنپەر يېرىم يولغا كەلگەندە، ئابدۇشېرىپ ئاخۇنىنىڭ بوينىغا سالما سېلىپ ئاتقا سۆرىتىدۇ. بۇنىڭلىق بىلەن توختاپ قالماي، تېخىمۇ ۋەھشىيلىك بىلەن ئابدۇشېرىپ ئاخۇنىنىڭ بېشىنى تاش بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدۇ. ئاخىرى جەسەتنى تاغ كامىرىغا يوشۇرۇپ، مالىلىرىنى ئۇچى بۆلۈشۈپ ئېلىپ قايتىدۇ.

كى يەنجىپ بۇلار تاش بىلەن بېشىنى،
تېنىنى ئۈستىگە دۆۋىلەپ تېشىنى.
كى تاغنىڭ كامارىغا مەدفۇن ئېتىپ،
ئۇچى مالىنى تەقسىم ئەيلەپ ئېتىپ.

تاغ باغرىدا مال بېقىپ يۈرگەن بالىلار يېشىل جەندە كىيگەن، يېشىل سەللە ئورىغان بىر ئادەمنىڭ تاغ ئۆڭكۈرى ئالدىغا كېلىپ، ناله - زارە قىلغانلىقىنى كۆرىدۇ. بالىلىرىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان كىشىلەر تاش دۆۋىسىنى ئېچىپ، ئابدۇشېرىپ ئاخۇنىنىڭ جەسىتىنى كۆرىدۇ. ئۇلار ئەھۋالنى تولۇق يېزىپ، ئادەم ئەۋەتىپ، باقىبەگكە مەلۇم قىلىدۇ. باقىبەگ

ئىلى جاڭجۇنگە بېرىپ، ئەھۋالنى تولۇق ئېيتىدۇ. ئامالسىز قالغان جاڭجۇن چىرىكلەرنى ئەۋەتىپ، چاڭمۇزا يۈسۈپخان باشلىق ۋە ئۇنىڭغا خىزمەت قىلغان، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان شەيخ، يۈزبېگى ۋە باشقىلارنى تۈتۈپ، كۈرەگە كەلتۈرىدۇ. جاڭجۇن چاڭمۇزا يۈسۈپخان باشلىق بىرقانچە ئادەمنى ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇپ ئىجرا قىلدۇرىدۇ. ئابدۇشېرىپ ئاخۇنۇمنىڭ جەسىتىنى غۇلجىغا ئېلىپ كېلىپ، دادىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇ بالايىئاپەت تېرىپ، ئىغۋا تارقاتقۇچى چۈپرەندىلەردىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

يۈسۈپخان قويۇق ساتىرىك ۋە كومىدىك خاراكتېرگە ئىگە ئوبراز. ئۇنىڭدا خۇنۇكلۇك، سەتلىك ئامالى بېسىم ئۇرۇندا تۇرىدۇ. مەلۇمكى سەتلىك، خۇنۇكلۇكنىڭ ئېستېتىك قىممەتى يەنىلا ئۇنى گۈزەللىك بىلەن سېلىشتۇرۇشتىن ۋە ئۇنىڭ گۈزەللىك بىلەن بولغان قارىمۇ قارشى بىرلىكىدىن كېلىدۇ. سەت، خۇنۇك رېئاللىقنىڭ ئېچىپ تاشلىنىشى ئارقىلىق گۈزەل غايە نامايان بولىدۇ. سەتلىكنى ئىنكار قىلىش ئارقىلىق گۈزەللىك مۇئەييەنلەشتۇرۇلىدۇ. تەرەققىيپەرۋەر شائىر يۈسۈپخاننىڭ كومېدىك خاراكتېرىنى خېلى ئەتراپلىق ئېچىپ بېرىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. ۋەھالەنكى موللا بىلال ماركسىزمدىن خەۋەرسىز ئۆتكەن شائىر بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتتە ئەمەلىيەتتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىكتىن، يۈسۈپخاننىڭ كومېدىيىلىك ھەرىكىتىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى سۇبېيېكتىپ بىلەن ئوبېيېكتىپنىڭ زىددىيەتلىك بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ئېچىپ بېرەلمىدى.

مەلۇمكى، كومېدىيە رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۇستىگە ئورنىتىلغان. كومېدىيە ئوبېيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكى «ئۆز ماھىيىتىنى باشقا بىر ماھىيەتلىك ساختا كۆرۈنۈشى بىلەن يېپىش» تىن ئىبارەت. بۇ دەل تارىخنىڭ ئوبېيېكتىپ ئىلگىرىلىشىنىڭ «كونا تۇرمۇش شەكلىلىرىنى گۆرگە تىقىشى»[1]نىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلىدۇر. دېمەك، «چاڭمۇزا يۈسۈپخان» دىن ئىبارەت بۇ كومېدىك ئەسەرمۇ ماھىيەتتە ئىككى خىل ئىجتىمائىي كۈچنىڭ توقۇنۇشىدىن ئىبارەت. لېكىن يۈسۈپخان بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ خاراكتېرى ۋە شەكلى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، شۇنداقلا زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن يۈسۈپخان كومېدىيىسى ئالىيجانابلىق بىلەن تراگېدىيىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىنغان. داستاندا يۈسۈپخاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، خەلقنىڭ شىللىسىگە يۈك بولۇۋالغان نىجاسەت يوقىتىلىشىدىن ئىبارەت يېڭى شەيئى غەلبە قىلغاندىن كېيىن تەبىئىي يوسۇندا يۈسۈپخان سەپسەتىلىرىمۇ ئىنكار قىلىپ تاشلىنىدۇ. «يۈسۈپخان سەپسەتىلىرى» بولغان كونا شەيئى «كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەت» بىلەن مۇتلەق زىتلىشىپ قېلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەندە، مەسخىرە ۋە ئىنكار قىلىنىدىغان ئوبېيېكتقا ئايلىنىپ قالغان. چۈنكى، كونا شەيئىنىڭ قالدۇقى ئەمەلىيەتتە ئىچكى ئاجىزلىقى ۋە رەزىللىكىنى ئاشكارىلاپ چوقۇم يوقىتىلىدىغان چاغدا، كىشىلەر ئېستېتىك نەزەر بىلەن ئۇنى مەسخىرە قىلىدۇ. يۈسۈپخاننىڭ خۇنۇك ئوبرازى كىشىلەرگە تراگېدىيەگە ئوخشاش تراگېدىيە خاراكتېرىدىكى ھاياجانلىنىش ۋە مەردانىلىقنى ئاتا قىلماستىن، بەلكى يېنىك، خۇشال كۈلكە ۋە قىزىقچىلىق، ئۆتكۈر - قاتتىق مەسخىرە، پاش قىلىش ۋە مازاق قىلىشلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەسەردە گۈزەللىك، ھەققانىيەتلىك سەتلىك، رەزىل-

---

① ماركس «، گېگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد، كې مۇقەددىمە»، «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، بىرىنچى توم، 8 - بەت.

لىكىن ئىنكار قىلىش ۋە پاش قىلىش جەھەتتىكى رولى چوڭ بولغان. شائىر ئاساسىي دىققىتىنى خۇنۇكلۇك، رەزىللىكنى بىۋاستە ئىنكار قىلىشقا قارىتقان، نازىمى داستانىدا ئادالەت، ھەققانىيەتنىڭ پات ئارىدا بارلىققا كېلىدىغان رېئال مەۋجۇدىيەت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئوبرازلىق بېشارەت بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ گۈزەللىك، ھەققانىيەتنى مۇئەييەن لەشتۇرۇش ئاساسىدا كونا شەيئىلەردىن — كاززاپ، ئالدامچى، سۈيقەستچى يۈسۈپخاندىن ھېساب ئېلىنغان تارىخىي باسقۇچنى تەسۋىرلەيدۇ. دېمەك، بىر تەرەپتىن كومپىدىيە ئوبيېكتى بولغان يۈسۈپخانىنىڭ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغانلىقىنى، «قىلچىلىكمۇ قىممىتى يوق نەرسە» ئىكەنلىكىنى، ماھىيەتتە ئۇنىڭ «ئۆزىنىڭ ئىچى قۇرۇقلۇقى ۋە ئەھمىيەتسىزلىكىنى مەزمۇن-لۇق ۋە رېئال ئەھمىيەتلىك كۆرۈنۈش بىلەن ئىقابىلىۋالغان»[1] مەخلۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەگەر زەربە بېرىلمەيدىغان، ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلمەيدىغان بولسا بۇنداق كونا كۈچنىڭ ناھايىتى زور زىيان كەلتۈرىدىغانلىقىنىمۇ جانلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ. سەنئەت شەكلى بولغان كومپىدىيىنىڭ چوڭقۇر ئېستېتىك ئەھمىيىتىمۇ دەل ئۇنىڭ كونا دۇنيانىڭ، كونا كۈچنىڭ ئىچى قۇرۇقلۇقى ۋە قىممىتى يوقلۇقىنى ئېچىپ تاشلاپ، كىشىلەرنىڭ ئۇنى ئاخىرقى ھېسابتا دەپنە قىلىش ئىشەنچىسىنى ۋە غەيرىتىنى قوزغاپ، «ئىنسانىيەتنى ئۆز ئۆتمۈشى بىلەن خۇشال ۋىدالىشىدىغان»[2] قىلىشىدا.

داستاندا يۈسۈپخان ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان. بۇ ئوبرازنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا كاززاپلىق، ئالدامچىلىق، خۇنخورلۇقتەك رەزىل قىلمىشلار يەتكۈچە بار. يۈسۈپخان قىزىل كۆز، ئالدامچىلىق ۋاستىسى بىلەن ھالال ياشاپ، تىرىكچىلىك قىلىدىغان ئابدۇشېرىپ ئاخۇنۇمنىڭ ئون مىڭ سەر ئاقچىسىنى ئېلىۋېلىپ، قوقەندىن ئىلىغا قېچىپ كېلىپ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك يۈرۈشتىن باشقا، ئاللانىڭ يولىنى تۇتقۇچى، خەلقنىڭ بېشىنى سىلىغۇچى پەرىشتە «خوجا» بولۇۋېلىپ، كاززاپلىقتا ئۆچىغا چىقىدۇ. ئەسلى ماھىيىتىدىن ئوغرى، ئالدامچى بولۇشىغا قارىماي، تېخى «خوجا ھۈجرىسى» نىڭ ئىچىنى پەردە بىلەن ئىككىگە بۆلۈپ، ئۇنىڭ بىرىدە ئۆزى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان «ئاللا يولى» نىڭ ئەكسىچە «ناشايان»، «بەدقىلىق» لىق ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. نادان، بىچارە كىشىلەرنى ئالداپ ئەخمەق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مىڭ بىر جاپا ـ مۇشەققەتتە تاپقان پۇل مېلىنى قاقتى ـ سوقتى قىلغاندىن باشقا ئاتالمىش «سوۋغاتلىق قىزلار» نى ھېچبىر ھايا قىلماستىن بىر ـ بىرلەپ ئاياغ ئاستى قىلىدۇ. بۇ مەككار بۇنداق رەزىل قىلمىشلار بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلىپ قالماستىن، بەلكى يۈرىكى بارغانسېرى يوغىناپ، خۇددىنى يوقتىپ، خۇنخورلۇق قىلىش يولىنى تاللاپ، گۇمان ۋاستىسى بىلەن ئىمانىنى بىرچەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىللىلىق ھالال ئوقەتچى ئابدۇشېرىپنى سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇزىنىڭ چوڭ بىر كۈشەندىسىنىڭ ئىزىنى قالدۇرماي، ھۇزۇر ـ ھالاۋەتتە داۋاملىق ياشىماقچى بولىدۇ. ئەپسۇسكى، چۆچۈرىنى خام سانىغان بۇ مەلئۇننىڭ پەيمانى لىق تولغانلىقى ئۇچۇن قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى خەلقئالەم ئالدىدا بىردىنلا ئاشكارىلىنىپ، «پەرىشتە خوجا» لىق ئىمتىيازدىن ئەسلى خاراكتېرنىڭ تەرەققىيات لوگىكىسىغا ماس بولغان خۇنخور ئادەمگە ئايلىنىپ، ھەقىقەت قىلىچى بىلەن ئىپلاس كاللىسى تېنىدىن جۇدا قىلىنىدۇ. ئەمگەكچى

---

① چېرنىۋسكىي (رۇسىيە) «تۇرمۇش ۋە ئېستېتىكا»، 34 ـ بەت، خەنزۇچە.

② ماركس: «گېگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە تەنقىد، كە مۇقەددىمە»، «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، بىرىنچى توم، 9 ـ بەت.

خەلقنىڭ مەققانىي ئۆچى ئېلىنىپ، ھەق - ئادالەت ئايدىڭلىشىدۇ.

شائىر موللا بىلال يۈسۈپخاننىڭ كىشىنىڭ ئەقلىنى تاڭ قالدۇرىدىغان ۋە رەزىللىك بىلەن تولغان قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى قويۇق كومېدىك ئېلېمېنتلار بىلەن ۋايىغا يەتكۈزۈپ، تەسۋىرلىگەندىن باشقا خەنزۇ تىلىدىكى « 长帽子 » (ئۇزۇن تەلپەك) دېگەن ئاتالغۇنى لەقەم قىلىپ قويۇپ يەنمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ[1]، ئۆتكۈر ساتىرىك خۇسۇسىيەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، يۇكسەك ئىدىيىۋىلىك بىلەن يۇقىرى بەدىئىيلىك ئۇيغۇنلۇقتا ئىگە قىلىنغان. ئىدىيىۋى مەزمۇنى يىرگىنىش ئىچىدە سەلبىي ئۇلگە قىلىنىشى زۆرۈرىيەتكە ئايلانغان يۈسۈپخان ئوبرا-زىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. مەلۇمكى ئەدەبىياتتا مەدھىيىلەشلا بولۇپ قالماي، پاش قىلىش ۋە ھەجۋى قىلىشمۇ بولۇشى كېرەك. ساختا، خۇنۇك، يىرگىنىچلىك تەرەپلەرنى پاش قىلىش، ساتىرا ئاستىغا ئېلىپ ھەجۋى قىلىش خەلقنىڭ سەنئەتكە بولغان ئېھتىياج ئۆلچىمى ھەم مۇددىئا تەلىپى بىلەن بىرەكلىككە ئىگىدۇر، شۇنداقلا خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بېيىتىپ، ساپلاشتۇرۇپ، تەربىيىلەپ، يۇقىرى ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئىگە قىلىش، ھايات ھەقىقىتىنى ئېچىپ، دەۋر قىياپىتىنى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئۇرغۇتۇش، بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ يىرگىنچلىك نەرسىلەردىن نەپرەتلىنىدىغان، ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش قىلىدىغان، ئۇنىڭ ئۇستىدىن غالىب كېلىدىغان تەسەۋۋۇرىدىكى ئەۋزەل غايىلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئىرادىسىنى تېكىلەش ناھايىتى مۇھىمدۇر. مانا مۇشۇ جەھەتتىن موللا بىلالنىڭ ساتىرا ژانىرىغا مۇراجىئەت قىلىشى توغرا بولغان.

6 - كىچىك خۇلاسە

موللا بىلال XIX ئەسىردە ئۆتكەن رېئالىزمچى، خەلقچىل شائىر. ئۇ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىنى ئۆزىنىڭ مول ھوسۇللۇق ئىجادىي ئەمگىكى بىلەن بېزەدى. شائىر شېئىرىيەتنىڭ داستانچىلىق ژانىرىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشتە، ئەنئەنىۋى تېمىلار-دىن رېئال، ئىجتىمائىي تېمىلارغا بۇرۇلۇشتا بۆسۈش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. ئەدەبىيات-تىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە يازغۇچىنىڭ خەلق، جەمئىيەت ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتى تۇيغۇسى ۋە بۇرچى مەسلىسىدە ئۆزىنىڭ قەتئىي مەيداننى نامايان قىلىپ، يازغۇچى خەلقنىڭ تەقدىرى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا يۈكسەك دەرىجىدە مەسئۇل بولۇشى لازىملىقىنى بەدئىي ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئىپادىلىدى. نۇزۇگۇم، ئابدۇرەسۇل بەگ، ئەلاخان پەلۋانلاردەك ئىجابي ئوبرازلارنىڭ ئالىيجاناب، قەيسەر خاراكتېرىنى يارىتىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ياشاش ئىستىكى ۋە كۈرەشچانلىق ئىرادىسىگە ئىلھام بېغىشلاپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلىگەن بولسا؛ چاڭمۇزا يۈسۈپخان، پوچى مەھمۇدقا ئوخشاش كاززاپ، ئالدامچى، خۇنخورلارنىڭ يىرگىنچلىك خاراكتېرىنى يارىتىش بىلەن بىرگە ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ خۇنۇكلۇكىنى ئېچىپ تاشلاپ، خەلق روھىيىتىنى پاكلاشتۇرۇشنى، ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى يوق قىلىشنى چىن دىلىدىن ئارزۇ قىلدى. نازدى، داستانچىلىق ژانىرىنىڭ تەسىرچانلىقى، ساتىرىك ۋە كومېدىك ئېلېمېنتلىرىنى ئاشۇرۇشقا كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن»، «نۇزۇگۇم»، «چاڭمۇزا يۈسۈپخان» دىن ئىبارەت بۇ ئۈچ پارچە داستانى، ئۇيغۇر ئەدەبىيات ئاسمىنىدا ئالاھىدە يورۇپ تۇرىدىغان چولپان كەبى داستانلار بولۇپ، ئۆزىنىڭ بەدئىي قىممىتىنى ئەبەدىي تۆۋەنلەشتۈرمەيدۇ.

---

① موللا بىلال «چاڭمۇزا». دېگەن سۆزنى «ئۇزۇن چاچ» دەپ ئىزاھات بەرگەن. بۇ توغرا ئىزاھ بولۇشى ناتايىن. داستاننىڭ ماۋزۇسى ئۆزىچىكچە نەشرده «كۇلاھلىق يۈسۈپخان» دەپ ئېلىنغان. «كۇلاھ» پارسچە سۆز بولۇپ، دەرۋىشلەر تۇمىقى ياكى سەللە ئوراشقا بولىدىغان ئۇزۇن ۋە ئۇچلۇق باش كىيىمنى كۆرسىتىدۇ.

§8. موللا مۇسا سايرامى، سابىر ئاخۇن ناقىس، ئابدۇقادىر دامولللام، ھۈسەينىخان تەجەللى

1 ـ موللا مۇسا سايرامى

1. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

موللا مۇسا سايرامى يەنى موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى (1836 ـ 1917) يېقىنقى زامان تارىخ ئالىمى ۋە شائىرى.

مۇسا 1836 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقىز يېزىسىدا (ھازىرقى باي ناھىيە توقسۇن يېزىسى ئاناقىز كەنتى توغايلا مەھەللىسىدە) دۇنياغا كەلگەن، كىچىىن كۈچادىكى داڭلىق ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇپ، قۇرئان، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالىندارشۇناسلىق)، ئىلمى نۇجۇم، ناباتات (ئاگروبىئولوگىيە)، جۇغراپىيە، ئەرەب ۋە پارس تىلى قاتارلىقلارنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئاھايىتى تېزلا «موللا مۇسا»، «بالا موللا»، «موللا ئەبجادخان» (كالىندارشۇناس) دېگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان ھەم ئوقۇش جەريانىدا كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىمۇ تىكلەپ بارغان. مۇسا قووم قەبرىنداشلىرىنىڭ مىسكىنلىكىنى، كۈلپەتلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى ئازاب دېگىزىدىن قۇتۇلدۇرۇش مەقسىتىدە 1864 ـ يىلى قوزغالغان كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ئاھايىتى قىزغىن قوللايدۇ. ئۆزىنىڭ بارلىق تالىپلىرىنى، جۇملىدىن بىرقانچە يۈز نەپەر سايراملىق يىگىتلەرنى باشلاپ، سايرامغا كېلىپ، يەرلىك ئەمگەكچىلەر بىلەن بىللە قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى قارشى ئالىدۇ ھەم قوشۇننىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ، قىزىل، سايرام، باي، ياقسىرىق، ئاراشور قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك فېئودالالارنى باستۇرۇش كۈرىشىگە پائال قاتنىشىدۇ. 1867 ـ يىلى كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندىن كېيىن موللا مۇسا، بەدەۋلەتنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇلۇق باش زاكاتچىسى مىرزاباباي بەگ ھىسارىنىڭ مەخسۇس مىرزىسى سۈپىتىدە 1877 ـ يىلىغىچە خىزمەت قىلىدۇ. مانجۇ فېئودالىرى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن موللا مۇسا يۇرتىغا كېلىپ، 40 يىلغا يېقىن يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ بۇ يەردە بىرمۇنچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان[1]. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مەشھۇر بولغانلىرى «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» («تەزكىرە تۇل ئەۋلىيافى موفتا ھۇل ئىمان»، 1885)، «دەربايان ئەسھابۇل كەھىب» («تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھىب» 1898)، «تارىخىي ئەمىنىيە»[2] (1903)، «دىۋانى مەسنەۋى» (1907)، «تارىخىي ھەمىدى» (1908)، «سالامنامە» (1916)، «تەزكىرەئى خوجا ئافاق»، «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىقلار بار.

---

① ئەۋەر بايتۇر «موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخىي ھەمىدى»»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى، 3 ـ سان.

② موللا مۇسا «تارىخىي ئەمىنىيە» (م. زۇنۇن تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى، ئۇرۇمچى.

2. «تارىخىي ھەمىدى»

«تارىخىي ھەمىدى» — موللا مۇسا سايرامىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مۇھىم ئەسىرى. بۇ ئەسەر «مۇقەددىمە»، «ئەۋۋالقى داستان»، «ئىككىنچى داستان» ۋە «خاتىمە» قاتارلىق قىسىملارغا بۆلۈنگەن[1].

«تارىخىي ھەمىدى» نىڭ «مۇقەددىمە» قىسمى ئاساسەن، ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى دىنىي رىۋايەتلەر، قەدىمىي تۈركىي قوۋملەر، موڭغۇللار ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئەھۋالى، موڭغۇل دوغلات قەبىلىسىنىڭ مىلادى XIII ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا «ماڭلاي-سۆيە» رايونىدىكى پائالىيەتلىرى، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلستان خانلىقىنىڭ مىلادى XIV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ھۆكۈمرانلىقى، XVI ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن يەركەن خانلىقىنىڭ ئەھۋالى، تەرىقەتچىلەرنىڭ سەئىدلەر خانلىقى دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى، XVII ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن تەختكە چىققان ئاپئاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تاكى XIX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان. «تارىخىي ھەمىدى» نىڭ «ئاۋۋالقى داستان» قىسمى، جەمئىي 16 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇنىڭدا ئاساسەن 1864 ـ يىلى كۆتۈرۈلگەن كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەربتە يەركەن، كەشغەرغىچە، شىمالدا تەڭرى تاغلىرىغىچە، شەرقتە قۇمۇلـ-غىچە، جەنۇبتا لوپنور ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرىغىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزۈش جەريانى، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئەھۋالى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شوئارى، مۇھىم ئۇرۇش ـ جەڭلەر-نىڭ ئاقىۋىتى قاتارلىق ئەھۋاللار بايان قىلىنغان، شۇنداقلا شۇ يىللىرى قوزغالغان خوتەن دېھقانلار قوزغىلىڭى (ھەببۇللاخان قوزغىلىڭى)، يەركەندىكى ئابدۇراخمان باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى، كاشغەردىكى سىدىقبەگ باشچىلىقىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار قوزغىلـ-ىڭى، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇت خەلىپە (تۇدەلىك) باشچىلىقىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى قاتارلىق قوزغىلاڭلارنىڭ ئەھۋالىنىمۇ قىسقىچە بايان قىلغان، بولۇپمۇ كۇچا، يەركەن، خوتەن قوزغـ-لاڭچىلىرىنىڭ بەدەۋلەتكە قارشى كۈرەشلىرى ئالاھىدە ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەمىدى» نىڭ «ئىككىنچى داستان» قىسمى جەمئىي 20 بابقا بۆلۈنگەن بو-لۇپ، بۇنىڭدا ئاساسەن، بەدەۋلەت (ياقۇببەگ) ھەم ئاپئاق خوجا ئەۋلادى بۇزرۇك خان خوجىنىڭ كاشغەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا مۇداخىلە قىلىشى، ئۇنىڭ كاشغەر، يەركەن، خوتەن، كۇچا، ئۇرۇمچى دېھقانلار قوزغىلىڭـ-نى رەھىمسىز باستۇرۇشى، قوقان خانلىقى، تۈركىيە سۇلتانلىقى ۋە ئەنگلىيە، چارروسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، ئۇنىڭ تەدبىر ۋە سىياسەتلىرى بايان قىلىنغان. بۇ قىسمىدا يەنە ئاپتورنىڭ ئۆز نەسەبنامىسى، بەدەۋلەت دەۋرىدە ياشىغان ئالىم ۋە ئۆلىمالار، شۇنداقلا شەنشى، گەنسۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلە-رىمۇ بايان قىلىنغان.

«تارىخىي ھەمىدى» نىڭ «خاتىمە» قىسمىدا، ئاساسەن، كاشغەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، كورلا قاتارلىق يەتتە شەھەر ۋە تۇرپان، لوپنۇر رايونىنىڭ تارىخى، ئاھالىسى، جۇغراپىيىسى، تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان

---

① موللا مۇسا «تارىخىي ھەمىدى» (ئە. بايتۇر تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ 1986 ـ يىلى نەشرى.

قىلىنغان، بولۇپمۇ تۇرپاندىكى ئەسھابۇل كەھەب ھەققىدىكى بىر قانچە رىۋايەت ھەم ئاپتونۇملۇق بۇغار ھەققىدىكى بەزى قاراشلىرى بايان قىلىنغان.

ئومۇمەن، ئاپتور بۇ ئەسەرنى يازغاندا 1864 ـ يىلىدىكى كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە بەدەۋلەتنىڭ ئارتۇقچە ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇ ھەقتە تەپسىلىي ۋە كەڭ توختالغان. موللا مۇسانىڭ «تارىخىي ھەمىدى» ئەسىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئوبدان ئەدەبىيات قوللانمىسى بولغان. ئاپتور بىر قاتار ئەپسانە، رىۋايەت، قىسسەلەرنى توپلاپ ئەسىرنىگە كىرگۈزگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇرلار يادلاپ يۈرگەن قىسسەلەردىن ئىبارەت. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ئىزاھلاشتا پايدىلىنىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ ئەدەبىي قىممىتىنىڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارغا تەسىر قىلىشتىن بۇرۇنقى ھۆججەتلەرگە كىرگۈزۈلگەن ياكى شۇ چاغلاردا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قىسسەلەر ئىسلام تېلىدىكى قىسسە ـ ھېكايىلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان. بىز بۇلاردىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تۇر ۋە ژانىرلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى، جۈملىدىن داۋاملىشىش ھالىتىنى ئۆگىنىشتە پايدىلىنىمىز. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى چۈشىنىشتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخىنى ئۆگىنىشتە ھەم دىققەتكە سازاۋەر ماتېرىيال.

3. موللا مۇسا سايرامنىڭ شېئىرلىرى

موللا مۇسا قەلەمى پىشقان شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ «قەسىدەئى سىدىق»، «دىۋانى مەسنەۋى»، «غەزەلىيات» (1908)، «سالامنامە»، «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىق شېئىرىي ئەسەرلەرنى يازغان. شائىر شېئىرىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ھۆجەيرىلىرىنى ئېچىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. ئۇ شېئىرلىرىدا ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ۋە ئادالەتسىزلىكنى، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئېغىر جەبىر ـ زۇلمىنى، ئۇلارنىڭ قورالى بولغان سوپى ئىشانلار ۋە «ئەۋلىيالار»نىڭ ئالدامچىلىقى ۋە تەمەخورلۇقىنى، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىنى قاتتىق پاش قىلىدۇ. ئەمگەكچىلەرگە، جۈملىدىن ئىشانلارغا قول بەرگەن مۇرىتلارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىغا ھېسداشلىق قىلىدۇ. خەلقپەرۋەرلىكنى، ئادالەتپەرۋەرلىكنى، ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىكنى مەدھىيىلەيدۇ، ھالال ئەمگەكنى كۈيلەپ، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئەھمىيىتىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. شائىرنىڭ «قىشنىڭ كۈنى ئوت» ۋە «پاتقاقتىن شىكايەت» دېگەن ئىككى پارچە شېئىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن پىكىرنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن دىققەتنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

«قىشنىڭ كۈنى ئوت»[1][2]نامىلىق غەزىلىدە ئوتنى سىمۋوللاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ خاسىيىتىنى تولىمۇ تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەش ئارقىلىق، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ شەيئىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى پەلسەپىۋى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ ئاجايىپ ئوبرازلىق ئوخشىتىش ئارقىلىق ئوتنى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ پۈتكۈل گۈزەللىكلىرىگە تەڭلەشتۈرىدۇ. بۇ يەردە خۇددى شائىر ئېيتقاندەك، «... زىمىستان پەسلى كەلگەندە ئۇنىڭدىن تولىمۇ قاتتىق شىددەت يەتكەن...» زۆرۈر شارائىتتىلا ئوتنىڭ قۇدرىتى نامايان بولىدىغانلىقى تولىمۇ ئېنىق. بىزگە مەلۇمكى، ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن تەڭ ئىنسانلار ھايۋانلار دۇنياسىدىن

---

① شائىر بۇ شېئىرنى «ئوت تەرىپىدە كىم زىمىستان فەسلى كەلگەندە ئاندىن خۇپراق رەددىگە شىددەتى يەتكەندە ئانىڭدىن مەرغۇپراق نېمەرسە بولىمىغانىغە تەرانە تۇزگەنى» دېگەن سەرلەۋھە بىلەن باشلىغان.

② «موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن» (ئ. بايتۇر تەييارلىغان) «بۇلاق» ژۇرنىلى، (1985 ـ يىلى) ئومۇمىي 15 ـ سان.

ئايرىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەرىپەت دەۋرىگە قەدەم بېسىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. دېمەك، ئىنسانلار ئوتنى ئىختىرا قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنىڭ رولى ۋە ئورنىغا ئەزەلدىن ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قاراپ كەلگەن. دىنىي چۈشەنچىلەر دائىرىسىدە ئوت «مۇقەددەس شەيئى» سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنىدۇ. شائىر ئوتنىڭ تارىخىي جەريانىنى ئەمەس، پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى رولىنى توغرا مۆلچەرلەپ، كىشىلەرگە بىر خىل سېھرىي چۈشەنچە بەخش ئېتىدۇ. ئۇنىڭ تەسۋىرىدە ئوت «باغ-بوستان»، «ئوتلۇق چېھرە»، «ئاي يۈزلۈك گۈزەل»، «نازۇك پەردە ئىچىدىكى دىلرەبا»، «كۆڭلى سۇنۇق» ئاشىقنا قاراپ « كۈلۈپ تۇرغان جانان» سۈپىتىدە جىلۋىلىنىدۇ. ئوت، شائىر نەزىرىدە شۇنداق سېھرىي كۈچكە ئىگە ئىكەنكى، ئۇنىڭ موربىدىن چىققان تۈتۈنى غەم ئەھلىنىڭ ئاسمانغا چىققىنى بىلەن، ئوتنىڭ كۆيگەن ئاۋازى سازەندىلەرنىڭ يېقىملىق نەغمىسى بىلەن، ئوتتىن قىزارغان يۈزلەر شاراپ تەسىرىدىن ياقۇت رەڭگە كىرگەن چىرايلار بىلەن، قىشنىڭ غېمىنى قىلىپ ئوتۇن - يىغقانلار دانىشمەن ئەپلاتون[1] بىلەن، ئوتنىڭ ئىسسىقىدىن بەھرىمەن بولغۇچى ئاجىز بىر قېرى ئەمىر تۆمۈر گۆرگانى[2] بىلەن، تىترەپ تۇرغاندا ئوتقا يولۇققان كىشى دوزاختىن چىقىپ، جەننەتكە كىرگەن بىلەن باراۋەر. ئومۇمەن، شائىر ئوتنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، كىشىلەرنى تەبىئەت ۋە تۇرمۇش مەئىشەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا، ھاياتنى سۆيۈشكە، ئۈمىد ۋە ئىشەنچنى ساقلاشقا، يورۇقلۇققا تەلپۈنۈشكە دالالەت قىلىدۇ.

«پاتقاقتىن شىكايەت»[3] ناملىق بۇ شېئىردا شائىر بىر قېتىملىق يامغۇر ئاپىتىنى تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ بۇ قېتىمقى تەبىئىي ئاپەتنىڭ زۇلمەتلىك جەمئىيەتتە قىلچە كۆيۈنۈش ۋە ھىمانقا ئىگە بولمىغان بىچارە دېھقانلار ئۈچۈن زور ئىجتىمائىي ئاپەت كەلتۈرگەنلىكىنى، نەتىجىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاچ - يالىڭاچ ھالەتتە ئۆلۈم گىردابىغا چۈشكەنلىكىنى يېزىپ، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىغا قاتتىق ئېچىنىدۇ. خەلقنىڭ دەردۇ ھالى بىلەن قىلچە كارى بولمايدىغان، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ قان - تەرى بەدىلىگە قورسىقىنى تويغۇزۇۋېلىپ، ھۇزۇرلىنىشىنىلا بىلىدىغان ئەزگۈچى بايلارغا نىسبەتەن نەپرەت بىلدۈرىدۇ. ئۇ بىر خىل تەبىئىي ھادىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئاقىۋەت كەلتۈرگەنلىكىنى كۆڭۈل قويۇپ تەسۋىرلەيدۇ. ئومۇمەن، موللا مۇسا سايرامى كلاسسىك ئاپتورلار ئانچە دىققەت قىلمىغان ئاددىي دېتاللارنى تاللىۋېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدۇرغان. ئۇ ئەنئەنىۋى ئوبرازلار رامكىسىدىن يۇرەكلىك ھالدا چەتنەپ، رېئال تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىدىن ئوبراز تاللاپ، ئەسەرلىرىنىڭ تىلىنى خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلق، بولۇپمۇ دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈردى ۋە ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلدى.

2 - سابىر ئاخۇن ناقىس

ناقىس (①1840 -2/1920) سابىر ئاخۇن ھېنىنى ئابدۇقادىر يېڭىسارى كاشغەر يېڭىسار

---

① ئەپلاتون (م. ب. 427 - 347) يۇنانلىق پەيلاسوپ پلاتون.
② ئەمىر تۆمۈر گورگانى—تۆمۈرلەڭ دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى.
③ شائىر بۇ شېئىرنى «جاھان سەھەسىنى كۆك ياغىن كۆكەرتىپ، زېمىن سەھنىسىنى قېتىق قىلىپ، ئۈيدىن چىقماق مۇشكۈل بولغاندە، مۇتەزەللىۋم ئولغانىدىن شىكايەتكە ئاغىز ئاچقانى، بەلكى ئۆزلۈك لايىدىن ئاياغىنى تارتىپ ئالالماغانىغە ئاجىزلىقىن شەپقى كەلتۈرۈپ، مۇناجات بىرەر گاھى قازىئۇلھاجاتغە مۇتەرەننۇم ئولغانى بەيانى» دېگەن سەرلەۋھە بىلەن باشلىغان.
④ بەزى مەنبەلەردە تۇغۇلغان يىلى 1842 - يىلى دەپ كۆرسىتىلگەن.

ناھىيسىنىڭ بازار ئىچىگە جايلاشقان مەدرىس كۆل بېشى مەھەللىسىدە بىر ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. يېڭسارداىكى ۋە كاشغەر شەھىرىدىكى مەدرىسلەردە ئوقۇپ، ئۇيغۇر تىلى، ئەرەپ تىلى ۋە پارس تىللىرىنى، جۈملىدىن بۇ تىلدىكى ئەدەبىيات ۋە تارىخ، ئىسلام تەلىماتلىرى بويىچە مول بىلىم ئىگىلىگەن.[1] كاشغەردىكى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن يېڭسارغا قايتىپ بارغان شائىر تايىبەگ مەدرىستە مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلمىي ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ، بۇ ساھەدە كۆپ نەتىجىلەرنى ياراتقان.

«ناقىس» سۆزىدىن باشقا مۇئەللىپ يەنە «يېڭسارى» نامىنى تەخەللۇس سۈپىتىدە قوللانغان. سابىر ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى جەريانىدا «دىۋانى ناقىس» «قۇتلۇق-نامە»، «بەيىس ھەكىم بەگ»، «مەۋجۇدۇلقۇلۇب»[2]، «نوللى دىمەن»[3]، «نەسىھەتنامە ئۇنسۇر بايانى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئىرانلىق يازغۇچى شەيخ ئىنايىتۇللانىڭ (؟ 1677) «باھار دانىش» ناملىق ئەسىرى ئاساسىدا «گۈلزار بىنىش»[4] ناملىق ئەسەرنى ئىشلەپ چىققان[5].

«گۈلزار بىنىش»تە شائىر ئەدەپ - ئەخلاق، ۋاپا، سەمىمىيەت، دوستلۇق، بۇرۇچ قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا، ئۇنى ھېكايە شەكلى بىلەن يورۇتۇش ئارقىلىق خوتۇن - قىزلارنىڭ ساپدىل، توغرا نىيەتلىك، ۋاپادارلىق، دوستلۇق خىسلەتلىرى-نى قىزغىن مەدھىيىلەپ، فېئودال قارا كۈچلەرنىڭ، خوتۇن - قىزلارنى «ئەدەپسىز، ئەخلاقسىز» دەپ، ئىشەنمەيدىغان، كەمسىتىدىغان بىر تەرەپلىمىلىك كۆزقارىشىغا قاتتىق رەددىيە بېرىدۇ.[6][7][8]

«دىۋانى ناقىس» (؟ 1893) سابىر ئاخۇننىڭ، جۈملىدىن XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك بەدىئىي يادىكارلىقى. دىۋان— ئەنئەنىۋى دىۋان تۈزۈش قائىدىسى بويىچە تۈزۈلگەن[9]. ئۇنىڭدا غەزەل، مۇخەممەس، مەرسىيە، رۇبائىي، قىتئە، مەسنەۋى، قىتئە تەتتەئىرىخ[10]، قىتئە تەلمۇزەممەتى[11] قاتارلىق شەكىللەردە يېزىلغان.

«دىۋانى ناقىس»[12]نىڭ تولۇق نۇسخىسى تېپىلمىدى، ئەمما ھازىر مەلۇم بولۇپ، ئېلان قىلىنغان قىسمىدىكى شېئىرلار كۆپ ھەجىمنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇ بىر يېرىك توپلام ھېسابلىنىدۇ[13].

ناقىس شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى كەڭ ساھەلەر بىلەن تۇتاشقان. شائىرنىڭ ۋاپا، ھۆر-

---

① ناقىس ھەم تېۋىپ ئىدى.
② «قەلب بارلىقلىرى» دېگەن مەنىدە.
③ «تېخى نۆل (0) دىمەن» دېگەن مەنىدە.
④ «تىكەنسىز گۈلزار» دېگەن مەنىدە.
⑤ ناقىس ئەسەرلىرىنى ئۆزى ئۆلۈپ 50 يىلدىن كېيىن نەشر قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغانىكەن.
⑥ غ. ئەبەيدۇللا «ناقىسنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى» «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1981 - يىلى، 5 - سان.
⑦ «دىۋانى ناقىس»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 1988 - يىلى، 1 - 2 - سانلار.
⑧ «گۈلزار بىنىش»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى، 4 - سان.
⑨ كلاسسىك شائىرلار ئۇيغۇر چاغاناي ئېلىپبەسىدە ئىشلىتىلگەن 28 ھەرپنى ئۆلچەم قىلىپ، قايسىبە ۋە رادىئوللىرىنىڭ ئاخىرلاشقان ھەرپى بويىچە، ھەرپلەرنىڭ تەرتىپى قائىدىسىگە سېلىپ، دىۋان تۈزەتتى. ھەربىر ھەرپ بىلەن ئاخىرلاشقان كىرىكلاردىن بىرقانچە پارچە يېزىلغان.
⑩ تارىخ كۆرسىتىپ بېرىدىغان قىتئە دېگەن مەنىدە.
⑪ مۇزەممەت (تەنە، كىنايە) مەزمۇنىدىكى قىتئە.
⑫ «دىۋانى ناقىس» ئىچىگە كىرگەن «تەرىقەت بېيشەسىنىڭ سەيد جۇبى» دېگەن «قىتئە قىتتەئۇرىخ» تىكى ئەبجەد سانىدا «ئاغرىق»، يەنى ھىجرىيە 1311 - (مىلادىيە 1893 -) يىلىنىڭ ئالامىتى كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن توپلامنىڭ مۇشۇ يىللارنىڭ ئالدى كەينىدە تۈزۈلگەنلىكىنى پەملىگىلى بولىدۇ.
⑬ «دىۋانى ناقىس»نىڭ ھازىر ئېلان قىلىنغان قىسمىدا، جەمئىي 220 غەزەل (بىر قانچە پارچە غەزەل كەمتۈك)، 19 مۇخەممەس، 5 مەسنەۋى، 4 رۇبائىي، 13 قىتئە، 1 مەرسىيە بار. ش ئۇ گار ر مۇزەييىدا ساقلانغان، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىلى، 1 - 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان «دىۋانى ناقىس»قا جەمئىي قايسىبە ۋە رادىئوللىرى 13 ھەرپ بىلەن ئاخىرلاشقان لىرىكلار كىرگۈزۈلگەن. نەشرگە تەييارلىغۇچىلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، «دىۋانى ناقىس» رەتلەنمىگەن بولۇپ، شائىرنىڭ قالغان 15 ھەرپ بىلەن ئاخىرلاشقان لىرىكىلىرىمۇ بار بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىكەن. «دىۋانى ناقىس» م. سىرزا ئەھمەدنىڭ تەييارلىشى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 - يىلى ئايرىم كىتابچە بولۇپ نەشر قىلىندى.

لۇك، ئادالەت، مەربپەت، ئەخلاق قاتارلىق ئىدىيىلەرنى تەشۋىق - تەرغىب قىلىش ساھەسىدە ئىشلەنگەن ئىشلىرى ئالاھىدە ئىپادە قىلىنىدۇ. ناقىس ياشىغان يىللار دەھشەتلىك يىللار ئىدى. كونا بىلەن يېڭى ئالمىشىۋاتقان، ئىجتىمائىي قاتلام ئۆتكۈر زىددىيەت بىلەن تولغان، ئەنئەنىۋى ئەخلاق ئېغىر سىناقلارغا دۇچ كېلىپ، قانۇن - تەرتىپ، فېئودال يۇقىرى قاتلام ۋە روھانىيلار تەرىپىدىن كۆزگە ئىلىنمايۋاتقان شارائىتتا شائىرنىڭ بىر قاتار ئىلغار پىكىر-لەرنى يۇرەكلىك ئوتتۇرىغا قويۇشى ئەينى شارائىتتا ناھايىتى ئىلغارلىق ئىدى. شائىر ناقىس تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىنى قوللىنىپ ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى كۆرسىتىش، ئاشكارىلاشتا خېلىلا چوڭقۇرلايدۇ. ئۇ بۇ خاھىشنى ئىپادىلەشتە ھەجۋى قىلىش، يەنى ھەزىلكەشلىك ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلاندى. شائىرنىڭ بىرمۇنچە شېئىرلىرى ھەجۋى خاراكتېر-گە ئىگە ئىدى. ناقىس «بۇرادەرلەر ھەزەر ئەيلەڭ بۇ كۈندە بەگۈ ئامبالدىن»[1] دېگەن مۇخەم-مىسىدە فېئودال ئەزگۈچى سىنىپ ۋەكىللىرىنى، ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇپ، ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، پۇقرالارنىڭ قان - تەرىنى شورىغانلىقىنى، باج - سېلىق، ئالۋاڭ-ياساقلارنى ھەسسىلەپ كۆپەيتىپ، مېھنەتكەشلەرنىڭ بېشىغا بالايى - قازالارنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى جانلىق، تەسىرلىك، ئوبرازلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق روشەن سېلىشتۇرۇپ بېرىدۇ، شۇنداقلا ئەزگۈچى سىنىپ ۋەكىللىرى تۈزگەن قائىدە - قانۇنلارنىڭ ئۇلارنىڭ ئاۋام خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى قانۇنلاشتۇرغۇچى بىر خىل ئەكسىيەتچى تۈزۈم ئىكەنلىكىنى مەلۇم تەرەپتىن كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مەربپەتچىلىك ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىشتا، شائىر، بۇ چۈشەنچىنىڭ قارشىسى بولغان نادانلىق، ئەخمەقلىق قاتارلىقلارنى مەسخىرە قىلىش، ھەجۋى قىلىش، ئەيىبلەش يولى بىلەن ئىش ئېلىپ بارىدۇ. ناقىس «دىن ساتىپ بۇغداي قوناقتا قونماغىل سەھرا ئارا»[2] دېگەن غەزىلىدە ئۆز بۇرچىنى ئۇنتۇپ قالغان نەپسانىيەتچى موللىلارنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماي، بەلكى ئۇلارنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش بىلەن كارى بولمىغانلىقى، دىننى كەسىپ قىلىپ تۇرۇپ ھارامدىن بايلىق توپلاشقا ئۇرۇنغان شەرمەندە قىلىقلىرىنى ئۆتكۈر تىل بىلەن ئېچىپ تاشلايدۇ.

«پەيدا بولۇپتۇ بىر مۇنچە نادان» دېگەن غەزىلىدە بولسا، ياسانچۇق، سۆزەتۇاز، يانچۇقدا پۇل كۆپ، ئەمما ئۆزى خەجلىسە ئىچى ئېچىشىدىغان، كىشىلەرگە بەرسە چىدىمايدىغان چاكىنا، نادان، ئەخمەق كىشىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ، كىشىلەردە ئۇنىڭغا بولغان نەپرەت تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ.

ئومۇمەن، ناقىسنىڭ جەمئىيەتنىڭ چاكىنا تەرەپلىرىنى، ناچار ئادەملەرنىڭ پاسكىلىقىنى ئېچىپ تاشلايدىغان، كەسكىن، قاتتىق كىنايىلىك ئىبارىلەر بىلەن تولغان شېئىرىي مىسرا-لىرى تەربىيىۋى ئەھمىيىتى چوڭ بولغان دۇردانىلەردۇر.

شائىر ناقىس ئۆز خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىگە، جۈملىدىن مۇزىكا (مۇسىقا) مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن مۇئامىلە قىلغان بىر زات ئىدى. ئۇ لىرىكىلىرىدا مۇزىكىنى ئېپتىخار بىلەن تىلغا ئالىدۇ. شائىر «مۇغەننى، راك ئاھاڭگى بىلە كۆڭلۈمنى بىدار ئەت»[3] دېگەن غەزىلىدە راك مۇقامىنى تىلغا ئالغان بولسا، «مۇغەننى چەك مەقامى راكنى بەزم ئىچرە-

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى، 3 - سان، 397 - بەت.
②③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 1 - سان، 60 - بەت.
③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 1 - سان، 71 - بەت.

مەستانە»[1]ناملىق غەزىلى بىلەن «راك ئىلە چەببەياد داغى سىگاھ»[2]دېگەن قىتئەسىدە ئوخشاشلا راك، سىگاھ، چەببىيات، ئوشاق، چارگاھ، پەنجىگاھ، بايات، ناۋا، ئەجەم، ئىراق، ئۇزھال، مۇشاۋىرەك قاتارلىق «12 مۇقام» تەركىبىدىكى مۇقاملار ئىسمىنى تولۇق ساناپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە،[3]بىر خىل لىرىك مۇزىكا (مۇسىقا) سىستېمىسىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ. «12 مۇقام» ھەققىدىكى قىتئەسى مۇنداق:

راك ئىلە چەببەياد داغى سىگاھ،
بىر تۇزۇپ قىلماغىل ھەزەر ھەرگىز.
داغى ئۇششاق ئىلە بەياد ئايتۇر،
قاچمە، ئەي چارگەھ ـ نەۋا، ھەرگىز.
پەنجەگە ھۇ نىش ئاۋارەك[4]تۇز سەك،
بارمۇ ئۆزھالىدىن غەنا ھەرگىز.
كىم ئەجەم مۇلكىنى ئىراق دېسۇن،
قىلمايىن ئۆزلۇكىنى فەنا ھەرگىز.

ناقىسنىڭ «12 مۇقام»نىڭ تەپسىلىي تىزىملىكىنى مۇنداق خاتىرىگە ئېلىشى، ئۇنىڭ مۇقامدىن خەۋىرى بار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قالماستىن، بەلكى كلاسسىك شائىرلار ئىچىدە مۇقامنىڭ سىستېمىلىق ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتتە ئۆلگىلىك رول ئوينىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ناقىسنىڭ لىرىك شېئىرىي ئوبرازلارنى خىلمۇ خىللاشتۇرۇشتىكى ماھارىتى «ھۇرۇفى ھىجا»[5]شەكلىدە يېزىلغان ئىككى پارچە غەزىلدە ئىپادە قىلغان ھەرپى ئوبرازلاردا قىزىقارلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شائىر «ئەلف، ئەلف قامەت يۇزىن كۆردۇم قەدىم دال ئەيلەدى» دېگەن غەزىلدە[6]ئۇيغۇر چاغاتاي ئېلىپبەسىدە بار بولغان ھەرپلەردىن 27 ھەرپنى تاللىۋېلىپ[7]، ئۇلارنىڭ بىرىنچىدىن، شەكىل كۆرۈنۈشىنى ئاساس قىلغان ھالدا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇش تەلەپپۇزىغا بىرىنچى بوغۇمى ماس بولغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنى تاللاش ئاساسىدا، ھىجران ئازابىدا ئۆرتەنگەن، بىر تالاي ئىسىق سوغۇقلارنى باشتىن كەچۈرگەن، بىر شەخسنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ. شائىر بۇ غەزىلىنى:

«ئەلف» ئەلف قامەت يۇزىن كۆردۇم قەدىم دال ئەيلەدى،
«بە» باقۇر چاغدا تۇتۇپ ھەيرەت تىلسىم لال ئەيلەدى.

دېگەن مىسرا بىلەن باشلاپ ئىش كۆرمىگەن، ھېسسىياتى توختىمىغان ئاشقىنىڭ قىياپىتىنى كۆرسەتكەن بولسا:

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 2 ـ سان، 89 ـ بەت.
② «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 2 ـ سان، 123 ـ بەت.
③ شائىر «مۇقەننى چەك مەقامى راكنى بەزم ئىچرە مەستانە» دېگەن غەزىلىدىمۇ «مۇشاۋىرەك»نى «نىش ئاۋارەك» دەپ يازغاندىن باشقا «12 مۇقام» ناملىرىنى تولۇق ساناپ ئۆتكەن.
④ نىش ئاۋارەك—مۇشاۋىرەك، بۇ خەنتات ياكى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن مۇشۇنداق يېزىلىپ قالغانمۇ ياكى شائىر ياشىغان يىللاردا شۇنداق تەلەپپۇز قىلىنغانمۇ، بۇنى ئىزدىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ.
⑤ ھۇرۇفى ھىجا—ئېلىپبە تەرتىپى، ئېلىپبە جەدۋىلى.
⑥ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 2 ـ سان، 112 ـ بەت.
⑦ شېئىرنىڭ قول يازمىسىدا «فە» (ف)، «قاف» (ق) ھەرپلىرى بىلەن باشلانغان مىسرالارنىڭ بوقالغانلىقى پەرەز قىلىنىدۇ.

...
«لام ئەلف» قەددىم پۈكۈلگەچ ئوقى غەربال ئەيلەدى،
«يا» يىمە دۇنيا غەمىنكىم فەنادۇر ئاقىبەت،
ناقىسا، ھىرىس ئۆتى لەبگە تەنجال ئەيلەدى.

دېگەن مىسرالارنى تۈگەللىمە قىلغان ھالدا، تەجرىبە - ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىپ، ئىرادىلىك كىشىگە ئايلانغان ئاشىق قىياپىتىنى سىزىپ بېرىدۇ.

شائىر «بۇ غەزەل تەرتىپى ھۇرۇنى ھىجابىرلە مەنزۇمدۇر» دېگەن ئىلاۋە بىلەن يازغان ئىككىنچى بىر غەزىلى «ئەلف ئۆۋەل چاغداكىم ئادەمنى پەيدا ئەيلەدى»[1] ناملىق شېئىرىدا يەنە شۇ ھەرپلەر جەدۋىلىدىن 25 ھەرپنى تاللىۋېلىپ[2]، ئۇلارنىڭ شەكلى ۋە ئوقۇلۇش تەلەپپۇزىنى مىسرالارنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئاپىرىدە بولۇشى، زورىيىشى، ئەقىل - زاكاۋىتى، ئەخلاق پەزىلىتى، تىرىكلىك مېھنىتى، ئىشقىي ھەۋىسى قاتارلىق ئىنسانىي پائالىيەت ۋە خىسلەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ بىر خىل مۇناجات خاراكتېرىگە ئىگە شېئىر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا شائىرنىڭ، جۇملىدىن ئۆز دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، يەنى، ئادەملەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ئۇلۇغۋىشىنىڭ سەۋەبى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئوبرازلىق يوسۇندا ئەكس ئېتىلگەن.

شائىر ناقىس «كۆرۈندى ئەل ئاراسىدىن ماڭا بىر ئەرغۇۋان كۆڭلەك»[3] دېگەن غەزىلىدە «كۆڭلەك» ئوبرازىنى يارىتقان بولسا، «بىر پەرى جىلۋەسىدىن بولدى جاھان رەڭگا-رەڭ»[4] دېگەن غەزىلىدە «رەڭ» ئوبرازىنى يارىتتى. شائىر «كۆڭلەك»، «رەڭ» قاتارلىق شەيئىلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنىنى ئەقلگە مۇۋاپىق ھالدا كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن قالماستىن، بەلكى لىرىكىلىرىنى رەڭگارەڭ ئوبرازلار دۇنياسىغا ئايلاندۇرىدۇ.

ناقىسنىڭ كلاسسىك شېئىرىيەتتىكى ئەنئەنىلەرنى بېيىتىش ساھەسىدە ئىشلىگەن يۇقىرىقىدەك بىر قانچە خىل ئىشلىرىدىن باشقا، «قىتئەلەر» ۋە «قىتئات ۋە تەۋارىخ»، «قىتئە فىتتەئىرىخ»، «قىتئە فىلمۇزەممەتى»، «فىلمەر سىيە»، سەرلەۋھىسى ئاستىدا يازغان لىرىكىلىرىنى ساناپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ماۋزۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن يېڭىلىق سانىلىش بىلەن بىرگە، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن تارىخ، ھەزىلىي ئوبرازلار، كىنايىلىك ۋەقەلەرنىڭ تارىخىيلىقىمۇ بىزنى تەسىرلەندۇرمەي قالمايدۇ.

شائىر لىرىكىلار، بولۇپمۇ غەزەللەرنىڭ مىسرالىرىدىكى ئەنئەنىۋى بوغۇم سانىنىڭ 7 بوغۇمدىن 16 بوغۇمغىچە بولۇشتەك قائىدىدىن چىقىپ، بىر غەزىلىدە 20 بوغۇملۇق مىسرا تۇزىدۇ:

ۋىسالىڭ ئۈمىدى بىرلە كۆڭلۈمكى ئېرۇر گويا باھارى جەننەت،
فىراقىڭ ئىچرە چۈتۈشتى بىلدى خەيال ئىكەندۇك ۋىسالى سۇرەت.
قاراڭغۇ قىلمىشى جاھاننى خالىڭكى دېمەك ئولغاي سەۋادى سەۋدا،

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 2 - سان، 113 - بەت.
② بۇ شېئىرنىڭ قول يازمىسىغا تۇنجى ھەرپ بىلەن باشلانغان مىسرالارنىڭ كۆچۈرۈلمەي قالغانلىقى پەرەز قىلىنىدۇ.
③ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 2 - سان، 51 - بەت.
④ «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 2 - سان، 53 - بەت.

يازۇتتى دەۋران ئۆيىن جامالىككى دېسە بولغاي مەقامى ھەيۋەت①.

ناقسىناڭ بۇ خىل ماھارىتىدا، بىر خىل يېڭىلىق بار. ۋەھالەنكى، كلاسسىكلار ئىجادىدا بولغان «نەغمە ۋەزنى» شەكلىدە يېزىلغان بۇ شېئىر، ناقىس قەلىمى ئاستىدا بىزگە ئېنىقراق يازما ماتېرىياللىق قىممىتىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكىدىن خۇشال بولىمىز، ئەلۋەتتە.

دېمەك، شائىر ناقىس، شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئىلغار، ئەھمىيەتلىك، ۋەزىندار پىكىرلىرى بىلەن ئىستېداتلىق شائىر بولۇشقا مۇناسىپ، ئۇ لىرىك ئوبرازلارنى تاللاشتا، شېئىرىي شەكىللەرنى كۆپ خىللاشتۇرۇشتا، ھەجۋى ئوبرازلارنى يارىتىشتا ئۆزىگە خاس، يېڭى يول تۇتقان شائىر. ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى سۆزسىزكى يۇقىرىدۇر.

3 ـ ئابدۇقادىر داموللام

ئابدۇقادىر (1854/5 ـ 1924) ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتچى دېموكرات بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساس سالغۇچىلىرىدىن بىرى.

ئابدۇقادىر كاشغەردە دۇنياغا كەلگەن.② كاشغەر، بۇخارا مەدرىسىلىرىگە بېرىپ ئوقۇغان. كېيىنچە مەكتەپ، مەدرىسىلەردە مۇئەللىملىك، مۇدەررىسلىك قىلىپ، جامائەت خىزمەتلىرى ۋە ئەدەبىي ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تۆھپىسى كۆپرەك مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتا كۆرۈلگەن. ئۇ ئوقۇتۇشنىڭ مەزمۇنى، ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك ماتېرىيالى قاتارلىق تەرەپلەردە خەلقنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مىللىي باراۋەرلىك، مىللىي ئىتتىپاقلىق، بىرلىك، ئىلىم ـ مەرىپەتتىن ئىبارەت دېموكراتىك شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بىر يۇرۇش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارىدى. ئۇ «سەرف نەھۋى»③، «ئىلمىي تەجۋىد»④، «ئىلمىي ھېساب»، «ئاقائىت زۆرۇرىيە»⑤، «ئاقائىت جەۋھەرىيە»، «تەلىمى سەبىيات»⑥، «فەسايىھۇل ئەنپال»⑦، «مىفتاھۇل ئەدەب»⑧«نەسەھەتى ئائىما» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان.⑨⑩.

ئابدۇقادىر داموللام ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە تەلىم ـ تەربىيىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ «مۇتالىئە ھىدايەت» دېگەن ئەسىرىدە كەڭ خەلق ئاممىسىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ، ئاڭ ـ پىكرىنى ئېچىش، دۇنيادىكى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىغا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئابدۇقادىر داموللام يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھەق، ئادالەتنى كۈيلەيدىغان، ئەينى زامانداكى پارىخورلۇق، تۆرىچىلىك، ئىككى يۈزلىمىلىك، قاششاقلىق، مەككارلىق قاتارلىق يامىماس

---

① «يولاق» ژۇنىلى، 1988 ـيىلى، 1 ـ سان، 69 ـ بەت.
② ش. خۇشتار «شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر»، 353 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى
③ مورفولوگىيە ۋە سىنتاكس.
④ قىرائەت.
⑤ زۆرۈر ئەقىدىلەر.
⑥ تەلىمى سەبىيات ـ بالىلار تەربىيىسى.
⑦ ياش ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت.
⑧ ئەدەبىيات ئاچقۇچى.
⑨ ئۇنىڭ «جەۋاھىررۇل ھەقايىق» (ھەقىقەت جەۋھىرى) ناملىق ئەسىرىدىكى ئەزھەر ئىنستىتۇتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.
⑩ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە تارىخى» (شاۋۇمنيۇەن قانارلىقلار باش مۇھەررىرلىكىدە يېزىلغان)، ئەنخۇي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 990 ـ بەت.

ئادەتلەرگە نەپرەتلىنىپ، شىكايەت بىلدۈرگەن شېئىر، مۇخەممەسلەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەر بەدئىي تىل، ھەجۋى كۈچىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى بىلەن نەپسانىيەتچىلەرنىڭ يېغىرىغا تەگكەن.

ئابدۇقادىر داموللام بىر تەرەپتىن ھەق ئادالەت، ھۆرلۈك، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلىپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، يەنە بىر تەرەپتىن قول سېلىپ ئەمەلىي ئىشلىگەن، ئۇلۇغۋار غايە ۋە تەۋرەنمەس ئىرادىگە ئىگە جامائەت ئەربابى ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خەلق ئاممىسىنى تەشكىللەپ، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ شىنجاڭغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىگە، خەلقنىڭ ئېڭىنى زەھەرلەيدىغان قىلمىشلىرىغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىپ، ئۇلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەنلىكى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى كاتتا ھادىسە بولۇپ سانىلىدۇ. شۇڭا، كاشغەر شەھەر كونا ئوردىدىكى ئۆينىڭ كۈتۈپخانىسىدا سۈيقەستچىلەر تەرىپىدىن پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈۋېتىشتەك تراگېدىيىگە دۇچار بولىدۇ. لېكىن، ئالىمنىڭ مۇبارەك نامى ۋە شانلىق ئىدىيىسى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەھمىيەتلىك ئورنىنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرمەكتە.

شائىرنىڭ «بۇ زاماندىن نەچچە ئەسىنە ھېكايەت ئەيلەيىن» ۋە «مېۋەنامە» دېگەن شېئىرىي ئەسەرلىرى داڭلىقتۇر.

ئالدىنقىسى مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان داستان بولۇپ[1] شائىر بۇ مۇخەممەسنى لىرىكىلىق كەچۈرمىشلەر تەرزىدە ئەمەس، بەلكى ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق تارىخىنى ئوبرازلىق ئىپادە قىلىدىغان بىر خىل تارىخىي مۇخەممەس شەكلىدە يېزىپ چىققان. مۇخەممەستە لىرىكا بىلەن ئېپىكا، تارىخىيلىق بىلەن ئەدەبىيلىك، ئوبىېكتىپلىق بىلەن سۇبىېكتىپلىق ئەقىلگە سىغارلىق دەرىجىدە جىپسلاشتۇرۇلغان. شائىر مۇخەممەسنى مۇنداق باشلىغان:

بۇ زاماندىن نەچچە ئەسىنە ھېكايەت ئەيلەيىن،
كۆڭۈلۈمە ناقىسغە يەتكەنىن رىۋايەت ئەيلەيىن.
چەرخى مەككار ھىيلەسىدىنكىم كىنايەت ئەيلەيىن،
ئەھلى ئالەمدىن نەچچە تەئىرىق شىكايەت ئەيلەيىن.
دەر تەسەللىم بولسا مۇنسىق زىخرەد ئەھلى زەمان.

دېمەك، شائىرنىڭ مۇخەممەسنى يېزىشتىكى مەقسىتى تارىخنى ئەسلەش، شۇنداقلا ئاچچىق ساۋاقلار، پاجىئەلىك كۆرۈنۈشلەر، مەسخىرىلىك مەغلۇبىيەتلەر، قايغۇلۇق تۇرمۇشلارنى ئىبرەت قىلىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەشتىن ئىبارەت. ئۇ ئادالەت بىلەن ئىش قىلغان، نەپسىنى يېغىپ، ئىنسانىي دوست تۇتقان، ئىلىم - مەرىپەتكە قىزىققان، ھالال ئەمگەك قىلغان، رەھىم شەپقەتلىك بولغان، ئەدەپ - ئەخلاق يولىنى تۇتقان كىشىلەرنىڭ نام - نىشانى، شانۇ شەۋكىتى زىيادە بولۇپ، تىللاردا داستان قىلىنغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەكسىچە قىلمىشلار بىلەن شۇغۇللانغان كىشىلەر بولسا، نام - نىشانسىز، ئىز - دېرەكسىز دۇنيادىن كېتىپ قالغانلىقىنى نۇرغۇن مىساللار ئارقىلىق تەسۋىرلەپ كۆرسەتمەكتە.

شائىر بۇ شېئىردا يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە تارىخىي ۋەقەلەرگە يانداشتۇرغان ئاساستا دەۋر ۋە زاماندىن شىكايەت قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇ شانۇ شەۋكەتلىك كىشىلەر دەۋرىنى سۈرۈپ

---

① مۇخەممەس جەمئىي 118 كۆپلەت، 598 مىسرا. «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى، 1 - سان.

ئۆتتى، ئەپسۇسكى ئۇلار ھازىر بارمۇ، بۇ «زامان» ئۇلۇغلارنى، كاتتىلارنى ئۆتكۈزگەن، ھەممىسى تۈگىگەن، ھۈنەرۋەن - كاسىپ، ھاممال - خىزمەتچى، چاكارلارنىمۇ ئۆتكۈزگەن. ئادەم، دۆلەت، بايلىق، ئابرۇي، خىزمەت ھەممىسى تۈگەيدۇ، پەقەت قالىدىغىنى «زامان» دەيدۇ ۋە مۇنداق يازىدۇ:

پەلسۇپانلىق نامى مەشھۇر زال ئىلە رۇستەم قەنى،
ئول سەخىلىق بىرلە مەشھۇرمال ئىلە ھاتەم قەنى،
ئىشق ئارا مەۋسۇپدۇر فەرھاد ئىلە شىرىن قەنى،
ھەم سەپەت بولغاي داغى لەيلى بىلەن مەجنۇن قەنى،
شاھ - گاداي ھەم ئاشىقۇ مەئشۇقنى ئۆتكەزگەن زەمان.

تۆت مىڭ ئۇچ يۈز ئالتە يىل ئىچرە بۇ شاھلار ئۆتتىلەر[1]،
ھەر ئىشنى ئالەم ئىچرە خاھىشچە ئەتتىلەر.
تويمادىلەر قانىزۇل - ئەرۋاھ كۆنىدە يەتتىلەر،
چارە تاپماي ئاھۇ ئەپسۇس بىرلەر بىر - بىر كەتتىلەر.
بىر - بىر ئارقا بويلە ئىقلىمگەرنى ئۆتكۈزگەن زەمان.

ئابدۇقادىر دامۇللام زاماننىڭ بۇزۇلۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى، كىشىلەر ئارىسىدا ئەخلاقنىڭ سۇسلىشىپ، قانۇننىڭ دەپسەندە قىلىنىۋاتقانلىقىنى، ئەل - يۇرت بېشىغا مۇلچەرلىگۈسىز دەرد - ئەلەم كېلىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ئۆكۈنۈش ھېسسىياتى بىلەن مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

يۈز تۇمەن ئەپسۇس، خىجالەتلىك بىلە قاتمىش باشىم،
ئايغالى ھېچ كارى خەيرىدىن ماڭا يوق قىلمىشىم.

شائىر يەنە «غافىلا، تېز ئويغىنىپ ئۆتكەن ئۆمۈر ھالىڭغا باق» دېگەن مىسرالار ئارقىلىق ئۆز خەلقىنى تەقدىرى توغرۇلۇق ئويلىنىشقا دالالەت قىلىدۇ، ۋە:

ۋەقتىنى بىلگىل غەنىيمەت ۋەسىق ئىلە شىكۆەڭنى قوي،
بىئىرادە بولماغاي ھەر ئىشكى ئەپسانەڭنى قوي،
سەئىيى كەتكىل چىقىپكىم خانەۋۇ مانىڭنى قوي،
ئۈستىگە ئانىڭ ئۆزۈڭ بىرلە يەنە زاتىڭنى قوي،
ۋەقتىنى بىلگىل غەنىيمەتكىم، تۇزەلمەس بۇ زامان.

دېگەن ئوتلۇق، جەڭگىۋار مىسرالار ئارقىلىق، خەلقنى ياشاش ئۇچۇن كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. شائىرنىڭ بۇ خىل جەڭگىۋار مىسرالىرى بىلەن تولغان شېئىرى شىنجاڭ دېموكراتىك ھەرىكىتىنىڭ بەدئىي كۈرۈنۈشىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

«مېۋەنامە» — ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ سىمۋولىزملىق مېتود بويىچە يازغان مەسەللىك

---

① شائىر بۇ يەردە ئىران شاھلىرىنىڭ تارىخىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك.

داستانی①. شائىر داستاندا ئۇجمە، جىنەستە، ئۇرۇك قاتارلىق 17 خىل مېۋىنى ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىش شەكلى ئارقىلىق، ئۇلار ئىچىدە ساقلىنىۋاتقان پوچىلىق، مەنمەنچىلىك، ھەسەتخورلۇق قىلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىتتىپاقسىزلىق، باشباشتاقلىق قىلمىشلارنى مەسخىرە قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال داۋاملىشىۋەرسە ئاقىۋىتىنىڭ ياخشى بولمايدىغانلىقىنى، زەردار يۈتۈشنىڭ ئۆزى مۇڭاپىق ئەمەسلىكىنى سۆزلەيدۇ، ئاخىرى خورمىنى شاھ، باشقا مېۋىلەرنى دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت ئەمەلدارلىرى قىلىپ بەلگىلەپ، ئەل ـ يۇرتنى تەرتىپكە چۈشۈرۈپ، ئىناق، ئىتتىپاقلاشقان، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان، ھەممىنىڭ ئىقتىدارى ۋە رولى جارى بولىدىغان ئىجتىمائىي ئۈيۈلما بەرپا قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى تەكىتلەنگەن. مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بۇ داستاندا تەسۋىرلەنگەن مېۋىلەر ئوبرازىنىڭ سانىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ئىجتىمائىي پىكىرلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن، ئىلگىرىكى شائىرلار يازغان قوشاق شەكلىدىكى «مېۋىلەر مۇنازىرىلىرى» داستانلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، شېئىرىي ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلىرى ۋە دەۋرنىڭ ئېقىمىغا قارىشى كۆزقاراشلىرى بىلەن ئەمەلىي ھەرىكىتى ئەينى ۋاقىتتا جەمئىيەتتە زور تەسىر پەيدا قىلغان. دېمەك، ئابدۇقادىر دامۇللام ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي پائالىيەتچىسى ۋە ئەدىبى.②

9 §. ھۇسەينىخان تەجەللى

1 ـ تەجەللىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئېنسىكلوپېدىك ئالىم ھۇسەينىخان ئەكبەر تەجەللى ھەزرەتلىرى (1856 ـ 1925)③قاغىلىق ناھىيىسى زوڭلاق يېزا ئايكەن كەنتىدىكى ئۆلىما، تېۋىپ ۋە شائىر قۇتبىدىن شاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ھۇسەينىخان ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى مەككىگە ئېلىپ بارغان ۋە باشلانغۇچ مەلۇماتنى مەككىدە ئالغان. كېيىن، دادىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ھىندىستانغا بېرىپ، مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتناشقان ۋە دېھلى شەھىرىدىكى «دېھلى دارىلئۇ-لۇم» مەدرىسىدە، ئاندىن ئىرانىنىڭ «ئىسپىھان دارىلفۇنۇنى»دا، كېيىن ئافغانىستانىنىڭ «كابۇل دارىلفۇنۇنى»دا ئوقۇغان. ئۇ ئوقۇش جەريانىدا خىمىيە، تېبابەت، ئىلمىي نۇجۇم، تارىخ، لوگىكا، تىلشۇناسلىق، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھارەت ۋە ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇش بىلەن بىرلىكتە ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس، ئوردۇ ۋە ھىندى تىللىرىنىمۇ ئوبدان ئۆگەنگەن. بۇلاردىن تاشقىرى شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتى بىلەنمۇ تونۇشقان. ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى ۋە ئىلمىي ئىجادىيەتلىرىنىڭ شەرپى ئۈچۈن «مەۋلە-ۋى»④دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. ھۇسەينىخان مەككە، مەدىنە، دېھلى، كابۇل، تېھران، ئىستانبۇل، ھەتتاكى روسىيىدىكى بەزى شەھەرلەرگىچە بېرىپ، خېلى بىر مەزگىلگىچە سایاھەت ۋە سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن تۇرۇپ قالغان. ھۇسەينىخان ھەج ۋە ئوقۇشنى

---

① داستان جەمئىي 307 سىنىرا «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى، 1 ـسان.
② «ئۇيغۇر پېداگوگ ئابدۇقادىر دامۇللام»، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەھرىمانلىرى شەجەرىسى» 4 ـ توم، 3424 ـ 3425 ـ بەتلەر، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
③ تەجەللىنىڭ يىلنامىسى ھەققىدە ئوخشىمىغان قاراشلار بار. بۇ يىلنامە «نەسەبنامە»دىن ئېلىنغان.
④ ئۆز دەۋرىدە ھىندىستاندا ئوقۇغانلارغا بېرىلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۋان.

تۇگىتىپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ۋەتەنگە قايتىش يولىدا پاكىستاننىڭ گىلگىت شەھىرىگە كەلگەندە، ئانىسى بىبى گۈلسۇم بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەركەن دەريا‌سى باش ئېقىنىنىڭ چاتۇلى كىچىكىدىن ئۆتۈشتە بارلىق بىساتلىرى دەريا‌غا غەرق بولغان. ھۈسەينخان يول ئازابىدىن غەم ـ قايغۇغا چۆمگەن ھالدا يەركەنگە كېلىپ، توغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە چۈشكەن ۋە يەركەندىكى «يېشىل مەدرىسە» گە مۇدەررىسلىككە تەينىلەنگەن. نۇرغۇن تالىپلار ئۇنىڭ تەربىيىسىدە بولغان. ھۈسەينخان «كابۇل دارىلفۇنۇنى»دا ئوقۇشنى تاماملىغاندا، ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىدا ئۇلپەتداشلىرى ئۇنىڭغا «تەجەللى ـ مۇجەللى»[1] دېگەن تەخەللۇسنى ھەدىيە قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇنىڭ نامى «تەجەللى» دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولغان. تەجەللى ئۆزىنىڭ يۇقىرى بىلىمى، ئېسىل ئەخلاقي پەزىلىتى ئارقىلىق يەركەندىكى بىلىم ئەھلىرىنىڭ، ئۆلىمالارنىڭ ۋە ئاۋام خەلقنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە نائىل بولدى. لېكىن، بەزى خۇراپى موللىلار ۋە مۇتەئەسسىپلەر تەجەللىگە ھەسەتخورلۇق قىلىپ ئۇنىڭغا ھەر خىل تۆھمەتلەرنى چاپلايدۇ. گەرچە بۇنداق پىتنە ـ پاساتلار تەجەللىنىڭ ئابرۇيىغا داغ چۈشۈرەلمىسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئازابلاپ، دەرد ـ ئەلەمگە مۇپتىلا قىلدى. تەجەللى مۇشۇنداق سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۆتكۈر ساتىرىك شېئىرلارنى يېزىپ، ھەسەتخور، مۇتەئەسسىپلەرنىڭ رەزىل ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. لېكىن تۆھمەتچىلەر مۇجۇمىنى توختاتمايدۇ. ئۇلار تېخىمۇ رەزىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، تەجەللىنى مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە چېقىشتۇرۇپ قارىلايدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى تەھدىت ئاستىدا قالىدۇ. دەل مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە قاغىلىقلىق مەرىپەتپەرۋەر زات مۇتئىللا ئەلەم ئاخۇنۇم يەركەنگە كېلىپ، تەجەللىنى قاغىلىقتا كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېتىدۇ. مۇتئىللا ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق يۇرت مۆتىبەرلىرى تەجەللىگە قازىلىق، مۇفتىلىق، مۇدەررىسلىك... كە ئوخشاش خىزمەتلەرنىڭ بىرەرىنى ئىشلەپ بېرىشنى تەكلىپ قىلىشىدۇ. بىراق تەجەللى خالىراق يېزىلارنىڭ بىرىدە ئىلمىي ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇشنى نىيەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، تەكلىپلەرنى رەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئانا يۇرتى زوڭلاڭ يېزا ئايكەن كەنتىگە ماكانلىشىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بورا كەنتىگە كۆچۈپ، ئۇ يەردە تۆت يىل تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن گۈما ناھىيىسىنىڭ كۈتامغا (ھازىرقى كىلياڭ يېزىسىنىڭ دەريا بويىغا) كۆچۈپ كەلگەن. كېيىن يەنە قاغىلىقتا قايتىپ كېلىپ، شىر ئېرىق (شور ئېرىق) كەنتىدە ماكانلاشقان. تەجەللى بۇ يەردە 20 يىلدىن ئارتۇق تۇرغان. بۇ جەريانداا قاغىلىق مەدرىسلىرىگە كىرىپ، مۇدەررىسلىك قىلغان. كۆپلىگەن كىشىلەرگە ئىلىم ئۆگىتىپ، مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچقان. تەجەللى جامائەتچىلىككە دىنىي ئالىم، مەشھۇر تېۋىپ سۈپىتىدە تونۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ خېلى كۆپ ۋاقتى ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بېغىشلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا ئەدەبىيات ۋە تېبابەتكە دائىر مول مەزمۇنلۇق گۈزەل ئەسەرلەرنى ياراتقان. جۈملىدىن ئۇ شېئىرىيەت ساھەسىدە زور كۈچ سەرپ قىلىپ، ھىندى، ئەرەب، پارس، ئوردۇ، تۈرك تىللىرىدا كۆپلىگەن غەزەل ۋە قەسىدىلەرنى يېزىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تالانتىنى نامايان قىلغان، ھەتتا خەنزۇ تىلىدىمۇ بەزى شېئىرلارنى يازغان. تەجەللىنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى كۆپ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىلىم ئەھلىگە مەلۇم بولغانلىرى مۇنۇلار: «بەرقى تەجەللى» ـ بۇ توپلام ئۇيغۇر، ئەرەپ تىللىرىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇ پەلسەپىۋى مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەن.

---

① تەجەللى ـ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، چاقناپ تۇرغان نۇر دېمەكتۇر؛ مۇجەللى ـ بۇمۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مۇساۋىقە مەيدانىدا بىرىنچىلىكنى ئالغۇچى دېگەنلىكتۇر.

ئۇنىڭغا ئىمان تەۋھىدىنىڭ دەلىللىرى شەرھلەنگەن قەسىدىلەر، مەرسىيىلەر، مۇھەببەت غەزەللىرى ۋە ساتىرالار كىرگۈزۈلگەن[1]. «سەبەئى مۇجەللى» — بۇ توپلامغا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بېغىشلانغان قەسىدىلەر ۋە شائىرنىڭ دوستلىرىغا يازغان قەسىدىلىرى كىرگۈزۈلگەن[2]. «دىۋان ئەرەبى» — بۇ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، كۆپ قىسمى ئارۇز ۋەزىنىدىكى رۇبائىي ۋە قىتئەلەردىن ئىبارەت. توپلام ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسىمغا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بېغىشلانغان قەسىدىلەر؛ ئىككىنچى قىسىمغا، ھېكمەتلىك نەسىھەتلەر، شائىرنىڭ دوستلىرىغا يازغان مەدھىيىلىرى، قىسمەن ھەجۋى شېئىرلار، مۇھەببەت غەزەللىرى، مەرسىيەنامىلەر كىرگۈزۈلگەن[3]. «تۆھمبەتۇل بەررە-يىن»[4] بۇ توپلامدىكى قەسىدىلەرنىڭ بەزىلىرى ئەرەب تىلىدا، بەزىلىرى پارس تىلىدا يېزىلغان. توپلامدىكى ئەسەرلەر بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئوقۇلغان مەدھىيە، زامانىدىن شىكايەت، شائىرنىڭ تەرجىمھالى، سۇلتان ئابدۇلھەمىت خانغا مەدھىيە، مۇتەئەسسىپلەر ھەجۋى قىلىنغان ساتىرا...لاردىن ئىبارەت[5][6]. «مەجمۇئەتۇلقەسائىد»[7] — بۇ مەرسىيە ۋە قەسىدىلەردىن ئىبنارەت[8]. «سەبەرنامە» (قەھرىمانغا مەدھىيە) بۇ ئۇيغۇر، پارس تىللىرىدا يېزىلغان شېئىرلاردىن ئىبارەت.[9] «تىلىسىم ئىشق»[10] — بۇ پارس تىلىدا يېزىلغان مۇھەببەت ناخشىلىرى ۋە غەزەللەردىن ئىبارەت[11] «قۇرئان» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى»، بۇ 1910 - يىلى ئىشلەنگەن[12].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تەجەللىنىڭ «ساقەنامە»، «مۇراققى كەلىمە شەرف» ناملىق كىتابلىرى ساقلىنىپ قالغان. ئالىمنىڭ ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە شېئىرلىرىدىن جەملەنگەن 17 قەسىدە، 31 پارچە مۇسەددەس، 15 پارچە ھەر خىل تېمىدىكى ئەسەرلىرى، دوستلىرىغا يازغان سالام خەتلىرى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە قوشۇلغان چوڭ تۆھپە بولۇپ سانىلىدۇ. بۇ شېئىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئالىمنىڭ ھايات چاغلىرىدىن تارتىپلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەدرىسىلەردە ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىنىپ ئوقۇتۇلغان. 1896 - يىلىدىن 1898 - يىلىغىچە ئاتۇشتا «ھۇسەينىيە مەكتىپى» قۇرۇلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان تەجەللى مەدھىيە شېئىرى يېزىپ، مەكتەپ سالغۇچى ئۇستىلارغا ئاپىرىپ ۋە تەشەككۇر ئېيتقان.

تەجەللىنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى ئۆز دەۋرىدە جەملەنگەن «بايباز»لارغا كىرگەن. 1908 - يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان «مىفتاھۇل ئەدەب»[13] ناملىق كىتابقا ئونىڭ خېلى كۆپ شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ لوقمان ھاكىمنىڭ «تەببىي ئەزەم» ناملىق كىتابىنى پارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. شائىرنىڭ «بەرق تەجەللى — سەبەق مۇجەللى» ناملىق تۇنجى شېئىرلار توپلىمى 1899 - يىلى كاشغەردىكى «مەتبەئى خۇرشىد» مەتبەسىدە بېسىلىپ

---

① بۇ توپلام مۇسەيىن باي ھاجىم ۋە باھاۋىدىن بايلارنىڭ خىراجىتى بىلەن كاشغەردە تاش مەتبەئىدە بېسىلغان.
②③ بۇ توپلامنى يۇقىرقى توپلام بىلەن بىرلىكتە بېسىلغان.
③ تەجەللى بۇ شېئىرلارنى ۋاپاتىدىن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ سادىق شاگىرتى ئابدۇجەلىل دامۇللا ھاجىمغا تاپشۇرۇپ، يۇرتىمىز تېپىلغاندا ئەسىر قىلدۇرۇشنى ۋەسىيەت قىلغان. ئۇ بۇ شېئىرلارنى رەتلەپ كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ ئۆز ۋاقتىدا ئەسىر قىلدۇرۇشقا ئىمكانىيەت تاپالمىغان. بۇ قولىيازما ھازىرمۇ بار.
④ «ئىككى قۇرۇقلۇق ئوچۇن تۆھپە» — تۈركىيىنىڭ بىر قىسىم ئاسىيا قىتئەسىگە، يەنە بىر قىسىم ياۋروپا قىتئەسىگە جايلاشقانلىقى ئوچۇن مۇشۇنداق نام بېرىلگەن.
⑤ توپلامنىڭ ئەسلى قول يازمىسى ھازىر بار.
⑥ شائىرنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى م. مامۇدنىڭ تەھىرلىشى بىلەن «تەجەللى شېئىرلىرى» دېگەن نام بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2000 - يىلى نەشر قىلىندى.
⑦ قەسىدىلەر توپلىمى.
⑧ بۇنىڭ ئازراق بىر قىسمىنىڭ قول يازما نۇسخىسى ساقلانغان.
⑨⑩ بۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدە يوقالغانلىقى ئېيتىلىدۇ.
⑩ سىرلىق مۇھەببەت.
⑪ بۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدە يوقالغانلىقى ئېيتىلىدۇ.
⑫ شۇنداق سەي دەۋرىدە يوقالغانلىقى ئېيتىلىدۇ.
⑬ ئەدەبىياتنىڭ ئاچقۇچى دېگەن مەنىدە.

غان. كېيىن بۇ توپلام «دىۋانى تەجەللى» نامى بىلەن بولغارىيىدە نەشر قىلىنغان. تەجەللى-
نىڭ خىمىيىگە ئائىت كىتاب يازغانلىقى مەلۇم.

مەشھۇر ئالىم تەجەللى خاسىيەتلىك ھاياتىدا قىممەتلىك ئەمگەك ۋە ياخشى نام - سۈپەت قالدۇرۇپ، 69 يېشىدا كېسەللىك سەۋەب بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ قەبرىسى قاغىلىق ناھىيە بازىرىدىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى كاسكى مازىرىغا دەپنە قىلىنغان.[1][2]

2 - تەجەللىنىڭ شېئىرلىرى

تەجەللىنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەتلىرى ئىچىدە شېئىرىي ئىجادىيىتىمۇ چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرىدىن ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىدىغان، سىياسىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى تېمىلار بويىچە شېئىر يازىدىغان مۇتەپەككۇر شائىر ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

تەجەللىنىڭ ئەسەرلىرى كۆپرەك غەزەل، قەسىدە ۋە نامە (خەتنامە، سالام خەت) ژانىرى شەكلىدە يېزىلغان. تىل جەھەتتە ئەرەب، پارس، ھىندى تىللىرىدا ھەم ئۆز ئانا تىلى ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلغان.

تەجەللىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلىرى ئەينى چاغ ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى ئۈلگىسى-دۇر. شائىر ئۆزى ئىجادىيىتىدە ئىدىيە جەھەتتىن شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىنى، يەنى فېئودال-لىق ئاسارەت، دىنىي خۇراپات، خەلق بېشىغا كېلىۋاتقان زۇلۇم - زەخمەت، جاپا - مۇشەققەتنى پاش قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ، فېئودالىزمغا بولغان نارازىلىقنى چوڭقۇر ئىپادىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىر مەرىپەتپەرۋەر ئالىم سۈپىتىدە ئىلىم - مەرىپەتنى تەرغىب قىلدى. خەلقنىڭ يورۇقلۇققا ئىنتىلىش ئىستىكىنى ئەكس ئەتتۈردى. بەدىئىي جەھەتتە بولسا كلاسسىك ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى راۋاجلاندۇردى ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتتى. بولۇپمۇ شائىرنىڭ قەسىدە ژانىرىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسى ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ[3].

شائىر شېئىرلىرىدا ئالاھىدە تەكىتلەنگەن مەسىلە ئەينى دەۋر فېئودالىزم ئەدەبىياتىنىڭ روھىي تۈزۈلۈكى بولغان تەسەۋۋۇپنىڭ ئايرىم سۇلۇكى تەشەببۇس قىلغان «ئىنسانلار ئۆزى يارالتقان ماددىي نېمەتلەردىن پەقەت بايلار، فېئودالىلار، ئەكسىيەتچى روھانىيلارلا پايدىلىنىش، مېھنەتكەش خەلق پايدىلانماسلىقى كېرەك» دېگەن سەپسەتىنى رەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن ھەممە ئادەم تەڭ پايدىلىنىشى كېرەك دېگەن ئىلغار ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈردى:

كېرەلسم گۈلۈستانە زەۋق ساباتەك،
ۋېرەلسم گۈلەزەۋق راھەت كۆرەلسم.
باھاردا ۋەفا يوق، غەنىمەتتۇر ئۇلكىم،
چىمەن ئىچرە بىر بەزمە ئىشرەت قۇرەلىم.

(گۈلىستانلار ئارا زەۋق سۈرگەن ساباەك كىرىپ، گۈللەرگە زەۋق بېرىپ، زوقلىنىپ راھەت كۆرەيلى، باھارنىڭ ۋاپاسى يوق، ئۇنى غەنىيمەت بىلىپ، گۈلشەن ئارا ئىشرەت

---

① ئا. م. ھاجى «تەجەللى - مەجەللى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1984 - يىلى.
② م. م. مۇھەممەدى «ئۇلۇغ ئالىم تەجەللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991 - يىل 4 - سان.
③ ئى. ئەھمەدى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىكى نامايەندىلەر»، 293 - 294 - بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى.

بەزمىسى قۇرايلى)

شائىرنىڭ بۇ شېئىرىدا رېئال دۇنيا ۋە كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ گۈزەللىكىگە بولغان ئىنتىلىشى ئىزھار قىلىنغان.

تەجەللىنىڭ «سەنسىز ئولسام باغ ئارا» ناملىق شېئىرى يۈكسەك ئىدىيىۋى مەزمۇن ئىپادىلەنگەن شېئىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېئىر مۇنداق باشلانغان:

سەنسىز ئولسام باغ ئارا ئول باغ مېھنەت تاغىدۇر،
سەن بىلەن تاغ ئىچرە يۈرسەم تاغ جەننەت باغىدۇر.

ئى نەھالى ھۆسنى لۇتفۇڭ سايەسىن باشىمغا سال،
كىم يۈزۈم ئىشقىڭ سەمۇمىدىن خازان ياپراغىدۇر.

يۈز تۈمەن ئەرمان زىمىنى كىم مېنىڭ كۆڭلۈم ئىرۇر،
دەرد ئاڭا ساھىب تەسەررۇپ، غەم ئۇنىڭ ئورتاغىدۇر.

(سەن بولمىساڭ باغ ئىچىدە يۈرگىنىم بىلەن ئۇ باغ ماڭا زۇلۇمنىڭ تېغىدۇر. سەن بىلەن تاغدا بىللە يۈرسەم ئۇ تاغ ماڭا جەننەتنىڭ بېغىدۇر.

ئەي ھۆسنى جامالىنىڭ ياش كۆچىتى مەرھەمىتىڭنىڭ سايىسىنى بېشىمغا سال، چۈنكى ئىشقىڭنىڭ سەمۇنى (ئىسسىق شامال) دىن يۈزۈم غازاڭدەك قۇرۇپ كەتتى.

مېنىڭ كۆڭلۈم يۈز تۈمەن ئارمان - ھەسرەتنىڭ جايى بولۇپ قالدى.

دەرد - ئەلەم كۆڭلۈمنى ئىگىلەپ ئالدى، غەم - قايغۇ شەھرىڭ - ھەمرايى بولدى.)[1]

بۇ يەردە شائىر «گۈزەل يار» دىن ئىبارەت لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنى تەڭداشسىز مەھبۇب، پۈتۈن ئوي - خىيالىنى ئىگىلەپ ئالغان، ھايات ياشىشنىڭ بىر - بىردىن سەۋەبكارى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي كۆزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

شائىر مۇھەببەت تېمىسىنى ۋاستە قىلغان ھالدا ئەينى چاغدىكى ئەزگۈچى ھۆكۈمران قارا كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشىگە قارشى ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، تەجەللى لىرىكىلىرىدىكى «گۈزەل يار» ۋە ئۇنىڭ ئاشقى ئۆز زامانىسىدا ھېچقانداق ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئەركىنلىككە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇلارغا ھىجران ئازابىنى چەككۈزۈپ، ۋىسالىغا يېتىشنى توسۇپ تۇرغان «سىياسىي تام» دەل فېئودال چىرىك سىياسىي تۈزۈمدىن ئىبارەت. تەجەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى «ئاشىق» «گۈزەل يار —مەشۇق» (خەلق) ۋىسالىغا (سىياسىي ئەركىنلىككە) يېتىشكە قەتئىي بەل باغلىغان ئۇمىدۋار ۋە جەڭگىۋار قەھرىمان. شائىرنىڭ بۇ خىل ئىدىيىسى «كۆڭلۈم قەدىدىن ئافەتۇ» ناملىق شېئىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

تەجەللىنىڭ بۇ شېئىرىدا «كۆكلۈم يارىنىڭ بوي تۇرقىدىن ئاپەت ۋە چېچىدىن كىشەن ئىزلەيدۇ. مەنسۇر ھەللاجى بولدىمكىن دار بىلەن ئارغامچا ئىزلەيدۇ... كىمكى تاش يۈرەك گۈل بەدەن يارنى ئىزلىسە، باغرىنى تاشقا ئۇرۇپ ماڭا ئوخشاش قان يۇتىدۇ... ئۇنىڭ شەرىن

---

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 618 - 619 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى

لېۋىگە جانۇ - دىلىم بىلەن مايىل بولىدۇ، شېرىننىي خۇسرەۋ بىلەن تاغ كەسكۈچى پەرھاد ئىزلىگەندەك... كۆڭلۈم يەنىلا مەسلەرچە سۇرە يۈسۈپنى ئوقۇيدۇ، يەنى ئەي گۈلدىن كۆينەك كىيگەن مەي تۇنتۇچى كۆڭلۈم سېنى خالايدۇ. كىمكى ئېھسان ئىگىسىنىڭ رەھىم - شەپقىتى- نى ئىزلىسە، مۇنداق رەھىم - شەپقەت گۈزەل سەنەمسىز ۋە گۈل رەڭلىك مەيسىز بولمايدۇ» دەپ يېزىش ئارقىلىق، ۋىسال - مۇرلۇك يولىدا قاتمۇقات قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قىلچە مىننەت قىلمايدۇ ھەم تەمتىرەپ قالمايدۇ، بەلكى مىننەتنىڭ كۆزىگە سانجىلغانىكەن كەبى مەزمۇت تۇرىدۇ، ھەتتا غايىۋى گۈزەل يار - ھۇر مەنزىلىگە يېتىش ئۈچۈن مەنسۇر ھەللاجى، پەرھاد، يۈسۈپ (يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام) غا ئوخشاش ھايات - ماماتلىق ئېلىشىشقا تەييار تۇرغان، ئالىيجاناب پەزىلەت ۋە يۈكسەك شىجائەتكە ئىگە قەھرىمان سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

«قارا قەسىدىسى». بۇ «قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» ياكى «قارا ۋە ئاق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەجەللىنىڭ سىياسىي شېئىرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ پەلسەپىۋى ئېستېتىك قاراشلىرى روشەن ھالدا ئىپادە قىلغان.

تەجەللىنىڭ بۇ شېئىرى شەكىل، ژانىر تەرەپتىن «نامە» (سالام خەت) ژانىرىغىمۇ تەۋە بولۇپ، ئۇنى نەزەر ئاخۇنۇم دېگەن بىر دوستىغا خەت شەكلىدە يازغان. كېيىن «بەرق تەجەللى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

قەسىدە «قارا» رەڭ ئوبرازى سەلبىي ۋە ئىجابىي خاراكتېرىگە ئىگە قىلىپ يارىتىلغان. سەلبىي ئوبراز قىياپىتىدە تەسۋىرلەنگەن قارا رەڭ شائىر ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ مۇدھىش، قاباھەتلىك، زۇلۇم ئىچىدىكى كۆرۈنۈشى بولۇپ، كۈچلۈك ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈس ئالغان. شائىر بۇ پىكىرنى خەففاش (شەپەرەڭ) ئوبرازىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

مەلۇمكى، شەپەرەڭنىڭ بىرىنچىدىن پۈتى يوق، ئىككىنچىدىن ئۇنىڭ كۆزى كۈندۈزدە كۆرمەيدۇ، ئەمما كېچىدە ئۇنىڭ كۆزى ھەممىدىن ئۆتكۈر. قاراڭغۇ كېچىدە تالادا ياتقان بىر تال چۈننىمۇ كۆرەلەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ كۆز پەردىسىدىكى بىر ئالاھىدىلىك. شۇڭا ئۇ كۈندۈزى ئەسكى تام يوچۇقلىرىدا ئۇخلاپ، كېچىدە ئوۋغا چىقىدۇ. شۇڭا، كۈندۈزنى ئەمەس، كېچىنى ياخشى كۆرىدۇ. نۇرنى ئەمەس، قاراڭغۇلۇقنى ياخشى كۆرىدۇ.

شائىر بۇ يەردە قاراڭغۇلۇقنى يۇقىرى دەرىجىدە ئوخشىتىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تەسۋىرلەيدۇ، يەنى ئاپتور ھەممە ئۇچۇن يورۇق كۆرۈنگەن كۈندۈزلا ئەمەس، ھەتتا شەپەرەڭ ئۇچۇنمۇ يورۇق كۆرۈنگەن قاراڭغۇ كېچە كۆزۈمگە قارا كۆرۈندى دېيىش ئارقىلىق ئۆزى ياشاپ تۇرغان زۇلمەتلىك ئىستىبدات جەمئىيەتنى ھەققانىي مەيداندا تۇرۇپ سۈرەتلەيدۇ.

شائىر شېئىرىي ئوبراز يارىتىشقا تولىمۇ چېۋەر بولۇپ، ئۇ «قارا» ئوبرازىنى يارىتىش ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئۆزگەرتمەستىن، بەلكى سۈزۈنىڭ ئېتىمولوگىيىسىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تۇيغۇ غايىسىنى ۋەزىمن ئاساسىدا ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ، يەنى ئۆزى ئارزۇ قىلغان مۇرلۇك، ئەركىنلىك ۋە گۈزەل كېلەچەكنى ئۆزى چىن دىلىدىن ياخشى كۆرگەن قاراچاچلىق، قارا قاشلىق «گۈزەل يار» غا ئوخشىتىدۇ. بۇ جايغا كەلگەندە «قارا» رەڭ سىمۋوللۇق سەلبىي مەنىدە ئەمەس، بەلكى ئىجابىي مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. تەجەللى «قارا» رەڭنىڭ ئىجابىي مەنىسىنى تەسۋىرلىگەندە ئۇ ئادەملەرنىڭ يارىتىلىشىدىن تارتىپ، تەڭرىنىڭ سۈزلىرى ھەم ئېتىقاد چۈشەنچىلەر ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىغا قاتتىق تەسىر قىلىدىغان تەسۋىرى مىسرالارنى يازىدۇ، مەسىلەن:

«تەڭرىنىڭ سۆزى قارا خەت ئارقىلىق چاقناپ تۇرىدۇ، بىلىمدان كىشىلەرگە رەڭنىڭ قارا بولۇشى ئەيىب ۋە نومۇس ئەمەس؛
رىۋايەتلەردە شەنبە كۈنىنىڭ يۈلتۈزى بەخت يۈلتۈزىدۇر.
ئاشۇ بەخت يۈلتۈزىنىڭ رەڭگى قارا، بۇ يۈلتۈز ۋاقتىدا ھەممە ئىش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ.
مۇھەممەد ئەلەيھىسالام ئۆز سۆزىدە «چوڭ قارىنى (زور كۆپچىلىك مەنسىدە) ئىختىيار قىلىڭلار، دېدى، شۇڭا مەن خالايىق ئىچىدە ساڭا ئوخشاش ئاق يۈزلۈك قارىنى خالىدىم.
.....
بىر تاش بارگى ئۈنى ئۈپسا مومىنىڭ يۈزى ئاقىرىدۇ، شۇ تاش كەئىبىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، تەڭرى ئۈنىڭ رەڭگىنى قارا قىلغان.
كۈندۈز ئاق كېچە، كېچە قارا، كېچىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى قۇرئاندىن كۆرگىنىڭ، كېچە ئالدىدا، كۈندۈز ئاخىرىدا بايان قىلىنغان.
ئەڭ دەسلەپ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدى قارىلىقتىن پەيدا بولغان. ئابى ھاياتنىڭ بۇلىقىمۇ قاراڭغۇ غار ئىچىدە ئىدى.»
.....
شائىر ئۆزىنىڭ «قارا» رەڭ توغرىسىدىكى ئىدىيىۋى قارىشىدا ھادىسىدىن ھالقىپ ماھىيەتلىك پىكىر قىلىشقا بۇرۇلىدۇ. چۈنكى، ماھىيەت «شەيئىلەرنىڭ ئومۇميىتى»، «شەيئىلەرنىڭ ئىچكى باغلىنىشى» غا قارىتىلغان؛ ھادىسە بولسا «شەيئىلەرنىڭ ئايرىم تەرەپلىرى»، «شەيئىلەرنىڭ تاشقى باغلىنىشلىرى»[1] دىن ئىبارەت. ماھىيەت شەيئىلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى، بىر قەدەر مۇقىم، تۇپلۇك، ھەل قىلغۇچ خاراكتېرگە ئىگە نەرسە، ھەممە شەيئىلەرنىڭ خاركتېرىنى ئۇلارنىڭ ماھىيىتى بەلگىلەيدۇ. ھادىسە بولسا شەيئىلەر ماھىيىتىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئىپادىسىگە قارىتىلغان[2].
شائىر تەجەللى «زەھەرنى زەھەر بىلەن قايتۇرۇش» ئۇسۇلى بويىچە، قاراڭغۇ، زۇلمەتلىك جەمئىيەتتىكى قارا كۈچلەرنى ۋە ئىستىبداتلىقنى، جۇملىدىن جاھان يۈزىدىكى «قارا» نى يۈيۈپ چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن «قارا» نىڭ سېھرىي كۈچىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغاندىن باشقا، «ئاق» رەڭ سىمۋولى ئارقىلىق كۆيۈڭانقان يالقۇنلۇق ئوتقا ياغ چېچىپ بېرىدۇ:

بولدى چۈن زەررىن لەۋزا سۇبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قاراتۇن فەۋجى فىرار.
كەيمىش ئەردى قارا ئەتلەستىن ھاۋا بىر تەيلىسان،
ئانى مېھر ئەتتى زىيا تىرناقى بىرلە تار ـ تار.
چەشمەئى خورشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھرىنىڭ
يۈپ ـ يۇزىدىن قارەسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار.

[سۇبھى ئاق نۇرىدىن ئالتۇن بايرىقىنى تىكلىگەندى ئالەم سەھىسىدىن تۇنىنىڭ قارا گۈرۈھى ـ قاچتى. قارا ئەتلەستىن پۈركەنجى تون كىيىۋالغان ھاۋانىڭ قارا تونىنى قۇياش نۇر تىرنىقى بىلەن تال ـ تال قىلىپ يىرتىۋەتتى. قۇياش بۇلىقىنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھانىنىڭ يۈزىدىكى

---

① «ئەسلىيەت توغرىسىدا»، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» بىرىنچى توم، ئۇيغۇرچە كونا بېزىق نەشرى، 541ـ بەت
② «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»، 1 ـ قىسىم، 335 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.

قارىنى (قاراڭغۇنى) يۇيۇپسۇپسۇزۇك ئەينەكتەك روشەن قىلدى]

بۇ يەردىكى قاراڭغۇ تۇننىڭ يۇزىدىكى قارىنى نۇر تىرنىقى بىلەن تالا ـ تالا قىلىپ يىرتىپ ئالەم سەھىنىسىدىن قوغلىغۇچى «ئاق نۇر» (قۇياش) خەلق ئىنقىلابىنىڭ؛ قارىلىقتىن تازىلانغاندىن كېيىنكى ئەينەكتەك سۇپسۇزۇك روشەن كۆرۈنگەن «سۇبھى» كېلەچەك يورۇق كۈنلەرنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنىڭ؛ خۇددى قارا ئەتلەستىن پۈركەنجە كىيىۋالغاندەك پۈتۈن ئالەمنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان «قارا تۇن» — قاراڭغۇلۇق باسقان كونا جەمئىيەتنىڭ؛ «قارا كۈرۈھ» ۋە «قارا» مۇستەبىت زالىم كۈچلەر ۋە ئۇلار پەيدا قىلغان زۇلۇمنىڭ سىمۋولىدۇر[1].

ئوپتىمىستىك ئالڭغا ئىگە شائىر تەجەللىنىڭ «قارا» رەڭنى مۇنداق ھەر خىل پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئىزاھلاپ، ئۇنى يۇقىرى ئاھاڭدا مەدھىيىلىشى چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مەقسەتدارلىققا ئىگە. مەلۇمكى، «قارا» رەڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋر، ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي مۇھىت ھەم مەدەنىي ئالاقىلەر ھادىسىلىرىدە خىلمۇ خىل مەنە قاتلىمىغا ئىگە بولغان. شائىر تەجەللى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئىجتىمائىي قاراشلىرىدىكى «قارا» رەڭ چۈشەنچىسىنى كۆپ قىرلىق ئوبراز ۋاستىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگىنىدە، ئۇنىڭ سەلبى مەنىسىنى يۈزەكى كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ يۈرىكىنى ئېچىشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن ئوبرازلىق پىكىرە تەدرىجىي بۇرۇلۇش ياساپ، «قارا» رەڭدىكى تەبىئىي ياخشى خىسلەت، گۈزەل سېھرىي قۇدرىتىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئىنسان بالىلىرىنىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتىگە ئېرىشتۇ. رۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي غايىسىنى ئىپادىلەيدىغان سىمۋوللۇق ئوبرازغا ئايلاندۇرۇشنىڭ يولىنى ئاچىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مەھبۇبىنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلغۇچى گۈزەللىكى ئۇنىڭ كۆزى، قېشى، مېڭى، چېچىدىكى تەبىئىي قارىلىق دېيىش ئارقىلىق «قارا» رەڭ «ئاق»تىن گۈزەل دېگەن بەدىئىي خۇلاسىنى چىقىرىپ، نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ كېلەچەك زامانىنىڭ سىمۋولى بولغان «گۈزەل يار»غا ئىشقىي مۇھەببىتىنى بەرگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ۋىسالىغا تېزرەك يېتىشكە تەشنا بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى يېشىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاپتور ئارزۇ قىلغان كېلەچەك زامانىدا، قارا رەڭ بېغىشلىغانلىقىدەك نۇرغۇن گۈزەللىكلەر ۋە ئۇلۇغ خاسىيەتلەر بولغانلىقى ئۈچۈن شائىر ئۇنى قىزغىن سۆيىدۇ، تەشنا بولۇپ، چىن دىلىدىن ئارزۇ قىلىدۇ.

دېمەك، بۇ قەسىدە شائىر «ئاق» بىلەن «قارا»نى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، «قارا» رەڭنىڭ ھەر خىل تەرەپلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق دەۋرنىڭ قاراڭغۇلىقىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەركىنلىك، ھۆرلۈك ۋە گۈزەل، پارلاق زامانغا بولغان تەلپۈنۈش ئىستىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ جەھەتتىكى ئىشەنچ، ئۈمىدىنى يۇقىرى ئۈمىدۋارلىق روھتا، لىرىكىلىق تۇستە بايان قىلغان. بۇ قەسىدە ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق پارلاق ئىدىيەسى، تىل ئۇسلۇبىنىڭ گۈزەللىكى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، رەڭدارلىقى، بەدىئىي ئۈمىدۋارلىقىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن شائىر ئىجادىيىتىنىڭ گۈلتاجى بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

---

① ئا. سابىد «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، ئىككىنچى قىسىم، 2 ـ كىتاب، 598 ـ بەت، 1984 ـ يىلى.

پايدىلىنىلغان ئاساسلىق ماتېرىياللار

I سىياسىي يېتەكچى ماتېرىياللار

△ «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» . پارتىيە توغرىسىدىكى تەلىمات، ئىلمىي سوتسىيالىزم قىسمى، پەلسەپە قىسمى قاتارلىقلار. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981.

△ ماۋزېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۆھبەت يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق» .

I نەزەرىيىۋى يېتەكچى ماتېرىياللار

△ «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» ، شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

△ م. گوركى «ئەدەبىيات توغرىسىدا» I ، I تومىلار تاشكەنت، 1951 ـ يىلى نەشرى.

△ «بىلىنىسكىي تاللانما ئەسەرلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

△ ئا. ئۆمەر «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى نەشرى

△ «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

II قوللانمىلىق ماتېرىياللار

△ «ئېستېتىكا ھەققىدە ئومۇمى بايان» (ۋالىك چاۋژىلىك باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىلى نەشرى.

△ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» ، («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «جۇڭگو ئەدەبىياتى» تومىغا كىرگۈزۈلگەن. جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى)

△ «ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپىسى» ۋە «ئۇيغۇر پەيلاسوپلىرى، پەلسەپىۋى كىتابلىرى» («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «پەلسەپە» تومىغا كىرگۈزۈلگەن. 1986 ـ يىلى)

△ «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ۋە يېزىقلىرى» ، («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «تىل، يېزىق» تومىغا كىرگۈزۈلگەن، 1988 ـ يىلى.)

△ فېڭ جيائىشىڭ، چېڭ سولو، مۇگۇاڭژۇن «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرى قىسقىچە توپلىمى» ، ئىككى قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1958 ـ، 1981 ـ يىللىرى خەنزۇچە نەشرى.

△ «ئۇيغۇر تارىخىي يىلنامىسى» (فېڭ جڭ ۋېن، ۋۇ پىڭفەن تۈزگەن) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ مەدەنىيەت تەتقىقات مەجمۇئەسى» ، بىرىنچى قىسىم، (لیوجڭشاڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1998 ـ يىلى نەشرى.

△ «ئۇيغۇر مىللىتى» («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «مىللەت» تومىغا كىرگۈزۈلگەن، 1988 ـ يىلى.)

△ «ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى» («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «دىن» تومىغا كىرگۈزۈلگەن. 1988 ـ يىلى نەشرى)

△ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە كلاسسىك ئەسەرلىرى» («جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىنىي ۋە ئەپسانىلىرى قامۇسى» غا كىرگۈزۈلگەن. بېيجىڭ شۇيۇەن ئىلىم گۈلزارى نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى)

△ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» («سوۋېت بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ XI تومىغا كىرگۈزۈلگەن، ئۇ. سايرانى تەرجىمىسى، قول يازما نۇسخا)

△ ئا. خوجا، ت. ئايۇپ، ئى. يۈسۈپ تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.

△ت. ئىلىيوپ، ر. جارى باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنە-

لەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981- يىلى نەشرى.
△ «يۇلاق» ژۇرنىلى، 1 - سانىدىن 75 - سانىغىچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - 2000 - يىللار نەشرى.
△ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، I ، II تومىلار، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 -، 1991 -، 1992 - يىلى نەشرى.
△ «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.
△ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى.
△ «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى پروگراممىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتى 1979 - يىلى تۈزگەن، مىخ مەتبەئە نۇسخا.
△ «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، لىيۇبېيشىن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى» ، (جى داچۈن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993- يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «مىللىي قەدىمكى ھۆججەتلەر ھەققىدە بايان» ، (جاڭ گوڭچىن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (ئا. راخمان باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى» (شاۋۈەنيۈەن قاتارلىقلار باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ، ئەنخۇي خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار ھەققىدە تەتقىقات» (جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقات جەمئىيىتى تۈزگەن) جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر» (دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن) خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «ئوكيانۇس» (سىخەي) ، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى.
△ «شىنجاڭدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر» ، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «غەربىي يۈرتنىڭ ئومۇمىي تارىخى» (يۈتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە يېزىلغان) ، جۇڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، جىڭ جۇڭ، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى» (يۈتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ، جۇڭگو دوست- لۇق كىتاب شىركىتى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1996 - يىلى خەنزۇچە.
△ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى سىتېمىسى» (لىيۇبىن، جاڭ خوڭچاڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) 1 -، 2 -، 8 -، 10 - قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەر» ئون بەش توپلام، (نەشرگە ئۈيۈشتۈرغۇچى: ش ئۇ ئا ر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.
△ «شىنجاڭدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر» ، (گۇباۋ نەشرگە تەييارلىغان) ، تۆت قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشرى.
△ «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى تۈرمۇش تارىخى» (شۆزۈڭجىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
III باشقا ماتېرىياللار
△ ئا. ۋون. گابائىن «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈركىي ئەدەبىيات» «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ

ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر تەرجىمىلەر توپلىمى»، ش ئۇ ئا ر مۇزېي نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىدىن نۇسخا.
△ ر. ر. ئارات «ئەسكى تۈركىي شېئىرلار»، 1975 ـ يىلى ئەنقەرە، تۈركچە نەشرى.
△ ر. گىرائود (فرانسىيە) «شەرقىي تۈرك خانلىقىغا دائىر مەڭگۈ تاشلار ھەققىدە تەتقىقات»، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنى، 1984 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىدىن نۇسخا.
△ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھۇزۇرىدا تۈزۈلگەن) ئالمۇتا پەن نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
△س. گ. كىلىياشتورنى «قەدىمكى رونۇق يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار»، خې لوڭجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، خاربىن، 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى.
△ ئا. بىرنىشتام (روسىيە) «ئورقۇن-يەنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «ئۇزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، I توم، تاشكەنت، 1978 ـ يىل.
△ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (ئا. ھاسانوۋ، س. موللايدوۋ تۈزگەن)، ئالمائاتا مەكتەپ نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.
△ «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەر نىڭ قىسقىچە تارىخى»، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھۇزۇرىدا تۈزۈلگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.
△ ئا بىتۇ تاكىتۇ (ياپونىيە) «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△«ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى)، ش ئۇ ئا ر يازغۇچىلار جەمئىيىتى ئەدەبىيات ـ تەتقىقات گۇرۇپپىسى، 1980 ـ يىلى، 3 ـ ئاي، مىخ مەتبەئە نۇسخا.
△ ئى. تۈرسۇن «ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىز»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىلى 1 ـ سان.
△ ش. ئۇمەر «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى نەشرى.
△ ۋ. غۇپۇر. ئە. ھۇسەيىن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى، 1982 ـ يىلى مىخ مەتبەئەدە باستۇرغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987ـ يىلى نەشرى.
△ لى گوشاڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى 1982 ـ يىلى مىخ مەتبەئەدە باستۇرغان. لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى 1993 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ لىۋ جىڭمىن قاتارلىقلار تۈزگەن «غەربىي يۇرت ئاز سانلىق مىللەت شېئىرلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى.
△. م. يۇسۇپ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 1986 ـ يىلى 4 ـ سان.
△ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، ۋاھىتجان قاتارلىقلار، «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن تاللانما» ناملىق كىتابنىڭ 2 ـ تومىغا كىرگۈزۈلگەن، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى 1981 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، (ماقالىلەر توپلىمى)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـيىلى نەشرى.
△ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا دائىر مەسىلىلەر» (ماقالىلەر توپلىمى)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.
△ گىلاڭ شىمىن «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ھۆججەتلىرىنىڭ ئوچېركلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ گىلاڭ شىمىن تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،

1982 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ ئا. سابىد «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» تۆت تومлۇق، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى 1982 ـ، 1983 ـ، 1984 ـ يىللىرى مىخ مەتبەئىدە باستۇرغان.
△ ھ. مەخسۇت «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» «فوداۋ (كولتىناتسىيە) ـ لېكسىيە ماتېرىيالىرى تۇپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى 1983 ـ يىلى مىخ مەتبەئىدە باستۇرغان.
△ ھ. مەخسۇت، غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (« ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىيات ئاساسلىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ ماارىپ نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى)
△ ئا. تۇردى، ئە. تاتلىق قاتارلىقلار «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى» I تومىغا كىرگۈزۈلگەن، خۇەن خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ ئا. تۇردى. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1983 ـ يىلى 2 ـ، 3 ـ سانلار.
△ ھ. ئەھمەد «دېڭىز ئۇنچىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1983 ـ، 1993 ـ يىلى نەشرى.
△ جو شاۋزۇ قاتارلىقلار تۈزگەن «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت ساھەسىدىكى زاتلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەشھۇر شەخسلەر قامۇسى»، سىچۈەن قامۇس نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ «جۇڭگو مىللەتلەر تارىخىدىكى شەخسلەر قامۇسى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» (تىزىلار) («ئالىي مەكتەپلەر دەرسلىكى. تىل ئەدەبىيات ئاساسلىرىدىن تېزىلار» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. ش ئۇ ئا ر ئالىي ماارىپ بويىچە ئۆزلۈكسىز ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى ئىشخانىسى 1987 ـ يىلى مىخ مەتبەئىدە باستۇرغان).
△غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
△ ش. ئۆمەر «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى نەشرى.
△ لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى.
△ ھ. ئەھمەد «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى توغرىسىدا»، 1980 ـ يىلى مىخ مەتبەئە نۇسخا، «قەشقەر گېزىتى» مەتبەئەسى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.
△ئە. زىيائى «ئەھمەد زىيائى ئەسەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
△ لىن گەن «تۈرك تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى. كۆكخوت، خەنزۇچە.
△ ياڭ شىگمىن «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.
△ لىن گەن، گاۋزىخۇڭ «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
△ ئى. تۇرسۇن «تارىمدىن تامچە» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.
△ «ئىبراھىم مۇتېئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.
△ ئە. بايتۇر. خ، سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990ـ يىلى نەشرى.
△ ئا. راخمان «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى.

△ ئا. ت. ئۆتكۈر «خەزىنىلەر بوسوغۇسىدا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.
△ م. زەيدى «ئۇيغۇر مىدەنىيەت تارىخىدىن تەرجىلەر» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.
△ چىڭ سولو «تاڭ، سوڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخي ماقالىلىرى توپلىمى» ، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 1992 ـ يىلى مىڭ مەتبەئەدە باستۇرۇلغان.
△ غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ، 1993 ـ يىلى مىڭ مەتبەئەدە باستۇرۇلغان.
△ مىشۇلىياڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى» ، مەركىزى مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى.
△ ئى. ئەھمىدى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.
△ ئى. تۆمۈرى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.
△ لىن مېيسۈن «غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى» شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 ـ يىلى خەنزۇچە.
△ ش. ئۆمەر «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» ، ئىككى قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.
△ ش. ئۆمەر «XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» ئۈچ قىسىم، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.
△ ياڭ لىيەن «يۈەن دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت شائىرلىرى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ گو پىڭ لياڭ «ئۇيغۇر تارىخى كۆرسەتكۈچى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ شياۋ جوڭيى «شىنجاڭدىكى تىل ۋە يېزىقلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ نېمۇروچى «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى ۋە ھۆججەتلىرىگە مۇقەددىمە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ گېڭ شىمىن، ئابدۇرىشىت ياقۇپ «ئۇرقۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.
△ لى زىڭ شياڭ، مەمەتربەھىم، جاڭ تېشەن «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ تىلىنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە.
△ غ. ئوسمان «ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1999 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

مەسئۇل مۇھەررىرى: راھىلە رامىزان
مەسئۇل كوررېكتورى: ئايگۈل سابىت
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئادىلجان ئايىت

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچى: غەيرەتجان ئوسمان
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ئادىل ئېزىز
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مم، 1/16 باسما تاۋىقى: 28.5
2001.ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2001 ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—3,000
ISBN7—228—06215—9/D • 689
باھاسى: 38.00 يۈەن

مەسئۇل مۇھەررىرى: راھىلە رامىزان
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئادىلجان ئايىت

ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات مەخسۇس كۇرس دەرسلىكلىرى

- پەلسەپە
- شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى
- ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى
- ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئاساسلىرى
- يېزىقچىلىق بىلىملىرى
- جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخى
- چەت ئەل ئەدەبىياتى (ياۋروپا - ئامېرىكا قىسمى)
- ئومۇمىي لوگىكا
- ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى
- ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخى
- جۇڭگو بۇگۇنكى دەۋر ئەدەبىيات تارىخى

ISBN7 - 228 - 06435 - 6
I · 2389 定价: 38.00 元

ISBN 7-228-06435-6
9 787228 064359 >